

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**KADI SİCİLLERİNE GÖRE XIX. ASRIN
İKİNCİ YARISINDA URFA'DA SOSYAL HAYAT**

Doktora Tezi

YASİN TAŞ

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**KADI SİCİLLERİNE GÖRE XIX. ASRIN
İKİNCİ YARISINDA URFA'DA SOSYAL HAYAT**

Doktora Tezi

YASİN TAŞ

Danışman: PROF. DR. ZİYA KAZICI

İstanbul, 2013

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

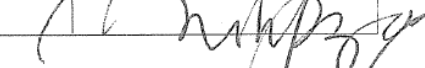

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı
DOKTORA öğrencisi YASİN TAŞ'ın KADI SİCİLLERİNE GÖRE XIX. ASRIN İKİNCİ
YARISINDA URFA'DA SOSYAL HAYAT adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun
13.12.2012 tarih ve 2012-36/7 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu
ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi21/01/2013.....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. ZİYA KAZICI	
2.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ZİYA YILMAZER	
3.	Jüri Üyesi Prof. Dr. BEDRETTİN ÇETİNER	
4.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ABDULKADİR ÖZCAN	
5.	Jüri Üyesi Prof. Dr. M.MAHFUZ SÖYLEMEZ	

ÖZET

Urfa'nın XIX. yüzyıl ikinci yarısındaki sosyal hayatını kadı sicillerine göre işleyen tez, giriş ve beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmada öncelikle şehrin kadı sicillerine ve incelenen dönemdeki siyasî, mülkî ve idarî yapısına değinilmiştir. İnsanların etnik ve dinî mensubiyetleri ile nüfus ve yerleşimleri belirlenmiştir. Umumiyetle iyi ilişkilere sahip olan Müslüman ve gayrimüslim unsurların, birçok mahallede birlikte yaşadıkları tespit edilmiştir. Müslümanlar evlilik, boşanma ve mirasta şer'î hukuka riâyet etmiş; gayrimüslimler ise, kendilerine tanınan hoşgörü gereği sosyal hayatlarını dinlerine göre tanzim etmişlerdir. Ancak bu serbestliğe rağmen karşılaştıkları çoğu meseleleri kendi istekleriyle kadı mahkemesine getirerek şer'î hükmü talep etmişlerdir.

Çalışmada toplum hayatının önemli unsurlarından insanlar arası ilişkiler, eğlence şekilleri, çeşitli zümreler, sağlık hizmetleri, asayiş olayları ve kimsesizlerin korunmasına yönelik sosyal tedbirler üzerinde durulmuştur. Alınan sosyal tedbirler sayesinde yardıma muhtaç kimselere ait hakların korunduğu anlaşılmıştır. Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait eğitim kurumları ile dinî mekânlar hakkında bilgi verilmiştir. İhtida ederek Müslüman olan bazı Yezidî ve Hıristiyanlar'ın sosyal hayatları incelenmiş, din değiştirmede insanların rızalarıyla hareket ettiği ve herhangi bir baskının olmadığı ortaya konulmuştur. Vakıf kültürünün canlı bir şekilde yaşatıldığı şehirde sosyal hayatın birçok alanında hizmet veren vakıflar tespit edilmiştir. Ayrıca ekonomik hayatın tarım ve hayvancılığa dayandığı bu dönemde şehrin ticarî durumuna, ticaret merkezlerine ve tarım ile hayvancılık faaliyetlerine yer verilmiştir.

ABSTRACT

The dissertation which analyzed the social life of Urfa in the second half of XIX. century according to muslim judge registers is made up of thesis, introduction and five main chapters. In this study, we firstly focused on the city's kadi sicilis, the political, civilian and administrative structure in that period. The ethnical and ecclesiastical allegiance of the people with population and location were determined. It was found out that Muslim and Non-muslim populations were usually in good terms and lived together in many quarters. Muslims complied with ecclesiastic law for divorcement, heritage and marriage; Non-muslims regulated their social life in reference to their religion with the help of the accorded toleration. But, despite this liberty; they went to religious court willingly and demanded ecclesastic law in order to solve the problems they faced in their social lives.

In the study, important aspects of social life like human relations, kinds of entertainnig, various communities, health services, public security and social precautions regarding the protection of the homeless are emphasized. Thanks to those social precautions it is seen that needy-indigent people's rights were protected. Information related to educational institution and religious location that belonged to the Muslims and Non-muslims has been provided. The social life of some Christians and Yezidis who converted to Islam has been examined and it has been found out that in converting to Islam they acted according to their own will and there has been no kind of oppression. Many charitable foundations that serve in many aspects of social life have been determined in the city where the tradition of charitable organizations is actively alive. Also in this period in which economic life is based on agriculture and animal breeding, the city's state of business, business centers, agriculture and animal breeding are stated.

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi son yıllarda ülkemizde, Osmanlı sosyal hayatı ve şehirleri ile ilgili çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu çalışmalarda Osmanlı insanının gündelik yaşamına ışık tutulmakta, şehirlerdeki toplumsal yaşama dâir muhtelif açılardan değerlendirmeler yapılmaktadır. “Peygamberler Şehri” olarak bilinen Şanlıurfa, tarih boyunca dinî ve kültürel anlamda önemli bir merkez olmuş, sahip olduğu bu mirası Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da muhâfaza etmiş önemli bir şehrimizdir. Kadîm bir geçmişe sahip bu şehrin, kültürel tarihini ortaya koymak ve sahip olduğu mirasın daha iyi anlaşılmasını sağlamak ehemmiyet arz etmektedir. Takdîr edileceği üzere Osmanlı şehirlerinin siyasî, idarî ve sosyal tarihini hakkıyla ortaya koymak, ancak mahallî kaynaklar üzerinden yapılacak tetkiklerle mümkündür. İşte Osmanlı şer‘î mahkemelerinde tutulmuş olan kayıtlar da, yaşanan dönemlerin mühim birer aynaları olup, bunların her biri önemli birer mahallî kaynak ve kıymetli birer belge özelliği taşımaktadır. Bu bakımdan Urfa’nın XIX. asrın ikinci yarısındaki sosyal hayatını ortaya koymak amacıyla hazırladığımız bu çalışmada, şehrin mahallî kayıt ve kaynakları olarak kadı sicillerine müracaat edilmiştir. Araştırmamızda bu sicillerden elde edilen siyasî, idarî, ekonomik ve sosyal tarihe ait bilgiler sayesinde, yerel düzeyde Urfa şehrinin, genel anlamda Osmanlı Devleti’nin sosyal hayatının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışmamız giriş ve beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun temel kaynakları olan Urfa Kadı Sicilleri ve çalışma boyunca istifade edilen diğer kaynaklara temas edildikten sonra Urfa’nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimindeki siyasî ve idarî durumu incelenmiştir. Birinci bölümde Urfa’nın söz konusu dönemdeki demografik yapısı, yani etnik, dinî ve fizikî hususiyeti ortaya konulmuş, şehirde yaşayan Müslim ve gayrimüslim unsurların ikâmet muhitleri ve nüfuslarının tesbitine çalışılmıştır. İkinci bölümde, aile hayatının önemli unsurları olan nişan, evlenme, mehir, başlık, aile içi problemler ve boşanma ile birlikte miras konusu incelenerek, tereke kayıtları üzerinden ailelerin sosyo-ekonomik durumuna dâir çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Üçüncü bölümde, evlerde gündelik yaşam, komşuluk ilişkileri, mahalle idaresi, sosyal hayatta var olan bazı zümreler, şehrin su taksimatı,

temizlik ve sağlık kültürü, yetim ve kimsesizlerin korunmasına yönelik sosyal tedbrler, toplumda asayiş ve huzuru bozucu suç ve fiiller ile Urfa Eytm Sandığı'nın işleyişini ortaya konulmaya çalışılmıştır. İlmî-dinî hayatı ve vakıfları ele aldığımız dördüncü bölümde, şehirdeki eğitim faaliyetleri kapsamında medreseler, kütüphaneler, modern mektepler ve gayrimüslim okullarına temas edildikten sonra, sicillerden tesbit edilen cmi ve mescitler, tekke ve zviyeler, dinî gün ve gecelerdeki faaliyetler, gayrimüslimlerin dinî özgürlükleri, mbetleri ve din adamları hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı bölümde ayrıca sicillerden tesbit ettiğimiz ihtid hareketleri ve mhtedlerin durumu hakkında malumat aktarıldıktan sonra Müslüman ve gayrimüslim vakıfları, hizmet sahaları, idareleri ve karşılaştıkları çeşitli sıkıntılara temas edilmiştir. Çalışmamızın beşinci ve son bölümünde ise ekonomik hayat ele alınarak, şehrin genel ticarî durumuna, ticarî yapılarına, esnf ve ilişkilerine, kullanılan paralar ve narh uygulamalarına, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yer verilmiştir. Tezin genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı sonuç bölümünden sonra çalışma boyunca elde edilen bir takım bilgiler liste ve tablo şeklinde ek olarak sunulmuştur.

Tez çalışmamız boyunca, bizlere gerekli yönlendirmeleri yaparak yardımlarını ve yakın alakalarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ziya Kazıcı'ya, değerlendirmeleriyle yol gösteren hocalarım Prof. Dr. Ziya Yılmazer ve Prof. Dr. Bedrettin etiner'e minnet ve şükranlarımı arz ederim. Urfa'nın Osmanlı dönemi fizikî yapısı konusunda fikirlerinden istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Cihat Krkoğlu'na, tezi baştan sona okuyarak önemli katkılar yapan Yrd. Doç. Dr. Süleyman Karacelil ile Dr. Muhammed Mücahid Dündar'a ve bu yorucu süreçte yardımda bulunan diğer tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilmekteyim. Ayrıca bizlere kaynak konusunda büyük imkn sağlayan İSAM Kütüphanesi yetkililerine ve çalışanlarına müteşekkirim. Son olarak, üzerimde büyük emekleri olan sevgili anne-babama ve çalışmam boyunca büyük sabır gösteren sevgili eşime en içten şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
I- KAYNAKLAR	4
A- URFA KADI SİCİLLERİ	4
B- DİĞER KAYNAKLAR	10
II- ŞEHRİN SİYASÎ DURUMU VE İDARÎ YAPISI	13
A- SİYASÎ DURUM.....	13
B- İDARÎ YAPI	18
1- Mülkî ve İdarî Taksimat	18
2- İdarî Yönetim.....	22
3- Belediye Teşkilatı	27

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEHRİN İNSAN VE MEKÂN YAPISI

I- DİNÎ VE ETNİK YAPI.....	30
A- MÜSLÜMAN TEBEA	30
B- GAYRİMÜSLİM TEBEA	33
1- Hıristiyanlar	38
2- Yahudîler	45
3- Yezidîler	47
II- NÜFUS VE FİZİKÎ YAPI	49
A- NÜFUS.....	49
B- FİZİKÎ YAPI	55
1- Tesbit Edilen Mahalleler	56
2- Mahallelerde Yerleşim	60

İKİNCİ BÖLÜM
AİLE HAYATI VE MİRAS

I- AİLE HAYATI	65
A- AİLENİN OLUŞUMU VE YAPISI	65
1- Nişan.....	65
2- Evlilik	73
3- Çok Eşlilik.....	82
B- MEHİR	90
C- BAŞLIK	96
D- NAFKA	102
E- AİLE İÇİ ANLAŞMAZLIK VE ŞİDDET	105
F- BOŞANMA	112
1- Sebepleri	121
2- Sonuçları.....	125
II- MİRAS.....	129
A- TEREKE TAKSİMİ.....	129
B- TEREKE TAKSİMİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR	137
C- TEREKELERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRME	141

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPLUM HAYATI

I- TOPLUMDA GÜNDELİK HAYAT	148
A- EVLER VE GÜNDELİK YAŞAM	148
B- KOMŞULUK İLİŞKİLERİ.....	153
C- MAHALLE VE İDARESİ	159
II- TOPLUMDA İNSAN İLİŞKİLERİ, EĞLENCE ŞEKİLLERİ VE BAZI ZÜMRELER	164
A- İNSAN İLİŞKİLERİ	164
B- EĞLENCE ŞEKİLLERİ	171
C- ÇEŞİTLİ ZÜMRELER	174
1- Seyyidler.....	174
2- Köle ve Câriyeler.....	176

3- Çingeneleler (Kıptîleler)	181
4- Aşîretleler	182
III- TOPLUMDA SU KÜLTÜRÜ VE SAĞLIK HİZMETLERİ.....	186
A- ŞEHRİN SU TAKSİMİ VE HAMAMLARI.....	186
1- Su Taksimi.....	186
2- Hamamlar	189
B- SAĞLIK HİZMETLERİ	193
IV- TOPLUMDA ASAYİŞ VE HUZURU BOZUCU FİİLLER.....	196
A- CANA VE MALA YÖNELİK SUÇLAR.....	196
1- Öldürme	197
2- Yaralama.....	202
3- Hırsızlık ve Gasp	204
4- İdarecilerle İlgili Şikâyetleler	208
B-GENEL AHLAKA AYKIRI FİİLLER	209
C- EŞKIYALIK HAREKETLERİ	213
V- YETİM VE KİMSESİZLERİN KORUNMASINA YÖNELİK TEDBİRLER ..	217
A- VASİ TAYİNİ.....	217
B- NÂZİR VE KAYYIM TAYİNİ	225
D- MAAŞ BAĞLANMASI	227
E- NAFKA TAKDİRİ	228
F- MÜLK SATIŞININ MAHKEME İZİNİNE BAĞLANMASI	233
G- EYTÂM SANDIĞI	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ-DİNÎ HAYAT VE VAKIFLAR

I- İLMÎ HAYAT	243
A- MÜSLÜMANLARA AİT EĞİTİM KURUMLARI.....	243
1- Medreseler	243
2- Mektepleler.....	253
3- Kütüphaneler	257
B-GAYRİMÜSLİM OKULLARI.....	261
II- DİNÎ HAYAT	264

A- MÜSLÜMANLARIN DİNÎ HAYATI	264
1- Câmi ve Mescitler.....	264
2- Tekke ve Zâviyeler	275
3- Dinî Gün ve Geceler	289
B- GAYRİMÜSLİMLERİN DİNÎ HAYATI.....	297
1- Din ve Vicdan Hürriyeti	297
2- Mâbetler.....	302
3- Din Adamları	305
C- İHTİDA HAREKETLERİ.....	307
III- VAKIFLAR	319
A- VAKIF KÜLTÜRÜ VE VAKFİYELER.....	319
B- MÜSLÜMAN VAKIFLARI	323
C- GAYRİMÜSLİM VAKIFLARI.....	329
D- VAKIFLARIN İDARESİ VE GÖREVLİLERİ.....	334
E-VAKIFLARIN HİZMET SAHALARI	338
F- VAKIF MÜLKÜNÜN SATIŞ VE DEĞİŞİMİ	342
G- VAKIFLARDA ÇEŞİTLİ SUİSTİMALLER.....	344

BEŞİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

I- TİCARET	348
A- GENEL TİCARÎ DURUM	348
B- TİCARET USÛLLERİ.....	351
C- ESNÂF VE ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	358
D- NARH UYGULAMALARI.....	362
E- KULLANILAN PARA, ÖLÇÜ VE TARTILAR	363
F- TİCARET MERKEZLERİ	366
1- Hanlar	366
2- Çarşı-Pazarlar	370
II- TARIM VE HAYVANCILIK	375
A-TARIM.....	375
B- HAYVANCILIK	382

SONUÇ.....	387
KAYNAKÇA	397
EKLER	415
EK-1. XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa Kazası'nın Detaylı Nüfus Tablosu.....	416
EK-2. XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa Sancağı'nın Detaylı Nüfus Tablosu...	417
EK-3. Urfa Mahalleleri ve Sakinlerini Gösteren Tablo.....	418
EK-4. Urfa Kazâsı Nâhiyeleri ve Bu Nâhiyelere Bağlı Köylerin Listesi.....	420
EK-5. XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'daki Bazı Sokaklar	421
EK-6. Urfa'daki Bazı Câmi ve Mescitlerin Hizmet Akçeleri.....	422
EK-7. Kadı Sicilleri'nde Tespit Edilen Urfa Vakıflarının Listesi.....	423
EK-8. Çeşitli Yıllara Ait Urfa Eytâm Sandığı Borç Kayıtları.....	425
EK-9. Urfa Kadı Sicilleri'nden Çeşitli Sayfalar.....	426

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
b.	: bin/bint
bkz.	: bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
HVS.	: Halep Vilâyet Salnâmesi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
Krş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: sayfa
S.	: Sayı
ss.	: sayfa sayısı
ŞURKAV	: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
Trc.	: Tercüme
UŞS.	: Urfa Şer'îye Sicili
Thk.	: Tahkik
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ty.	: Tarihsiz
v.	: veledi/veledeti
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınlayan
yy.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin, bırakmış olduğu tarihî ve kültürel mirası tam anlamıyla değerlendirebilmek için bu devletten geriye kalan yazılı vesîkaların detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Hiç şüphesiz bu vesîkaların en önemlilerinden biri, şer'î mahkemelerde kadılar nezâretinde tutulan şer'îye sicilleridir. "Kadı sicili", "kadı defteri", "sicill-i mahfûz" veya "sicil" de denilen bu defterlere, bir taraftan mahkemede görülen davalar ve kimi gündelik olaylar, diğer taraftan merkezden gelen her türlü emir ve fermânlar yazılmıştır. Belgelerin yazımında umumiyetle kronolojik sıralamaya riâyet edildiği gibi, her belgenin sonunda ayrıca yazı veya rakamla tarih kaydedilmiştir. Defterlerde yazı türü olarak; rika ve çeşitleri, talîk, talîk kırması, sülûs, sülûs kırması, dîvânî çeşitleri ve nâdir olarak da siyâkat kullanılmıştır.¹ Sicil defterlerinin ebadı, kadının cübbesinin cebine girecek ölçüde küçük, dar ve uzuncadır.² Defterlerde kullanılan kâğıtlar, çok sağlam ve parlak, mürekkepler ise günümüze kadar canlılığını muhâfaza edebilecek derecede kalitelidir.

Kadı sicilleri, her şeyden önce birer resmî evrak olup, davaya taraf olanlar ile şahitlerin huzurunda kayda geçirildiğinden güvenilirlikleri muhakkaktır. Mahkemelere taşınan her türlü anlaşmazlığa ilaveten, dava konusu olmadan kaydedilen vakfiyeler, terekeler, evlilik akitleri, çeşitli tayinler, berâtler ve fermânlar ile din değiştirmenin de dâhil olduğu her türlü îlâmlar bu defterlerde mevcuttur. Bu açıdan kıymetli birer tarihî vesîka olan siciller, Osmanlı dönemine kaynak olma açısından önemli bir boşluğu doldurmakta ve bilhassa Osmanlı taşra hayatı ve şehirleri hakkında araştırma yapacak ilim erbabına, güvenilirliğinden şüphe duyulmayan, tarafsız ve zengin bir tarihî malzeme sunmaktadır.

Osmanlı insanının sosyal hayatı hakkında bilgi veren ve ilk elden kayıtlar olma özelliğini taşıyan siciller, aynı zamanda şehir tarihleri açısından son derece önemli bazı

¹ Ahmet Akgündüz, **Şer'îye Sicilleri**, İstanbul 1998, I, 19; İbrahim Yılmazçelik, "1750-1752 Tarihli Gaziantep Şer'îye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 2002, S. 1, s. 326.

² Urfa Kadı Defterleri üzerindeki kayıtlara göre sicil defterlerinin eni umumiyetle 16-19,5 cm, boyları ise 44,5-47,5 cm arasındadır. Defterlerin sırt ve kenarları siyah ve kırmızı meşin, satırları yeşil ve kahverengi desenli mukavvadır.

bilgiler barındırmaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan vakânüvis ve diğer hususî tarihlerde, İstanbul ve bazı önemli Osmanlı şehirlerindeki toplum hayatı için çeşitli bilgiler bulabilme imkânı varsa da payitahtın dışındaki bölgelere, bilhassa taşranın ücra köşelerindeki bazı şehir, kazâ ve köylere ait malumat bu kaynaklarda yok denecek kadar azdır. Her ne kadar söz konusu yerler için seyyahlara ait çeşitli notlara rastlamak mümkünse de, bu bilgiler belli bir zamana ait olduğu gibi netice itibariyle şahsî gözlemlere dayanmaktadır. Dolayısıyla bu yerlerdeki gündelik hayatı, sosyo-kültürel yapıyı tam manasıyla bilmek ve anlamak için şer‘iye sicillerine müracaat etmek kaçınılmaz olmaktadır. Tüm Osmanlı kazâlarında tutulmuş olan bu kayıtlar, sadece bizim kültürümüz için değil, bugün Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş birçok ülke ve bu ülkelerdeki yerleşimler için de büyük bir değer ifade etmektedir.

Osmanlı’da kadıların idarî, adlî, askerî ve dinî konularda geniş yetkilere sahip olması, kadı mahkemesinde kayıt altına alınan malumatın hem çeşitli hem de zengin olmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan sicillerde, ait oldukları bölgelerin insanlarını, aile yapılarını, evlilik geleneklerini, ailevî problemlerini, boşanma nedenlerini, eş ve çocuk sayılarını, zenginlik-fakirlik durumlarını ve Müslim-zimmî ailelerin sosyal ve ekonomik durumlarını ayrı ayrı tesbit etmek mümkün olabilmektedir. Ayrıca bölgede bulunan gayrimüslimlerin, dinleri, mezhepleri, mâbetleri, Müslümanlarla ilişkileri, ihtidâları ve Osmanlının bu kimselere tanıdığı hak ve salâhiyetlerle bu konudaki diğer uygulamalar hakkında kıymetli bilgiler bulmak mümkündür. Sicillerde insanların gündelik hayatta kullandığı ev, giyim ve süs eşyası, komşuluk ilişkileri, eğlence alanları, toplumun çeşitli zümreleri, kimsesizlerin korunmasına yönelik sosyal tedbîrleri, eytâm sandığı müessesesinin nasıl işlediği hususu görülebilmektedir. İnsanlar arasında ortaya çıkan problemler, şer‘î mahkemeye taşınıp sicillerde kayıt altına alındığından, söz konusu problemlerin neler olduğu, bu sorunların şer‘î ve örfî hukuk çerçevesinde nasıl çözüme kavuşturulduğu, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı, cinsi ve had cezalarının hangi şartlarda ne şekilde tatbik edildiği konularında sayısız misâller bulmak mümkündür.

Şer‘iye sicilleri, Osmanlı idarî teşkilatlarındaki kazâ, sancak, eyâlet taksimatını, bu merkezlerde görev alan beylerbeyi, sancakbeyi, mutasarrıf, kâimmakâm, kadı, müftü, nâib, muhtesip ve diğer yetkililerin görev alanlarıyla ilgili kurumları derinlemesine öğrenme olanağı sağlamaktadır. Sicillerden; köy, kasaba, mahalle, semt, mezraa gibi yerleşim yerlerinin eski adlarını, çeşitli vesilelerle kayıt altına alınmış olan aşîret ve cemaat isimlerini, bugün mevcut olan veya olmayan birçok tarihî yapının işleyişini, câmi, mescit, tekke, medrese ve kütüphanelerin kimler tarafından hangi amaçla kurulduğunu ve tesis edilmiş olan vakıfların icrâ ettiği sosyal hizmet alanlarını belirlemek mümkündür. Asker sayısının belirlenmesi, ordu için zahire toplanması, iç güvenliğin sağlanması gibi askerî konulara da ışık tutan bu defterler, buldukları bölgenin iktisadî hayatına dâir konularda da önemli bir tarihî kaynak sayılmaktadır. Zira bu kayıtlarda bölge halkının hayat ve geçim tarzı, ithâlat ve ihrâcat konusu olan eşyaları, yörede yetişen tarım ürünleri, imal edilen sanayi ürünleri, mevcut olan zanaat ve meslek grupları, halktan toplanan vergiler, devlet memurlarına ödenen tahsîsatlar, para arzı ve çeşitleri, narh uygulamaları ve sebepleri, enflasyon ve devalüasyonun gerçek manadaki tarihî seyrini bulabilmek mümkün olmaktadır.³

Osmanlı döneminde kadı defterleri, kadıdan kadıya devredilip, bulunduğu mahkemede muhâfaza edilmekteydi. 1312 (1894) yılında II. Abdülhamid’in emriyle “Şer‘iye Sicilleri Arşivi” kurulmuşsa da bu arşivde sadece İstanbul ve çevresindeki mahkemelere ait siciller toplanabilmiştir. Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla birlikte 55 eyâlet 600 küsur livâ ve kazâ merkezindeki siciller, harâbelere ve bodrum katlarına terk edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, uzun yıllar Adlîye Vekâleti’nin emri altında vilâyet ve kazâ merkezlerindeki mahkeme ambarlarında bırakılan defterler, ancak 3 Kasım 1941 tarihinde alınan bir kararla müze ve kütüphanelere devredilmiştir.⁴ 1991 yılında Urfa’nın da aralarında bulunduğu Anadolu vilâyetlerine ait kayıtlar Ankara Milli Kütüphane’de cemedilmiş, 2005 yılında ise alınan yeni bir karardan sonra Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı bünyesinde muhâfaza altına alınmıştır.

³ Akgündüz, Şer‘iye Sicilleri, I, 15.

⁴ Akgündüz, Şer‘iye Sicilleri, I, 61.

I- KAYNAKLAR

A- URFA KADI SİCİLLERİ

Osmanlı döneminde Urfa Şer'îye Mahkemesi tarafından kayıt altına alınan Urfa Kadı Sicilleri, merkez Urfa Kazâsı ve bu kazâyâ bağlı Bozâbâd, Çaykuyu, Dögerli, Harran, Kabahaydâr ve Oyumağaç Nâhiyeleri ile bu nâhiyelerdeki köylerin kayıtlarını içermektedir. Toplam 25 sicil defterinden müteşekkil bulunan bu kayıtlar, Ankara Milli Kütüphane'de 204 ile 228 arasındaki numaralarla tasnif edilmiştir.⁵ Bu defterlerin en erken tarihli olanı 1030 (1629) tarihli 207 nolu sicil defteri, en geç tarihli de, 1320-1324 (1902-1906) arası yılların kayıtlarını içeren 215 nolu defterdir. Şunu hemen belirtelim ki; Urfa'nın 1629'dan 1845 tarihine kadarki dönemini kapsayan şer'îye sicilleri maalesef bugün elimizde mevcut değildir. Urfa ile aynı dönemde Osmanlı'ya katılan çevre şehirlere ait birçok kadı defteri bulunmasından hareketle, Urfa'da kayıt tutulmamış olmasının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Yaklaşık 315 yıllık bir süreyi içeren bu defterlerin, çeşitli zamanlarda vuku bulan isyanlar, istilalar ve doğal afetler esnasında yok olduğu yahut sehven farklı arşivlerde tasnif edildiği kanaatindeyiz. Ancak 207 nolu defterden sonraki en erken tarihli olan 204 nolu defter kayıtlarının, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı bitimindeki 1845 tarihine denk düşmesi, daha önceki yıllara ait kayıtların bu istilada yok edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Mevcut olan defterlere nazaran erken dönem sayılabilecek 1629 tarihli 207 nolu defter hariç tutulursa Urfa ile ilgili şer'îye sicil kayıtları 1845'ten başlayarak 1906 tarihine kadar olan 60 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, 223 nolu defter kayıtları, I. Dünya Savaşı ve Ermenî olaylarının başladığı 1915 tarihine kadar devam etmekle birlikte, bu defterde sadece eytâm sandığı kayıtları bulunmaktadır. Dolayısıyla kadı mahkemesinin eytâm sandığı dışında baktığı şer'î davalar, 1906 yılında biten 215 numaralı defter ile son bulmuştur. Urfa Kadı Sicilleri'nin defter numaraları, kapsadıkları tarih aralığı ve sayfa ile belge adedini şu şekilde göstermek mümkündür.

⁵ Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, I, 214.

Sıra	Defter No	Defterin Kapsadığı Hicrî ve Milâdî Tarih	Sayfa Adedi	Belge Adedi
1	204	1262–1264 (1845–1848)	154	332
2	205	1268–1282 (1852–1865)	295	650
3	206	1282–1287 (1865–1870)	803	2178
4	207	1039 (1629)	362	746
5	208	1296–1299 (1879–1882)	396	984
6	209	1294–1300 (1878–1884)	230	798
7	210	1293–1296 (1876–1879)	377	950
8	211	1292–1293 (1875–1876)	228	596
9	212	1290–1294 (1873–1877)	186	585
10	213	1290–1292 (1873–1875)	348	1052
11	214	1287–1288 (1870–1871)	432	730
12	215	1320–1324 (1902–1906)	567	979
13	216	1315–1317 (1897–1899)	477	911
14	217	1317–1320 (1899–1902)	494	856
15	218	1312–1314 (1895–1896)	428	863
16	219	1311–1312 (1893–1895)	399	635
17	220	1309–1311 (1892–1893)	467	665
18	221	1305–1308 (1887–1891)	624	1119
19	222	1308–1309 (1891–1892)	366	623
20	223	1304–1334 (1887–1915)	316	909
21	224	1287–1296 (1870–1879)	604	1259
22	225	1297–1304 (1880–1887)	176	403
23	226	1299–1302 (1882–1885)	535	1153
24	227	1303–1305 (1886–1887)	378	711
25	228	1288–1290 (1871–1873)	512	1536

Tez çalışmamız esas olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Konunun belirlenmesi, kaynakların temin edilmesi ve kaynaklar üzerinde yapılan tetkikleri müteakip 25 parça kadı sicili defterinden 3 tanesinin (204, 207, 215) içerdikleri zaman itibariyle çalışma konumuz dışında kaldığı belirlenmiştir. Ancak lüzum görülen bazı konularda yer yer bu defterlere de müracaat edilmiştir. 224 numaralı defterin ise şer'îye sicili olmadığı ve temyiz mahkemesi kayıtlarını içerdiği anlaşılmıştır. Bu sebeple çalışmamız geriye kalan 21 defter üzerinden sürdürülmüş ve defterlerdeki kayıtlar da çok yönlü bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu defterlerden 5 (209, 212, 213, 223, 225) tanesi eytâm sandığı kayıtları ile ilgilidir. Zikredilen 5 sicilin dışında kalan defterler ise miras ve vekâlet başta olmak üzere alım-satım, evlenme-boşanma, ihtidâ, tereke, vasî-nâzır tayinleri, vakıf işlemleri ve alacak davaları gibi her türlü kayıt çeşitlerini içermektedir.

Osmanlı'da, Tanzîmât'tan sonra her sahada meydana gelen değişikliklerden şer'îye mahkemeleri de etkilenmiş, hukuk alanında yeni mahkemeler tanzim eden 1867 ve 1870 tarihli nizâm-nâmelerle; aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve bunların

cezaları dışındaki davalar şer'îye mahkemelerinin yetkisinden çıkarılmıştır.⁶ Bu nedenle sicillerinin sözü edilen nizamnâmelerden önceki kayıtlarının, sosyal hayatı yansıtmaya yönüyle daha zengin bir muhtevaya sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Çalışmamız esnasında Urfa Kadı Sicili Defterleri'nin tamamı ayrı ayrı incelenmek suretiyle sayfa ve belge sayıları belirlenmiş, defterlerin hangi tarih aralığını kapsadığı, sicillerde kronolojik sıralamanın nasıl olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bugün elimizde mevcut olan Urfa Kadı Defterleri'nin bazı sayfaları kaybolmuş, bir kısmı yıpranmış veya okunmayacak kadar tahrip olmuşsa da defterlerin genel olarak düzenli olduğunu söylemek mümkündür. Sayfaların alt ve üst kısmında yer alan ve bazıları kayıt esnasında Arapça, bazıları ise Cumhuriyet Dönemi'nde Latin harfleriyle yapılan numaralandırmalardan hareketle, birkaç defterde bazı eksik sayfaların olduğu anlaşılmaktadır. Geç dönemde Latin Alfabesiyle yapılan numaralandırmalarda belgelerin sıralaması kimi zaman esas alınmayarak sondan başa doğru sayfa numaralandırması yapıldığı da görülmektedir. Bazı defterlerde ise, ne eski ne de yeni herhangi bir sayfa numarası mevcut değildir.

Cumhuriyet dönemindeki çeşitli tasnifler esnasında Urfa Kadı Sicilleri'nin kapağına, defter numarası, defterin kapsadığı tarih aralığı, sayfa ve belge sayılarıyla birlikte defterlerin ebadı kaydedilmiştir. Ancak bazı defterlerin kapağında başlangıç veya bitiş olarak verilen tarihlerin gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Meselâ 204 numaralı defterin kapağında tarih aralığı Recep 1262 –Rebiulevvel 1264 yazılmış olmasına rağmen bu defterlerde 1265 ve daha sonraki yıllara ait yaklaşık 100 kadar belge bulunmaktadır. Belli bir kronolojik sıralamaya göre yazılmayan defterlerde, muhtemelen ilk ve son sayfalardaki belgeler esas alınarak tarih verilmeye çalışılmış, iç kısımlarda yer alan ve daha geç dönemi içeren bazı kayıtlar görülmediğinden yanlış tarihler verilmiştir. Aynı yanlışlığın defterlerin kapağında yer alan belge ve sayfa sayıları için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu defterlerin içinde bazen sehven bazen de kâtip değişikliğiyle sayfa ve belge numaraları baştan başlatıldığından,

⁶ Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, I, 77.

kapakta verilen sayfa ve belge sayılarındaki bilgiler eksik olabilmektedir.⁷ Ayrıca bazı defterlerin birinci sayfasında, kanaatimizce ihtiyaç hissedildiğinde kolayca ulaşılabilmesi gayesiyle defter içinde yer alan bir takım fermân ve vakfiyelerle, önemli görülen davaların sayfa numaraları kaydedilmiştir.

Çalışmamızda şer‘iye sicillerini kaynak gösterirken önceden numaralandırılan sayfaların, eski numarasını esas kabul ederek, yeni bir numaralandırmada bulunmadık. Üstünde herhangi bir numara bulunmayan defterleri, tasnif ve kaynak göstermede kolaylık sağlama amacıyla belge sırasını göz önünde bulundurarak sayfaları baştan sona doğru numaralandırdık. Dipnotlarda önce defter adı, sonra sayfa, akabinde belge numarasını verme yolunu tercih ettik. Çünkü defterlerde belge numaraları kâtiplerin değişmesiyle kalınan yerden değil, çoğu zaman 1’den başlanarak yeniden numaralandırılmıştır. Bundan dolayı defterlerin çoğunda birden fazla aynı numaralı belge bulunabilmektedir.⁸ Ayrıca defterlerdeki bazı fermân, emirnâme ve kayıtların başında herhangi bir belge numarası bulunmamaktadır. Bu belgelere, bir önceki belgenin numarasını vererek, sistemli bir bütün oluşturmaya özen gösterdik. Çalışma boyunca yararlandığımız belgeyi dipnot gösterirken, belgenin bulunduğu sicil defteri, sayfa ve belge numaralarını sırasıyla verdik. Sözelimi UŞS. 226/237-494 şeklindeki bir kısaltmayı, Urfa Şer‘iye Sicilleri, defter no 226, sayfa no 237, belge no 494 şeklinde anlamak gerekir. Takip ettiğimiz bu usûlle, benzer çalışmalarda yer yer rastladığımız çeşitli karışıklıklara mahal vermediğimiz gibi okuyucuların, kaynak gösterilen belgeye daha kolay ulaşmalarını sağlamış olduğumuzu düşünüyoruz.

Sicil defterlerinde yer alan her türlü dava ve belgenin sonunda kayıt tarihi hicrî olarak yazılmıştır. Biz de çalışma boyunca yararlandığımız kayıtların hicrî tarihini ve milâdî karşılıklarını verme yoluna gittik. Sicil kayıtları dışındaki olayların ise sadece

⁷ Kapağında belge sayısı yanlış kaydedilmiş olan defterler şunlardır. İlk rakam defter üstünde yazılı olan, parantez içindeki ise tesbit ettiğimiz sayıdır. 204 numaralı defter 271 (332), 205 numaralı defter 631 (650), 208 numaralı defter 890 (984), 221 numaralı defter 396 (596), 219 numaralı 359 (635), 221 numaralı defter 1506 (1119), 228 numaralı defter 1457 (1536). Ayrıca 216 numaralı defterde sayfa sayısı kapakta 467 yazılmış ancak defterin 477 sayfa olduğu görülmektedir. Yukarıda verdiğimiz listede defterlerin üstündeki rakamlar değil, tesbit ettiğimiz sayılar yazılmıştır.

⁸ Meselâ 221 ve 223 numaralı defterlerde 7; 209 ve 225 nolu defterlerde 5; 206, 218 ve 226 nolu defterlerde 3; 208, 210, 212, 214, 217, 227 ve 228 nolu defterlerde ise 2 defa numaralandırma 1’den başlatılmıştır.

milâdî tarihlerini verdik. Ayrıca, sadece belgelerden aldığımız kelime ve metinleri başka ifade ve ibarelerle karıştırılmaması için tırnak içinde ve italik karakterle yazdık. Diğer eserlerden yapılan alıntılarda ve önemine dikkat çekmek istediğimiz ibarelerde ise, sadece tırnak işareti kullandık. Akademik çalışmalarda kaynak eserlerin italik yazılması bir usûl haline gelmişse de, ifade ettiğimiz hususlardan dolayı bu eserleri kalın karakterle gösterdik.

Çalışmamız, Urfa Kazâsı ve nâhiyelerini içeren kadı sicillerini kapsadığından aynı dönemde Urfa vilâyetine bağlı bulunan ancak kayıtları ayrı tutulan Suruç, Birecik ve Rumkale Kazâları'na ait sicil kayıtlarını çalışma alanımızın dışında bıraktık. Ancak bu kazâlarda cereyan edip Urfa Mahkemesi'ne taşınan ve burada hükme bağlandığı için Urfa Kadı Sicilleri'ne kaydedilmiş olan bazı davalardan istifade ettik. Aynı şekilde konumuz, Urfa Kadı Sicilleri'yle sınırlı olduğundan, kadı defterleri ve dönemin Halep Vilâyet Salnâmeleri ve Maarif Salnâmeleri dışındaki arşiv vesîkalarına müracaat etmedik. Çalışma esnasında yeri geldikçe bölgedeki bazı siyasî gelişmelere de değinerek konunun daha iyi anlaşılmasını amaçladık. Ayrıca ele alınan çeşitli konu ve müesseselerle ilgili, İslâm ve Osmanlı uygulaması hakkında konunun detayına girmeden özet bilgiler vermekle yetinip geniş bilgi için müracaat eserleri dipnotta belirttik. Tez çalışmamız esas itibariyle Urfa'nın XIX. asrın ikinci yarısı olmakla birlikte, mümkün mertebe şehrin Osmanlı dönemindeki gelişim seyrini de ele alarak bir bütünlük oluşturmaya gayret ettik.

Çalışmamız esnasında, çeşitli zorluklarla karşılaştığımızı da belirtmemizde yarar vardır. Öncelikle incelediğimiz sicil defterlerinin sayıca fazla oluşu, zaman noktasında ciddi bir mesai gerektirmiştir. Ancak gösterilen yoğun çabaya rağmen tarihî malzemenin fazlalığı sebebiyle bazı hususların gözden kaçmış olması muhtemeldir. Aynı şekilde kayıtların hacmi ve birbirine benzerliği, hem metne malzeme teşkil edecek noktaların seçimini zorlaştırmış, hem de bazı belgelerdeki ayrıntıların yansıtılmasına imkân tanımamıştır. Sicil kayıtları genel olarak düzenli ve okunaklı olmakla birlikte birkaç defterin ilk sayfalarında oluşan yırtıklar, mikrofilme alma esnasında iç içe geçen sayfalar, bazı belgelerin okunmasına imkân bırakmamıştır. Ayrıca temin ettiğimiz defterlerden bazılarının, yetkililer tarafından eksik verildiği, bu defterlerin okunup

incelenmesinden sonra anlaşılmış, bu eksikliklerin bir kısmı İSAM Kütüphanesi'nden giderilmişse de, kurumsal bazı uygulamalar nedeniyle tamamına erişilememiştir. Okunamayan yahut elde edilemeyen kayıtlar, kaynakların tümüne göre oldukça cüzi bir yekûnu teşkil etmekle birlikte bu durum bazı davaların takibini imkânsız kılmıştır.

Urfa Kadı Sicilleri'nin bazı defterleri, ülkemizin değişik üniversitelerinde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. 204 nolu defter Ali Yıldız,⁹ 205 nolu defterin birinci yarısı Songül Korkmaz,¹⁰ ikinci yarısı Ömer Cide,¹¹ 218 nolu defter İ. Burak Birecikli,¹² 225 nolu defter de Abdurrahman Umut¹³ tarafından transkripsiyonu yapılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Fatma Bağmancı¹⁴ 216 nolu defterin hukukî analizini yapmıştır. Belirtilen transkripsiyon şeklindeki yüksek lisans tezleri dışında çeşitli çalışmalarda Urfa Sicillerinin bazı defterleri kullanılmıştır. Hilmi Bayraktar; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı”¹⁵ adlı eserinde 204, 205, 215, 217, 221, 228 nolu defterlerden, Mehmet Emin Üner; “Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa”¹⁶ adlı doktora çalışmasında 207 nolu defterden, Mahmut Karakaş ise, “Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim”¹⁷ adlı eserinde 218, 219, 221, 222, 223 ve 227 nolu defterlerden istifade etmiştir.

Bu çalışmalara birkaç cümleyle değinmek kanaatimizce tezimizin doldurduğu ilmî boşluğu ifade açısından yararlı olacaktır. Öncelikle her biri büyük bir emeğin ürünü olan bu çalışmalarda, Urfa Sicilleri'nin sadece bir veya birkaç defteri esas alındığından

⁹ Ali Yıldız, **204 Numaralı Şer’iye Sicili Defterine Göre Urfa’da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

¹⁰ Songül Korkmaz, **205/1 Numaralı Şanlıurfa Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.

¹¹ Ömer Cide, **205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2007.

¹² İ. Burak Birecikli, **218 No’lu Urfa Kadı Sicili Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirme**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2004.

¹³ Abdurrahman Umut, **225 Numaralı Urfa Şer’iye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2008.

¹⁴ Fatma Bağmancı, **216 Nolu Urfa Şer’iye Sicilinin Hukuksal Analizi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006.

¹⁵ Hilmi Bayraktar, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)**, Elazığ 2007.

¹⁶ M. Emin Üner, **Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.

¹⁷ Mahmut Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim**, Konya 2012.

sosyal hayatın tüm alanlarına temas edilememiştir. Yapılan okuma yanlışlıkları bir yana, taranan defterlerin sınırlı olması, buna bağlı değerlendirmeleri de yüzeysel ve eksik bırakmıştır. Bir döneme ilişkin kayıtların tamamı göz önüne alınamadığından bazen tesadüfen bulunan bir belge, ilgili olduğu sosyal alanın tamamına teşmil edilerek yanlış sonuçlara varılması tehlikesine yol açmıştır. Bu sebeple XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait tüm defterleri inceleyerek yaptığımız bu çalışmada, öncelikle konunun genel çerçevesi çizilmiş ardından ele alınan meselelere ilişkin detaylar verilmiştir. Bir konuya ait farklı defterlerdeki kayıtların tamamı bir araya getirilerek uygulamanın bütünlüğü göz ardı edilmediği gibi mevcut kayıtlar ışığında, Urfa sosyal hayatının neredeyse tüm alanlarına temas edilerek yaşanan dönem birçok açıdan ortaya konulmuştur. Ayrıca mevcut uygulamaların ve şehrin sosyal hayatının daha iyi anlaşılması bakımından yer yer aynı dönemdeki diğer Osmanlı şehirleriyle karşılaştırmalar da yapılmıştır.

B- DİĞER KAYNAKLAR

Çalışmamız esas itibariyle Urfa Kadı Sicilleri'ne dayanmakla birlikte, gerek sicillerde yer alan bazı hususların değerlendirilmesi gerekse de izaha muhtaç olan çeşitli mevzularda başka kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bu kaynaklardan ilki, Urfa'nın XIX. yüzyıl ikinci yarısında bağlı bulunduğu Halep Vilâyeti'ne ait salnâme kayıtlarıdır. Bu kayıtlardan dönemimizi ilgilendirenler tesbit edilerek incelenmiş ve bilhassa buradaki nüfus sayılarından istifade edilmiştir. Ayrıca şehrin eğitim hayatı konusunda Maarif Nezâreti'nin salnâme kayıtlarına da müracaat edilerek her iki kaynaktaki kayıtlar, sicillerdeki malzemeyle birlikte değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Kâmil Bâlî'nin, XIX. yüzyıl Halep Sancağı'nı ele alan, "Kitâb-u Nehri'z-Zehab fî Târih-i Haleb"¹⁸ adlı eseri tetkik edilerek sicillere yansımayan bazı müesseseler ve isimler hakkında bilgi edinilmiştir.

Tezin oluşumunda sicil defterleri ve salnâmelerden sonra müracaat ettiğimiz eserlerin başında, arşiv kaynaklarından istifadeyle hazırlanan çalışmalar gelmektedir. Bu çalışmaların en kapsamlısı Hilmi Bayraktar tarafından hazırlanan "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı" adlı eserdir. Bazı sicil defterleri de taranmak suretiyle

¹⁸ Kâmil Bâlî, *Kitâbu Nehri'z-Zehab fî Târih-i Haleb*, Dımaşk 1991.

hazırlanan çalışma, daha ziyâde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler esas kabul edilerek yapıldığından sicillerde tesbiti mümkün olmayan kimi kurum ve kuruluşların işlevi, şehrin idarî ve ekonomik durumu ile vuku bulan doğal afetler ve etkileri konusunda yer yer kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Mehmet Memiş'in Urfa Sicilleri'nin yanı sıra Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki vakfiye kayıtlarını da taramak suretiyle hazırladığı “Şanlıurfa Medreseleri”¹⁹ adlı doktora tezi bilhassa Urfa'daki medreseler, vakfiyeleri ve eğitim faaliyetleri konusunda önemli kaynaklarımızdan biri olmuştur. Aynı şekilde Mahmut Karakaş'ın Urfa Kadı Sicilleri'nin bazı defterlerini de kullanarak hazırladığı ve Osmanlı dönemi Urfa medreseleri ile birlikte şehirdeki kütüphane, tekke ve zâviyeler hakkında kıymetli bilgilerin yer aldığı “Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim” adlı çalışması, zaman zaman müracaat ettiğimiz bir diğer önemli kaynak olmuştur. Aynı yazarın, Urfa'da Osmanlı döneminden kalma kitâbeleri ve mezar taşlarını okuyarak hazırladığı “Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler”²⁰ ve “Şanlıurfa Evliya ve Alimleri”²¹ adlı eserleri, sicillerde bulunan bazı yapıların tarihçesi ve kimi önemli şahısların kısa biyografisi açısından bize büyük kolaylık sağlamıştır.

Urfa'nın şehir tarihi ve mekanlarını inceleyen, akademik çevrelerde yapılmış birçok değerli çalışma mevcuttur. Önemli bir Urfa şehir tarihçisi olan ve şehirle ilgili çok sayıda çalışması bulunan Cihat Kürkçüoğlu'nun Urfa'nın Osmanlı dönemini konu edinen tüm çalışmaları taranmış, bilhassa “Şanlıurfa Camileri”,²² “Şanlıurfa Su Mimarisi”²³, “Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları”²⁴ ve II. Abdülhamid döneminde çekilen Urfa fotoğraflarını topladığı “Yıldız Albümleri'nde Urfa”²⁵ adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Çalışmamız boyunca, Urfa'nın XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı dönemine ilişkin olarak da, Ahmet Nezihî Turan'ın “XVI. Yüzyılda Ruha

¹⁹ Mehmet Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.

²⁰ Karakaş, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Konya 2012;

²¹ Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa 1996.

²² Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, Ankara 1993.

²³ Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Su Mimarisi**, Ankara 1992.

²⁴ Kürkçüoğlu ve Sabri Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları**, Ankara 2011.

²⁵ Kürkçüoğlu, **Yıldız Albümleri'nde Urfa**, yy., 2009.

(Urfa) Sancağı”,²⁶ M. Emin Üner’in, “Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa” ve “Aşiret, Eşkıya ve Devlet”,²⁷ adlı eserlerine müracaat edilmiştir. Ayrıca Adil Özme’nin “Urfa (Merkez) Hanları”²⁸ adlı doktora teziyle Zahide Akkoyunlu’nun “Geçmişten Günümüze Geleneksel Urfa Evleri”,²⁹ Selâhaddin Eyyûbi Güler’in “Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar”,³⁰ “Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi”³¹ adlı çalışmalarının, konumuz açısından yer yer önemli bilgiler barındırdığını belirtmek gerekir. Bunlara ek olarak Osmanlı’nın son yüzyılında doğu bölgesinde cereyan eden siyasî gelişmeleri ve Ermenî olaylarını detaylı bir şekilde ele alan Hans-Lukas Kieser’in, “Iskalanmış Barış”³² adlı eserinden bilhassa Urfa’daki gayrimüslimlere dâir bilgiler konusunda yararlanılmıştır.

Tez çalışmamız boyunca basılı halde bulunan eserlerin yanı sıra yayınlanmış olan birçok makale de incelenmiş ve gerekli görülen noktalarda bu çalışmalara müracaat edilmiştir. İncelediğimiz dönem Urfa sosyal hayatının sicillere yansımayan bazı hususları için Cumhuriyet’in ilk dönem Urfa müftülerinden Hasan Açıanal’ın “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa’da Sosyal Hayat”³³ ve Ziya Kazıcı’nın “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”³⁴ adlı makalelerinde, çalışmamız için kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tahir Öğüt’ün “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”,³⁵ Murat Akgündüz’ün “Urfa Medreseleri ve Tedris Hayatı”³⁶ adlı makaleleri, araştırmamız boyunca yer yer müracaat ettiğimiz Urfa ile alakalı diğer çalışmalar olmuştur.

²⁶ Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, Şanlıurfa 2005.

²⁷ M. Emin Üner, **Aşiret, Eşkıya ve Devlet**, İstanbul 2009.

²⁸ Adil Özme, **Urfa (Merkez) Hanları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara ty.

²⁹ Zahide Akkoyunlu, **Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, Ankara 1989.

³⁰ Selâhaddin Eyyûbi Güler, **Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar**, Ankara 1999.

³¹ Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, yy. 2010.

³² Hans-Lukas Kieser, **Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev. Atilla Dirim, İstanbul 2005.

³³ Hasan Açıanal, “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa’da Sosyal Hayat”, **Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)**, Şanlıurfa 1997, ss. 123-129.

³⁴ Ziya Kazıcı, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1993, S. 5-6, ss. 85-102.

³⁵ Tahir Öğüt, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”, **Bülent Ecevit Üniversitesi Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 2011, VII/14, 325-344.

³⁶ Murat Akgündüz, “Urfa Medreseleri ve Tedris Hayatı”, **İSTEM**, 2008, S. 11, ss. 113-121.

Urfa'ya dâir çalışmalar dışında müracaat ettiğimiz eserlerin başında, çeşitli zamanlarda Urfa'ya gelen yahut bir vesileyle şehir hakkında bilgi veren seyyahlara ait kayıtlar gelmektedir. Bilindiği gibi bu kayıtlarda, şehirlerin sosyal, siyasî, iktisadî ve fizikî yapısı hakkında çeşitli bilgiler bulabilmek mümkündür. Bilhassa Evliya Çelebi, Olivier ve Cuinet'in eserleri incelenerek başta nüfus olmak üzere sosyal yapı hakkındaki notlardan istifade edilmiştir. Diğer yandan gerek Urfa'nın siyasî tarihini ele alırken, gerekse Osmanlı tarihinde cereyan eden bir takım siyasî gelişmelere değinirken, hem Osmanlı tarihini ele alan umumî kaynaklara, hem de modern çalışmalara başvurulmuştur.

Çalışmamızın bilhassa aile, miras ve ceza hukukunu ilgilendiren konularında, İslâm hukukunun söz konusu meselelerine yer veren çeşitli fıkıh kitaplarından ve Osmanlı uygulamalarını konu edinen modern araştırmalardan faydalanılmıştır. Ayrıca Osmanlı toplumunu çeşitli yönlerden ele alan çalışmalar ve sicil defterlerini konu edinen eserler, çalışmamız boyunca müracaat ettiğimiz diğer kaynaklar olmuştur. Son olarak Urfa şehir hayatına dâir elde ettiğimiz sonuçları daha sağlıklı değerlendirmek ve çeşitli karşılaştırmalar yapmak için yer yer Osmanlı'nın diğer şehirleriyle ilgili yapılan benzer akademik çalışmalardan istifade edilmiştir.

II- şEHİRİN SİYASÎ DURUMU VE İDARÎ YAPISI

A- SİYASÎ DURUM

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri kabul edilen ve tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin merkezinde yer almış olan Urfa, Hz. Ömer döneminde bölgeye gönderilen Ebu Ubeyde İyâz b. Ganem komutasındaki ordu tarafından 639 yılında fethedilerek İslâm beldesi haline getirilmiştir.³⁷ Emeviler ve Abbasiler zamanında cereyan eden iç ve dış olaylarda, daima İslâm Devleti'nin sınırları dâhilinde kalan Urfa, Abbasiler'in dağılma sürecinde yaklaşık 50 yıl kadar Bizanslılar tarafından yönetilmişe

³⁷ Taberî, **Târihü't-Taberî**, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1969, III, 692; İbn Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, Beyrut 1965, II, 553-554; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Cize 1998, X, 30; Belâzurî, **Fütühu'l-Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 247.

de Selçuklu Sultânı Melikşah tarafından tekrar fethedilmiştir. I. Haçlı Seferi sonrasında kurulan Haçlı Kontluğu'nun idaresine geçen, ancak Musul Atabeyi Nureddin Zengî tarafından geri alınan şehre, önce Eyyubiler, ardından Artuklular hâkim olmuştur. Moğol İstilasından sonra Karayülük Osmân Bey tarafından Akkoyunlu hâkimiyetine geçirilen Urfa, daha sonra sırasıyla Memlûk ve Safevî Devletleri tarafından idare edilmiştir.³⁸

Urfa'nın Osmanlı topraklarına katılması Yavuz Sultân Selim döneminde olmuştur. 1516'da Osmanlılarla Safeviler arasında meydana gelen Kargundede Muharebesiyle bölgedeki kabîle ve aşîretler Osmanlı tâbiyetine geçmiştir. Bölgenin tamamı Yavuz Sultân Selim'in Mısır Seferi sonucunda Safevî, Memlûklular ve Dulkadiroğulları hâkimiyetinden Osmanlı idaresi altına girmiştir.³⁹ Urfa'nın sancakbeyliğine, Baltaoğlu Pîrî Bey tayin edilmiştir.⁴⁰ Bilindiği gibi Osmanlı'da fethedilen yahut ilhâk edilen yeni yerlerin öncelikle tahrîri yapılarak nüfus, arazi, hâsılat ve vergi gelirleri tesbit edilmekteydi. Urfa'nın Osmanlı topraklarına dâhil edilmesinden sonra bu amaçla 1518, 1523, 1540 ve 1565 yıllarında tahrîri yapılmış ve söz konusu durumları tesbit edilerek kayıt altına alınmıştır.⁴¹

³⁸ Çalışmamızın kapsam ve amacı açısından Urfa'nın Osmanlı öncesi tarihini ele alma ihtiyacı hissetmedik. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hasan Açıanal, **Urfa Tarihi (MÖ 2000-MS 1400)**, Şanlıurfa 1997; Abdullah Ekinci ve Kazım Paydaş, **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 2008; Abdullah Ekinci, **Ortaçağda Urfa**, Ankara 2006; Ahmet Demir, **Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi**, İstanbul 2008; Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, Ankara 1990-1994; Judah Benzion Segal, **Edessa/Urfa**, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2002; Işın Demirkent ve Mustafa Korkmaz, "İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", **Edessa'dan Urfa'ya**, Ed. Mehmet Çelik, Ankara 2007, II, 25-230; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", **Belleten**, 1988, LII/203, 461-474.

³⁹ Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994, I, 218-219; Turan, "Şanlıurfa", **DİA**, İstanbul 2010, XXXVIII, 338; Ekinci ve Paydaş, **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, s. 311-312.

⁴⁰ Hoca Sadeddin, **Tacü't-Tevârih**, Tabhâne-i Âmire, İstanbul 1279, II, 320-321; Urfa'nın sancakbeyliğine 1524 yılında ise, aynı tarihlerde Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Kalesi'nin anahtarlarını Diyarbakır Beylerbeyi Hüsrev Paşa vasıtasıyla Kanunî Sultân Süleymân'a takdim edip bağlılığını bildiren Eyyübî Hânedanı'ndan Melik Halil'in oğlu II. Süleymân tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 2006, II, 275.

⁴¹ Söz konusu yıllarda yapılan tahrîr sonuçlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Turan, **Ruha Sancağı**; Sait Öztürk, "XVI. Yüzyılda Urfa", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, İstanbul 1996, S. 120, s. 33-34; Zeki Tekin, "Yavuz Sultân Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2002, S. 20, ss. 179-204.

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, önceki dönemlere nisbeten sakin bir dönem yaşayan Urfa ve çevresi, XVI. yüzyıl sonlarında çeşitli ayaklanma ve isyanlara sahne olmuştur. Devlet tarafından bastırılan bu isyanlar, bölgede siyasî istikrarsızlığa ve şehirde tahribata yol açmıştır. 1578 yılında Rakka ve Urfa bölgesinde Abdurrahman adında eski bir sancakbeyi ayaklanmış, kısa zamanda genişleyen bu isyana Urfa eski beyi Suhrap da katılmış, bölgedeki çeşitli Türkmen aşîretlerince de desteklenen bu isyan güçlkle bastırılabilmiştir.⁴² Bu isyanın hemen ardından 1599 yılında Bölükbaşı Karayazıcı Abdülhalîm Bey İsyanı baş göstermiştir. Yanındaki isyancı grupla şehri ele geçiren Karayazıcı, Urfa'da beyliğini ilan ederek fermânlar bastırmıştır. Eski bir Osmanlı beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'nın da kendisine katılmasıyla güçlenen Karayazıcı, üzerine gönderilen Halep Beylerbeyi Hacı İbrâhim Paşa ve Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordularını yenmeyi başarmıştır. 1600 yılı baharında Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri şehri ikinci kez kuşatınca zor durumda kalan Karayazıcı, daha önce kendisine sığınan Hüseyin Paşa'yı Osmanlı'ya teslim etmek ve Antep ya da Amasya Sancakbeyliği'ne atanmak şartıyla şehri teslim etmiştir.⁴³

XVII. yüzyılın başında yaşanan celâlî isyanlar ve siyasî çekişmelerin yol açtığı buhranlar, sosyal hayatta huzursuzluklara yol açtığı gibi Urfa'nın ticarî ve ekonomik bakımdan gelişmesini uzun yıllar sekteye uğratmıştır.⁴⁴ Uzun bir müddet harâbe halde kalan şehrin, imarı ve ekonomik açıdan güçlenmesi daha ziyâde XVIII. yüzyılda bölgeye tayin edilen Rakka valileri sayesinde olmuştur. Dönemin idarecilerinden Kadızâde Hüseyin Paşa, Rızvân Ahmed Paşa, Arapgirli Yusuf Paşa ve Firuz Bey, şehirde harâbe halde bulunan birçok yapıyı tamir ettirdikleri gibi, yeni hanlar, hamamlar, dükkânlar, medrese ve câmiler inşa ettirmişlerdir ki, bu yapıların bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.⁴⁵ Urfa'nın nisbeten istikrara kavuştuğu bu dönem 1831

⁴² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, İstanbul 2009, s. 322.

⁴³ İsyân hakkında daha geniş bilgi için bkz., Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003, IV/2, 53-66; Mücteba İlgürel, "Karayazıcı Abdülhalim", **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 482-483; Akdağ, **Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, s. 376-400; Üner, **Aşîret, Eşkıya ve Devlet**, s. 171-179; Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994, I, 447-448.

⁴⁴ Akdağ, **Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, s. 500.

⁴⁵ Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıllarda Urfa'nın Merkezi", Çev. Nur Deriş Ottoman, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Ed. Yıldız Sey, İstanbul ty. s. 12-13.

yılında başlayan, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla son bulmuştur. Bilindiği gibi yaklaşık 10 yıl süren bu isyan esnasında, Kavalalı'nın oğlu İbrâhim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri Anadolu içlerine kadar ilerlemiş, 1839 yılında gerçekleşen Nizip Savaşı'ndan sonra bir müddet Urfa ve çevresini ellerinde tutmuşlardır.⁴⁶ Kavalalı İsyânı'ndan sonra devletin yıkılışına kadar Osmanlı egemenliğinde kalan Urfa, Ermenî olaylarının ortaya çıkmaya başladığı XX. yüzyıl başlarına kadar siyasî anlamda sakin bir dönem geçirmiştir. Her ne kadar bu dönemde şehir etrafında birkaç aşîret isyanı ve eşkıyalık faaliyeti vuku bulmuşsa da, bu olaylar Osmanlı idaresinin bölgedeki hâkimiyetini tehdit edecek noktaya varmamıştır. İdareyi ele geçirmek gibi siyasî amaçları bulunmayan bu olaylara, çalışmamız içerisinde ayrıca yer vereceğimizden burada detaylarına girmeyeceğiz.

Urfa'nın idarî durumuna geçmeden önce Osmanlı'nın XIX. yüzyıl ikinci yarısındaki siyasî durumunu kısaca hatırlatmakta fayda görüyoruz. Bilindiği gibi Sultân II. Mahmud'un 1839'da vefâtından sonra yerine "ekber ve erşed" evlâdı Sultân Abdülmecid geçmiş; onun 1861 senesindeki ölümünü müteakip de kardeşi Sultân Abdülaziz tahta geçmiştir. 1876 yılına kadar tahtta kalan padişah, hal' edilerek yerine yeğeni (Sultân Abdülmecid'in oğlu) Sultân V. Murat geçirilmişse de, kısa bir süre sonra o da tahttan indirilerek yerine Sultân Abdülmecid'in diğer oğlu Sultân II. Abdülhamid Han geçmiş ve devleti 1909'a kadar idare etmiştir. II. Mahmud döneminde başlayan Kavalalı İsyânı ancak Abdülmecid döneminde sonlandırılabilmişse de, isyanla birlikte giderek artan Avrupa etkisiyle önce Tanzîmât, ardından da İslahât Fermânı ilan edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetimi bir yandan eğitim, hukuk, askerî, idarî ve malî sahalarda ıslahâtlara devam ederken, öte yandan Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımlarıyla, Kırım Savaşı ve 93 Harbi'nin (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) yol açtığı askerî ve sosyal çöküntülerle ve giderek siyasal bir sorun teşkil etmeye başlayan Ermenî olaylarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı'nın bu dönemde yaptığı ıslahâtlar ve aldığı siyasî tedbîrlere, devletin yıkılışını engellememişse de, en azından bir müddet daha tarih sahnesinde kalmasını sağlamıştır.

⁴⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983, V, 139; İsyânla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyânı: Mısır Meselesi: 1831-1841**, Ankara 1988; Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyânı (1831-1841)", **OTAM**, 1995, S. 6, ss. 195-210;

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı'nın yaşadığı buhranlara rağmen Tanzîmât süreciyle gerçekleştirilen reformların idarî, malî sonuçları ve aşîretlerin kontrol altına alınması gibi yansımaları⁴⁷ dışında Urfa'da siyasî anlamda sakin bir dönem yaşanmıştır. İletişimin gelişmemesi ve şu ana kadar mevcudiyetini tesbit ettiğimiz bir gazetenin bulunmayışı, gündelik ihtiyaçlarını karşılamakla meşgul halkı, ülkenin içinde bulunduğu siyasî havadisten nispeten uzak tutmuştur. İnsanlar arasında, daha önce vuku bulan yeniçeri eşkıyalıklarıyla, kalede gerçekleştirilen boğdurma olayları birer hikâye olarak anlatılmakta ise de bu durum da neredeyse unutulmaya yüz tutmuştu. Yer yer şehir etrafında gerçekleşen eşkıyalık hareketlerine rağmen, zâbita ve kolluk güçleri sayesinde yollarda emniyet ve güven hâkimdi.⁴⁸ Ancak XX. yüzyıla yaklaştıkça artan savaşlar ve giderek siyasal bir hale bürünen Ermenî olayları tüm Osmanlı'da olduğu gibi Urfa'da da toplumsal huzurun bozulmasına yol açmış, 1895 yılı sonunda şehirde meydana gelen Ermenî olaylarında bir takım acı hâdiseler vuku bulmuştur.

Yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresinde kalan Urfa'ya, çeşitli vesilelerle Osmanlı padişahlarının uğradığını, şehrin imarı ve idaresiyle bizzat ilgilendiklerini de belirtmemizde yarar vardır. İlk olarak ordusuyla İrakeyn Seferi'nden dönen Kanunî Sultân Süleymân, 16-17 Kasım 1535 tarihinde iki gün Urfa'da kalmış,⁴⁹ ardından 1638 yılında Bağdat Seferi'ne giderken 24 Ağustos'ta ordusuyla birlikte Urfa'ya gelen Sultân IV. Murat burada iki gün konaklamıştır.⁵⁰ Kadı sicillerinden her iki padişahın Urfa'ya gelişlerinde çeşitli hayrî hizmetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde detaylarıyla değineceğimiz üzere Kanunî Sultân Süleymân, Bozâbâd Nâhiyesi'ndeki bazı köylerin arazisini Halîlu'r-Rahman Vakfî'na bağışlamıştır.⁵¹ Aynı

⁴⁷ Tanzîmât sürecinin Urfa'daki yansımaları için bkz. Tahir Ögüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Süreci", s. 325-344.

⁴⁸ Açıanal, "Urfa'da Sosyal Hayat", s. 123.

⁴⁹ Matrakçı Nasuh, **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân**, Yay. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 103/b; Feridun Ahmed Bey, **Münşeâtü's-Selâfîn**, İstanbul 1858, I, 598.

⁵⁰ Tahsin Ünal, **IV. Murat ve Bağdat Seferi**, Ankara 2001, s. 237.

⁵¹ UŞS. 219/176-282.

şekilde adı geçen vakfın Şeyhi Şâzelî Ali Dede'nin Tekkesi'ne misafir olup ona çeşitli ihسانlarda bulunan IV. Murâd da, şehirde bir Hindiyân Dergâhı imar ettirmiştir.⁵²

B- İDARÎ YAPI

1- Mülkî ve İdarî Taksimat

Yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresinde kalan Urfa, bu süre zarfında devlet yönetimince gerçekleştirilen çeşitli idarî taksimatlardan etkilenmiş ve farklı zamanlarda değişik eyâletlere bağlanmıştır. Şehir, 1517'de ilk olarak fetihten kısa zaman önce teşkil ettirilen Diyarbakır Eyâleti'ne bağlı 12 sancaktan biri haline getirilmiş,⁵³ Kanunî Sultân Süleymân döneminde ise Urfa ve Rakka Sancakları'nın birleştirilmesi ile oluşturulan Rakka Eyâleti'ne bağlanarak eyâletin sancak merkezi yapılmıştır.⁵⁴ XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu şekilde idare edilen Urfa'da, yönetici olarak sancakbeyi (mîrimîrân), mîralay, dört mezhepte fetva sahibi müftü, nâib, nakîbü'l-eşrâf, yeniçeri serdârı, 'âyân eşrâfi, sipâhî kethüdâsı, defter kethüdâsı, çavuşlar kethüdâsı, defter emîni, muhtesîb, bâcdâr ve şehbender bulunmaktaydı.⁵⁵

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Rakka Eyâleti'nin sancak merkezi olan Urfa'nın, mülkî ve idarî yapısındaki ilk değişiklik, XIX. yüzyılın ortalarında vuku bulmuştur. Bu konudaki yaygın kanaat şehrin, 1865 tarihinde bir sancak olarak Halep Vilâyeti'ne bağlandığı şeklindedir.⁵⁶ Bilindiği gibi aynı dönemde Çukurova bölgesindeki eşkıyalık faaliyetleri üzerine bölgeye gönderilen Ahmed Cevdet Paşa, Fırka-yı İslâhiye'nin başında buranın asayişini sağladıktan sonra Halep'i vilâyet merkezi yaparak yedi sancağa bölmüştür. Böylece Halep merkez ile birlikte Urfa, Payas, Adana, Kozan, Maraş ve Zor Sancakları teşkil edilmiştir. Ayrıca Halep'te bulunduğu sırada ilk yıl Urfa'ya gelemeyen Ahmed Cevdet Paşa, bu yılda Urfa'daki

⁵² UŞS. 204/117-201; IV. Murâd'ın Şâzelî Alidede Tekkesi'ndeki misafirliği konusunda daha geniş bilgi bkz. Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 231.

⁵³ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri**, İstanbul 1991, III, s. 218-219, 276-278; Tuncer Baykara, **Anadolunun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara 1988, I, 88.

⁵⁴ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, III, 218-219, 276-278, IV, 538; Turan, **Ruha Sancağı**, s. 30.

⁵⁵ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, III, 91; Turan, **Ruha Sancağı**, s. 35-37.

⁵⁶ Ernst Honnigman, "Urfa (İkmâl eden Nejat Göyünç)", **İA**, İstanbul 1986, XIII, 56; Ahmet Nezihî Turan, "Şanlıurfa", **DİA**, İstanbul 2010, XXXVIII, 340.

durum ile ilgili bilgi aldıktan sonra, şehirde Meclis-i İdâre-i Vilâyet ile Divân-ı Temyiz'i teşkil ederek vilâyetin teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Ertesi sene yani 1866 yılında Urfa'ya gelebilen Cevdet Paşa, şehrin idarî teşkilatında gördüğü bazı aksaklıkların ıslâh edildiğini rapor etmiştir.⁵⁷

Zikrettiğimiz yaygın kanaatin aksine, Urfa'nın Halep'e bağlanma tarihiyle ilgili olarak dile getirilen bir diğer görüş de, bu işin Kavalalı İsyanı'nı müteakip yapılan düzenlemeyle olduğu şeklindedir. Çeşitli arşiv vesikalarından yola çıkarak konuyla ilgili önemli tesbitlerde bulunan Hilmi Bayraktar, 1842 tarihli bir irâde ile Urfa'nın Halep'e bağlandığını, 1846 tarihli Halep Eyâleti'ne ait mâliye defterlerinde ve 1847 tarihli Devlet Salnâmesi'nde merkezi Urfa bulunan Rakka'nın, Halep Eyâleti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedildiğini belirtmektedir.⁵⁸ Benzer kaynaklardan yola çıkarak bilgi veren Tahir Ögüt de, Tanzîmât'a geçiş süreci kapsamında, 1847 yılında Urfa Vilâyet Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girdiğini ve 1850 yılında başlayan yeni uygulamayla birlikte Urfa'nın, Halep Vilâyeti'nin bir sancağı haline getirildiğini ifade etmektedir.⁵⁹

Kadı sicillerinde kaydı tutulan yerin idarî taksimatta hangi statüde bulunduğu ve nereye bağlı olduğu umumiyetle kayıt altına alınmıştır. Bu gerçekten yola çıkarak kadı sicillerine baktığımızda Urfa'nın, sicillere sancak veya Tanzîmât'tan sonraki ifadesiyle livâ şeklinde kaydedildiğini görmekteyiz. 1865 tarihinden itibaren kaleme alınan hemen hemen tüm belgelerin başında; “*Haleb Vilâyet-i celîlesi dâhilinde kâ'in merkez-i livâ bulunan Medîne-i Urfa*” ibaresi yazılmıştır.⁶⁰ Dolayısıyla bu tarihten itibaren Urfa'nın Halep'e bağlı bir sancak olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihten önceki kayıtlarda, Urfa'nın Halep'e bağlı olduğu belirtilmemiş, dava belgelerinin başına sadece “*Medîne-i Ruha*” veya “*Ruha Eyâleti*” yazılmıştır.⁶¹ Her ne kadar 1845 yılından itibaren Halep'e gönderilen fermânlar, Urfa Kadı Sicilleri'ne de

⁵⁷ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, III, 202, 206-207.

⁵⁸ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 6-7.

⁵⁹ Tahir Ögüt, “Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Süreci”, s. 326; Tuncer Baykara da 1850 yılında Halep Eyâleti'nin; nefsi-i Halep, Rakka (Urfa Merkezli) ve Antep Sancakları'ndan müteşekkil olduğunu belirtmektedir. **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş**, I, 130.

⁶⁰ UŞS. 221/158-645; UŞS. 221/282-1.

⁶¹ Bkz. UŞS. 204; UŞS. 205.

kaydedilmişse de⁶² Urfa'nın Halep'e bağlı bir sancak olduğu şehrin kadı sicillerinde ilk olarak 3 Rebiulevvel 1280 (8 Ağustos 1865) tarihli bir davada ifade edilmiştir.⁶³

Urfa'nın Halep Vilâyeti'ne bağlandığı dönemde şehrin Osmanlı resmî yazışmalarındaki isminde de değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1865 yılına kadarki sicil kayıtlarında şehrin ismi genellikle “Ruha” olarak kullanılmışken bu tarihten itibaren umumiyetle “Urfa” ismi tercih edilmiştir.⁶⁴ Söz konusu durumun, idarî taksimatta yapılan değişiklikle beraber gerçekleştiği kanaatindeyiz. Zira daha sonrada temas edeceğimiz üzere, aynı değişikliğin Urfa'nın mahalle taksiminde de yapıldığı ve bu dönemde birçok yeni mahalle isminin sicillere kaydedildiğini görmekteyiz. Kısacası XIX. yüzyıl ortalarında gerçekleşen ve Urfa'nın Halep'e bağlanmasıyla neticelenen yeni idarî taksimat, beraberinde “Ruha'nın Urfa'ya dönüşmesini” ve şehrin mahalle yapısında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. 1910 yılına kadar Halep'e bağlı kalan Urfa, İttihat ve Terakki'nin otoriteyi merkezileştirme politikası ve şehir eşrafının yoğun çabası sonucu, bu tarihte Şurâ-i Devlet tarafından müstakil bir sancak haline getirilmiş, Cumhuriyet dönemine kadar da bu şekilde idare edilmiştir.⁶⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa Livâsı'nın; Urfa (merkez), Birecik, Suruç ve Rumkale olmak üzere dört kazâsı mevcuttur.⁶⁶ Bugün Urfa'ya bağlı bir ilçe durumundaki Siverek ve Viranşehir'in o dönemde Diyarbakır Vilâyeti'ne bağlı kazâlar olduğu ve Viranşehir'in bazı belgelerde “Yenişehir” olarak isimlendirildiği görülmektedir.⁶⁷ Aynı şekilde bugün ilçe konumundaki Akçakale, incelediğimiz

⁶² Bkz. 1262 (1845) tarihli ticarî hayatı düzenleyen fermân. UŞS. 204/15-25; 1262 (1846) tarihinde Halep Valiliği'ne atanan Mustafa Mazhar Paşa'nın mansıb fermânı, UŞS. 204/82-143; ticarî hayvanlardan alınacak vergilere dair fermân, UŞS. 204/74-130; cizye düzenlemesine dair fermân, UŞS. 204/13-21.

⁶³ “...Haleb Vilâyeti dâhilinde Urfa Sancağı'na tâbi' Rumkal'a Kazâsı kurâlarından Ömerli nâm kârîye sâkinelerinden bîkr-i bâliğa İsmihân bint Huso...”, UŞS. 205/290-626.

⁶⁴ Bu konuda 207, 204 ve 205 nolu defterler diğer sicil defterleriyle karşılaştırıldığında söz konusu isim değişikliği rahatlıkla görülecektir.

⁶⁵ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 11; Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 2008, S. 6, s. 17.

⁶⁶ UŞS. 221/598-76; Ayrıca sicil kayıtlarının bir kısmında Suruç'un Urfa'ya bağlı bir kazâ olduğu belirtilirken, UŞS. 226/68-140; UŞS. 210/161-522; bazı belgelerde Birecik Kazâsı'na bağlı bir nâhiye olduğu yer almaktadır. UŞS. 221/542-304.

⁶⁷ UŞS. 208/252-20; UŞS. 218/326-2; UŞS. 206/376-223; UŞS. 222/10-16; UŞS. 222/138-232; UŞS. 222-233-138; UŞS. 222-234-139; Bu hususa dair bazı kayıtlarda Viranşehir'in Siverek Kazâsı'na tabi bir nâhiye olduğu da yer almaktadır. UŞS. 216/247-693.

dönemde önce Türkmen Cüllabı'na daha sonra Harran Nâhiyesi'ne bağlı bir köydür.⁶⁸ Bu döneme ait kayıtlarda Urfa'ya bağlı nâhiye olarak; Harran, Bozâbâd, Çaykuyu, Döğerli, Oyumağaç,⁶⁹ Türkmen Cüllabı Doğrulu Cüllabı ve Kabahaydâr isimleri mevcuttur.⁷⁰ Ancak erken döneme ait kayıtlarda nâdiren yer alan bu nâhiyelerden, Türkmen Cüllâbı, Doğrulu Cüllâbı ve Kabahaydâr'ın, Halep Salnâmeleri'nin büyük bir kısmında ve son dönem sicil kayıtlarında yer almaması, söz konusu merkezlerin incelediğimiz dönem sonlarında nâhiyelikten çıkarıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim 1289 (1872) tarihli bir belgede, Urfa'ya kadı tayin edilen Eyüb Sabri Efendi'nin arzında onun, “*Urfa Kazâsı'na mülhâk nevâhîden Harrân ve Döğerli ve Bozâbâd ve Oyumağaç ve Çaykuyu Nâhiyeleri'nin umûr-i niyâbet-i şer'iyyesinden*” sorumlu olduğu belirtilmiştir.⁷¹ Dolayısıyla idarî taksimattan kaynaklanan çeşitli değişiklikler yaşanmış olmakla birlikte, incelediğimiz dönemde Urfa'nın genel olarak beş nâhiyeden müteşekkil olduğunu söylemek mümkündür.

XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'nın genel idarî taksimatı yukarıda arz ettiğimiz şekilde olmakla birlikte Harran, 1898 yılında nâhiyelikten çıkarılarak kazâ statüsüne alınmıştır. Aslında 1885 senesinde Halep Vilâyet Meclis İdaresi, ortaya çıkan güvenlik sorunlarını yerinde çözmek için Harran, Türkmen Cüllabı ve Çaykuyu Nâhiyelerinin birleştirilerek Aynu'l-Arus adıyla yeni bir kazâ teşkil ettirilmesi için merkezi yönetimden talepte bulunmuştu. Fakat yapılan değerlendirmeler sonucunda bu teşkilatın bütçeye ek yük getireceği gerekçesiyle önce teklif reddedilmiş; ardından 13 yıl sonra, yani 1898 yılında Harran Nâhiyesi tek başına kazâ statüsüne alınmıştır.⁷² Nitekim Kadı Sicilleri'nde bu tarihten itibaren kazâ olan Harran'a müftü tayinlerinin yapıldığı görülmektedir.⁷³

⁶⁸ UŞS. 206/147-408; UŞS. 222/161-272; UŞS. 210/257-148.

⁶⁹ Çeşitli araştırmalarda bu nâhiyenin ismi “Oyumağaç”, “Uyumağaç”, “Oymaağaç” ve “Evimağaç” şeklinde kullanılmıştır. Çalışmamızda hem belgedeki yazımı hem de günümüzde halk arasındaki kullanımını dikkate alarak “Oyumağaç” şeklini tercih ettik.

⁷⁰ UŞS. 210/17-146; UŞS. 210/19-155; UŞS. 206/118-319; UŞS. 210/48-243; UŞS. 205/138-309; 1308 Tarihli HVS. s. 236.

⁷¹ UŞS. 228/310-445.

⁷² Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 10.

⁷³ Meselâ 9 Rebiulahir 1315 (7 Eylül 1897) tarihli bir arzıada; Rumkale Müftüsü el- Hac Mehmed Bakır Efendi, Rumkale'nin havasına ve suyuna alışamadığını belirttiikten sonra “*Urfa Sancağı dâhilinde müceddeden teşkil kılınan Harrân Kazâsı Müftülüğüne*” naklini talep etmiştir. UŞS. 216/79-376.

Günümüzde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de Urfa ve çevresinin en önemli geçim kaynağı tarımdı. Tarım faaliyetlerine bağlı olarak zamanla şehir etrafındaki kırsal nüfus artmış ve çok sayıda köy kurulmuştu. Halep Vilâyet Salnâmeleri'ndeki kayıtlara göre, XX. yüzyıl başlarında Urfa'nın altı nâhiyesine bağlı 407 köy bulunmaktadır. Aynı kayıtlarda, şehir nâhiyelerinden Harran'a 86, Bozâbâd'a 141, Çaykuyu'ya 105, Dögerli'ye 67, Kabahaydâr'a 23, Oyumağaç'a 71 köyün bağlı olduğu görülmektedir.⁷⁴ Bu köylerin büyük bir kısmı çeşitli vesilelerle kadı sicillerinde de kayıt altına alınmıştır. Osmanlı dönemi Halep Vilâyeti konusunda bilgi veren Kâmil Bâlî de bu dönemdeki köylerin isimlerini liste halinde vermiştir.⁷⁵ Ancak bu konuda söz konusu kaynaklar ile şer'îye sicillerindeki kayıtlar arasında çeşitli farklılıklar mevcuttur. Bu sebeple sicillerden tesbit ettiğimiz köy isimlerini, çalışmamızın sonunda EK-4'te bir liste halinde gösterdik.

2- İdarî Yönetim

600 yılı aşkın bir süre tarih sahnesinde varlık gösteren Osmanlı Devleti, idarî yönetimde; farklı zamanlarda değişiklikler arz etmekle birlikte umumiyetle eyâlet, sancak, kazâ, nâhiye ve köy şeklinde bir idarî taksim benimsemiştir. Eyâletleri beylerbeyi; sancakları sancakbeyi (mutasarrıf); kazâları kaymakam, nâhiyeleri müdürler idare etmekteydi. Önceleri padişah berâtıyla tayin edilen imâm, papaz ve kocabaşların idare ettiği köy ve mahallelerde ise II. Mahmud döneminden itibaren muhtârlıklar kurulmuştur.⁷⁶ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa Sancağı'nı, Tanzîmât'tan sonraki ifadesiyle Urfa Livâsı'nı, birinci dereceden bir mutasarrıf idare etmekteydi. Kazâları kaymakam, nâhiyeleri müdür, köyleri muhtârlar idare etmekte, mahalleler de ise, muhtârlarla beraber mahalle imâmları bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde mutasarrıf ve kaymakamlara yardımcı olmak amacıyla nâibler tayin edilmiştir. Cemâziyelahir 1293

⁷⁴ 1315 Tarihli HVS. s. 268.

⁷⁵ Bâlî, **Nehrü'z-Zehab**, I, 411-415; Ayrıca 16. Yüzyıl Osmanlı kayıtlarına göre, Urfa Sancağı'na bağlı Bozabad ve Yalak (Yaylak) Nâhiyeleri'nin köy listeleri için bkz. Emin Baydilli, "XVI. Yüzyıl Urfa Sancağı'nın Boz-âbâd ve Yalak Nâhiyeleri'ndeki Kırsal Yerleşme Adlarının Tarihi Coğrafya Bakımından Değerlendirilmesi", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 2007, XV, 675-692.

⁷⁶ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara 2000, s. 80, 99; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 2008, S. 6, s. 18.

(Temmuz 1876) tarihli bir fermânda, kazâ ve livâlardaki nâibler tarafından nâhiyelere birer nâib tayin edilmesi istenmiş, bu nâiblerin nâhiyeleri dolaşıp idareyi teminle yükümlü kılındığı ve her yönüyle kendilerinden üst konumda bulunan kazâ ve livâ nâiblerine karşı sorumlu oldukları belirtilmiştir.⁷⁷

Kadı sicillerine kaydedilmiş olan çeşitli fermân ve berâtlarda, gerek mutasarrıf ve valilere, gerekse kaymakam ve nâiblere sık sık uyarılarda bulunulduğu görülmektedir. Meselâ 1280 (1864) yılında Tayyib Paşa'nın yerine Urfa Mutasarrıflığı'na tayin edilen Rumelibeylerbeyi payeli Tevfik Paşa'nın berâtında, şehri hüsn-i idareyle yönetmesi, şer'î şerife uygun hareket etmesi ve halkın hayır duası için çalışması emredilmiştir.⁷⁸ Aynı şekilde 20 Safer 1269 (3 Aralık 1852) tarihli bir fermânda, şehir ve eyâletleri yönetmekle görevli mutasarrıf ve valilerin, yönetimde bir takım hususları göz önünde bulundurarak yolsuzluk yapan, rüşvet alan ve uygunsuz hareketlerde bulunan memurları görevden ihraç etmeleri, gerekli teftişleri zamanında yaparak ortaya çıkabilecek sûistimâllere karşı önceden tedbîr almaları ve rüşvet, adam kayırma gibi bozulmaları, sosyal hayata sirayet etmeden ortadan kaldırmaları istenmiştir. Ayrıca ehliyetsiz ve memuriyete iktidarı olmayan memurların görevlerinden azledilip yerlerine daha ehil insanların getirilmesi istenmiş; görevli memur, müstahdem ve zâbitlerin şahsî işler için kullanılması yasaklanmıştır. Sosyal asayişî sağlamak için herkesin her vakit silah taşımaması, taşıyanların da sadece müdafaa-i nefis için kullanmalarına izin verilmesi gerektiği belirtilerek, şehir merkezi ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerinin kontrol altına alınması ve halka zarar veren eşkıyaların "kat'ı tarik" olarak değerlendirilip siyaseten öldürüleceğinin bilinmesi istenmiştir.⁷⁹

Bu dönemdeki fermânlarda, devletin çeşitli kademelerinde görevli memurlar için de bir takım öğüt ve emirlerin yayınlandığı müşahede edilmektedir. Meselâ 1283 (1866/1867) tarihinde Meşihat makamından gönderilen bir fermânda, devlet dâirelerinde görevli olan kimselerin, memuriyete yakışmayan hal ve hareketlerden uzak durmaları, kıyafetlerinde ve halka karşı davranışlarında ihtimâm sahibi olmaları

⁷⁷ UŞS. 206/736-1092.

⁷⁸ UŞS. 204/101-175.

⁷⁹ UŞS. 205/3-5.

emredilerek; görevlerinde haksız kazanç elde etmeye çalışanlarla görevlerini sũstimâl edenlerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁸⁰

Yaptığımız tesbitlere göre incelediğimiz dönem olan 1850-1900 yılları arasında Urfa merkez kazâda toplam 33 mutasarrıf ve kaymakam görev yapmıştır. 1850 yılı başlangıcında şehrin kaymakamı Hüseyin Paşa iken, 5 Receb 1266 (17 Mayıs 1850) tarihinde “*hasbe'l-icâb*” görevinden azledilerek yerine Varna Muhafızı Hasan Paşa bu göreve getirilmiştir.⁸¹ Dönemimizin son mutasarrıfı ûla pâyeli Hüseyin Efendi ise şehirde 1 yıl kadar görevde kalmış; 1317 (1900) senesinde yerine Mehmed Emin Bey tayin edilmiştir. Söz konusu dönemde görev yapan mutasarrıf ve kaymakamların isimleri, unvanları ve görev yaptıkları tarihler şu şekildedir.⁸²

	İsmi	Unvan ve Pâyesi	Görev Tarihi
1	Hüseyin Paşa	Kâimmakâm (Mîrimîrân)	1265-1266 (1848-1850)
2	Hasan Paşa	“ (Mîrimîrân)	1266-1270 (1850-1854)
3	Ahmed Bican Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1270-1272 (1854-1855)
4	Yusuf Paşa	“ (Mîrimîrân)	1272-1273 (1855-1856)
5	Rızvân Paşa	“ (Mîrimîrân)	1273-1274 (1856-1857)
6	Kâmil İsmail Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1274-1276 (1857-1859)
7	Takiyüddin Paşa	Mutasarrıf (Mîrimîrân)	1276-1278 (1859-1861)
8	Ali Paşa	Kâimmakâm (Mîrimîrân)	1278-1279 (1861-1862)
9	Ragıp Paşa	“ (Mîrimîrân)	1279-1280 (1862-1863)
10	Numan Tayyip Paşa	“ (Mîrimîrân)	1280-1281 (1863-1864)
11	Tevfik Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1281-1282 (1864-1865)
12	Hasan Paşa	“ (Mîrimîrân)	1282-1283 (1865-1866)
13	Ziya Paşa (Erzurumlu)	“ (Mîrimîrân)	1283-1286 (1866-1869)
14	Mehmed Şibli Paşa	Mutasarrıf (Beylerbeyi)	1286-1288 (1869-1871)
15	Derviş Ali Kemâlî Paşa	“ (Mîrimîrân)	1288-1290 (1871-1873)
16	Mehmet Tevfik Bey	“ (Ulâ Sanisi)	1290-1293 (1873-1876)
17	Mehmet Asım Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1293-1295 (1876-1878)
18	Süleymân Rüşdü Bey	“ (Mütemayiz)	1295-1297 (1878-1880)
19	Rasim Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1297-1299 (1880-1881)
20	Rumî Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1299-1300 (1881-1882)
21	Celaleddin Bey	“ (Ulâ Evveli)	1300-1302 (1882-1884)
22	Ziya Bey	“ (Ulâ Evveli)	1302-1303 (1884-1885)
23	Tarhan Bey	“ (Ulâ Evveli)	1303-1305 (1885-1887)
24	Cavid Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1305-1306 (1887-1888)
25	Mehmet Tevfik Sami Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1306-1308 (1888-1890)
26	Hasan Rızâ Efendi	“ (Mütemayiz)	1308-1309 (1890-1891)

⁸⁰ UŞS. 206/122-328; UŞS. 206/326-26.

⁸¹ UŞS. 204/92-160.

⁸² UŞS. 204/101-175; UŞS. 205/171-407; UŞS. 205/280-619; UŞS. 206/107-275; UŞS. 226/1-1; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Yay. Mustafa Keskin ve Diğerleri, İstanbul 1997, III, 295, IV/I, 82; Cengiz Eroğlu ve diğerleri, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara 2007, s. 343; Güler, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar*, Ankara 1999, s. 83-84.

27	Rauf Bey	“ (Mütemayiz)	1309-1310 (1891-1892)
28	Tâhir Bey	“ (Ulâ Sanisi)	1310-1312 (1892-1894)
29	Hasan Efendi	“ (Mütemayiz)	1312-1313 (1894-1895)
30	Hasan Paşa	“ (Mîrimîrân)	1313-1314 (1895-1896)
31	Yahya Dede Paşa	“ (Rumeli Beylerbeyi)	1314-1316 (1896-1898)
32	Muharrem Bey	“ (Ulâ Sanisi)	1316-1317 (1898-1899)
33	Hüseyin Efendi	“ (Ulâ)	1317- (1899-1900)

50 yıllık süre zarfında Urfa’ya 30’dan fazla yöneticinin atanmış olması, çok sayıda görevden uzaklaştırmanın olduğunu da göstermektedir. Meselâ 1264 (1848) yılında Urfa Mutasarrıfı bulunan Osmân Nuri Paşa, sancak aşîretlerinden hâne-i avâriz tahsilinde yasal sınırı aşma, Urfa Kalesi’nden söktürdüğü taşlarla Paşa Konağı’na ilave odalar yaptırma ve Suruç Berâzî Aşîreti beyine ait safkan bir ata el koyma iddialarıyla görevden azledilmiş, yerine Hüseyin Paşa getirilmiştir.⁸³ Yukarıda da bahsedildiği gibi iki sene sonra, o da azledilerek görev Hasan Paşa’ya tevcih edilmiştir. 1853 yılı Urfa livâsı mutasarrıfı Ahmed Bican Paşa, takdim ettiği malî defterlerin gayri nizami olduğu gerekçesiyle azille tehdit edilmiştir.⁸⁴ Aynı şekilde 1280 (1864) yılı mutasarrıfı Mîrimîrân Tayyib Paşa görevden azledilmiş ve yerine Rumeli Beylerbeyi pâveli Tefvik Paşa getirilmiştir.⁸⁵ Sık yaşanan görevden almalar, hiç şüphesiz şehrin iyi idare edilmediğini ve yönetimde çeşitli sûstimâllerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sicillere yansıyan çeşitli şikâyetlerden ve bölgeyi gezen kimi seyyahların ifadelerinden, bu dönemde şehrin siyasî ve idarî anlamda huzursuz olduğu, görev yapan çoğu valinin şehrin idarî yönetiminde ve bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri karşısında başarısız olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶

Bu dönem valilerinde zorunlu değişiklikler de yaşanmıştır. Bunlardan biri, 1295 (1878) yılında Urfa’ya mutasarrıf olarak görevlendirilen Süleymân Rüşdü Bey b. Mehmed Bey’dir. Süleymân Rüşdü Bey, göreve başladıktan iki yıl sonra yani 1297 (1880) senesinde görevi başındayken Urfa’da vefât etmiş, cenazesi Ulu Câmi Haziresi’ne defnedilmiştir. Terekesi usûl olduğu üzere Urfa’da taksim edildikten sonra

⁸³ Ögüt, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş”, s. 335.

⁸⁴ Ögüt, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş”, s. 336.

⁸⁵ UŞS. 204/101-175.

⁸⁶ Ahmet Mümtaz Maden, **Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 18.

mirasının 1/3'ünü, şehirdeki çeşitli hayrî hizmetler için vasiyet ettiği ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Ayrıca 1317 (1900) yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Süleymân Rüşdü Bey'in eşi Hâce Havva Şerîfe Hanım, aradan uzun yıllar geçmesine ve kendisi İstanbul'da bulunmasına rağmen Urfa'daki bu hizmetlerle yakından ilgilenmeye devam etmiştir.⁸⁸

Halep Vilâyeti'nin önemli sancaklarından biri olan Urfa'da, mutasarrıf ve nâib dışında, şer'î mahkemenin başında adlî ve dinî davalara bakan bir kadı, çeşitli hizmetleri yürütmekle görevli bir müftü, bir evkâf müdürü ve biri eytâm sandığında biri beytülmalde olmak üzere iki muhasebeci bulunmaktaydı. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde teşkil ettirilen Hamidiye Alayları'nda görevli birçok asker de şehrin değişik mahallelerinde ikâmet etmekteydi. Şehirde resmî devlet kurumu olarak; hükümet konağı dışında, jandarma süvârî taburu,⁸⁹ redif taburu,⁹⁰ polis komiserliği,⁹¹ telgrafhâne,⁹² postahâne,⁹³ hâpishâne⁹⁴ ve mehterhâne⁹⁵ mevcuttur. Bunların haricinde şehirde yabancı ülke temsilciliklerinden, Alman⁹⁶ ve Fransız Konsoloslukları ile⁹⁷ İran Şehbenderliği⁹⁸ bulunmaktaydı.

⁸⁷ UŞS. 208/124-753.

⁸⁸ UŞS. 225/52-8.

⁸⁹ UŞS. 221/481-208.

⁹⁰ UŞS. 220/221-946.

⁹¹ UŞS. 221/412-54.

⁹² UŞS. 220/369-1160.

⁹³ UŞS. 204/38-53.

⁹⁴ UŞS. 226/2-2.

⁹⁵ UŞS. 205/28-49.

⁹⁶ 1316-1317 (1898-1899) yılı "*Almanya devlet-i fehimesi*" Protestan Franz Eckart v. Mahirih, Kürz Mahallesi'nde ikâmet etmekteydi. UŞS. 216/446-1080; UŞS. 217/25-52.

⁹⁷ 1286 (1869/1870) yılı Fransız konsolosu Arman Beg v. Rashin, gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı Gerz Mahallesi'nde ikâmet etmekteydi. UŞS. 206/744-1018; UŞS. 228/30-106.

⁹⁸ Gerek hacca gitmek için gerekse de ticarî maksatlarla Osmanlı ülkesine gelen İran vatandaşlarının korunması amacıyla 1266 (1850) yılında Şam ve Rakka'ya birer şehbender, Urfa'ya da şehbender vekili tayin edilmiştir. UŞS. 204/128-216, 217, 218; 2 Şaban 1288 (17 Ekim 1871) tarihli bir fermânda ise, İran Devleti'nin Urfa'da temsili için Osmanlı Devletiyle yapılan antlaşmalar çerçevesinde şehre bir şehbender atandığı kaydedilmiştir. UŞS. 228/123-370; Urfa İran Şehbenderliği'ni bir ara Parmaksızoğlu Bekir Bey b. Müslüm Ağa yapmışsa da UŞS. 216/217-643; UŞS. 218/322-645; bu konudaki kayıtlar söz konusu görevde umumiyetle Musevilerin bulunduğunu göstermektedir. Meselâ 1298-1304 (1880-1886) yılı şehbenderi Musevi Hârun Bey v. Dâvud Dayân, UŞS. 208/304-132; UŞS. 227/156-115; 1316 (1898/1899) yılı şehbenderi ise Dâvud Dayân v. Solomon'dur, UŞS. 216/397-969.

3- Belediye Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, önceki İslâm ülkelerinde olduğu şekilde kadılık görevlileri tarafından yerine getirilmekteydi. Bu konuda kadıların en büyük yardımcıları hiç şüphesiz muhtesiplerdi. Şehirdeki esnâf ve zanaatkârları denetlemek, ticarî mallara fiyat vermek, esnâfın kullandığı ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek muhtesibin belli başlı belediye görevleri arasındaydı.⁹⁹ 1854 yılında İstanbul Şehremâneti'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nde belediye teşkilatı başlamış, 1867 Vilâyet Nizâmnamesi ve 1877 Vilâyet Belediye Kanunu ile Osmanlı'nın diğer şehirlerinde belediye teşkilatları oluşturulmuştur.¹⁰⁰ Urfa'da belediye teşkilatının kuruluş tarihi sicillerden açıkça anlaşılmamaktadır. Ancak Halep Vilâyet Salnâmeleri'nin 1287 (1869) tarihli kayıtlarında, şehirde belediye teşkilatının kurulmuş olduğu ve bu dönemde belediye başkanlığında Sıdkı Efendi'nin bulunduğu görülmektedir.¹⁰¹ Osmanlı şehirlerinde belediyelerin 1867 yılında kurulmaya başlandığı düşünüldüğünde, Urfa Belediyesi'nin erken sayılabilecek bir dönemde kurulmuş olduğu söylenebilir.

Kadı sicillerindeki birçok belgede, çeşitli vesilelerle görevde bulunan Urfa belediye başkanlarının isimleri yer almaktadır. Tesbitlerimize göre belediyenin kuruluşundan incelediğimiz dönemin sonu olan 1317 (1900) senesine kadar sekiz belediye başkanı görev yapmıştır. Söz konusu başkanların isimleri ve görev yaptıkları yıllar şu şekildedir.¹⁰²

	İsimleri	Görev Yaptığı Yıllar
1	Sıdkı Efendi	1286-1290 (1869-1873)
2	Bekir Efendi	1290-1293 (1873-1876)
3	Hacı Osmân Efendi	1293-1295 (1876-1878)
4	Mustafa Ağa	1295-1300 (1878-1883)
5	Hacı Mübarek Ağa	1300-1302 (1883-1885)
6	Recebzâde Haydâr Ağa b. Hacı Hüseyin Ağa	1302-1313 (1885-1895)
7	Halil Efendi	1313-1317 (1895-1899)
8	Yorgancızâde Abdurrahman Muhlis Efendi b. Hacı İbrâhim Efendi	1317-1321 (1899-1903)

⁹⁹ Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1987, s. 42.

¹⁰⁰ Ortaylı, **Osmanlı Mahalî İdareleri**, s. 133, 178.

¹⁰¹ 1287 Tarihli HVS. s. 51.

¹⁰² UŞS. 210/238-99; UŞS. 210/320-313; UŞS. 222/109-170; UŞS. 222/126-209; UŞS. 219/70-100; UŞS. 217/152-86; Eroğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, s. 352; Güler, **Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar**, s. 86.

Yıllara göre değişiklik göstermekle birlikte incelediğimiz dönemde Urfa belediye teşkilatı; belediye reisi, 8 azâ, 1 kâtip, 1 sandık emîni, 1 belediye tabibi ve 1 mimarbaşıyla çeşitli işler için kullanılan ustalardan oluşmaktaydı.¹⁰³ Dikkat çekicidir ki, Islahât Fermânıyla yapılan düzenleme gereği olsa gerek, şehrin belediye meclisinde en az 3 belediye azâsıyla, çeşitli yıllardaki mimarbaşı ve bazı belediye çalışanlarının gayrimüslim olduğu da müşahede edilmektedir.¹⁰⁴

¹⁰³ 1307 Tarihli **HVS.** s. 171; 1309 Tarihli **HVS.** s. 185; 1315 Tarihli **HVS.** s. 267.

¹⁰⁴ Sözelimi 1303 (1885/1886) senesi Urfa Belediyesi gayrimüslim azâları Hacir Ağa, Aruş Efendi, Merker Ağa'dır, 1303 Tarihli **HVS.** s. 205; 1305 (1887/1888) senesi Belediye Çavuşu Toros v. Karabet, **UŞS.** 221/60-471; 1316 (1898/1899) senesi Belediye taş ustası Kivo v. Makriç, **UŞS.** 216/249-699; 1316 (1898/1899) senesi Belediye Mimarbaşı Hacir, **UŞS.** 216/427-1049.

BİRİNCİ BÖLÜM: ŞEHRİN İNSAN VE MEKÂN YAPISI

I- DİNÎ VE ETNİK YAPI

Bilindiği gibi İslâm hukukunda insanlar; dinleri bakımından Müslüman ve gayrimüslim şeklinde, gayrimüslimler de; ehl-i kitap olan ve ehl-i kitap olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır.¹⁰⁵ Tüm İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da sosyal hayat bu gerçek üzerine, dinî cemaat esasına göre düzenlenmiştir. Urfa Kadı Sicilleri'ndeki taksim ve ifadeler de bu düzenleme doğrultusunda olmuş, hemen hemen her belgede, davaya konu olan kimselerle şahitlerin tâbiyeti belirtildikten sonra hangi dinî cemaate mensup olduğu kaydedilmiştir. Bu sebeple, inceleyeceğimiz Urfa toplumunu Müslim ve gayrimüslim tebea taksimini esas alarak ele almayı uygun buluyoruz. Ayrıca çeşitli milletlerin ve kültürlerin bir arada yaşadığı Urfa'daki sosyal dokuyu daha iyi anlamak için bir bütünü oluşturan cemaatler içindeki farklı etnik yapılara da kısaca temas etmekte fayda görüyoruz.

Urfa'daki etnik ve dinî yapıya geçmeden önce, XIX. yüzyıldan itibaren giderek artan siyasî sıkıntılar ve misyonerlik faaliyetlerinin, bilhassa Osmanlı topraklarındaki yabancı vatandaşlarla ilgili yeni düzenlemeler yapılmasını zorunlu hale getirdiğine de değinmemiz faydalı olacaktır. Nitekim 13 Zilkâde 1302 (24 Ağustos 1885) tarihli bir fermânda Osmanlı topraklarındaki yabancı şahısların tesbit edilmesi istenmiştir. Bu çerçevede, şehre dışarıdan gelen kimselerin, ismi, baba ismi, şöhreti, doğum tarihi, nerede yaşadığı, mesleği, hangi tarihten itibaren nereden geldiği, elindeki resmî evrakın çeşidi, tâbiyetinin ne olduğu, tâbiyetini iddia ettiği memleketin gerçekten vatandaşı olup olmadığı gibi hususların tesbit edilmesine özen gösterilmesi istenmiştir.¹⁰⁶

A- MÜSLÜMAN TEBEA

Osmanlının hoşgörü temelli toplum anlayışı, farklı ırklara ve renklere mensup Müslüman milletleri bir pota içerisinde eriterek, din kardeşliğini esas alan yeni bir millet sistemi meydana getirmiştir. İslâm kardeşliği esasına dayalı bu anlayış, farklı toplumların etnik birliktelikten ziyâde manevî amaç ve ulvî gayeler etrafında

¹⁰⁵ Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *DİA*, İstanbul 1996, XXXIII, 418.

¹⁰⁶ UŞS. 221/80-507.

bütünleşmiş bir İslâm toplumu olmasını sağlamıştır. Bu sebepten Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebeanın hiçbir şekilde ırkı esas alınarak bir düzenleme yapılmamış ve bu anlamda bir kimlik tesbitine gidilmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman milletlerin etnik yapısını ve yaşadıkları bölgedeki nüfus oranlarını doğru bir şekilde tesbit edebilmek oldukça güçtür. Urfa Kadı Sicilleri'nde yer yer etnik mensubiyeti belirten Türkmenoğlu Hacı Halil,¹⁰⁷ Kürd Haso,¹⁰⁸ Arap Cuma,¹⁰⁹ şeklinde ifadelerin bulunması, ırk ve millet esaslı bir taksimden ziyâde, söz konusu sıfatların, kullanıldığı kimseler için tanıtıcı bir vasıf olması yahut bu kişilerin halk arasında bu şekilde meşhur olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten sicil kayıtlarında ayırt edici bir lakap olması dışında Müslüman bireylerin mensup olduğu ırkın zikredildiğine şahit olmamaktayız.

Sicil kayıtlarında etnik kökenin belirtilmemiş olması, Urfa'daki Müslüman toplumun etnik kökenini bilmediğimiz şeklinde anlaşılmalıdır. Zira tarihî belge mahiyetindeki çeşitli kayıtlarda yer alan ifadelerden, değişik zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahların gözlemlerinden ve şehrin günümüze kadar gelen tarihî ve kültürel yapısından, burada Müslüman tebea olarak Türk, Kürt ve Arap milletlerine mensup insanların bir arada yaşadığını anlamaktayız.¹¹⁰ Osmanlı döneminde Urfa'yı ziyaret eden kimi seyyahların ifadelerinden, şehir merkezinde çoğunluğu oluşturan Türklerin, eski şehir olarak bilinen çarşı pazar etrafındaki mahallelerde, Arapların daha ziyâde güneyde, Kürtlerin ise şehrin kuzey ve doğu taraflarında ikâmet ettikleri anlaşılmaktadır.¹¹¹ Ancak daha sonra da değinileceği üzere bu husus kesin hatlarla birbirinden ayrılmış değildi. Şehrin tüm çarşı pazarlarında, birçok mahalle ve sokağında Türkler, Kürtler ve Araplar iç içe yaşamaktaydı.

Sicil kayıtlarında bazı insanların isimleri önünde yer alan bir takım tanıtıcı sıfatlar, o insanların sahip olduğu hususiyetleri göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁰⁷ UŞS. 220/385-1174.

¹⁰⁸ UŞS. 205/67-158.

¹⁰⁹ UŞS. 210/285-225.

¹¹⁰ Meselâ Cuinet, 1890 yılında Urfa Sancağı'nda 122.665 Müslüman bulunduğunu, bunların; 74.744'nün Türk, 40.676'sının Kürt ve 7.275'nin Arap ve diğer milletlerden oluştuğunu belirtmektedir. Vital Cuinet, **La Turquie d'Asia: Geographie Administrative**, Ed. Ernest Leroux, Paris 1891, II, 249.

¹¹¹ Kieser, **Iskalanmış Barış**, s. 330-331.

Kayıtlarda en fazla kullanılan sıfatlardan biri de, insanların memleketleridir. Bu durum Urfa'ya dışarıdan gelmiş insanların hangi memleketten olduklarını bir başka ifadeyle şehrin nerelerden göç aldığını anlamamız noktasında önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Bu çerçevede kayıtlara baktığımızda Urfa'ya bilhassa Diyarbakır,¹¹² Mardin,¹¹³ Harput,¹¹⁴ Maden,¹¹⁵ Gerger,¹¹⁶ Behisni,¹¹⁷ Ergani,¹¹⁸ Palu,¹¹⁹ Kars,¹²⁰ Elbistan,¹²¹ Tokat,¹²² Konya,¹²³ Bağdat,¹²⁴ Musul¹²⁵ ve Mısır'dan¹²⁶ göçlerin olduğu anlaşılmaktadır. Büyük kitleler halinde olmadığını tahmin ettiğimiz bu göçlerin yanı sıra tereke kayıtlarındaki sıklık ve farklı isimlerden yola çıkarak Rumeli'den gelmiş bazı muhacir ailelere¹²⁷ ve Kerkük'ten şehre yerleşmiş birkaç hâneye rastlanmaktadır.¹²⁸

Çalışmamızın daha sonraki bölümlerinde detaylarıyla değineceğimiz üzere Urfa'da, bazı Osmanlı şehirlerindeki gibi, derviş ve yolcuların kalması için inşa edilmiş olan, biri Hindiyân, biri Afgan ve biri de Buharî olmak üzere üç adet derviş tekkesi mevcuttur. Kayıtlardaki ifadelerden Hindistan, Afganistan ve Buhara taraflarından gelen çok sayıda insanın bu tekkelerde misafir kaldığı görülmektedir. Ancak çeşitli davalardan, bilhassa Afgan ahâlisine mensup bazı insanların zamanla Urfa'nın değişik mahallelerine yerleştiği gözlemlenmektedir.¹²⁹ Tereke kayıtlarındaki ifadelerden ve kullanılan künyelerden, şehre yerleşmiş bulunan Afganlıların, bir veya iki nesil önce Urfa'ya geldiklerini tahmin etmekteyiz.¹³⁰ Umumiyetle fakir olduklarını gördüğümüz

¹¹² UŞS. 206/535-593.

¹¹³ UŞS. 228/494-1008; UŞS. 221/352-27.

¹¹⁴ UŞS. 210/364-427; UŞS. 228/454-878; UŞS. 221/202-736.

¹¹⁵ UŞS. 219/174-277.

¹¹⁶ UŞS. 206/338-80.

¹¹⁷ UŞS. 222/18-32.

¹¹⁸ UŞS. 210/289-237.

¹¹⁹ UŞS. 219/371-585.

¹²⁰ UŞS. 228/193-120.

¹²¹ UŞS. 223/122-179; UŞS. 221/560-10.

¹²² UŞS. 206/760-1060; UŞS. 221/18-417.

¹²³ UŞS. 221/578-40.

¹²⁴ UŞS. 226/409-20.

¹²⁵ UŞS. 206/343-102; UŞS. 226/374-791.

¹²⁶ UŞS. 226/386-815.

¹²⁷ UŞS. 210/249-125; UŞS. 226/10-23; UŞS. 226/58-121; UŞS. 219/335-528; UŞS. 210/233-85; UŞS. 227/234-298; UŞS. 228/347-559; UŞS. 220/399-1194; UŞS. 221/277-15.

¹²⁸ UŞS. 206/14-25; UŞS. 206/210-643; UŞS. 221/75-498; UŞS. 227/258-235.

¹²⁹ UŞS. 205/72-168; UŞS. 227/282-269; UŞS. 221/68-487.

¹³⁰ UŞS. 226/535-291.

bu kimselerin Urfa'ya yerleşmesinde şehirdeki Afgan Tekkesi önemli bir fonksiyon icrâ etmiş olmalıdır. Bu insanların bir kısmı aileleriyle gelmiş olsa da kanaatimizce, diğer bir kısmı da, uzun bir müddet tekkede meskûn kaldıktan sonra zamanla şehre yerleşmişlerdir.

Kadı sicillerinde yer alan tereke davalarıyla ilgili kayıtlardan, bilhassa verâset ve hisse taleplerinden, Urfa'dan yapılmış olan bazı göçleri ve bu göçlerin hangi bölgelere yapıldığını anlamak da mümkündür. Söz konusu davalarda, “*tûl müddetten beri*” Adana¹³¹ ve Mısır'da¹³² ikâmet eden bazı ailelerin, Urfa'daki yakınlarının vefâtı dolayısıyla verâset taleplerinde bulunduğu görülmektedir.

B- GAYRİMÜSLİM TEBEA

Hız. Peygamber döneminden itibaren gayrimüslim halkın yaşadığı yerlerin fethedilmesiyle birlikte İslâm Devleti'nin vatandaşlığını kabul eden Hıristiyan ve Yahudî sakinlerle zımmet akdi yapılmış, bu çerçevede onların her türlü can ve mal güvenlikleri koruma altına alınmıştır. Bu akit sebebiyle devletin “zımmeti”, yani koruması altına giren gayrimüslimlere de “zimmî” denmiştir.¹³³ Yapılan akitler çerçevesinde gayrimüslimlerin can ve mal emniyetinin yanında kendilerine, din ve vicdan hürriyeti tanınmış, evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi hususlarda dinî hukuklarına tâbi olmalarına imkân tanınmıştır. Buna mukabil İslâm devletlerinde askerlik hizmetinden muaf tutulan zimmîler, kendilerine sağlanan huzur ortamı dolayısıyla vergi olarak cizye ödemişlerdir.¹³⁴

Osmanlı Devleti, İslâm'daki zımmet uygulamasını aynen kabul ederek, topraklarındaki gayrimüslimleri, din ve mezhep esasına göre tasnife tâbi tutmuştur. Devlet, kuruluşundan XVIII. yüzyıla kadar sadece Rum, Ermenî ve Yahudî milletlerini tanımışken, bu tarihten itibaren Katolik ve Protestan mezhebi mensupları ile

¹³¹ UŞS. 206/103-261.

¹³² UŞS. 227/242-319; UŞS. 221/292-26; UŞS. 221/335-37; UŞS. 205/174-413.

¹³³ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Nşr. Ahmed Cevdet, Dersaadet 1317, s. 649; İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2006, s. 1875.

¹³⁴ Ebu'l-Hasan el-Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Beyrut 1985, s. 183; Özel, “Gayrimüslim”, s. 418; Servet Armağan, **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, s. 44-53; A. İhsan Karataş, **Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-**, İstanbul 2009, s. 23-26.

Süryanîler'i de millet sistemi içine dâhil etmiştir. Devletle olan ilişkilerin yeni bir yapıya kavuşturulduğu bu sistemde, gayrimüslimlerin idare edilmesi de daha kolay hale gelmiştir. Zira daha önce devlet bir bütün olarak gayrimüslimlerle muhatap iken bu sistemle onları milletlere ayırmış ve her bir milletin başında devlete karşı, cemaatinden sorumlu olan dinî/ruhânî liderlerle muhatap olmuştur.¹³⁵ Devlet, zimmîlerle alakalı İslâm hukuku uygulamalarını devam ettirmiş, şer'î ve örfî hukukla çatışmadıkça, kilisenin gayrimüslimlerle ilgili kararlarına karışmamıştır. Tanzîmât Fermânı'yla birlikte kilisedeki din görevlilerinin yargılama yetkisi sadece evlilik ve dinî işlerle sınırlandırılmış olsa da zimmîler, şahsî hukuklarına ait işlerde kendi din ve mezheplerinin ruhban mahkemelerine gitmiş, ancak amme veya ceza hukukunu ilgilendiren davalarda şer'î mahkemelerde yargılanmışlardır.¹³⁶ Bununla beraber talepleri halinde her türlü hukukî sorunlarını Osmanlı kadı mahkemelerine taşıma hakları da saklı tutulmuştur.¹³⁷ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, İslâm hukukunun zimmîlere tanıdığı haklar çerçevesinde, hayatlarının, mallarının, inanç ve ibâdetlerinin Müslüman idareciler tarafından korunması, askerlik hizmetinden muaf olma ve cemaatleri içerisinde kendi yönetim şeklini sürdürme haklarına karşılık cizye ödemişlerdir.¹³⁸

Urfa Şer'îye Sicilleri'nde gayrimüslimlerle ilgili hemen hemen bütün belgelerde zimmîlerin Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaki vatandaşlar olduğu, "tebe'a-i Osmâniye" veyahut "tebe'a-i Devlet-i 'Aliye" vurgusuyla dile getirilmiştir. Çalışma konumuzun ilk dönemine ait belgelerde gayrimüslimlerin mensup olduğu dinî cemaat veya millet, çoğu zaman zikredilmemiş, belli bir millet yerine "Hıristiyân" veyahut "Hıristiyân Milleti" ifadesi kullanılmıştır.¹³⁹ Ancak daha geç döneme ait kayıtlarda şahsın bağlı olduğu Hıristiyan cemaati; Ermenî, Katolik, Protestan veya Süryanî şeklinde ayrıca belirtilmiştir.

¹³⁵ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi**, İstanbul 1996, s. 68-75; Karataş, **Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı**, s. 26.

¹³⁶ Murat Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizâmnâmeleri**, Ed. Cahit Külekçi, İstanbul 2008, s. 23.

¹³⁷ Erol Özbilgen, **Osmanlı**, İstanbul 2004, s. 420.

¹³⁸ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, İstanbul 2008, s. 37-38.

¹³⁹ UŞS. 206/160-436; UŞS. 206/502-549; UŞS. 228/20-70.

XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'daki gayrimüslimler, özellikle vasîlik ve miras gibi kişisel hukuk alanları da dâhil olmak üzere toplumsal hayatta karşılaştıkları çoğu meseleler için kadı mahkemesine müracaat etmişlerdir. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki nizaları dahi mahkeme huzuruna getirip “*mûcib-i şer‘i icrâsını*”¹⁴⁰ talepleri onların, Müslümanların kültürel hayatından etkilenme boyutunu gösterdiği gibi, kendi içyapılarının bu konulardaki yetersizliğini de ortaya koymaktadır.¹⁴¹ Kezâ gayrimüslimlerin kendi hukukları çerçevesinde çözüme kavuşturabilecekleri birçok meseleyi, şer‘î mahkemeye taşıma eğiliminde olmalarını, onların Osmanlı şer‘î/örfî hukukunun tarafsızlığına ve adaletin tecellisine olan güvenlerinin önemli bir emaresi olarak kabul etmek mümkündür.

Osmanlı'da gayrimüslimler, 1856 yılındaki Islahât Fermânı'na kadar cizye ödemiş, bu tarihte çıkarılan “bedel-i askerî” uygulamasıyla cizyeden muaf tutulmuşlardır.¹⁴² Bu sebeple incelediğimiz dönemde Urfa'nın da içinde yer aldığı bölgedeki gayrimüslimlerin cizye düzenlemeleri hakkında kadı sicillerinde sadece bir fermân mevcuttur. Muharrem 1262 (Ocak 1846) tarihli bu fermânda, klasik şekilde olduğu gibi cizye alınacak gayrimüslimler, maddî imkânlarına göre; a‘lâ, evsat ve ednâ şeklinde üç gruba ayrılmıştır. A‘lâ (zengin) için 60, evsat (orta) için 30, ednâ (fakir) içinse 15 kuruş cizye ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca a‘lâ cizyesi ödeyecekler, yılın başı olan Muharrem'den itibaren bir ay içinde, evsat grubundakiler iki ay içinde, ednâ ise üç ay içinde ödeyebilecektir. Fermânda ayrıca cizyesini ödeyen gayrimüslimlere, isim ve eşkâllerinin kaydedildiği birer senet verilmesi ve hiçbir surette tekrar cizye istenmemesi emredilmiştir. Küçük çocukların ve buluğa ermeyenlerin cizye ödemekten muaf tutulduğu bu fermânda, ednâyâ gücü yetenlerin evsat, evsata gücü yetenlerin de

¹⁴⁰ Bu konuda bazı davalar için bkz. UŞS. 205/163-376; UŞS. 205/172-408; UŞS. 205/191-470; UŞS. 205/220-511; UŞS. 205/229-531; UŞS. 205/232-537; UŞS. 205/237-547; UŞS. 205/249-568; UŞS. 205/253-576; UŞS. 205/257-591; UŞS. 226/173-365; UŞS. 226/173-366; UŞS. 226/176-375.

¹⁴¹ Edhem Eldem ve Diğerleri, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti**, İstanbul 2003, s. 47.

¹⁴² Islahât Fermânı'nda Gayrimüslimlerin nüfusları oranında askere alınmasına karar verilmiş, askere celb edilmeyecek olan gayrimüslimler de bu hizmetlerine karşılık her sene “bedel-î askerî” denilen bir vergi ödeyeceklerdir. Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul 2000, s. 67-71.

a‘lâ olarak değerlendirilmemesi emredilerek, gayrimüslimlerden güçlerinden fazla cizye istenmesi yasaklanmıştır.¹⁴³

İncelediğimiz dönemin ilk yıllarında ölen gayrimüslimler için Urfa Kadı Sicilleri’ne, “mürd oldu” veya “helâk oldu” gibi ifadelerin kaydedildiği görülmektedir.¹⁴⁴ Ancak 5 Muharrem 1272 (17 Eylül 1855) tarihli bir emirle, başta siciller olmak üzere bir takım resmî evrak ve izinnâmelere yazılan, İslâm dinine ve şeriatına uymayan küçük düşürücü, çirkin ifadelerin terk edilmesi, yerlerine Müslüman ahâli için de kullanılagelen “müteveffa oldu” ibaresinin yazılması istenmiştir.¹⁴⁵ Nitekim bu fermândan hemen sonra sicillerde, gayrimüslimler için kullanılan aşağılayıcı ifadelerin terk edildiği ve emir mucibince hareket edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

Bilindiği gibi Müslüman kadınları babalarına nispet etmek için kullanılan ifade, Arapça bir kelime olan ve kız çocuğu manasına “bint” kelimesidir. Urfa Kadı Sicilleri’nde, aynı durumu ifade maksadıyla, gayrimüslim kadınlar için “veledeti” veya

¹⁴³ “...Cümlesinin icâb eden cizyeleri esnâf-ı sülüs itibariyle ‘ale’r-ru’üs cibâyet birle a‘lâ cizyeye müstehak olan re‘âyâ cizyeleri akçesi altmış guruşdan Muharrem içinde ve evsât cizyeye şayân olanların gurre-i Muharremden itibaren Safer gayetine kadar otuz guruşdan iki mâh zarfında ve ednâ cizyeye lâyük bulunanların dahi gurre-i merkûmeden Rebîulevvel nihâyetine değin on beşer guruşdan üç mâh müddetde tahsîl ve isti‘fâsıyla peyderpey Mâliye-i Hazîne-i Celîlesine teslim ve edâ ve cizyesini te‘diye eden efrâd-ı re‘âyâya tekrar cizye akçesi vermesi teklîf olmamak için mahsûs tab‘ ve temsîl ettirilen makbûz senedleri yedlerine i‘ta ve senedât-ı mezkûreye her birinin isim ve eşkâli tahrîr ve imlâ olunması... zikr olunan makbûz kağıdlarını ibrâz eyledikleri halde kendilerinden tekrâr cizye mutâlebe olmâması... ve hilâf-ı şer‘i şerîf sabî ve mürâhık hükmünde bulunanlardan cizye taleb kılınmaması,... ve cizye-i mezkûrenin hîn-i cibâyet ve tahsîlinde efrâd-ı re‘âyâya bir gûna zulm ve te‘addî ve tekdîr misillü hâlât vuku‘a getirilmemesi ve ednâya müstehak olanlara evsat ve evsata şayân bulunanlara a‘lâ teklîf misillü muamelât vuku‘a gelmemesi...”, UŞS. 204/13-21.

¹⁴⁴ “...Medîne-i Ruha‘da Zimmîyân mahallâtından At Pazarı kurbünde sâkin iken Abraham veled-i Nikogos mürd olup...” UŞS. 204/56-92; “Telfutur Mahallesi mütemekkinlerinden Kevork veled-i İnyâ nâm mersûm mürd olup verâseti zevce-i metrûkesi ile sulbi kebîr oğlu Artîn ve sulbiye-i kebîre kızı Sultân‘a münhasıra olduğu...” UŞS. 205/23-36; “...Makdisî Kivo veledi Tâto zimmî hayâtında cem‘î emvâlîmi ben mürd ve helâk olduktan sonra oğlum mersûm Makdisî Karabet ile diğer oğlumun oğulları Tâto ve Serkiz ve Koko müsâviyen taksim etsünler deyüp ol dahi bundan on iki sene akdem mürd olmağla...” UŞS. 205/25-41; Benzer kullanımlar için bkz. UŞS. 204/5-10; UŞS. 204/29-37; UŞS. 204/41-62; UŞS. 204/51-83; UŞS. 204/62-106; UŞS. 205/34-70.

¹⁴⁵ Fermânın ilgili kısmı şu şekildedir: “...Tebea-i sâdikâ-i padişahî hakkında öyle kelîmât-ı tahkirîyye isti‘mâl olunmaması ve hususen helâk ve mürd olmuş gibi şeyler yazılmayıp müteveffa kelimesinin kullanılması...”, UŞS. 205/37-77.

¹⁴⁶ “Medîne-i Ruha‘da Kebîr Kenîsa Mahallesi’nden Kerbo veled-i Çolak fevt olup...” UŞS. 205/43-95; “Medîne-i Urfa mahallâtından İmâm Sekâkî Mahallesi sâkinlerinden ve tebe‘a-i Devlet-i ‘Aliyyenin Ermenî Milleti’nden bundân akdem vefât iden Mânîr veledi Hâcîr veled-i Abdo...” UŞS. 210/215-43; Benzer kullanımlar için bkz. UŞS. 228/14-53; UŞS. 208/80-207; UŞS. 208/95-265; UŞS. 208/99-279; UŞS. 219/9-42; UŞS. 219/48-58; UŞS. 219/137-218; UŞS. 220/224-951; UŞS. 220/268-1010; UŞS. 220/422-1228.

“veledi” ifadeleriyle birlikte bint kelimesi de sıkça kullanılmıştır.¹⁴⁷ Kezâ hacca giden Müslüman kadınlar için kullanılan “hâce” sıfatının sicillerde bazı gayrimüslim kadınlar için de kullanıldığı görülmektedir.¹⁴⁸ Ayrıca Osmanlı toplumunda genellikle Müslümanlar için kullanılagelen “ağa” ve “efendi” lakapları, Urfa’daki bazı mahkeme ve meclislerde görevli gayrimüslim azalar için de kullanılmıştır.¹⁴⁹

Yukarıda belirttiğimiz üzere kadı sicillerinde, kimi isimlerin önünde yer alan bazı tanıtıcı ifadeler, Urfa’ya nerelerden göçler olduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bu durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Belgelerde, Urfa’da “mütemekkin” olduğu kaydedilmiş olan ‘Ayıntablı Taşçı Seko,¹⁵⁰ Gergerli Oso,¹⁵¹ Madenli Agob,¹⁵² Maraşlı Katolik Kotancıyân Manâs Efendi,¹⁵³ Kayserili Artin v. Estibân,¹⁵⁴ Bağdatlı Abdo,¹⁵⁵ Boşnak Vânis,¹⁵⁶ Kahtâlı Makdisî Avânis v. Mardo,¹⁵⁷ Diyarbakırlı Arslanyân Agob v. Ohân,¹⁵⁸ Palulu Basmacı Manufer¹⁵⁹ isimleri, Urfa’ya çevre şehirlerden gayrimüslim yerleşimlerin olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde, Urfa’da gayrimüslim tebea olarak hem Yahudîler hem de Hıristiyanlar mevcuttur. Ayrıca Müslüman olmadığı halde Osmanlı millet sistemi içerisinde herhangi bir gayrimüslim cemaate mensup kabul edilmeyen ve umumiyetle sicillerde “tâife” şeklinde kaydedilen çok sayıda Yezidî’nin de Urfa çevresinde yaşadığı görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızın bu bölümünde, sicillerdeki kayıtlar ışığında Urfa ve çevresinde yaşayan Yahudî ve Hıristiyan cemaatleriyle Yezidîlerin durumu hakkında da bilgi vereceğiz.

¹⁴⁷ UŞS. 204/41-62; UŞS. 210/8-125; UŞS. 218/358-42; UŞS. 218/22-675; UŞS. 221/223-777; UŞS. 221/224-780.

¹⁴⁸ “Medîne-i Urfa mahallâtından Kebîr Kenîsa Mahallesi mütemekkinelerinden tebe’a-i Devlet-i ‘Aliyyeden ve Ermenî Milleti’nden zâtı ta’rif-i şer’î ile mu’arrefe Hâce Hatûn veled-i Makdisî Agop...”, UŞS. 206/177-505.

¹⁴⁹ UŞS. 206/400-298; UŞS. 220/107-797; UŞS. 208/113-723; UŞS. 216/427-1049; UŞS. 222/100-155.

¹⁵⁰ UŞS. 210/319-310.

¹⁵¹ UŞS. 205/42-92.

¹⁵² UŞS. 221/60-471.

¹⁵³ UŞS. 221/93-529; UŞS. 226/163-342; UŞS. 226/342-719.

¹⁵⁴ UŞS. 226/167-351; UŞS. 220/440-1253.

¹⁵⁵ UŞS. 226/477-142.

¹⁵⁶ UŞS. 228/146-457.

¹⁵⁷ UŞS. 227/253-349.

¹⁵⁸ UŞS. 219/294-460.

¹⁵⁹ UŞS. 218/131-18.

1- Hıristiyanlar

İslâm fethine kadar önemli bir Hıristiyan şehri olan Urfa'ya, Hıristiyan âlemi tarafından kutsanmış şehir anlamında “Edessa” denilmiştir. Şehre Hıristiyanlığın gelişi Hz. İsa dönemine kadar dayandırılmışsa da bu konudaki rivayetler, kiliseler arası rekabetle ortaya çıkan ve daha sonra dilden dile yayılan menkıbelerden ibarettir. Batılı kaynaklar umumiyetle, Urfa'da Hıristiyanlığın İran ve Roma baskılarından kaçan Nasturiler sayesinde yayıldığını kabul etmektedir.¹⁶⁰ IV. yüzyıldan itibaren şehrin hâkim bir unsuru olan Hıristiyanlık, buradan Suriye, İran, Ermenistan topraklarına kadar yayılmıştır. Hıristiyanlık tarihi açısından oldukça önemli bir yer olan Urfa, aynı zamanda ortaçağ boyunca bu dinin önemli bir merkezi olmuştur.¹⁶¹

Urfa'nın iki büyük Hıristiyan topluluğu olan Ermenîler ve Süryanîler, bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra, şehirde yaşamaya devam etmişlerdir. Aynı şekilde Osmanlının bölgeye hâkim olmasından sonra da herhangi bir dinî zorlama ve baskıyla karşılaşmayan bu geleneksel Hıristiyanlar, Müslüman toplum içinde ve onlarla barışık bir halde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bilindiği gibi Osmanlı, İstanbul'un fethinden sonra Ermenîler'i, Ortodoks ve Museviler gibi bağımsız bir cemaat kabul etmiş, kendilerine dinî ve kültürel anlamda geniş haklar ve imtiyazlar tanımıştır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Katolik misyonerlerin etkisiyle Ermenîler arasındaki mezhep birliği bozulmuş ve Osmanlı Devleti, 1830 yılında Katolik Ermenîler'i cemaat olarak tanımıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise Protestan misyonerler, Gregorian Ermenîler üzerinde etkin bir şekilde faaliyet göstermiş ve pek çok Ermenî'nin Protestanlığı kabul etmesi üzerine 1850 yılında Protestan Ermenî Cemaati de Gregorian Ermenî Patrikhanesi'nden ayrılmıştır.¹⁶²

İncelediğimiz dönemde Urfa'daki Hıristiyan tebea içerisinde en büyük nüfus oranına sahip bulunan Ermenîler; Rumkale, Birecik, Maraş, Antep, Halep Ermenîleri

¹⁶⁰ Mehmet Çelik ve Diğerleri, “Şehrin Dini Yapısı”, **Edessa'dan Urfa'ya**, Ankara 2007, I, 479-480.

¹⁶¹ Urfa'nın Hristiyanlık geçmişi için bkz. Mehmet Çelik, “Şehrin Dini Yapısı”, I, 389 vd; E. R. Hayes, **Urfa Akademisi**, Çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 21-46.

¹⁶² Yahya Bağçeci, “Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, **Turkish Studies**, 2008, III/7, 707-732.

gibi Adana'daki Sis (Kozan) Katilikosluğu'na bağlı olan Gregorian Ermenîler'di.¹⁶³ Kadı Sicillerinde yer alan sadece "Ermenî" ismi de, bu zümreyi ifade etmek için kullanılmıştır. Çünkü umumiyetle Gregorian dışındaki Ermenîler'in Katolik veyahut Protestan olduğu ayrıca belirtilmiştir. XIX. asrın ilk yarısından itibaren Urfa ve çevresinde faaliyet gösteren Katolik ve Protestan misyonerler, Süryanî ve Gregorian Ermenîler'i hedef alarak, eğitim ve sağlık konusundaki faaliyetlerle bu zümreleri etkileme çabası içerisine girmişlerdir. Orta yaş üstündeki Ermenîler bu telkin ve çabalara karşı geleneksel dinî hayatlarını devam ettirme eğiliminde olmuşlarsa da, çeşitli siyasî argümanlarla dolu bu propagandalara birçok Ermenî genci kayıtsız kalamamıştır. Bu durumun bir neticesi olarak Ermenî gençliğinin bir kısmı 1880'li yılların ortalarından itibaren Armenak, Hınçak ve Taşnak adlı örgütlerde devrimci propaganda ve şiddet yöntemleriyle mevcut durumu değiştirmek maksadıyla bilhassa Doğu Vilayetleri'nde örgütlenmeye başlamışlardır.¹⁶⁴ Ermenî cemaati içinde çeşitli bölünmelere ve aileler arasında fikri çatışmalara yol açan bu süreç, Urfa'daki en büyük Hıristiyan cemaat olan Gregorian Ermenîler'e önemli oranda güç kaybettirmiştir.

Osmanlı tâbiyetindeki Süryanîler dinî bölünme konusunda Ermenîler ile benzer süreçleri yaşamış, ilk olarak 1792 yılında iç çekişme ve patrik olma mücadeleleri sonucunda Kadîm ve Katolik Süryanîler olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Papanın, Osmanlı idaresi altındaki Hıristiyanlar'a hâkimiyetini benimsetme çabaları sonucunda XVIII. yüzyıldan itibaren Süryanîler'in yoğun olarak yaşadığı bölgelere Katolik misyonerler gönderilmiştir. Başta Halep olmak üzere, Musul, Mardin ve Urfa'da örgütlenen misyonerlerin, Katolik Süryanîler'e yönelik faaliyetleri, Süryanî Katolikler'in 1831 yılında kurulan Ermenî Katolik Patrikliği'ne bağlanmasıyla neticelenmiştir. Süryanî Kadîmler de Osmanlı millet sistemi içinde Ermenî Patrikliği'ne bağlanmasına rağmen, Süryanî Katolikler'den daha bağımsız hareket etmiş ve nihayetinde 1892'de Süryanî Kadîm Patrikliği'nin yoğun çabaları sonucu ve

¹⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, III, 235.

¹⁶⁴ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 353.

İstanbul'daki temsilciliği sayesinde Ermenî Patrikliği'nin aracılığı olmadan padişaha direkt ulaşma fırsatı elde etmişlerdir.¹⁶⁵

Ermenî Katolik Patrikliği'ne bağlı bulunan Urfa Katolik Süryanîleri, 1840-1880 tarihleri arasında murahhaslık, 1881'den XIX. asrın sonuna kadar ise patrik vekilliği şeklinde temsil edilmişlerdir.¹⁶⁶ Urfa'da metropolit seviyesinde temsil edilen Süryanî Kadîmler ise, bölgedeki diğer Süryanî Kadîmler gibi, patrik merkezi olan Mardin'deki Deyru'z-Zafarân Manastırı'na bağlıydılar.¹⁶⁷ Urfa Kadı Sicilleri'nde Süryanîler arasındaki tarihî ayrılığı görmek mümkündür. Çeşitli vesilelerle kayıtlarda yer alan Süryanîler'den bazıları için sadece Süryanî ifadesi kullanılmışken bir kısmı için Kadîm veya Katolik olduğu ayrıca belirtilmiştir.¹⁶⁸ Diğer yandan Süryanî Katolikler ile Ermenî Katolikler arasındaki tarihî yaklaşmanın izlerine söz konusu tarihlerde Urfa'da da rastlamak mümkündür. Bu çerçevede bazı Süryanî Katolik çocuklara, vasî olarak Ermenî Katolik cemaatine mensup kimselerin tayin edildiği görülmektedir.¹⁶⁹

Çalışmamızın daha sonraki bölümlerinde ayrıntısıyla üzerinde duracağımız gibi, Urfa'da 3 adet Katolik kilisesi bulunmaktaydı. Sicillerdeki çeşitli kayıtlarda, "Katolik millete mensup tebeanın" yaşadığı da açıkça ifade edilmiştir. Aynı kayıtlarda yer alan ifadelerden ve elimizdeki Urfa nüfusuna dâir kayıtlardan şehirdeki bazı Ermenî, Süryanî, Rum, Latin ve Keldânîlerin Katolik olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu zümrenin çeşitli etnik yapılardan müteşekkil olduğu bir tarafa, çeşitli belgelerde sözü edilen beş zümrenin ayrı ayrı murahhaslıklarla temsil edildiği görülmektedir. Zaten sicil defterlerine kaydedilmiş olan 17 Ramazan 1269 (24 Haziran 1853) tarihli bir fermânda Urfa'daki Katolikler'in diğer gayrimüslimler gibi can ve mal emniyeti gibi temel haklara sahip oldukları, ibâdetlerinde ve dinî işlerinde serbest oldukları belirtilmiş, onlara ait kilise ve manastırlardaki görevlilere verilmiş olan berât mucibince

¹⁶⁵ İbrahim Özcoşar, **19. Yüzyılda Mardin Süryanileri**, s. 56, 65, 105.

¹⁶⁶ Özcoşar, **Mardin Süryanileri**, s. 109.

¹⁶⁷ Mehmet Şimşek, **Süryaniler ve Diyarbakır**, İstanbul 2006, s. 74; Hanna Dolabani, **Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi**, Çev. Gabriyel Akyüz, İstanbul 2006, s. 179.

¹⁶⁸ UŞS. 218/358-42; UŞS. 219/48-59; UŞS. 222/133-221; UŞS. 222/137-229; UŞS. 225/4-10.

¹⁶⁹ Meselâ 13 Safer 1309 (8 Eylül 1891) tarihli bir belgede İmâm Kulu Mahallesi'nde vefât eden Süryani Katolik Davud Ganim'in kızı Behiye'nin "ceddu vasîden" bakacak kimsesi olmayınca vesâyetini Mahkeme Mahallesi'nden Ermenî Katolik Kayserili Toros v. Estibân üstlenmiştir. UŞS. 222/137-229.

karşılmaması, kendilerine tanınan imtiyazlara hâlel getirilmemesi istenmiştir.¹⁷⁰ Ayrıca sicillerdeki ifadelerden hareketle, İmâm Kulu Mahallesi'nde Katolik Kenîsası Sokağı,¹⁷¹ Ömeriye Mahallesi'nde ise Katolik Sokağı'nın¹⁷² mevcut olduğu görülmektedir. Bu durum şehirdeki Katolikler'in daha ziyâde şehrin kuzeyinde bulduklarını göstermektedir. Ayrıca sicillerde yer alan çeşitli davalardan, Urfa Bidâyet Mahkemesi azaları arasında Katolikler'in bulunduğu görülmektedir.¹⁷³

Tanzîmât'tan itibaren Osmanlı topraklarında gelişme göstermeye başlayan Protestanlık akımı, 1850 yılında Osmanlı Devleti'nin Protestanlar'ı bir millet olarak kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. Devletin Protestanlığı resmen tanınması ve hemen akabindeki İslahât Fermânı, misyonerlik faaliyetleri için uygun zemin oluşturmuş, bu sebeple söz konusu dönemden itibaren Osmanlı topraklarına çok sayıda Amerikan ve Alman Protestan misyoner gelmiştir. Anadolu'da özellikle Ermenîler'in yoğun şekilde bulunduğu Antep, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Harput ve Van'ı hedef seçen bu misyonerler, buralardaki Ermenî ve Süryanî nüfusu etkilemişlerdir.¹⁷⁴ Antep'te misyonerlere ait Merkezi Türkiye Koleji'nden, Urfa'nın da içinde yer aldığı civar illerdeki Ermenîler'e çok sayıda zararlı kitap ve risâle gönderilmiştir.¹⁷⁵

Urfa'da Katoliklik ve Protestanlığın, Ermenîler arasında yayılma süreci, diğer bölgelere nazaran daha zor olmuştur. Birçok Ermenî aile, çocuklarının bu mezheplere geçişine izin vermediği gibi meselâ Katolikler için yapılacak kiliseye de Müslümanlarla

¹⁷⁰ UŞS. 205/16-23.

¹⁷¹ UŞS. 228/474-948.

¹⁷² UŞS. 228/474-947.

¹⁷³ UŞS. 219/233-364.

¹⁷⁴ Protestan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri için bkz. Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan ilişkilerine Etkisi", **OTAM**, S. 19, ss. 79-122; M. Gökhan Dalyan, Mehmet Yıldız, "XIX. Yüzyılda Adıyaman Süryani ve Ermenileri Arasında Katolik Misyonerlik Faaliyetleri", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, S. 5, ss. 74-85; Bülent Çukurova, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğusunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi", **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 2007, S. 40, ss. 615-623; Mehmet Ali Yıldırım, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, yy., 2009, III, 51-63; Özcoşar, "19. Yüzyılda ABD Misyonerlerinin Süryanilere Yönelik Faaliyetleri", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, V/18, 142-154.

¹⁷⁵ Yıldırım, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği", s. 57.

birlikte karşı çıkmışlardır.¹⁷⁶ Ancak tüm bunlara rağmen önceleri şehirdeki bazı ev ve iş yerlerini kullanan misyonerler, gösterdikleri çabalar ve açmayı başardıkları kurumlar sayesinde bilhassa 1880'lerden itibaren tam anlamıyla şehre yerleşmişlerdir. Meselâ Protestanlar, 1864 yılında Haseki Mahallesi'nde bir şapel inşa ettirmiş, zamanla buranın 800 kişilik cemaate yeterli gelmemesi üzerine, II. Abdülhamid döneminde genişleterek büyük bir kilise haline getirilmiştir.¹⁷⁷ Aynı şekilde daha sonra üzerinde duracağımız gibi, hem Protestan hem de Katolik misyonerler, şehirde Ermenî ve Süryanîler'e yönelik eğitim, sağlık ve çeşitli iş kollarında bir takım faaliyetler ve kurumlar tesis etmişlerdir.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına taşınan Hıristiyan mezhepleri arasındaki etkinlik mücadelesi, XIX. yüzyılda Urfa'nın da içinde bulunduğu bölgede Ermenîler'i ve Süryanîler'i hedef almış; ilan edilen Tanzîmât ve Islahât Fermânları ve Avrupa etkisiyle kabul edilen bazı antlaşmalar, misyonerlik faaliyetleri için uygun bir yasal zemin oluşturduğu gibi bu faaliyetlerin giderek politik amaçlara hizmet etmesinin yolunu da açmıştır.¹⁷⁸ Bölgedeki sosyal hizmetlerin eksikliğinden istifadeyle; eğitim, sağlık ve bazı iş kollarına yönelen misyonerler, bağlı oldukları misyonlar tarafından gönderilen yardımlarla hizmet alanlarını genişletmiş ve tesis ettikleri kurumlar aracılığıyla bölgede kalıcı hale gelmişlerdir. Bir takım politik argümanlarla desteklenen misyonerlik faaliyetleri ve yaşanan bir takım siyasî hâdiseler, bölgedeki Protestan ve Katolik nüfusun hızla artmasını sağladığı gibi Müslümanlarla barışık haldeki geleneksel Ermenî ve Süryanî yapının parçalanmasına da yol açmıştır. Dönemin kendine has şartları çerçevesinde yaşanan bu gelişmelere Osmanlı Devleti'nin zamanında tedbîr alamaması söz konusu parçalanmayı kolaylaştıran bir diğer faktör olmuştur. Yaklaşık 50 yıl süren bu mücadele, başta Ermenîler olmak üzere bazı

¹⁷⁶ 1843 yılında inşaatına başlanan Urfa Katolik Kilisesi'ne karşı yapılan nümayişe, birlikte katılan Müslümanlar ve Ermenîler, şehir sokaklarında; "Avrupalı (Frenk) rahipler dışarı, burada ne Latin ne de Katolik Kilisesi istiyoruz" sloganları atmıştır. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 145.

¹⁷⁷ UŞS. 210/41, 42-224; Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 141-143.

¹⁷⁸ Nitekim Islahât Fermânı'ndan hemen sonra, "fermânın tanıdığı hürriyet ve serbest çalışma ortamından yararlanmak isteyen" bazı misyonerler, İstanbul'da faaliyetlere başlamıştır. Azmi Özcan, "Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", **Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 111; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. a.mlf ve Ş. Tufan Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da; Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik", **İstanbul Araştırmaları** 1, 1997, İstanbul, 1997, s. 63-79.

gayrimüslim unsurların politize olmasına ve nihayetinde tarihimizde yaşanan bir takım acı hâdiselere sebebiyet vermiştir.

İncelediğimiz dönem sicil kayıtlarında isimlerine rastladığımız bir diğer Hıristiyan topluluk Keldânîler'dir. Aynı kayıtlardan Süryanî ve Katolik oldukları anlaşılan birkaç Keldânî ailenin, Meşârikiye ve Nur Ali Mahalleleri'nde ikâmet ettiği görülmektedir.¹⁷⁹ 1906/1907 yılındaki Osmanlı nüfus sayımında Urfa'da 200'ü erkek 205'i kadın olmak üzere 405 Keldânî'nin bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁸⁰ Ancak incelediğimiz dönemde mahkemeye yansıyan davaların azlığından, rakamın bu oranda yüksek olmadığını düşünmekteyiz. Nitekim Halep Vilâyet Salnâmeleri'nin 1903/1904 yılı kayıtlarında bu rakam 115 kişi olarak verilmiştir.¹⁸¹ Dolayısıyla XX. yüzyılın başında şehre göç eden bazı Keldânî aileler olabileceği gibi bir kısım Katolik ve Süryanî'nin sonradan Keldânî olarak kaydedilmiş olması da muhtemeldir.

Urfa'da birkaç aileden müteşekkil olarak tesbit edebildiğimiz diğer Hıristiyan unsurlar Rumlar ve Mârûnîlerdir. Hacı Yâdigâr, Kubbe Mescidi, Gerz Mescidi, Nimetullah Beg ve Tuzeken Mahalleleri'nde ikâmet eden Rumlar, Katolik olarak kaydedilmiştir.¹⁸² 1881 Osmanlı genel sayımında şehirde sadece 2 erkek Rum görülürken, 1906 sayımında bu rakam 10'u erkek olmak üzere 17 kişiye çıkmıştır.¹⁸³ Dolayısıyla XX. yüzyıl başlarında, Urfa'ya dışarıdan bir veya birkaç Rum ailenin geldiği anlaşılmaktadır. İmâm Sekâkî ve Hacı Yâdigâr Mahalleleri'nde yaşadıklarını tesbit ettiğimiz birkaç Mârûnî aile ise, 1886/1887 yıllarına ait sicillere "*Mârûnî Katolik*" olarak kaydedilmiştir.¹⁸⁴ Ancak gerek Halep Salnâmeleri'nde gerekse de 1906/1907 yılı Osmanlı genel nüfus sayımında görünmeyen bu ailelerin söz konusu dönemde Katolikler arasında kaydedilmiş olması yahut 20 yıllık süre zarfında şehirden taşınmış olmaları da muhtemeldir.

¹⁷⁹ UŞS. 217/60-120; UŞS. 228/474-949.

¹⁸⁰ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 203.

¹⁸¹ 1321 Tarihli HVS, s. 390.

¹⁸² UŞS. 221/131-593; UŞS. 221/229-791; UŞS. 226/529-275; UŞS. 227/66-556; UŞS. 219/94-145.

¹⁸³ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 171, 202.

¹⁸⁴ Dava vekillerinden "*Medîne-i Urfa'da vâki' Sâkıbiye Hânı'nda mukîm tebea-i Devlet-i 'Aliyye'nin Mârûnî Katolik Milleti'nden Halepli Şükrî v. Mihâil...*" UŞS. 226/54-112; Ayrıca bkz. UŞS. 226/71-145; UŞS. 227/365-381.

İncelediğimiz dönemde Urfa'daki Hıristiyan gayrimüslimlerle alakalı en önemli olaylardan biri şüphesiz 1895 yılı sonlarında gerçekleşmiş olan Ermenî İsyanı'dır.¹⁸⁵ Ancak sicil defterlerinde ne isyan esnasındaki olayların gelişim seyri ne de sonuçları hakkında herhangi bir kayıt mevcut değildir. Sadece 24 Recep 1316 (8 Aralık 1898) tarihli bir alacak davasında, “*Ermenî Milleti vukû'âtında*” ölen Kadioğlu Mahallesi'nden Meyhâneci Seko v. Agop'a ait ev ve dükkânın olaylar esnasında yağmalandığı ve daha sonra hükümet marifetiyle tahrîr edilip borçlarının ödendiği kaydedilmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca olaya ilişkin ayrıntıların bulunmadığı bu isyanın, halk arasında “Ermenî Gâilesi” olarak isimlendirildiği ve tarih belirlemek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 24 Cemâziyelahir 1313 (12 Aralık 1895) tarihli bir belgede Siverek Kazâsı'ndan Bedir b. Osman, “*Ermenî Milleti'nin gâile vak'asından akdem*

¹⁸⁵ 1895 yılı sonunda yaşanan gelişmeler özetle şu şekilde olmuştur. Attâr esnâfından Birecikli İsmail b. Mehmet, Ermenî kuyumcu Boğos'tan, parasını sonradan ödemek üzere bir miktar altın almış, ancak borcu vadesinde ödemediği gibi bu konuda biraz gevşeklik de göstermişti. Boğos 26 Ekim 1895 Cumartesi günü İsmail'in evine giderek borcunu istediye de, İsmail kendisini yarın göreceğini söyleyerek geri gönderdi. Ertesi gün yani 27 Ekim Pazar günü, Boğos'un evine gitmek üzere yola çıkan İsmail, Ermenî Mahallesi'nde Büyük Kilise yakınlarında Boğos'la karşılaştı ve aralarında tartışma çıktı. Tartışmanın büyümesi üzerine, İsmail yanında getirdiği bıçakla Boğos'u bıçaklayarak öldürdü, olaydan sonra kaçmaya çalıştıysa da, devriye gezen jandarmalar tarafından tutuklanarak kilise yakınlarındaki karakola götürüldü. Bu esnada olayı haber alıp toplanan bir kısım Ermenî, karakolu bastı ve tutuklu bulunan İsmail'i darp edip yaraladı. Jandarma ve nizamiye askerleri tarafından zorla Ermenîler'in elinden alınan İsmail, hükümet konağına götürülürken yolda öldü. İki kişi arasındaki alacak-verecek kavgasıyla başlayan olaylar, yaşanan ölümler ve bilhassa karakol baskını halk üzerinde büyük bir gerginlik yarattı. Olayların büyüme ihtimaline karşılık redif kuvvetlerinden olmak üzere şehre iki yüz kişilik takviye birlik çağrıldıysa da, 28 Ekim Pazartesi günü Ermenî Mahallesi'nde devriye gezen jandarmalara ateş açılması ve devamındaki çatışmalarda 4 ya da 5 Müslüman ile 27 Ermenî hayatını kaybetti. Bu esnada Suruç'ta bulunan Urfa Mutasarrıfı Hasan Paşa, şehre döner dönmez Ermenîler'den, kendilerine ecnebiler tarafından gönderilen 1800 martini tüfekle karakol baskınında suçlu görülen 20 Ermenî'nin teslimini istedi. Ancak Ermenîler çok sayıda silah teslim etmelerine rağmen martinileri ve karakol baskınına karışan suçluları teslim etmeye yanaşmadı. Bunun üzerine başlatılan ve Ermenî Mahallesi'ni kapsayan kuşatma 28-29 Aralık tarihine kadar devam etti. 28 Aralık günü, Ermenîler'e müdahale edilmesiyle birlikte Telfutur Tepesi'nde toplanmış olan çok sayıda Müslüman da Ermenî Mahallesi'ne saldırdı. Yaklaşık 2 gün süren olaylar esnasında çok sayıda Ermenî öldürüldüğü gibi bu insanlara ait birçok ev ve dükkân da yağmalandı. Yeni olaylara meydan veremeyen mutasarrıflık, pazartesi gününden itibaren kırsalda yaşayan Arap ve Kürtler'in şehre girişini yasakladı. Olaylardan 15 gün sonra, yağmalanan Ermenî mallarının sahiplerine iadesi için Urfa'ya gönderilen Ferik Ahmed Lütfi Paşa, bir komisyon kurarak yağmacılardan topladıkları eşyaları Büyük Kilise avlusunda biriktirdi. Nihayetinde gelen Ermenî kadınların, İncil'e el basıp yemin ederek mallarını almaları sağlandı. Olayın Avrupa'da büyük yankı uyandırması üzerine müfettiş görevlendirilerek tahkikat başlatıldı ve isyanda rol aldığı tesbit edilen birkaç kişilik bir komiteci Trablus'a sürgüne gönderildi. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, Haz. Necati Aktaş ve Ötekiler, Ankara 1994, I, 106-107; Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 332-338; Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 132-140; Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 1998, s. 317-318; Halil Özşavlı, **Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2011, s. 32-43.

¹⁸⁶ UŞS. 216/374-923.

Samsadkuyu civarında Boyacı Hıristiyan Seko'nun hânesinde musâfîretle tevdi" ettiğini belirtmiştir.¹⁸⁷ İsyan hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmasa da bu olayın dolaylı sonuçlarını sicillerde görmek mümkündür. Meselâ isyandan hemen sonra yani 1896 yılı ilkbaharına ait sicil kayıtlarında, babalarının isyan esnasında öldüğünü tahmin ettiğimiz çok sayıda gayrimüslim çocuğa vasî tayininde bulunulmuştur.¹⁸⁸ Nüfus bahsinde de değineceğimiz bu olaylara, Ermenî ve Süryanîler'den ziyâde Protestan ve Katolikler'in katıldığı görülmektedir.

2- Yahudîler

Urfa'nın eski sakinlerinden olan Yahudîler'in, şehrin yerlilerinden olmadığı, çeşitli zamanlarda ticaret ve göçlerle bölgeye yerleştikleri kabul edilmektedir. İlk olarak Medler ve hemen ardından gelen Persler zamanında İran hâkimiyetine giren Harran bölgesine, bir miktar Yahudînin gelip yerleştiği bilinmektedir.¹⁸⁹ M.Ö. VII. yüzyılda İsrail topraklarının istila edilmesi ve devamındaki sürgünler ile ticarî kaygılar, Yahudîler'in Mezopotamya bölgesine yerleşmesini sağlayan diğer faktörler olmuştur. Urfa Kalesi'nin güney batısındaki Yahudî Mezarlığı ve Kırk Mağara Mezarlığı'ndaki İbrânice yazıtlar Yahudîler'in, milattan önce şehre yerleştiklerini göstermektedir.¹⁹⁰ Urfa'daki Yahudî yerleşimi milattan sonra da devam etmiş, 1146'da Haçlı Kontluğu'na son vererek şehri tekrar fetheden İmâdeddin Zengi, 300 kadar Yahudî aileyi buraya yerleştirmiştir.¹⁹¹ Ortaçağdan XIX. yüzyıla kadar siyasî çekişmelerin uzağında kalan Urfa Yahudîleri, bölgedeki ticarî faaliyetlerin önemli bir aktörü olmuşlardır.¹⁹²

Osmanlı döneminde Urfa'daki Yahudî Cemaati, şehirdeki Hıristiyanlar'ın aksine daha muhâfazakâr olup cemaat içi meseleleri şer'î mahkemeye getirme konusunda pek istekli değildir. Bu yüzden şehrin Yahudî sakinleri arasında yaşanmış ve

¹⁸⁷ UŞS. 218/99-809.

¹⁸⁸ Bu kayıtlar için 218 numaralı kadı sicili defterine bakınız.

¹⁸⁹ Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, Ankara 1996, s. 5.

¹⁹⁰ Mehmet Çelik ve Diğerleri, "Şehrin Dini Yapısı", **Edessa'dan Urfa'ya**, I, 478.

¹⁹¹ Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, Ankara 1994, II, 152.

¹⁹² Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık", **Şanlıurfa'da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 71; Osmanlı coğrafyasındaki Yahudîlerin ticarî faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler**, Trc. Meriç Sobutay, İstanbul 2008, s. 146-153.

Urfa Kadı Sicilleri'ne kaydedilmiş olan davaların sayısı oldukça azdır. Urfa Yahudî cemaatinin sergilediği bu iç bütünlük, Anadolu'nun diğer taraflarında hattâ Osmanlı'nın tüm topraklarında açıkça görülen bir durumdur.¹⁹³ Osmanlı ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunan Yahudîler, devletin kendilerine tanıdığı hoşgörü ortamının da etkisiyle diğer gayrimüslim azınlıklara nazaran yönetim ve Müslüman halk ile daha uyum içinde yaşamışlardır. Bu nedenle Yahudîler, Hıristiyan azınlıkların XIX. ve XX. asırda Osmanlıyı zayıflatmak için giriştikleri ayaklanma ve isyan hareketlerine katılmamış ve destek vermemişlerdir.¹⁹⁴ Nitekim 1895 yılında Urfa'da vuku bulan Ermenî İsyanı'na Yahudîler'in de katıldığına veyahut herhangi bir şekilde bu isyana destek verdiklerine dâir hiçbir kayıt mevcut değildir.

Yahudî çocuklara vasî tayinlerinin yapıldığı bazı îlâmlar ile birkaç tereke taksimi hariç tutulursa, Yahudîler'in mahkemeye yansıyan davaları genellikle diğer din mensuplarıyla yaşadıkları ticaret ve alacak problemlerine dâir şikâyetlerdir.¹⁹⁵ Dolayısıyla Yahudîler'in dindaşlarıyla aralarındaki ticaret de dâhil olmak üzere diğer tüm meselelere ait davaları kendi içlerinde hallettikleri sonucuna varmak mümkündür. Bu nedenle Yahudîler'in evlenme, boşanma, aile içi şiddet vb. hususî hukuka ait davaları sicillerde hemen hemen hiç yoktur. Çünkü Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudîler, yaşamlarını umumiyetle toplumdan ayrı bir şekilde, dinî bir grup olarak sürdürmeyi tercih etmişlerdir.¹⁹⁶

Halep Vilâyet Salnâmeleri'nde Urfa'daki Hıristiyan cemaatlerin dinî liderleri tek tek kayıt altına alınmışken, Yahudî din adamlarıyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. İleride daha detaylı değineceğimiz üzere, sicil kayıtlarında Urfa'da, Yahudîler'e ait bir ibâdethâne ve başında bir haham bulunduğu görülmektedir.¹⁹⁷ Dinî geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Yahudîler, vefât eden dindaşları için çeşitli merâsimler düzenledikten sonra onları, kendi mezarlıklarına defnetmekteydiler. Konuyla ilgili bazı çalışmalarda, Yahudî Mezarlığı'nın Urfa Kalesi'nin doğusundaki

¹⁹³ Edhem Eldem ve Ötekiler, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti**, İstanbul 2003, s. 47.

¹⁹⁴ Shaw, **Yahudîler**, s. 3.

¹⁹⁵ UŞS. 216/379-934; UŞS. 218/373-73; UŞS. 218/424-188;

¹⁹⁶ Bebiroğlu, **Gayrimüslim Nizâmnâmeleri**, s. 167.

¹⁹⁷ UŞS. 219/189-303.

Kırk Mağara civarında ve kalenin yamaçlarındaki Çift Kubbe Mezarlığı olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁸

Urfa Şer'îye Mahkemesi'ne yansımış olan birkaç verâset ve vekâlet davasından, Urfa Yahudîleri'nin, Halep ve Mardin Yahudîler'i ile yakın ilişkilere sahip oldukları anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ Ayrıca verâset davalarına yansıyan akrabalık bağları, Urfa Yahudîleri'nin söz konusu iki şehir Yahudîleriyle karşılıklı kız alıp verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Urfa'ya yapılan Yahudî göçlerinin bu şehirlerden olması da kanaatimizce bu yakınlığın bir diğer sonucudur. Meselâ 1316 (1899) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, geride bıraktığı gayrimenkullerinin satışı için Mardinli Yahudî Alyaho v. İbrâhim'e vekâlet veren, Mardin Cedîde Mahallesi'nden Yahudî Sa'do v. Yakub, Urfa'ya taşınarak Askeriye Mahallesi'ne yerleşmiştir.²⁰⁰

İncelediğimiz dönemde sayıları 200'den 450 kişiye kadar çıkan Urfa'daki Yahudîler, yukarıda da değindiğimiz gibi XX. yüzyıl başlarında bölgede yaşanan iç karışıklıklara ve siyasî olaylara müdahil olmamışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait nüfus kayıtları onların I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı'nda Urfa'yı terk etmeyerek burada yaşamaya devam ettiklerini göstermektedir. Ancak 1947 yılında yaşanan elim bir cinayet ve sonrasında İsrail Devleti'nin kuruluşu bölgedeki Yahudîler'in, peyderpey şehirden göç etmesine yol açmıştır.²⁰¹

3- Yezidîler

Urfa Kadı Sicilleri'nde ismine rastladığımız Müslüman olmayan unsurlardan biri de Yezidîlerdir. Bilhassa XIX. yüzyıl ortalarına ait kayıtlarda isimleri sıkça yer alan

¹⁹⁸ Mehmet Faraç, **Son Gâvur**, İstanbul 2004, s. 52, 146.

¹⁹⁹ UŞS. 217/34-70; UŞS. 218//152-53.

²⁰⁰ UŞS. 216/379-935.

²⁰¹ 1947 yılında bir Yahudi ailesi, tüm fertlerinin boğazı kesilmiş halde ölü bulunmuş, suçlularının ortaya çıkarılamaması Müslüman ve Yahudi cemaatleri arasında karşılıklı suçlama ve tahriklere yol açmıştır. Şehirdeki bazı Yahudiler; ailenin ticarî kaygılarla Müslümanlar tarafından öldürüldüğünü iddia ederken, bazı Müslümanlar; ailenin gizlice ihtidâ edip Müslüman olduğu için dışarıdan gelen bazı Yahudi ajanlarca öldürüldüğünü iddia etmiştir. Neticede şehirdeki Yahudilerle Müslümanların arasını açan bu olay, birçok Yahudinin şehirden göç etmesine zemin hazırlamıştır. Yaşanan olayla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Faraç, **Son Gâvur**, İstanbul 2004; Rifat N. Bali, **Devletin Yahudileri ve Öteki Yahudiler**, İstanbul 2004, s. 419-460.

Yezidîlerin bu dönemde şehir merkezinden ziyâde taşrada yaşadıkları görülmektedir. Özellikle Urfa'nın doğusundaki Suruç bölgesiyle batısında yer alan Viranşehir hattında Yezidîler, aşiretler halinde yaşamaktaydılar. 1284 (1867) yılında Urfa'ya gelen Ahmed Cevdet Paşa, Suruç Kazâsı ahâlisinin Berâzî Aşîreti'nden ibaret olduğunu ve bunların çoğunluğunu Yezidîlerin teşkil ettiğini belirtmektedir.²⁰² 25 Muharrem 1272 (7 Ekim 1855) tarihli bazı ihtidâ belgelerinden, bu bölgede yaşayan Şarkıyanlı Aşîreti'nin Yezidî olduğu, hattâ bu aşîretin mensuplarının ihtidâ edip Hasso b. Ali Seydo adlı Müslümanla evlenen Ayşe adındaki aşîret mensubunu ölümle tehdit ettikleri anlaşılmaktadır.²⁰³ Ayrıca mevcut ihtidâ belgelerinden hareketle Bozâbâd Nâhiyesi çevresindeki Çömlekçi,²⁰⁴ Arpatepe,²⁰⁵ Çiftlik,²⁰⁶ Dögerli Nâhiyesi Mecrihan²⁰⁷ ve Çaykuyu Nâhiyesi Mezibel²⁰⁸ Karyeleri'nde Yezidîlerin bulunduğu görülmektedir. Şehir merkezindeki Yezidîler'in sadece birkaç aile olduğu ve bunların Hekimdede ile Dergezenli Mahalleleri'nde yaşadıkları müşahede edilmektedir.²⁰⁹

Yezidîler, Osmanlı Devleti'nde askere kayıt amaçlı resmî listelerde yer aldığından, nüfus sayımlarında ayrı bir millet olarak zikredilmemiş, Müslümanlar arasında sayılmışlardır.²¹⁰ Urfa'daki nüfus kayıtlarının da yer aldığı Halep Vilâyet Salnâmeleri'nde, tüm gayrimüslim unsurlar, hattâ birkaç kişilik ecnebîler tek tek sayılmış, ancak Yezidîler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Sicillerde çeşitli nedenlerle ismi geçen Yezidîler için, “Yezidî Milleti” yerine “*Yezid tâifesi*” ibaresi kullanılmıştır.²¹¹ Dolayısıyla Yezidîler, Osmanlı sistemi içinde ayrı bir millet olarak

²⁰² Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, III, 224.

²⁰³ UŞS. 205/68-158; UŞS. 205/39-83; UŞS. 205/223-517.

²⁰⁴ UŞS. 204/144-250.

²⁰⁵ UŞS. 205/8-7.

²⁰⁶ UŞS. 205/223-517.

²⁰⁷ UŞS. 205/20-30.

²⁰⁸ UŞS. 205/85-202.

²⁰⁹ UŞS. 205/11-12; UŞS. 205/13-18.

²¹⁰ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 231.

²¹¹ “... Halep Vilâyeti dâhilinde medîne-i Urfa Sancağı'na tâbi 'Suruç Kazâsı'nda vâki' Aligör Karyesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden Yezid tâifesinden Oso b. Asâf'ın verâseti Yezidî tâifesinden zevce-i metrukeleri Fatma ve Râbiye ile yine Yezidî tâifesinden li-ebeveyn 'ammîsi oğlu Karo'ya münhasıra olduğu...”, UŞS. 213/254-409.

kabul edilmediklerinden resmî belgelere ve kadı sicillerine bu adla kaydedilmemişlerdir.²¹²

Sahip oldukları inanç, örf ve âdetleriyle bir arada tutunan Yezidîlerin, çevredeki Müslümanlardan etkilendikleri ve çocuklarına Müslüman isimleri verdikleri müşahede edilmektedir. 1850-1870 yılları arasındaki kayıtlarda, Yezidîler ile ilgili din değiştirme kayıtları mevcutken, XX. yüzyıla yaklaştıkça aynı kayıtlarda isimlerine hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Erken dönemde Yezidîlerden bahseden belgelerin çoğunun ihtidâ ile ilgili olması, Urfa merkez ve yakın çevresindeki Yezidîlerin çoğunlukla bu dönemde Müslümanlığa geçtiklerini göstermektedir. Bugün az bir nüfusla da olsa, Viranşehir bölgesinde varlıklarını devam ettiren Urfa Yezidîlerinin, Urfa Kazâsı Sicilleri'ne yansımamış olmalarının sebebi, incelenen dönemde Diyarbakır Vilâyeti'ne bağlı olmalarından kaynaklanmaktadır.

II- NÜFUS VE FİZİKÎ YAPI

A- NÜFUS

Urfa'nın Osmanlı dönemi nüfusu konusundaki kaynaklarımızın ilki; şehrin alınmasından hemen sonra yapılan tahrîr kayıtlarıdır. 1518 yılında yapılan ilk tahrîre göre şehir, 6.500 civarında bir nüfusa sahip iken 1523 yılında yapılan yeni sayımda tahmini nüfus, 8.000 civarına yükselmiştir. Kanunî döneminin son yıllarına denk gelen 1566 tahrîrinde ise bu sayı, 14.700'ü geçmiştir.²¹³ Bilindiği gibi seyyahların, seyahatnamelerde tuttukları raporlar, sosyal tarih ve demografik unsurlar açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sebeple çeşitli tarihlerde Urfa'ya uğrayan bazı seyyahların, nüfus konusundaki kayıtlarına bakmakta fayda vardır. XVII. yüzyıl ortalarında Urfa'ya uğrayan Evliya Çelebi, şehrin nüfusuna dâir herhangi bir bilgi

²¹² Osmanlı'nın bazı bölgelerinde Yezidîler, ancak milliyetleri "Yezidî" olarak tanındığı takdirde resmî nüfus kayıtlarında yer almayı kabul etmişlerdir. İdareciler, Yezidîlerin misyonerlerin etkisiyle din değiştirmemeleri ve sorun teşkil etmemeleri için bu şartı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple bazı bölgelerdeki Yezidî nüfusun kayıt altına alındığı görülmektedir. Bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 97, 215, 217, 221, 227.

²¹³ Turan, **Ruha Sancağı**, s. 62.

vermezken, şehirde 2.600 hânenin mevcut olduğunu belirtmiştir.²¹⁴ 1795 yılında şehre gelen Olivier ise, şehirde 30.000 ile 40.000 arasında insan yaşadığını aktarmıştır.²¹⁵ XIX. yüzyıla dâir bilgi veren Buckingham, 1816'da şehir nüfusunun 50.000 civarında olduğunu, bunun 47.500'ü Müslüman, 2.000'i Hıristiyan, 500'ünün de Yahudî olduğunu kaydetmiştir. B. Paujoulat'ın iddiasına göre ise, 1840'dan önce Urfa'da 14.000 Müslüman, 1.000 Ermenî, 100 de Jakoben (Yakûbî Süryanî) olmak üzere 15.000 civarında insan yaşamaktadır.²¹⁶ İhtiyatla karşılanması gereken bu rakamların, çeşitli savaş ve göçlerden dolayı farklılık arz ettiğini dikkate almak yahut sancak ile kazâ nüfuslarının birbirine karıştırılmış olabileceği ihtimalini hatırlatmakta fayda vardır.

Arşiv kaynaklarına göre, Tanzîmât'a dâhil olma sürecinde vergi mükelleflerinin ve asker kaynağının belirlenmesi amacıyla 1848 yılında Urfa'nın içinde bulunduğu Rakka Eyâleti'nin genel bir nüfus sayımı yapılmıştır. Konar-göçer aşiretlerin durumu ve bunların sayım sonrası yeni vergi yükü ile karşılaşacakları yönündeki endişeleri sebebiyle arşiv kayıtlarına yansıyan bu sayımın sonuçlarına dâir kayıtlara maalesef henüz ulaşılamamıştır.²¹⁷ Söz konusu durum sebebiyle, Urfa'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusu için, bazı batılı seyyahlarla Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği rakamlara ve resmî kayıtlar olan Halep Salnâmeleri ile dönem sonunda yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına müracaat edeceğiz. Öncelikle Halep Vilâyeti'ni teşkil ettikten sonra Urfa'ya uğrayan Cevdet Paşa, kazâda 2380 hânenin bulunduğunu, bunlardan 1337'sinin Müslüman, 974'ünün Hıristiyan, 29'unun da Yahudî olduğunu kaydetmiştir.²¹⁸ Her hânedede 5 kişinin yaşadığı kabul edilse bile, ortaya çıkan rakamın oldukça az olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Batılı seyyah ve araştırmacıların verdiği rakamlar ise birbirine daha yakındır. Meselâ Alman oryantalist Sachau, 1880'lerde şehirde en az 50.000 kişi olduğunu belirtirken,²¹⁹ bu konuda gerçeğe daha yakın bilgiler veren V.

²¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 91.

²¹⁵ Maden, *Olivier'ye Göre Anadolu*, s. 13.

²¹⁶ Suraiya Faroqhi, "al-Ruhâ" (The Ottoman and Modern Periods), *The Encyclopedia Of Islâm*, Leiden 1995, VIII, 592.

²¹⁷ Ögüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş", s. 326.

²¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 224.

²¹⁹ Eduard Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1995, s. 209.

Cuinet ise, 1890'da 55.000 civarında insan bulunduğunu, bunların 40.835'inin Müslüman, 13.843'ünün Hıristiyan ve 322'sinin Yahudî olduğunu aktarmaktadır.²²⁰

Urfa'nın incelediğimiz dönemdeki nüfusıyla ilgili en önemli kaynaklarımız, resmî veriler olan Halep Salnâmeleri ile dönem sonunda tutulmaya başlanan ve Kemal Karpat tarafından yayımlanan Osmanlı nüfus kayıtlarıdır. Her iki kaynaktaki Müslümanlara ve her milletten gayrimüslimlere dâir detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Biz de her iki kaynaktaki kazâ ve sancak nüfusuna dâir rakamları bir araya getirerek çalışmamızın sonunda kazâ nüfusunu EK-1, sancak nüfusunu EK-2 olarak gösterdik. İlk olarak 1868/1869 yılında çıkarılan Halep Salnâmeleri'nde sadece erkekler sayılmış, Urfa Kazâsı'nın erkek nüfusu 26.958 olarak kaydedilmiştir. Bu rakamın 21.003'ü Müslüman, 5.831'i Hıristiyan, 124'ü de Yahudî'dir. Kadınların da ilk kez sayıldığı 1871/1872 yılında ise toplam nüfus 54.585 kişi olarak yer almıştır. Bu rakam 1889/1890 yılında 56.724, 1894/1895'de 63.027, 1895/1896'de 63.680, 1899/1900'de 63.752, 1900/1901'de 65.791'e çıkmıştır. Sancak nüfusu ise, 1869/1870 yılında 113.582, 1889/1890'da 118.741, 1899/1900'da 129.255, 1900/1901'de 135.722 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla 1870'lerde 54.000 civarında olan kazâ nüfusu, XX. yüzyıl başlarında 64.000'e ulaşmış, 114.000 civarında olan sancak nüfusu da 130.000'in üzerine çıkmıştır. Bu rakamlar, Urfa Sancağı nüfusunda görünen insanların neredeyse yarısının sancak merkezi olan Urfa Kazâsı'nda ikâmet ettiğini ortaya koymaktadır.

Urfa'nın incelediğimiz dönem olan XIX. yüzyıl ikinci yarısı nüfus durumuyla alakalı, Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği hâne bilgileri hariç tutulursa diğer kaynaklar arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Çünkü küçük detaylar bir tarafa bırakılacak olursa hem Halep Salnâmeleri'nde hem de Osmanlı nüfus kayıtlarında verilen rakamlarla batılı seyyahların verdiği sayıların birbirine çok yakındır. Her ne kadar salnâmelerde, sayım yapılmayan yıllarda bir önceki yılın sayıları kaydedilmişse de, devamındaki yıllarda yapılan yeni sayımlar nüfus artış oranlarını ortaya koymaktadır. Bunlara ilaveten nüfus artış oranları göz önüne alındığında, şu an için

²²⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, II, 260-261.

elimizde herhangi bir resmî kaynağın bulunmadığı 1850 yıllarında, kazâda 40.000 ila 45.000 civarında bir nüfusun olduğunu tahmin etmenin mümkün olduğu söylenebilir.

Müslüman ve gayrimüslim nüfuslarını birlikte verdiğimiz EK-1 tablosunda da detaylıca görüleceği üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa merkez kazâdaki gayrimüslim nüfus, genel olarak kazâdaki toplam nüfusun 1/4'ü ile 1/5'i arasındaki bir orana tekabül etmektedir. Sözelimi sadece erkeklerin sayıldığı 1868/1869 yılı kayıtlarında kazâdaki toplam erkek nüfus 26.958 olup bunun sadece 5.955 kadarı gayrimüslimdir. İlk kez kadınların da sayıldığı 1889/1890 sayımında ise şehrin toplam nüfusu 56.724 kişi, tüm gayrimüslimler ise 9.653 kişidir. Aynı şekilde erkek ve kadınların birlikte sayıldığı 1900 yılı başlarında şehirdeki yaklaşık 63.752 kişiden sadece 11.818'i gayrimüslim olarak kaydedilmiştir. Halep Vilâyet Salnâmeleri ve Osmanlı nüfus sayımlarına göre bu dönemde Urfa'daki gayrimüslimlerin dinî mensubiyet açısından nüfusları aşağıdaki şekildedir.

Yıl	HIRİSTİYANLAR								Toplam
	Ermenî		Süryanî		Protestan		Katolik		
	E	K	E	K	E	K	E	K	
1889/1890	3.987	3.136	592	483	393	323	222	236	9.372
1891/1892	4.495	3.164	592	483	392	322	222	236	9.906
1892/1893	4.515	3.118	588	486	395	327	218	240	9.887
1894/1895	4.863	3.472	600	489	276	200	51	100	10.051
1895/1896	4.860	3.475	605	482	279	204	53	102	10.060
1899/1900	4.870	3.485	609	486	282	208	53	102	10.095
1900/1901	3.797	4.485	730	761	517	630	310	298	11.528
1901/1902	3.949	4.594	-	-	451	657	373	311	10.335
1903/1904	3.815	4.657	749	833	480	686	353	257	11.830
1905/1906	3.893	4.757	800	896	449	664	347	464	12.270
1906/1907	5.849	5.642	1.127	777	642	638	257	230	15.162
1908/1909	5.885	5.882	1.011	783	617	665	276	240	15.359

Yıl	YAHUDİLER		
	Erkek	Kadın	Toplam
1868-1869	124	-	-
1889-1890	138	128	266
1892-1893	163	154	317
1895-1896	172	158	330
1899-1900	175	162	337
1900-1901	231	249	480
1901-1902	209	255	464
1903-1904	194	256	450
1906-1907	241	243	484

Ermenî olaylarının da içinde yer aldığı XIX. asrın son on yıllık zaman diliminde, Urfa'daki Hıristiyan nüfusunda ciddî oranlarda iniş çıkışlar yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar bazı yıllarda Katolik ve Protestan nüfuslarında artma ve azalma görülmekteyse de, yukarıdaki tabloya dikkatlice bakıldığında aynı yıllarda bu zümrelerin sayılarıyla ters orantılı olarak “Ermenî” ve “Ecnebî” nüfusunda değişim yaşandığı görülmektedir. Meselâ Katolik ve Protestanlar'ın 1.210 kişiden 627'ye indiği 1895 yılı kayıtlarında, 12 kişilik Ecnebî nüfusu bir anda 476'ya, 7633 kişilik Ermenî nüfusu da 8325'e yükselmiştir. Aynı şekilde Katolik ve Protestanlar'ın 645 kişiden 1.755 kişiye çıktığı 1900 yılında, 476 kişilik Ecnebî nüfusu tekrar 12 kişiye, 8.325 kişilik Ermenî nüfusu da 8.282 kişiye düşmüştür. Bu durum isyandan sonraki birkaç yıllık süre zarfında Katolik ve Protestanlar'ın sayım esnasında başka adlar altında kaydedildiğini göstermektedir. Ayrıca aynı döneme ilişkin Süryanî ve Gregorian Ermenî nüfusunda herhangi bir düşüş yaşanmamış olması, Ermenî İsyanı olarak bilinen 1895 yılı olaylarına, şehirdeki geleneksel Hıristiyanlar olan Süryanîler ile Gregorian Ermenîler'den ziyâde misyonerlik faaliyetleriyle siyasallaşan Katolik ve Protestan Ermenî zümrelerin katıldığını ortaya koymaktadır.

Daha önce kısaca değindiğimiz 1895 Urfa Ermenî İsyanı'yla ilgili bir hususa değinmemiz yararlı olacaktır. 7 Ocak 1896 tarihli Daily News Gazetesi, Urfa'dan gönderildiğini iddia ettiği bir mektuba dayanarak manşetten verdiği haberde; bir kaç

gün önce Urfa’da meydana gelen olaylarda 3.500 Ermenî’nin öldürüldüğünü duyurmuş,²²¹ isyan esnasında olaylara şahit olduğunu veya bölgede bulunduğunu belirten Katolik ve Protestan misyonerler de, bağlı oldukları misyonlarına gönderdikleri raporlarda bu sayıyı 5.000 kişiden 10.000 kişiye kadar çıkarmışlardır.²²² Misyonerleri soğukkanlı ve tarafsız kabul edip iddialarını tarihî malzeme süzgecinden geçirmeden eserlerine alan bazı batılı tarihçilerin de, yukarıdaki rakamlar için; “yüzlerce çocuğun öğrenim gördüğü okulları yöneten ve pek çok kurban (!) için başarılı yardım faaliyetleri düzenleyen misyonerlerin beşerî istatistikler konusunda büyük tecrübe sahibi olduğunu” iddia ederek bu rakamların “kuşkusuz kabul edilmesi gerek”tiğini belirtmeleri hayret vericidir.²²³

Gerçekleşen olaylarda birkaç Müslüman ile bazı Ermenîler’in öldüğü tarihî bir vakia olmakla birlikte, iddia edildiği şekilde ölen kimselerin binlerce kişi olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira yukarıda verdiğimiz nüfus kayıtları, söz konusu misyoner iddialarını tarihî dayanaklardan yoksun bırakmaktadır. Her şeyden önce, ölen Ermenîleri binlerle ifade etmek, hem isyan öncesi nüfusa, hem de sonrasındaki kayıtlara göre mümkün değildir. Ancak bu olay bize, Ermenî meselesi söz konusu olduğunda benzer tavrı gösteren kimi batılı tarihçilerin, ilmî kaygılara aldırış etmediği gerçeğini bir defa daha tecrübe ettirmiş olmaktadır. Zira hangi amaçlarla bölgede buldukları açık olan misyonerleri tarafsız kabul edip isyanla alakalı raporlarına birer tarihî vesîka olarak sarılmak, buna mukabil olayla ilgili dönemin resmî kayıtları olan Osmanlı arşivlerine ve nüfus cetvellerine müracaat etmeyerek onları görmezden gelmek, tarafsız bir tarihçilik anlayışı olmasa gerektir.

²²¹ 7 Ocak 1896 tarihli Daily News Gazetesi Urfa’dan gönderildiği iddia ettiği imzasız bir mektuba dayanarak manşetten verdiği haberde Urfa’da yaşanan isyan olayında 3.500 gayrimüslimin öldürüldüğünü duyurmuştur. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)**, Yay. Uğurhan Demirbaş ve Ötekiler, Ankara 2006, IV, 12. Aynı haberde isyan esnasında “Ermenîler’in öldürüldüğü ve Katoliklerle Süryanîler’in bağışlandığı” şeklinde kayıtlar bulunsa da, nüfus konusundaki veriler bu hususta misyoner etkisindeki Protestan ve Katolikler’in isyandan daha çok etkilendiğini göstermektedir.

²²² Meselâ Amerikan misyoner Corinna Shattuck 5.000, İngiliz ikinci konsolosu Fitzmaurice 8.000, Katolik misyonerler ise 10.000 kişinin öldüğünü rapor etmişlerdir. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 337.

²²³ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 338.

B- FİZİKÎ YAPI

Urfa, Osmanlı'nın son iki yüzyılına kadar birçok Anadolu şehri gibi dört tarafı surlarla çevrili bir şehir olup, giriş çıkışlar, şehir kapılarıyla sağlanmaktaydı. Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarında şehrin Harrankapı, Beykapı ve Samsatkapı olmak üzere üç kapısı bulunduğunu belirtmektedir.²²⁴ XIX. yüzyıla ait Halep Salnâmeleri'nde de şehrin; Samsad, Harran, Beg, Sâkıb, Saray ve Yeni olmak üzere altı kapısının mevcut olduğu kaydedilmiştir.²²⁵ XIX. yüzyılın ortalarında şehir, "sur içi" kabul edildiğinden bu döneme ait sicil kayıtlarında sur dışındaki mahalleler için "*Medîne-i Urfa hâricinde*" veya "*hâric şehirde*" ifadesi kullanılmıştır.²²⁶

Urfa, XVIII. ve XIX. yüzyılda artan nüfus yoğunluğuyla büyük bir genişleme göstermiş, yukarıda da temas ettiğimiz üzere, şehir nüfusu XX. yüzyıl başlarında 64.000 civarına yükselmiştir. Bu artışın en önemli sebeplerinden biri göçlerdir. Zira şehir etrafındaki köy ve nâhiyelerle çevre kazâlardan şehir merkezine doğru bir göç yaşanmış olup göç eden Kürtler, genellikle şehrin kuzey ve doğusuna; Araplar ise güneyine yerleşmişlerdir.²²⁷ Elbette bu dönemde şehre göç edenler sadece Müslüman Araplar ve Kürtler değildir. Germüş başta olmak üzere çevreden şehir merkezine göç eden çok sayıda gayrimüslim de mevcuttur. Bunlardan Ermenî olanlar daha ziyâde şehrin batısındaki Ermenî mahallelerine, Yahudîler ise şehrin güneyinde dindaşlarının bulunduğu mahallelere yerleşmişlerdir.²²⁸

İnsan sayısındaki artış, doğal olarak şehirdeki yerleşimin zamanla sur dışına taşmasına ve buralarda yeni yerleşimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şehrin batısı Ermenî mahalleleri ile sınırlanmışken, kuzeyde Karaköprü'ye doğru, güneyde Harrankapı, doğuda ise Begkapı'sı dışına yeni evler yapılmaktaydı. Bu sebeple sicil

²²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 91.

²²⁵ 1302 Tarihli HVS. s. 180.

²²⁶ UŞS. 205/134-299; UŞS. 205/137-306; UŞS. 205/164-381.

²²⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 141.

²²⁸ Sözelimi 15 Zilhicce 1282 (1 Mayıs 1866) tarihli bir belgede; Germüş Karyesi'nden Urfa'ya taşınan Manas v. Keçel'in, Ermenîler'in yoğun yaşadığı Gerz Mahallesi'nde Hacı Seyid b. Abdunnasır'ın evini satın alarak buraya yerleştiği, UŞS. 206/93-240; 1316 (1899) tarihli bir başka belgede ise, Mardin Cedîde Mahallesi'nden, Urfa'ya göç eden Yahudi Sa'do v. Yakub'un, dindaşlarının yoğun yaşadığı Askeriye Mahallesi'ne taşındığı görülmektedir. UŞS. 216/379-935.

defterlerindeki çeşitli belgelerde, şehrin kuzey ve doğusunda yer alan Kanberiyeye,²²⁹ Kara Musa²³⁰ ve Dergezenli²³¹ Mahalleleri'nin bazı hâneleri, “şehir dışı” olarak kaydedilmiştir. Şehrin güney batısındaki Kırk Mağara Mahallesi ise, önceleri ayrı bir köy olarak²³² yer almışken zamanla bir mahalle haline gelmiştir.²³³ Ayrıca kayıtlardan, bugün şehir merkezinde yer alan Eyyüb Nebi Türbesi'nin, o dönemde şehre yirmi dakika mesafede bulunduğu anlaşılmaktadır.²³⁴ Şehrin etrafındaki mahallelerin zamanla şehirle birleştiği, şehrin sur içinden ibaret görülmediği anlayışı XX. yüzyıla yaklaştıkça sicillerdeki “hariç şehirde” ifadesinin terk edilmesinden anlaşılmaktadır.²³⁵

Bu dönemde Urfa'nın fizikî durumuyla ilgili dikkat çeken hususlardan biri de, şehrin birçok sokağında harâbe yapıların mevcut olduğudur. Kadı sicillerindeki gayrimenkul satışlarında, satışa konu olan ev, dükkân ve arsaların etrafındaki yapılar hakkında da bilgi verilmesi nedeniyle şehirde çok sayıda harâbe yapının bulunduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde, sonra da üzerinde duracağımız gibi sicillerdeki bazı satış akitlerinde, birçok vârisin kendilerine miras kalan evleri, harâbe olduğu ve vârislerinin tamire güçleri yetmediği gerekçesiyle satmış olması, bu yapıların fazlalığı açısından önemli kayıtlardır.

1- Tesbit Edilen Mahalleler

Çalışmamızın önceki bölümlerinde belirttiğimiz üzere Urfa'nın Osmanlı topraklarına dâhil olduğu XVI. yüzyılda, şehrin 4 tahrîri yapılmış ve bu tahrîrlerde arazi, vergi ve nüfusla birlikte mahalleler de kayıt altına alınmıştır. Yavuz Sultân Selim döneminde yapılan ilk tahrîrde, şehrin Bab-ı Berriye, Babü'l-Mâ, Bab-ı Âmid, Bab-ı Harran, Mağaracık ve Cemâ'at-ı Erâmine adıyla beş mahalleden müteşekkil olduğu

²²⁹ UŞS. 205/180-435; UŞS. 205/254-581.

²³⁰ UŞS. 205/239-551; UŞS. 205/182-443.

²³¹ UŞS. 206/23-47.

²³² UŞS. 205/160-368.

²³³ UŞS. 221/90-525.

²³⁴ UŞS. 220/336-1122; UŞS. 221/209-748; UŞS. 227/347-352.

²³⁵ Sözelimi Dergezenli Mahallesi için dönemin başlarında şehir dışı ifadesi kullanılmışken, sonraki zamanlarda bu ifade terk edilmiştir. 1865 ve 1895 tarihli iki farklı belge karşılaştırıldığında bu husus daha açık görülmektedir. UŞS. 206/19-37; UŞS. 218/47-720.

kaydedilmiştir.²³⁶ Aynı yüzyılda yapılan daha sonraki tahrîrler de ise, bu altı mahalleye ilaveten Cemâ'at-i Bîrûniyân ve Cemâ'at-i Şeyh Çâkerî adıyla iki mahalle daha eklenmiştir.²³⁷ Bu kayıtlar söz konusu dönemlerde, Urfa'daki mahallelerin isimlerini, şehir kapılarıyla şehirde yaşayan çeşitli cemaatlerden aldığını göstermektedir.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda, yukarıdaki mahallelere Babu'l-Emir,²³⁸ Tatlık (Taşlık),²³⁹ Bağ-ı Safâ,²⁴⁰ Kaleboynu, Karameydan, Telfutur, Cavgirli, Beykapı ve Narıncı Mahalleleri'nin eklendiği görülmektedir.²⁴¹ XIX. yüzyıla gelindiğinde imar faaliyetleri ve artan nüfusla beraber şehrin genişlediği, daha önce zikredilen mahallelere bir takım yeni mahallelerin eklendiği görülmektedir. Halep Vilâyet Salnâmeleri ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait kadı sicillerinde isimleri sık geçmeyen Zimmîyân, Hıristiyan, Gelenli? Mescidi, Meczûmî, Hayrullah, Şabâniye, İshâkiye, Kızıl Koyun, Yırtık Şeyh Mescidi, Helvâcı Mescidi, Taşra Mahalleleri bunlardan bazılarıdır.²⁴² Ancak incelediğimiz döneme ait sicillerde, eskiden beri kullanılmakta olan mahalle isimlerinin terk edildiği ve yerlerine büyük kısmı câmi isimleri olan yeni mahalle adlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımın Urfa'nın Halep'e bağlanmasından sonraki tarihlere denk düşmesi, söz konusu değişikliğin yeni idarî taksimat sonucunda gerçekleştirildiği ihtimalini güçlendirmektedir.

Urfa'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait sicil kayıtlarında 56 mahalle tesbit edilmiştir. Bu isimlere geçmeden önce şehrin mahalleleriyle alakalı bir hususun izahı, bu sayının doğru anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Sicil kayıtlarında Urfa'daki bazı mahallelerin birden fazla isimle kaydedildiği görülmektedir. Burada, mahalle isminden hemen sonra bazen “*nâm-ı diğer*” denilerek muhtemelen halk arasında kullanılan diğer isimler de kayda geçirilmiştir. Birbiri yerine kullanılan bu isimlerin,

²³⁶ Zeki Tekin, “Yavuz Sultân Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2002, S. 20, s. 180.

²³⁷ Turan, **Ruha Sancağı**, s. 144-146.

²³⁸ UŞS. 207/19-42; UŞS. 207/87-192.

²³⁹ UŞS. 207/15-31; UŞS. 207/212-487.

²⁴⁰ UŞS. 207/91-202. UŞS. 207/112-253.

²⁴¹ Üner, **Urfa**, s. 46-48.

²⁴² Zimmîyân Mahallesi, UŞS. 204/41-62; Gölgeci Mescid-i Şerif Mahallesi, UŞS. 204/40-59; Meczûmî Mahallesi, UŞS. 206/41-97; Hıristiyan Mahallesi, UŞS. 206/283-941; Şabâniye Mahallesi, UŞS. 205/44-97; Yırtık Şeyh Mescidi, 204/9-15; Kızılkoyun Mahallesi UŞS. 208/113-722; Helvâcı Mescidi Mahallesi, UŞS. 204/59-98; Taşra Mahallesi, UŞS. 204/7-13.

herhangi bir karışıklığa meydan vermemesi ve ayrı birer mahalle gibi telakki edilmemesi için bu isimleri de belirtmekte fayda vardır. Sicil defterlerinden tesbit ettiğimiz mahallelere gelince, bunlar; Acem Beg,²⁴³ Alihân Beg (Arabî Câmî),²⁴⁴ Arap Meydanı,²⁴⁵ Askeriye,²⁴⁶ Atpazarı (Esbâzârı),²⁴⁷ Begkapı,²⁴⁸ Bıçakçı (Bıçakçılı) Meydanı,²⁴⁹ Câmî-i Kebîr (Ulu Câmî),²⁵⁰ Çâkerî,²⁵¹ Damatlık (Damat Süleymân Paşa Câmî),²⁵² Debbâğhane,²⁵³ Dergezenli,²⁵⁴ Gerz Mescidi,²⁵⁵ Hacı Gâzî,²⁵⁶ Hacı Hamza,²⁵⁷ Hacı Yâdigâr,²⁵⁸ Halîfe Mescidi,²⁵⁹ Halîlu'r-Rahman,²⁶⁰ Harrankapı (Bâbü'l-Harran),²⁶¹ Hasan Paşa (Tahtamor),²⁶² Hâsekî,²⁶³ Hekimdede,²⁶⁴ Hizanoğlu (Karaburç),²⁶⁵ Hoca Ahmed (Pazar Câmî),²⁶⁶ Hüseyin Paşa,²⁶⁷ Hüseyiniye,²⁶⁸ İhlâsiye,²⁶⁹ İmâm Kulu,²⁷⁰ İmâm Sekâkî (İmâm Sekâkî Mescidi),²⁷¹ Kadıoğlu (Kadızaâde),²⁷² Kal'a,²⁷³ Kanberiyeye,²⁷⁴ Kara Musa (Musa Efendi Câmî),²⁷⁵ Kazğancı,²⁷⁶ Kebîr Kenîsa,²⁷⁷ Kıbrıslı

²⁴³ UŞS. 206/356-149; UŞS. 226/53-111.

²⁴⁴ UŞS. 206/655-428.

²⁴⁵ UŞS. 227/80-583; UŞS. 226/517-239.

²⁴⁶ UŞS. 226/380-805.

²⁴⁷ UŞS. 213/291-573; UŞS. 217/144-69.

²⁴⁸ UŞS. 221/272-3.

²⁴⁹ UŞS. 217/140-60; UŞS. 219/74-108.

²⁵⁰ UŞS. 218/117-828; UŞS. 227/656-357.

²⁵¹ UŞS. 206/44-106; UŞS. 216/426-1046.

²⁵² UŞS. 205/171-406.

²⁵³ UŞS. 206/42-98; UŞS. 226/342-719.

²⁵⁴ UŞS. 216/207-623; UŞS. 218/56-738.

²⁵⁵ UŞS. 221/316-75; UŞS. 227/119-58.

²⁵⁶ UŞS. 217/90-174; UŞS. 223/9-130.

²⁵⁷ UŞS. 206/555-641.

²⁵⁸ UŞS. 206/617-746; UŞS. 227/256-355.

²⁵⁹ UŞS. 205/47-104; UŞS. 210/355-400.

²⁶⁰ UŞS. 219/237-372; UŞS. 227/230-9.

²⁶¹; UŞS. 206/76-186; UŞS. 210/194-2.

²⁶² UŞS. 210/360-413; UŞS. 226/177-379.

²⁶³ UŞS. 216/196-605; UŞS. 216/410-1013.

²⁶⁴ UŞS. 219/77-116; UŞS. 221/1-2.

²⁶⁵ UŞS. 222/61-105; UŞS. 226/268-554.

²⁶⁶ UŞS. 206/43-102; UŞS. 228/21-73.

²⁶⁷ UŞS. 221/267-836; UŞS. 227/256-357.

²⁶⁸ UŞS. 206/53-125; UŞS. 219/388-612.

²⁶⁹ UŞS. 226/78-160.

²⁷⁰ UŞS. 216/177-565; UŞS. 219/70-101.

²⁷¹ UŞS. 216/426-1047; UŞS. 226/44-95.

²⁷² UŞS. 206/129-353; UŞS. 221/197-721.

²⁷³ UŞS. 206/329-41.

²⁷⁴ UŞS. 221/92-529; UŞS. 227/62-543.

²⁷⁵ UŞS. 216/217-643; UŞS. 227/229-5.

²⁷⁶ UŞS. 206/544-624.

(Kıbrız) Mescidi,²⁷⁸ Kırk Mağara,²⁷⁹ Kıtıl,²⁸⁰ Korkmaz,²⁸¹ Kûtîler (Gûtîler),²⁸² Kubbe Mescidi,²⁸³ Kutbeddin Câmî,²⁸⁴ Mahkeme,²⁸⁵ Meşârîkiye,²⁸⁶ Müderris,²⁸⁷ Narıncı,²⁸⁸ Nimetullah Beg (Ak Câmî)²⁸⁹, Nur Ali,²⁹⁰ Ömeriye (Mescidi),²⁹¹ Sağır Kenîsa,²⁹² Siverekli (Siverekli Ali Câmî),²⁹³ Sultân Beg,²⁹⁴ Telfutur,²⁹⁵ Teymur (Temur),²⁹⁶ Tuzeken (Tuzekin),²⁹⁷ Yusuf Paşa²⁹⁸ Mahalleleri'dir.

Urfa'daki mahalle isimleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, şehir kapılarıyla beraber, mahallelerdeki câmî, mescit ve tekkelerin, çarşı pazarların, meydan ve kiliselerin mahallelere ad olduğu anlaşılmaktadır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla 56 mahalleden 41 tanesi câmî veya mescit,²⁹⁹ 2 tanesi kilise,³⁰⁰ 2 tanesi şehir kapıları,³⁰¹ 1 tanesi çarşı-pazar,³⁰² 1 tanesi meydan,³⁰³ 1 tanesi de tekke³⁰⁴ ismi taşımaktadır.

²⁷⁷ UŞS. 206/331-54; UŞS. 228/241-275.

²⁷⁸ UŞS. 206/568-681; UŞS. 227/249-339.

²⁷⁹ UŞS. 213/282-487; UŞS. 228/55-128.

²⁸⁰ UŞS. 210/353-396; UŞS. 221/453-142.

²⁸¹ UŞS. 206/487-509; UŞS. 223/81-36.

²⁸² UŞS. 226/83-169; bu isimle alakalı Şefik Arif şunları kaydetmiştir. "Târihlerde nebî-i müşârün ileyhî (Hz. İdris) ikâmet buyurdıkları zikr olunân "Kûsâ" nâm karye bugün Urfa'da bir mahalle halinde mevcuddur. Kûsâ'dan galat olarak Kûsiler ve 'avâm-ı halkça Kûtîler nâmı verilmektedir". Arif, "Urfa Vilâyeti", **Türkiye'nin Sıhî İctimâî Coğrafyası**, İstanbul 1341, s. 11.

²⁸³ UŞS. 221/229-791; UŞS. 226/43-91.

²⁸⁴ UŞS. 206/544-625; UŞS. 216/187-588.

²⁸⁵ UŞS. 216/426-1046; UŞS. 227/261-243.

²⁸⁶ UŞS. 217/60-120; UŞS. 227/259-238.

²⁸⁷ UŞS. 221/75-499; UŞS. 226/94-189.

²⁸⁸ UŞS. 210/319-310; UŞS. 211/107-974.

²⁸⁹ UŞS. 206/71-170; Nimetullah Beg Mahallesi, bazı belgelerde bu mahallede bulunan Elli Sekiz Meydanı'ndan dolayı "*Elli Sekiz Meydanı Mahallesi*" olarak da kaydedilmiştir. UŞS. 227/221-224.

²⁹⁰ UŞS. 206/316-1081; UŞS. 228/474-950.

²⁹¹ UŞS. 219/188-300; UŞS. 228/415-763.

²⁹² UŞS. 210/218-50; UŞS. 220/465-23.

²⁹³ UŞS. 220/101-786; UŞS. 226/78-160.

²⁹⁴ UŞS. 221/131-594.

²⁹⁵ UŞS. 216/213-635; UŞS. 217/127-32.

²⁹⁶ UŞS. 206/71-172; UŞS. 210/99-352.

²⁹⁷ UŞS. 221/599-77; UŞS. 227/248-338.

²⁹⁸ UŞS. 206/267-864; UŞS. 218/62-752.

²⁹⁹ Câmî veya mescid ismi taşıyan mahalleler şunlardır: Acemler, Alihân Beg, Arabî Câmî, Begkapı, Bıçakçı, Câmî Kebîr, Çâkerî, Damat Süleymân Paşa, Debbâğhane, Dergezenli, Gerz Mescidi, Hacı Hamza, Hacı Yâdigâr, Halife, Halîlu'r-Rahman, Hasan Paşa, Hekimdede, Hızanoğlu, Hüseyin Paşa, İhlâsiye, İmâm Sekâkî, Kadıoğlu, Kanberkiye, Kara Musa Efendi, Kazğancı, Kıbrıslı, Hacı Korkmaz, Kubbe Mescidi, Kutbeddin, Meşârîkiye, Mevlid-i Halîl, Müderris, Narıncı, Nimetullah Beg, Nur Ali, Ömeriye, Pazar, Siverekli Ali, Sultân Beg, Teymur, Tuzeken ve Yusuf Paşa.

³⁰⁰ Sağır Kenîsa, Kebîr Kenîsa.

Bilindiği gibi klasik İslâm ve Osmanlı şehirlerinin en belirgin özelliklerinden biri mahalle ile câmi arasında yakın bir ilişki bulunmasıdır. Bu şehirlerde mahalle, câmi veya mescidin etrafında şekillenir ve mahalle halkı, mahalle câmisinin cemaati kabul edilir. Bu sebeple namaz kılınan câmi, zaman içinde namaz kılan cemaate ve onların ikâmet ettiği mahalleye ad olur. İslâm şehirlerinde olduğu gibi Urfa’da da mahallelere, genellikle mahallede bulunan câmi veya mescit adının verilmesi, söz konusu olgudan kaynaklanmaktadır. Bu câmilerin sonradan yapılmadığı, çoğu câminin, inşa eden şahsın ismiyle anıldığı göz önünde bulundurulduğunda mahallelerin, etrafında şekillendiği câmi ve mescidin adını aldığı söylememiz mümkündür. Bu noktadaki önemli bir ayrıntı da mahallelere yeni isimlendirmenin yapıldığını tahmin ettiğimiz 1860-1870’li yıllarından itibaren sicil kayıtlarında, mahalle adlarının genellikle “câmi-i şerif” ya da “mescid-i şerif” ibaresiyle birlikte yazılmış olmasıdır. Ancak XX. yüzyıla yaklaşıldıkça yavaş yavaş bu kullanım terk edilmiş ve mahalle ismi sonundaki câmi veya mescit ibareleri kayıtlara geçirilmemiştir. Osmanlı döneminde kullanılan Urfa mahalle adlarının bir kısmı, bugün şehrin bazı sokaklarında yaşatılsa da önemli bir kısmı maalesef unutulmuştur.

2- Mahallelerde Yerleşim

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı’nın son döneminde Urfa, etnik ve dinî açıdan kozmopolit bir yapıya sahipti. Bu etnik ve dinî yapılar, şehrin bazı bölgelerinde yoğunluk gösterse de birbirlerinden kesin hatlarla ayrılmış değildi. Şehrin batı tarafı dışındaki bölgelerde Müslüman mahalleleri hâkimdi. Şehrin çoğunluğunu oluşturan Türkler; güneyde Araplarla, doğuda ise Kürtler; Süryanîler ve Yahudîlerle iç içe yaşamaktaydı. Kürtler, kuzey ve doğuda Süryanîler’i de içine alacak şekilde yaygın bir alana hâkimken, Araplar şehrin güney mahallelerinde ikâmet etmekteydi. Eski şehir olarak adlandırılabilir çarşı pazarların bulunduğu merkezde ise, daha çok Türkler

³⁰¹ Harrankapı, Begkapı. Begkapı Mahallesi’nde aynı adla bir mescid de bulunmaktaydı. UŞS. 205/247-565.

³⁰² At Pazarı.

³⁰³ Arap Meydanı.

³⁰⁴ Hacı Gâzî (Halvetiye) Tekkesi.

mevcuttu.³⁰⁵ Şehrin eski yerleşim yerlerinden olan kalede, “Kaleağasızâde”yle birlikte bir kaç aile ikâmet etmekteydi. 1850 yıllarına ait sicil kayıtlarında kale civarının ayrı bir mahalle olarak zikredilip, daha geç dönemlerde Halîlu’r-Rahman Mahallesi içinde yer alması,³⁰⁶ buradaki yerleşimin giderek azaldığını göstermektedir. Dolayısıyla XX. yüzyılın başlarında kaledeki yerleşimin Kaleağası ailesiyle sınırlı olduğunu söylemek mümkündür.

Şehrin Antep’e doğru olan batı tarafındaki Kebîr Kenîsa, Bıçakçı, Hâseki, Kıtıl, Teymur ve Telfutur Mahalleleri’nde sadece Ermenîler mevcuttu. Bu hattın hemen doğusu boyunca yer alan, Halîlu’r-Rahman, İmâm Sekâkî, Acem Beg, Kutbeddin, Esbbazarı ve Kadıoğlu Mahalleleri ise Ermenîler’in Müslümanlarla komşu olduğu yerlerdi. Urfa’nın diğer Hıristiyan sakinleri olan Süryanîler; genellikle şehrin kuzeydoğu tarafındaki Sağîr Kenîsa ve Kanberiyeye Mahalleleriyle doğusundaki Ömeriye Mahallesi’nde kümelenmişlerdi. Hem doğu hem de kuzeydoğudan Hekimdede, Kara Musa, Beykapısı, Tuzeken, Sivrekli, Korkmaz ve Nur Ali Mahalleleri, Süryanîler’in Müslümanlarla komşuluk kurduğu mahallelerdi. Ayrıca Süryanîler, şehrin doğusundaki İmâm Kulu ve Gerz Mescidi Mahalleleri’nde Ermenîlerle komşuydular. Katolik ve Protestan Hıristiyanlar ise, umumiyetle Ermenî mahallelerinde ikâmet etmekteydi.

Yahudîler şehrin güneydoğusunda, bugünkü Harrankapı’nın hemen doğusundaki Halife Mescidi, Askeriye, Çâkerî Mahalleleri’nde kümelenmişlerdi. Hacı Gâzî, Hizanoğlu, Meşârıkıye ve Müderris Mahalleleri bu civarda Yahudîler’in Müslümanlara komşuluk ettiği yerlerdi. Urfa’daki bazı zengin Yahudî aileler, şehrin merkezinde, çarşı etrafındaki Debbâğhane, Mahkeme ve Câmî Kebîr Mahalleleri’nde yaşasa da bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmemekteydi. Asıl cemaat halinde yaşadıkları yer, şehrin güneyinde Harrankapı civarındaki Askeriye, Çâkerî ve Halife Mescidi Mahalleleri idi. Bazı yıllarda bu mahallelere ait muhtârların Yahudî olduğu düşünülürse, Yahudîler’in burada ciddî bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğu daha iyi anlaşılır. Zaten şehirdeki Yahudîler’in tek ibâdethânesi olan havra da burada bulunmaktaydı.³⁰⁷ Osmanlı

³⁰⁵ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 330-331.

³⁰⁶ Krş. UŞS. 206/329-4; UŞS. 226/26-56; UŞS. 221/191-708.

³⁰⁷ UŞS. 206/303-1034; UŞS. 205/223-517.

döneminde Yahudîler'in yoğun yaşadığı bu bölge, Cumhuriyet döneminde birleştirilerek Kendirci Mahallesi olarak adlandırılmıştır.³⁰⁸

Kadı sicillerinde çeşitli davalar vesilesiyle mahalle muhtârlarının, mahalleleriyle birlikte kayıt altına alınmış olması, bu mahallelerde ikâmet eden Müslim-gayrimüslim yoğunluğunu anlamamız noktasında önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Çalışmamızın sonraki bölümünde değineceğimiz üzere, Osmanlı'da II. Mahmud döneminden itibaren, Müslüman mahallelere Müslüman imâm ve muhtârlar tayin edilirken, gayrimüslim mahallelere gayrimüslim muhtârlar tayin edilmiştir. Sicillerde umumiyetle mahalle muhtârlarının isimleri önünde milletleri de zikredildiğinden idare ettikleri mahallelerdeki dinî cemaatlerin yoğunluğunu çıkarmak mümkündür. Söz konusu belgelerdeki kayıtlardan, Bıçakçı, Kebîr Kenîsa, Sağîr Kenîsa, Gerz, Esbbazarı, Telfutur, Haseki, Teymur Mahalleleri ile çeşitli yıllarda Kanberiyeye ve Dergezenli Mahallesi muhtârlarının Ermenî ve Süryanî, Çâkerî ve Halîfe Mahallesi muhtârlarının ise genellikle Yahudî olduğu görülmektedir. Bunların dışında kalan mahallelerin muhtârları ise Müslümandır.

Sicil kayıtlarındaki ev ve dükkân satışlarından anlaşıldığı kadarıyla, şehirde yerleşmeyi kısıtlayan herhangi bir düzenleme mevcut değildir. Her dinden ve ırktan kimse, istediği çarşı pazardan dükkân veya mahalleden ev satın alabilmektedir. Ancak insanların kendilerine yakın buldukları, ortak değerleri paylaştıkları kimselerle bir arada yaşamayı tercih etmeleri gayet doğaldır. Buna rağmen bazı gayrimüslim zenginlerin şehir merkezine yakın olmak için Müslümanların yoğun yaşadıkları mahallelere yerleştiklerini söylemek mümkündür. 5 Cemâziyelaahir 1286 (12 Eylül 1869) tarihli bir belgeye göre, Yahudî Tüccar Harun v. Davud Dayân, Debbâğhane Mahallesi'nden Köroğluzâde Haydâr Ağa b. İbrâhim'in haremlik ve selamlıktan oluşan konağını 25.000 kuruşa satın almıştır. Nitekim satın alınan konağın etrafı Müslüman komşularla çevrilidir.³⁰⁹

³⁰⁸ Faraç, **Son Gâvur**, s. 160.

³⁰⁹ UŞS. 206/618-747.

Sicillerde satıŖa konu olan evlerin dört tarafı tarif edildiğinden, evin komŖuları tek tek sayılmıŖtır. Bu durum mahallelerde ikmet edenleri tesbitte önemli bir imkn sağlamaktadır. Mesel 27 Ramazan 1285 (11 Ocak 1869) tarihli bir belgeye göre, Korkmaz Mahallesi'nde borçlarından dolayı evi rehnedilen Protestan Bıçakçı Boğos v. Bedros'un dört taraftaki komŖusu da Müslümandır.³¹⁰ Kez 13 Rebiülevvel 1291 (30 Nisan 1874) tarihli bir kayıttan anlaŖıldıđına göre, Hedle bint Ŗeyho bint Abdullah, İmm Kulu Mahallesi'ndeki evini Yahud Nesim v. Davud'a 4.000 kuruŖa satmıŖtır. Bu satıŖ belgesi İmm Kulu Mahallesi'ndeki yerleŖim ile ilgili önemli bir ayrımıyı da ortaya koymaktadır. Satılan evin bir tarafı Gerz Mescidi, bir tarafı Müslüman Hall'nin, bir tarafı Yahud Nesim'in, bir tarafı da Ermen Vnis'in evidir.³¹¹

³¹⁰ UŖS. 206/487-509.

³¹¹ UŖS. 213/108-1354.

İKİNCİ BÖLÜM: AİLE HAYATI VE MİRAS

I- AİLE HAYATI

A- AİLENİN OLUŞUMU VE YAPISI

1- Nişan

Evlilik birliğinin ilk adımını teşkil eden nişan, erkek ve kadının evlenme niyetini ortaya koyan bir irade beyanıdır. Sadece evlenme vaadi olarak değerlendirilen bu beyan, fakihler arasında hukukî bir işlem olarak görülmemiştir. Bu sebeple nişan, evlenme niyetinde olan taraflara, evlenme mecburiyeti yüklediği gibi dilediklerinde bu niyetten vazgeçme hakkına sahiptirler. Ancak nişanın bozulması durumunda kız ve erkek ailelerinin birbirlerine daha önce verdikleri mehir, başlık veya hediye kabilindeki çeşitli eşyaların durumu hukukî bir problem kabul edilmiştir.³¹² Osmanlı'da nişanın kadı mahkemelerine taşınması ve dolayısıyla sicil defterlerine yansınması da genellikle bu problemler çerçevesinde olmuştur.

Urfa Kadı Sicilleri'nde "hıtbe"³¹³ veya "nâmzed"³¹⁴ de denilen nişan, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi sadece ortaya çıkan problemler üzerinden şer'î mahkemeye taşınmıştır. Dolayısıyla kız isteme ve nişana dâir gelenekleri bu kayıtlarından tam olarak tesbit edebilmek mümkün değildir. Ancak mehir ve başlık konusunda ele alacağımız bazı meselelerin daha iyi anlaşılması bakımından kız isteme geleneğine kısaca değinmekte fayda görüyoruz. XX. yüzyıl başlarında Urfa ile alakalı bir rapor kaleme alan Şefik Arif, şehirde cârî olan kız isteme usûlü konusunda şu bilgileri aktarmaktadır: "Evlenecek erkek intihâb ettiği kızın pederine ve erkek akâribine bir hey'et-i mahsûsa gönderir. Bu hey'et, kızın velîsinden ve akâribinden talep eder. Kızın velîsi vuku bulan talebi hiç işitmemiş gibi ses çıkarmaz. Taleb tekrar iki

³¹² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuku İslâmiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu**, İstanbul ts, II, 12; Nişan konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Halil Cin, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara 1974, s. 46-51; Nuri Kahveci, **İslâm Hukuku Açısından Nişanlılık**, İstanbul 2007; H. İbrahim Acar, "İslâm Hukuku Açısından Nişanlanma", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, S. 23, ss. 71-94; Ahmet Güneş, "İslâm Hukuku Açısından Nişanlanma", **Dinî Araştırmalar**, 2007, X/29, 161-188; Şükrü Selim Has, "Nişanın Bozulmasının Hukukî ve Dinî/Ahlâkî Neticeleri (İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Arasında bir Mukayese)", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, I/30, 113-131.

³¹³ UŞS. 218/313-406.

³¹⁴ UŞS. 227/372-393.

defa te'kid edilir. Hâzır-ı meclis olanlardan birisi “kısmet ise ne diyelim” cevabıyla kızın velîsini ikaz eder. Peder veya en yakın akârîbi kendi mal ve mülklerini derece-i refâh ve servetlerini ayrı ayrı ta'dâd ve medh ederek damadın derece-i servet ve iktidarını sual ederler. Damad tarafı dahi kız için takdîr ettikleri meblağ ve hilyâtın mikdarını bildirirler tarafeyn pazarlıkta uyuşduktan en nihayet iki hafta sonra düğün merâsimine mübâşeret olunur”.³¹⁵

İstenen kızlarını vermeye pek gönüllü olmayan aileler, pazarlıkta erkek tarafından yüksek meblağlarda taleplerde bulunup vazgeçmelerini sağlamaya çalışırlardı. Aileler arasındaki bu pazarlıklarda, varsa başlık, mehir miktarı, hediye olarak alınacak eşyalar, takılacak takılar ile hilât miktarı belirlenirdi. Mehir konusuna ileride temas edeceğimizden burada şu kadarını belirtelim ki; bozulan nişan davalarından, mehr-i muaccelin/başlığın, kız isteme veya nişan esnasında belirlendiği ve düğünden önce kızın babası veyahut velîsi durumundaki bir yakınına verildiği anlaşılmaktadır. Evlenecek kızlara, erkek tarafının yatak ve elbise almasının birçok evlilik akdinde yer alması bu hususun toplumda bir gelenek olduğunu ve bu eşyanın nişan sürecinde belirlendiğini göstermektedir.³¹⁶

Sicillerde sıkça karşılaştığımız hil'at veya hilyât; düğün zamanı oğlan evi tarafından kızın kardeş, amca ve dayılarına verilen kıymetli hediyeler veya bir miktar paradır.³¹⁷ Açılan davalardan, amca dayı gibi yakınları tarafından evlenen kıza hediye olarak verilen eşyalara da hil'at denildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 1 Cemâziyelahir 1293 (25 Mayıs 1876) tarihli bir kayda göre, Alihân Beg Mahallesi'nden Ayşe bint Hacı Mamo mahkemeye yaptığı müracaatta; “*kerîmesini âhara 'akd ve tezvîcinde Hüseyin b. Halîl Bayrakdâr li-eb 'ammîsi olmağla bir re's esb hil'at virmiş*” diyerek atın teslimini talep etmiş, Hüseyin'in de ikrarı üzerine atın verilmesine hükmedilmiştir.³¹⁸ Mevcut kayıtlardan, kadınların, vefât eden eşlerinin terekelerinden hil'at taleplerinde bulunduğu

³¹⁵ Arif, “Urfa Vilâyeti”, s. 26; Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Urfa'da Düğün Adetleri”, **Halkbilgisi Haberleri Mecmuası**, IV/42, 121-124; a.mlf, “Urfa'da Evlenme Adetleri”, **Halkbilgisi Haberleri Mecmuası**, VII/78, 126-130.

³¹⁶ UŞS. 208/15-491; UŞS. 208/76-661; UŞS. 208/124-752; UŞS. 208/128-762; UŞS. 208/153-820; UŞS. 210/67-284; UŞS. 210/176-555; UŞS. 210/176-556; UŞS. 210/339-359.

³¹⁷ M. Emin Ergin, **Urfa Folklorunda Düğün**, Adana 1973, s. 19-30, 58.

³¹⁸ UŞS. 211/212-58.

ve şâhitlerin bulunması durumunda hil'atlerinin kendilerine verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum kadına verilen eşya veya para şeklindeki hediyein koca tarafından harcandığını ancak kadının talebi halinde tıpkı mehir gibi kendisine ödendiğini göstermektedir.³¹⁹

Nişan, ailelerin onayıyla “resmî” bir sürece girdikten sonra, kız ve erkek birbirlerine sicillerdeki ifadesiyle, “*nâmzed*” olurdu. Anadolu’ya ait evlenme geleneklerinde sıkça karşılaştığımız namzedlik; genel olarak evlenecek kimseler için evlilik öncesi dönemi ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.³²⁰ Konuyla ilgili bazı çalışmalarda namzedliğin sadece nişanlanmadan önceki safhalar için kullanıldığı belirtilse de³²¹ Urfa’ya ait sicil kayıtlarında genellikle nişanlılıktan sonraki süreci ifade ettiği açıktır. Meselâ 15 Ramazan 1303 (17 Haziran 1886) tarihli bir belgede, Mehmed ile Mekiye arasındaki nişanın bozulması üzerine verilen hediyelerin iadesi için açılan davada, Mehmed’in babası Mehmed b. Hüseyin; Mekiye’ye nişan taktıktan sonra onun oğlu Mehmed’e namzed olduğunu ifade etmiştir.³²² Aynı şekilde 27 Cemâziyelahir 1314 (3 Aralık 1896) tarihli bir başka kayıta, Debbâğhane Mahallesi’nden Molla Mustafa Efendi b. Boz Mehmed Ağa, Dergezenli Mahallesi’nden Mühtediye Zeliha bint Abdullah’ın kızı Emîne’yi oğlu Mehmed Nuri için “*hutb ve li-ecl-i tezevvüc nâmzed edüp 800 kuruş mehr-i mu’accel kat’ olunduğunu*” belirtmiştir.³²³ Dolayısıyla namzedlik kavramının yer aldığı belgeler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bu kavramın Urfa toplumunda; nişanla başlayıp evliliğe kadar geçen süreyi kapsadığı, sadece evlilik yaşına gelmiş ve evlilik niyetini resmî bir hüviyete kazandırmış olan

³¹⁹ Meselâ 25 Zilkâde 1288 (5 Şubat 1872) tarihli bir belgeye göre, Tuzeken Mahallesi’nden Fatma bint Osman, vefât eden eşi Mehmed b. Mustafa’nın kendisine ait hilyat eşyalarının kıymeti olan 1200 kuruşu harcadığını iddia ederek bu kıymetin kendisine terekeden ödenmesini talep etmiştir. UŞS. 228/150-470; Bazı kadınların hayattaki kocalarından mehir ve hilyati birlikte istediği de görülmektedir. UŞS. 220/459-8; UŞS. 217/73-148; UŞS. 227/83-589; UŞS. 228/118-348.

³²⁰ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, s. 1451; İzzet Sak, “Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya 2006, S. 16, s. 497.

³²¹ Esra Yakut, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Orta Anadolu’da Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2008, XII/1-2, 240.

³²² “...İş bu târihten üç sene mukaddem müvekkil-i merkûm Mehmed b. Bekir kerîmesi Mekiye nâm bîkr-i bâliğayı oğlum Mehmed’e ‘akd itmek üzere nişân takup mezbûre oğlum merkûma nâmzed olduğundan... ba’dehu tarihinden bir sene mukaddem kerîmesi Mekiye nâm bâkire başka şahs ile firâr eylediğinden merkûme oğluma tezevvücden fâriğ olmağla...”, UŞS. 227/372-393.

³²³ UŞS. 218/313-406.

gençler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.³²⁴ Anadolu'nun bazı yörelerinin aksine Urfa'da, küçük yaşta, babaları tarafından beşik kertmesi usûlüyle evlendirilmesi sözü verilen çocuklar için namzed ifadesinin kullanılmadığını da ayrıca belirtmeliyiz.³²⁵

Evlilik niyetiyle yapılan nişanlar, her zaman bu sonuçla neticelenmemiş, hayatın olağan şartları içerisinde bazı nişanlar bozulmuştur. Verilmiş olan mehir, başlık ve hediyelerin iadesi için açılan davalarda, nişanın bozulma nedenleri umumiyetle zikredilmemiş,³²⁶ ya da bu işin “*bi-kaderillâhi te‘âlâ nasib ve müyesser olmadığı*”³²⁷ belirtilmiştir. Bazı kayıtlarda ise nişanlı kızların vefât ettiği³²⁸ veya başkasıyla kaçtığı³²⁹ yahut ailelerin anlaşmazlığından³³⁰ dolayı nişanın bozulduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili birkaç davada ise davacı, ailenin söz vermesine rağmen kızın başkasına verildiğini³³¹ yahut vermeyi taahhüt ettiği başlığı veremeyeceğini³³² belirterek daha önce vermiş olduğu para veya eşyanın iadesi talebinde bulunmuştur. Bu husustaki belgeler dikkatlice incelendiğinde kızın velîsinin, karşı kimselerden mehir veya başlık ile çeşitli eşyalar aldığı görülmekle birlikte, benzer davalardan farklı olarak tarafların nişan yaptığına ya da kız ve erkeğin birbirlerine namzed olduğuna dâir herhangi bir

³²⁴ Namzedlik kavramının kullanımı için bkz. UŞS. 206/31-71; UŞS. 206/198-595; UŞS. 208/128-758; UŞS. 221/611-98; UŞS. 227/144-92. UŞS. 227/199-181; UŞS. 210/34-196; Bursa'da da namzedlik kavramının aynı çerçevede kullanıldığı görülmektedir. **Nurcan Abacı, Bursa Şehrinde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması: (17. Yüzyıl)**, Ankara 2001, s. 139-142.

³²⁵ Konuyla ilgili belgeler için bkz. UŞS. 221/481-202; UŞS. 216/203-615; UŞS. 220/326-1105; Yozgat yöresinde söz konusu çocuklar için bu ifadenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Hatice Yüzgeçer, **2 Numaralı Yozgat Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1299- 1304/M. 1882-1887)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005, s. 145.

³²⁶ UŞS. 206/198-595; UŞS. 206/348-120; UŞS. 206/351-130; UŞS. 206/405-312; UŞS. 206/599-692; UŞS. 208/128-758; UŞS. 210/33-195; UŞS. 210/34-196; UŞS. 211/70-871; UŞS. 211/166-1142; UŞS. 211/197-15; UŞS. 211/199-21; UŞS. 221/611-98.

³²⁷ UŞS. 211/56-813; UŞS. 226/459-108; UŞS. 206/389-268; UŞS. 211/56-813; UŞS. 226/292-607; UŞS. 211/209-52; UŞS. 214/92-177; UŞS. 218/267-294.

³²⁸ UŞS. 206/389-268.

³²⁹ UŞS. 227/372-393.

³³⁰ UŞS. 218/313-406.

³³¹ UŞS. 226/145-304; UŞS. 206/21-43; UŞS. 208/30-527; UŞS. 210/335-347; UŞS. 211/78-894.

³³² “*Medîne-i Urfa mahallâtından Korkmaz Mahallesi sâkinlerinden Mehmed b. Câsim Medîne-i mezbûre mahkemesinde mün'akid meclis-i şer'iyemizde Harrânkapısı ahâlisinden Deli Hüseyin b. Mehmed muvâcehesinde iş bu merkûm Deli Hüseyin kerimesi Amûşe nâm bîkr-i bâliğayı nefsim'e 'akd ve tezvîc itmek üzere mehr-i mu'acceline iki bin iki yüz elli kuruş beynimizde kat' olunup meblâğ-ı mezbûrdan sekiz yüz kuruşu dahi merkûm Deli Hüseyin'e def' ve teslim eyledim ise de meblâğ-ı maktûu merkûma ifâya iktidârım olmadığından kerimesini alamayacağımdan medfû' bulunan meblâğ-ı mezbûr sekiz yüz kuruşu bana teslimi murâdumdur...*”, UŞS. 226/256-533.

ifade bulunmamaktadır. Dolayısıyla, velînin başta kızını, ondan habersiz başkasına verme niyetinde olduğu, bu husus için karşı tarafa söz verip onlardan mehre mahsuben başlık ve eşya aldığı ancak kızın veya ailenin diğer fertlerinin muhtemelen bu evliliğe sıcak bakmaması nedeniyle verilen sözün bozulduğu anlaşılmaktadır.

Erkeklerin, evliliğe yanaşmayan nişanlıları aleyhinde evlenme talebiyle açtıkları davalarda, bazı kızların evliliğe rızâsı olmadığı halde velîsi tarafından habersiz veya gönülsüz bir şekilde nişanlandırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ 13 Rebûlahir 1273 (11 Aralık 1856) tarihli bir belgeye göre, Arab Kantarası Karyesi'nden Mehmed b. 'Amo, mahkeme huzurunda nişanlısı Fatma bint Ahmed'den evliliğe yanaşmadığı gerekçesiyle şikâyetçi olunca Fatma, "*peder nasb ettiği*" Mehmed b. Hüseyin'in kendisini fuzûlen Mehmed'e nişanladığını, ancak nişanlı da olsa ona "varmayacağını" belirtmiştir. Mahkeme Fatma'nın buluşa erdiğini ve evliliğe rızâsı olmadığını göz önüne alarak nişanı geçersiz saymıştır.³³³ Aynı şekilde 13 Şevvâl 1282 (1 Mart 1866) tarihli bir belgeye göre, Çaykuyu Nâhiyesi Sumaklı Karyesi'nden Mehmed b. Ali, kızı Emîne'yi Yusuf Paşa Mahallesi'nden âmâ Hafız Mehmed b. Mehmed ile nişanlandırdıktan bir müddet sonra Emîne'nin rızâsı olmadığı için nişan bozulmuştur.³³⁴

İslâm hukukuna göre nişanın bozulmasından sonra kız tarafına verilen mehrin iadesi gerekmekte, tarafların birbirlerine hediye olarak verdikleri eşyaların durumu ise karşılıklı anlaşma ile belirlenmektedir.³³⁵ İncelediğimiz belgelerde, çeşitli nedenlerle bozulan nişanlardan sonra hem mehrin hem de verilen hediyelerin talep edildiği görülmektedir. 5 Cemâziyelahir 1296 (27 Mayıs 1879) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Çukur Karyesi'nden Berho b. Molla Ali'nin kızı ile evlenmek için Berho'ya 1000 kuruş mehir ve 7 adet koyun yapağı veren Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Ali b. 'Aklâ, kızın başkasıyla evlenmesi üzerine verdiği paralarla koyun yapaklarını geri almıştır.³³⁶ Nişan sürecinde hediye olarak verilen tahıl ürünleri ile kaybolan eşyaların da kıymeti talep edilmiştir. 24 Rebiulevvel 1293 (19 Nisan 1876) tarihli bir belgede,

³³³ "...Ben Hüseyin'i peder nasb ettimse de fuzûlî beni müdde'-i merkûma nişanlamış lâkin nişanlı isem de merkûma varmam..." , UŞS. 205/118-263.

³³⁴ UŞS. 206/83-207.

³³⁵ Cin, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, s. 49-51.

³³⁶ UŞS. 210/335-347.

Oyumağaç Nâhiyesi'ne tâbi Çarmelik Karyesi'nden Abdullah b. Deli Veli ile Secâcık Karyesi'nden Eyüb b. Topal Mamo'nun kızı arasındaki nişanın bozulması üzerine Abdullah, vermiş olduğu mehir ile bir miktar tahılın “*mevcûd ise ‘aynen ve müstehlik ise kıymet-i şer‘iyesiyle*” iadesini talep etmiştir.³³⁷ Bozulan nişanlardan sonra kız tarafının herhangi bir iade talebinde bulunmaması ve açılan davalarda herhangi bir eşyayı mevzu bahis etmemesi kız tarafının erkek ailesine herhangi bir hediye vermediğini göstermektedir.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde uzun yıllar süren savaşlar cereyan etmiştir. Bu savaşlara katılan ve uzun süre dönemeyen veya öldüğü zannedilen bazı askerlerin geride bıraktığı nişanlılarının aileleri tarafından başkalarıyla evlendirildiği bilgisi üzerine 1293 (1876) tarihinde konuyla ilgili bir fermân yayınlanmıştır. Fermânda, bazı bölgelerde nişanlandıktan sonra askere giden erlerin, geride bıraktıkları nişanlılarının yasak olduğu halde “*diyânet-i İslâmiyeye sığmaz ve asla insâniyete yakışmaz bir keyfiyette*” başkalarıyla evlendirildiği, bu hususun vatan uğrunda canlarını veren mücahidleri “*rencide-i hâtır*” ettiği belirtilmiştir. Fermânın devamında mutasarrıfların, “*tecvîze müsâmaha eden mülkiye memurlarını tevbîh ve te'dîb*” etmeleri ve bu hususa özel bir ihtimâm göstermeleri istenmiştir.³³⁸

Nişanlanma şer‘î açısından hukukî bir eylem olarak görülmemesine ve sona erdirilmesi için mahkeme kararına ihtiyaç duyulmamasına rağmen, bazı nişanların mahkeme izniyle bozulduğu görülmektedir. Meselâ 5 Receb 1304 (30 Mart 1887) tarihli bir belgeye göre, Kırk Mağara Mahallesi'nden İslim bint Mehmed, nişanlısı Mehmed bin Mustafa'nın annesi Ayşe bint Eyyüb hazır olduğu halde mahkemede; 7 sene önce Mehmed'le nişanlandığını ve kısa bir süre sonra Mehmed'in askere sevk edildiğini, 6 ay kadar Halep Taburu'nda kaldıktan sonra nereye sevk edildiğinin bilinmediğini, askerliğinin ilk zamanlarında annesine gönderdiği bir mektup dışında kendisinden haber alınmadığını ve bunca yıldır dönmesini beklediği halde hayatta olduğunun meçhul olmasına binâen nişanın bozulmasını istemiş ve başkasıyla evlenebilmesi için izin

³³⁷ UŞS. 211/166-1142.

³³⁸ UŞS. 210/102-359; UŞS. 210/116-402.

talebinde bulunmuştur. Mahkemenin, Urfa Askerlik Kumandanlığı'na yaptırdığı tahkikat da netice vermeyince İslim'in başkasıyla evlenmesine müsaade edilmiştir.³³⁹ Bu dönemdeki savaşların, asker ailelerinde ve nişanlılarında bıraktığı derin yaralar bir tarafa, asker nişanlarının bozulması için mahkeme izninin şart koşulmasının yukarıdaki fermân üzerine alınan bir tedbîr olduğu kanaatindeyiz. Çünkü asker nişanlılarıyla ilgili böyle bir uygulama, sadece nişanın bozulduğundan habersiz olan askerlere şamil olmayıp, çeşitli nedenlerle karşılıklı olarak ve ailelerinin bilgisi dâhilinde ayrılan nişanlıları bile kapsamaktadır.³⁴⁰ Anadolu'nun başka yerlerinde de söz konusu tarihten sonra asker nişanlarının bozulması için şer'î mahkemelerden izin alındığını gösteren benzer davalar bulunması³⁴¹ bu uygulamanın bir emir sonucunda yürürlüğe konulduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Nişan bahsinde değinmek istediğimiz konulardan biri de “beşik kertmesi”dir. Anadolu'nun değişik yerlerinde rastladığımız bu gelenek, incelediğimiz dönemde Urfa toplumunda da mevcuttur. Çocuklar büyüdükten sonra bazen kendileri bazen de velîlerinin söz verilen evliliğe yanaşmamaları sebebiyle dava konusu olup mahkemeye taşınan bu geleneğin yaygın olmadığını ya da fazlaca dava konusu olmadığını söylemek mümkündür. Zira bu konudaki kayıtların sayısı oldukça azdır.³⁴² Mevcut kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla beşik kertme, çocuklar doğduktan kısa bir süre sonra yapılmış, bazen mehir ve başlık belirlenerek alınmış ve vekâletle nikâh da kıyılmıştır. Meselâ 20

³³⁹ Mahkemenin izin gerekçesi şu şekildedir: “...Merkûm Mehmed'in el-yevm 'asâkir-i şâhânede müstahdem olduğu bilinmediğinden ve altı buçuk sene mukaddem vâlidesi hâzıra-i merkûmeye bir kut'a mektûb gönderüp ondan başka mektûbun inkû'â' ve birlikte askere sevk olunan er karındaşlarından bazılarının 'avdet iderek merkûm Mehmed'in nerde kaldığı meçhûlleri olduğu cihetle merkûm Mehmed'in nâmzediyesi İslim'i ahvâliinden haberdar etmemesi mezbûre İslim'i terk etmiş olduğu anlaşılmuş olmağın mucibince mezbûre İslim'in nefsinin âhara tezvice kibel-i şer'den merkûme İslim'e izin verilmeğın...”, UŞS. 227/199-181.

³⁴⁰ 18 Cemâziyelevvel 1304 (12 Şubat 1887) tarihli bir belgede, Kadıoğlu Mahallesi'nden Aynzeliha bint Baykuşoğlu Hacı Abdi, mahkemede ifadesinde babasının, kendisini bir sene önce Antakya ahâlisinden olup Urfa'da askerlik yapan Aşçı Hasan b. Abdullah'a namzed eylediğini ancak bir müddet sonra gönlü olmadığını Hasan'a ifade ettiğini, babasının dahi aynı durumu Hasan'a aktardıktan sonra onun da “...Mâdem ki kızının bana rağbeti olmayıp sen dahi rucû' eylediğinden var kızını kime virirsen vir bana kat'â luzûmu yoktur...” dediğini ve ardından taburuyla beraber Urfa'dan ayrıldığını belirterek başkasıyla evlenmek için mahkemeden izin talebinde bulunmuştur. Mahalle ahâlisinin ve babasının, olayın bu şekilde cereyan ettiğine şahitlik etmeleri üzerine Aynzeliha'ya başkasıyla evlenebilmesi izin verilmiştir. UŞS. 227/144-92.

³⁴¹ 1891 senesinde Eskişehir Şer'îye Mahkemesi'nde asker nişanlısının izin talebi için. Bkz. Yakut, “XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesinde Evliliğın Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları”, s. 242.

³⁴² UŞS. 206/610-731; UŞS. 216/203-615; UŞS. 220/326-1105; UŞS. 221/481-202; UŞS. 222/145-245.

Safer 1308 (5 Ekim 1890) tarihli bir belgeye göre, kayıt tarihinden 19 sene önce Gûfler Mahallesi'nden Mehmed Nâlî b. Mehmed, Küfrî Karyesi'nden Ali Bey'in evine misafir gittiğinde, onun 3-4 yaşlarındaki küçük oğlu Abreş'i kucağına almış ve "kızım Sultân'ı Abreş'e verdim" deyince Ali Bey de "aldım" demiştir. Taraflar cemaat önünde 2500 kuruş başlık ve 1001 kuruş mehir üzerinde anlaşmış; Ali Bey söz konusu başlığı Mehmed Nâlî'ye vermiştir. Belge tarihinde vekili aracılığıyla mahkemeye müracaat eden Abreş, aralarında nikâh bulunduğu iddiasıyla Sultân'ın "nefsini teslimini" talep etmiştir. Mehmed Nâlî, beşik kurtmeyi inkâr edip Abreş'in Sultân ile sütkardeş olduklarını iddia etmişse de, iddia çürütülmüş ve nikâhın kıyıldığı şahitlerle ispat edildiğinden Sultân'nın Abreş'e verilmesine hükmedilmiştir.³⁴³ Ancak benzer davalarda her zaman, mehir, başlık ve nikâh iddiasının bulunmaması bunun gelenek olmadığını da göstermektedir. Şer'î mahkeme nikâh bulunmadığı sürece bu davaları reddetmiştir.³⁴⁴

Evlilik konusunda da değinileceği üzere şehirdeki gayrimüslimler kendi dinleri ve örf âdetleri üzere nişanlanmaktaydı. Nişan töreni sırasında erkek tarafı kız tarafına çeşitli süs eşyaları hediye etmekte ve gelin adayına yüzük takılmaktaydı. Bu törenler, ailelerin anlaşmasına ve maddî gücüne bağlı olarak evlerde icrâ edildiği gibi nâdiren de olsa kilise ya da patrikhanede yapılmaktaydı.³⁴⁵ Söz konusu durum sebebiyle, Urfa'ya ait sicil kayıtlarında gayrimüslimlerin nişanlarıyla ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Elimizdeki birkaç davadan, nişan sırasında erkek tarafının kız ailesine çeşitli hediyeler verdiği, nişanlı kız için değişik adlarla bir miktar para belirlendiği görülmekte ve Müslümanlar arasında görülen hil'at geleneğinin gayrimüslimlerde de mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadı mahkemesine taşınan bir davada, gayrimüslimler arasındaki nişanın bozulduğuna dâir mahkemede kayıt tutulduğu görülmektedir. 14 Safer 1272 (26 Ekim 1855) tarihli bu belgede, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Bido v. Şašo ile Apo'nun kızı arasındaki nişanın "*âyînleri üzere*" bozulduğu ve Bido'nun

³⁴³ UŞS. 221/481-202.

³⁴⁴ UŞS. 216/203-615.

³⁴⁵ Cahit Külekçi, **Ermeniler ve Türkler**, İstanbul 2010, s, 56.

verdiği çeşitli kıymetli eşyaların mahkeme huzurunda kendisine iade edildiği belirtilmiştir.³⁴⁶

2- Evlilik

İnsanlara dünya ve ahiret hayatı için doğru yolu gösteren İslâm, ailenin teşekkülünü son derece önemsemiş, nefsin ve neslin korunması için birlikteliği meşru temellere dayandırmıştır. Nitekim Kur'an ve sünnette evliliğin ciddî bir müessese olduğu vurgulanmış, evlenecek taraflara bir takım tavsiyelerle birlikte karşılıklı haklar ve sorumluluklar yüklenmiştir. Bilindiği gibi evliliğin şartı olan nikâh, esas itibariyle tarafların rızâsı ve şahitlerin iştirakiyle gerçekleştirilen medeni bir akittir. Muteber olması için resmî bir kurumda veya bir din adamının huzurunda yapılması şart değildir. Ancak Osmanlı'da evlenecek taraflar, evlenmeye mâni bir durumlarının bulunmadığının tesbiti için şer'î mahkemeden izinnâme almaktaydı. Nikâh akitlerinin bir kısmı şer'î mahkemede akdedilirken, bir kısmı da alınan izinnâmelerle mahalle imâmı yahut bir din adamı huzurunda gerçekleştirilmekteydi.³⁴⁷ Çeşitli zamanlarda gönderilen fermânlarda, bazı nâiblerin evlilik akitleri için ahâlden haksız olarak 600-700 kuruşa varan miktarlarda fazla para istediği, bu durumun evlenmeyi zorlaştırdığına ve çeşitli ahlaksızlıkları ortaya çıkarttığına işaret edilmiştir. Söz konusu durumun önüne geçmek için 1280 (1863) yılında yapılan düzenlemeyle evlilik akitlerinde bakireler için 10, seyyib ve seyyibe denilen dul kimseler için 5 kuruş harç alınmasına karar verilmiş, bunun dışında herhangi bir ücret talebi yasaklanmıştır.³⁴⁸

Osmanlı, Tanzîmât'tan sonraki kanunlaştırma hareketleri çerçevesinde nikâh akitlerinde kontrolü ve düzeni sağlamak için bir dizi tedbîr almıştır. 1299 (1881) tarihli bir fermâna göre, Nüfus Nizâmnamesi'nin 37 ve 38. maddeleri hükmünce, şer'î mahkemeden alınan izinnâmelerin, nikâhı akdeden din adamı tarafından, sekiz gün zarfında bu nikâhı münâkehât ilmuhaberiyle nüfus dâiresine bildirmesi mecburiyeti

³⁴⁶ “Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Bido veledi Şâşo huzûr-i şer'de nişânlusu Abo'nun kızı nâm mezkûreden âyînleri üzerine fesh-i 'akd idüp ve mezkûrede olan bir gümüüş saclık ve bir altûn hâtem ve bir çift altûn 'ayna uzun altûn ayaklarıyla ve bir altûn tepsi mezkûr Bido'ya teslim olunduğu mahalle şerh virildi”. UŞS. 205/39-81.

³⁴⁷ Akif Aydın, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul 1985, s. 90.

³⁴⁸ UŞS. 205/273-616.

getirilmiştir. Münâkehât ilmuhaberleri için alınacak harcın yarısı nikâhı kıyan imâm, muhtâr ve diğer ruhânîlere, geri kalan yarısı da mal sandığına teslim edilecektir.³⁴⁹ Evliliklerin nüfus dâiresine bildirilmesi mecburiyetiyle nüfus kayıtları açısından meseleye biraz daha titiz bir biçimde yaklaşılmıştır.³⁵⁰ Fermânda imâm ve muhtârlarla beraber “*vesâir ruhâniye*” ifadesinin kullanılmış olması, kilise ve havralarda kıyılan nikâhların resmî bir hüviyetle kaydedildiğini ve bu nikâhları kıyan gayrimüslim din adamlarının belli miktarlarda tahsîsat aldığı göstermektedir.

Urfa Kadı Sicilleri’ndeki kayıtlara bakıldığında, mahkeme huzurunda akdedilen nikâh merâsimlerinde şehirden evlenecek kızların umumiyetle mahkeme huzuruna geldiği, köylerdeki kızların ise babası, velîsi veya bir yakını tarafından vekâletle temsil edildiği, kızın bizzat kendisine, ya evlilik anında yahut daha sonra verilmek üzere mehir ile çeşitli eşyalar tesbit edildiği ve iki şahidin akit esnasında hazır bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bu akitlerde evlenecek erkek ve kadının akıl-bâliğ olduğu ve evlenmeye rızâlarının bulunduğu belirtilmiş, akitlerin neredeyse tamamında bazen mehre mahsuben bazen de mehirle beraber olmak üzere, erkeğin kıza alması gereken eşyalar tek tek sayılmıştır.³⁵¹ Bu evliliklerde, dikkat çeken hususlardan biri de Anadolu’nun birçok bölgesinden farklı olarak akraba evliliklerinin bulunmasıdır. Başta amca, dayı, hala, teyze çocukları olmak üzere yakın akrabaların ve aynı aşîret mensuplarının birbiriyle evlendiğine dâir çok sayıda kayıt mevcuttur.³⁵² Bölgede hala

³⁴⁹ UŞS. 226/258-537.

³⁵⁰ Aydın, “Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 1982, S. 3, s. 11.

³⁵¹ Konumuza misâl teşkil etmesi açısından Ümmühân ile Müslüm’ün şer’î mahkede akdedilen 15 Muharrem 1293 (11 Şubat 1876) tarihli nikâh akdini aynen aktarıyoruz. “*Medîne-i Urfa mahallâtından Kanberiyeh Mahallesi sâkinelerinden ma’rifetü’z-zât Ümmühân bint Ramazân nâm bîkr-i bâliğa-i ‘âkile medîne-i Urfa mahkemesinde meclis-i şer’iyemizde Müslüm b. Yusûf muvâcehesinde tâbi’aten ikrar-ı tâm ve takrîr-i kelâm edüp merkûm beni tezevvüce tâlib ve râğîb olmağla, ben dahi hüsn-i rızâ ve tayyib-i ihtiyârımla nefsimî beş yüz kuruş mehr-i müeccel ve bin kuruş mehr-i mu’accel tesmiyeleriyle mahzar-ı şuhûdda merkûm Müslüm’e ‘akd u tezvîc eyledigimde ol dahi tezevvücü kabûl eyledi dedikde sâdir olân cemî’ kelimât-ı meşru’yesinde merkûm Müslümü şifâhen ve vicâhen tasdik ve tahkîk etmeğın ma-vaka ‘a bi’t-taleb ketb ve imlâ olundu*”, UŞS. 210/58-267; Bazı nikâh akitleri için bkz. UŞS. 205/118-263; UŞS. 208/144-799; UŞS. 210/206-19; UŞS. 211/23-770; UŞS. 211/43-789; UŞS. 211/67-857; UŞS. 211/99-954; UŞS. 211/190-8; UŞS. 214/77-153; UŞS. 214/317-89; UŞS. 219/177-285; UŞS. 226/58-121.

³⁵² Bu konudaki bazı misâller için bkz. UŞS. 205/85-202; UŞS. 205/162-372; UŞS. 211/124-1021; UŞS. 216/295-790; UŞS. 221/446-121; UŞS. 221/465-170; UŞS. 222/123-201; UŞS. 226/329-692.

devam eden bu gelenekle, akrabalar arasındaki sosyal bağ ve dayanışma daha kuvvetli bir hale geldiği gibi mirasın yabancılara gitmesi engellenmiş olmaktadır.³⁵³

Osmanlı’da evlenme kadı iznine tâbi olsa da şehir merkezi ve uzak köylerdeki bazı nikâhların, kadının haberi ve izni olmaksızın “*hocalar*” huzurunda kıyıldığı görülmektedir.³⁵⁴ Maddî durumu kötü olan aileler ile izinnâme ve mahalle imâmına para vermek istemeyen kimseler bu yolu kullanmaktaydı. Nitekim 10 Muharrem 1305 (28 Eylül 1887) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Harran Nâhiyesi Köprülük Karyesi’nden Ramazan b. Ali, kızı Ayşe’nin, Medrese Mahallesi’nden Hasan b. Mehmed tarafından kaçırıldığı ve izni olmadan zorla nikâh kıydırıldığı iddiasıyla şikâyetçi olmuştur. Hasan ise, Ayşe’yi kaçırmadığını, nikâha verecek paraları olmadığı için mahkemeden izinnâme alınmadan ve mahalle imâmına haber verilmeden Harran Kapı haricindeki Eyüp Nebi Ziyaretgâhı’nda Ayşe’nin vekili ve velisi olarak Ramazan’ın da hazır bulunduğu mecliste, iki şâhit huzurunda Behisnili bir hoca tarafından kıyıldığını belirtmiş ve bu durumu şâhitlerle ispat etmiştir.³⁵⁵ Osmanlı’da kadı huzurunda veya onun izniyle kıyılmayan nikâhların varlığıyla ilgili bir ihtilâf vukuunda tarafların mahkemede dinlenmeyeceği şeklinde fetvalar bulunsa da³⁵⁶ Urfa Sicilleri’ndeki kayıtlardan, söz konusu davaların mahkeme huzurunda dinlendiği ve ortaya çıkan sorunlara burada çözüm arandığı anlaşılmaktadır.

Sicillerde yer alan ve mahkeme huzurunda gerçekleştirilen nikâh akitlerinde evlenecek tarafların rızâsı bulunduğu belirtilmiştir. Ancak mahkeme izni alınmadan ve vekâletle yapılan bazı akitlerde vekilin, kadının rızâsı hilafına nikâh akdettiği,

³⁵³ Kazıcı, **Osmanlı’da Toplum Yapısı**, İstanbul 2003, s. 197; yakın zamanda yapılan araştırmalara göre, Urfa ve kırsalındaki akraba evliliklerinin oranı tüm evlilikler içinde % 55-63 arasında değişmektedir. Şevket Ökten, “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2009, II/8, 305.

³⁵⁴ UŞS. 206/617-747; UŞS. 216/43-291; UŞS. 220/456-6.

³⁵⁵ “...*Tarafeyn fukarâdan olmamızla izinnâme ve mahalle imâmına virecek mesârifeye kudret olmadığından izinnâme ahz etmeyüp Urfa’nın Harrâncapısı hâricinde Urfa’ya yirmi dakîka mesâfede vâki ‘Eyüb Aleyhi’s-Selâm’ın ziyaretgâhında Behisni Kazâsı ahâlisinden ismi mechûlum olan bir hocaya varup ihzâr edup Medrese Mahallesi ahâlisinden Abdülkadir bin Sultân Halil ve Mahmûd b. Ramazân nâm kimesneler huzûrlarında merkûm Ramazân kızı mezbûreden vekâlet ahz edüp yine meclis-i ‘akitte merkûmân Abdülkâdir ve Mahmûd hâzır oldukları hâlde merkûm Ramazan bi’l-vekâle ve bi’l-velâye ve ben dahi bi’l-asâle yedi yüz elli kuruş mehr-i mü’eccel tesmiyesiyle nefsim’e ‘akdü tezvîc eyledik...*”, UŞS. 227/347-352.

³⁵⁶ Aydın, “Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, s. 8.

evlendirilen kadınların bu yöndeki şikâyet ve fesih taleplerinden anlaşılmaktadır. Meselâ 3 Şevvâl 1288 (16 Aralık 1871) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Yedikuyu Karyesi'nde dul olan Hanım bint Hüseyin, annesi tarafından vekâletle üvey kardeşi Mustafa'ya nikâhlandığını ve Mustafa'yla aralarında “*hukûk-ı zevciyet*” olmadığı gibi bu evliliğe rızâsının da bulunmadığını belirterek akdin feshini talep etmiştir. Mustafa da, akit esnasında Hanım'ın rızâsı olmadığını belirtince evlilik akdi geçersiz sayılmıştır.³⁵⁷ Aynı şekilde 16 Zilkâde 1305 (25 Temmuz 1888) tarihli bir başka belgeye göre, İmâm Sekâkî Mahallesi'nden Hacı Kâmilzâde Hacı Hâşim Ağa'nın kızı Gülçin, rızâsı ve izni olmadan babasının kendisini başka biriyle evlendirdiğinden, nikâh akdinin fasid ve butlan sayılmasını talep etmiştir.³⁵⁸

Urfa şehir merkezi ve çevresi, umumiyetle Hanefî Mezhebi'ne tâbiidir. Bu sebeple bazı nikâhlar, “*Allah'ın emri ve Resûlun kavli ve İmâm-ı A'zam Mezhebi üzere*”³⁵⁹ akdedilmiştir. Bilindiği gibi bu mezhebe göre, kadınların evlenmesinde velînin haberdar edilmesi yeterli olup, izin ve rızâsı şart değildir.³⁶⁰ Ancak sicillerdeki bazı belgelerde evlilik akdinin, hazır durumdaki velînin izni ve rızâsıyla kıyıldığı özellikle belirtilmiştir. Meselâ 29 Zilhicce 1295 (24 Aralık 1878) tarihli bir nikâh akdinde, Dergezenli Mahallesi'nden Hüseyin bin Deli Hamo ile evlenen Elif'in, babası ve velîsi Hüseyin'in izniyle evlendiği ayrıca kaydedilmiştir.³⁶¹ Benzer ifadeler, kölelerle evlenen hür kadınlara ait akitlerde de zikredilmiştir. 14 Rebiülahir 1287 (14 Temmuz 1870) tarihli bir belgeye göre, Rumkale Kazâsı'na tâbi Asman Karyesi'nden Adile bint Mahmud'un, Hartavizâde Yusuf Efendi'nin kölesi Elmas b. Abdullah ile 1001 kuruş mehir karşılığında akdedilen nikâhında, Adile'nin abisi İsa da hazır bulunmuş ve

³⁵⁷ “*Medîne-i Urfa muzâfâtından Bozâbâd Nâhiyesi'ne tâbi' Yedikuyu Karyesi sâkinlerinden ma'rifetü'z-zât Hanım bint Hüseyin, medîne-i mezkûre mahkemesinde meclis-i şer'iyemizde Mustafa b. Molla Hüseyin muvâcehesinde tarihinden iki ay mukaddem ben sebiye olduğum halde iş bu merkûm Mustafa'nın babası benim üvey babam olmak ve vâlidem dahi kendisinde olup hânesine gittiğimde benden vekâlet almaksızın seni oğlum Mustafa'ya 'akd etmiş demişler ise de ben kabûl etmeyüp merkûm Mustafa ile beynimizde hukûk-i zevciyet olmadığından men' olunması murâdımdır...*”, UŞS. 228/128-392.

³⁵⁸ UŞS. 221/184-692; ayrıca bkz. UŞS. 222/145-245.

³⁵⁹ UŞS. 205/62-139.

³⁶⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi Bekir Merginânî, **el-Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mübtedi**, İstanbul 1986, I, 196.

³⁶¹ “*...İş bu vekil-i merkûmun müvekkili merkûm Hasan beni tezevvüce tâlib ve râğib olmağla ben dahi rızâmla babam ve velîm hâzır-ı merkûm Hüseyin'in izniyle nefsimi müvekkil-i merkûm Hasan'a 'akd ve tezevvüc eyledim...*”, UŞS. 210/206-19. Ayrıca bkz. UŞS. 144-799; UŞS. 226/313-655.

nikâhın onun izniyle yapıldığı belirtilmiştir.³⁶² Kölelerle yapılan evlilik akitlerinde, velî izninin gerekçesi anlaşılmalı birlikte diğer evliliklerdeki bu durumun ailelerin mezhebi, evlenen kızın yaşı veya dönemin bazı sosyal şartlarından kaynaklandığını tahmin etmekteyiz.

Bazı nikâh akitlerinde evlenen kızlar, bir takım şartlar ileri sürmüştür. Birkaç belgede rastladığımız bu şartların tamamı evlenen kızın, rızâsı olmadan başka yerlere götürülmemesine dâirdir. Meselâ 13 Cemâziyelevvel 1302 (28 Şubat 1885) tarihli bir belgede, Hâce Dursun bint Şeyh Müslim, kocası Ahmed Bey'in kendisini Urfa ve Birecik dışında ikame ettirmemesini şart koşmuştur.³⁶³ Mahkeme, evlilik hayatının devamında erkeğin nikâh akdindeki şarta riâyet etmesini önemsemiş, şartın ihlali halinde, kadına evliliği sonlandırabilme salâhiyeti tanımıştır. 11 Safer 1294 (25 Şubat 1877) tarihli bir belgeye göre, Kanberiyeh Mahallesi'nden Hasan b. Mikail, evlilik akdi esnasında eşi Ayşe'yi kayınvâidesi Fatma Hanım'dan izinsiz olarak yerleşme amacıyla Urfa'dan başka bir yere götürmeyeceğine dâir mahkeme huzurunda söz vermiştir. Ancak evlendikten bir müddet sonra Ayşe'yi Yarımtepe Karyesi'ne götürüp 5 ay kadar orada kalması üzerine Ayşe Hanım, mahkemeye müracaat ederek boşanma talebinde bulunmuştur. Mahkeme, evlilik akdi esnasındaki şartı göz önünde tutarak Ayşe Hanım'a boşama izni vermiştir.³⁶⁴

Bilindiği gibi İslâm hukukunda erkeğin, evleneceği kadına bir takım şartlar itibariyle denk olmasına “kefâet” veya “küfüvvet” denmektedir. Hukukçular, genel olarak kefâetin kapsamını nesep, meslek, dindarlık, servet ve hürriyet olarak belirlemiş ve velînin, kefâet olmadan gerçekleşen evliliklere itiraz edebileceğine hükmetmiştir.³⁶⁵ Sicil kayıtlarındaki bir belgede, velînin dindarlıkta kefâet olmadığı gerekçesiyle evliliğe itiraz ettiği görülmektedir. 7 Ramazan 1303 (8 Haziran 1886) tarihli bu belgeye göre, Dergezenli Mahallesi'nden Numan ve Hüseyin ibn Molla Mahmud kardeşler, üvey

³⁶² UŞS. 214/64-123.

³⁶³ UŞS. 226/480-144.

³⁶⁴ UŞS. 210/133-442.

³⁶⁵ Cin, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, s. 158-167; İslâm mezheplerinin konuyla ilgili ortaya koyduğu değişik şartlar ve velînin itiraz durumu için bkz. Bilmen, **Kamus**, II, 65-75; Abdurrahman Cezîrî, **Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı**, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, V, 2111-2119.

kızkardeşleri Zeliha'nın kendilerinden izinsiz ve habersiz evlendiğini ve evlendiği Abdullah b. Hüseyin'in namaz kılmadığı ve kumar oynadığı için kız kardeşleri Zeliha'nın “*diyânetine küfüvveti olmadığı*” gerekçesiyle evlilik akdinin feshi ve tarafların tefrîkine talep etmişlerdir. Numan ve Hüseyin'in Zeliha'ya velî olduğunun tescîli ve Abdullah'ın “*târik-i namâz ve kumârbâz*” olduğunun şâhitlerle ispatı üzerine, kadı tarafından nikâhın feshi ve tarafların tefrîkine karar verilmiştir.³⁶⁶ Yapılan evliliğe rızâ göstermeyen ancak küfüvvet gibi şer'î bir yolla evliliği engelleyemeyen bazı velîlerin, kızının zorla kaçırıldığını iddia edip kızın kendisine teslimini dava edebilmekteydi. Ancak bu tür davalarda nikâhın şâhitler aracılığıyla tesbit edilmesi üzerine iddiaların reddedildiği görülmektedir.³⁶⁷ Ayrıca Urfa Şer'îye Mahkemesinin, kızın rızâsı bulunduğu ve küfüvü olan biriyle evlendiği sürece, baba veya velînin bu evliliğe karşı çıkmasının caiz olmadığına hükmettiğini de belirtmekte yarar vardır.³⁶⁸

İslâm; ailenin, neslin ve ahlakî değerlerin korunmasına özel bir ihtimâm göstermiş, nesebin tesbiti için boşanmadan veya kocanın vefâtından sonra kadının yeniden evlenebilmesi için, çeşitli durumlara göre değişen bir süre beklemesini zorunlu tutmuştur. İddet denilen bu süre zarfında, kadının hâmile olması halinde çocuğunu doğurmadan evlenmesi mümkün değildir ve bu süre içinde yapılacak nikâhlar da dinen fasit sayılmıştır. Diğer evliliklerde olduğu gibi, eşleri vefât eden veya boşanmış olan kadınların yeniden evlenmesi, Osmanlı'da mahkeme iznine bağlanmıştır.³⁶⁹ Urfa Kadı Mahkemesi'nde bu durumdaki kadınlara ait taleplerin titizlikle incelendiği, boşanmanın

³⁶⁶ “...Dünkü gün li-ebeveyn kız karındaşımız Aynzeliha bizden izinsiz ve habersiz iş bu vekîl-i merkûm Hacı Ali Efendi'nin müvekkili Abdullah b. Hüseyin nâm kimesneye nefsinin tezevvüc ve merkûm Abdullah dahi tezevvüc edüp beynlerinde 'akd-i nikâh cârî olmuş ise de merkûm Abdullah târiki's-salât olup namâz kılmaz ve kumârbâz makûlesinden olmasıyla mezbûre Aynzeliha'nın diyânetine küfüvveti olmadığından, beynlerinde vukû' bulan 'akd-i nikâhın feshiyle beynlerinin tefrîk olunmasını talep ideriz ... şâhidân-ı merkûmân şehâdetleriyle müdde'iyân-ı merkûmân Nu'mân ile Hüseyin'in 'adem-i küfüv müdde'aları sâbit olmağın mücibence müvekkil-i merkûm Abdullah ile mezbûre Aynzeliha beynlerinde vuku' bulan 'akd-i nikâhın feshiyle beynleri tefrîk olunup ba'dehû beynlerinde 'alakâ-i zevciyet kalmadığına ba'de'l-hüküm...”, UŞS. 227/373-491; Ayrıca 204 nolu sicil defterinde üzerinde tarih bulunmayan bir belgede, Ayşe bint Hasan'ın, “...Nefsine me'müne olmayüp babasından başı çeküp vâlidesinin 'indine gidüp küfvü olmayan kimesneye gitmeyi murâd eylediği...” ve babasının şikâyeti üzerine ona teslim edildiği belirtilmişse de kefâetin hangi açıdan bulunmadığı kaydedilmemiştir. UŞS. 204/9-15.

³⁶⁷ UŞS. 227/348-352.

³⁶⁸ “...Bâliğa nefsinin küfüv üzere tezevvücünde velîsinin buyûce-'i ş-şer'i muhâlefeti câiz olmayacağı...”, UŞS. 214/28-52.

³⁶⁹ Aydın, **Aile Hukuku**, s. 123.

vaki olması ve gerekli iddet müddetinin doldurulmasına dikkat edildiği görülmektedir. 14 Cemâziyelevvel 1296 (6 Mayıs 1879) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, eşini Rumeli'deki bir savaşta kaybeden Hacı Hamza Mahallesi'nden Rukiye bint Hacı Receb, yeniden evlenmek için mahkemeden izin istemiş, mahkeme olayın tahkikinden sonra dinen gerekli müddetin dolduğunu göz önüne alarak kendisine izin vermiştir.³⁷⁰ Gerekli tahkikattan sonra birinci evliliğin bitmediğine kanaat getirildiğinde ise yapılmış olan ikinci evlilikler sonlandırılmıştır. Nitekim 23 Zilhicce 1315 (15 Mayıs 1898) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Siverek ahâlisinden Muhammed b. İbrâhim ile evli iken Urfa'ya gelip yeni bir evlilik yapan Zeyneb b. Eyüb'ün ikinci nikâhı, birinci eşinin talebi üzerine boşanma vaki olmadan gerçekleştirildiği gerekçesiyle feshedilmiştir.³⁷¹ Bu durum yeniden evlenen tüm kadınların mahkemeden izin almadığını gösterse de bu konuda mahkeme iznine riâyet edildiğine dâir çok sayıda kayıt mevcuttur.³⁷²

Dul kadınların evlenmesinde boşanma ve iddet şartları kadar önemli bir diğer husus da evlenecek kadının hâmile olmamasıdır. 1 Zilkâde 1314 (3 Nisan 1897) tarihli bir belgeye göre, Câmî Kebîr Mahallesi'nden Şeyh Hüseyin b. Ali, boşandığı eşi Hanım bint Mehmed'in hâmile olduğu halde Osmân b. Hasan'la evlendiğini iddia ederek nikâhın fasid olduğunu ve tarafların tefrîk edilmesini talep etmiştir. Ancak mahkemenin yaptığı tahkikatta, Hanım'ın çocuğunu doğurduktan 21 gün sonra evlendiğinin anlaşılması üzerine nikâh sahih addedilmiştir.³⁷³ Ayrıca bu konuyla ilgili olarak, Urfa'da yeniden evlenen kadınların, eski eşlerinden olan çocuklarını, umumiyetle yeni evlerine götürmedikleri, annelerine, kız kardeşlerine veya varsa büyük çocuklarına bıraktıkları görülmektedir.³⁷⁴

Nişan bahsinde belirttiğimiz gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında uzun yıllar süren savaşlar meydana gelmiş, gerek bu savaşlara katılıp uzun müddet dönmeyen bazı askerlerin, gerekse çeşitli sebeplerle Urfa dışına gidip kendilerinden haber alınamayan

³⁷⁰ UŞS. 210/316-301.

³⁷¹ UŞS. 216/210-628.

³⁷² UŞS. 205/274-525; UŞS. 206/139-382; UŞS. 206/170-478; UŞS. 206/240-747; UŞS. 206/578-631; UŞS. 210/316-301; UŞS. 216/64-335; UŞS. 219/179-285; UŞS. 221/71-495; UŞS. 222/152-258; UŞS. 228/55-128; UŞS. 228/220-216.

³⁷³ UŞS. 218/379-89.

³⁷⁴ UŞS. 208/187-894; UŞS. 219/374-590.

bazı kimselerin eşleri, kocalarının öldüğü zannıyla yeniden evlenmiştir. Ancak bu kadınlardan, bilâhare kocalarının hayatta olduğu anlaşılmanın ikinci evlilikleri feshedilerek ilk evliliklerin devamına hükmedilmiştir. Meselâ 7 Zilkâde 1273 (29 Haziran 1857) tarihli bir belgeye göre, kocası Feyzi'nin askerde öldüğü zannıyla Mehmed b. İbrâhim'le evlenen Ümmühan bint Mahmud'un eşi Feyzi'nin hayatta olduğunun anlaşılması üzerine, birinci evliliğin geçerli olduğuna hükmedilerek Ümmühan'ın, Mehmed'den tefrîk edilmesine karar verilmiştir.³⁷⁵ Kezâ 23 Rebiülevvel 1283 (5 Ağustos 1866) tarihli bir belgede, Korkmaz Mahallesi'nden Ömer b. Müslüm, Urfa'dan başka yere gidip 3 yıl boyunca dönmeyince eşi Emîne bint Ali, Ömer'in vefât ettiği zannıyla Mehmed b. Bektaş'la evlenmiştir. Ancak Ömer, evlilikten bir ay sonra Urfa'ya geri dönüp olayı haber alınca mahkemeye müracaat ederek Emîne Hanım'ın ikinci evliliğinin feshini talep etmiştir. Mahkeme, birinci nikâhın sabit olması üzerine ikinci nikâhı feshederek, Emîne'nin “bilâ ‘iddet” ilk eşi Ömer'e dönmesine karar vermiştir.³⁷⁶

Osmanlı dönemi Urfa toplum hayatında karşımıza çıkan evlilik türlerinden biri de sicillerde “nikâh-ı şîğâr”³⁷⁷ veyahut “akd-ı mubâdele”³⁷⁸ olarak yer alan berdeldir. Bilindiği gibi berdel; iki kadının mehirsiz olarak biri diğerine mukabil olmak üzere iki erkeğe nikâhlanmasıdır. Bir başka ifadeyle, iki erkeğin bacılarını mehirsiz olarak değiş tokuş yoluyla birbirlerine nikâh etmeleridir.³⁷⁹ Urfa Kadı Mahkemesi'ne yansıyan davalardan, berdel usûlüyle evlenen kızlara mehir verilmediği ve berdel niyeti olmadan yapılan bazı nişanların sonradan berdele dönmesi üzerine, ilk nişan esnasında verilen mehirlerin geri alındığı görülmektedir. Meselâ 15 Cemâziyelevvel 1293 (8 Haziran 1876) tarihli bir belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Huvek Karyesi'nden Hüseyin b. Cuma, oğlunu Abuzer b. Abdi Ağa'nın kızıyla 800 kuruş mehir karşılığında nişanladıktan bir

³⁷⁵ UŞS. 205/170-404.

³⁷⁶ UŞS. 206/106-273.

³⁷⁷ UŞS. 211/200-23.

³⁷⁸ UŞS. 208/203-931.

³⁷⁹ Bilmen, **Kamus**, II, 6; Cin, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, s. 36-37.

müddet sonra, kızını da Abuzer'in oğluna vermiştir. Olayın berdele dönmesinden sonra Hüseyin, Abuzer'e vermiş olduğu 800 kuruş mehrin iadesini talep etmiştir.³⁸⁰

Evlilik iki kişi arasında meydana gelmesine rağmen, berdelde oluşturulan şartlar, dört kişiye de karşılıklı sorumluluklar yüklemektedir. Gerek evlilik öncesinde gerekse de evliliğin devamında, çiftlerden birinin yaşadığı huzursuzluk "berdel"ine de yansımaktadır. Bu hususa dâir 14 Ramazan 1291 (25 Ekim 1874) tarihli iki farklı boşanma kaydı, söz konusu durumu göz önüne sermektedir. İlk belgede, Harran Nâhiyesi Keberli Karyesi'nden Ali bin Şetâvî'nin, nikâhlı eşi Aynzeliha bint Abdullah'ı talâk-ı bâîn ile boşadığı, ikinci belgede ise yine Keberli Köyün'den Abdullah bin Kays'ın, eşi Fatma bint Şetâvî'yi aynı usûlle yani talâk-ı bâîn ile boşadığı kaydedilmiştir.³⁸¹ Her iki belge dikkatlice incelendiğinde Ali'nin, kız kardeşi Fatma'yı Abdullah'a, Abdullah'ın da kızı Aynzeliha'yı Ali'ye nikâhladığı anlaşılmaktadır. Her iki davada, mehrin zikredilmemiş olması ve taraflardan gelen herhangi bir nafaka veya eşya talebinin bulunmaması, evlenmelerin berdel ile gerçekleştiği ihtimalini güçlendirmektedir. Her iki nikâhın, aynı gün sona erdirilmiş olması da, aynı şartlarda başlatılan berdelin, aynı şartlarla bitirildiğini göstermektedir.

Mehir verilmeden yapılan berdel evliliklerde, kadınlardan birinin vefâtı halinde, diğer kadın mehrini talep edebilmekteydi. Nitekim 4 Muharrem 1298 (7 Aralık 1880) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kızılkoyun Mahallesi'nde berdel usûlüyle evlenen İslim'in vefâtından sonra ona karşılık olarak evlenen Selva, mahkemeye müracaat ederek kocası Bozan'dan mehir talebinde bulunmuştur.³⁸² Bu kadınların mehri, ileride temas edeceğimiz üzere mehirsiz evlenen kadınlar gibi ecr-i misliyle belirlenmiştir. Berdelde, kadına ait olması gereken mehirden, babaları ve kocaları faydalandığından toplumda hoş karşılanmamakla birlikte kadına mehr-i misl verilmesi

³⁸⁰ "...Medîne-i Urfa muzâfâtından Huvek Karyesi sâkinlerinden Hüseyin b. Cum'a medîne-i mezkûre hükûmet konâğında meclis-i temyîz-i hukûka mahsûs odada mün'akid meclis-i şer'imizde Abuzer b. Abdî Ağa muvâcehesinde târihinden üç sene mukaddem iş bu merkûm Abuzer kerîmesini oğluma 'akd itmek üzere mehr-i mu'aceline mahsûben benden sekiz yüz kuruş ahz ve kabz edüp ba'dehû merkûm Abuzer'in oğluna ben dahi kızımı bi-tarîki's-ş-şîğâr 'akd ve nikâh itmimizle medfû'um bulunân meblâğ-ı mezbûru Abuzer'den talep iderim...", UŞS. 211/200-23.

³⁸¹ UŞS. 213/210-254.

³⁸² UŞS. 208/203-931.

nedeniyle Hanefî, Şafî ve Hanbelîlerce muteber addedilmiştir.³⁸³ İslâm hukukunda bu çerçevede hükme bağlanın berdelin, Osmanlı şer'î mahkemelerince de geçerli sayıldığı anlaşılmaktadır.

Sicillere yansıdığı kadarıyla Urfa'daki gayrimüslimlerin mahkeme huzurunda akdettikleri herhangi bir nikâh mevcut değildir. Dolayısıyla bu nikâhlar, murahhaslar veya onların vekili durumundaki din adamları nezâretinde kiliselerde ve evlerde yapılmıştır. Hıristiyanlar'a ait çeşitli tarihlerdeki verâset davalarından farklı mezheplerden de olsa genellikle şehirdeki Hıristiyanlar'ın birbirleriyle evlendikleri görülmektedir.³⁸⁴ Aynı şekilde miras davalarından şehirdeki gayrimüslimlerin çevre vilayetlerdeki dindaşlarından kız alıp verdikleri anlaşılmaktadır.³⁸⁵

Evlilik konusunda son olarak bu dönemde payitahttan sâdır olan bir fermâna kısaca değinmekte fayda görüyoruz. 24 Rebûlahir 1300 (4 Mart 1883) tarihli bu fermân, kayıttaki ifadesiyle, *“tebe‘a-i Devlet-i ‘Aliyeden bir kadının Hüvendigâr Vilâyeti İrân Şehbenderi vesâtiyetiyle İrânî bir hoca tarafından tebe‘a-i İrânîden birine tenkîh olduğu”* haberleri üzerine gönderilmiştir. Fermânda, *“İrânîlerin Osmanlı kadınları ile izdivâcları memnû‘ olduğu”* ve vilâyetlerde bulunan yetkililerin bu *“memnu‘iyetin muhâfazasına itina”* göstermeleri ve *“memnu‘iyet-i mezkûrun her tarafa ma‘lûm”* olması istenmiştir.³⁸⁶

3- Çok Eşlilik

İslâm dini, tek kadınla evliliği teşvik etmekle beraber çok eşliliği de yasaklamamıştır. Bu hususa dâir bir takım kayıt ve şartlar bir tarafa, çeşitli hikmetlere binâen bir erkeğin aynı anda dört kadına kadar evlenmesine müsaade edilmiştir.³⁸⁷

³⁸³ Cin, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, s. 36-37.

³⁸⁴ UŞS. 206/304-1039; UŞS. 206/370-192; UŞS. 219/48-59.

³⁸⁵ UŞS. 217/34-70.

³⁸⁶ UŞS. 226/168-356. Bu konuda benzer ifadeler içeren başka bir kayıt için bkz. UŞS. 226/503-197.

³⁸⁷ Çok eşliliğin İslâm'daki uygulaması, şartları ve hikmetleri için bkz. Ahmed Ali Reyyân, **Ta‘addüdü’z-Zevcât ve Mi‘yaru Tahakkuki’l-Adâle Beynehünne fi’ş-Şerî‘ati’l-İslâmiyye**, Kahire 1984; Fatma Aliye ve Mahmud Esad, **Ta‘addüdü-i Zevcât**, Ed. Rana von Mende-Altaylı, İstanbul 1316; Adnan Demircan, “Cahiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik”, **İSTEM**, 2003, 1/2, 9-32; Mehmet Özgü Aras, “İslâm’a Göre Çok Evlilik”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**,

Ancak, İslâm'ın izin verdiği çok eşlilik, sanılanın aksine Osmanlı toplumunda yaygın bir gelenek değildir. Gerek batılı seyyahların ifadelerinde, gerekse de son dönemde artarak devam eden arşiv çalışmalarında bu husus açıkça görülmektedir. Eşler arasında adaleti gözetmenin güçlüğü, yapılacak evlilik masraflarının fazlalığı, her eş için tam teşkilatlı mekân temin etme ve onlara bakmanın maddî zorluğu, kumaların geçinememesinin sebep olacağı hâne içi huzursuzluk, anne-babaların kızlarını evli erkeklere vermemeye özellikle dikkat etmesi gibi sebepler, kanunen izin verilen çok eşliliğin yaygınlaşmasında caydırıcı bir role sahip olmuştur.³⁸⁸ Nitekim terekeler üzerinde yapılan çalışmalar da, Osmanlı toplumunda çok eşliliğin yaygın olmadığını göstermektedir.³⁸⁹

Bilindiği gibi Osmanlı'da vefât eden kimselerin terekeleri, vârislerinin talebi halinde şer'î mahkemelerce taksim edilerek sicil defterlerine kaydedilmekteydi. Urfa Kadı Sicilleri'nde de gerek Müslümanlara gerekse gayrimüslimlere ait çok sayıda tereke kaydı mevcuttur. Bunların bir kısmı şehirde vefât eden yabancı tüccar, yolcu ve

2007, S. 24, ss. 183-188; Semra Ulaş, "İslâm'da Çok Kadınla Evlilik", **İslâmî Araştırmalar**, 1992, VI/1, 52-63; Ali Öge, "Çok Eşle Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış", **Mehir**, 1998, S. 2, ss. 105-108.

³⁸⁸ Osmanlı toplumunda çok eşliliğin tercih edilmeyen bir durum olduğunu birçok batılı seyyah benzer ifadelerle belirtmektedir. Bkz. Aslı Sancar, **Osmanlı Kadını**, İstanbul 2009, s. 153-154; Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Bursa 1998, s. 86.

³⁸⁹ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul 2009, s. 124-125; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara 1992, I, 102; Ömer Demirel ve Diğerleri, "Osmanlıda Ailenin Demografik Yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara 1992, I, 102; Sancar, **Osmanlı Kadını**, s. 155; Bu konudaki bazı çalışmalarda elde edilen rakamlar şu şekildedir: İstanbul'da 1885-1906 yılları arasında % 2.5, güneyin Türkmen aşiretlerinde % 3, (Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 124-125) Bursa'da 1489-1640 yılları arasında % 4.5, (Hüseyin Özdeğer, **1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri**, İstanbul 1988, s. 45); 1670-1698 yılları arasında % 8.2, (Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", **OTAM**, Ankara 2010, S. 23, s. 96); 1839-1876 yılları arasında % 2.2, (Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, s. 87); Edirne'de; XVI-XVII yüzyıllarda % 7.3, (Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", **Belgeler**, 1966, III, 13); Ankara'da 1700-1730 yıllarında % 12 (Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", **Belleten**, Ankara 1990, LIV/211, 950); Konya'da 1700-1750 yılları arasında % 12,4 (Hayri Erten, **Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)**, Ankara 2001, s. 59), 1750-1850 yılları arasında % 7,5 (Muhittin Tuş, **Sosyal ve Kültürel Açından Konya**, Konya 2007, s. 147); Tokat'ta 1771-1810 yılları arasında % 15.8, (Rıfat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", **Belleten**, Ankara 1991, LIV/211, 1016); Kırşehir'de 1875-1892 yılları arasında % 12.2, (Nurhan Mıstanoglu, "Kırşehir'de XIX. Yüzyılın Sonlarında Sosyo-Kültürel Bakımdan Ailenin Genel Özellikleri (1875-1900)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, S. 21, s. 354); Kayseri'de 1700-1730 yıllarında % 8.6, (Muhiddin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1999, S. 4, s. 163).

misafirlere ait olsa da büyük bir kısmı şehir ve çevresinde yaşayan yerli halka aittir. Bu kayıtlarda kişilerin mal varlıklarıyla beraber vârisleri ve her bir vârisin terekeden aldığı hisse miktarı da yer almaktadır. Bilâhare tereke konusu üzerinde duracağımızdan burada konunun detaylarına girmeyeceğiz. Sadece terekelerdeki vârislerden hareketle incelediğimiz dönemde mevcut olan çok eşlilik oranlarını belirlemeye çalışacağız. Bu amaçla yaptığımız değerlendirmeye gayrimüslimlerin, Müslüman kadınların ve dışarıdan gelen yabancıların terekelerini dâhil etmedik. Kezâ söz konusu kayıtlarda eşleri ve çocukları bulunmayan erkeklerin, bekâr olabileceği ihtimalini göz önüne alarak bu kimseleri değerlendirme dışı bıraktık. Dolayısıyla sadece eşleri zikredilen yahut eş bulunmasa da vârisler arasında çocukların bulunduğu Müslüman erkek terekelerini esas aldık. Bu çerçevede, 411 (% 59)'i şehir, 283 (% 41)'ü de köylere ait olmak üzere toplam 694 tereke tesbit ettik. Çeşitli miras ve verâset davalarında, vârisler de zikredildiğinden daha çok kayıt bulabilmek mümkünse de elimizdeki 694 terekenin bu konuda gerçeğe yakın rakamlara ulaşmak için yeterli bir sayı olduğuna kanaat getirerek, diğer kayıtları değerlendirme ihtiyacı hissetmedik. Ayrıca şehir merkezi ve kırsalına ait terekeleri ayrı ayrı ele almak suretiyle varsa aralarındaki farklılıkları ortaya koymak istedik. Bu ilkeler çerçevesinde XIX. asrın ikinci yarısında Urfa Kazâsı'nda ve köylerinde çok eşlilik oranlarının aşağıda gösterilen şekilde olduğu tesbit edilmiştir.

1850-1900 Yılları Arası Tereke Kayıtlarına Göre Urfa'da Çok Eşlilik Oranları										
Evliliğin Olduğu Yer	Tek Eşli		İki Eşli		Üç Eşli		Dört Eşli		Toplam	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Şehir	357	% 86,86	50	% 12,17	4	% 0,97	0	% 0	411	% 100
Kırsal	249	% 87,98	31	% 10,95	3	% 1,07	0	% 0	283	% 100
Toplam	606	% 87,32	81	% 11,68	7	% 1,00	0	% 0	694	% 100

Tabloda da görüldüğü üzere, incelediğimiz dönemde Urfa toplumunda, tek eşlilik % 87,3, çok eşlilik % 12,7 dolaylarındadır. Tüm evlilikler içinde aynı anda 3 kadınla evli olanların oranı ise % 1 civarındadır. Ayrıca şehir merkezindeki çok eşliliğin

% 1 civarında bir farkla kırsaldan daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.³⁹⁰ Ayrıca mevcut tereke kayıtlarında, aynı anda 4 kadınla evli olan herhangi bir erkeğe rastlanmamışsa da, tereke dışındaki belgelerde bu durumda bulunan sadece 1 kişiye tesadüf edilmiştir.³⁹¹

Yukarıdaki istatistiklerin daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için şu iki hususun bilinmesinde fayda vardır. Öncelikle bu istatistikler, en az bir eşi veyahut bir çocuğu hayatta bulunduğu, bir başka ifadeyle evli olduğu halde kendisi vefât eden erkekler temel alınarak yapıldığından, eşlerin birden fazla olması ve bunlardan biri veya birkaçının kocadan önce ölmüş olması muhtemeldir. Dolayısıyla çok eşliliklerin sicillerde tesbit edilen rakamlardan daha fazla olma ihtimali bulunmaktadır. Konunun önemli bir diğer noktası da şudur; Osmanlı'da vârisler arasında niza konusu olmayan terekeler mahkemeye taşınmamış, sadece vârislerin üzerinde anlaşılamadığı terekeler kassâm eliyle tahrîr edilerek sicillere kaydedilmiştir. Mehir konusunda da değineceğimiz üzere; çok eşliliklerde kocanın vefâtından sonra geride kalan eşlerin ve üvey kardeşlerin miras üzerinde anlaşamama ve bu anlaşmazlığı mahkemeye taşıma ihtimali tek eşliliklere göre her zaman daha yüksektir. Bu durumun da doğal olarak, çok eşli kimselere ait terekelerin sicillere daha yüksek oranda yansımaya sebep olduğu kanaatindeyiz.

Birden fazla kadınla evlilikte ekonomik faktörlerin etkili olup olmadığını tesbit etmek amacıyla, yukarıda belirttiğimiz 694 terekenin ortalamalarını tesbit ettik. Şehirdeki tek kadınla evli 357 erkeğin tereke ortalaması 9.740 kuruş iken, birden fazla kadınla evli erkeklerin ortalaması 14.453 kuruştur. Aynı şekilde kırsaldaki 269 adet tek eşli erkek terekesinin ortalaması 4.956 kuruş iken, birden fazla eşi bulunan erkeklerin ortalaması 10.977 kuruştur. Elde ettiğimiz rakamlar, şehirdeki insanların daha zengin olduğunu gösterdiği gibi birden fazla kadınla evli erkeklerin, genel olarak tek eşlilere

³⁹⁰ Urfa Kadı Sicilleri'ndeki 69 tereke üzerinde benzer bir çalışma yapan Hilmi Bayraktar, tek eşliliğin % 84, çok eşliliğin % 15, dul olanların ise %1 dolaylarında olduğunu belirtmektedir. Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 105.

³⁹¹ 1 Cemâziyelahir 1272 (8 Şubat 1856) tarihli bir vasî tayini belgesinde, Ruscuk Kazâsı'nda vefât eden Hızanoğlu Mahallesi sakinlerinden Köroğluzâde Sergerde Mehmed Bakır Ağa b. İbrâhim Halîl Ağa'nın, 4 eşi bulunduğu kaydedilmiştir. UŞS. 205/75-173.

göre daha fazla alım gücüne sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak bu durumun genel geçer bir husus olmadığı, çok eşli bazı erkeklerin oldukça düşük miktarlardaki terekelere sahip olduğu da görülmektedir. Ayrıca şahısların sahip olduğu ekonomik durumun her zaman çok eşlilik oranlarıyla paralellik gösterdiğini iddia etmek de mümkün değildir. Zira Osmanlı şehirleriyle alakalı benzer bazı çalışmalarda, kimi şehirlerde ekonomik durumun çok eşlilik üzerinde bir etkisi olmadığı ortaya konulmuştur.³⁹²

Urfa'da çok eşlilik oranlarıyla ilgili elde ettiğimiz rakamları daha sağlıklı değerlendirebilmek için bölgedeki diğer şehirlerin aynı konudaki oranlarına bakmakta fayda vardır. Meselâ XIX. Yüzyılda Şam ve Halep tereke defterleri incelenerek varılan sonuçlar, bu dönemde Şam'da çok eşlilik oranının % 10 olduğunu göstermiştir.³⁹³ Bölgenin bir diğer önemli şehri olan Antep'te bu rakam; 1539-1576 yılları arasında % 11,6,³⁹⁴ 1650-1700 yılları arasında % 17,9,³⁹⁵ XVIII. yüzyılın ilk yarısında % 16,³⁹⁶ 1752-1756 yılları arasında % 15³⁹⁷ ve 1760-1777 yılları arasında % 8,4³⁹⁸ seviyelerindedir. Diyarbakır'da ise, 1787-1845 yılları arasında, sadece 80 tereke esas alınarak yapılan bir araştırmada çok eşliliğin % 21,25 olduğu kaydedilmiştir.³⁹⁹ Bu rakamlar göz önüne alındığında; Urfa'daki oranların Şam ve Antep bölgesinden biraz yüksek, Diyarbakır'dan da oldukça aşağıda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hem Diyarbakır hem de Mardin ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman) gibi çevre şehirlerin sicilleri üzerinde yapılacak daha kapsamlı çalışmalarda elde edilecek rakamlar, Urfa'daki çok eşlilik kültürünü daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmemize katkı sağlayacaktır. Çünkü

³⁹² Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", **OTAM**, Ankara 2010, S. 23, s. 98; Ömer Demirel ve diğerleri, "Osmanlılarda Ailenin Demografik yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara 1992, I, 104-105.

³⁹³ Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, X, 380.

³⁹⁴ İbrahim Etem Çakır, "16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)" **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, 9/1, 8.

³⁹⁵ İsmail Kıvrım, "XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin oluşumu, (1650-1700)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya 2007, S. 22, s. 383.

³⁹⁶ Hüseyin Çınar, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 158.

³⁹⁷ Galip Eken, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya 2000, S. 6, s. 485.

³⁹⁸ Zeynel Özlü, **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep**, Gaziantep 2004, s. 37-43.

³⁹⁹ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Ankara 1995, s. 277.

söz konusu şehirler, etnik ve kültürel yapı itibariyle Urfa'yla daha çok benzer özellikler göstermektedir.

Kadı sicillerinde çok eşliliğin nedeni olarak tesbit ettiğimiz birkaç husus üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Bilindiği gibi sicillerden bu durumun temel sebeplerini tam olarak tesbit edebilmek mümkün değildir. Ancak bazı terekelerde birden fazla eş olmasına rağmen vârisler arasında çocukların bulunmaması bu ailelerdeki çok eşliliğin evlat sahibi olma amacıyla gerçekleştirildiği izlenimini uynadılmaktadır.⁴⁰⁰ Çünkü kısırlık sebebinin kadın olarak görüldüğü çoğu ailede, erkek toplumsal baskı ve bilhassa kendi yakın çevresinin etkisiyle ikinci bir evlilik yapabilmekteydi. Aynı şekilde erkek çocuğuna ayrı bir önemin atfedildiği bölgede,⁴⁰¹ bazı çok eşli ailelerde vârisler arasında çok sayıda kız çocuğu bulunmasına rağmen erkek çocuğunun bulunmaması, erkek çocuk sahibi olmak için çok eşliliğin yapıldığı intibâını vermektedir.⁴⁰²

Ayrıca birden fazla eş olan erkeklere ait terekelerde, vârisler arasında yer alan tüm çocukların, ya da tüm erkek çocukların, “sulb-i sağır” yani küçük olması, ikinci evliliğin çocuk, ya da erkek çocuk gayesiyle gerçekleştirildiği noktasında göz ardı edilmemesi gereken diğer kayıtlardır.⁴⁰³ Ancak yapılan çok eşliliklerin tamamıyla zikrettiğimiz sebeplere dayandığını söylemek elbette mümkün değildir. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi erkeklerin ekonomik gücünün de çok eşlilikte önemli rol oynadığı

⁴⁰⁰ UŞS. 204/69-123; UŞS. 213/254-408; UŞS. 218/72-772; UŞS. 219/223-352; UŞS. 221/122-580; UŞS. 221/192-710.

⁴⁰¹ Ailede erkek ve kadın birlikte bulunsun da Urfa ve çevresinde, soyun erkekler aracılığıyla sürdürüldüğü kabul edilir. Dolayısıyla babanın soyunu devam ettirmek ancak oğullara sahip olmakla mümkündür. Bu sebeple bölgede evli olmayan veya evli olsa da erkek çocuk sahibi olmayanlar, “ocakları”nı sürdürecektir kimse olmadığı için “körocak” olarak değerlendirilir. Şevket Ökten, “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2009, II/8, 305-307.

⁴⁰² Meselâ Harran Kazâsı Şeyh Çoban Karyesi'nde vefât eden Hamo b. Bekir'in 10 Safer 1285 (2 Haziran 1868) tarihli terekesine göre, Hamo'nun 2 eşi ve 9 kız çocuğu mevcut olup erkek çocuğu ise yoktur. UŞS. 206/390-272; Benzer durumdaki aileler için bkz. UŞS. 205/75-173; UŞS. 210/53-254; UŞS. 206/735-1091; UŞS. 204/6-12; UŞS. 210/136-450; UŞS. 210/351-391.

⁴⁰³ Meselâ, İmâm Kulu Mahallesi'nde vefât eden Hacı Ahmed b. Abdullah'ın 13 Şaban 1284 (10 Aralık 1867) tarihli terekesine göre, vârisler arasında 3 eş ve “sulb-i sağır” bir kız çocuğu mevcuttur. Çocuğun küçük olması, Ahmed Efendi'nin üçüncü evliliğinde çocuk sahibi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. UŞS. 206/306-1050; Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 205/143-321; UŞS. 206/41-96; UŞS. 206/348-119; UŞS. 206/361-163; UŞS. 206/586-655; UŞS. 204/64-111; UŞS. 214/176-23; UŞS. 211/35-767; UŞS. 211/69-870; UŞS. 211/70-872; UŞS. 210/84-323; UŞS. 210/132-439; UŞS. 213/86-1308; UŞS. 213/166-118; UŞS. 218/337-22; UŞS. 220/68-729; UŞS. 226/350-736.

kanaatindeyiz. Ayrıca toplumun bazı kesimlerinde çok eşliliğin bir kültür olarak devam ettiği, ölen şahsın ve babasının çok eşli olmasından anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴ Bu hususta son olarak; eşin aile hayatını devam ettiremeyecek şekildeki sürekli rahatsızlığının⁴⁰⁵ ve bilhassa ziraat gibi kol gücüne dayanan ekonomilerde nüfusun üretim artışına yapacağı katkının çok eşliliğin diğer nedenleri arasında olabileceğini ifade etmeliyiz.⁴⁰⁶

Çok eşliliğin Anadolu topraklarının büyük bir kısmına nispeten daha fazla görüldüğü Urfa’da, çok eşliliğin birçok sonucu da mahkemeye yansımıştır. Gerek karı-koca, gerek kumalar arasında gerekse de kocanın vefâtından sonraki süreçte yaşanan davalar, bu evliliklerin sosyal sonuçlarını daha rahat görmemize imkân sağlamaktadır. Çok eşli evliliklerde karı koca arasındaki en yaygın anlaşmazlık, kocanın eşlerin hukukuna riâyet edememesidir. Meselâ 23 Rebiülevvel 1284 (25 Temmuz 1867) tarihli bir belgede, Korkmaz Mahallesi’nden Hanife bint Karaca, mahkemeye yaptığı müracaatta; kocası Mahmud b. Mahmud’un sürekli mahalledeki diğer eşinin evine gidip orada kaldığını ve hukûk-i zevciyete riâyet etmediğini belirterek kendisinden şikâyetçi olmuştur. Mahkeme, bu hususun tekrar etmemesi için Mahmud’a bir kefil tayin etmiş ve Hanife’nin haklarına riâyet etmesini istemiştir.⁴⁰⁷ Aynı şekilde 17 Şaban 1297 (20 Temmuz 1880) tarihli bir belgede Tuzeken Mahallesi’nden Râziye bint Salih; kocası Mehmed b. Bedir’in kendisini diğer eşiyle aynı evde ikâmet ettirdiği gibi, “*hukûk-i kısme*” riâyet etmediği ve darp ettiği için tenbîh edilmesini istemiştir.⁴⁰⁸

Çeşitli belgelerde, kumaların anlaşamayıp kavga ettiği ve bu durumun hâne içinde huzursuzluklara sebebiyet verdiği görülmektedir. 18 Safer 1310 (11 Eylül 1892) tarihli bir belgede, Harran Nâhiyesi Şeyh Çoban Karyesi’nden İsa b. Abdullah, mahkemeye müracaat ederek kardeşi evinde bulunan eşi Avâşe’nin, eve dönmesini talep etmiş; ancak Avâşe üç yıl önce aynı evde kaldıkları kuması Zehra ile kavga ettiklerini, İsa’nın kavgadan sonra hakaret edip kendisini dövdüğünü ve “*anâm gibisin bâcım*

⁴⁰⁴ UŞS. 213/283-546.

⁴⁰⁵ 14 Ramazan 1312 (11 Mart 1895) tarihli bir belgeye göre, Urfa Yüzbaşısı Sirân Ağa, eşi Hatice’nin aklını yitirmesi üzerine, onu boşamadan Tiryakizâde Mehmed Ağa’nın kızı Rahime ile evlenmiş, Hatice Hanıma da bir hizmetçi tutarak nafakasını ödemiştir. UŞS. 219/356-561; UŞS. 219/389-616.

⁴⁰⁶ Öztürk, “Osmanlı’da Çok Evlilik”, s. 376.

⁴⁰⁷ UŞS. 206/242-757.

⁴⁰⁸ UŞS. 208/153-821.

gibisin git mutallakasin” diyerek boşadığını iddia etmiştir. Şâhitlerin beyanları üzerine mahkeme, boşanmaya hükmetmiştir.⁴⁰⁹ Ayrıca kocanın her iki eşten önce vefât ettiği durumlarda, miras ve eşyaların paylaşılması hususunda kumalar arasında anlaşmazlıklar yaşandığı görülmektedir.⁴¹⁰

İslâm çok eşliliğe izin vermiş olmakla birlikte bunun için bir takım sınırlayıcı şartlar getirmiştir. Eşler arasında adaletin sağlanması, eşlerle çocukların nafakalarının tedarik edilmesi bu şartların başında gelmektedir. Bu çerçevede çok eşliliğin yol açtığı bir diğer sosyal olgu da, kumasıyla aynı evi paylaşmak istemeyen kadınların, mahkeme yoluyla kocalarından ayrı ev talebinde bulunmasıdır. 20 Zilkâde 1300 (22 Eylül 1883) tarihli bir belgeye göre, Hızanoğlu Mahallesi’nden Aynzeliha bint Hacı Hüseyin, kocası İbrâhim b. Attâr Halîl’in annesi ve diğer eşiyle birlikte kaldığını ancak ayrı evde kalmak istediğini belirterek kocasının kendisine ayrı bir ev tahsîs etmesini istemiştir. İbrâhim’in ayrı ev tedarik etmeye kudretinin bulunmadığını belirtmesine rağmen şer‘î mahkeme, ayrı evin teminine kadar İbrâhim’in babaevindeki eşi Aynzeliha’ya aylık 45 kuruş nafaka ödemesine karar vermiştir.⁴¹¹ Aynı şekilde 28 Safer 1313 (20 Ağustos 1895) tarihli bir başka belgede, Askeriye Mahallesi’nden Rabia bint Nâsır, eşi Mehmed Bakır bin Kaysî Mustafa’dan, diğer eşinden ayrı bir mesken ve nafaka talebinde bulunmuştur. Mehmed Bakır’ın buna iktidarı olmadığını belirtmesine rağmen mahkeme, kocanın baba evinde kalan eşi Rabia Hanım’a ayrı bir mesken temin edinceye kadar, yevmî 2 kuruştan aylık 60 kuruş nafaka ödemesine karar vermiştir.⁴¹² Daha önce de temas ettiğimiz üzere, tek eşli evliliklerde kadınların, erkeğin ailesinden kaynaklı yeni mesken talepleri açık bir hukuksuzluk olmadığı sürece reddedilmiştir. Ancak kayıtlarda yer alan birçok davadan anlaşıldığına göre, çok eşli ailelerdeki kadınların bu talepleri herhangi bir mazeret gözetmeksizin kabul edilmiş ve kadının yeni meskenindeki ihtiyaçları da kocası tarafından karşılanmıştır.⁴¹³ Dolayısıyla Urfa Şer‘iye Mahkemesi’nin bu

⁴⁰⁹ UŞS. 220/149-857.

⁴¹⁰ UŞS. 210/235-91; UŞS. 219/199-317; UŞS. 222/53-87.

⁴¹¹ UŞS. 226/254-528.

⁴¹² UŞS. 218/88-798.

⁴¹³ UŞS. 206/242-757; UŞS. 208/26-518; UŞS. 216/178-567; UŞS. 222/160-271; UŞS. 217/77-153; UŞS. 227/255-354; UŞS. 227/45-518.

konudaki kararları, eşlerin ayrı meskenlerde oturtulması hususunun, Osmanlı mahkemelerinde kadına ait bir hak olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Urfa'daki Hıristiyan ve Yahudiler'de dinî emirleri mucibince karşılaşmadığımız çok eşlilik,⁴¹⁴ bu dinlerden İslâm'a geçen mühtedîler arasında görülmektedir. Nitekim 2 Şaban 1305 (14 Nisan 1888) tarihli bir belgeye göre, Hekimdede Mahallesi'nde vefât eden Mühtedî Ali Şakir b. Abdullah'ın Elif ve Satha adında iki eşi bulunmaktadır.⁴¹⁵ Vârisler arasında çocukların bulunmaması, daha önce de belirttiğimiz gibi evliliğin, çocuk sahibi olma gayesiyle yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Bölgede bulunan bir diğer "tâife" olan Yezidîlerde ise, çok eşliliğin mevcut olduğu, terekelerinden anlaşılmaktadır. 23 Zilkâde 1291 (1 Ocak 1875) tarihli bir tereke davasından, Suruç Kazâsı Aligör Karyesi'nde vefât eden Yezidî Oso b. Asâf'ın, Fatma ve Rabiye adında iki eşinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁶

B- MEHİR

Evlenen kadına evlilik akdinin bir sonucu olarak teslim edilen mala veya bir gayrimenkulün belli bir süre kullanılması gibi malî kıymeti olan menfaate, İslâm hukukunda mehir veya mihr denmektedir.⁴¹⁷ İslâm'da satışı veya kullanılması yasak olmayan her şey erkek tarafından kadına mehir olarak verilebilmektedir. Bir başka ifadeyle, dinen yasak olmayan ve belli bir maddî kıymete hâiz olan her şey mehir konusu olabilmektedir.⁴¹⁸ Müslüman toplumlarda, kadına mehir olarak nakdi para, altın ve gümüş verilmesi yaygın bir gelenektir. İncelediğimiz dönemde Urfa'da bu geleneğin bir devamı olarak genellikle nakdi para ve halk arasında kullanılan her türlü ziynet eşyasının mehir olarak kararlaştırıldığı görülmektedir.⁴¹⁹ Ayrıca altın ve para ile birlikte gündelik hayatta ev eşyası olarak kullanılan yatak, yastık, hasır, kilim ile kazan, lenger,

⁴¹⁴ Urfa Kadı Sicilleri'nde yer alan, Hıristiyan ve Yahudi erkelere ait 129 terekenin ve çeşitli sebeplerle açılmış olan yüzlerce davanın hiç birinde, birden fazla kadınla evli olduklarına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.

⁴¹⁵ UŞS. 221/122-580.

⁴¹⁶ UŞS. 213/254-409.

⁴¹⁷ Karaman, *İslam Hukuku*, I, 338; Mehir konusunda Geniş bilgi için bkz. Aydın, "Mehir" DİA, Ankara 2003, XXVIII, 389-390; Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 210-281.

⁴¹⁸ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 214-215; Cezîrî, *İslâm Fıkhı*, V, 2168.

⁴¹⁹ UŞS. 218/120-832; UŞS. 220/428-1235.

tas, tabak, kaşık gibi kap kakaklar,⁴²⁰ buğday, arpa gibi tahıl ürünleri,⁴²¹ binek olarak istifade edilen hayvanlarla inek, öküz, koyun, keçi gibi hayvanlar⁴²² ve hamam urbası başta olmak üzere her çeşit elbise⁴²³ evlenen kadınlara mehir olarak verilen eşyalar arasındadır. Çok nâdir de olsa bazı evliliklerde tarla ve bağ-bahçe gibi gayrimenkullerin de mehir olarak verildiği müşahede edilmektedir.⁴²⁴

Bilindiği gibi İslâm'da mehir, ödeme zamanına göre, mehr-i mu'accel ve mehr-i muahhar olmak üzere iki çeşittir. Mehr-i mu'accel; nikâh akdinde peşin verilmesi şart koşulan mehirdir. Mehr-i müeccel de denilen mehri muahhar ise, daha sonra verilmesi gereken, ancak belli bir zaman zikredilmemişse ölüm ya da boşanma halinde muacceliyet kazanan mehirdir.⁴²⁵ Urfa Kadı Sicilleri'ndeki kayıtlara bakıldığında, mahkeme huzurunda akdedilen nikâhlarda, umumiyetle kadınlara ait her iki mehrin sarih bir şekilde belirtildiği görülmektedir. Bu akitlerde mehr-i muaccelin çoğu zaman kadının gündelik hayatta ihtiyaç duyduğu çeşitli ev eşyası olduğu, mehr-i muahharın ise nakit para olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. Ayrıca nişan bahsinde de belirttiğimiz gibi, bozulan nişanlardan sonra mahkemeye yapılmış olan müracaatlar, şehirde mehr-i muaccelin umumiyetle nikâhtan önce verildiğini göstermektedir.⁴²⁶

Bazı davalardan takip edildiği kadarıyla, mahkeme huzurunda gerçekleşmeyen evlilik akitlerinde, kadına mehir olarak verilen para ve eşyaların şâhitler huzurunda sesli olarak okunup mecliste hazır bulunan herkese duyurulduğu anlaşılmaktadır. 3 Şaban 1313 (19 Ocak 1896) tarihli bir boşanma davasından anlaşıldığına göre, Münteha bint Ali ile Araboğlu Mehmed b. Eyüb arasında mehir konusunda anlaşmazlık yaşanması üzerine, nikâh esnasında hazır olan şâhitler, mehir olarak verilen eşyanın nikâh

⁴²⁰ UŞS. 210/335-347; UŞS. 218/120-832; UŞS. 228/29-103; UŞS. 228/119-351; UŞS. 228/127-389.

⁴²¹ UŞS. 228/475-951.

⁴²² UŞS. 210/33-195; UŞS. 228/475-951; UŞS. 218/42-709.

⁴²³ UŞS. 205/26-44; UŞS. 220/428-1235; UŞS. 228/29-103.

⁴²⁴ UŞS. 206/617-747; UŞS. 210/33-195.

⁴²⁵ Bilmen, **Kamus**, II, 10; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1998, s. 284.

⁴²⁶ Meselâ 20 Zilkâde 1309 (16 Haziran 1892) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Hekimdede Mahallesi'nden Fatma bint İmâmağazâde Ali Ağa ile Abdurrahman bin Heyto arasındaki düğünün, mehir ödenmediği gerekçesiyle iptali söz konusu olmuş ancak Abdurrahman'ın yakınlarının mehrin ödenmesi hususunda kefil olmasıyla nikâh gerçekleştirilmiştir. UŞS. 220/36-672.

meclisinde “okunduğunu” belirtmişlerdir.⁴²⁷ Bu durum hiç şüphesiz, söz konusu belgede olduğu gibi, ortaya çıkabilecek çeşitli sıkıntılara, birçok insanın şahitlik etmesini kolaylaştırmıştır.

Nikâh esnasında çeşitli nedenlerle kendilerine mehir belirlenmeyen kadınlara bilâhare emsali olan kadınlar kadar mehr-i misil takdîr edilmiştir. Sicil kayıtlarındaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu mehir, bizzat mahkeme tarafından ve kadının “nesebi, malı, güzelliği, dindarlığı ve bekâreti” göz önüne alınarak belirlenmiştir. Nitekim 4 Muharrem 1297 (18 Aralık 1879) tarihli bir belgeye göre, berdelle evlendiği için kendisine mehir takdîr edilmeyen Selvâ bint Mehmed, mahkeme huzurunda kocası Bozan b. Halîl’den mehir olarak 5.000 kuruş talep etmiş, mahkeme de; neseb, mal, güzellik, diyanet ve bekâret emsal kabul edilerek Selva’yla aynı durumdaki kadınların 5.000 kuruş civarında bir mehirle evlendikleri tesbitinde bulunarak, Bozan’ın eşine bu miktarda mehir ödemesine karar vermiştir.⁴²⁸ Kocasının vefâtından sonra terekesinden mehir talep eden benzer durumdaki kadınların mehri de aynı usûl ile belirlenmiştir. Meselâ 6 Rebûlahir 1268 (20 Ocak 1852) tarihli bir tereke kaydında, Siverekli Mahallesi’nde eşi Ramo bin Mustafa’nın vefâtından sonra, terekesinden mehir talebinde bulunan Ayşe bint Mahmud’a, “kibel-i şer’den” 136 kuruş mehri misil takdîr edildiği anlaşılmaktadır.⁴²⁹

İslâm kadının mehir almasını bir hak kabul ederek, alınan mehri onun mülkü kabul etmiş ve kocanın bu menfaate müdahalesini yasaklanmıştır. Sicillerde yer alan belgelelerde de Urfa Kadı Mahkemesi’nin, bu yaklaşımla hareket ettiği ve eşin mehrine el koymaya izin vermediği görülmektedir. 3 Rebiülevvel 1296 (25 Şubat 1879) tarihli bir belgede Alihân Beg Mahallesi’nden Rahime bint Müslüm, kocası Müslüm’ün kendisine mehir olarak verdiği 1.100 kuruş kıymetli bir altın “reşmeyi” elinden aldığı

⁴²⁷ UŞS. 218/120, 121-832.

⁴²⁸ “...Câribden ve akâribden neseben ve mâlen ve cemâlen ve diyâneten ve bekâreten mezbûreye mûmâsil olan nisvân beş bin kuruş mehr-i mu’accel tesmiyesiyle tezevvüc olunagelüp, mezbûrenin müdde’âsı olan meblâğ-ı mezbûr beş bin kuruş mehr-i mu’accel misline müsavıdır...”, UŞS. 208/203-931.

⁴²⁹ UŞS. 204/141-243; Aynı şekilde 2 Şaban 1314 (6 Ocak 1897) tarihli, Urfa Hindiyân Tekkesi Şeyhi İmâm b. Gulâm Mehmed’in terekesinde, eşi Rahime’ye mehr-i misil olarak 750 kuruş verildiği kaydedilmiştir. UŞS. 218/337-22.

iddiasıyla mahkemede şikâyetçi olunca Müslüm, nikâhtan önce borç aldığını ve akabinde sahibine teslim ettiğini belirtmiştir. Ancak mahkeme reşmenin mehir olduğunu ve bu mehrin Rahime Hanım'ın hakkı olduğunu belirtip, gasp edilen reşmenin iade edilmesine karar vermiştir.⁴³⁰ Bu durum erkeğin, kadının rızâsı bulunmadan ona ait mehir ve diğer eşyaya hiçbir şekilde müdahalede bulunamayacağını göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde Urfa'daki kadınların, dinin kendilerine bir hak olarak verdiği ve nikâh akdi esnasında belirlenen mehri alma konusunda çok istekli oldukları, özellikle mehirlerini vermeyen eşlere itaat etmedikleri ve bu sebeple bazen koca evini terk edip baba evine gittikleri görülmektedir. 7 Rebiülahir 1313 (27 Eylül 1895) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Mahallesi'nden Zeyneb bint Hacı Mustafa, eşi Mehmed bin Hacı Üveys'in nikâhta mehir olarak kararlaştırılan bazı eşyaları kendisine vermemesi üzerine baba evine dönüp eşinden nafaka talebinde bulunmuştur. Mehmed'in; kalan eşyayı ödemeye iktidarının olmadığını belirtmesi ve eşinin eve dönmesi talebi mahkeme tarafından kabul görmemiş, mehri ödeyinceye kadar baba evindeki eşi Zeyneb'e yevmî 60 para nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde şer'î mahkeme, Mehmed'in kararlaştırılan mehri, *"tamamen edâ ve i'tâ etmedikçe zevcesi Zeyneb nefsinı kendüye teslimden men' hak ve salâhiyeti olduğu"*na hükmetmiştir.⁴³¹ Konuyla ilgili benzer kayıtlar da, kadının talebi durumunda mutlaka mehrin ödenmesine hükmedildiği, ödemeye yanaşmayan eşlerin de ödeyinceye kadar baba evindeki karısına nafaka vermekle mükellef kılındığı anlaşılmaktadır.⁴³²

Ayrıca bu husus için bazı erkeklere, hapis cezasının verildiği de görülmektedir. Nitekim 5 Cemâziyelahir 1299 (24 Nisan 1882) tarihli bir belgede, Halîfe Mahallesi'nden Hacı Recep b. Mehmed, eşi Elif bint Abdullah'ın 500 kuruş mehr-i mu'accelini ödemeyince, Urfa Hapishanesi'nde 90 gün hapis yatmış, iflas ettiğinin anlaşılması üzerine de serbest bırakılmıştır.⁴³³ Her ne kadar sicillerin genelinde

⁴³⁰ UŞS. 210/255-140.

⁴³¹ UŞS. 218/81-785.

⁴³² UŞS. 213/137-28; UŞS. 221/12-411; UŞS. 221/20-419; UŞS. 210/199-1; UŞS. 208/153-821.

⁴³³ "...Mezbûre Elif beş yüz kuruş mehr-i mu'accel tesmiyesiyle zevce-i medhûl bihâm olup mehr-i mu'accel-i mezkûru ben mezbûreye ifâ idemediğimden tâdiye ve ifâsı için ber-müceb-i jurnal doksan gün müddetinde mahbûs olmuş isem de ben fakîr ve ma'dûm ve müflis olup...", UŞS. 226/2-2.

kadınların mehir talepleri sıklıkla karşımıza çıkmaktaysa da, bazı kadınların, bu haktan vazgeçerek onu eşlerine hibe ettikleri de vakidir.⁴³⁴

İncelediğimiz dönemde, mehir veya miktarı konusundaki bazı ihtilâflar da sicillere yansımıştır. Özellikle eşlerin vefâtından sonra terekesinden mehir talebinde bulunan kadınların bu talepleri, bazen diğer vârisler tarafından reddedilmiş, dava şahitlerin ifadeleri doğrultusunda çözülmüştür.⁴³⁵ Bu ihtilâflarda mahalle imâmlarının şahitlik yapması, onların nikâh akitlerinde hazır bulunduğu veya nikâhlarından en azından haberdar oldukları sonucunu ortaya koymakla birlikte, söz konusu davalar ve dava sürecindeki ispat yolları, mehir miktarının yazılı olarak kayıt altına alınmadığını göstermektedir. Zira bu davalarda ne kadın, ne de nikâhı kıyan imâmlar, daha önce kararlaştırılan mehre dâir herhangi bir belge ibraz etmedikleri gibi bu konuda yazılı bir vesîkaya müracaat da söz konusu değildir. Dolayısıyla nikâh kıyan mahalle imâmlarının nikâh esnasında, akdettiği duruma dâir herhangi bir kayıt tutmadığı anlaşılmaktadır.

Mehirle alakalı sık karşılaşılan durumlardan biri, kadınların vefât eden kocalarının terekesinden mehr-i muahharlarını talepleridir. Bu husustaki taleplerin umumiyetle üç grup kadın tarafından yapıldığı görülmektedir. Öncelikle, çok eşliliğin tesbit edildiği birçok ailede, kocanın vefâtından sonra geride kalan eşlerin tamamı, mehir talebiyle mahkemeye müracaat etmişlerdir.⁴³⁶ Bu talepler arasında birkaç günlük zaman diliminin olması, eşlerin birbirlerinin taleplerinden etkilendiklerini göstermektedir. Benzer taleplerde dikkat çeken ikinci bir husus ise, erkek çocuğun bulunmadığı ailelerde kadınlar, mirastan daha fazla pay almak için terekeden alacağı

⁴³⁴ 29 Receb 1296 (19 Temmuz 1879) tarihli bu belgede; Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Emîne bint Mehmed, daha önce rızâsıyla mehrinden vazgeçtiğini ancak eşi Haydâr b. Osman'ın kendisini "bilâ nafaka" terk edip hukûk-ı zevciyete riâyet etmediği gerekçesiyle kocasından şikâyetçi olmuştur. UŞS. 210/356-401.

⁴³⁵ Meselâ 15 Şaban 1287 (10 Kasım 1870) tarihli bir belgede; Hızanoğlu Mahallesi'nde vefât eden Neccâr Abdurrahman b. Ali'nin terekesinden 1000 kuruş mehrini talep eden eşi Rahime bint Mehmed'in bu talebi, büyük oğlu Abdülkadir tarafından reddedilmiş, ancak şahitlerin ifadesi üzerine söz konusu miktarın Rahime'ye mehir olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. UŞS. 214/166-357; Bu konuda benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 218/83-789. UŞS. 228/110-326.

⁴³⁶ Meselâ 1293 (1876/1877) yılında Kadioğlu Mahallesi'nde vefât eden Kadir b. Mehmed'in eşlerinden Hatice bint Abuzer'in mehir talebinden 5 gün sonra diğer eşi Rahime bint Mamo da mahkemeye müracaat ederek mehir talebinde bulunmuştur. Her iki belge için bkz. UŞS. 211/129-1029, 1031; umumiyetle ardı ardına kaydedilmiş benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 226/236-492; UŞS. 226/236-493; UŞS. 221/168-1148; UŞS. 221/169-1151; UŞS. 228/254-266; UŞS. 228/255-267; UŞS. 213/346-702; UŞS. 213/347-703.

mehir ve alacaklı olduğu diğer hakların hiç birinden vazgeçmemiş ve bu hakların tamamını talep etmişlerdir.⁴³⁷ Zira bilindiği gibi vârisler arasında erkek çocuğu bulunmadığında, anne ve kız çocuklara belli oranda hisse ayrıldıktan sonra terekenin geri kalanı çeşitli derecelerdeki yakın akrabaya kalmaktadır. Umumiyetle terekeden mehir talebinde bulunan diğer kadınlar ise, kendisinden başka vâris olmadığı için eşinin terekesi beytûlmâle aktarılacak olan kimselerdir. Çünkü bu terekelerde, kadının belli orandaki hissesi ayrıldıktan sonra geri kalan önemli bir kısmı beytûlmâle kalmaktaydı.⁴³⁸ Dolayısıyla incelediğimiz dönemde Urfa'daki kadınların, kocalarından kalan mirasın kendilerine ve çocuklarına daha fazla miktarda kalması için çabaladıkları ve bunun için de şer'î bir yol olan terekeden mehir talebini kullandıkları anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın bir önceki bölümünde de belirttiğimiz gibi, sicillere kaydedilmiş çok sayıda evlilik akdi mevcuttur. Bu akitlerde kadınların mehirleri de kayıt altına alınmıştır. Buradaki mehir miktarlarına bakıldığında bu miktarın, incelediğimiz dönem başlarında 250-500 kuruş arasında, dönem sonunda ise umumiyetle 1001 kuruş olduğu görülmektedir. Bazı kayıtlarda, kadınlar için 2000 ile 5000 kuruş arası mehir belirlenmişse de bu durum nâdirattan kabul edilecek kadar azdır.⁴³⁹ Ancak ikinci kez evlenen kadınlarda ve kıptîlerde, mehir oranlarının çok daha düşük olduğu ve dönem boyunca genellikle 150-250 kuruş arasında seyrettiği görülmektedir.⁴⁴⁰

Gayrimüslimler, evliliklerini mâbetlerinde kendi dinî âdetleri üzere icrâ etmekteydiler. Gayrimüslimlere ait bu âdetlerin sicillere yansımama nedeni de bu evliliklerin mâbetlerde kayıt altına alınmasındandır. Gayrimüslimlerde mehir olduğuna dâir bir bilgi mevcut değildir. Ancak erkek tarafının evliliğe hazırlık sürecinde ve nişan

⁴³⁷ Meselâ 21 Zilhicce 1292 (18 Ocak 1876) tarihli bir belgeye göre Siverekli Mahallesi'nde vefât eden Eyüp Bedir Çavuş b. Mehmed Bakır'ın mirası eşi Zeliha Hanım, kız kardeşi Emîne ve amca çocuklarına kalmıştır. Bunun üzerine Zeliha Hanım, mahkemeye müracaat ederek terekeden mehir ve şahsına ait eşyaların tamamını talep etmiştir. UŞS. 211/80-899.

⁴³⁸ Meselâ 12 Şevvâl 1300 (16 Ağustos 1883) tarihli bir belgeye göre, bu tarihten önce Urfa'da redif taburu kumandanı iken Yusuf Paşa Mahallesi'nde vefât eden Hüseyin Vasfi Paşa'nın eşi Ma'zûze Hanım bint Ali Bey, çocukları bulunmaması hasebiyle eşinin beytûlmâle giden yüklü miktardaki terekesinden 5.000 kuruşluk mehrini talep etmiştir. UŞS. 226/223-466.

⁴³⁹ UŞS. 218/55-738; UŞS. 226/223-466.

⁴⁴⁰ UŞS. 210/160-518; UŞS. 210/176-555; UŞS. 210/176-556; UŞS. 219/179-285; UŞS. 226/101-200.

esnasında kız tarafına bazı hediyeler verdiği görülmektedir. Nişan bahsinde de başka bir vesileyle zikrettiğimiz 14 Safer 1272 (26 Ekim 1855) tarihli bir belgede Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Bido v. Şašo ile Apo'nun kızının nişanlandıklarında Bido'nun evlilikten önce kız tarafına bir gümüş saçlık, bir altın yüzük, bir çift altın ayna ve bir altın tepsi verdiği kaydedilmiştir.⁴⁴¹

C- BAŞLIK

İslâm'dan önceki çeşitli din ve toplumlarda kalın, kalıng, koşantı, engne gibi değişik adlarla anılan başlık; genel olarak evlenecek erkeğin, kız tarafına verdiği para veya malı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Başlığın tarih içinde, değişik toplumlarda ifade ettiği anlam ve uygulamalar bir tarafa, İslâm'a aykırı olmasına rağmen bazı Müslüman toplumlarda terk edilememiş oluşu tarihî bir gerçektir. Günümüzde dahi kısmen de olsa varlığını devam ettiren bu âdet, Osmanlı döneminde Urfa sosyal hayatında sıkça karşılaştığımız toplumsal bir vakiydir.⁴⁴² Başlık parası olarak ödenen malî miktar, evlenilecek kıza ve ailesine verilen değer bir nişanesi sayıldığından, başlık parasının fazlalığı kızın ve ailesinin toplum içindeki değer ve itibarının yüksekliğinin göstergesi sayılmıştır.⁴⁴³ Bu nedenle başlık parasının miktarı, ailelerin bağlı bulunduğu aşîrete, içinde yaşanılan sosyo-ekonomik şartlarla, soy ve asalete göre değişkenlik göstermektedir.

Başlık konusu çeşitli vesilelerle Urfa Kadı Sicilleri'nde sıkça yer almaktadır. Gerek bozulan nişan ve nikâh akitlerinden sonra başlığın iadesi için açılan davalarda gerekse de çeşitli şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla başlık, bu dönemde yaygın olarak görülmektedir.⁴⁴⁴ Bozulan nişan davalarından; başlığın, kız isteme veya nişan esnasında

⁴⁴¹ UŞS. 205/39-81.

⁴⁴² Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Başlık", **DİA**, İstanbul 1992, V, 131-133; Kazıcı, "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Evlilikte Başlık Problemi Üzerine Bazı Mülâhazalar", **İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)**, İstanbul 2005, s.109-116; Mahmut Tezcan, İlkel Topumlarda Başlık Parası Geleneği", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 1976, IX/1, 415-426.

⁴⁴³ Ergin, **Urfa Folklorunda Düğün**, s. 21-22; Ayhan Akış, **Gap'ın Şanlıurfa İlinin Sosyo-Ekonomik Coğrafyasına Etkileri**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2002, s. 112.

⁴⁴⁴ UŞS. 205/254-561; UŞS. 205/286-622; UŞS. 206/21-43; UŞS. 206/421-374; UŞS. 206/308-1058; UŞS 206/348-120; UŞS. 351-130; UŞS. 206/389-268; UŞS. 206/421-374; UŞS. 206/404-312; UŞS. 206/386-263; UŞS. 226/256-533; UŞS. 226/292-607.

belirlendiği ve düğünden önce kızın babası yahut velîsi durumundaki bir yakınına verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 5 Safer 1313 (28 Temmuz 1895) tarihli bir belgede kaydedildiğine göre, Dergezenli Mahallesi'nden Müslüm b. İbrâhim, Bozâbâd Nâhiyesi Gölpınar Karyesi'nden Kerimoğlu Abdullah b. Mehmed'in kızı İslim'i kardeşi Reşîd'e nişanlamış ve İslim'in babasına düğünden önce “*mehr-i müeccel olarak*” 2 çift öküz, 2 Mecidiye Altını ve 2 Beyaz Mecidiye vermiştir. Nişanın bozulması üzerine mehir olarak verilen eşya ve paraların iadesi talep edildiğinde, mahkeme huzurunda ikame edilen şâhitler Müslüm'ün, Abdullah'a “*kız başlığı*” için sözü edilen mal ve paraları geri verdiğine şâhitlik etmişlerdir.⁴⁴⁵

Yukarıdaki davada da görüldüğü üzere, bu dönemde başlıkla ilgili dikkat çeken en önemli husus, onun mehirle birlikte anılması ve ikisinin çoğu zaman birbirinden ayırt edilemeyecek derecede iç içe geçmiş olmasıdır. Evlilikten önce alınan para veya kıymetin adı halk arasında “mehir” olarak kalsa da, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu kıymet aileye teslim edilip onlar tarafından kullanıldığı için fiili olarak başlık haline gelmiştir. Meselâ 27 Cemâziyelahir 1314 (26 Kasım 1896) tarihli bir belgeye göre, Dergezenli Mahallesi'nden Züleyha'nın kızı Emîne ile Molla Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Nuri arasında yapılan nişan, aileler arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle bozulunca Molla Mustafa, dünürü Züleyha'ya verdiği 1.000 kuruş mehri talep etmiş; Züleyha da: “*Şimdi param yoktur inşallâhu te'âlâ kerîmemi digerine verdiğim vakitte alacağım meblağdan hakkını öderim*” demiştir.⁴⁴⁶ Bu ifadeler, evlenecek kıza verilmesi gereken mehrin, kızın ailesi tarafından alınıp harcandığını ve yeni bir nişan için kıza verilecek mehrin, yine aile tarafından tüketileceğini açıkça göstermektedir.

Çeşitli belgelerde görüldüğü kadarıyla insanlar, gündelik hayatta, mehir ve başlık kavramlarını birlikte kullanmaktadır. Sözelimi 7 Cemâziyelevvel 1268 (28 Şubat 1852) tarihli bir belgede Siverekli Mahallesi'nden Besev bint Hamza, annesi Fatma bint Bekir aleyhinde açtığı davada, “*vâlidem mezbûre Fâtıma târihinden yirmi gün mukaddem Şeyho bin İshâk beni bi-emrillahi te'âlâ tezvîc edüp merkûm Şeyho'dan*

⁴⁴⁵ UŞS. 218/38-700.

⁴⁴⁶ UŞS. 218/313, 314-406; 20 Rebûlahir 1304 (16 Mart 1887) tarihli bir belgede ise, Yusuf Paşa Mahallesi'nden Eyübo bin Halîl, Halepli Tüccar İsmail'e olan 100 kuruş borcu için, “...*kerîmesini âhara verüp mehr-i mu'accelinden meblâğ-ı deyn-i merkûmu ifâ...*” edeceğini belirtmiştir. UŞS. 227/117-55.

mehr-i mu'accelim olarak yüz altmış kuruş ya'ni başlığımı vâlidem mezbûre Fatma ahzu kabz etmiş olmağla talep ederim" demiştir.⁴⁴⁷ Aynı şekilde 1 Cemâziyelevvel 1282 (22 Eylül 1865) tarihli bir belgede, Döğerli Nâhiyesi Kanlıoğlu Karyesi'nden Hamoş b. Bozo, aynı köyden talip olduğu Adile'nin babası Ali b. Mehmed'e düğünden önce "*mehr-i müeccel ve başlık ve nişan nâmına*" 60 adet koyun ve keçi ile bazı eşyalar verdiğini belirtmiştir.⁴⁴⁸ Ancak verilen mal ve eşyalardan hangilerinin mehir veya başlık olduğu ayrı ayrı belirtilmemiş, verilen maddî değer için hem mehir hem de başlık kavramı birlikte kullanılmıştır. Evlenen kıza verilmesi gereken mehir, aynı ad ile kızın ailesine verilmesi suretiyle başlık halini aldığından bu dönemde, bazı evliliklerde mehir ile başlığı birbirinden ayırt edebilmek, neredeyse imkânsız olmaktadır.

Burada bir hususu açıklığa kavuşturmakta fayda vardır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, başlık olmadan akdedilen nikâhlarda, umumiyetle mehr-i muaccel ve mehr-i muahhar ayrı ayrı belirlenmiş ve akit esnasında birlikte zikredilmiştir. Ancak başlığın mevzubahis edildiği belgelerde, sadece bir mehir belirlenmiştir. Dolayısıyla, başlık olarak kızın ailesine verilen miktar, mehr-i mu'accelin yerine verilmiştir. Bu evliliklerde mehir adıyla belirlenen miktar ise, kadının evlilikten sonra bilâhare almaya hak kazandığı mehr-i müecceldir. Başka bir ifadeyle, başlığın olduğu evliliklerde, kadına verilmesi vaad edilen mehir, sadece kadının sonradan hak kazandığı mehr-i muahhardır. Kanaatimizce başlık ve mehrin iç içe girmesinin temel nedenlerinden biri de budur.

Bazı erkeklerin başlık vermeye yanaşmadıkları görülmekteyse de, başlığın sicil kayıtlarında fazlaca yer alması, toplumda yaygın olarak bulunduğu izlenimi vermektedir. Ayrıca bu hususun kimi aşîretlerde vazgeçilmesi mümkün olmayan bir töre halinde bulunduğu da bir gerçektir. Ancak aşîret mensubu bazı kızların, başlık vermek istemeyen sevdikleriyle evlenmek için bu geleneğe açıkça karşı çıktığı sicillere yansıyan hususlardandır. Nitekim 3 Rebiulevvel 1287 (3 Haziran 1870) tarihli bir belgeye göre Kanberiyeh Mahallesi'nden Rabia, mahkemeye müracaat ederek, "*bikr-i bâliğa*" olduğunu ve aynı mahalleden küfüvveten denk olduğu Salih'le evlenmek

⁴⁴⁷ UŞS. 204/129-222.

⁴⁴⁸ UŞS. 206/21-43.

istediğini ancak babası İbrâhim'in bu evliliğe karşı çıktığını belirterek, babasının “*tenbîh*” edilmesini talep etmiştir. Mahkemeye çağrılan İbrâhim, kızı Rabia'nın buluşa erdiğini ve evlenmek istediği Salih'in, dinen kendisine denk olduğunu ikrar ettikten sonra, ancak “*aşâirce âdet*” olduğu üzere, evlenilecek kız için başlık parası ödendiğini ancak Rabia'ya talip olan Salih'in buna yanaşmadığı için kendisinin de bu evliliğe karşı çıktığını belirtmiştir. Mahkeme başlık parasının şer'an ve kanunen yasal olmadığını belirterek, kızın rızâsı olduğu sürece babanın evliliğe karşı çıkmasının caiz olmadığına karar vermiş; Salih'in Rabia'ya sadece mehr-i misliyle mehir vermesi gerektiğine hükmetmiştir.⁴⁴⁹ Bir sonraki belgede evlilik akdinin gerçekleşmiş olması, babanın bu evliliği kabul etmek zorunda kaldığını göstermektedir.⁴⁵⁰

Evlilik akitlerinde zikredilmeyen başlık miktarlarını, çeşitli sebeplerle bozulan nişan akitlerinden sonra verilen miktarın iadesiyle ilgili açılan davalardan anlamaktayız. Bu belgelerde dikkat çeken hususlardan biri de, başlık parasının mehir miktarlarından daha yüksek olduğudur. İncelenen dönemde mehir miktarları daha önce de belirttiğimiz üzere ortalama 500 ile 1000 kuruş arasında değişmekteyken, başlık miktarlarının 1.000 kuruştan başlayıp 5.000 kuruşa kadar çıktığı görülmektedir. Meselâ 9 Zilkâde 1284 (3 Mart 1868) tarihli bir kayıta, Bozâbâd Nâhiyesi Sâf Karyesi'nden Müslüm b. Hacı Mehmed, oğlu Mehmed'e istediği Ayşe için, aynı köyden dünürü Bekir b. Mehmed'e 1400 kuruşu nakit olmak üzere toplam 3.560 kuruş başlık parası vermiştir.⁴⁵¹ Başlık bedeli olarak umumiyetle nakit para ödendiği görülmekle birlikte kırsal yerlerde parayla birlikte tahıl ürünleri ve hayvanların da verildiği sıkça karşımıza çıkan bir durumdur. 15 Rebûlahir 1285 (5 Ağustos 1865) tarihli bir belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Sâf Karyesi'nden İbrâhim b. Mehmed, evlendirdiği yeğeni Hanım bint Mustafa'nın başlığı için 10,5 kile buğday, 6,5 kile arpa, 2 tımın mercimek, 10 adet keçi ve koyun, 3 inek, 2 öküz, 1 merkep, 1 teşt, 1 kazan almıştır.⁴⁵² Kırsal yerlerde başlık parası olarak tahıl ürünleri, hayvanlar ve her türlü ev eşyası alınmıştır.

⁴⁴⁹ UŞS. 214/28-52.

⁴⁵⁰ UŞS. 214/28-53.

⁴⁵¹ UŞS. 206/348-120.

⁴⁵² UŞS. 206/421-374.

Başlıkla ilgili dikkat çeken hususlardan biri de, evlenen kızların düğünden bir müddet sonra ailesi veya velîsinden, kendisi için ödenen başlığı talep etmesidir. Bu davalarda aile veya velî umumiyetle, alınan başlığın veya bir miktarının düğüne hazırlık çerçevesinde çeyiz için harcadığını ifade etmiştir. Meselâ 17 Şaban 1284 (14 Aralık 1867) tarihli bir belgeye göre, Kanberiyeh Mahallesi'nden Rahime bint Hacı Cuma, şer'î mahkemede kardeşi Eyüb'ten evliliği esnasında aldığı 1.200 kuruş başlık parasını talep edince Eyüb, 1200 kuruş başlığı aldığını ancak bunu Rahime'nin çeyizi için harcadığını belirtmiştir. Mahkeme de bunun üzerine Rahime'nin talebini reddetmiştir.⁴⁵³ Ancak 2 Şevvâl 1311 (8 Nisan 1894) tarihli bir belgede, aynı konuda farklı bir hüküm verilmiştir. Bu kayda göre, Dergezenli Mahallesi'nden Müslüm b. Yusuf, mahallede kimsesi bulunmayan Ayşe bint Çelebi'yi himaye amacıyla evine almış ve yaklaşık 2 sene sonra da Yusuf b. Ramazan ile 400 kuruş karşılığında evlendirmiştir. Düğünden 6 ay sonra mahkemeye müracaat eden Ayşe, söz konusu 400 kuruşun mehri olduğunu ancak Müslüm tarafından alındığını ve müteaddit defalar istemesine rağmen bu meblağı alamadığını belirterek şikâyetçi olmuştur. Müslüm ise, düğünden önce aldığı 400 kuruş mehirin 115 kuruşuyla Ayşe Hanım'a çeyiz kabilinden elbise aldığını, geri kalan kısmını da vereceğini belirtmişse de, Ayşe'nin itirazı üzerine mahkeme paranın tamamının ödenmesine karar vermiştir.⁴⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin ve Urfa'daki şer'î mahkemenin başlığı ne şekilde değerlendirdiği hususuna da değinmemiz gerekmektedir. Sicillerde yer alan 20 Safer 1280 (6 Ağustos 1863) tarihli bir fermânda, bazı ahâlinin kızına “müşteri nâmıyla” talip olanlardan her kim ziyâde para verir ise kızını ona akdettiği, kimi nâiblerin bu husus için 600-700 kuruşa kadar akçe aldığı, bu durumun insanları faize, hasara ve ziyana düşürüleceği, mevsim-i izdivâci tehir edeceği ve kadınlarla erkekleri meşru olmayan yollara sevk edeceği belirtilerek sadece evlilik akitlerinde bekârlar için 10, seyyib ve seyyibeler için de 5 kuruş alınması ve bundan başka herhangi bir para talep edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁵⁵ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerde yayınladığı

⁴⁵³ UŞS. 206/308-1058.

⁴⁵⁴ UŞS. 219/115-179.

⁴⁵⁵ UŞS. 205/273-616.

fermân ve emirlerde, şeriata aykırı olarak erkekten mehir dışında herhangi bir mal istenmesinin ve başlığın açıkça yasaklandığı bilinen bir husustur.⁴⁵⁶

Urfa Şer'îye Mahkemesi, aileler arasında ihtilâf durumunda adı ister mehir ister başlık olsun, kıza veya ailesine verilen maddî menfaati mehir addetmiştir. 7 Muharrem 1312 (11 Temmuz 1894) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Bozâbâd nâhiyesi Çölmen Karyesi'nden Bedir ile 3000 kuruş mukabelesinde evlenen Ayşe'nin, evlendikten bir müddet sonra başka bir erkekle kaçması üzerine Bedir, daha önce Ayşe'nin ailesine vermiş olduğu 3000 kuruş başlığı mahkeme huzurunda babası Hame Besî'den talep etmiştir. Ancak Ayşe'nin babası, verilen mehrin düğün zamanı çeyiz için harcandığını, Ayşe'nin Bedir'le 3 yıl evli kaldıktan sonra gördüğü şiddet nedeniyle kaçtığını belirtmiş, mahkeme de verilen başlık parasını mehir kabul ederek davayı reddetmiştir.⁴⁵⁷ Belgede dikkat çeken hususlardan biri, tarafların mehir/başlık olarak verilen ve dava konusu olan para için kullandığı isimlendirmedir. Ayşe'nin ailesi alınan parayı mehir, Bedir ise verdiği parayı başlık olarak nitelendirmiştir. Konumuz açısından önemli olan nokta ise, kızın ailesine verildiği ve onlar tarafından harcandığı sabit olmasına rağmen mahkemenin verilen parayı “mehir” kabul etmesidir.

Mahkemenin, ailelerin ihtilâfı durumunda başlığı mehir kabul etmesi, onun başlığı tanımadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira bu konudaki kayıtlar, mahkemenin başlığı resmi olmasa da, pratikte kabul ettiğini göstermektedir. Çünkü bazı aileler, mehrin kendilerine ödenmedikçe evliliğin mümkün olmayacağını mahkeme huzurunda açıkça belirtmişlerdir. 15 Ramazan 1303 (17 Haziran 1886) tarihli bir belgede, Rumkale Kazâsı Çakâllu Karyesi'nden Mehmed, oğluna istediği Mekkiye için şer'î mahkeme huzurunda Oyumağaç Nâhiyesi Adilpazarı Karyesi'nden dünürü Mehmed'i “*râzı edinceye değın başlık vermeyi taahhüd*” ettiğini belirtmiştir.⁴⁵⁸ Aynı şekilde 11 Receb 1283 (19 Kasım 1866) tarihli bir başka belgede, Sultân Beg Mahallesi'nden Hacı Eyüb, kızı Adile'ye talip olan Mustafa'nın, kendisine ancak 2.000 kuruş mehr-i müeccel namıyla para vermesi şartıyla kızıyla evlenebileceğine dâir mahkmeden hüccet

⁴⁵⁶ Kazıcı, “Evlilikte Başlık Problemi”, s. 113-116; Akgündüz, “Başlık”, s. 133.

⁴⁵⁷ UŞS. 219/156-252.

⁴⁵⁸ “...*Merkûm Mehmed'i râzı edinceye değın başlık vermeyi ta'ahhüd eylediğim cihetle...*”, UŞS. 227/372-393.

almıştır.⁴⁵⁹ Hacı Eyüb, her ne kadar mahkeme huzurunda adına mehir dese de onun, paranın kendisine ödenmesini şart koşması paranın başlık olarak verileceği gerçeğini değiştirmemektedir. Zira mehir, bizzat evlenilecek kadına verilir ve o, bunu istediği şekilde kullanma hakkına sahiptir.⁴⁶⁰

Osmanlı, XIX. yüzyılda da dinin geçerli kabul etmediği başlık parasını kaldırmak yönünde bazı tedbîrlere almış olmakla birlikte Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Urfa ve çevresinde bu geleneğin ortadan kaldırılabilirdiğini iddia etmek mümkün değildir. Urfa Kadı Mahkemesi'nin, şikâyet olması halinde başlığa itibar etmediği açık bir husustur. Ancak şikâyet mevzu bahis olmadığında şer'î hukuka aykırı olan bu âdete karışmadığı ve onu ortadan kaldırma konusunda halkı zorlamadığı da ortadadır. Dolayısıyla kadıların, şer'î hukuka aykırı olmasına rağmen başlık hususunda "geleneğe sessizce itaat"⁴⁶¹ ettiklerini söylemek mümkündür. Bu nedenle incelediğimiz dönemde başlık konusu, Urfa başta olmak üzere bölge Osmanlı mahkemelerinde şer'î ve örfî hukukun esnetilerek uygulanmasını zorunlu kılan bir gelenek olmuştur.

D- NAFKA

İslâm, kadının çalışmasını yasaklamamakla birlikte evin geçimini erkeğe yüklemiş, aile içinde eş ve çocukların her türlü ihtiyacını sağlamak da babaya ait bir görev addedilmiştir. Bilindiği gibi bu husus, İslâm aile hukukunda "nafaka" olarak adlandırılmış ve fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde yer bulmuştur. Bu eserlerde, nafakanın umumiyetle kişinin yiyecek içeceği, meskeni, tedavi ve ihtiyaç halinde hizmetçi masraflarını içerdiği kabul edilmiştir.⁴⁶² Nafakanın kapsamına da evlilik ve kan bağı ile oluşan hısımlık gereği kadınlar ve çocuklar dâhil edilmiştir. Osmanlı kadı mahkemeleri, şer'î bir hak olan nafakanın takdîri ve takibine büyük bir önem vermiş ve bu hususu büyük bir titizlikle kayıtlara geçirmişlerdir. Söz konusu kayıtlara geçmeden önce, çocuklarla ilgili nafakayı çalışmamızın daha sonraki bölümlerinde ayrıca

⁴⁵⁹ "...İş bu merkûm Mustafa velisi bulunduğum kerîmem bîkr-i bâliğa Adile'yi her ne vakit tezevvüc eder ise mehr-i mü'eccel nâmıyla bana iki bin kuruş virüp 'akd itmek beni râzı eylediklerini hâvi bir kıt'a hüccet-i şer'îye verilmek matlubumdur..." UŞS. 206/140-387.

⁴⁶⁰ Kazıcı, "Evlilikte Başlık Problemi Üzerine", s. 112.

⁴⁶¹ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 93.

⁴⁶² Karaman, **İslâm Hukuku**, I, 342.

inceleyeceğimizi, burada sadece evlilik ve boşanma sürecinde dava konusu olup kadınların kendileriyle ilgili mahkemeye intikal ettirdikleri nafaka kayıtlarını ele alacağımızı ifade etmemiz yerinde olacaktır.

Evlilik birliği devam ettiği halde çeşitli nedenlerle Urfa dışına çıkıp, uzun süre dönmeyen erkeklerin eşleri, mahkemeye müracaat ederek, kocalarının malından olmak üzere kendileri ve çocukları için nafaka talep etmişlerdir. Meselâ 1 Rebiülahir 1272 (11 Aralık 1855) tarihli bir belgeye göre, Meczûmî Mahallesi'nden Hadle bint Ali, şer'î mahkemeye yaptığı müracaatta; eşi Ahmed Çavuş'un Erzurum'a gidip orada kaldığını, kendisinin ve iki kızının yardıma muhtaç olduğunu belirterek nafaka talebinde bulunmuş, mahkeme, şâhitlerin ifadesi doğrultusunda Hadle Hanım ile iki kızına Ahmed Çavuş tarafından ödenmek üzere yevmî 5 kuruş nafaka takdîr etmiştir.⁴⁶³ Aynı şekilde 22 Rebiülevvel 1313 (12 Eylül 1895) tarihli bir belgede de, hacca gitmeden önce malı için Hocazâde Salih Efendi b. Mustafa'yı vasî tayin eden Baba Melik Tâhir bin Molla Hasan'ın hacdan dönüşü gecikince, eşi Hüsniye bint Şeyho'nun talebi üzerine kendisine, kocasının malından yevmî 60 para nafaka tahsîsatı yapılmıştır.⁴⁶⁴

Eşi Urfa'da bulunan hiçbir gayrimüslim kadının, eşinden nafaka talep ettiğine dâir sicillerde bir kayıt mevcut değildir. Ancak 5 Rebiulevvel 1296 (27 Şubat 1879) tarihli bir kayıt, eşi şehir dışında olan bazı gayrimüslim kadınların, nafaka almak için mahkemeye müracaat ettiğini göstermektedir. Bu kayda göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Ermenî Lusya veledeti Hanım, mahkemeye müracaat ederek kocası Terzi Bozog v. Çölmen Karabet'in kendisini nafakasız bırakarak diyâr-ı âhara gittiğini belirtmiş ve nafaka talebinde bulunmuştur. Talebi tahkîk eden şer'î mahkeme, Bozog'un malından olmak üzere yevmî 2 kuruş nafaka takdirine hükmetmiştir.⁴⁶⁵ 27 Rebiulevvel 1287 (27 Haziran 1870) tarihli bir kayıta ise, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nden Protestan Marim v. Serkis, kocası Serkis v. Çarmıklı Karabet'in kendisi ve küçük oğlunu 10 yıldan beri bırakıp diyâr-ı âhara gittiğini belirterek kocasından

⁴⁶³ UŞS. 205/53-118. Ayrıca bkz. UŞS. 208/104-695; UŞS. 210/185-575; UŞS. 210/368-438; UŞS. 218/378-86.

⁴⁶⁴ UŞS. 218/109-817; Bu husustaki benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 210/356-401; UŞS. 206/272-891; UŞS. 218/378-86.

⁴⁶⁵ UŞS. 210/257-147.

geçmişe dönük, yıllık 500 kuruştan olmak üzere 5.000 kuruş nafaka ve boşanma talebi için kardeşi Kevork'a vekâlet vermiştir.⁴⁶⁶

Urfa Kadı Sicilleri'ndeki kayıtlara göre, evliyken kocasından nafaka isteyenler, daha önce de belirttiğimiz üzere, talep ettiği halde mehrini alamayan veya kumasıyla aynı evde kalmak istemediğinden ayrı mesken tedarik edilinceye kadar babasının evine dönüp orada yaşamaya devam eden kadınlardır. Ancak kocasının kendisine yeteri kadar nafaka ayırmadığını belirtenler sadece kuması olan kadınlar değildir. Kuması bulunmayan bazı kadınların da bu taleple mahkemeye şikâyette buldukları görülmektedir.⁴⁶⁷ Mahkeme bu davalarda belli bir nafaka miktarı tayin etmemiş, sadece “nafakanın ifası” ve kocanın bu hususa riâyetini tenbîh etmiş, davalı eş de söz konusu durumu taahhüt ettiğini belirtmiştir. Ancak kumasından dolayı kendisine ayrı bir mesken tedarik edilmesine rağmen, kocanın nafakasından kusur ettiği kadınlara belli bir miktarda nafaka belirlendiği de görülmektedir. Nitekim 11 Rebûlahir 1297 (23 Mart 1880) tarihli bir belgede, Kanberiyeh Mahallesi'nde Rahime bint Mehmed, kocası Ramo b. Ahmed'in diğer eşinin evinde kalıp kendisine nafaka vermediği şeklindeki şikâyeti üzerine Ramo'nun, Rahime'ye aylık 45 kuruş nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁸

Urfa Kadı Sicilleri'ndeki nafaka kayıtları, bu hususta hem kadınlara hem de erkeklere ait hakların korunduğunu göstermektedir. Kadının sosyal durumuna göre ihtiyaçları, erkeğin de ekonomik gücü göz önüne alınarak nafaka miktarı belirlenmiştir. Ancak kişilerin sözü edilen durumlarının yahut iktisadî şartların değişimiyle beraber takdîr edilen nafakanın da değişmesi gerekmektedir. Bu çerçevede daha önce takdîr edilen bazı nafakalarda, çeşitli sebeplerle değişikliklere gidildiği görülmektedir. Meselâ 11 Muharrem 1294 (26 Ocak 1877) tarihli bir belgeye göre, 1293 (1876) senesinde eşi Mecnun Hasan'dan nafaka talep eden Ayşe bint İbrâhim'e önce talebi olan yevmî 3 kuruştan aylık 90 kuruş nafaka takdîr edilmiş, ancak Hasan'ın annesi ve vasîsi Fatma

⁴⁶⁶ UŞS. 214/52-101.

⁴⁶⁷ Meselâ 29 Safer 1296 (15 Şubat 1879) tarihli bir kayıтта Kara Musa Mahallesi'nden Hatice bint Kahraman müracaatında kocası Mehmed b. Mustafa'nın nafakasından kusur ettiği gibi kendisini “*hilâf-ı şer'-i şerîf rencîde etmekte*” olduğunu belirterek davacı olmuştur. UŞS. 210/251-131. Bu konudaki benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 210/251-13; UŞS. 210/257-148; UŞS. 210/356-401; UŞS. 210/364-426; UŞS. 210/364-427.

⁴⁶⁸ UŞS. 208/372-275.

bint Hüseyin'in, oğlu Hasan'ın 90 kuruşluk nafaka ödemeye iktisadî durumunun el vermediği şeklindeki itirazı ve tenzil talebi üzerine, mahkemenin yaptığı tahkikat neticesinde hem Ayşe'nin hem de Hasan'ın durumu göz önüne alınarak, nafaka aylık 90 kuruştan 50 kuruşa indirilmiştir.⁴⁶⁹

Kadına nafaka ödenmesine sebep teşkil eden halin ortadan kalkması durumunda, nafaka ödeyen koca mahkemeye müracaat ederek nafakanın kesilmesini talep etmekteydi. Bu çerçevede, kendisine ayrı bir mesken temin edilmediği veyahut mehrini alamadığı gerekçesiyle baba evine gidip kocasından nafaka alan kadınların nafakaları, söz konusu şartların yerine getirilmesinden sonra kesilmiştir. Baba evinde kalıp kocasından nafaka alan kadına, istediği ayrı ev hazır edildiğinde haber verilerek, koca evine dönmesi ve ona "itaat" etmesi beklenirdi. Ancak kadının, geçerli bir mazeret göstermeden ayrı yaşamaya devam etmesi halinde eşinden almakta olduğu nafakası kesilirdi. Meselâ 30 Receb 1313 (16 Ocak 1896) tarihli bir belgeye göre, Kıbrıs Mahallesi'nden Ayşe bint Halîl, kocası Bekir bin Halîl'den yeni ev talebinde bulunarak baba evine gitmiş ve devamında nafaka istemişti. Mahkeme, nafakanın ödenmesine karar verdikten bir müddet sonra Bekir, eşi için yeni bir ev tahsîs etmişse de, Ayşe eve dönmediği için ödediği nafakanın kesilmesini istemiştir. Mahkeme de talebi yerinde görerek meşru bir mazeret göstermeyen, ayrıca mahkemeye de gelmeyen Ayşe'nin nafakasının kesilmesine karar vermiştir.⁴⁷⁰

E- AİLE İÇİ ANLAŞMAZLIK VE ŞİDDET

Osmanlı döneminde Urfa Şer'îye Mahkemesi'ne taşınıp sicil defterlerine kaydedilmiş olan hususlardan biri de aile içi şiddet ve eşler arasındaki anlaşmazlıklara dâir davalardır. Kadı Sicilleri'nde bu konuya dâir çok sayıda şikâyet ve dava mevcuttur. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından 1870 yılına kadar ki süreçte eşler arasında şiddetin yaygın olduğu bu hususa ilişkin şikâyetlerin sayıca fazlalığından anlaşılmaktadır.⁴⁷¹ Bu

⁴⁶⁹ UŞS. 210/50-248.

⁴⁷⁰ UŞS. 218/116-828; Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 217/63-128; UŞS. 221/322-8.

⁴⁷¹ Bu kayıtların bir kısmı için bkz. UŞS. 205/108-243; UŞS. 205/112-251; UŞS. 205/116-260; UŞS. 205/120-270; UŞS. 205/159-365; UŞS. 205/162-374; UŞS. 205/169-400; UŞS. 205/175-419; UŞS. 205/178-426; UŞS. 205/182-445; UŞS. 205/250-571; UŞS. 205/254-581; UŞS. 205/257-590; UŞS.

davalarda mahkemenin, bir taraftan ortaya çıkan şiddeti önlemeye bir taraftan da aile hayatının devamını sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde aile hayatında ortaya çıkan söz konusu durumun nedenleri ve sonuçlarını ele alacağız. Tahmin edileceği gibi aile içinde ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklar ve şiddet, boşanmalara yol açmıştır. Ancak boşanma sebeplerini ayrıca ele alacağımızdan burada sadece boşanma vaki olmayan anlaşmazlıkları belirteceğiz.

XIX. yüzyıl Urfa toplumunda aile içi anlaşmazlığın en önemli sebebi, şiddettir. Bu konudaki çok sayıda davada kadınlar, eşlerinden gördükleri şiddet dolayısıyla onlardan şikâyetçi olmuşlardır. Bu şikâyetlerde kadınlar umumiyetle, eşlerinin kendilerini “*hilâf-ı şer‘i şerîf tekdîr ve bi-ğayri hak*” darp ettiklerini ve “*hukûk-i zevciyete*” riâyet etmediklerinden aralarında “*hüsn-i mu‘âşeretlerinin*” kalmadığını ifade etmişlerdir. Meselâ 4 Rebiülahir 1283 (16 Ağustos 1866) tarihli bir belgede, Câmi Kebîr Mahallesi’nden Fatma bint Mehmed, eşi Hüseyin b. Abdullah için “*dâimen beni hilâf-ı şer‘i şerîf tekdîr ve bi-ğayri hak darp eylediğinden kendisinden emîn ve rahatım olmayıp beynimizde hüsn-i zindegâni olmuştur*” diyerek şikâyetçi olmuştur.⁴⁷² Aynı şekilde 8 Cemâziyelahir 1284 (7 Ekim 1284) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kara Musa Mahallesi’nden Herzem Hatun, mahkemeye yaptığı müracaatta, eşinin “*hukûk-i zevciyete ri‘ayet etmeyüp*” kendisini “*hilâf-ı şer‘i şerîf tekdîr ve bi-ğayri hak darp eylediğini*” ve bu sebeple aralarında geçimsizlik olduğunu belirterek şikâyette bulunmuştur.⁴⁷³ Bu konuda, nâhiye ve köylerden de çok sayıda şikâyet yansımıştır. Bu şikâyetlerde de yukarıdaki ifadelere benzer kalıplarla kocaların uyguladığı şiddet dava edilmiştir. Meselâ 19 Ramazan 1282 (5 Şubat 1866) tarihli bir belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Höyük karyesinden Medîne bint Deli Ahmed, vekili aracılığıyla yaptığı şikâyette, eşi Abuzer b. Halef’in “*hukûk-i zevciyete ‘adem-i ri‘âyetle*” kendisini “*bi-ğayr-i hak darp ve iz‘âc ettiğini*” ifade etmiştir.⁴⁷⁴

206/181-521; UŞS. 206/ 274-902; UŞS. 206/275-907; UŞS. 206/282-930; UŞS. 206/290-976; UŞS. 206/310-1063; UŞS. 208/49-592; UŞS. 219/31-22; UŞS. 219/156-252; UŞS. 220/160-871.

⁴⁷² UŞS. 206/142-392.

⁴⁷³ UŞS. 206/275-907.

⁴⁷⁴ UŞS. 206/73-177.

Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, kocası tarafından kendisine şiddet uygulanan kadınlar, genellikle koca evini terk ederek baba evine gitmekteydi. Bilâhare kadının eve dönmesi için aracı gönderen koca, kadının olumsuz cevabı karşısında mahkemeye müracaat ederek eşinin hukûk-i zevciyete riâyette kendisine “itaat etmesini” talep etmekteydi. Görülen davalarda kadın, gördüğü şiddet üzerine baba evine gittiğini belirtmekte, mahkeme de eşini darp eden erkeği “tenbîh” ederek, taraflar arasında bir daha şiddetin vukua gelmemesi için kefil tayin etmekteydi. Böylece kadının evine dönmeye karar verilerek aile hayatının devamı sağlanmaktaydı. Ancak şiddetin devam etmesi halinde tarafların çoğu zaman muhâlaa ile boşandıkları görülmektedir. Bu bahsi de boşanma konusunda ayrıca ele alacağımızdan burada detaylarına girmeyeceğiz.

Şer‘î mahkeme, eşler arasındaki şiddeti, kadının baba evinde kalması için yeterli bir sebep olarak da görmemiştir. Bu nedenle, gördükleri şiddet nedeniyle eve dönmeme taleplerine mahkeme tarafından itibar edilmemiştir. 6 Rebiulevvel 1310 (28 Eylül 1892) tarihli bir davada, Sultân b. Hasan, kocası Mehmed b. Mehmed’den gördüğü hakaret ve şiddet nedeniyle yaşadığı evi terk ettiğini ve Mehmed’in kendisine hakaret ederek ezâ ve cefâ çektirdiği için evine dönemediğini belirtmişse de mahkeme bu hususun “şer‘ân şâyân-ı iltifât” olmadığını belirtip, Mehmed’in bir daha ezâ ve cefâ etmemesine ve Sultân’ın da koca evine dönmeye karar vermiştir.⁴⁷⁵

Kadı sicillerinde yer alan belgelerde, kuması bulunan bazı kadınların aile içi şiddet ve yaşanan sıkıntılar dolayısıyla başka erkeklere kaçtığı da görülmektedir. Rebûlahir 1307 (Aralık 1889) tarihli bir kayda göre, Harran Nâhiyesi Hancıgaz Karyesi’nden Saluha bint Müslüm, 15 yıllık kocası Bozan b. İsa Sadık’ın, üzerine iki kuma getirmesi ve kendisini sürekli dövmesi üzerine aynı köyden Hüseyin adında biriyle kaçmıştır. Şikâyet üzerine kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan Hüseyin, kendisine sığınan Saluha’yı kaçırdığını itiraf etmiş, mahkeme tarafından kocası Bozan’a

⁴⁷⁵ “...Merkûme Sultân cevâbında ber vech-i muharrer müdde‘-i merkûmun zevce-i menkûhesi olduğunu ikrâr ve itirâf edüp “ancak müdde‘-i merkûm beni muhâfaza itmediginden başka bana şetm ve ezâ ve cefâ eyliyor” deyü ifâdesi şer‘ân şâyân-ı iltifât olmamağla müdde‘-i merkûm Mehmed mezbûre Sultân’a bi-gayr-i hak şetm ve ezâ u cefâ itmemek üzere ba‘de‘i-te‘min mezbûre Sultân ‘ala mûcib-i ikrâriha nefsinin merkûm Mehmed’e teslime ilzâm olmağla...”, UŞS. 220/160-871.

teslime karar verilen Saluha da; teslimi halinde aşîret örfüne göre öldürüleceğini iddia ederek kefil talebinde bulunmuştur.⁴⁷⁶

İncelediğimiz dönemde eşler arasındaki anlaşmazlık ve huzursuzluğun en önemli ve ciddî sebebi şiddet olmakla birlikte başkaca faktörler de bulunmaktaydı. Sicillerde yer alan belgelerde, şiddet dışındaki sebepler açıkça zikredilmemişse de, dava sürecindeki ifadeler ve mahkemenin eşlerden birini veya her ikisini tenbîh ettiği hususlardan yola çıkarak bir takım tesbitlerde bulunmak mümkündür. Mehir başlığı altında da zikrettiğimiz gibi, eşler arasındaki anlaşmazlığın en yaygın nedenlerinden biri mehir konusudur. Karısının kendisine “itaat etmediği” için tenbîh edilmesi gereğiyle mahkemeye başvuran birçok erkeğin eşi, mehrini alamadığı için kocasının meşru isteklerini reddettiğini belirtmiştir.⁴⁷⁷ Kezâ nafaka bahsinde, çeşitli nedenlerden dolayı eşinden yeterince nafaka alamayan kadınların, rencide edildiği şikâyetiyle mahkemeye başvurduğunu belirtmiştik. Aynı şekilde çok eşli evliliklerde, tarafların ayrı mesken ve kumadan dolayı birbirleriyle anlaşmazlıklar yaşadıklarına değinmiştik. Söz konusu bahisleri daha önce etraflıca izah ettiğimizden burada bir daha detaylarına girmeyeceğiz. Ayrıca boşanma bahsinde de açıklayacağımız üzere, erkeklerin yaptığı bazı şart-ı talâklar, aile içindeki anlaşmazlıklar hususunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak bu meseleyi ileride boşanma sebepleri olarak ele alacağımızdan burada bir daha detayına girmeyeceğiz.

Bu dönemde mehir, nafaka ve çok eşlilikle alakalı sebepler dışında aile içi şiddet ve anlaşmazlığın bir diğer nedeni; kadınların, eşlerinden izinsiz ve habersiz olarak dışarı çıkmalarıdır. Bu husus, kadının şiddet görmesi nedeniyle mahkemeye taşınan davalar sonunda kadınların, bu yönde tenbîh edilmesinden anlaşılmaktadır. 14 Şaban 1272 (20 Nisan 1856) tarihli bir belgeye göre, Siverekli Mahallesi’nden Yusuf b.

⁴⁷⁶ “...Mezbûre Salûha dahi cevâbında müdde ‘-i merkûm Bozan’ın ber-minvâl-i muharrer beş yüz kuruş mehr-i mu’ahharla taht-ı nikâhında zevce-i menkûhe-i medhûl bihâsı olduğunu tâbi’an ikrâr ve i’tirâf edüp ancak Bozan’ın benden mâ’ada iki nefer zevcesi daha olup gerek merkûm Bozan gerek diğer zevceleri merkûm Bozan emr ve infâkum hususunda ‘özü iderek beni darb-ı şedîde ile darb eylediğinden târihinden dokuz mâh mukaddem hâzır Hüseyin ile ma’an firâr ittim; zevcim merkûm Bozan hâlâ nefsimin teslimini talep ediyor ise merkûm Bozân tâife-i ‘Arab ve ‘aşâir makûlesinden olmağla gerek kendüsü gerek gayret ve hamiyetleri muktezâsınca herhalde beni katl ve i’dâm edecekleri mushihim bulunduğundan bu hususa edâ-yı kefil dedikte...”, UŞS. 221/386-1.

⁴⁷⁷ UŞS. 213/330-674.

Hacı'nın, eşi Ayşe'yi darp etmesi üzerine görülen davada, Yusuf'un Ayşe'yi bir daha darp etmeyeceğine, Ayşe'nin de, “*zevc-i merkûm emrinden çıkmayup ve mahal-i sâireye bilâ izin gitmeyeceğine*” dâir yakınları kefil olmuşlardır.⁴⁷⁸ Aynı tarihli bir başka belgede de, Kara Musa Mahallesi'nden Mehmed b. Hasan'ın, eşi Sitti bint Abdurrahman'ı darp etmesi üzerine açılan davada mahkeme, Mehmed'e eşini darp etmemesini, Sitti Hanım'a da kocasından izinsiz olarak başka mahallelere gitmemesini tenbîhlemiştir.⁴⁷⁹

Büyük aile yapısının beraberinde getirdiği çeşitli sıkıntılar da aile içi sorunlara sebep teşkil etmekteydi. Kocasının ailesiyle birlikte yaşayan, ancak onlarla anlaşamayan kadınlar bu husus nedeniyle baba evine gittiklerini açıkça belirtmişlerdir. 12 Rebiulevel 1290 (10 Mayıs 1873) tarihli bir kayda göre, Suruç Kazâsı'na tâbi Hızırısız Karyesinde baba evine giden Gafire bint Mustafa, kocası Müslüm b. Ahmed'in şer'î mahkemedeki şikâyeti üzerine, kaynanası ve kayın biraderiyle aynı evde kaldığını, ancak onlarla anlaşamadığını ve bu sebeple evi terk ederek baba evine gittiğini belirtmiştir. Mahkeme, kaynana ve kayın biraderi tenbîh ederek eşlere birer kefil tayin etmiştir.⁴⁸⁰ Aynı nedenlerle baba evine giden bazı kadınların, kocalarından ayrı mesken talebinde buldukları da görülmektedir. 22 Safer 1310 (15 Eylül 1892) tarihli bir belgeye göre, Hekimdede Mahallesi'nden Hacı Cuma, babası evine giden eşi İslim bint Mehmed'in kendisine itaat etmesi için mahkemeye müracaat edince, İslim; kocasının ailesiyle aynı evde kaldığını, kaynanası ve görümcesinin kendisine çeşitli eza ve cefalar çektirip darp ettiklerini, bu sebeple huzursuz olduğunu belirtip kocasının kendisine ayrı bir mesken tedarik etmesini istemiştir. İddia edilen şiddetin uygulandığına şâhitlerin olmaması ve erkeğin yeni ev için maddî gücünün bulunmadığını ifade etmesi üzerine İslim'in koca evine dönmeye karar verilmiştir.⁴⁸¹ Mahkemenin, şiddet ispat edilemediği için kadına ait yeni mesken talebini reddetmesi, bu hususun ispatı halinde ayrı bir mesken tedariki için şer'î bir hak olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

⁴⁷⁸ UŞS. 205/64-151.

⁴⁷⁹ UŞS. 205/64-152; Konuyla ilgili benzer misâller için bkz. UŞS. 216/304-806.

⁴⁸⁰ UŞS. 228/435-823.

⁴⁸¹ UŞS. 220/128-833.

Aile içi anlaşmazlıkların bir diğer nedeni de kadınların, evlendikten sonra baba evine sıklıkla gidip orada uzun müddet kalmalarından kaynaklanmaktadır. 11 Recep 1303 (15 Nisan 1886) tarihli bir belgen anlaşıldığına göre, Meşârikiye Mahallesi'nden Canbâz Bedir b. Cuma ile eşi Hatice bint Mehmed arasında mahkeme huzurunda görülen davada; Canbâz Bedir, eşi Hatice'nin ayda 10 gün dahi yanında durmadığını, sürekli babası hânesine gidip orada kaldığını, her seferinde adam götürüp eve davet ettiği halde, Hatice'nin inat edip eve gelmeye yanaşmadığını belirterek şikâyetçi olmuştur.⁴⁸² Aile içinde eşler arasında görülen huzursuzluklardan kayınvâlidelerin sorumlu tutulup şikâyet edildikleri de vâkidir. Nitekim 1 Receb 1292 (3 Ağustos 1875) tarihli bir belgeye göre, şer'î mahkemeye başvuran Müderris Mahallesi'nden Ramo, kayınvâlidesi Emîne'nin, eşi Mekiye'yi "iğfal edip" kandırdığını ve bu sebeple Mekiye'nin kendisine itaat etmediğini belirterek kayınvâlidesinin tenbîh edilmesini istemiştir.⁴⁸³

Aslında kadınlara ait bazı boşanma ve fesh talepleri beraberinde boşamayı getirmemişse de, aile içindeki anlaşmazlığın sebepleri konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bu hususlardan biri de, eşlerin dine aykırı hal ve hareketler içinde bulunmasıdır. 3 Rebiulevvel 1301 (21 Aralık 1884) tarihli bir belgede, Harran Nâhiyesi Sırrın karyesinden Bekiye bint Virdoğlu Halîl; eşi Bektâş'ın, hukûk-i zevciyete riâyet etmediğini, "mezâhib-i erba'a-yı İslâmiyeden hâriç" olduğunu, imanına "şetm-i galîz ile şetm eylediğini" belirterek nikâhın feshini talep etmiştir.⁴⁸⁴ Bu ifadelerden, erkeğin dinî konulardaki "hassasiyetsizliğinin", eşini boşanma noktasına götürecek kadar rahatsız ettiği ve dolayısıyla aile içinde huzursuzluğa sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. 4 Muharrem 1283 (19 Mayıs 1866) tarihli bir belgede ise, Sultân Beg Mahallesi'nden

⁴⁸² "...Hâlâ taht-ı nikâhında zevce-i menkûhem mezbûre Hatice bana ita'ât ve inkıyâd etmeyüp hukûk-i zevciyete ri'âyet etmeyerek be-her mâhdan on gün yanımda durmayup pederi hânesine gitmekte be-her def'a adam götürüp merkûmeyi hâneme da'vet ettim ise de te'annüd iderek icâbetten imtina' eylediğinden tenbîh olunması murâdımdır..." , UŞS. 227/19-431.

⁴⁸³ "... Müderris Mahallesi sâkinlerinden Ramo b. Halîl medîne-i mezbûre meclis-i şer'iyemizde zevce-i medhûl bihâsı ma'rifetü'z-zât Mekiye bint Rüstem muvâcehesinde ve kayın vâlidesi Emîne bint Abdullah hâzıra olduğu halde mezbûre Mekiye iki seneden berû mehr-i mu'accel tesmiyesiyle zevce-i medhûl bihâm olup vâlidesi hazırâ-i mezbûrenin iğfâl ve hâliyesiyle kat'iyen bana ita'at ve inkıyâd etmemekle her birine suâl olunup bana ita'ate zevcem mezbûreye ve iğfâl itmemek üzere kayınvâlidem hazırâ-i merkûmeye tenbîh olunmak murâdımdır..." , UŞS. 213/330-674.

⁴⁸⁴ UŞS. 226/301-631.

Aynzeliha bint Mustafa, eşi Hüseyin b. Abo'dan “*kelime-i küfür sâdır*” olmasından dolayı itaat etmeyip tefrîk talebinde bulunmuş ancak Hüseyin'in durumu reddetmesi üzerine mahkeme evliliğin devamına hükmederek Anyzeliha'nın eşine itaat etmesine karar vermiştir.⁴⁸⁵ 10 Muharrem 1298 (13 Aralık 1880) tarihli bir kayıta ise Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Süleymân b. Ali, bir dava için eşi Güneş b. Zehrab Muhammed'e, “*şer'i bilmem tanımam gitmem*” dediği için, Güneş mahkemeye gelerek tefrîk talebinde bulunmuş ancak mahkeme Süleymân'ın “*tecdîd-i iman ve nikâhını*” istemiştir.⁴⁸⁶

Urfa'daki gayrimüslim ailelerde de anlaşmazlıkların ve şiddetin bulunduğu sicillere yansıyan davalardan anlaşılmaktadır. Her ne kadar gayrimüslimler, aralarındaki çeşitli davaları ve aile içi meseleleri, daha ziyâde kiliselerinde kendi geleneklerine göre çözüme kavuşturuyor olsalar da bazı gayrimüslim kadınların da bu hususu şer'î mahkemeye taşıdıkları da görülmektedir. 2 Cemâziyelevvel 1273 (29 Aralık 1856) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Zimmî Makdisî Artin v. Şem'un'un, eşi Zimmî Gule v. La'devi'yi darp etmesi üzerine, Gule mahkemeye müracaat etmiştir. Mahkeme, benzer davalarda yaptığı gibi Makdisî Artin'nin eşini bir daha darp etmeyeceğine Hallaç Zimmî Bido'yu kefil tayin etmiştir.⁴⁸⁷

Yukarıda da değindiğimiz gibi Urfa Kadı Sicilleri'nde kadına şiddetin meşruluğu hususunda genellikle “*hilâf-ı şer'i şerîf tekdîr ve bi-ğayr-i hakkin darp*” ifadesi kullanılmıştır. Ancak 11 Safer 1272 (23 Ekim 1272) tarihli bir kayıta eşi darp etmenin meşruiyeti konusunda ilginç bir detay mevcuttur. Bu belgede, Kara Musa Mahallesi'nden Mehmed b. Kürdo'nun, eşi Hamide'yi “*meşrû' olan beş şeyden mâ'adâ*” darp edemeyeceği belirtilmiş, ancak darp etmeyi meşru kılan beş hususun ne olduğu açıklanmamıştır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ UŞS. 206/203-615.

⁴⁸⁶ UŞS. 208/211-947.

⁴⁸⁷ UŞS. 205/108-242.

⁴⁸⁸ “*Kara Musa Câmî Mahallesi'nden Mehmed bin Kürdo huzûr-i şer'de 'iyâli Hamide'yi ber-vech-i meşrûh üzere beş şeyden mâ'adâ darb ve te'addi-i libâs ve nafâkasında kusûr itmeyeceğine mahalle-i mezbûreden İsa bin Tâhir ve Bâkır Ağa bin Bekir Bayrakdâr kefil oldukları mahalle şerh verildi*”, UŞS. 205/38-79.

İncelediğimiz bütün belgelerde, gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim eşler arasında cereyan eden aile içi şiddet ve anlaşmazlık davalarında, mahkemenin eşine şiddet gösteren erkeğe, tenbîh dışında herhangi bir ceza verdiğine rastlanılmamıştır. Eşlerin mahkeme tarafından tenbîh edilmesine ilaveten, kadın ve erkeğe birer kefil tayini, eşler arasında anlaşmazlığa sebep olan niza konusunun bir manada aile büyüklerine havale edilmesidir.⁴⁸⁹ Sosyal bir yaptırım olarak da değerlendirilebilecek olan bu uygulamayla kefiller, şiddetin bitirilmesinde birinci dereceden sorumlu tutulmuşlardır. Keffillerin, çoğu zaman erkek ve kadının; amca, dayı gibi “büyük” telakki ettikleri yakınlarından veyahut mahalle muhtârı, imâmı veya esnâf gibi toplumda sözüne itibar edilen kişilerden seçilmiş olması onların, eşlere nüfuz edebilecek insanlar olduğunun göstergesidir. İslâm aile hukukundaki hakem tayinini anımsatan bu uygulamayla karı-koca arasındaki şiddet önlenmeye çalışıldığı gibi tarafların evlilik birliğini toplum desteğiyle yürütmeleri sağlanmıştır.

F- BOŞANMA

İslâm’da aile birliğinin korunması açısından evlilikte devamlılık esas alınmışsa da, eşler arasında uyumu sürdürmek imkânsız hale geldiğinde, evliliğin sona erdirilmesine de imkân tanınmıştır. Evlilik gibi boşanma süreci de bir takım şartlara tâbi tutularak, ayrılan eşlerin karşılıklı hakları koruma altına alınmıştır. Boşanma yetkisinin prensip olarak erkeğe verildiği kabul edilmekle birlikte, kadının da çeşitli durumlarda boşanabilme hakkı bulunduğu bilinmektedir.⁴⁹⁰ “Talâk” kelimesiyle ifade edilen

⁴⁸⁹ Eşler arasındaki anlaşmazlıklarda kefil tayini uygulaması 1917 Tarihli Hukûk-u Aliye Kararnâmesi’nde yasal bir hale getirilmiştir. Bu düzenlemede ailelerden tayin edilecek hakemlerin islahatı başarılı olamaması durumunda da, tarafların, kusur koca da ise talâkla, kadında ise muhâla’a ile boşanmaları hükme bağlanmıştır. Aydın, “Kazâî Boşanma”, s. 12.

⁴⁹⁰ İslâm hukukunda boşanma konusu için bkz. Nihat Dalgın, **İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi**, İstanbul 2001; Halil İbrahim Acar, **İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi**, Erzurum 2000; Süleyman Ateş, **Kur’an-ı Kerim’de Evlenme ve Boşanma**, İstanbul ty.; İbrahim Yılmaz, **Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma**, Kayseri 2007; Karaman, **İslâm Hukuku**, I, 348-388; Hamza Aktan, “Kur’an’a Göre Boşanma Prosedürü”, **Dinî Araştırmalar**, 2002, V/14, 5-16; Boşanma konusunda Osmanlı uygulaması için bkz. Halil Cin, **Eski Hukukumuzda Boşanma**, Ankara 1976; Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma ‘Tefrik’”, **Osmanlı Araştırmaları**, 1986, S. 5, ss. 1-12; Hasan Moğol, “Osmanlı Aile Hukukunda Şartlı Talak”, **Diyanet İlmî Dergi**, 1991, XXVII/2, ss. 135-139; Abdullah Saydam, Trabzon’da “Gayri Resmî Nikâhın” Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 2000, S. 20, ss. 329-353; Saadet Maydaer, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer’iyye Siciline Göre)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, XVI/1, 299-320.

boşanmanın, Osmanlı'da şer'î mahkemeye kaydettirilmesi hukuken şart değildir. Ancak sicil defterlerinde karşımıza çıkan çok sayıda belgede bu sürecin, gerek mahkeme gerekse mahalle imâmları tarafından yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. Bilâhare ortaya çıkan bir takım sosyal sorunlar nedeniyle 1272 (1855/1856) tarihinde bir fermân yayımlanmış, bu fermânla boşanmaların devlet görevlileri tarafından kayıt altına alınması ve eşlere mahkeme tarafından birer hüccet verilmesi istenmiştir. Bu hususta mahalle imâmlarıyla diğer kimselerin hüccet vermesi de yasaklanmıştır.⁴⁹¹ Hukukî ve dinî anlamda birçok sonucu bulunan boşanmanın mahkemede kayıt altına alınması, boşanmaların devlet tarafından takibini sağladığı gibi ortaya çıkan ihtilâfların çözümünü de kolaylaştırmıştır.

Söz konusu düzenleme mahalle imâmlarının evlenme ve boşanma konusundaki yetkilerini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Nitekim aynı fermânda mahalle imâm ve muhtârlarının mahalle sakinleriyle ilgili davalarda şahit olarak hazır bulunmaları da istenmiştir. Zaten mahalle imâmlarının, mahallelerinde vukua gelen evlilik ve boşanmaları yakından takip ettikleri ve mahalle ahâlisinin durumundan haberdar oldukları sicillere yansıyan davalarda açıkça görülmektedir. Meselâ 14 Şaban 1287 (9 Kasım 1870) tarihli bir belgede, Hızanoğlu Mahallesi'nde vefât eden Neccâr Abdurrahman b. Ali'nin, vefâtından önce boşadığı eşi Rukiye bint Hasan'ın, şer'î mahkemede miras talebi, mahalle imâmı Mehmed Bakır'ın, boşamanın vefâttan önce gerçekleştiğine dâir ifadesiyle reddedilmiştir.⁴⁹² Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi, mahalle imâmlarının mehir konusundaki ihtilâflarda mahkemede şahitlik yapması evlenme ve boşanmaları yakından takip ettiklerini gösteren bir diğer husustur.

Osmanlı aile hukukunun temeli olan İslâm hukukuna göre, boşanmanın neticeleri hemen hemen aynı olmakla birlikte, meydana gelişi üç farklı şekilde olabilmektedir. Bunlardan ilki; "talâk" olarak tanımlanan, kocanın tek taraflı bir irade beyanıyla karısını boşamasıdır. Her ne kadar boşanmaya, genel olarak talâk

⁴⁹¹ "...Mahallede ya'nî bir mahalde hâtun kişi senden boşandığı halde kezâlik cânib-i şer'-i şerifden varaka-i mahsûsa ile hüccet olması... iş bu beyân olunan husûslara mahalle imâmları ve çarşuda 'arzuhalci ve yazıcı vesâir her kim olursa ise olsun sened yazup virecek olur ise sened-i mezbûre i'tibâr olunmayacağı...", UŞS. 205/101-238.

⁴⁹² UŞS. 214/167-359.

denmekteyse de, çağdaş İslâm hukuku eserlerinde bu kavram daha ziyâde erkeğin boşaması için kullanılmaktadır. Biz de çalışmamız boyunca talâk kelimesini, diğer boşanmalardan ayırt etmek için bu manasıyla kullanacağımızı belirtelim. Diğer boşanma çeşitleri ise, ileride detaylarıyla üzerinde duracağımız, belli bir bedel üzerinde anlaşarak ayrılma ve hâkim kararıyla tefrîktir.⁴⁹³ Urfa Kadı Sicilleri'ndeki boşamalar, bu üç şekilde cereyan ettiğinden söz konusu taksimi esas alarak boşanmayı ele alacağız.

Bilindiği gibi İslâm hukukunda, boşanma hakkı prensip olarak erkeğe aittir. Bu tasarrufun kötüye kullanımını engellemek için bir takım kısıtlayıcı şartlar bulunsa da erkek, tek taraflı iradesiyle dilediği zaman karısını boşayabilme hakkına maliktir.⁴⁹⁴ Erkek bunu mutlaka bir sebebe dayandırmak zorunda da değildir. Nitekim 3 Şaban 1313 (19 Ocak 1896) tarihli bir belgede, Müderris Mahallesi'nden Munteha Hatun bint Ali, eşi Araboğlu Mehmed b. Eyüb'ün kendisini nasıl boşadığını Urfa Kadı Mahkemesi'nde şu sözlerle dile getirmiştir: “*Merkûm Mehmed sabahleyin bana “kalk baban hânesine git” deyü tekrar be tekrar söylediğinde ben “niçun gideyim” deyü söylediğimi müte’âkip merkûm Mehmed “ben seni hul’ etmişim” dedi*”.⁴⁹⁵ Bu tür boşanmalarda erkek, boşadığı kadının mehir, nafaka ve diğer şer’î haklarını ödemekle yükümlüdür. Meselâ 2 Zilkâde 1272 (5 Temmuz 1856) tarihli bir belgeye göre, Arab Câmi Mahallesi'nden eşi Hazfiye bint Şerif'i talâkla boşayan Hüseyin Kello b. Ali, Hazfiye'nin 50 kuruş mehr-i muahhar ile 80 kuruş nafakasını ödemiştir.⁴⁹⁶

Sicillerde, erkeklerin eşlerini talâkla boşadığı, umumiyetle kadınların boşanmadan sonraki mehir ve nafaka taleplerinden anlaşılmaktadır. Kadınların bu talepleri karşısında, davalı erkeklerin çoğu zaman boşanma iddiasını reddettiği ve şahit bulunmaması durumunda da davanın düştüğü görülmektedir. Ancak erkeğin reddetmesine rağmen, iddiasını şahitlerle ispat eden kadınlar için mahkeme, hem boşamaya hükmetmiş hem de erkeğin mehir ve nafaka ödemesini zorunlu tutmuştur.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma “Tefrik”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 1986, V, 1.

⁴⁹⁴ Aydın, “Kazâî Boşanma, s. 1.

⁴⁹⁵ UŞS. 218/120-832.

⁴⁹⁶ UŞS. 205/93-221; Benzer misâller için bkz. UŞS. 205/163-379; UŞS. 221/296-35.

⁴⁹⁷ UŞS. 206/586-653; UŞS. 208/88-693; UŞS. 219/105-163; UŞS. 226/158-329; UŞS. 227/52-532.

İslâm'da talâk, dinî ve hukukî anlamlar yüklenen bir takım lafızlarla gerçekleşir. Konunun fikhî boyutu bir tarafa, incelediğimiz mahkeme sicillerinde, yer yer talâkların hangi lafızlarla vâki olduğu da kaydedilmiştir. Bu kayıtlarda, umumiyetle eşin, “ana ve bacıya” benzetildiği ve “talâk-ı selâse” ifadesiyle boşanıldığı görülmektedir. Meselâ 12 Safer 1313 (4 Ağustos 1895) tarihli bir kayda göre, Hâseki Mahallesi'nden Satoğlu Ma'me b. Ali, eşi 'Ayne bint Hame'yi, “*Benden yedi talâk boş ol dünya ahiret anam ve bacımsın*” diyerek boşamıştır.⁴⁹⁸ Aynı şekilde 28 Safer 1310 (21 Eylül 1892) tarihli belgede ise Harran Nâhiyesi Şeyhçoban Karyesi'nden İsa b. Abdullah, eşi Avâşe bint Yusuf'u “*anâm gibisin bâcım gibisin git mutallakâsın*” diyerek boşamıştır.⁴⁹⁹ Yer yer “ana baci” lafızlarına kızın da dâhil edildiği görülmektedir. Nitekim 3 Şevvâl 1284 (28 Ocak 1868) tarihli bir belgede, Abdullah b. Kuro, eşi Feride bint Mehmed'i “*Anâm, bâcım ve kızım gibisin benden talâk-ı selâse ile mutallaka ol*” diyerek boşamıştır.⁵⁰⁰ Bazen de bu ifadelerin dışında, boşamanın katî olduğunu vurgulamak için sayı kullanıldığı görülmektedir.⁵⁰¹ Meselâ 13 Zilkâde 1317 (15 Mart 1900) tarihli bir kayda göre, Dergezenli Mahallesi'nden Abuzer b. Abuzer, eşi Fatma bint Ahmed'e, seni “*üçten dokuz boşadım*” diyerek Fatma'yı bâin talâkla boşadığını ifade etmiştir.⁵⁰²

İslâm hukukunda evlilik birliğini sonra erdiren yollardan biri de “hul” veya muhâla'a adı verilen, karı kocanın anlaşarak ayrılmasıdır. Tarafların karşılıklı rızâlarına dayanan bu boşanma yöntemi, umumiyetle kadının mehir alacağından feragat etmesi veya bir mal karşılığında kocasının kendisini boşamaya razı etmesiyle gerçekleşir.⁵⁰³ Urfa Kadı Sicilleri'ne titiz bir biçimde kaydedilmiş olan muhâla'a akitlerinden anlaşıldığı kadarıyla, davayı açan kadının, “*mehrinden, nafakasından, ma'ûnet-i süknâsından ve zevciyete müte'allik tüm haklarından fâriğ*” olduğu görülmektedir.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ UŞS. 218/42-708.

⁴⁹⁹ UŞS. 220/149-857.

⁵⁰⁰ UŞS. 206/331-51; Aynı lafızlarla boşama için bkz. UŞS. 206/497-531; UŞS. 219/105-163.

⁵⁰¹ UŞS. 206/142-390; UŞS. 227/140-83.

⁵⁰² UŞS. 217/144-71.

⁵⁰³ Aydın, “Kazâi Boşanma”, s. 1; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, s. 321.

⁵⁰⁴ UŞS. 205/53-119; UŞS. 205/93-220; UŞS. 205/121-272; UŞS. 205/182-443; UŞS. 205/269-609; UŞS. 210/79-314; UŞS. 211/133-1047; UŞS. 211/113-988; UŞS. 211/194-4; UŞS. 213/50-1207; UŞS. 213/39-

Bir başka ifadeyle eşinden boşanmak isteyen kadın, ancak mehir ve nafaka gibi şer‘î haklarından vazgeçerek kocasını boşamaya ikna edebilmekteydi. Hattâ bazen, daha önce aldığı mehri dahi iade etmek zorunda kalmaktaydı. Nitekim 27 Rebûlahir 1262 (24 Nisan 1846) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Adile bint İsa, kocası Mehmed b. Hacı’dan boşanma talebinde bulununca Mehmed, 300 kuruş mehir verdiği için talâk vermeyeceğini belirtmiş, ancak Adile ödenen mehri iade edeceğini, mehr-i muahhar ve nafakasından da vazgeçtiğini belirtince kocası kendisini boşamıştır.⁵⁰⁵

Bazı durumlarda muhâla‘a ile boşanmak isteyen kadının, mehir ve nafakasından vazgeçmenin yanı sıra, kocasına “hul‘ akçesi” adıyla bir miktar para ödediği de görülmektedir. Meselâ 23 Cemâziyelahir 1272 (1 Mart 1856) tarihli bir belgeye göre, eşi Hacı Murtaza bin Ali’den “*imtizâcları ‘adîm olduğu*” gerekçesiyle, muhâla‘a talebinde bulunan Bozâbâd Nâhiyesi Kebîr Keşişlik Karyesi’nden Hanife bint İlyas, mehir ve nafakasından vazgeçtiği gibi boşanma bedeli olarak kocasına 400 kuruş teslim etmiştir.⁵⁰⁶ Mehir ve başlık miktarlarının yüksek olduğu aşîretlerde boşanma için verilen muhâla‘a bedellerinin de yüksek olduğu görülmektedir. 1285 (1868) tarihli bir belgeye göre, Kays Aşîretinden Osmân b. Mehmed ile “*‘adem-i hüsn-i mu‘âşeretten*” dolayı muhâla‘a yoluyla boşanmak isteyen eşi Vedihâ bint İsa, kocası Osman’a 2.000 kuruş hul‘ akçesi vererek boşanabilmiştir.⁵⁰⁷

Muhâla‘a akitlerinde, hem erkek hem de kadının ya bizzat ya da vekili aracılığıyla mahkemede hazır bulunduğu ve bu davaların umumiyetle kadınlar tarafından tescil ettirilmek istendiği görülmektedir. Çünkü iddetlerini bitirip, başkasıyla evlenmek istediklerinde eski kocalarının engellemesiyle karşılaşmak istemiyorlardı. Ancak boşadığı karısının bilâhare muhâla‘ayı inkâr edip, kendisinden mehir, nafaka ve

1172; UŞS. 213/78-1287; UŞS. 213/234-341; UŞS. 213/391-822; UŞS. 216/366-905; UŞS. 226/114-228; UŞS. 227/258-235; UŞS. 228/7-25; UŞS. 228/27-96; UŞS. 228/63-159; UŞS. 228/80-209.

⁵⁰⁵ Adile’nin mahkemede kaydı şöyledir: “...*Mehmed b. Hacı zevcim olup beynlerimizde imtizâc olmadığından tefrîk matlup ederim dedikde zevci Mehmed’den suâl olundukta “talâk virmem üç yüz kuruş mehr-i mu‘accel vermişim” dedikde Adile “verdiğin üç yüz kuruşu sana red iderim ve mehr-i mu‘ahharımdan ve nafakâ-i ‘iddetimden vazgeçdim bedeline bana talâk ver” dedikde merkûm zevci Mehmed râzî olup mehr-i mu‘accel red olunup ve mehr-i mu‘ahhar ve nafaka mukâbelesi merkûme Adile’yi hul‘ ettiği bu mahalle kayd şed...”, UŞS. 204/150-262.*

⁵⁰⁶ UŞS. 205/71-165; bkz. UŞS. 205/164-380.

⁵⁰⁷ UŞS. 206/438-458.

benzeri şeyler talep etmesini istemeyen bazı erkeklerin de söz konusu boşanmayı mahkemeye taşıyarak kaydettirdiği görülmektedir.⁵⁰⁸ Bazı kayıtlarda ise, tarafların karşılıklı olarak evlilikten doğan tüm haklarından vazgeçtiklerini bildirerek, birbirlerinin zimmetlerini ibrâ ettiğine rastlanmaktadır.⁵⁰⁹ Dolayısıyla eşler arasındaki evlilik bağı sonlandıran muhâla'anın, mahkemede kayıt altına alınarak sicil defterlerine yazılması, birçok meselede olduğu gibi daha ziyâde ileride doğabilecek çeşitli anlaşmazlıkların önüne geçme amacını taşımaktadır.

Mahkemeye yapılan başvurular umumiyetle kadın tarafından yapılmış olsa da, bazı belgelerde aslında muhâla'ayı, daha ziyâde mehir ve nafaka vermek istemeyen erkeğin talep ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Safer 1313 (7 Ağustos 1895) tarihli bir belgede, kocası Kahveci Zülfi b. Mustafa'nın yaptığı haksızlıklar üzerine baba evine giden Dergezenli Mahallesi'nden Gafure bint Demirci Mehmed'e, Zülfi'nin arkadaşı Halil b. Havi'yi göndererek, mehir ve nafakasından vazgeçmesi durumunda kendisini boşayabileceğini haber ettiği, Gafure'nin de mehir ve nafakasından vazgeçmeyeceğini belirttiği anlaşılmaktadır.⁵¹⁰ Bu belge mehir ve nafakanın, ailenin parçalanmasını engelleyip eşleri bir arada tutan önemli bir şer'î müeyyide olduğunu gösterdiği gibi karısından boşanmak isteyen ancak mehir ve nafaka gibi maddî külfet altına girmek istemeyen bazı erkeklerin, karısı için hayatı çekilmez bir hale getirerek boşanma talebini ondan beklediği veya onu muhâlaa ile ayrılmak zorunda bıraktığı izlenimini uyandırmaktadır.

Kadının muhâla'a ile boşanmaya mecbur bırakıldığı şeklindeki algımız, sadece yukarıdaki belgeden yola çıkarak edindiğimiz bir izlenim değildir. Muhâla'a ile boşanan bazı kadınların mahkeme sürecinde, boşanmadan önce şiddet gördüğüne dâir ifadeleri, kadının muhâla'aya mecbur bırakıldığı noktasındaki yaklaşımımıza yol açan diğer sebeplerdendir. Meselâ 17 Şaban 1272 (23 Nisan 1856) tarihli bir belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Gâzî Beg Karyesi'nden Debo bin Eyyüb'ten muhâla'a ile boşanan İmhan bint Ali, mahkemede ifadesinde; 150 kuruş mehri muahharından, doksan günlük

⁵⁰⁸ UŞS. 213/109-1355; UŞS. 213/210-254; UŞS. 213/210-255; UŞS. 218/12-653; UŞS. 228/106-310.

⁵⁰⁹ UŞS. 205/58-132.

⁵¹⁰ UŞS. 218/47-720.

nafakasından ve “*şikest olan dişinin*” diyetinden vazgeçtiğini belirtmiştir.⁵¹¹ Ayrıca daha önce de belirttiğimiz üzere, sicillerde yer alan belgelerde birçok erkeğin, evvelden şahitler huzurunda talâkla boşadığı eşinin, mahkemeye müracaat ederek mehir ve nafaka talebinde bulunmasından sonra boşanma iddiasını reddettiği görülmektedir. Burada boşanmanın daha önce gerçekleşmiş olduğunu, şahitlerin ifadesi ve mahkemenin dava sonundaki kararından anlamaktayız. Bu durumu erkeğin boşamadan sonra pişman olduğu şeklinde düşünmek mümkünse de, mehir ve nafaka ödememek için mahkeme huzurunda yalan söylemiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

Urfa Kadı Sicilleri’nde, erkeğin talâkı şeklindeki boşanmaların, mûhala‘a boşanmalara göre çok daha az sayıda olması, erkeklerin boşanma sürecinde mehir ve nafaka vermeye pek yanaşmadıklarının göstergesi olmak bakımından kayda değer bir diğer husustur. Sözgelimi 1865-1870 yılları arasında gerçekleşen 37 boşanma olayından sadece 6 (% 16,3)’sı kadının mehir ve nafaka alabildiği talâk şeklindeki boşamadır. Diğer boşanmalardan 1 (% 2,7)’i tefrîk, geri kalan 30 (% 81) tanesi ise, kadının umumiyetle “şikak vukuu” sebebiyle mehir, nafaka ve diğer haklarından vazgeçtiği muhalaa boşanmalarıdır.

Osmanlı mahkemelerinde görülen ve Urfa Şer‘iye Sicilleri’nde de misâllerine çokça karşılaştığımız bir diğer boşanma şekli “tefrîk”tir. Tefrîk; asıl olarak evli tarafların mahkeme kararıyla boşanarak ayrılmasıdır. Kazâî boşanmada da denilen bu uygulamada, belirli sebeplerin varlığından dolayı eşlerden biri, -umumiyetle kadın- mahkemeye başvurarak boşanma talebinde bulunmakta, sebeplerin vârid olduğuna kanaat getiren kadı da tarafların ayrılmasına hükmetmektedir.⁵¹² Meselâ Muharrem 1262 (Ocak 1846) tarihli bir belgede, Suruç Kazâsı Zeki Karyesi’nden Hanım bint Hasan, evlendikten bir müddet sonra kocası Abdi b. Eyüb’ün kendisiyle sütkardeş olduğunu öğrenince tefrîk talebinde bulunmuş, tahkikat neticesinde Abdi’nin, 6 aylık

⁵¹¹ UŞS. 205/53-119.

⁵¹² Aydın, “Kazâî Boşanma”, s. 1-2.

iken Hanım'ın vâlidesi Fatma'dan süt emdiğinin sabit olması üzerine eşlerin tefrîkine karar verilmiştir.⁵¹³

İncelediğimiz sicillerde, karı kocanın mahkeme kararıyla tefrîk edildiğine dâir çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu kayıtların neredeyse tamamını yemin talâkları oluşturmaktadır. Ancak bir belgede, ihtidâ eden kadının gayrimüslim kocasından tefrîk edildiği, bir kayıta ise kocasında bulunan bir hastalık sebebiyle ondan ayrılma talebinde bulunan kadına izin verildiği görülmektedir. İhtida ve hastalık sebebiyle gerçekleşen tefrîklere, yeri geldikçe temas edeceğimizden burada sadece şart-ı talâk hususu üzerinde duracağız. Bu boşanmada erkek, herhangi bir şartın gerçekleşmesi halinde eşinin boş olacağını belirtmekte, şartın vukuundan sonra da hâkim, boşanmanın vaki olduğuna hükmederek tarafları ayırmaktadır.⁵¹⁴ Meselâ 22 Safer 1290 (21 Nisan 1873) tarihli bir belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Beyazid Karyesi'nden Molla Mahmud, köylerinde çalınan bir ip için, “*Hânemde ise veyahut sirkat olduğundan ve hâneme vaz' olduğuna ma'lumum var ise benden zevcem Hatice talâkı selâse ile mutallaka olsun*” dedikten sonra ipi kendisinin çaldığı sabit olunca, eşi Hatice bint Ali, mahkemeye müracaat ederek tefrîk yoluyla boşanmıştır.⁵¹⁵ Aynı şekilde 14 Şaban 1298 (12 Temmuz 1881) tarihli bir başka kayıta, Alihân Beg Mahallesi'nden Dursun bint Mehmed, kocası Mehmed Emin b. Mustafa'nın, daha evvel “*hamr ve sekerât-ı sâireyi şürb ider isem zevcem Dursun bint Mehmed benden üç talâk boş olsun*” diyerek şart-ı talâk ettiği ve bir müddet sonra tekrar içki içtiği iddiasıyla tefrîk talebinde bulunmuş, Mehmed Emin'in de içki içtiğini mahkemede itiraf etmesi üzerine tarafların tefrîkle ayrılmasına karar verilmiştir.⁵¹⁶

Tefrîkle gerçekleşen boşanmalarda, eşlerden birinin şikâyeti bulunmakla birlikte, boşanma gerekçesi söz konusu şikâyet ve irade beyanlarına değil, hâkimin gördüğü bir sebebin varlığına dayanmaktadır. Nitekim bazen tarafların, tefrîk için talep

⁵¹³ UŞS. 204/153-269.

⁵¹⁴ Boşanmanın bir şarta bağlanması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Kaşif Hamdi Okur, “İslâm Hukuku'nda Boşanma Yemini (Tâlaka Yemin) Meselesi”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, VIII/15, 5-30.

⁵¹⁵ UŞS. 213/91-1325.

⁵¹⁶ UŞS. 208/300-121.

ve şikâyetleri bulunduğu halde, hâkimin boşanmaya izin vermediği de görülmektedir. 11 Rebiülevvel 1313 (30 Ekim 1895) tarihli bir belgeye göre, Dergezenli Mahallesi'nde, merkep çaldığı sabit olduktan sonra bir müddet hapiste kalan Mehmed b. Abdulfettah'ın eşi, İslim bint Muşlu İsmail; Mehmed'in daha önce "Eğer ben bu merkebi sirkat etmiş isem ve nezdimde ise 'iyâlim İslim benden talâk-ı selâse ile mutallaka olsun" diyerek şart-ı talâk ettiğini ve merkebi çaldığının sabit olmasına binâen aralarının tefrîk edilmesini istemiştir. Ancak mahkemeye sunulan şâhitlerin olaya "müşâhedemiz yoktur" şeklindeki beyanları üzerine hâkim, Mehmed'in şart-ı talâk ettiğine kanaat getirmeyerek tarafların tefrîkine izin vermemiştir.⁵¹⁷

Yeri gelmişken şartı talâk edilen hususlar üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Kadı sicillerindeki davalardan, incelediğimiz dönemde, Urfa'daki erkeklerin, yukarıdaki şartlara ilaveten; borcunu zamanında ödeme,⁵¹⁸ askerlerin elinden firar etmeme,⁵¹⁹ içki içmeme,⁵²⁰ kumar oynamama,⁵²¹ kardeşiyle konuşmama,⁵²² eşini darp etmeme,⁵²³ eşine ayrı bir ev tahsîs etme,⁵²⁴ eşinin; kardeşi, babası veyahut falancanın evine gitmemesi,⁵²⁵ baba evine giden eşin belli bir zamana kadar geri dönmesi,⁵²⁶ gibi hususlarda boşanmayı şartı koştuğu görülmektedir. Bir takım şartların, eşlerle yaşanan bazı anlaşmazlıklar üzerine sarf edildiği tahmin edilmekle birlikte, umumiyetle erkeklerin, gündelik hayat içinde karşılaştıkları çeşitli meseleler için muhataplarına verdikleri sözlerini tekit etmek amacıyla bu hususu bir çeşit yemin olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz dönemde tüm Osmanlı toplumunda olduğu gibi Urfa'da da boşanmanın pek yaygın olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Osmanlı toplumunda boşanma, gerek dinin bu konudaki telkin ve tavsiyeleri, gerekse ortaya çıkardığı bazı sosyal

⁵¹⁷ UŞS. 218/78-782.

⁵¹⁸ UŞS. 226/399-3.

⁵¹⁹ UŞS. 220/328-1112.

⁵²⁰ UŞS. 205/220-507; UŞS. 221/344-8.

⁵²¹ UŞS. 222/127-213.

⁵²² UŞS. 217/6-14.

⁵²³ UŞS. 216/353-877.

⁵²⁴ UŞS. 220/301-1075.

⁵²⁵ UŞS. 213/113-1371; UŞS. 220/104-795; UŞS. 221/120-576; UŞS. 222/157-268.

⁵²⁶ UŞS. 205/152-345; UŞS. 228/54-124.

problemler sebebiyle hoş karşılanmaz ve dolayısıyla nâdir görülürdü.⁵²⁷ Bu hususta mahkeme sicillerine çok sayıda kayıt yansımalarına rağmen, bunlardan yola çıkarak toplumda var olan boşanma oranını tam olarak tesbit edebilmek oldukça güç görünmektedir. Daha önce de temas ettiğimiz üzere, gönderilen fermânlar, boşanmaların mahkemeye taşınmasını öngörmekte, boşanan eşler de, ileride yekdiğeriyle problem yaşamamak için, ayrılığı mahkeme huzurunda kayıt altına alma hususunda büyük bir titizlik göstermekteydi. Ayrıca eşler arasında bir problem olarak ortaya çıkan ve dinî-hukukî birçok sonucu bulunan boşanmanın, mahkemeye taşınmadan taraflar arasında halledilmesi zor görünmektedir. Çünkü boşanmanın eşler ve ailelerinde meydana getirdiği huzursuzluk da dikkate alındığında, gerek mehir ve nafaka, gerek sahip olunan bir takım malların taksimi, gerekse var olan çocuklarla ilgili hususlar, tarafların mahkemeye gitmeden üzerinde uzlaşmalarının kolay olmadığı problemlerdir. Dolayısıyla bu hususa dâir sicillerde çok sayıda kaydın mevcut olması, boşanmanın yaygınlığını göstermeyeceği gibi, belki vuku bulan boşanmaların umumiyetle mahkemede kayıt altına alındığını göstermektedir.

1- Sebepleri

Urfa Kadı Sicilleri'ndeki boşanma davalarında kullanılan kimi ifadelerle tarafların serdettiği karşılıklı cümleler, boşanmanın sebepleri noktasında önemli ipuçları vermektedir. Özellikle muhâla'a davalarında eşlerin kullandığı, “*beynimizde hüsn-i zindegâni olmadığı*”,⁵²⁸ yahut “*mu'âşeret kalmadığı*”,⁵²⁹ gibi ifadeler, bu boşanmaların eşler arasındaki şiddetli geçimsizlik sebebiyle gerçekleştiğini göstermektedir. Meselâ 28 Zilhicce 1312 (22 Haziran 1895) tarihli bir belgede, Kanberiyeh Mahallesi'nden Halîl b. Ramazan, eşi Rahime bint Hacı Nabi'yle aralarında “*ülfet ve ünsiyet ve hüsn-i mu'âşeret olmadığı*”nı belirttikten sonra Rahime'nin mehir, nafaka vesâir haklarından vazgeçtiğini kendisinin de buna bedel olarak Rahime'yi muhâla'a ile boşadığını belirtmiştir.⁵³⁰ Söz konusu geçimsizliği ifade etmek üzere kullanılan bir diğer kavram

⁵²⁷ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 122.

⁵²⁸ UŞS. 206/142-392; UŞS. 206/211-645; UŞS. 206/290-976; UŞS. 228/163-15.

⁵²⁹ UŞS. 206/228-710; UŞS. 206/267-865; UŞS. 206/354-139; UŞS. 216/245-689.

⁵³⁰ “...*Mezbûre Rahime yedi yüz elli kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyesiyle zevce-i menkûhe-i medhûl bihâm olup beynimizde ülfet ve ünsiyet ve hüsn-i mu'âşeretimiz olmamağla zimmetimde mütekarrar ve*

da “şikâk vukuu”dur.⁵³¹ 14 Recep 1284 (11 Kasım 1867) tarihli bir kayıta, Hekimdede Mahallesi’nden İslim bint Ramo, kocası Alo b. Müslüm ile aralarında “şikâk vukû’una binâen” mehir ve nafakasından vazgeçtiğini belirttikten sonra taraflar muhâla’a ile boşanmışlardır.⁵³² Dolayısıyla muhâla’a akitlerinden anlaşıldığı kadarıyla taraflar, genellikle şiddetli geçimsizlik sebebiyle evlilik hayatına son vermişlerdir.

İncelediğimiz dönemde, hem muhâlaa hem de şart-ı talâkla gerçekleşen boşanmaların, bir diğer sebebi de aile içi şiddettir. Bu dönemde aile içi şiddetin yaygın bir sosyal problem olduğunu daha önce ifade etmiştik. Her ne kadar şiddetin önlenmesi için çeşitli tedbirler alınmışsa da, devamı halinde eşlerin boşanma noktasına geldiği açıkça görülmektedir. Bu husus birçok boşanma davasında açıkça yer almaktadır.⁵³³ 12 Cemâziyelahir 1316 (28 Ekim 1898) tarihli bir belgeye göre, Dögerli Nâhiyesi Nalçıhan Karyesi’nden İmâm b. Bedir, eşi Ayşe bint Eyüb’ü darp ettikten sonra Urfa Telgrafhanesi’nde “Eger ben zevcem Ayşe’yi darb ve te’addi ider isem benden talâk-ı selâse ile boş olsun” dedikten 2 ay sonra tekrar darp edince, Ayşe boşanma davası açmış ve 1000 kuruş mehrini alıp boşanmıştır.⁵³⁴ Ayrıca muhâla’a ile boşanan bazı kadınların, dava sürecinde kırılan dişlerinin diyetinden vazgeçmesi, boşanmanın dolaylı olarak şiddet sebebiyle gerçekleştiğini göstermektedir.⁵³⁵ Dolayısıyla gerek şiddet göstermemek için yapılan şart-ı talâkların vukûuna binâen açılan davalardan, gerekse boşanma sürecindeki ifadelerden, bu dönemde şiddetin ailenin parçalanmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Talâk şartlarının bir kısmı, aslında boşanma sebepleri hakkında bir takım kanaatlerin oluşmasına da yardımcı olmaktadır. Her ne kadar, bu davalarda ilk bakışta, sanki “kadın, kocasından boşanmak için şart-ı talâkın vukûunu bekliyormuş” gibi bir izlenim doğsa da, aslında durum böyle değildir. Meselâ 14 Muharrem 1309 (20 Ağustos

ma’kûdun ‘aleyh yedi yüz elli kuruş mehr-i mü’eccel ve nafakasından fâriğa olup ‘iddet-i ma’lûme nafaka ve süknâsı kendi üzerine olmak üzere muhâla’â-i sahiha-i şer’î ile hul’ eylediğimde...”, UŞS. 218/12-653.

⁵³¹ UŞS. 206/296-1009; UŞS. 206/296-1010; UŞS. 206/301-1027; UŞS. 206/316-1080; UŞS. 210/88-333; UŞS. 211/133-1047; UŞS. 211/151-1097; UŞS. 211/194-4; UŞS. 213/39-1172; UŞS. 213/74-1277; UŞS. 213/78-1287; UŞS. 228/7-21; UŞS. 228/7-25; UŞS. 228/27-96; UŞS. 228/63-159; UŞS. 228/80-209.

⁵³² UŞS. 214/141-297.

⁵³³ UŞS. 206/211-645; UŞS. 210/253-135; UŞS. 222/132-220; UŞS. 226/420-18.

⁵³⁴ UŞS. 216/353-877.

⁵³⁵ UŞS. 205/53-119; UŞS. 205/81-191.

1891) tarihli bir belgeye göre, Hekimdede Mahallesi'nden Zaptiye Ömer b. Eyüb, “*Eger ben kumar oynar isem ‘iyâlim benden talâk-ı selâse ile muatallaka olsun*” diyerek şart-ı talâk ettikten bir müddet sonra, Hüseyiniye Kahvehanesi'nde tekrar kumar oynadığının sabit olması üzerine eşi Ayşe bint Kürkçü Ali'nin talebiyle mahkeme, boşanmanın vaki olduğuna ve tarafların tefrîkine hükmetmiştir.⁵³⁶ Ancak belgede yer alan bazı detaylar, damatlarının kumar oynamasının, Ayşe'nin ailesinde rahatsızlık oluşturduğu ve tarafların bu sebeple boşanma noktasına geldiğini göstermektedir. Nitekim Zaptiye Ömer'in kumar oynadığını öğrenen kayınpederi Kürkçü Ali, Hanönü'nde zaptiyelerin kaldığı “kolluk”ta, Ömer'e bir daha kumar oynamaması için tembihle bulunarak, bu husus için ona şart-ı talâk ettirmiştir. Ancak Ömer'in bir müddet sonra tekrar kumar oynadığını duyan Kürkçü Ali, Hüseyiniye Çarşı'sında Ömer'i yanına çağırarak, “*Oğlum sen kûmâr oynamışsın diye işitiyorum, hâlbuki sen talâk-ı yemin etmiştin bu nasıl olur (!)*” diyerek tepki gösterdiği ve olayın bu noktadan sonra mahkemeye intikal ettiği anlaşılmaktadır.

Kumar konusundaki toplumsal hassasiyetin bir benzeri içki konusunda da mevcuttur. İçki içtiği sabit olan bazı erkeklerin, bir daha içki içmeme konusunda eşine söz verdiği, bunun bir ispatı olarak da ona, şart-ı talâk ettiğinden daha önce bahsetmiştik. Dolayısıyla aile içi şiddet ve içki ile kumarın konu edildiği şartlı boşanmalarda, söz konusu kötü alışkanlıkların aileyi huzursuz ettiği ve bu sebeple eşleri boşanma noktasına getirdiğini söylemek mümkündür. Başka bir deyişle yapılmaması için şart koşulan kötü alışkanlığın, evvelden kadında veya ailesinde hoşnutsuzluk yarattığı, tekrarı durumunda da kadının söz konusu fiili işleyen erkekle evlilik hayatını devam ettirmek istemediği açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, eşini döven, içki içen veya kumar oynayan erkeklerden, talâk yeminin istenmesinin, söz konusu kötü alışkanlıkları engellemeye yönelik bir sosyal tedbîr olduğu kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi, İslâm mezheplerince boşanma sebebi olarak kabul edilen hususlardan biri de, eşlerde bulunan ve cinsî birleşmeye mâni olan hastalık ve kusurlardır. Kadı sicillerindeki bazı davalarda kadınların, eşlerinde bulunan söz konusu

⁵³⁶ UŞS. 222/127-213.

hastalıklar sebebiyle, mahkemeye müracaat ederek tefrîk talebinde bulunduğu görülmektedir. Meselâ 28 Safer 1293 (25 Mart 1876) tarihli bir belgeye göre, Dergezenli Mahallesi'nden Leyla bint Halîl; üç yıl önce evlendiğini, eşi Ali b. Mehmed ile aralarında “*bil-defa'ât halvet-i sahiha-i şer'î ve mutâva'ât*” bulunduğu halde Mehmedin'in kendisine “*vâsıl olamadığını*”, vasıl olur ihtimaliyle üç yıl dava etmeyip beklediğini, ancak kocasının vusûle iktidarı bulunmadığını belirterek, mûcib-i şer'isini talep etmiştir. Ali'nin de durumu ikrar etmesi üzerine mahkeme, boşanmayı “te'cil” ederek Leyla'nın bir “kameri yıl” daha beklemesini tenbîh etmiştir.⁵³⁷ Kezâ 4 Rebiülevvel 1293 (30 Mart 1876) tarihli bir belgeye göre, üç yıllık eşi Eyüb b. Ömer için aynı durumdan şikâyet ederek, mûcib-i şer'isini talep eden Tizharab Karyesi'nden Hatice bint Cebo'ya da, vusûl olur ihtimaliyle 1 sene daha beklemesi gerektiği belirtilmiştir.⁵³⁸ Gerek mevzu bahis ettiğimiz her iki davada gerekse de aşağıda değineceğimiz belgede, aynı gerekçelerle mahkemeye başvuran kadınlara, dava tarihinden itibaren 1 kameri yıl beklemelerinin tenbîh edilmiş olması, muhtemelen bu konudaki zorunlu bir uygulamadan kaynaklanmaktadır.

Zikrettiğimiz her iki davanın bir yıl sonra nasıl neticelendiği bilinmemekle birlikte, belgelerden takip edilebilen bir davada, 1 kameri yılın bitiminde kadına boşama izni verildiği görülmektedir. 10 Muharrem 1284 (14 Mayıs 1867) tarihli bu kayıтта, kocası Mecnun Abdurrahman'nın kendisine vâsıl olamadığı için mûcib-i şer'isi talebiyle mahkemeye müracaat eden Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Mekiye bint Hacı Bayram'a, 1 yıl beklemesi gerektiği tenbîh edilmiştir.⁵³⁹ Yaklaşık 1 yıl sonra tekrar mahkemeye başvuran Mekiye Hanım; söz konusu durum sebebiyle 1 sene önce dava açtığını hatırlattıktan sonra, bu husus için kendisine bir hüccet verildiğini ve 1 sene dolmasına rağmen kocası Abdurrahman'ın “*mu'âmele-i zevciyyete kâdir olmadığını*” belirterek tefrîk talebini yinelemiştir. Mahkeme, Mekiye Hanım'ın talebi doğrultusunda eşlerin tefrîkine ve 1001 kuruş mehrin ödenerek tarafların boşanmasına karar

⁵³⁷ UŞS. 211/135-1053.

⁵³⁸ UŞS. 211/151-1096.

⁵³⁹ UŞS. 206/207-630.

vermiştir.⁵⁴⁰ Bu kayıt, söz konusu hastalıklar sebebiyle açılan davalarda, kadına dava tarihinden itibaren hüccet verildiğini, belirtilen hastalığın devam etmesi durumunda tarafların 1 kameri yıl sonra tefrikle ayrılabilirdiğini göstermektedir.

2- Sonuçları

İslâm'da evliliğin miras, neseb gibi önemli sonuçları bulunduğu gibi boşanmanın da birçok sonucu bulunmaktadır. Bu sonuçlarından biri hiç şüphesiz, kadının ve varsa çocukların nafakasının erkek tarafından karşılanmasıdır. Çünkü boşamayı elinde tutan erkek, kadını talâkla boşadığı takdirde onun yiyecek, giyecek ve mesken ihtiyacı için nafaka ödemeyi kabul etmiş sayılmaktadır. Bu husus için taraflar umumiyetle boşanma sürecinde anlaşıp, kadının alacağı nafaka miktarını boşanmayla beraber kayıt altına aldılmaktaydı.⁵⁴¹ Ancak boşanma esnasında bu miktar çeşitli nedenlerle belirlenmemişse, kadının mahkemeye müracaatı durumunda, bizzat mahkemenin görevlendirdiği iki kişi tarafından belirlenmekteydi. Meselâ 27 Rebiülevvel 1313 (17 Eylül 1895) tarihli bir belgeye göre, Hekimdede Mahallesi'nden Bekir b. Ramazan'dan üç talâkla boşanıp mehrini alan Rahime bint Çilo Mehmed, boşanmadan beş gün sonra mahkemeye müracaat ederek, kendisi ve 5 yaşındaki kızı İslim için eski kocasından nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme, nafaka miktarını belirlemeleri için Hekimdede Mahallesi'nden Hacı Seyyid Ahmed Efendi ile Molla Halîl b. İbrâhim'i bilirkişi olarak görevlendirmiştir. Bilirkişilerin ifadeleri doğrultusunda Bekir'in, eski eşi Rahime için yevmî 1 kuruştan olmak üzere iddeti müddetince 80 kuruş, kızı İslim için de yevmî 1,5'tan aylık 45 kuruş nafaka ödemesi

⁵⁴⁰ Mekiye Hanım'ın 12 Safer 1285 (4 Haziran 1868) tarihli davasındaki kaydın ilgili kısmı şu şekildedir: "Ma'rûz-i dâ'ileridir ki Medîne-i Urfa mahallâtından Hüseyin Paşa Mahallesi sâkinelerinden Mekiye bint Bayram zevci Mecnûn Abdurrahman b. Hacı Hasan hâzır olduğu halde babası ve velîsi merkûm Hacı Hasan muvâcehesinde iş bu hâzır bil-meclis oğlu Mecnûn Abdurrahman bin kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyesiyle beni tezevüc edüp beynimizde defe'ât-ı kesîre halvet-i sahîha-i şer'î vâki' olmuş iken mecnûn merkûm Abdurrahman mu'âmele-i zevciyete kâdir olmadığı iş bu yedimde olan hüccet-i şer'îye nâtik olduğu üzere bir sene tamamına değin te'cil-i şer'î ile te'cil olunmuşdu el-hâletü hâzihi müddet-i te'cil-i mezkûr murûr edüp merkûm Abdurrahman yine aslâ mu'âmele-i zevciyete kâdir olmamağla suâl olunup fesh-i nikâhla beynlerimizi tefrikk olunmak murâdındır deyü ba'de'd-da'va ve'l-istintâk mecnûn merkûm Abdurrahman ve velîsi merkûm Hacı Hasan dahi cevâblarında müdde'îye-i mezbûre Mekiye cemî'-i kelimât-ı meşru'âsında tasdik etmeğın mücebiyle beynlerinde kâ'im olan nikâhın şer'ân fesh ve tefrikiyle hükm olunduktadır...", UŞS. 206/391-274.

⁵⁴¹ UŞS. 205/58-132; UŞS. 205/155-352; UŞS. 218/83-789; UŞS. 221/116-596; UŞS. 221/296-35.

kararlaştırılmıştır.⁵⁴² Mahkemenin nafaka tayini için iki kişi tayin etmesi bir yana, bu kişilerin ayrılan eşlerle aynı mahalleden olması son derece önemlidir. Zira nafaka, ayrılan tarafların sosyal ve ekonomik durumuna göre belirlendiğinden, bu husus için onları yakından tanıyan ve hallerini iyi bilen kimselerin tayin edilmiş olması, muhtemelen her iki taraf için en doğru miktarı belirleyecek kişiler olmasından kaynaklanmaktadır.

Talk veya tefrkle boşanan eşler arasında ortaya çıkan sorunlardan biri, ödenecek mehrin miktarı konusudur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, sicillere kaydedilen evlilik akitlerinde mehir miktarları açıkça kaydedilmişse de, mahkeme huzurunda akdedilmeyen bazı nikhlarda, tarafların boşanma noktasına geldikten sonra mehir konusunda anlaşmazlık yaşadığı görülmektedir. Mesel 11 Ramazan 1288 (24 Kasım 1871) tarihli bir kayıтта, Cmi Kebr Mahallesi'nden Neslihn bint Abdullah, boşandığı eşi Mahmud b. Bilal'in, kendisine 500 kuruş mehrini ödemediği için mahkemeye başvurmuş, Mahmud ise mehrin 500 kuruş değil, 250 kuruş olduğunu iddia etmiştir. Ancak şhitlerin beyanı üzerine mehrin 500 kuruş olduğu anlaşılmış ve Mahmud'un bu miktarı ödemesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴³ Boşanma sonrası, mehrin kadına verilmesinde de çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. 11 Zilhice 1289 (9 şubat 1873) tarihli bir belgeden de, Bozbd Nhiyesi şeşkn Karyesi'nden Hacı Ali b. Abdülaziz, talkla boşandığı eşi Emne bint Hacı Mehmed'in mehrini ödemeyince, aileler arasında niza meydana geldiği, anlaşmazlık üzerine çevredeki insanların araya girmesiyle tarafların 300 kuruş mehir üzerinde anlaşarak sulh yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.⁵⁴⁴

Boşanma sonrasında eşler arasında ortaya çıkan problemlerden biri de sahip olunan eşyaların taksimi meselesidir. Sicillerdeki davalara bakıldığında, boşanan eşlerin evlerini ayırma sürecinde ortak kullandıkları, yatak-yorgan, halı-kilim, kap kakak, gibi ev eşyası ile kıymetli ziynetler hususunda bazen sulh yaptıkları görülmekle birlikte,⁵⁴⁵ umumiyetle bu konuda anlaşamadıkları, kadınlara ait çeşitli talep ve şikyetlerden

⁵⁴² UşS. 218/80-785.

⁵⁴³ UşS. 228/110-326.

⁵⁴⁴ UşS. 228/136-422.

⁵⁴⁵ UşS. 205/58, 59-132, 133.

anlaşılmaktadır.⁵⁴⁶ Ayrıca erkeklerin, gerek talâk mukabilinde kadına verdikleri gerekse kadının bizzat şahsına ait bulunan çeşitli gayrimenkullere boşanma sonrasında müdahale ettikleri görülmektedir. 22 Cemâziyevvel 1312 (21 Kasım 1894) tarihli bir kayda göre, Hekimdede Mahallesi'nden Ayşe bint Şeyh Abuzer, kendisini talâkla boşayan eski kocası Ahmed b. Hüseyin'inden, mehir ve nafaka karşılığı olarak aldığı üzüm bağına boşanma sonrası Ahmed'in müdahale etmesi üzerine, mahkemeye müracaat ederek şikâyetçi olmuş ve bağın kendisine ait olduğunu tescil ettirmiştir.⁵⁴⁷

Boşanan eşler arasında ortaya çıkan en ciddî problemlerden biri de, bitirilen evlilikten doğmuş ya da doğacak çocukların kimin yanında kalacağı meselesidir. Hâmileyken boşanan bazı kadınların, muhâla'a akdi esnasında, mehir ve nafakasından vazgeçmeye mukabil, doğacak çocuklarının ya tamamen ya da belli bir yaşa kadar kendilerinde kalmasını şart olarak belirlediği ve bunun için senet dahi aldıkları görülmektedir. 1 Zilkâde 1314 (3 Nisan 1897) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Mahallesi'nde hâmile eşi Hanım bint Mehmed'i boşayan Şeyh Hüseyin b. Ali, doğacak çocuğun annesinde kalacağına dâir Hanım'a bir senet vermiştir.⁵⁴⁸ 13 Şevvâl 1298 (8 Eylül 1881) tarihli bir boşanma kaydında ise Meşârikiye Mahallesi'nde kocası Kemancıoğlu Halîl Efendi'den muhâla'a yoluyla ayrılan sekiz aylık hâmile Şerife bint Süleymân'ın, doğacak çocuğunun 9 yaşına kadar kendisinde kalmasını şart koştuğu görülmektedir.⁵⁴⁹

Bilindiği gibi, küçük yaştaki çocukların bakım ve gözetimi hususu, fıkıh kitaplarında "hakk-ı hidâne" olarak düzenlenmiş ve anne babanın ayrılması durumunda bu hakkın, çocuğun yeme-içme, giyinme gibi şahsî ihtiyaçlarını bizzat kendisinin görebileceği yaşa kadar öncelikle annesinde olduğu belirlenmiştir. Bu hakkın, ne zaman sâkit olacağı konusunda farklı değerlendirmeler bulunsa da, umumiyetle erkelerde 7-9, kızlarda ise 9-11 yaşları sınır olarak belirlenmiştir.⁵⁵⁰ Konuyla ilgili sicil kayıtlarında,

⁵⁴⁶ UŞS. 206/536-595; UŞS. 210/45-235; UŞS. 210/254-138; UŞS. 211/21-746; UŞS. 227/253-350; UŞS. 227/348-353; UŞS. 228/118-348.

⁵⁴⁷ UŞS. 219/262-411; Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 227/246-322; UŞS. 228/57-134.

⁵⁴⁸ UŞS. 218/379-89.

⁵⁴⁹ UŞS. 208/309-143.

⁵⁵⁰ Karaman, **İslâm Hukuku**, I, 394-397; Celâl Erbay, **İslâm Hukukunda Küçüklerin Himayesi**, İstanbul 1998, s. 146-156.

ayırılma sürecinde eşler arasında herhangi bir akit yapılmamışsa, çocuğun söz konusu yaşlara kadar annesinde kaldığı ve bilâhare babası veya velîsi tarafından mahkeme kararıyla alındığı görülmektedir.⁵⁵¹ Bu noktada ortaya çıkan sorunlardan biri, çocuğun yaşı, daha doğru bir ifadeyle, hakk-ı hidânesinin sâkit olacağı yaşa gelip gelmediği konusudur. Meselâ 27 Rebûlahir 1298 (29 Mart 1881) tarihli bir belgeye göre, Kanberiyeh Mahallesi'nden Ramazan b. Abdullah, boşandığı eşi Rahime bint Abdi'de bulunan Fatma adlı kızının, 9 yaşında olduğunu ve annesinin hakk-ı hidânesinin bittiğini iddia ederek kendisine teslim edilmesini talep etmişse de annesi; Fatma'nın 7 yaşında olduğunu ve bakıma ihtiyacının devam ettiğini belirtmiştir. Olayın mahkemeye taşınmasından sonra, mahkeme Fatma'nın yaşını küçük bularak annesinin himayesine ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve annesinde kalmasına karar vermiştir.⁵⁵²

Hidâne hakkı çerçevesinde, çocuğu yanında bulunan dul kadınların tekrar evlenmesi durumunda, bazı erkeklerin muhâla'adaki anlaşmayı feshederek, eski eşine mehir ve nafakasını ödemek suretiyle çocuğu aldığı görülmektedir. 15 Cemâziyelevvel 1298 (15 Nisan 1881) tarihli bir belgeye göre, Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Hafize bint Taşçı Ali, boşanma sürecinde kocası Mehmed'den, 3 yaşındaki küçük kızının kendisinde kalması şartıyla mehir, nafaka ve eşya almamıştır. Ancak Hafize'nin boşandıktan bir müddet sonra başka biriyle evlenmesi üzerine, eski eşi kızının kendisine teslimini talep etmiştir. Hafize, anlaşmanın bozulup kızını babasına teslim ettikten sonra, daha önce feragat ettiği mehir, nafaka ve eşyasını talep ederek mahkeme kararıyla almıştır.⁵⁵³

Eşlerin boşanmaları, bazen aileler arasında şiddete de sebebiyet verebilmekteydi. Meselâ 21 Zilhicce 1312 (15 Haziran 1895) tarihli bir belgeye göre, bundan sonra "*Rakı içer isem ailem benden boş olsun*" diyen ve sözünde duramayarak içki içtiği için eşi Hedibe'yi boşamak zorunda kalan Kanberiyeh Mahallesi'nden Ali b. Hüseyin, boşanma sebebiyle, Hedibe'nin önceki eşinden oğlu Halef ile kavga etmiş ve

⁵⁵¹ UŞS. 218/350-27.

⁵⁵² UŞS. 208/248-13.

⁵⁵³ UŞS. 208/253-22. Boşanma sonrası benzer çocuk talepleri için bkz. UŞS. 220/70-734; UŞS. 220/73-736; UŞS. 220/226-954; UŞS. 220/247-982.

her ikisi de bunun sonucunda bir müddet hapse atılmıştır.⁵⁵⁴ Ayrıca boşanmaların ve akabindek, yeni evlilik girişimlerinin, öldürmeye varacak noktada çeşitli kıskançlık ve nefretlere yol açtığı da görülmektedir. Nitekim 3 Zilhicce 1284 (27 Mart 1868) tarihli bir belgeye göre, Rumkale Kazâsı Dertolu Karyesi'nde Ali b. Mustafa, eşi Bese bint Abuzer'den boşandıktan bir müddet sonra aynı köyden Fatma bint Şerif ile nişanlanmıştır. Bu olay üzerine Ali'nin eski eşi Bese ile kızı Saliha, Fırat kenarında çamaşır yıkadıkları bir gün Ali'nin nişanlısı Fatma'yı, öldürüp Fırat Nehri'ne atmışlardır. Diyet talebiyle kayıtlarda yer alan bu olaydan sonra aileler, 7000 kuruş üzerinde sulh etmişlerdir.⁵⁵⁵

II- MİRAS

A- TEREKE TAKSİMİ

Osmanlı'da terekelerin taksiminde vârislerin istek ve iradelerine her zaman saygı duyulmuş, talepleri olmadıkça mahkemenin terekeye müdahale etmesi kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Sicillerde yer alan terekelerin tamamında, terekenin vârislerin "*taleb ve ma'rifetiyle*" tahrîr edildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla devlet, sadece vârislerin talebi bulunması veyahut aralarında anlaşmazlık olup mahkemeye taşınması durumunda bu terekelere müdahil olmuştur. 1272 (1856) tarihli bir fermânda da, bu hususa işaret edilerek vârislerin talebi olmaksızın vergi veya harç almak maksadıyla terekeleri taksim etmek isteyen idarecilerin ta'zir cezasıyla cezalandırılacağı belirtilmiş, talep bulunması halinde de taksim edilecek terekelere ait tüm işlemlerin, 3 ay içerisinde neticelendirilmesi emredilmiştir.⁵⁵⁶ Ancak ortaya çıkan çeşitli sosyal sıkıntılar ve hak mahrumiyetleri üzerine 1301 (1883/1884) tarihinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre, terekelerin taksimine, mûrislerin vefâtından bir hafta sonra başlanacak, vârislere de bu durum bir ihtârnameyle haber verilecektir. Şer'î taksimattan sonra yapılacak itirazların da bir hafta içinde yapılması gerekmektedir.⁵⁵⁷ Mehâkim-i Şer'îye Nizâmnamesi'nde yapılan bu değişiklikle, tereke taksimi öne alınarak, vârislerin en kısa

⁵⁵⁴ UŞS. 218/15-660.

⁵⁵⁵ UŞS. 206/366-181.

⁵⁵⁶ UŞS. 205/101-239; UŞS. 206/434-412.

⁵⁵⁷ UŞS. 226/393-829.

zamanda şer‘î hakları olan mirasa kavuşmaları sağlandığı gibi bu konudaki itirazlar için de süre sınırlaması getirilmiştir. Çünkü miras konusunda vârislerden gelen şikâyetler kolay kolay bitmemekte ve bir tereke tekrardan görüşülmek suretiyle şer‘iye mahkemelerini yıllarca meşgul edebilmekteydi.

Osmanlı’da şer‘î mahkemeler tarafından taksim edilen terekeler, aslında tüm terekeler içinde cüzî bir yer tutmaktadır. İnsanların çoğu, bu meseleyi mahkemeye taşımadan, mûrislerinin vefâtından sonra diledikleri zaman mülklerini tesbit ederek aralarında taksim etmişlerdir. Bilhassa köyler ve nâhiyelerdeki terekelere ait az sayıda kaydın bulunması, bu terekelerin çoğunlukla mahkemeye taşınmadığını göstermektedir. Vârislerin kendi arasında taksim ettiği terekelerde, çoğu zaman mahalle imâmı, muhtârı ve bazı yakınlar hazır bulunmuş, taksimden sonra da tüm vârislerin “*hisselerini tamâmen ve kâmilen bi’l-asâbe ve bi’l-vesâye ahz u kabz*” ettikleri mahkemede kayıt altına alınmıştır.⁵⁵⁸ Böyle bir uygulamanın temel nedeni, herhangi bir şikâyet durumunda mahkemedeki kayıtların esas kabul edilerek davanın görülmesini sağlamaktır.

Bu kayıtlarda bazen de, vârislerin hisselerini aldıktan sonra yaptıkları taksimatı mahkemeye arz edip aralarında zimmet-i ibrâ ettikleri ve söz konusu durumdan sonra şikâyetlerin dinlenmediği görülmektedir. Nitekim 15 Şevvâl 1291 (25 Kasım 1874) tarihli bir belgeye göre, Mahkeme Mahallesi’nde vefât eden Menure bint Hacı Ahmed’in mirası, eşi Kadir ve yeğenleri arasında taksim edildikten bir müddet sonra, yeğenlerinden Hasan’ın mahkemede açmış olduğu dava, vârisler arasında miras taksiminden sonra zimmet-i ibrâ yapıldığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁵⁵⁹ Böylece vârisler arasında bir nevi akit kabul edilen zimmet-i ibrâ ile miras işlemi bitirilmiş, yeni bir alacağın veyahut borcun zuhûru dışında terekenin sürekli dava konusu olmasının önüne geçilmiştir.

Osmanlı’da vârislerin miras taksiminde anlaşamaması veya vârisler arasında küçük çocuklar bulunması gibi hallerde, mirasın taksimi mahkemenin tayin ettiği bir

⁵⁵⁸ UŞS. 214/52-103; UŞS. 210/68-287; UŞS. 210/300-264; UŞS. 218/172-91; UŞS. 219/205-327; UŞS. 219/380-599; UŞS. 221/201-735; UŞS. 221/294-30; UŞS. 221/562-14; UŞS. 228/326-511.

⁵⁵⁹ UŞS. 211/134-1052.

kassâm eliyle gerçekleştirilmekteydi. Bu taksimde, vârislerle birlikte şâhit olarak umumiyetle mahalle imâmı, muhtârı ve toplumun önde gelen kimselerinin hazır bulunduğu mecliste, öncelikle vefât eden kişinin metrukâtı tesbit edilir, ardından bu metrukât, vârislerin ve yakınlarının hazır bulunduğu mecliste yüksek sesle okunarak herkesin terekeden malumat sahibi olması sağlanırdı. Vefât eden kişinin borçları ve vasiyeti varsa bunlar ayrılır sonra da vârislerin yakınlık durumuna göre şer‘î hisseleri belirlenirdi. Vârislerin yakınlıklarına göre terekenin taksiminde hisse sahiplerine bir kıt’a defter kassâmı hücceti verilir ve vârisler buna göre hisselerini alırlardı. Sicillerde misâllerini çokça gördüğümüz bu kayıtlarda ayrıca, tereke içindeki her türlü malının kıymeti, alacaklarla borçların listesi, yapılan paylaşırma hizmetinin karşılığı olarak alınan resm-i kısmet, harç ve delâliye gibi vergilerle cenaze ve tekfin masrafları ayrıca belirtilmiştir.

Bilindiği üzere, terekenin taksiminde şer‘î teâmüller esas alınarak, annenin hâmile olması halinde, anne karnındaki çocuğa erkek hissesi olarak pay ayrılmış, ancak mevkûfenin kız olarak doğması durumunda terekenin fazla kalan kısmı vârislere tekrar taksim edilmiştir.⁵⁶⁰ Terekenin taksiminden bir müddet sonra, vefât eden şahsın yeni bir mülkü, alacağı yahut borcu zuhur ettiğinde de aynı yol izlenmiş ve tereke usûl olduğu üzere yeniden taksime tâbi tutulmuştur.⁵⁶¹ Ayrıca tereke taksimi anında askerlik, hac, çalışma veya başka bir nedenle şehir dışında olup, kendisinden haber alınamayan veya taksimin yapıldığı mecliste hazır bulunamayan ve sicillerde “gâib” olarak tanımlanan

⁵⁶⁰ Meselâ 12 Muharrem 1288 (3 Nisan 1871) tarihli bir belgede; Gerz Mahallesi’nde vefât eden Kunduracı Mihail v. Boğos’un eşi Sevyeb’in hâmile olması üzerine anne karnındaki çocuğa, erkek kardeşi Yakub gibi 526 kuruş hisse ayrılmıştır. UŞS. 214/416-304; 20 Cemâziyelevvel 1296 (12 Mayıs 1879) tarihli bir belgede ise, kendisine terekeden 7.300 kuruş hisse ayrılan haml-i mevkûfenin kız çocuğu olarak doğması üzerine, ayrılan miktar vârislere yeniden taksim edilmiştir. UŞS. 210/333-344; Bu konuda daha fazla kayıt için bkz. UŞS. 208/198-922; UŞS. 205/120-268; UŞS. 213/272-489; UŞS. 205/57-128; UŞS. 205/89-209; UŞS. 228/330-520; UŞS. 211/128-1029.

⁵⁶¹ Meselâ 6 Rebûlahir 1293 (1 Mayıs 1876) tarihli bir belgeye göre, vefât eden Abdurrahman Efendi’nin terekesi vârisler arasında taksim edildikten sonra, 19.330 kuruşluk alacağı ortaya çıkmış, bu miktar vârisler arasında şer‘î usûl ile taksim edilmiştir. UŞS. 211/183-1182; Benzer zuhurlar ve taksimler için bkz. UŞS. 226/301-632; UŞS. 208/386-300; UŞS. 211/44-792; UŞS. 211/76-887; UŞS. 210/269-180; UŞS. 210/367-433; UŞS. 213/82-1295; UŞS. 218/253-256; UŞS. 226/301-632; 10 Ramazan 1296 (28 Ağustos 1879) tarihli bir tereke kaydından anlaşıldığını göre daha önce terekesi vârisler arasında taksim edilen Halil İbrâhim’in yeni borçlarının ortaya çıkması üzerine terekenin bir kısmı satılarak borçları ödenmiş ve söz konusu değişiklikten dolayı yeniden taksime lüzum hissedilmiştir. UŞS. 210/367-434; terekenin yeniden taksimi hususundaki misâller için bkz. UŞS. 211/128-1032; UŞS. 211/128-1033.

kimselere ait hisselerin muhâfazası için bir vasî, nâzır veya kayyım tayin edilmiştir. Bu tayinlere daha sonra değineceğiz ancak şu hususu belirtmekte fayda vardır. Ramazan 1270 (Haziran 1854) tarihli bir belgede “gâib vâris” ifadesine açıklık getirilmiş ve 18 saatlik mesafede bulunanlara da gâib vâris denildiği belirtilmiştir.⁵⁶²

Yukarıda da belirtildiği gibi şahısların terekeleri vârislerin talebi ve rızaları doğrultusunda kassâm eliyle taksim edilmekteydi. Ancak tüccar terekeleri için böyle bir tercihin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 29 Rebiülahir 1269 (9 Nisan 1853) tarihli bir fermânda, vefât eden tüccarlara ait terekelerin mutlaka kassâm eliyle taksim edilip mahkeme tarafından kayıt altına alınması ve terekenin borçları çıkarıldıktan sonra her kuruş için 1 para harç alınması istenmiştir.⁵⁶³ Tüccar terekeleri için böyle bir zorunluluğun getirilmiş olması, muhtemelen yüklü miktardaki mal varlıklarının tesbit edilerek kayıt altına alınmasını sağlama ve vârisler arasında çıkabilecek nizaları engelleme amacına matuftur.

İslâm miras hukukuna göre miras, vârislerin durumuna göre pay edilir, bazı vârislerin olmaması durumunda, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, terekenin bir kısmı beytül mâle aktarılır. Meselâ vefât eden bir kadının eşinden başka vârisi yoksa mirasın yarısı eşine geri kalan yarısı da beytül mâle yani devlet hazinesi kalır.⁵⁶⁴ Sicillerdeki tereke kayıtlarından, bu durumdaki bazı kimselerin, vefâtlarından önce bir kısım mallarının, eşine veya yakınlarına ait olduğunu belirterek terekeye dâhil edilecek yekûnu azaltma çabasında oldukları anlaşılmaktadır. 28 Rebiülahir 1296 (21 Nisan 1879) tarihli bir belgeye göre, Debbâğhane Mahallesi’nden, eşinden başka vârisi bulunmadan vefât eden Halîl Ağa b. Ahmed, vefâtından 1 ay önce oturduğu evin eşi Fatma bint Kasım’a ait olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁵ Söz konusu durumun sıklığı, devlet eline geçecek olan tereke miktarını azaltma gayesi olduğu şeklinde bir izlenim uyandırmaktadır.

⁵⁶² “...Vâris-i gâib demekde vârisin olduğu muhâl bilinmemek ma'nâsına olmayup müddet-i sefer-i şer'îsi on sekiz sa'atlik mesâfede bulunân vârislere gâib demek olacağından...”, UŞS. 205/21-32.

⁵⁶³ UŞS. 205/8-8.

⁵⁶⁴ UŞS. 206/5-11; UŞS. 210/301-266; UŞS. 210/333-342; UŞS. 218/69-767; UŞS. 219/248-385; UŞS. 226/132-274.

⁵⁶⁵ UŞS. 210/301-265.

Vefât eden kişilerin, borcu bulunması durumunda, öncelikle varsa nakit paradan borcu ödenir, yetmezse terekedeki gayrimenkulü satılarak borç ödenirdi.⁵⁶⁶ Ancak gayrimenkuller de dâhil olmak üzere terekenin tamamının borçlara yetmemesi durumunda, terekenin satılması ve borçların ödenmesi için emin bir kimsenin vasî tayin edildiği müşahede edilmektedir. 1 Cemâziyelahir 1300 (9 Nisan 1883) tarihli bir belge bu hususa misâl teşkil etmektedir. Bu kayıtta, Kadioğlu Mahallesi'nde vefât eden Ermenî Kalaycıoğlu Karabet v. Aruş'un, borçları terekesinden fazla gelince Hızanoğlu Mahallesi'nden İbrâhim Halîl b. Baba'îş tereke için vasî tayin edilmiştir.⁵⁶⁷ Söz konusu vasîler, terekenin satışından elde edilen geliri, belli bir oran ile alacaklılara ödemekteydi. 3 Cemâziyelahir 1276 (28 Aralık 1859) tarihli bir belgeye göre, Arabî Câmi Mahallesi'nde vefât eden Aloş'un, 17.632 kuruş yekûn bulan terekesine karşılık, borçlarının toplamı 25.441 kuruş çıkmıştır. Terekenin toplam borcun % 69'una mukabil geldiği göz önüne alınarak alacaklıların her birine, alacağının % 69'u ödenmiştir.⁵⁶⁸

Daha sonra ele alacağımız üzere Osmanlı döneminde Urfa, hem hac yolu olarak kullanılmakta hem de önemli bir ticarî güzergâh üzerinde bulunmaktaydı. Her iki faktör nedeniyle şehre, dışarıdan çok sayıda insan uğramaktaydı.⁵⁶⁹ Sicillerde, şehirde misafir ya da yolcu olarak bulunurken vefât eden kimselere ait çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu kayıtlarda söz konusu kimselerin nereye defnedildiği belirtilmemiş, ancak terekelerinde metrukâtıyla birlikte, adları, memleketleri, nerede, ne zaman vefât ettikleri ve çoğu zaman hangi amaçla Urfa'da buldukları dahi kaydedilmiştir.⁵⁷⁰ Bu kayıtlar sayesinde, vefât eden şahsın vârisleri miraslarını alabilmekteydi. Ancak bu kimselerden, herhangi bir metrukâtı tesbit edilemeyenlerin techîz ve tekfîn masrafları

⁵⁶⁶ UŞS. 210/234-89.

⁵⁶⁷ UŞS. 226/186-400. Diğer tayinler için bkz. UŞS. 228/413-756; UŞS. 228/417-769.

⁵⁶⁸ Aloş'un borçlu olduğu; Hacı İbrâhim'in 14.420 kuruş alacağına mukabil 10.010 kuruş, Bakkâl Halîl'in alacağı 3.761 kuruşa mukabil 1602 kuruş, Fescizâde Abdurrahman'ın alacağı 3.824 kuruşa karşılık 2.655 kuruş, Arab Hamdi'nin alacağı 1.700 kuruşa karşılık 1.180 kuruş, Hamamcı Molla Halîl'in 1.501 kuruşuna mukabil 1042 kuruş ve Saatçizâde Yahya'nın alacağı 200 kuruş için de 138 kuruş borç ödenmiştir. UŞS. 205/246-562; Benzer misâller için kz. UŞS. 210/8-126; UŞS. 213/295-585.

⁵⁶⁹ UŞS. 205/29-58; Ayrıca hac ziyaretleri için Urfa'nın eskiden beri bir güzergâh olduğu konusunda bkz. Nabî, **Tuhfet'ül-Harameyn**, İstanbul 1265, s. 13 vd.

⁵⁷⁰ Meselâ 19 Rebûlâhir 1284 (20 Ağustos 1867) tarihli bir kayıtta, aslen Hımıs Kazâsı ahâlisinden Mehmed b. Halîl'in ticaret maksadıyla Urfa'da bulunurken Zeliha Gölü'ne düşüp boğulduğu kaydedilmiştir. UŞS. 206/255-815; benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 206/112-293; UŞS. 206/121-326; UŞS. 206/266-863.

beytül-mâl tarafından karşılanmıştır. 11 Şaban 1271 (29 Nisan 1855) tarihli bir belgede, aslen Bitlisli olup Halîlu'r-Rahman Medresesi'nde vefât eden Mahmud adlı kişinin, “*bir eşyâsı olmayup otuz üç buçuk guruş techîz ve tekfinine beyt-i mâl tarafından sarf olunduğu*” kaydedilmiştir.⁵⁷¹

Urfa'da buldukları sırada vefât eden yabancıların malı olup olmadığı hususu, kâimmakâm emriyle mal müdürü ve zaptiyeler tarafından araştırılmaktaydı.⁵⁷² Yapılan tahkikat neticesinde malı tesbit edilenlerin terekeleri, Urfa Mal Muhâsibi'nin marifetiyle tahrîr edilip satılır, nakde çevrilir, techîz ve tekfin masrafları çıkarıldıktan sonra kalanı beytül-mâlde muhâfaza edilirdi. Meselâ 5 Rebiülevvel 1313 (26 Ağustos 1895) tarihli bir belgeye göre, Nusaybin Kaymakamlığı'na tayin edilen Mehmed Tahsin Efendi b. Üveys, Urfa Muhyeddin Beg Hanı'nda vefât edince terekesi Urfa Mal Muhâsibi Nâci Efendi tarafından tahrîr edilip satılmış ve beytül-mâlde 272 kuruş mirası bulunduğu kayıt altına alınmıştır.⁵⁷³ Açık kimliği ve terekesine dâir kaydı sicillerde muhâfaza edilen bu kimselerin vârisleri ortaya çıktığında, beytül-mâldeki hisselerini almaları sağlanmaktaydı. Nitekim 7 Zilhicce 1292 (4 Ocak 1876) tarihli bir belgede, Urfa'da misafir olarak bulunurken Sâkıbiye Hanı'nda vefât eden Behisnili Tabip Mehmed Sadık Efendi b. Abdurrahman'ın terekesinin Urfa Beytül-mâl Sandığı'na nakledildikten bir müddet sonra eşi ve kızı tarafından, vekilleri aracılığıyla beytül-mâlden talep edildiği kaydedilmiştir.⁵⁷⁴

Gerek şehirden gerekse yabancı olup vefât ettiğinde vârisi hazır bulunmayan kimselerin terekelerine devlet tarafından el konulup eşyalar satılmakta, yapılan harcamalar çıkarıldıktan sonra kalan miktar kayıt altına alınarak beytül-mâl sandığında muhâfaza edilmekteydi.⁵⁷⁵ Beytül-mâlde kayıt altına alınan terekeler, beş yıl boyunca eytâm sandığında tutularak varsa vârislerin veya alacakların ortaya çıkması beklenmekteydi. Vârisler ortaya çıktığında beytül-mâlde tutulan miktarın, vârise düşen

⁵⁷¹ UŞS. 205/30-60.

⁵⁷² UŞS. 205/28-51.

⁵⁷³ UŞS. 218/52-731; UŞS. 214/35-69.

⁵⁷⁴ UŞS. 211/60-825.

⁵⁷⁵ UŞS. 219/248-385.

kısmı kendisine teslim edilmekteydi.⁵⁷⁶ Eytâm sandığındaki bu paralar, aynı zamanda istirbâh usûlüyle işletilerek, ekonomik bir döngü sağlandığı gibi paranın değer kaybetmesi de engellenmekteydi. Ancak beş yılın sonunda herhangi bir vârisin ya da alacaklının ortaya çıkmaması durumunda bu paralar beytûlmâle teslim edilmekte ve devlet hazinesine aktarılmaktaydı.⁵⁷⁷

Osmanlı hukukunun gayrimüslim terekeleri konusundaki genel uygulaması, gönderilen fermânlardan da anlaşılacağı üzere; “*kısmet-i terekeye taleb bulunmadıkça hükkâm-ı şer‘ tarafından bi-vechin şer‘i terekelerine taarruz olunmaması*” ve kendi dinlerine göre taksimat yapmalarına müsaade etmekte.⁵⁷⁸ Ancak isteyen zimmîler bu konuda şer‘î mahkemeye müracaat ederek miras taksimini yaptırma veya mirasla ilgili anlaşmazlıklarını çözme hakkına da sahiptiler. Söz konusu serbestliğe rağmen Urfa’daki gayrimüslimlerin miras paylaşımlarını şer‘iye mahkemesinde gerçekleştirdiğine dâir oldukça fazla kayıt mevcuttur.⁵⁷⁹ Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümünde görülen bu durum, İslâm hukukunun bazı vârislere Hıristiyanlık’tan daha fazla pay vermesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle kendi hukuklarına göre mirastan daha az veya hiç hisse alamayıp İslâm hukukuna göre hak alabilen zimmî kadınlar, bu konuda kilise yerine şer‘î mahkemelere başvurmakta idi.⁵⁸⁰ Nitekim 8 Şevvâl 1315 (2 Mart 1898) tarihli bir sicil kaydına göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi’nden Ermenî Anna ve kardeşi Hanım, babaları Avânis’in vefâtından sonra miras hisselerini kardeşleri Kevork’tan alamayınca aralarında münakaşa çıkmış; Ermenîler’in araya girmesiyle olay yatıştırılmış ve Kevork’un kız kardeşlerine 2500’er kuruş miras hissesi verme şartıyla taraflar arasında sulh sağlanarak durum sicil defterine kaydedilmiştir.⁵⁸¹

⁵⁷⁶ UŞS. 228/8-30.

⁵⁷⁷ UŞS. 218/72-772.

⁵⁷⁸ UŞS. 205/101-239.

⁵⁷⁹ Bunların bir kısmı için bkz. UŞS. 213/262-421; 228/79-204; UŞS. 228/99-279; UŞS. 228/144-454; UŞS. 228/224-227; UŞS. 228/216-202; UŞS. 414-762; UŞS. 228/417-770; UŞS. 228/423-789; UŞS. 228/435-821; UŞS. 228/444-850; UŞS. 228/467-929; UŞS. 228/471-940.

⁵⁸⁰ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 2002, s. 254; Kemal Çiçek, “Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi”, **Pax Ottomana**, Ed. Kemal Çiçek, Ankara 2001, s. 43; Ali İhsan Karataş, **Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı**, s. 92.

⁵⁸¹ UŞS. 216/152-515.

Urfa Kadı Sicilleri'nde tesbit ettiğimiz 923 terekeden 129 tanesi gayrimüslimlere aittir. Bu da yaklaşık olarak % 13'e tekabül etmektedir. Urfa'daki Hıristiyan gayrimüslimlerin yaklaşık olarak şehrin 1/3 nüfusa sahip olduğu hesaba katıldığında gayrimüslimlerin, tereke taksimi için Müslümanlara oranla yaklaşık olarak % 50 daha az mahkeme müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıtlarda gayrimüslimlere ait, “*mesele-i mirâsiyelerin bi-hükmi'l-ferâizi's-şer'î*” taksim edildiği ve erkek çocuğa iki, kız çocuğa bir, diğer vârislere de İslâm hukukundaki şer'î oranlarda hisse verildiği görülmektedir.⁵⁸² Meselâ, 19 Receb 1296 (9 Temmuz 1879) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kıtıl Mahallesi'nde vefât eden Ermenî Yakub v. Merco'nun terekesi 3 hisseye taksim edilip iki sehmi oğlu Kivo'ya; bir sehmi de kızı Marim'e verilmiştir.⁵⁸³

Çok nâdir olmakla birlikte Urfa'daki Yahudîler'in de şer'î mahkemeye başvurarak tereke taksimini kassâm eliyle yaptıkları görülmektedir. Bu taleplerin altında yatan sebep; Hıristiyanlarınki ile aynıydı. Çünkü vefât eden bir Yahudî erkeğin eşi ve kızı, kendi dinî gelenekleri mucibince alamadıkları mirası ancak İslâm hukuku ilkelerine göre alabilmekteydi.⁵⁸⁴ Bu taleplerden biri 10 Zilkâde 1314 (12 Nisan 1897) tarihli olup İmâm Kulu Mahallesi'nde vefât eden Musevi Menâhim v. Davud'un eşi ve çocuklarına aittir. Menâhim'in terekesi vârislerin isteği üzerine şer'î ölçülere göre taksim edilmiş, terekenin 40 sehmi itibarıyla 5 sehmi eşi Hatun'a, 14'er sehmden 28 sehmi erkek çocukları Yakub ve Menâhim'e; 7 sehmi de kızı Elyeser'e verilmiştir.⁵⁸⁵

Osmanlı'da tereke taksimi konusundaki serbestlik, gayrimüslim din adamları için de geçerli idi. Fermânlarda, vefât eden her seviyedeki murahhas ve papaz gibi din adamlarına ait terekeler konusunda, tüm yetkinin metropolit ve vekillerinde olduğu belirtilmiştir. Bu gibi kimselerin terekelerinin, dinî örfleri çerçevesinde alışıla gelen şekilde gerekli yerlere bırakılması, şahsî eşyalarına müdahale edilmemesi ve kiliseye ait

⁵⁸² UŞS. 221/571-27.

⁵⁸³ UŞS. 210/353-396.

⁵⁸⁴ Çünkü Yahudilikte mirasın tamamını erkek çocuklar almakta kız çocuklarına ise hiç pay verilmemekteydi. Birden fazla erkek çocuk varsa büyük olan diğerlerinin iki katını almakta, kızlar ancak erkek vârislerin olmaması durumunda mirasta hak sahibi olabilmekteydi. Çocukları olmayan bir erkeğin vefâtında ise, miras öncelikle erkek kardeşine veyahut amcalarıyla çeşitli derecedeki yakınlarına kalmaktaydı. Ölen erkeğin dul eşi ise, hiçbir şekilde mirastan hisse alamamaktaydı. Ronald De Vaux, **Yahudilikte Aile**, Çev. Ahmet Güç, Bursa 2003, s. 89-91.

⁵⁸⁵ UŞS. 218/379-90.

bulunan eşyalarının da yetkililere terk edilmesi istenmiştir. Tüm terekeler konusundaki genel yaklaşım burada da geçerli olup sadece yetkililerden talep olması halinde şer‘î mahkemenin müdahil olması emredilmiştir.⁵⁸⁶

B- TEREKE TAKSİMİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Osmanlı şer‘îye mahkemelerini en çok meşgul eden meselelerin başında, miras ve terekelere taalluk eden davaların geldiği bilinmektedir. Urfa Şer‘îye Sicilleri’nde de miras davaları, tüm davalar içerisinde ciddi bir oranı teşkil etmektedir. Mirasla ilgili bu kayıtların bir kısmı terekenin vârisler tarafından kayda geçirilmesinden ibaret iken, büyük bir çoğunluğu ortaya çıkan çeşitli sorunlara dâirdir. Mirasın mahkemeye taşınarak dava konusu olması, vârisler arasındaki anlaşmazlık hususlarının sicillere yansımaları sağladığı gibi bu konudaki toplumsal sorunlara da ışık tutmaktadır.

İncelediğimiz dönemde mirasla ilgili en önemli sorun verâset meselesidir. Mûrisin vefâtından sonra bazı vârisler terekeyi kendi aralarında taksim ettikten sonra, şer‘î açıdan mirasçı olduğunu düşünen bazı yakınlar da mahkemeye müracaat ederek, verâset davası açmaktaydı. Bu davaların bir kısmında, davacının, mûrisle yakınlığını belirterek verâset davası açtığı müşahede edilmekteyse de,⁵⁸⁷ umumiyetle davacının, mûristen, 5-10 kuruş gibi cüzî miktarda “karz-ı şer‘îden alacak hakkı” olduğunu ifade ettikten sonra yakınlığı belirtip dava açtığı görülmektedir.⁵⁸⁸ Gayrimüslimlerin de kullandığı “alacak talebiyle terekeye müdahil olma yolunun” birçok davada görülmesi,⁵⁸⁹ bu durumun şehirde bir usûl olduğuna kanaat getirmemizi sağlamaktadır. Meselâ 7 Muharem 1296 (1 Ocak 1879) tarihli bir belgede, Kıbrıs Mahallesi’nden

⁵⁸⁶ 1272 (1856) tarihli bir fermânda gayrimüslim din adamlarının terekeleri konusunda şöyle denilmiştir: “...Tarafları şer‘î-i şerîfden tahrîri lâzım gelen terekelerin tahrîri emrinde metropolid ve murahhas ve papaslardan bi-lâ vâris veyahûd vâris-i gâib olarak fevt olanların terekelerine cânib-i beytü’l-mâlden müdâhale olunmayup batrîk ve metropolîd ve vekilleri ma‘rifetiyle tesviye olunması imtiyâzât-ı kadîmeleri iktizâsından bulunmuş olduğu cihetle bunların imtiyâzâtına halel getirilmeyüp vereseleri mevcûd ve hâzır olanların dahi kiliseye müte‘allik salîb ve elbise vesâir eşyâ-yı ruhâniyeleri müte‘allik olduğu kilise me‘muruna ve mâ‘adâ emvâl ve eşyâ ve emlâk ve verese-i hâzıraya terk olunması ve verese-i hâzıra tarafından talep ve istid‘â vukû‘ bulduğu halde cânib-i şerî‘at-ı garrâdan tahrîr ve beyne’l-verese tevzî‘ ve taksîm kılınması...”, UŞS. 205/197-239.

⁵⁸⁷ UŞS. 210/69-291.

⁵⁸⁸ UŞS. 210/75-305; UŞS. 210/143-469; UŞS. 210/174-549; UŞS. 210/201-8; UŞS. 210/ 206-18; UŞS. 210/208-26; UŞS. 226/60-125; UŞS. 226/83-172; UŞS. 228/103-297.

⁵⁸⁹ UŞS. 210/202-10; UŞS. 210/212-34; UŞS. 226/65-134.

Mehmed ve Ahmed ibna Halîl kardeşler, vefât eden Halîl b. Hacı Ahmed'den 8 kuruş alacakları olduğunu iddia ederek verâset davası açmışlardır.⁵⁹⁰ Her iki yoldan da açılan davalarda, davalılar verâset iddiasını reddetmiş olmakla birlikte, şer'î açıdan hak sahibi olduğunu ispat edenler, diğer vârisler gibi terekeye müdahil duruma gelerek hisselerini almıştır.

Miras hususunda karşılaşılan önemli sıkıntılardan biri, bazı vârislerin terekenin bir kısmını diğer vârislerden gizlemesidir. Meselâ 7 Ramazan 1282 (24 Ocak 1866) tarihli bir belgeye göre, Câmî Kebîr Mahallesi'nde vefât eden Safiye bint Mehmed'e ait terekenin bir kısmını kocası Hacı Ömer, "çalındı" diyerek diğer vârislerden gizlemiştir. Vârislerin olayla ilgili mahkemeye şikâyeti üzerine terekenin gizlendiği anlaşılmış ve gizlenen miktarın da taksime tâbi tutulmasına karar verilmiştir.⁵⁹¹ Aynı şekilde 19 Cemâziyel 1273 (14 Şubat 1857) tarihli bir kayıta Kıtıl Mahallesi'nden Hanım veledeti Apo, vefât eden kocası Serkis'in metrukâtından bir kısım eşyayı kassâmdan gizlemiş, durumun şikâyet üzerine ortaya çıkmasından sonra, söz konusu eşyanın kıymeti olarak Hanım'dan 92 kuruş alınarak diğer vâris Serkis'e verilmiştir.⁵⁹²

Vefât eden şahsa ait menkul ya da hayvanları elinde bulunduran bazı ticarî ortakların, muhallefatin tesbitinde kassâma doğru bilgi vermediği ve mirasın bir kısmını haksızca elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Meselâ 28 Muharrem 1294 (12 Şubat 1877) tarihli bir belgeye göre, Kötîler Mahallesi'nde vefât eden Hacı Mehmed Nabi b. Mehmed'in terekesi, eşleri ve çocuklarına taksim edildikten sonra, eşleri mahkemeye müracaat ederek, Hacı Mehmed Nabi'nin vefâtından önce Suruç Kazâsı Karakor Karyesi'nden Hacı Hızırzâde Reşîd Efendi'ye bakması için 229 adet koyun teslim ettiği, ancak Reşîd Efendi'nin kassâma sadece 70 koyunu haber verdiği iddiasıyla şikâyetçi olmuşlardır. Görülen davada, Reşîd Efendi'nin, Mehmed Nabi Efendi'nin kendisine teslim ettiği 229 koyundan sadece 70 tanesini haber verdiği ve 159 tanesini de haber vermeyerek gizlediği anlaşılmıştır.⁵⁹³

⁵⁹⁰ UŞS. 210212-35.

⁵⁹¹ UŞS. 206/78-195.

⁵⁹² UŞS. 205/161-371.

⁵⁹³ UŞS. 210/53-254.

Kassâm eliyle taksim edilen terekelerde ortaya çıkan başlıca problem ise, vefât eden şahsın eşi, çocukları, akrabaları veya ticarî ortaklarına ait bulunan malların, yanlışlıkla terekeye dâhil edilmesi meselesidir.⁵⁹⁴ Açılan davalarda, mülk sahibinin bu hususu haber alır almaz, mahkemeye müracaat ederek durumun önüne geçmeye çalıştığı ve kendisine ait mülkün terekeden çıkarılmasını talep ettiği görülmektedir. 14 Receb 1282 (3 Aralık 1865) tarihli bir kayıta, Nimetullah Beg Mahallesi'nden Hacı Ali b. Mehmed, mahkemeye müracaat ederek yakın zamanda vefât eden Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Mehmed b. Abdullah'ın terekesine tamamı dâhil edilen Sipâhî Pazarı'ndaki dükkânda, Mehmed'le ortak olduklarını belirterek kendisine ait hissesinin terekeden çıkarılmasını talep etmiştir.⁵⁹⁵ Vefât eden kişide malı olan bazı kimselerin, söz konusu durumun ortaya çıkmasından önce mahkemeye müracaat ederek, olası yanlışlıkların önüne geçmeye çalıştıkları da görülmektedir. 22 Safer 1292 (30 Mart 1875) tarihli bir belgeye göre, Hekimdede Mahallesi'nden Receb b. Mehmed'in ambarında 70 kile buğdayını kirayla saklayan Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kirkor v. Âro, Receb Efendi'nin vefâtından sonra mahkemeye müracaat ederek, ambarda bulunan buğdayın kendisine ait olduğunu ve yanlışlıkla terekesine dâhil edilmemesini talep etmiştir.⁵⁹⁶

Çoğunlukla terekenin taksiminden önce yapılan şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, bazı vârisler, mûrisin eşi veya çocuklarına ait şahsî eşyayı, tereke eşyası kabul ederek, müdahale etmek veya el koymak istemektedir. Meselâ 5 Rebûlahir 1286 (15 Temmuz 1869) tarihli bir belgede, Hoca Ahmed Mahallesi'nde vefât eden Debbâğ Murâd b. Mehmed'in mirası, eşi Zeliha bint Osmân ile yeğenleri Bekir ve Ömer'e kaldıktan sonra Bekir, yengesi Zeliha'nın evindeki bir takım ev eşyasına el koyarak gasp etmek istemişse de, mahkemede görülen dava sonunda, bu eşyanın Zeliha'nın şahsî malı olduğu anlaşılmıştır.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ UŞS. 206/46-109; UŞS. 206/55-130; UŞS. 206/93-239; UŞS. 206/124-337; UŞS. 206/126-345; UŞS. 210/304-273; UŞS. 211/225-96; UŞS. 214/372-210; UŞS. 221/138-601; UŞS. 228/475-188.

⁵⁹⁵ UŞS. 206/31-72.

⁵⁹⁶ UŞS. 213/275-522.

⁵⁹⁷ UŞS. 206/594-677.

Bilindiği gibi İslâm hukukuna göre vefât eden kimseler, miraslarının 1/3'ünü aşmaması şartıyla vasiyet yapabilme hak ve salâhiyetine sahiptirler. Ancak mûrislerin yaptığı bu vasiyetlerin bazen vârislerle kendilerine vasiyette bulunan kişiler arasında bir takım sorunlara yol açtığı ve vârislerin vasiyeti kabule yanaşmadıkları görülmektedir. Meselâ 25 Rebiülahir 1296 (18 Nisan 1879) tarihli bir belgeye göre, Halîfe Mahallesi'nden Emîne bint Mahmud, akrabası Halîl b. Câbir'in vefâtından 5 gün önce kendisine mirasının 1/3'ünü vasiyet ettiği iddiasıyla ölümünden sonra mahkemeye müracaat etmiş, vârislerden Râfi' Efendi ise vasiyet iddiasını reddedince şâhitlerin ifadesiyle Halîl Efendi'nin Emîne Hanım'a vasiyette bulunduğu ispat edilmiştir.⁵⁹⁸

Terekeyle ilgili önemli problemlerden biri de, gayrimenkullerin vârisler arasında taksimi meselesidir. Ev, dükkân gibi paylaşılması mümkün olmayan gayrimenkullerin hissedarları mahkemeye müracaat ederek hisselerini talep etmekteydi. Bu gibi durumlarda hissedarlardan birinin gayrimenkulü satın alması veyahut gayrimenkulün satılması suretiyle herkesin hissesini alması sağlanmaktaydı. Miras kalan gayrimenkul dükkân, arsa, değirmen gibi bir akar ise geliri paylaşılmaktaydı. Ancak söz konusu ev olduğunda, bazı vârisler satın alamadıkları gibi satılmasına da yanaşmamaktaydı. Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu durumlarda, vârisler arasında "akdi muhaye'e" yapılmak suretiyle gayrimenkulün ortaklaşa kullanımı sağlanmıştır.⁵⁹⁹ Meselâ 7 Receb 1296 (27 Haziran 1879) tarihli bir belgeye göre, Korkmaz Mahallesi'nde Mehmed Reşîd ve kardeşi Ali'ye babalarından miras kalan ev ile ilgili davada mahkeme, kardeşlerin talebi üzerine her birinin miras kalan evde birer sene ikâmet etmesini kararlaştırmıştır.⁶⁰⁰ Bu ve benzeri davalarda, evde oturma sırasının mahkeme huzurunda kurayla belirlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 17 Muharrem 1314 (28 Haziran 1896) tarihli bir belge, Siverekli Mahallesi'nde kendilerine miras kalan evin satışına yanaşmayan, Hacı Ali ile Ayşe için evde oturma sırası için kura çekilerek,

⁵⁹⁸ UŞS. 210/299-260.

⁵⁹⁹ Birkaç kimsenin bir şey üzerinde rızâ ile menfaati taksim etmeleridir. Bilmen, **Kamus**, VI, 158; Mecelle'de detayları belirtilen bu akitlerde ortaklık zaman ve mekânda muhaye'e olmak üzere iki şekilde icrâ edilmekteydi. Bir başka ifadeyle evde bir yıl vârislerden birinin, ertesi yıl da diğer vârisin oturması yahut miras evin bir kısmında vârislerden birinin diğer kısmında ise diğer vârisin oturması şeklinde uygulanmaktaydı. Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul 1973, s. 311-314.

⁶⁰⁰ UŞS. 210/347-378.

önce Hacı Ali'nin 2/3 hissesine mukabil 2 yıl, sonrada Ayşe'nin 1/3 hissesi için 1 yıl oturmasının hükme bağlandığına ilişkindir.⁶⁰¹

Gayrimüslim vârislere ait evlerin taksiminde de aynı usûlün uygulandığı ve vârislerin miras evlerde sırasıyla oturdukları görülmektedir. Meselâ 6 Şevvâl 1293 (25 Ekim 1876) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nde vefât eden Karabet v. Çıkanoglu Hacir'in eşi Ağisa, iki oğlu ve iki kızına miras kalan evi taksim edilemeyince, vârislerin evde sırasıyla oturmasına karar verilmiştir. Yapılan kura sonucu; miras evde ilk yıl Karabet'in büyük oğlu Kirkor, ikinci yıl diğer oğlu Hacir, üçüncü yıl kızları Marim ve Aranus oturacak, anneleri Ağisa ise hiçbir surette evden ayrılmayacak ve çocuklarından hangisi evde ikâmet ederse onunla beraber kalacaktır.⁶⁰²

Yeri gelmişken şu hususu belirtmek faydalı olacaktır. Maalesef bugün Urfa'nın bazı bölgelerinde kadınlara, anne-babalarının vefâtından sonra mirastan herhangi bir pay verilmemektedir. Kadı sicillerinde incelediğimiz dönemde gerek şehir merkezinde gerekse köylerde yaşayan kadınlara ait çok sayıda şikâyet bulunmasına rağmen mirastan pay alamadıklarına dâir herhangi bir davanın mevcut olmaması, söz konusu âdetin Osmanlı'dan sonra ortaya çıkmış olması ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü aile hayatı bahsinde zikrettiğimiz davalardan da anlaşıldığı üzere, boşanma, mehir, başlık ve şiddet gibi kimi zaman mahrem sayılabilecek konularda dahi sahip olduğu şer'î hakların ihlali durumunda mahkemeye müracaat etmekten çekinmeyen kadınların, İslâm'a uymayan böyle bir haksızlığı şikâyet konusu yapmamış olması mümkün değildir. Kaldı ki sicillere kaydedilmiş olan tüm tereke kayıtlarında vârisler arasında yer alan kadınlara mirastan hisse ayrıldığı açıkça görülmektedir.

C- TEREKELERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRME

Terekeler, Osmanlı kadı defterlerinde önemli yer tutan kayıtlardır. Kassâm eliyle taksim edilen terekelerde öncelikle, vefât eden şahsın ismi, mahallesi, bazen ne zaman nerede vefât ettiği, eşleri, çocukları ve varsa diğer vârisleri kayıt altına alınmıştır.

⁶⁰¹ UŞS. 218/225-207.

⁶⁰² UŞS. 210/23-167; Bu konudaki benzer misâller için bkz. UŞS. 206/430-400; UŞS. 222/92-140; UŞS. 217/14-29; UŞS. 220/430-1238; UŞS. 221/515-266; UŞS. 226/398-2.

Bu bölümden hemen sonra da, geride bıraktığı menkul ve gayrimenkulün günün şartlarındaki değeri, kişinin alacakları, borçları, varsa vasiyeti, tereke için yapılan masraflar ile alınan vergiler belirtildikten sonra, hangi vârisin ne miktarda hisse aldığı yazılmıştır. Birçok açıdan incelenmesi mümkün olan bu kayıtların bize verdiği en önemli sonuçlardan biri, hiç şüphesiz yaşanan dönemin ekonomik refah seviyesini anlama ve aile yapısını değerlendirme imkânı sağlamadır. Biz de çalışmamızın bu bölümünde, Urfa Sicilleri'nde yer alan tereke kayıtlarını çeşitli açılardan değerlendirerek incelediğimiz dönemde şehrin ekonomik ve sosyal durumuyla aile yapısını tahlil etmeye çalışacağız. Bu değerlendirmelerde, kişileri bazen cinsiyetlerine, bazen dinlerine bazen de yaşadıkları yere göre tasnif ederek, varsa aralarındaki farklılıklara temas edeceğiz.

Urfa Kadı Sicilleri'ndeki terekelere, kişilerin ekonomik seviyeleri itibariyle bakıldığında, birkaç tüccar dışında şehirde çok fazla zengin olmadığı görülmektedir. Şehir merkezindeki Müslüman ve Gayrimüslim erkeklerin, tereke itibariyle ekonomik durumu ve bu durumun karşılaştırılması şu şekildedir.

Tereke Miktarı	0-2.000 (kuruş)	2.001-5.000	5.001-10.000	10.001-20.000	20.001-50.000	50.001-100.000	100.000 ve üstü	Toplam
Müslüman Kişi Sayısı	105	107	76	63	38	7	3	399
Oran	% 26.3	% 26.8	% 19	% 15.7	% 9.6	% 1.8	% 0.8	% 100
Gayrimüslim Kişi sayısı	39	34	28	13	5	0	1	120
Oran	% 32.5	% 28.3	% 23.3	% 10.8	% 4.1	% 0	% 0.8	% 100

Tabloda görüldüğü üzere, şehirdeki Müslüman nüfusun neredeyse yarısı 5.000 kuruşun altında bir zenginliğe sahiptir. Gayrimüslimlerde aynı zenginlik diliminde bulunanların oranı % 60 civarındadır. 2000 kuruş altında bir mal varlığına sahip olanlar, şehrin yaklaşık 1/4'ünü oluşturmakta, bu kimselerden 1000 kuruş altındakiler, 45 kişi olup bütün terekeler içinde % 11 gibi bir orana tekabül etmektedir. Müslümanlarda 50.000 ve üstünde bir zenginliğe sahip olanlar, genellikle birkaç gayrimenkule malik olan tüccarlardır. Bu kimselerin oranı Müslümanlarda % 11 civarındayken,

gayrimüslimlerde % 1 dolaylarındadır. Şehirdeki erkek terekelerine genel ortalama itibariyle bakıldığında Müslüman terekelerinin ortalaması 10.295 kuruş, gayrimüslim erkeklerin ortalaması ise 6.276 kuruştur. Birkaç fakir gayrimüslim ailesiyle, birkaç zengin Müslüman tüccar hariç tutulursa, Müslüman ve Ermenîlerin üç aşağı beş yukarı aynı alım gücüne sahip bulunduğu dolayısıyla ekonomik açıdan yakın seviyelerde oldukları anlaşılmaktadır.

Kadın terekeleriyle ilgili benzer bir istatistik yaparak, Müslüman ve gayrimüslim kadınların, ekonomik açıdan karşılaştırılmasını yapmak istediyssek de, bu konuda sadece 7 gayrimüslim kadına ait terekenin bulunması hasebiyle, gerçeğe yakın sonuçlar elde edemeyeceğimiz endişesiyle detaylı bir değerlendirme yapmadık. Ancak 73 Müslüman kadın terekesinde kişi başı tereke miktarının ortalaması 6.262 kuruş, 7 gayrimüslim kadın terekesinde ise, bu rakam 2.647 kuruştur. Şehrin çevresindeki köylerde yaşayan kadın terekelerine bakıldığında ise, bu hususa dâir hiçbir gayrimüslim kadına ait tereke bulunamazken, 8 adet Müslüman kadın terekesinin ortalaması 2.065 kuruştur. Ayrıca Müslüman kadınların, vefât eden kocalarının terekelerinden mehirlerini almalarına mukabil, gayrimüslim kadınların, eşlerinin terekelerinden bu veya benzer bir adla herhangi bir hisse aldıkları görülmemektedir.

Urfa Kadı Sicilleri'nde tesbit ettiğimiz 129 gayrimüslim terekesinden 122 (% 94.5)'si erkeklere, 7 (% 5.5)'si kadınlara aittir. Bu durum, gayrimüslim kadınların, ölen eşlerine ait mirası, şer'î hükümlere göre taksim etmeyi daha çok istediği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bunun temel nedeni, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, İslâm hukuku ilkelerine göre yapılan taksimde, kadınların daha fazla oranda hisse almalarıdır.

Tereke kayıtları esas itibariyle ekonomik amaçlı kayıtlar olsa da, bu kayıtlar yaşanan dönemin aile hayatıyla ilgili bazı tesbitlere de imkân sağlamaktadır. Bu kayıtlarda, vefât eden kişinin vârisleri ve yakınlık dereceleri belirtildiğinden, ailenin yapısı ve büyüklüğü konusunda bazı değerlendirmeler yapma imkânımız olmaktadır. Urfa Kadı Defterleri'nde yer alan 691 Müslüman erkek terekesi ışığında, şehrin aile yapısına baktığımızda, daha önce belirttiğimiz üzere, bu erkeklerden % 87.6'sının tek eşle, % 12.4'ünün de aynı anda birden fazla kadınla evli olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın ilgili bölümünde hem şehir hem de civar köylerin evlilik ve çekeşlilik durumuyla ilgili etraflıca değerdendirme yaptığımızdan bu hususları burada tekrar etmeyeceğiz.

Terekelerde, vârisler arasında hayatta olan ve daha önce vefât eden çocuklar tek tek sayılmıştır. Çok eşliyen vefât eden erkeklerin terekelerinde, umumiyetle çocukların hangi eşten doğduğu belirtilmemiştir. Ancak bu durumun istisnası kabilinde kayıtlar da mevcuttur.⁶⁰³ Ailelerin ortalama büyüklüğünü tesbit etmek için, erkek terekelerinde sadece vârisler arasında çocukların veyahut çocuk olmasa da eşlerin bulunduğu kayıtları inceledik. Vârisler arasında eş ve çocuk bulunmayan kişilerin bekâr olabileceği ihtimalini göz önüne alara bu durumdaki terekeleri değerdendirmeye tâbi tutmadık. Aynı şekilde bir aileye birden fazla yer vermemek için kadın terekelerini bu istatistikte kullanmadık. Elde ettiğimiz sonuçlar şu şekildedir.

Aile (Merkez)	Terekelere Göre Şehir Merkezindeki Ailelerde Çocuk Sayısı ve Aralığı									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8 ve üstü	Toplam
Müslüman										
Sayı	38	66	86	74	66	36	17	15	14	412
Oran	%9.2	%16.0	%20.9	%18.0	%16.0	%8.7	%4.1	%3.7	%3.4	%100
Gayrimüslim										
Sayı	8	13	17	24	13	15	13	7	1	111
Oran	%7.2	%11.7	%15.3	%21.7	%11.7	%13.5	%11.7	%6.3	%0.9	%100

Anne-baba hariç tutulursa Müslüman ailelerin ortalama 3; gayrimüslim ailelerin ise 3,4 büyüklüğünde olduğu, bu konuda şehrin genel ortalamasının ise 3,1 seviyelerinde bulunduğu tesbit edilmiştir. Dolayısıyla şehirde anne-baba ve çocuklardan müteşekkil hânelerde ortalama Müslüman nüfus 5 kişi, gayrimüslimlerde ise 5 ile 6 kişi arasındadır. Müslüman erkeklerden sadece tek eşle evli olan ailelerde çocuk sayısı ortalaması 2.8 iken, aynı anda birden fazla kadınla evli olunan hânelerde bu rakam 3,7 civarındadır. Şehrin etrafındaki köylerde çocuk sayısı şehre göre biraz daha yüksek görünmektedir. Bu konuda Ermenîler'in yaşadığı Germüş Köyü'nden şer'î mahkemeye

⁶⁰³ UŞS. 208/27-522.

birkaç tereke yansımışsa da bu kayıtlar üzerine değerlendirme yapılabilecek bir sayı değildir. Müslüman aileler de ise, çocuk ortalaması 3.4 civarındadır.

Terekelerdeki müstakil kısımlardan biri de; vefât eden kişinin, defnine kadar yapılan harcamaların yer aldığı “techîz ve tekfîn” kayıtlarıdır. Kişinin yıkanması, kefelenmesi, kabre kadar taşınması ve kabrin hazırlanması için yapılan harcamaların yer aldığı bu bölüm, söz konusu harcamaların terekeden düşürüldüğünü göstermek amacıyla yazılmıştır. Tesbit ettiğimiz terekelerden sadece 206’ında techîz ve tekfîn için yapılan harcamalar belirtilmişken, birçoğunda bu hususa dâir herhangi bir kayıt düşülmemiştir. Ayrıca Urfa köylerinde yaşayan Ermenîler’e ait terekeler bulunsa da, hiç birinde cenaze için yapılan masraflar belirtilmemiştir. Muhtemelen, vefât eden kişinin ailesi ve yakınları, söz konusu masrafları kendi aralarında ödemiş ve bunu terekeye kaydettirme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Konunun detaylarına girmeden, sadece vefât eden kişilerden, techîz ve tekfîn masrafı kaydedilen kimselerin sayısı, terekelerinin miktarı ve techîz tekfîn için yapılan ortalama masrafları vermek istiyoruz.

Tereke miktarlarının ve techîz tekfîn masraflarının ortalaması (kuruş)	Müslüman				Gayrimüslim	
	Şehirli		Kırsal		Şehirli	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Vefât Eden Kişi sayısı	129	22	33	2	17	1
Tekfîn masrafı ortalaması	258	575	169	298	158	150
Tereke ortalaması	11.264	11.314	10.011	4.817	4.089	10.649

Techîz ve tekfîn bölümündeki harcamalar dikkatlice incelendiğinde, istisnaları bulunmakla birlikte, genellikle cenaze için terekenin miktarıyla doğru orantılı harcama yapıldığı ve bu rakamın ekseriyetle 100 ile 250 kuruş arasında olduğu görülmektedir. Ancak zengin kimselerin techîz ve tekfînlerine doğal olarak daha fazla masraf yapıldığını belirtmekte fayda görüyoruz. Sözgelimi 1000 kuruş ve üstü tekfîn harcaması yapılan toplam 11 Müslüman terekesinin ortalaması 22.000 kuruş civarındadır. Bu konuda 1000 kuruş masraf yapılan herhangi bir gayrimüslim cenazesine rastlanmazken, ortalama masrafların da Müslümanlara nazaran çok düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca

verdiğimiz tablo da anlaşıldığı üzere, şehirdeki kadınların techîz ve tekfinlerine, erkeklerin iki katından fazla masraf yapılmıştır. Bazı kayıtlarda bu kadınlara 5.000 kuruşa varan miktarlarda masraf yapıldığı görülmektedir.⁶⁰⁴ Kanaatimizce bu durum, daha ziyâde şehirdeki belli başlı yerlere defnedilen zengin kadınlara ait tekfin masraflarının sicillerde yer bulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Tereke kayıtlarıyla ilgili notlarımızda dikkat çeken hususlardan biri de; eşlerden hangisinin daha önce vefât ettiği ve dolayısıyla erkeklerin mi yoksa kadınların mı daha uzun yaşadığıdır. İncelediğimiz 428 erkek terekesinden 371'inde (% 86), vârisler arasında zikredilen kadın veya kadınların dul kaldığı, 57'sinde (% 14) ise daha önce vefât etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kadınların erkeklere oranla daha uzun süre yaşadığı anlaşılmış olmaktadır.

⁶⁰⁴ Meselâ 8 Zilhicce 1292 (5 Ocak 1876) tarihli bir terekeye göre, Sultan Beg Mahallesi'nde vefât eden Fatma bint Hâfız Mehmed Efendi'nin techîz, tekfin ve ıskâtına 5000 kuruş harcandığı yer almaktadır. Fatma Hanım'ın toplam terekesi ise 83.583 kuruştur. UŞS. 211/162-1132.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TOPLUM HAYATI

I- TOPLUMDA GÜNDELİK HAYAT

A- EVLER VE GÜNDELİK YAŞAM

Osmanlı dönemi Urfa evleri, Mezopotamya'nın diğer şehirleri gibi süslemeli taşlardan inşa edilmiş, planları da İslâm geleneğinin devamı olarak umumiyetle haremlik ve selamlık olmak üzere iki ana bölüm şeklinde yapılmıştır.⁶⁰⁵ Evlerin selamlık bölümü, haremliğin kuzeyinde yer almakta ve ayrı bir avlu etrafında, mekânların sıralanmasıyla oluşmaktadır. Sokak kapılarının ayrı olduğu haremlik ve selamlık bölümleri arasındaki bağlantı, haremlik kapısının girişindeki "kapıarası" denilen yerin doğu duvarında bulunan ve çoğu sonradan duvarla kapatılan kapı ile sağlanmaktadır.⁶⁰⁶ Sicil kayıtlarında bazı mûrislerin vefâtından sonra, evlerin haremlik bir tarafa selamlık bir tarafa şeklinde vârislere taksim edildiği⁶⁰⁷ veyahut vârislerin haremlik selamlıktan birini sattıkları müşahede olunmaktadır.⁶⁰⁸ Bu evlerin ikiye bölünerek ayrı evler olarak kullanılabilir olması, aslında bu bölümlerin bir ailenin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek genişlik ve biçimde yapıldığını da göstermektedir.

Urfa evlerinin mimarisinde öncelikle dinî hassasiyetler ve iklim koşulları nazarı itibara alınmıştır. Evlerin sokağa bakan duvarları yüksek tutularak mahremiyet sağlandığı gibi, sokakların sıcağa karşı korunması da amaçlanmıştır. Evde geçen günlük yaşamın mahremiyeti göz önünde bulundurularak alt katların, sokağa bakan cepheleri tümüyle kapalı bırakılmıştır. Evlerin çıkmalarındaki pencereler genellikle komşuların birbirini görmeyeceği şekilde planlandığından bazı cephelerde pencere yapılmamıştır.⁶⁰⁹ Evin, sokağa ve komşulara göre şekillenen yapısını değiştirerek yeni pencere veya kapı açma girişimlerinde bulunanlar, komşulara rahatsızlık verdiği gerekçesiyle engellenmiştir. Nitekim 8 Safer 1284 (11 Haziran 1887) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenisâ Mahalesi'nden Ârtin v. Kustân, komşusu Haco v. Üveydik'in kendi evinde

⁶⁰⁵ M. Sait Şahinalp, **Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 146.

⁶⁰⁶ Akkoyunlu, **Geleneksel Urfa Evleri**, s. 14.

⁶⁰⁷ UŞS. 208/386-299; UŞS. 216/225-658.

⁶⁰⁸ UŞS. 211/121-1011.

⁶⁰⁹ Akkoyunlu, **Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, s. 9; Mehmet Alper, "Urfa'nın Mekansal Yapısı ve Tarihi Urfa Evleri", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu**, Elazığ 1992, s. 101-102.

açmaya çalıştığı yeni kapı dolayısıyla mahkemeye şikâyette bulununca, komşulara rahatsızlık verme ihtimalinin yüksek olması hasebiyle Haco'nun açmaya çalıştığı kapı kapatılmıştır.⁶¹⁰

Urfa'daki konak ve büyük evlerin ortasında bulunan avlu, evlerin hem biçimsel hem de işlevsel açıdan temel öğelerinden biridir. Yılın 8-9 ayı boyunca kullanılan avlular, evin kapalı mekânları ve gezerekleriyle kullanım bütünlüğü içindedir. Genellikle büyük evlerin ortasında taştan yapılmış küçük bir havuz ve meyve ağaçları bulunmaktadır.⁶¹¹ 3 Cemâziyelevvel 1313 (22 Ekim 1895) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Yusuf Paşa Mahallesi'nde Şeyh Müslüm Efendi'nin, Züleyha Hanım'dan 100 Osmanî lirasına satın aldığı evin bahçesinde, Kehriz Çayı suyuyla sulanan asma, zeytin, nar ve erik ağaçları bulunmaktaydı.⁶¹²

Urfa, karasal iklim kuşağında bulunması hasebiyle, yazları sıcak, kışları ise soğuktur. İklim şartları Urfa evlerinin planını etkileyen önemli bir unsurdur. Sözelimi evlerin önemli bir parçası olan eyvanlar, bu nedenle yazlık ve kışlık olarak yapılmıştır. Kışın, güneşten faydalanmak için güneşe bakan eyvan kullanılırken, yazın gölgede kaldığı için serin olan kuzeye bakan eyvan kullanılmaktadır.⁶¹³ Urfa evlerinin kullanım alanı, evin büyüklüğüyle orantılı olarak değişmekteyse bir göz oda ve mutfak (tandırılık) dışında, büyük evlerde ayrıca oturma ve yatma amaçlı kullanılan odalar, kahve ocağı odası, kiler (zerzembe, mahzen), çardak, odunluk, ahır (ahûr, develik), kuyu, helâ, çimenlik ve kümes bulunmaktaydı.⁶¹⁴

Urfa evlerinin önemli unsurlarından biri de avludan merdivenle çıkılan düz damlarıdır. Düz damlar, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de gündelik hayatta ev ahâlisi için iki önemli fonksiyon icrâ etmekteydi. Öncelikle yaz aylarının oldukça sıcak geçtiği şehirde, gece yatmak için damlar kullanılmaktaydı. İnşa aşamasında bu hususa dikkat edilmekte, damda yatan komşuların birbirlerini görmemesi için

⁶¹⁰ UŞS. 206/218-672.

⁶¹¹ UŞS. 214/31-60; Akkoyunlu, **Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, s. 113.

⁶¹² UŞS. 218/87-797.

⁶¹³ Misbah Hicri, **Tarihin Adı Urfa**, İstanbul 2006, s. 76-77.

⁶¹⁴ UŞS. 205/140-313; UŞS. 205/142-318; UŞS. 205/157-358; UŞS. 205/161-370; UŞS. 205/177-424; UŞS. 205/180-434; UŞS. 205/229-531; UŞS. 210/114-396; UŞS. 221/539-300; UŞS. 227/77-578.

duvarlar örölmekteydi. Ayrıca damların üstüne hem daha havadar olması hem de uyku esnasında haşeratin zarar vermemesi için “*taht*” veya “*yaz yatağı*” denilen, umumiyetle tahtadan yapılmış yüksekçe bir yer yapılmaktaydı.⁶¹⁵ 5 Receb 1303 (9 Nisan 1886) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, uyuyanların görölmemesi için tahtın etrafına “*çığ*”dan yapılmış perde çekilmekteydi.⁶¹⁶ Düz damların icrâ ettiği bir diğer önemli fonksiyon ise, hemen hemen her evin, kendisi için hazırladığı biber, salça, pekmez, kaynatılmış buğday gibi ev malzemesinin burada kurutulabilmesidir.

Sicil defterlerinde yer alan çeşitli dava ve akitlerde, şehirde bulunan konaklar da yer almaktadır. Bizzat konağın yahut etrafındaki bir mülkün satışı dolayısıyla kayıt altına alınmış olan bu yapılardan bir kısmının bulunduğu yerler, sicillerde sarih olarak zikredilmişken bir kısmı da sadece ismen yer bulmuştur. Yerleri tesbit edilenler, Câmî Kebîr Mahallesi’nde; Arif Bey Konağı,⁶¹⁷ Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi Konağı⁶¹⁸, Hüseyin Paşa Mahallesi’nde; Abdurrahman Bey Konağı,⁶¹⁹ Binbaşı Hasan Efendi Konağı,⁶²⁰ Hacı Mekkî Efendi Konağı,⁶²¹ Rıdvan Ağazâde Konağı,⁶²² Tuzeken Mahallesi’nde Hacı Hüseyin Ağazâde Haydâr Ağa Konağı,⁶²³ Hacı Hüseyin Ağazâde Mustafa Ağa Konağı,⁶²⁴ Alihân Beg Mahallesi’nde el-Hâc Ali Efendi Konağı⁶²⁵ ve Narıncı Mahallesi’nde Halîlbeyzâde Ahmed Bey Konakları’dır.⁶²⁶ Şehirde bulunan ancak yerleri tesbit edilemeyen konaklar ise, Ferdizâde Konağı,⁶²⁷ Hacı Said Efendi Konağı,⁶²⁸ Bıyıklı Yusuf Bey Konağı⁶²⁹ ve Ömer Ağa Konağı’dır.⁶³⁰

⁶¹⁵ UŞS. 205/170-403; UŞS. 205/249-568; UŞS. 205/250-571; UŞS. 205/280-571; UŞS. 219/198-316.

⁶¹⁶ UŞS. 227/19-430; Çığ, kendir sapından yapılır. Karakaş, *Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim*, s. 85.

⁶¹⁷ UŞS. 228/484-974.

⁶¹⁸ UŞS. 222/32-55.

⁶¹⁹ UŞS. 220/410-1210.

⁶²⁰ UŞS. 220/411-1210.

⁶²¹ UŞS. 220/411-1210.

⁶²² UŞS. 216/240-681.

⁶²³ UŞS. 216/221-653.

⁶²⁴ UŞS. 218/326-2.

⁶²⁵ UŞS. 206/126-347.

⁶²⁶ UŞS. 216/221-653.

⁶²⁷ UŞS. 216/100-409.

⁶²⁸ UŞS. 206/622-763.

⁶²⁹ UŞS. 204/46-75.

⁶³⁰ UŞS. 204/65-114.

Gerek kadı sicillerindeki tereke kayıtlarında gerekse de çeşitli davalarda, insanların gündelik ev yaşamında kullandığı eşya sık sık yer almaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla; evlerde ısınma için odun ve kömür kullanılmakta,⁶³¹ yatmak için yapağı ve pamuktan yapılmış yataklar tercih edilmekte,⁶³² yere halı ve çoğu keçeden yapılmış kilimler ve hasırlar serilmektedir.⁶³³ Bugün Urfa’da el işi, hediyelik eşya ve dekoratif amaçlı kullanılan bakır, Osmanlı döneminde çeşitli büyüklükteki kazanlar ve leğenler başta olmak üzere evlerdeki mutfak eşyasının temel madenidir. Çünkü terekelerde, şehirdeki halkın kullandığı ev eşyasının bakırdan yapılmış olduğu göze çarpmaktadır. Yemekler çeşitli büyüklüklerdeki kazanlarda ve “aş leğen”lerinde pişirilmekte, sini, çanak ve kâselerde servis edilmekte, tahta kaşıklarla yenmekteydi.⁶³⁴ Aydınlatma için, şamdanlar, mumlar, kandiller ve bezden yapılmış fenerler kullanılmaktaydı.⁶³⁵ Tütsü için odaların uygun köşelerinde buhurdanlık ve koku için gülendanlık ile gülâbdan bulunmaktaydı.⁶³⁶ Evde kullanılacak zahire ile çeşitli kıymetli eşyaların muhâfazası sandıklarda yapılmaktaydı.⁶³⁷ Banyo için çeşitli hamam leğenleri, hamam taşı, hamam urbası kullanılmakta, taranmak için gümüş taraklar ve gümüş aynalar bulunmaktaydı.⁶³⁸

Urfa’da insanların giyim kuşamını etkileyen faktörlerin başında iklim koşulları gelmektedir. Yazların sıcak geçtiği bölgede tercih edilen elbiseler, umumiyetle serinliği sağlayan bol ve havadar elbiselerdir. Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarında şehirdeki â’yan ve eşrâfın semmûr, zincâb, cılvaka kürk ve atlas giydiğini, orta halli kimselerin de “Hayrû’s-siyâbu kasîrun” diyerek kısa elbiseler kullandıklarını aktarmaktadır.⁶³⁹ Kısa elbiseler, muhtemelen çamur ve tozdan korunmak amacıyla tercih edilmiştir. XIX. asrın ikinci yarısında, şehirdeki esnâf ve orta tabakanın çoğunluğu kösele ve kırmızı sahtiyandan mamul postal veya çizme giymekte; kundura çok az kimsede

⁶³¹ UŞS. 210/104-362.

⁶³² UŞS. 206/175-491.

⁶³³ UŞS. 206/617-746.

⁶³⁴ UŞS. 227/143-88; UŞS. 227/295-282.

⁶³⁵ UŞS. 227/295-282; Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 125.

⁶³⁶ UŞS. 226/488-162.

⁶³⁷ UŞS. 227/143-88; UŞS. 227/295-282; UŞS. 227/246-332.

⁶³⁸ UŞS. 205/49-108; UŞS. 205/58-133; UŞS. 210/196-8; UŞS. 227/295-282.

⁶³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 94.

bulunmaktaydı. Erkekler üst giyimde ceket ve pardesü yerine kaba ipten mamul, dar ve kısa veya geniş ve uzun bir aba kullanmaktaydı. Ayrıca başa küllah veya takke takılmakta ve bunun üzerine de yerli bezin biraz incesinden veya şal denilen renkli yün mensucattan sarık sarılmaktaydı.⁶⁴⁰ Kadınlar ise, üst giyimde izâr denilen çarşaf kullanmakta, başlarına da yazma yemeni bağlamaktaydılar. İç kısımda gömlek ve birçok entari çeşitleri kullandıkları görülmektedir. Sako entari, havalı entari, çitäre entari ve çensef entari, bu entari çeşitlerinin en çok tercih edilenleriydi. Alt giyimde ise çoğunlukla şalvar denilen bol elbise kullanılmaktaydı. Normal şalvarın yanı sıra kutnî şalvar, çensef şalvar, alaca şalvar ve havalı şalvar denilen bol ve serinlik sağlayan elbiseler giyilmekteydi.⁶⁴¹ Ayrıca iç elbiselerinin üstüne bel hizasında kuşak,⁶⁴² sırta acem şalı, başa yazma ve tülbent takılmaktaydı.⁶⁴³ 27 Muharrem 1272 (4 Ekim 1855) tarihli bir belgede Lusya b. Mataş adlı zimmîyenin terekesinde izâr ve peçe bulunması gayrimüslim kadınların da örfî olarak Müslümanlara benzer şekilde giyindiklerini göstermektedir.⁶⁴⁴

Osmanlı toplumunda erkekler, genellikle yüzük dışında takı ve süs eşyası kullanmazdı. Kadınlar ise, eşlerinin ve ailelerinin gücü nispetinde, satın alabildikleri kadar bol takı kullanırdı. Çeşit çeşit mücevherler, altından yapılmış yüzük, küpe, kolye, kemer, gerdanlık ve bilezikler, kadınların kullandığı temel süs eşyalarıdır.⁶⁴⁵ Urfa Kadı Sicilleri'ndeki tereke kayıtlarında, boşanma davalarında ve çeşitli sebeplerle bozulan nişanlarda, şehirdeki kadınların kullandığı süs eşyaları dava konusu olarak zikredilmiştir. Bu dönemde kadınlar, baş için çoğu kadının sahip olduğu ve kayıtlarda “reşme” denilen saçlıklar kullanmaktaydı. Reşmeler, taç şeklinde olup üst kısmı telkâri işlemeli, çevresi altın ve gümüş saçaklarla süslemelidir. Belgelerde “ayak” olarak tabir

⁶⁴⁰ Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 124.

⁶⁴¹ UŞS. 205/58-133; UŞS. 221/94-532; UŞS. 221/486-205; UŞS. 228/248-300; UŞS. 210/104-362.

⁶⁴² UŞS. 205/163-377; UŞS. 210/47-240.

⁶⁴³ UŞS. 205/163-377; UŞS. 210/104-362; Urfa’nın XIX. yüzyıl sonundaki sosyal hayatı hakkında bilgi veren Hasan Açıanal, şehirdeki kadınların başlarına halk arasında “kablak” denilen gülünç bir serpuş giydiklerini ancak bir mutasarrıfın müdahalesi ve yasaklamasıyla bundan kurtulup fes ve üzerine mendil bağlamak suretiyle daha güzel bir baş tuvaletine alıştırdıklarını aktarmaktadır. Aynı kaynaktan kadınların Avrupa basmasından veya yerli alacadan dikilmiş üç etekli entari giydikleri, ayakkabı olarak sarı sahtiyandan pabuç veya çizme kullandıkları yer almaktadır. Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 124.

⁶⁴⁴ UŞS. 205/33-69.

⁶⁴⁵ Raphaela Lewis, **Osmanlı’da Gündelik Yaşam**, Çev. Adile Runa Orhunsoy, Ankara 2009, s. 89.

edilen saçakların uçlarına, dönemin “Gâzî” ve “Mahmudiye” gibi çeşitli altın paraları takılmaktaydı. Reşme saçakları, kadının sahip olduğu zenginlikle orantılı olarak artmakta, bazı belgelerde 16 ayaklı reşmelerin olduğu görülmektedir.⁶⁴⁶ Kulak için elmas ve altından küpeler, boyun için de türlü türlü kolye ve gerdanlıklar kullanılmaktaydı.⁶⁴⁷ Belgelerde sıkça karşılaştığımız kadın kemerleri ise, genellikle gümüşten yapılmış olup, beli saracak şekilde üst elbiseye takılmaktaydı.⁶⁴⁸ Yüzük ve bilezik tüm kadınların gündelik hayatta kullandığı önemli bir süs olup, altının yanında gümüşten imal edilmiş bilezikler de bulunmaktaydı. Halep bileziği belgelerde kullanımına sıkça rastladığımız bilezik türlerinden biridir.⁶⁴⁹

Urfa yöresinde Osmanlı'nın diğer bölgelerinden ayrı olarak kadınların gündelik hayatta sık kullandıkları diğer süs eşyaları da ayak bileklerine takılan halhal ile buruna takılan hızmadır.⁶⁵⁰ Bilezik şeklinde ve üstü habbe denilen nohut iriliğinde gümüş toprakla çevrili olan halhal, altın ve gümüşten imal edilmekteydi.⁶⁵¹ Kadı sicillerinde hızmanın kullanımıyla alakalı bir belgeye rastlayamamıza rağmen, bazı kadınların isminden önce “hızmâ” sıfatının kullanılmış olması hiç şüphesiz hızmanın varlığını göstermektedir.⁶⁵² Nitekim incelediğimiz dönemde şehre gelen Seyyah Olivier, Urfa'daki kadınların Halep'teki kadınlar gibi burunlarını deldirerek altından hızma taktıklarını belirtmektedir.⁶⁵³

B- KOMŞULUK İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın bir önceki bölümünde değindiğimiz gibi Osmanlı döneminde Urfa'da, Müslüman Türk, Kürt, Araplarla, Gayrimüslim Hıristiyan ve Yahudiler bazı mahallelerde iç içe yaşamakta ve birçok sokakta komşu olarak bulunmaktaydı. Tüm

⁶⁴⁶ UŞS. 211/59-822; UŞS. 206/324-18.

⁶⁴⁷ UŞS. 204/100-174; UŞS. 227/6-390.

⁶⁴⁸ UŞS. 205/182-442; UŞS. 205/235-544.

⁶⁴⁹ UŞS. 221/352-27; UŞS. 227/255-354; UŞS. 221/425-74; UŞS. 221/587-53; Cihat Kürkçüoğlu ve Mehmet Oymak, “Şanlıurfa Yöresi Kadın Takıları”, **Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi**, Ankara 1991, S. 12, s. 52-53.

⁶⁵⁰ UŞS. 206/535-593; UŞS. 208/81-675.

⁶⁵¹ UŞS. 221/587-53; UŞS. 227/19-431; Kürkçüoğlu ve Oymak, “Şanlıurfa Yöresi Kadın Takıları”, s. 54.

⁶⁵² Altında tarihi görülemeyen ancak 1270 (1853) yılı başlarına ait bir belgede, Hekimdede Mahallesi'nden “*Hızmâ Adile bint Süleymân nâm hârunun*”, kocası Musa b. Hüseyin'den muhâlaa ile ayrıldığı kayıt altına alınmıştır. UŞS. 205/19-28.

⁶⁵³ Maden, **Olivier'ye Göre Anadolu**, s. 211.

İslâm şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da komşuluk ilişkilerine yön veren en önemli sâiklerden biri hiç şüphesiz haremlik-selamlıktı. Yukarıda da temas ettiğimiz üzere, evlerin mimarî yapısında umumiyetle bu durum göz önünde bulundurulmuş ve aile hayatının mahremiyeti korunmuştur. Kadı mahkemesine yansımış olan 14 Safer 1296 (7 Şubat 1879) tarihli bir belge, bu husustaki toplumsal hassasiyeti de göstermektedir. Bu kayda göre, Câmî Kebîr Mahallesi'nde komşusu Ali b. Halîl Kanco'ya ait evin avlusundaki kuyudan su alan Zemzem bint Halîl'in vefâtından sonra kızları Elif ile Emîne'nin su almalarına engel olunmuştur. Olayın mahkemeye taşınmasından sonra kuyu sahibi Ali Efendi, Zemzem Hanım'ın akrabası olmamasına rağmen yaşlılığı dolayısıyla kendisine merhamet edilip su almasına izin verdiğini, ancak vefâtından sonra su almaya gelen kızlarının mahrem olduklarını ve evde yetişkin çocukları bulunması hasebiyle bunu engellediğini belirtmiştir.⁶⁵⁴

Müslümanlara ait büyük evler, mûrisin vefâtından sonra ya vârislerden biri tarafından satın alınmakta veyahut satılarak parası terekeye dâhil edilmekteydi. Bazen de yukarıda belirttiğimiz gibi, vârislerin anlaşması ve evin fizikî olarak elverişli olması halinde haremlik selamlığın ortasına bir duvar örülmek suretiyle ev ikiye bölünerek her bir hâne için birbirinden tamamen ayrı ve bağımsız bir mekân teşkil ettirilmekteydi. Müslümanlara ait evler için böyle bir durumun oluşmasında daha önce de ifade ettiğimiz üzere haremlik selamlık faktörünün etkili olduğu kanaatindeyiz. Ancak gayrimüslim mahallelerin büyük evleri umumiyetle fizikî olarak taksim edilmeyip birden fazla aile tarafından kullanılmaktaydı. Bu evlerde avlu, zezemin, matbah, ocaklık, su kuyusu, helâ ve kapı, ortak kullanım alanıdır. Çeşitli tarihlerde satış konusu olan evlerin bu yönü “*matbahtan hakk-ı tabhı, su kuyusunda hakk-ı şürbü, kapıdan hakk-ı murûru, helâdan hakk-ı istirahatı, havştan (avludan) bil-cümle hukûku*”⁶⁵⁵ şeklinde ifade edilmiştir.

Birçok dava ve kayıttan, bazı gayrimüslimlerin büyük evlerin bölmelerinde ayrı kaldıkları ancak müstemilatını “*hâne şerîki*” ile ortak kullandıkları görülmektedir. Meselâ 5 Receb 1272 (12 Mart 1856) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenîsa

⁶⁵⁴ UŞS. 210/239-103.

⁶⁵⁵ UŞS. 205/199-478; UŞS. 205/190-468; UŞS. 210/166-532; UŞS. 221/330-27.

Mahallesi'nden Artin v. Leblebici Makdisî Kisbar ile Etmekçi Kivok v. Seko, geniş bir evde aileleriyle birlikte oturmakta ve evin “matbahını, su kuyusunu, helâsını ve havşını (avlusunu)” ortak kullanmaktaydılar.⁶⁵⁶ Aynı şekilde 8 Safer 1284 (11 Haziran 1867) tarihli bir başka belgeden, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kevork v. Aro ile Yakut v. İsa'nın, evin mutfağını birlikte kullandıkları ve bu husustaki bir anlaşmazlık üzerine mahkemeye müracaatta buldukları görülmektedir.⁶⁵⁷

Hiç şüphesiz, evin bazı bölümlerinin birlikte kullanılıyor olması, çeşitli rahatsızlık ve şikâyetleri de beraberinde getirmekteydi. Zaten evlerin bu şekilde kullanıldığı sadece sicillerdeki şikâyet ve davalardan anlaşılmaktadır. Bu konudaki şikâyetlere bakıldığında; umumiyetle ortak kullanılan alanın bir komşu tarafından gasp edilmek istendiği veya diğer komşunun bu alanı kullandırmak istememesinden kaynaklandığı görülmektedir. Meselâ 17 Muharrem 1290 (17 Mart 1873) tarihli bir belgede, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nde İro v. Teymurcu Nersis, komşusu Kevork v. Karabet ile birlikte kullandığı mutfağı, haksız olarak zapt edip araya duvar örünce, Kevork mahkemeye müracaat ederek örülen duvarın kaldırılmasını ve mutfağın eskisi gibi ortaklaşa kullanılmasını istemiştir. Davayı olay yerinde inceleyen şer'î mahkeme de bu yönde karar almıştır.⁶⁵⁸ 15 Ramazan 1272 (20 Mayıs 1856) tarihli bir kayıta ise Bıçakçı Mahallesi'nden Zimmî Kirbo v. Garo ile Karzo v. Agop'un birlikte kullandıkları evin damında yatma konusunda anlaşamadıkları ve bu sebeple mahkemede birbirlerinden şikâyetçi oldukları görülmektedir.⁶⁵⁹

Urfa'daki gayrimüslimlerde dinî anlamda haremlik selamlığın bulunmaması, onların hâne mahremiyetini önemsemediği şeklinde algılanmamalıdır. Zira bu konudaki kayıtlar, onların da Müslümanlar gibi belli hassasiyetleri gözettiğini ortaya koymaktadır. Meselâ 9 Cemmaziyelevvel 1292 (13 Haziran 1875) tarihli bir belgeye göre, Ermenî Keşiş Serkis'in evinin iki penceresi bir diğer Ermenî komşusu Boyacı

⁶⁵⁶ UŞS. 205/77-178.

⁶⁵⁷ “...Mahalle-i mezbûrede vâki' ma'lûmatü'l-hudûd ve'l-cirân bir bâb menzil derûnunda yönü garba matbahın hakk-ı tabhı için her ikimiz musâvi-yi müşterek olup...”, UŞS. 206/218-671.

⁶⁵⁸ UŞS. 228/375-660.

⁶⁵⁹ UŞS. 205/92-217; UŞS. 205/190-468; UŞS. 205/199-478; UŞS. 210/166-532; UŞS. 221/330-27; UŞS. 227/127-77.

Agob'un evinin içini gördüğü gerekçesiyle Agob, şer'î mahkemede komşusu Keşiş Serkis'ten davacı olmuş, olay yerinde yapılan tahkikat neticesinde, Keşiş Serkis'in dava konusu olan pencereleri kapatıp, komşusu Agob'un evini görmeyecek şekilde yeni pencere açması gerektiği hükme bağlanmıştır.⁶⁶⁰

Dört tarafı taş duvarlarla çevrili Urfa evlerinin bu yapısı, komşular arasında çeşitli duvar problemlerini beraberinde getirmekteydi. Komşulardan birinin, diğerine ait duvara zarar vermesi yahut mevcut duvarı yükselterek komşunun güneşini veya manzarasını kapatması sıkça mahkemeye taşınan şikâyetlerdendir. Meselâ 20 Şevvâl 1291 (30 Kasım 1874) tarihli bir kayıta, Nimetullah Beg Mahallesi'nde birbirine komşu olan Cündîoğlu Muhyî ile Zeliha bint Ömer arasındaki anlaşmazlığın nedeni Cündîoğlu'nun, evleri arasındaki duvarı haksız olarak yükseltmesidir.⁶⁶¹ İnsanların sahip oldukları evlerin şekli üzerinde yapacakları değişikliklerde, komşularına zarar vermesi durumunda bu değişikliklere izin verilmemiştir. Nitekim 5 Muharrem 1283 (20 Mayıs 1866) tarihli bir belgede, Hoca Ahmed Mahallesi'nden Hüseyin b. Mehmed, komşusu Hacı Kâmilzâde Mehmed Bâkır b. Hacı Mehmed'le arasında bulunan duvarı yıkıp, yerine bina inşa etmek isteyince husumet ve anlaşmazlık ortaya çıkmış, mahkeme Hüseyin'in duvarı yıkmasına izin vermemiştir.⁶⁶² Ayrıca konuyla ilgili kayıtlarda, komşusunun arsa veya bahçesini işgal etmek suretiyle yapılmak istenen duvar inşaatlarının durdurulduğu,⁶⁶³ bitişik durumdaki taş evlerde yapılan tadilatlar dolayısıyla zarar gören komşu duvarlarının tamir ettirildiği⁶⁶⁴ ve ortaya çıkan sorunların komşuluk hukuku çerçevesinde çözüldüğü görülmektedir.

İncelediğimiz dönemde mahalle içinde komşuları rahatsız edecek şekilde bina inşa edilmesine izin verilmemiştir. 5 Receb 1293 (27 Temmuz 1876) tarihli bir kayda göre, Murâd b. Osman'nın Hekimdede Mahallesi'nde yapmakta olduğu selamlık inşaatı, komşulara ait evlerin içini gördüğü ve onların yazlık manzarasını kapattığı gerekçesiyle

⁶⁶⁰ UŞS. 211/1-709.

⁶⁶¹ UŞS. 211/56-815.

⁶⁶² UŞS. 206/203-618.

⁶⁶³ UŞS. 206/486-505.

⁶⁶⁴ UŞS. 226/430-41.

durdurulmuştur.⁶⁶⁵ Aslında komşuların avlu ve pencerelerini gören evlerin halk arasında talep görmediği de anlaşılmaktadır. Meselâ 29 Rebiülevvel 1295 (2 Nisan 1878) tarihli bir belgeye göre, Ayşe bint Hüseyin ile Rukiye bint Mustafa, vekilleri Ahmed b. Mustafa aracılığıyla Sultân Beg Mahallesi'nden Abdülkadir b. Osmân ile Neccâr Mahmud b. Ahmed'den içini görmeden 4250 kuruşa bir ev satın alarak parasını ödemişlerdir. Ancak evin içini gördükten sonra bir pencerenin komşu evini görmesi üzerine satıştan vazgeçerek paralarını geri almışlardır.⁶⁶⁶ İnsanların ev alırken, birçok etkenden ayrı olarak, evin manzarasını ve komşuların evini görüp görmemesini önemsedikleri anlaşılmaktadır. Başka şehirlere ait arşiv kayıtlarında da sıkça karşılaştığımız bu husus, bu konuda Osmanlı toplumunun genelinde bir hassasiyet bulunduğunu göstermektedir.

Mahalle sakinleriyle komşuların rahatsız olmadığı veya şikâyet bulunmadığı takdirde evin kapısı, duvarı ve pencereleriyle ilgili değişikliklere müsaade edilmiştir. Ancak komşuları rahatsız edecek şekilde evlerde yeni kapı veya pencere açma hususu komşuların iznine bağlanmış ve şikâyet halinde bu tür değişikliklere izin verilmemiştir.⁶⁶⁷ Meselâ 25 Safer 1284 (28 Haziran 1867) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenisâ Mahallesi'nden Hacir v. Abo, menzilinden sokağa yeni bir kapı daha açınca, komşusu Makrît v. Kevo mahkemeye müracaat ederek açılan yeni kapının kapatılmasını sağlamıştır.⁶⁶⁸ Kezâ 11 Muharrem 1285 (4 Mayıs 1868) tarihli bir belgeye göre de, Hoca Ahmed Mahallesi'nde yapılan duvarın, komşuya ait pencerenin önünü kapatması üzerine, duvar inşaatı durdurulmuştur.⁶⁶⁹

Evlerin aslından olup sonradan kapatılan pencerelerin yeniden açılmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Nitekim 15 Cemâziyelahir 1295 (16 Haziran 1878) tarihli bir belgede, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nden Hocasâde Ahmed Efendi b. Abdurrahman Efendi, satın almış olduğu evin arka tarafında yeni bir kapı açması üzerine Ermenî komşuları ile arasında niza çıktığı, mahkemenin yaptığı inceleme

⁶⁶⁵ UŞS. 211/224-94.

⁶⁶⁶ UŞS. 210/143-470.

⁶⁶⁷ UŞS. 228/225-230.

⁶⁶⁸ UŞS. 206/277-702.

⁶⁶⁹ UŞS. 206/383-253.

sonunda evin arka tarafında daha önce kapı bulunduğu ve Ahmed Efendi'nin yeni kapı açmayıp eskisini açtığı tesbit edilince izin verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁰ Urfa Şer'ıye Mahkemesi, evlerin imar yapısıyla ilgili değişikliklerde ve komşuluk ilişkilerinin ortaya çıkardığı sosyal sıkıntılarda, umumiyetle yapıların eski usûlüyle kullanılmasından yana hüküm vermiştir.⁶⁷¹

Urfa'da evlerin ve dükkânların önü temiz tutulup, çöp ve benzeri şeylerin insanları rahatsız edecek yerlere atılmamasına özen gösterilmiştir. Halkın ve komşuların bu yöndeki şikâyetleri titizlikle takip edilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır. Meselâ 15 Zilkâde 1294 (21 Kasım 1877) tarihli bir belgede, Gerz Mahallesi'nden Ermenî İbrâm v. Tanil'in dükkânında imal ettiği çulha atıklarını yola ve komşusu Ermenî Karabet v. Agop'un kapısı önüne yığılması üzerine Karabet, ev halkının yoldan ve kapıdan rahat bir şekilde geçemediğini belirterek İbrâm'dan şikâyetçi olmuş, mahkeme de İbrâm'ın çulha atıklarını yola atmak suretiyle komşularına ve yoldan geçenlere rahatsızlık verdiğine hükmedip bunların kaldırılmasına karar vermiştir.⁶⁷² Aynı şekilde komşuların birbirlerinin kapısını veya yolunu kapatmasına izin verilmemiştir. 18 Cemâziyelevvel 1283 (28 Eylül 1866) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Gerz Mahallesi'nden Betros v. Şâso'nun satın aldığı evin kapı yolunu kapatan gayrimüslim komşuları, şikâyet üzerine yolu önceki şekilde açmak zorunda kalmışlardır.⁶⁷³

Evlerin veya duvarların altından akıp, komşulara rahatsızlık veren kirli suların engellenmesi sağlanarak, komşulara rahatsızlık verilmemesine de özen gösterilmiştir. Meselâ 13 Cemâziyelahir 1293 (6 Temmuz 1876) tarihli bir belgeye göre, Hüseyin Paşa Mahallesi'nde Yusuf Efendi'nin evinden akan kirli su, duvarın altından komşusu Hacı Ali'nin mutfağına sızdığından taraflar arasında yaşanan anlaşmazlık şer'î mahkemeye taşınmış, mahkeme heyetinin olay yerinde yaptığı inceleme sonunda kirli suyun engellenmesine ve Hacı Ali'nin bu iş için yapacağı tüm masrafların Yusuf Efendi tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁶⁷⁴ Aynı şekilde 11 Receb 1283 (19 Kasım

⁶⁷⁰ UŞS. 210/176-554.

⁶⁷¹ UŞS. 206/198-598; UŞS. 206/293-988; UŞS. 206/318-1087.

⁶⁷² UŞS. 210/111-390.

⁶⁷³ UŞS. 206/143-396.

⁶⁷⁴ UŞS. 211/216-71.

1866) tarihli bir başka belgede, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Betros v. Bârsum, komşusu Karabet v. Kevork'un evinden akan kirli su için şikâyetçi olması üzerine Karabet'in, suyun mecrasını değiştirerek komşusunu rahatsız etmemesi sağlanmıştır.⁶⁷⁵

Bu dönem komşuluk ilişkilerinde, sorun olarak karşımıza çıkan hususlardan biri de evlere akmakta olan suyollarıdır. 20 Rebûlahir 1304 (16 Ocak 1887) tarihli bir belgeye göre, Hacı Gâzî Mahallesi'nden Hayrîye bint Hüseyin, kendisine ait evin suyolunun komşusu Süryanî Aruş v. Makdisî Bidros tarafından değiştirildiğini ve bu sebeple evin kıymet kaybettiğini ifade ederek mahkemede Aruş'tan şikâyetçi olmuştur. Ancak Aruş'un, 10 yıl önce satın aldığı evin suyolunun eskiden beri böyle olduğu ve kendisinin herhangi bir müdahalede bulunmadığı şeklindeki ifadesinin mahalle ahâlisi Müslüman şâhitler tarafından da ifade edilmesi üzerine söz konusu şikâyet reddedilmiştir.⁶⁷⁶ Dolayısıyla ev sahiplerinin evlere giden suyollarını izinsiz olarak değiştirme tasarrufunda bulunamadıkları aşikârdır.

Takdir edileceği üzere bir evin fiyatını belirleyen temel hususlar, o evin muhiti ve genişliğidir. Kadı sicillerindeki ev satışlarına ilişkin kayıtlardan, incelediğimiz dönemde Urfa'daki insanların, bu faktörlere ilaveten evin komşularını, suya ulaşım imkânını ve hattâ kuyusu varsa kuyudaki suyun tadını önemsedikleri anlaşılmaktadır. Meselâ yukarıda zikrettiğimiz belgede Hacı Gâzî Mahallesinden Hayrîye bint Hüseyin, iddiasında evinin suyolunun değişmesiyle evin kıymet kaybettiğini ifade etmiştir. 12 Cemâziyelevvel 1288 (30 Temmuz 1871) tarihli bir kayıтта ise Hizanoğlu Mahallesi'nden Bekir Ağa b. Ali Ağa'nın satışa çıkardığı menzile müşteri olan Dellâl Mehmed b. Halîl; evi gözettiğini, evin komşularını bildiğini ve kuyusundan suyunun tadına baktığını belirtmiştir.⁶⁷⁷

C- MAHALLE VE İDARESİ

Toplum hayatının en temel birimlerinden biri olan mahalle, İslâm şehirlerinde bilhassa Osmanlı'da, şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına katkıda bulunan

⁶⁷⁵ UŞS. 206/139-385. Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 211/217-75; UŞS. 208/46-578.

⁶⁷⁶ UŞS. 227/121-61.

⁶⁷⁷ UŞS. 228/68-175.

önemli bir yapıdır. Mahalle, fizikî bir mekân olmanın ötesinde birbirini tanıyan, belli ölçülerde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan ve sosyal dayanışma içinde bulunan bir topluluğun yaşadığı yerdir.⁶⁷⁸ Bu durumun oluşmasındaki temel neden, İslâm'ın insana yüklediği sorumluluk ve dinin, sosyal hayata ilişkin ilkeleridir. Aynı câminin cemaatine devam eden insanlar, birbirlerinin hallerinden, sıkıntılarında haberdar olup hayatın çoğu alanında yekdiğerine kefil olmuşlardır. Şer'î prensiplerin hâkim olduğu mahallede, Müslümanlar arasında cereyan eden ve şer'î hukuka uymayan durumların yetkililere bildirilmesi, vicdanî bir sorumluluğun yanında dinî bir görev telakki edilmiştir. Ortaya çıkan bu denetim sebebiyle, mahallelerde vuku bulup şer'î mahkemelere taşınan davalarda umumiyetle şâhitler, mahalle ahâlisinden olmuş, bu şâhitlerin tezkiyesi de mahallenin diğer sakinleri veya imâmları ile muhtârlarından yapılmıştır.⁶⁷⁹ Şer'îye sicillerinde sıkça karşılaştığımız bu durumlar hiç şüphesiz; mahalle sakinlerinin birbirlerinden ve birbirlerinin hallerinden haberdar olduklarını göstermektedir.

Osmanlı dönemi Urfa toplumunda, mahalle sakinlerinin birlikte toplandıkları bazı özel zamanlar ve ortaklaşa kullandıkları bir takım mekânlar mevcuttur. Mahalle erkeklerinin toplandığı câmiler, tekkeler, kahvehaneler, sıra geceleri, hayırseverler tarafından yaptırılan ve daha ziyâde mahalle kadınlarının kullandığı çeşme-sebîller ve birer küçük işletme de sayılabilecek “medârlar” ve “ma'saralar” söz konusu ortak alanların başında gelmektedir. Bu alanların bir kısmını çalışmamızın ilgili bölümlerinde ele alacağız ancak burada medâr ve ma'sara üzerinde durmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

Medâr; bulgur elde etmek maksadıyla içinde buğday dövülen, ma'sara ise; üzümün sıkılıp şıra haline getirildiği hususî mekânlardır. Belli şahıslara ait olup diğer mahalle ahâlisinin ücretle faydalandığı medarlar, genellikle boş bir alanda ve etrafına

⁶⁷⁸ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 1984, IV, 69; Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, İstanbul 2005, S. 13, s. 95.

⁶⁷⁹ UŞS. 219/37-35; UŞS. 219/275-429; UŞS. 221/105-547; UŞS. 222/125-204; UŞS. 226/284-589.

dövülen bulgurun serileceği geniş bir arsa üzerinde bulunmaktaydı.⁶⁸⁰ Daha sonra belirteceğimiz üzere Osmanlı döneminde Urfa'nın etrafındaki arazilerde üzüm yetiştiriciliği yaygındı. Ma'sarlarda sıkılan üzümlerin şırasıyla pekmez ve pestil gibi yiyecekler hazırlanmaktaydı. Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte istifade ettiği masara ve medarlar birçok mahallede bulunmaktaydı. Nitekim 25 Zilkâde 1310 (10 Haziran 1893) tarihli bir kayda göre, Esbbazarı Mahallesi'nde bulunan Keşkızı Medârı'nın 1/3 hissesi Müslümanlardan Said Efendi'nin 3/2 hissesi ise, Kadioğlu Mahallesi'nden Batmanoğlu Nezo v. Serkis'e aittir.⁶⁸¹

Bilindiği gibi Osmanlıda muhtârlık teşkilatının kuruluşuna kadar mahalle ve köylerin idaresinden imâmlar sorumluydu. İmâmlar, câmi ve mescitlerdeki hizmetlerinin yanı sıra, kadıların yerine getirmesi gereken bir takım dinî, ahlakî, toplumsal, mülkî, beledî ve güvenliğe dâir görevleri de yerine getirmekteydi.⁶⁸² Mahallelerde ayrıca kethüda, yiğitbaşı, müezzin ve bekçiler de bulunur, çeşitli işlerin görülmesinde imâma yardımcı olurdu. Gayrimüslim mahalle ve köylerinde ise, imâmların görevini din adamları ve kocabaşılar yapardı.⁶⁸³ Ancak ortaya çıkan bir takım idarî problemler ve güvenlik sıkıntıları sebebiyle II. Mahmud döneminde muhtârlık teşkilatı kurularak köy ve mahallelere muhtâr tayinleri yapılmıştır.⁶⁸⁴

İncelediğimiz dönemde Urfa'da Müslüman mahallelerin idaresinden imâmlar ve muhtârlar birlikte sorumlu tutulmuştur. İmâmların muhtârlarla beraber mahalle halkının durumundan haber oldukları ve bir takım eski görevleri sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslim mahallelere ise sadece muhtârlar nezâret etmiştir. Çoğunluğunu Hıristiyan gayrimüslimlerin teşkil ettiği Bıçakçı, Kebîr Kenîsa, Sağır

⁶⁸⁰ UŞS. 205/262-598; UŞS. 219/43-47; 222/10-18; UŞS. 205/157-358; UŞS. 211/40-778; UŞS. 211/204-35; UŞS. 220/286-1049; UŞS. 222/10-18; UŞS. 228/16-147; UŞS. 228/61-147.

⁶⁸¹ UŞS. 220/409-1207.

⁶⁸² Kemal Beydilli, "İmamlık (Osmanlı Devleti'nde)", *DİA*, İstanbul 2002, XXII, 181; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, Ankara 1999, s. 28.

⁶⁸³ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, s. 126; Osmanlı'da gayrimüslim din adamları ve kocabaşılarının mahalleyle ilgili görevleri için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 178-227.

⁶⁸⁴ Konuyla ilgili Geniş bilgi için bkz. Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1829-1864)*; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009; Musa Çardırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Bellekten*, Ankara 1970, XXXIV/135, 409-420.

Kenîsa, Gerz, Esbbazarı, Telfutur, Haseki, Teymur Mahalleleri ile çeşitli yıllarda Kanberiyeye ve Dergezenli Mahallesi muhtârlarının Ermenî ve Süryanî,⁶⁸⁵ Çâkerî ve Halîfe Mahallesi muhtârlarının ise genellikle Yahudî olduğu görülmektedir.⁶⁸⁶ Bunların dışında kalan tüm mahallelerin muhtârları ise Müslümandır. Ayrıca mahallelerde “muhtâr-ı evvel” ve “muhtâr-ı sâni” adıyla iki muhtârın bulunduğu müşahede edilmektedir.⁶⁸⁷

İslâm ve Osmanlı hukuku için en önemli ispat vasıtalarından biri şâhitliktir. Bu bakımdan mahkemede şâhitlik yapan kimselerin güvenilirliği bir başka ifadeyle tezkiyeleri son derece önemli bir durumdur. Bilindiği gibi Osmanlı şer‘î mahkemelerinde davacının şâhit getiremediği davalarda, davalıya yemin ettirilip hüküm verilmişse de,⁶⁸⁸ bu davaların sayısı oldukça az olup genelde hüküm, şâhitlerin ifadeleri üzerine bina edilmiştir. Bu açıdan şâhitlerin durumu ve mahalle içindeki güvenilirliğin tesbiti önem kazanmaktadır. Birçok davada şâhitlik yapan imâm ve muhtârların ifa ettiği asıl önemli görev, şâhitlikte bulunan mahallelinin tezkiyesi için şer‘î mahkemelere doğru bilgi vermek olmuştur. Nitekim 1 Cemâziyelahir 1283 (11 Ekim 1866) tarihli bir fermânda, bu husus üzerinde durularak tezkiyelerin, şâhitleri tanıyan mahalle ahâlisinden, esnâf veya mahalle imâmı ile muhtârlarından yapılması emredilmiştir.⁶⁸⁹ Dolayısıyla şer‘î mahkemeler, bu husus için öncelikle mahalle imâmlarına ve muhtârlarına, daha sonra mahallenin önde gelen kimselerine müracaat etmişlerdir.

⁶⁸⁵ 1287 (1870/1971) yılı Kebîr Kenîsa Mahallesi Muhtârı Ermenî Nikoğus v. Temo, UŞS. 214/128-267; 1296 (1878/1879) yılında Sağîr Kenîsa Mahallesi Muhtârı Süryanî Ya’kub v. Ebu’l-had, UŞS. 210/357-405; 1309 (1891/1892) Gerz Mahallesi Muhtârı Kevork, UŞS. 220/107-797; 1311 (1893/1894) senesi Kanberiyeye Mahallesi Muhtârı Afrim v. Bedros, UŞS. 220/455-4; 1312 (1894/1895) senesi Esbbazarı Mahallesi Muhtârı Ermenî Kevork, UŞS. 219/335-528; 1312 (1894/1895) senesi Bıçakçı Mahallesi Muhtârı David, UŞS. 219/383-603; 1314 (1896/1897) yılı Dergezenli Mahallesi Muhtârı Ermenî David v. Kevork UŞS. 218/421-184; 1315 (1897/1898) yılı Telfutur Mahallesi Ermenî Milleti Muhtârı David v. Makdisî Kevork UŞS. 216/27-253; 1315 (1897/1898) senesi Teymur Mahallesi Ermenî Muhtârı Makdisî v. Elangî?, UŞS. 216/27-254; 1315 (1897/1898) senesi Hâseki Mahallesi Muhtârı Tarhanoğlu Kirkor UŞS. 216/84-374; 1315 (1897/1898) senesi Gerz Mahallesi Muhtârı Makdisî Agob v. Kirkor UŞS. 216/136-484; 1316 (1898/1899) senesi Esbbazarı Mahallesi Muhtârı Protestan David v. Kevork UŞS. 218/145-40; 1305 (1887/1888) senesi Esbbazarı Mahallesi Muhtârı Efrayim UŞS. 221/200-731.

⁶⁸⁶ 1313 (1895/1896) senesi Halîfe Mahallesi Muhtârı Musevî Yakub v. Şeğö, UŞS. 218/152-53; 1314 (1896/1897) yılı Çâkerî Mahallesi Muhtârı Yahudî Yakub v. Şebo, UŞS. 218/373-73.

⁶⁸⁷ UŞS. 221/225-951; UŞS. 226/484-151; UŞS. 216/255-215;

⁶⁸⁸ UŞS. 216/208-626.

⁶⁸⁹ UŞS. 206/137-377.

Gayrimüslim şahitlerin tezkiyesi ise, öncelikle mahallelerinin muhtârları, önde gelen esnâfi ve ruhânî meclis azalarınca yapılmıştır.⁶⁹⁰

Çalışmamız boyunca yer yer temas ettiğimiz üzere, Müslüman mahallelerin imâm ve muhtârları, mahalle ahâlisinin evlenme, boşanma, miras ve tereke ile ilgili durumlarını yakından takip etmiş gerektiğinde mahkeme huzurundaki davalarında hazır bulunmuşlardır.⁶⁹¹ Vakıflara mütevellî tayin edilecek kimselerin ehliyet ve liyâkat sahibi olup olmadığı, kendisine nafaka istenen çocuğun buna ne kadar ihtiyaç hissettiği, vasî olacak kimselerin vesâyet işlerini takip edip edemeyeceği, rüşd iddiasında bulunan çocukların gerçekte rüşdlerine erişip erişmediği gibi hususlarda şer‘î mahkemede ifade vermişlerdir. Aynı şekilde mahallelerinde dava konusu olan olaylar hakkında kadılığın talebi halinde, olayın iç yüzünü araştırarak mahkemeyi doğru bilgilendirmişlerdir. Meselâ 6 Zilkâde 1309 (2 Haziran 1892) tarihli bir kayıta, Kanberiyeye Mahallesi’nde vefât eden Süryanî Circo v. Manufer’e ait menzilin vârislerinden biri tarafından alınmak istenmesi üzerine, “mahalle muhtârı ve ihtiyar heyeti marifeti ile menzile kıymet takdîr olunduğu” belirtilmiştir.⁶⁹² Ayrıca mahalleden birinci dereceden sorumlu olan ve mahallenin sorunlarıyla yakından ilgilenen muhtârlar, gerektiğinde yakınları bulunmayan mahalleli çocuklara vasî tayin edilmişlerdir.⁶⁹³

Muhtârlar, mahalle ahâlisine ve şer‘î mahkemeye yardımcı olmak dışında bir takım idarî görevler de üstlenmişlerdir. Bunlardan biri de, mahalle esnâfının vergilerini toplamak ve esnâfa, toplanan vergi miktarının yazılı olduğu koçanlar vermektir. Nitekim 15 Şaban 1314 (19 Ocak 1897) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Mahallesi’nden Bakkâl Hüseyin b. Mehmed, mahalle muhtârı Eyüb b. Ali’nin kendisinden aldığı emlak vergisi için vergi koçanı vermediğini ve zabıtalara zoruyla kendisinden bir daha vergi tahsil ettiği iddiasıyla şikâyetçi olmuş, yapılan tahkikattan sonra muhtârın haksız olduğu anlaşılmış ve aldığı 6 beyaz mecdiye Bakkâl Hüseyin’e iade etmesi istenmiştir.⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ UŞS. 216/440-1068.

⁶⁹¹ UŞS. 211/35-767; UŞS. 211/213-63; UŞS. 213/158-100; UŞS. 226/484-151.

⁶⁹² UŞS. 220/56-704.

⁶⁹³ UŞS. 226/141-292; UŞS. 228/437-827.

⁶⁹⁴ UŞS. 218/338-3.

II- TOPLUMDA İNSAN İLİŞKİLERİ, EĞLENCE ŞEKİLLERİ VE BAZI ZÜMRELER

A- İNSAN İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın ilk bölümünde Urfa'daki Müslüman halkın, farklı etnik yapılardan oluştuğunu, Türklerin genellikle şehir merkezinde, Kürtlerin ve Arapların ise daha ziyâde şehir etrafındaki mahalleler ile köylerde yoğunlaştığını belirtmiştik. Aynı şekilde, çevre vilâyetlerden Urfa'ya yerleşen ailelerin yanı sıra, şehirde çok sayıda Roman, Çerkez, Afgan ve Hindî Müslümanların bulunduğuna değinmiştik. Sicillerde, her ne kadar kişilerin mensubiyetleri zikredilmemişse de, söz konusu farklılıkların Müslüman ahâli arasında herhangi bir çatışma veya olumsuzluğa yol açtığına dâir bir durumdan veya şehir sakinleri arasında etnik yapıya dayalı bir ayrışmadan bahsetmek mümkün değildir. İnsanlar arası ilişkilerde veya yerleşimlerde, yer yer sosyal bağlara dayalı küçük çaplı gruplaşmalar görülse de yerleşimi etkileyen en büyük etken hiç şüphesiz sosyo-ekonomik durumdur. Bu bağlamda zengin kimseler şehir merkezinde, çarşı pazarlara yakın ev ve konaklarda ikâmet ederken, daha dar gelirli kimseler, imkânları nispetinde kenar mahalleleri tercih etmektedir. Ancak sosyal hayatın birçok alanında beraber olan bu insanların, birbirleriyle ticaret ve alışveriş yaptığı, iyi komşuluk ilişkilerine sahip olduğu ve aynı sosyal mekânları paylaştığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde, Urfa'da etnik mensubiyetleri birbirinden farklı Müslümanların, İslâm'ın ortaya koyduğu kardeşlik ilkesi çerçevesinde hareket ettiğini, din kardeşindeki farklılığı bir zenginlik saydığını söylemek mümkündür.

Yukarıda arz ettiğimiz hoşgörü ortamının sadece Müslümanlar arasında değil, aynı zamanda Müslüman-gayrimüslim ilişkileri için de geçerli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Urfa'nın çarşı pazarları başta olmak üzere bütün mahallelerinde farklı dinî ve etnik zümrelere mensup insanlar rahat bir şekilde dolaşabilmekte, daha önce ifade ettiğimiz gibi birçok mahalle ve pazarda komşu olarak bulunmaktaydılar. “Halîm-u selîm âdemler”⁶⁹⁵ olan şehir sakinleri, tüm farklılıklarına rağmen kendi aralarında kolay

⁶⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 92.

anlaşabilmekte ve yolda yürürken Müslim-gayrimüslim tüm insanlar birbirlerine selam vermekteydiler.⁶⁹⁶ Urfa'daki yetişkin Ermenî erkeklerin umumiyetle Türkçe bildiğine dâir hatıralar,⁶⁹⁷ söz konusu iletişimin ne denli güçlü olduğunu yansıtmaları bakımından manidardır. Bu yönüyle Urfa'nın, XIX. asrın ikinci yarısında dahi Osmanlı toplumunda Müslüman-gayrimüslim ilişkilerindeki hoşgörüyü yansıtan en önemli merkezlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Aslında Urfa'nın tüm Osmanlı dönemi boyunca gördüğümüz⁶⁹⁸ ve kaynağını İbrâhimî esintilerden aldığına inandığımız bu hoşgörü ortamı, Ermenî olaylarının başladığı XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

Sicillere yansıyan birçok kayıt, Urfa'daki Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında, sosyal hayatın birçok alanında iyi ilişkilerin olduğunu gösterdiği gibi, bu kayıtların fazlalığı, söz konusu durumun yaygınlığının tesbiti açısından son derece önemlidir. Çalışmamızın kapsamı itibariyle bu ilişkileri tüm boyutlarıyla ele almamız mümkün olmasa da mevcut kayıtlardan bazı misâller vererek, konunun genel çerçevesini ortaya koyma gayretinde olacağız.

Urfa Kadı Sicilleri'nde Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin boyutunu gösteren kayıtların başında ticarî hayattaki çeşitli ortaklıklar ve karşılıklı borçlanmalar oluşturmaktadır. Bu konuda belgelere yansıyan çok sayıdaki kayıt, şehirdeki tüm insanlar arasında canlı bir ticarî hayatın bulunduğunu ve komşuluk ilişkilerinin mal ortaklığına kadar gittiğini göstermektedir. Çalışmamızın daha sonraki bahislerinde bu faaliyetlere ilişkin misâller zikredeceğimizden burada konunun detayına girmeyeceğiz. Ancak şunu açıkça söylemek mümkündür ki; bu ticarî ilişkiler, alışveriş şeklindeki alım satımlarla sınırlı kalmamış, karşılıklı bir hukuk oluşturacak kadar zengin ve kapsamlı olmuştur.

İncelediğimiz dönemde, Urfa'da insanların mahkemede dava açmak yahut açılan davaları takip etmek için umumiyetle vekil tayin ettikleri görülmektedir. Sicil

⁶⁹⁶ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 347.

⁶⁹⁷ 1905 yılında Urfa'ya gelen Alman Şark Misyonu misyonerlerinden Adreas Vischer'in annesine gönderdiği mektuptaki ilgili kısım için bkz. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 345.

⁶⁹⁸ Meselâ XVII. yüzyıl Urfa'sında Müslüman Ermenî ilişkileri için bkz. Üner, "Klasik Osmanlı Döneminde Urfa'da Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Sosyal Hayata Yansımaları", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, II, 553-560.

defterlerinin önemli bir yekûnunu teşkil eden bu kayıtlarda, müvekkilin adı, mahallesi, kime vekâlet verdiği ve vekâletin hangi konulara şamil olduğu belirtilmiştir. Vekâlet kayıtlarındaki bu bilgiler, hiç şüphesiz toplumda var olan farklı dinî zümreler arasındaki ilişkileri yansıtması bakımından oldukça önem taşımaktadır. Meselâ 1895-1900 yılları arasında 1338'i Müslümanlara, 436'sı gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 1774 vekâlet kaydı tesbit edilmiştir. 1338 Müslüman müvekkilin 631'i (% 47.2), çeşitli davaları için gayrimüslimlere vekâlet vermiştir ki, bu vekillerin büyük bir kısmı Ermenî'dir. Kezâ aynı döneme ait 436 gayrimüslim müvekkilin 87'si (% 20), mahkeme davaları için Müslümanları vekil tayin etmiştir. Bu kayıtlar, şehirdeki Müslüman-gayrimüslim ilişkileri noktasında önemli bir gerçeği daha ortaya çıkarmaktadır. Zira daha önce temas ettiğimiz ve Müslüman-Ermenî ilişkilerini zedeleyen 1896 Ermenî olaylarından sonra bu ilişkilerin kopmadığı ve yaşanan acı hâdiselere rağmen güçlü bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Vekâlet kayıtları, toplum nezdinde büyük bir saygınlığı bulunan avukatlık mesleğini icrâ eden çok sayıda gayrimüslim vekilin ve bu vekillere vekâlet veren Müslümanlar arasında her kesimden insanların bulunduğunu göstermektedir. Bu konuda azımsanmayacak oranda kadın ve vakıf mütevellîsinin yanı sıra bazı şehir yöneticilerine ait vekâletlere rastlamak mümkündür. Meselâ 10 Şevvâl 1300 (14 Ağustos 1883) tarihli bir kayıta, Ulu Câmî Vakfı mütevellîsi Hacı Halîl Efendi b. Halîl, câminin Serrâc Pazarı'ndaki bir dükkânı için açtığı davada, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Ermenî Kayserili Toros v. Estibân'ı vekil tayin etmiştir.⁶⁹⁹ Aynı şekilde çeşitli belgelerden incelediğimiz dönemin belediye reislerinden Haydâr Ağa b. Hacı Hüseyin Ağa⁷⁰⁰ ile Yorgancızâde Abdurrahman Muhlîs Efendi'nin⁷⁰¹ belediye işleri için Katolik ve Protestan vekillere vekâlet verdikleri görülmektedir. Bu hususa dâir kayıtlarda dikkat çeken hususlardan biri de, çok sayıda Müslüman kadının, eşleri aleyhine açtıkları mehir, nafaka ve boşanma gibi mahrem davalarda gayrimüslimlere vekâlet vermiş olmasıdır.⁷⁰²

⁶⁹⁹ UŞS. 226/214-458.

⁷⁰⁰ UŞS. 222/109-170.

⁷⁰¹ UŞS. 217/152-86.

⁷⁰² UŞS. 221/344-6; UŞS. 221/210-749; UŞS. 221/602-84; UŞS. 222/131-219; UŞS. 226/58-123; UŞS. 226/66-135; UŞS. 226/92-184; UŞS. 226/102-202; UŞS. 226/177-379; UŞS. 226/185-396.

Vekâlet konusundaki kayıtlar, insanların vekil tayinlerinde dinî kaygılarla hareket etmediğini ve dava süresince kendilerini en iyi şekilde temsil edeceğine inandıkları kimselere vekâlet verdiğini göstermektedir. Meselâ 25 Ramazan 1301 (19 Temmuz 1884) tarihli bir kayıta, İmâm Sekâkî Mahallesinden Mehmed Efendi b. Halîl Efendi, Ermenî Gâvur Kahyasıoğlu Avânis ile mahkemeye intikal eden davası için Debbâğhane Mahallesi Katolik Ermenîleri'nden Manas v. Kirkor'u kendisine vekil tayin etmiştir.⁷⁰³ Sicillerde sıkça karşılaştığımız bu durum, farklı dinlere mensup insanların birbirlerine karşı bir takım önyargılarla hareket etmediğini ve sosyal ilişkilerde karşılıklı bir güven ortamının bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Vekâlet kayıtlarıyla ilgili şunu da ifade etmekte fayda vardır. Şer'î hukuka göre hüküm verilen mahkemelerde, Müslümanlara vekillik yapan gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka, miras, vakıf gibi daha birçok konuda şer'î hukukun inceliklerine vâkıf oldukları ve dinî gayelerle tesis edilmiş olan Müslüman vakıfların hukukunu müdafaa ettikleri görülmektedir. Çeşitli tarihlerde, Müslümanlara da vekillik yapan bazı gayrimüslim dava vekillerinin ihtidâ edip Müslüman olması, kanaatimizce mevcut iyi ilişkilerin ve Müslümanlarla yaşanan etkileşimin önemli sonuçlarındandır.⁷⁰⁴

Bu dönemde insanlar arası ilişkilerin boyutunu gösteren önemli hususlardan biri de davalardaki şâhitliklerdir. Bu kayıtlarda Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerinin lehinde ve aleyhinde şâhitlik yaptıkları ve bu konuda mahkemeye yansıyan herhangi bir itirazın mevcut olmadığı görülmektedir. Çok sayıda davada Müslümanların, gerek gayrimüslimlerin kendi aralarında gerekse de Müslümanlarla olan davalarında, onların lehinde şâhitlik yaptıkları görülmektedir. Meselâ 21 Şevvâl 1294 (29 Ekim 1877) tarihli bir belgeye göre, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nden Ermenî Hallaçoğlu Agop v. Arûş, Delâl Hacı Yusuf b. Ahmed'den satın aldığı atın kusurlu olması üzerine atı iade edip parasını geri almak istemişse de, Hacı Yusuf atın kusurunun

⁷⁰³ UŞS. 226/401-5.

⁷⁰⁴ Tesbitlerimize göre, dava vekilliği yapan gayrimüslimlerden üç tanesi ihtidâ edip Müslüman olmuş ve hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere vekillik yapmaya devam etmişlerdir. Bu kişiler; Esbbazarı Mahallesi'nden Mühtedî Ahmed Faik b. Abdullah, kardeşi Mühtedî Hüseyin Hüsnü b. Abdullah UŞS. 218/218-242; UŞS. 216/220-650; ve aynı mahalleden Mühtedî Mehmed Râgıb bin Abdullah'tır. UŞS. 218/258-268.

satıştan sonra olduğunu iddia ederek talebi reddetmiştir. Ancak İmâm Sekâkî Mahallesi'nden İbrâhim Halîl b. Bedir ve Hacı Bekir b. Hüseyin'in, Hallaçoğlu lehindeki şahitlikleri üzerine, mahkeme satışı iptal ederek Hacı Yusuf'un Agop'a parasını iade etmesine karar vermiştir.⁷⁰⁵ Aynı şekilde 25 Rebiülevvel 1283 (7 Ağustos 1866) tarihli bir başka belgeden anlaşıldığına göre, Tuzeken Mahallesi'nden Süryanî Musa v. İlyas'ın, Ben-i Muhammed Aşîreti'nden İsa b. 'Akâb'dan alacağına Harranşeyhizâde Yahya b. Molla Hasan ile Halîl b. Maho şahitlik etmişlerdir.⁷⁰⁶

Gayrimüslimler de ortaya çıkan çeşitli sorunlar nedeniyle kendi dindaşlarının aleyhinde ve Müslümanların lehinde şahitlik yapmışlardır. Meselâ 19 Recep 1282 (8 Aralık 1865) tarihli bir belgede, Telfutur Mahallesi'nden Ermenî Pano ve Seko kardeşler, el-Hâc Ahmed b. Sâcid Mehmed'in, İçkara Karyesi'nde bulunan bağlarını, babalarından rehnettiğini ancak daha sonra kendisine parası ödendiği halde bağı teslimden imtina ettiği iddiasıyla mahkemede şikâyetçi olmuşlarsa da, Ahmed Efendi'nin bağı, babaları Kevo'nun vefâtından önce 4.000 kuruşa satın aldığına Süryanî Estikân v. Barsum ile Abdullah v. Eflâtun şahitlik etmişlerdir.⁷⁰⁷

İncelediğimiz dönemde Müslim-gayrimüslim ilişkilerini gösteren önemli hususlardan biri de, kiralara dâir kayıtlardır. Bu kayıtlardan çok sayıda gayrimüslimin, Müslümanlara ait gayrimenkullerde kiracı olarak bulunduğu görülmektedir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ev sahibi kiracı ilişkileri de mevcuttur. Meselâ 23 Zilkâde 1294 (29 Kasım 1877) tarihli bir belgeden, Katolik Circo v. Matro'nun, Meşârikîye Mahallesi'nde Hacı Hasan b. Osman'a ait evde, senelik 600 kuruşa kiracı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸ Çeşitli nedenlerle mahkemeye yansıyan çok sayıda davadan, şehirdeki Müslüman vakıflarına ait dükkân, değirmen gibi gayrimenkullerde gayrimüslimlerin kiracı olduğu görülmektedir. 13 Şevvâl 1304 (5 Temmuz 1887) tarihli bir vesîkada, Rızvâniye Vakfî'nin Gümrük Hanı'ndaki bir dükkânının yaklaşık 10 yıl

⁷⁰⁵ UŞS. 210/109-374.

⁷⁰⁶ UŞS. 206/107-276. Müslümanların, gayrimüslimler lehindeki şahitlikler için ayrıca bkz. UŞS. 205/147-332; UŞS. 205/462-187; UŞS. 205/224-519; UŞS. 206/92-236; UŞS. 206/329-44; UŞS. 206/349-125; UŞS. 206/594-675; UŞS. 210/277-203; UŞS. 211/120-1008; UŞS. 211/204-35; UŞS. 221/75-76-499.

⁷⁰⁷ UŞS. 206/38-89; Ayrıca bkz. UŞS. 205/248-567.

⁷⁰⁸ UŞS. 210/117-404.

boyunca, seneliği 1650 kuruştan Esbbazarı Mahallesi Ermenîleri'nden Bakâlyân Serkis v. İprâm tarafından kiralandığı müşahede edilmektedir.⁷⁰⁹ Kezâ 1 Receb 1295 (1 Temmuz 1878) tarihli bir başka belgede, Emir Mencek Vakfı'nın Eskiçi Pazarı'ndaki değirmeninde, Ermenî Arûş seneliği 1.500 kuruşa kiracı olarak bulunmuştur.⁷¹⁰ Şehirdeki Yahudîler'in de Müslüman vakıflarının mülklerinde kiracı olduğu görülmektedir. Nitekim 10 Recep 1300 (17 Mayıs 1883) tarihli bir kayda göre, İyilikzâde Vakfı'nın Hanönü Çarşısı'nda bulunan dükkânında, Urfa Yahudîleri'nden Şalom, senelik 150 kuruşa kiracı olarak kalmıştır.⁷¹¹ Gayrimüslimlere, mülk kiraya verme konusundaki kayıtların fazlalığı söz konusu durumun şehirde yerleşik bir kültür olduğunu ve şehir insanının ekonomik hayatta dinî kaygılarla hareket etmediğini göstermektedir.

Şer'îye sicillerinde yer alan bazı kayıtlar, Urfa toplumunun çeşitli alanlardaki önde gelen kimselerinin, gayrimüslimlerle iyi ilişkilere sahip olduğunu ve ticarî faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. 9 Rebiülahir 1296 (2 Nisan 1879) tarihli bir belgeye göre, Harranşeyhizâde Mehmed Hoca b. Hacı Hasan Efendi, Ermenî Attâr Kivo v. Semo'dan satın aldığı 1701 kuruşluk attâr eşyası borcunu ödeyemeden vefât edince, Kivo'nun alacağı Mehmed Hoca'nın terekesinden ödenmiştir.⁷¹² Kezâ 13 Rebülahir 1316 (31 Ağustos 1898) tarihli bir başka kayıta, Beşinci Ordu-yı Hümâyûn'un 52. Alay Kumandanı Kaymakam Hamdi Bey b. Mustafa Bey'in, Kadıoğlu Mahallesinden Ermenî Etmekçi Aruş v. Nersis'e 413 kuruş ekmek borcunun olduğu vefâtından sonra anlaşılmiş ve söz konusu borç terekesinden ödenmiştir.⁷¹³ Urfa gayrimüslimleri umumiyetle şehirde yaşamalarına rağmen, taşradaki köylerden gelen Müslümanların da şehirdeki Ermenî ve diğer gayrimüslimlerle iyi ilişkiler kurdukları görülmektedir.⁷¹⁴

Şehirde insanlar arası iyi ilişkilerin bir takım olumlu sonuçlarının yansımaları gündelik hayattaki alım satım akitlerinde görmek mümkündür. Bilhassa ev satışlarına

⁷⁰⁹ UŞS. 227/283-271.

⁷¹⁰ UŞS. 210/185-574.

⁷¹¹ UŞS. 226/191-409.

⁷¹² UŞS. 210/289-233.

⁷¹³ UŞS. 216/314-821;

⁷¹⁴ UŞS. 213/202-223. UŞS. 206/180-515.

dâir kayıtlar, gayrimüslimlerin Müslüman mahallelere yerleşmede ve onlarla komşu olmada herhangi bir sakınca görmediğini ortaya koymaktadır. Meselâ 10 Receb 1287 (6 Ekim 1870) tarihli bir belgeye göre, Mehmed b. Halîl'in, Hekimdede Sokağı'ndaki evini 2.450 kuruşa satın alan Süryanî Boğos v. Vânis'in tüm komşuları Müslümandır.⁷¹⁵ Yine 23 Zilhicce 1296 (8 Aralık 1879) tarihli bir belgeye göre, Askeriye Mahallesi'nde vefât eden Hacı Ömer b. Hûş b. Abdullah'ın vârislerine ait evi 7.500 kuruşa satın alan Yahudî Sâdık v. Abroş'un dört bir yanındaki komşuları da Müslümandır.⁷¹⁶

Şehirdeki Yahudîler'in ve farklı mezheplere mensup Hıristiyanlar'ın kendi aralarında iyi ilişkilere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Gündelik ticarî ilişkilerde ve komşuluk münasebetlerinde bir takım sorunlarla karşılaştıkları ve bu sorunları kadı mahkemesine getirdikleri görülmekle beraber, umumiyetle iyi ilişkiler hâkimdir. İncelediğimiz dönemin başlarındaki Protestanlaştırma ve Katolikleştirme faaliyetleri yer yer huzursuzluklara sebebiyet vermişse de bu durumun, dönem sonlarında kabul edilen bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Zira Gregorian, Katolik, Protestan ve Süryanî Hıristiyanlar arasında karşılıklı vekâletler bu durumun en azından nisbî olarak aşıldığını ve bu zümrelerin birbirleriyle ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir.⁷¹⁷ Ayrıca söz konu Hıristiyan zümreler arasında gerçekleşmiş olan ticarî ortaklıklardan, karşılıklı borçlanma, kefâlet ve vekâlet akitlerinden, sosyal hayatın tüm alanlarında iyi ilişkilerin geliştirildiğini anlamak mümkündür.

İncelediğimiz dönemde insan ilişkileriyle ilgili olarak dikkat çeken hususlardan biri de, sicil defterlerindeki “zimmet-i ibrâ” kayıtlarıdır. Çalışmamızda yeri geldikçe temas edeceğimiz gibi, sosyal hayatın olağan akışı içerisinde insanlar arasında birçok sorun ortaya çıkmış, bunların ekserisi de sulh yoluyla halledilmiştir. Sicillerde davaya taraf olanların çoğu kere zimmet-i ibrâ veya sulh yoluyla anlaştığının kaydedilmiş olması, şehir insanının problemlere iyi niyetle yaklaştığını ve çözümden yana olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Hiç şüphesiz bu sulhun oluşmasında, davalı ve davacı insanlar kadar çevrelerindeki insanların iyi niyetle yaptıkları ara

⁷¹⁵ UŞS. 214/137-288.

⁷¹⁶ UŞS. 208/39-557.

⁷¹⁷ UŞS. 206/342-98.

buluculuk çabalarını da göz ardı etmemek gerekir. Zaten kayıtlarda bu hususa işaret edilerek sulhun, “*muslihûn tavassutuyla*” yapıldığı belirtilmiştir.⁷¹⁸

B- EĞLENCE ŞEKİLLERİ

Osmanlı döneminde Urfa'nın önemli mesire ve dinlenme mekânı “Mecmau'l-Bahr”dı. İki denizin kavuştuğu yer manasına gelen Mecmau'l-Bahr, Halîlu'r-Rahman ile Aynzeliha göllerinin birleştiği yer için kullanılan bir isimdir.⁷¹⁹ Her iki gölün doğusundan Hasan Paşa Câmisi'ne kadar uzanan yeri içine alan Mecme'l-Bahr bahçesi, yüksek çınarlarla çevriliydi. Yılın büyük çoğunluğunun sıcak geçtiği şehirde, insanların serinlemek ve dinlenmek için kullandığı bu mekân, dost meclislerinin toplandığı başlıca yerlerden biridir. Buradaki arsaların büyük kısmı Rızvâniye Vakfı'na ait olup kiracılar tarafından işletilmekteydi. 1315 (1897) senesinde Mehmed Efendi b. Hacı Şerif Ağa tarafından işletilmekte olan bahçenin yıllık kirası 730 kuruştur.⁷²⁰

Osmanlı toplumunda olduğu gibi bu dönemde Urfa'daki insanların toplanıp konuştuğu, dertleştiği önemli bir diğer sosyal mekân kahvehanelerdi. Millet Kahvehânesi,⁷²¹ Begkapısı Kahvehânesi,⁷²² Hüseyiniye Kahvehânesi,⁷²³ Sarayönü Kahvehânesi⁷²⁴ ve Debbâğhane Mahallesi'ndeki Kumluhayat Kahvehânesi⁷²⁵ incelediğimiz dönemde şehirde bulunan başlıca kahvehanelerdendir. Kahvehanelerin yanı sıra evlerde kahve ve nargile kullanımının yaygın bir kültür olduğu, tereke eşyası arasında zikredilen kahve malzemelerinden anlaşılmaktadır. Birçok terekede kahve takımı, kahve tepsisi, kahve değirmeni, kahve ibriği, kahve güğümü ve cezve yer

⁷¹⁸ Meselâ 22 Şaban 1284 (19 Aralık 1867) tarihli bir kayda göre, İmâm b. Bekir, kendisine nar sattığı Müslüm b. Dede'den, kalan parası olan 200 kuruşu talep edince Müslüm zarar ettiğini belirterek parayı vermek istememiş, vuku bulan münakaşa sonunda taraflar muslihûn tavassutuyla 150 kuruş ödenmek şartıyla sulh etmişlerdir. UŞS. 206/305-1048; Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 206/142-393; UŞS. 206/288-965; UŞS. 206/346-111; UŞS. 211/26-768; UŞS. 226/173-367; UŞS. 226/302-1031; UŞS. 226/413-29; UŞS. 228/148-462; UŞS. 228/161-5.

⁷¹⁹ A. Naci İpek, “Kaybolan Bir Köşemiz: Macmelbahr”, *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu 66. Yıl*, Şanlıurfa 1986, 23; Kürkçüoğlu, *Su Mimarisi*, s. 77.

⁷²⁰ UŞS. 216/123-458.

⁷²¹ UŞS. 219/10-45.

⁷²² UŞS. 208/222-972.

⁷²³ UŞS. 222/127-213.

⁷²⁴ UŞS. 216/349-86.

⁷²⁵ UŞS. 221/342-5.

almaktadır.⁷²⁶ Bu dönemde evlerde çay alışkanlığı henüz yerleşmemiştir. Çay yerine baharat ile karıştırılmış ve kırmızıya boyanmış bir nevi yapma şeker kaynatılarak misafire ikram edilmekteydi.⁷²⁷ Şehirde nargilenin yaygın bir kültür olduğu ve evlerde de kullanıldığı görülmektedir.⁷²⁸ Sicillerde tütün ticaretine dâir kayıtlar olmakla birlikte sigara, yaygın bir alışkanlık değildi. Tütün içenler, uzun çubuklara takılmış, çamurdan mamül lülelerde veya “sebîl” denilen çamur pipolarda içerlerdi. Sigara sarmak herkesin elinden gelmediğinden içenlerin bazıları, sigaralarını teneke kalıplarla sarmaktaydı.⁷²⁹

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de müzik, Urfa’da gündelik hayatın önemli bir parçasıdır. Şer‘iye sicillerinde kimi şahısların; sazıcı,⁷³⁰ kemancı,⁷³¹ defçi,⁷³² bazı ailelerin de; kemancızâde⁷³³ şeklinde kaydedilmiş olması, müziğin toplumsal yaygınlığını ve bir kültür halinde icrâ edile geldiğini göstermektedir. Yaşanan bir kaza nedeniyle sicillere yansıyan bir davadan, şehirde dost meclislerinin kurulduğu ve bu meclislerde sazlı sözlü eğlencenin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1 Zilkâde 1284 (24 Şubat 1868) tarihli bu belgede, Narıncı Mahallesi’nden Ömer b. Mehmed Salih, birkaç arkadaşıyla birlikte Mahkeme Mahallesi’nde Bekir ve Mehmed kardeşlerin evinde toplanıp “*çalğu ile zevk u safâ olduktan*” sonra kalkarken, gecenin karanlığında evin önündeki sekiden düşüp yaralanmış ve birkaç gün sonra da vefât etmiştir.⁷³⁴ Eğlenceye katılanların erkek olması ve bir arkadaşlarının evinde toplanmış olmaları, bugünkü sıra gecesi kültürünü anımsatmaktadır. Bilindiği gibi sıra gecesi; yaşları birbirine yakın arkadaş gruplarının her hafta bir arkadaşın evinde olmak üzere toplanıp, eğlendikleri gecelerdir. Bugün giderek folklorik bir hale gelen sıra gecelerinde, sazlı sözlü eğlencenin yanı sıra misafirlere, çiğköfte, mırza ve yöresel tatlılar ikram edilmesi eski bir gelenek olarak devam etmektedir.⁷³⁵

⁷²⁶ UŞS. 204/10-16; UŞS. 227/418-771.

⁷²⁷ Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 125.

⁷²⁸ UŞS. 205/71-164.

⁷²⁹ Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 125.

⁷³⁰ UŞS. 216/322-835.

⁷³¹ UŞS. 218/412-166.

⁷³² UŞS. 220/325-1104.

⁷³³ UŞS. 205/33-69; UŞS. 210/152-491; UŞS. 226/246-515; UŞS. 210/92-338; UŞS. 227/310-297.

⁷³⁴ UŞS. 206/345-108.

⁷³⁵ Sıra Gecesi konusunda detaylı bilgi için bkz. Abuzer Akbıyık, **Şanlıurfa Sıra Gecesi**, Şanlıurfa 2006.

Sosyal hayatın birçok alanında yan yana bulunan Müslüman ve gayrimüslimlerin, eğlencede de beraber oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz belgede, Bekir ve Mehmed kardeşlerin evinde toplanan 6 kişilik eğlence meclisinde Kıtıl Mahallesi'nden Ermenî Bozog v. Hacir de bulunmaktadır. Bu durum farklı dinlere mensup insanların birlikte eğlendiğini göstermektedir. Çünkü Anadolu'da gündelik hayatlarındaki çeşitli ihtiyaçlarını birbirlerinden karşılamak suretiyle birlikte yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler; eğlencelerinde, bayramlarında ve üzüntülerinde de bir araya gelmekteydiler.⁷³⁶

Bugün Urfa ile özdeşleşmiş bulunan kebabın, incelediğimiz dönemde de yaygın bir kültür olduğu anlaşılmaktadır. Birçok sicil kaydında, bazı insanların kebabçı olarak tanındığı ve şehrin değişik yerlerinde kebabçı dükkânlarının bulunduğu görülmektedir.⁷³⁷ Ayrıca terekelerde, zikredilen eşyalar arasında “*köfte leğeni*” bulunması,⁷³⁸ köklü bir geçmişten gelen çiğköftenin bu dönemde de Urfa'da yaygın bir lezzet olduğunu ve hususî kaplarda yoğrulduğunu göstermektedir.

XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'da, neredeyse bütün halkın katıldığı önemli eğlencelerden biri kır gezileridir. Özellikle ilkbahar mevsiminde Eyüp Nebi Ziyaretgâhı çevresine, Hızmalı Köprü taraflarına, Karakoyun Deresi etrafına, Külaflı ve Telfutur tepelerine çıkan insanlar, buralarda güzel yerler tutabilmek için ya pek erkenden yola çıkar ya da birkaç gün öncesinden bekçi dikerlerdi. Salı günleri ulema ve talebe, Çarşamba günleri kadınlar, Pazar günleri ise diğer sair halk kır eğlencesine giderdi. Kırılarda; koşmak, üç adım atlamak, kale beklemek, çelik çomak gibi oyunlar oynanır ve atış talimleri yapılırdı. Mûsikî bu gezilerin en önemli faaliyetlerinden biri olup, çeşitli mûsikî aletleri çalanlar ve güzel sesli sanatkârlar bu meclislerin tâbii misafiriydi. İnsanların büyük bir kısmı akşam geç vakitlere kadar kaldıktan sonra evlerine dönse de bir kısmı gece de kırdaki kalmaya devam eder ve bu gecelerde “*erbâb-ı zevku safânın terennümâtı, aheng-i terâbı etrafı yayılırdı*”.⁷³⁹

⁷³⁶ Mehmet Şeker, **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Ankara 2005, s. 182.

⁷³⁷ UŞS. 210/129-432; UŞS. 206/38-89.

⁷³⁸ UŞS. 205/249-569; UŞS. 210/304-273.

⁷³⁹ Açıanal, “Urfa'da Sosyal hayat”, s. 125-126.

Cins atların yetiştirildiği Urfa’da bu dönemdeki bir diğer eğlence cirit oyunudur. 1839 yılında Urfa’ya gelen Alman Mareşal Helmuth Von Moltke, Cuma günleri öğleden sonra, şehir kapısı dışındaki bir meydanda cirit oynamanın bir âdet olduğunu aktarmaktadır. Şehrin paşası, beyleri ve önde gelen kimseleriyle, iyi bir atı bulunan herkesin katılabildiği bu oyunlar, bir şenlik havasında geçmekteydi. Narin kısrakların ve güzel tımar edilmiş zengin takımlı atların boy gösterdiği oyuna, daha ziyâde kırmızı kavukları, mavi ve sarı elbiseleriyle muhteşem bir alay teşkil eden Araplar ve Türkler rağbet göstermekteydi.⁷⁴⁰

C- ÇEŞİTLİ ZÜMRELER

1- Seyyidler

Bilindiği gibi Hz. Peygamber’in torunları Hz. Hasan’ın soyundan gelenlere “şerif”, Hz. Hüseyin soyundan gelenlere “seyyid” denilmektedir. Seyyid ve şeriflere, İslâm Tarihi’nin her döneminde büyük bir saygı duyulmuş ve değer verilmiştir. İslâm devletleri, Hz. Peygamber’e saygının bir ifadesi olarak seyyid ve şerifleri himaye etmiş ve onlara bir takım imtiyazlar tanımıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, seyyid ve şeriflerin haklarını korumak ve işlerini düzene koymak için erken dönemden itibaren “Nakîbü’l-Eşrâflık” müessesesi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde Yıldırım Beyazıt döneminden itibaren hayata geçirilen bu müessese, devletin son yıllarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Nakîbü’l-eşrâfların genel olarak, seyyid ve şeriflerin işlerini takip etmek, problemlerine bakmak, neseplerini kaydetmek, doğum ve ölümlerini deftere geçirmek ve onları fena hallerden alıkoymak gibi görevleri mevcut idi.⁷⁴¹

⁷⁴⁰ Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, yy. 2010, s. 53; Hasan Açıanal da, Cuma ve Pazar günleri öğleden sonra, suvarilerin Cirit Meydanı denilen yerde toplandığını, iki saf oluşturarak cirit oynadıklarını ve oyun esnasında maharet gösterenlerin seyirciler tarafından sevinçle karşılandığını aktarmaktadır. Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 126.

⁷⁴¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed Rifat Efendi, **Devhatü’n-nükabâ**, İstanbul 1283; Rüya Kılıç, **Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler**, İstanbul 2005; Murat Sarıcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakîbü’l-Eşrâflık Müessesesi**, Ankara 2003; Mithat Eser, **Abbasilerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dinî, Sosyal ve Kültürel Konuları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2008; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda Nakîbü’l-Eşrâflık”, **Marife: Bilimsel Birikim**, 2004, IV/3, 451-458; Mustafa S. Küçükbaşçı, “Tarihî Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2009, S. 33, ss. 87-130.

Urfa'nın Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına katılmasından sonra, Hz. Peygamber evlâdından bazı seyyid şeriflerin ve İslâm büyüklerinin bölgeye yerleştiği tahmin edilmektedir. Zira Osmanlı'nın bölgeyi topraklarına kattığı dönemde, Urfa'da çok sayıda seyyid ve şerifin bulunduğu, şehre erken yıllarda nakîbü'l-eşrâf tayin edilmesinden anlaşılmaktadır. Bu tayinin ilk olarak ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1646 yılında şehre gelen Evliya Çelebi, söz konusu dönemde Urfa'da bir nakîbü'l-eşrâf'ın mevcut olduğunu belirtmektedir.⁷⁴² İncelediğimiz dönemde de şehirde bir nakîbü'l-eşrâfın bulunduğu anlaşılmaktadır. Meselâ 6 Cemâziyelaahir 1282 (27 Eylül 1865) tarihli Mevlid-i Halîl Zâviyesi Mütevellîsi ile ilgili bir davada şâhitlerden biri Nakîbü'l-Eşrâf Hüseyin Efendi olarak kaydedilmiş,⁷⁴³ 1311 (1894) yılına ait bir belgede ise eski müftü Seyyid Mehmed Tâhir Efendi'nin nakîbü'l-eşrâf olduğu belirtilmiştir.⁷⁴⁴ Kezâ 1320 (1902) yılına ait Halep Salnâmesi'nde, bu dönemde şehirde Seyyid Ahmed Efendi'nin nakîbü'l-eşrâf olarak bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴⁵

Osmanlı sosyal hayatında önemli bir dinî konumda bulunan seyyidler için sicillerde, isimlerinin önünde “es-seyyid” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin her türlü unvan ve lakablardan önce zikredilmesi, onların tüm sosyal tabakalar içerisinde ayrı bir yerde bulunduğunu göstermektedir. Urfa Kadı Sicilleri'nde sıkça rastladığımız bu ifade, şehirde seyyidlerin azımsanmayacak miktarda olduğunu da işaretidir.⁷⁴⁶ Buradaki kayıtlara göre, şehirdeki seyyid ve şeriflerin önemli bir kısmı çeşitli dinî hizmetlerin ifasıyla meşguldür. Birçok tekke ve zâviyenin, meşihat ve tevliyet makamlarında, irşadla vazifeli seyyid ve şeriflere rastlamak mümkündür. Meselâ şehirdeki en büyük tekkelerden biri olan ‘Ayn-ı Halîlu’r-Rahman Vakfı'nın yevmî 4 akçelik tevliyet vazifesi şehirdeki seyyidler tarafından ifa edilmekteydi.⁷⁴⁷ Kezâ Mevlevî Dergâhı'nın postnişinleri genellikle seyyid idi. Meselâ 7 Şaban 1313 (23 Şubat 1896) tarihli bir belgede, Urfa Mevlevî Dergâhı Postnişini es-Seyyid el-Hâc Ahmed Efendi b.

⁷⁴² Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 91.

⁷⁴³ UŞS. 206/15-27.

⁷⁴⁴ UŞS. 219/18-48.

⁷⁴⁵ 1320 Tarihli HVS. s.327.

⁷⁴⁶ UŞS. 204/39-57; UŞS. 206/328-39; UŞS. 219/18-48; UŞS. 221/209-748; UŞS. 226/422-22; UŞS. 226/466-123; UŞS. 226/469-128; UŞS. 228/333-523; UŞS. 228/481-966; UŞS. 228/319-478.

⁷⁴⁷ UŞS. 206/328-39.

Abdülhamid Dede'dir.⁷⁴⁸ Aynı şekilde Urfa'ya 1,5 saat yürüme mesafesindeki Abdurrahman b. Avf Zâviyesi'nin tevliyet ve meşihat cihetlerine de yevmî 7 akçe vazifeyle seyyidler mutasarrıf idi. Nitekim 1317 (1899) senesinde mütevellî Seyyid Şeyh Osmân b. Seyyid Şeyh Mustafa'nın vefâtıyla yerine oğlu Seyyid Abdülkadir bu makama getirilmiştir.⁷⁴⁹ Zikrettiğimiz tekke, zaviye ve dergâhlardan bilhassa ilk üçünün, Osmanlı dönemi Urfa insanının manevî dünyasında büyük bir öneme hâiz bulunduğunu ve onların hayat anlayışına yön veren başlıca mekânlar olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bu durum hiç şüphesiz, şehrin manevî hayatını seyyidlerin yönlendirdiği gerçeğini de ortaya çıkarmış olmaktadır.

Şehir insanı nazarında büyük bir itibara sahip olan Urfa'daki seyyid şerifler, tekke ve zâviyelerin dışında bazı câmilerin imâmet, hitâbet ve tevliyet vazifelerini de yerine getirmektedirler. Nitekim 17 Rebiulevvel 1298 (17 Nisan 1881) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Urfa'nın önemli câmilerinden biri olan Mevlid-i Halîl Câmi'inde yevmî 5 akçe vazifeyle imâmet görevi, Seyyid Lütfullah b. Seyyid Abdullah tarafından eda edilmekteydi.⁷⁵⁰ Aynı dönemlerde Karaburç (Hizanoğlu) Câmi'sinin hitâbet ve imâmet hizmetleriyle⁷⁵¹ Çâkerî Câmi Vakfı'nın tevliyeti de seyyidlerin uhdesinde bulunmaktaydı.⁷⁵²

2- Köle ve Câriyeler

Genel olarak, savaşlarda esir edilen veya başka bir yolla ele geçirilip para ile satılan erkeklere köle, kadınlara câriye denilmektedir.⁷⁵³ Şer'îye sicillerinde erkek köleler için köle, kul, abd, abd-i memlûk, gulâm ve rikk, kadın köleler için de daha ziyâde câriye ve câriye-i memlûke tabirleri kullanılmaktadır.⁷⁵⁴ Geçmiş insanlık tarihi

⁷⁴⁸ UŞS. 218/121-833.

⁷⁴⁹ UŞS. 217/49-105.

⁷⁵⁰ UŞS. 218/399-142.

⁷⁵¹ UŞS. 210/59-268.

⁷⁵² UŞS. 227/80-582.

⁷⁵³ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983, II, 300; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, İstanbul 1986, s. 61; Kölelikle ilgili geniş bilgi için bkz. İzzet Sak, **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1992; Nihat Engin, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, İstanbul 1998; Aydın ve Muhammed Hamîdullah, "Köle", **DİA**, Ankara 2002, XXVI, 237-246.

⁷⁵⁴ Sak, **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler**, s. 6.

kadar eski olan kölelik, özellikle ortaçağ boyunca tüm dünya toplumları arasında revaçta olmuştur. İslâm, cahiliye toplumunda yaygın bir gelenek halinde görülen köleliği, sadece doğum ve savaşla sınırlandırmış, getirdiği bir takım hukukî düzenlemelerle Müslümanları, köle azâdına teşvik ederek, onu tedricî bir surette ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.⁷⁵⁵

XIX. asrın ikinci yarısında, Urfa sosyal hayatında köle ve câriyelerin yaygın olmadığı, sicillerde konuyla ilgili belgelerin azlığından anlaşılmaktadır. Birkaç belgede yer alan malumatta, köle ve câriyelerden sadece 2 tanesinin Habeşli,⁷⁵⁶ birini de zenci asıllı⁷⁵⁷ olduğu kaydedilmiştir. Osmanlı topraklarındaki zenci kölelerin genellikle Habeşistan ve Sudan'dan getirildiği⁷⁵⁸ göz önüne alındığında Urfa'daki câriye ve kölelerin genellikle Afrika kökenli olduğunu söylemek mümkündür. Şehirdeki köle ve câriyelerin alınıp satıldığı bir köle veya esir pazarının olduğuna dâir herhangi bir tarihî kayıt mevcut değildir. Dolayısıyla köle ticaretinin, birçok şehirdeki gibi "esirci"⁷⁵⁹ denilen köle tüccarları aracılığıyla gerçekleştiğini tahmin etmekteyiz. Nitekim sicil kayıtlarında bu ticareti yapan esircilere rastlamaktayız. Meselâ 8 Cemâziyelaahir 1289 (14 Ağustos 1872) tarihli bir belgede, İhlâsiye Mahallesi'nden Molla Bakır b. Dede'nin, Habeşli zenci bir köleyi Esirci Hacı Said b. Hanefiye'ye 1000 kuruşa sattığı kaydedilmiştir.⁷⁶⁰

Gerek pazarlarda gerekse de esirciler eliyle satılan kölelerin fiyatı, kölenin yaşı, cinsiyeti, milliyeti, câriyeler için güzelliğine, erkekler için güç ve kabiliyetine göre değişmekteydi.⁷⁶¹ Urfa Şer'îye Sicilleri'nde, şehirdeki köle fiyatlarına dâir elimizde sadece 4 belge mevcuttur. Bu belgelerde evlenilmek veya odalık olarak kullanılmak

⁷⁵⁵ İslâm'ın köleliği kaldırmak için aldığı tedbirler için bkz. Karaman, **İslâm Hukuku**, I, 158; Servet Armağan, **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, İstanbul 2001, s. 53-64; Hamza Aktan, "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'an'ı Yaklaşım", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, S. 16, ss. 64-78; Ali Bakkal, "Hz. Peygamber'in Kölelere Verdiği Değer ve İslâm'ın Köleliğe Bakışı", **Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi, I. Kutludoğum Sempozyumu Bildirileri**, 21-22 Nisan 2007, Şanlıurfa ty. ss. 238-242.

⁷⁵⁶ UŞS. 228/157-493; UŞS. 228/252-257.

⁷⁵⁷ UŞS. 211/172-1157.

⁷⁵⁸ Sak, **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler**, s. 220.

⁷⁵⁹ Esirci esnâfına dair daha geniş bilgi için bkz. Engin, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, s. 111-123; Mehmet Demirtaş, **Osmanlı Esnâfında Suç ve Ceza**, Ankara 2010, s. 144-148.

⁷⁶⁰ UŞS. 228/252-256.

⁷⁶¹ Sak, **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler**, s. 194.

üzere satın alınan câriyelerin, erkek kölelere oranla çok daha yüksek fiyatlara satıldığı anlaşılmaktadır. 15 Cemâziyelevvel 1286 (23 Ağustos 1869) tarihli bir belgeye göre, Acem Beg Mahallesi'nden Rıdvan Ağazâde Mahmud Efendi, Vediha adlı bakire bir câriyeyi Köroğluzâde Şeyhi Mustafa b. Ömer Ağa'dan 3.350 kuruşa satın almıştır.⁷⁶² 6 Şaban 1289 (9 Ekim 1872) tarihli bir hüccet talebinde ise Debbâğhane Mahallesi'nden Bekir b. Molla Mehmed, meclis idare azası Hacı Mehmed Efendi'den zenci bir câriyeyi 2.000 kuruşa satın alıp evlenmiştir.⁷⁶³ Çalıştırılmak üzere satın alınan erkek kölelerin fiyatına dâir elimizde bir belge mevcut olup fiyatlarının çok daha ucuz olduğu görülmektedir. 1264 (1848) tarihli bu kayda göre, Ferdizâde Hacı Ahmed Efendi, sahip olduğu erkek köleyi, Merdud b. Halo'ya, sadece 200 kuruşa satmıştır.⁷⁶⁴ Ayrıca sicil kayıtlarında tesbit ettiğimiz 12 köleden sadece 3'ünün erkek olması, şehirde erkek köle oranının câriyelere göre çok daha az olduğunu göstermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İslâm, köle azâd etmeyi büyük bir ibâdet kabul ederek Müslümanları buna teşvik etmiştir. İncelediğimiz dönemde Urfa'daki, bazı kimselerin köle ve câriyelerini gerek hayatta gerekse de vasiyet yoluyla azâd ettikleri ve onlara çeşitli yardımlarda buldukları görülmektedir. Meselâ 22 Cemâziyelevvel 1312 (21 Kasım 1894) tarihli bir belgede, Tuzeken Mahallesi'nden Cündîzâde Hacı Bekir Ağa b. Halîl, şer'î mahkeme huzurunda, câriyesi Fidan b. Abdullah ile oğlu Nesim'i, "*hassaten li-rûh-i resûl'ül-mu'allâ cemî'i*" malından azâde ederek "*hakk-ı velâ-i şer'iden gayri 'alâka*"sı kalmadığını kaydettirmiştir.⁷⁶⁵ Aynı şekilde 4 Zilhicce 1288 (14 Şubat 1872) tarihli bir belgeye göre, Kara Musa Mahallesi'nden Mahmud Ağa b. Mahmud Ağa kadın kölesi Secrizine (?) bint Abdullah'ı hayattayken azâd etmiş,⁷⁶⁶ onun kocası Abdullah'ı ise 5 yıl sonra vasiyet yoluyla azâd etmiştir. Vasiyetin yer aldığı 1 Rebiülahir 1293 (6 Mayıs 1876) tarihli belgeye göre, Mustafa Ağa'nın vefâtından sonra çocukları vasiyet üzere mahkemeye müracaat ederek, Abdullah'ın azâd edilmesini

⁷⁶² UŞS. 206/609-725.

⁷⁶³ UŞS. 228/284-362.

⁷⁶⁴ UŞS. 204/60-100.

⁷⁶⁵ UŞS. 219/261-407.

⁷⁶⁶ UŞS. 228/157-493.

talep etmiş ve bundan böyle kendisine hiçbir şekilde müdahale etmeyeceklerini belirtmişlerdir.⁷⁶⁷

Osmanlı topraklarında köleliğin yasaklanmaya başlandığı⁷⁶⁸ XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'daki bazı ailelerin, sahip oldukları köle ve câriyeleri evlendirerek azâd ettikleri görülmektedir. Meselâ Hartavizâde Yusuf Efendi, bu dönemde erkek kölesi Elmas b. Abdullah'ı Rumkale Kazâsı Asman Karyesi'nden Adile bint Mahmud ile evlendirmiş ve Adile'nin 1001 kuruş mehrini kendisi ödemiştir.⁷⁶⁹ Hattâ şehirdeki bazı kimselerin küçük yaştan beri bakıp gözettikleri kimi câriyelerini, çocuklarıyla evlendirip azâd ettikleri de müşahade edilmektedir. Meselâ 13 Receb 1283 (21 Kasım 1866) tarihli bir kayıttan, Beşinci Ordu-yı Hümâyûn yüzbaşlarından Ali Ağa b. Yahya'nın, zenci câriyesi Fatma'yı 250 kuruş mehir karşılığında oğlu Ferhat'la evlendirdiği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁰

Sahip oldukları câriye ve köleleri gerek hayatların gerekse vefâtlarından sonra vasiyet yoluyla azâd eden hayır sahipleri, onları sokağa terk etmemiş, sonraki hayatlarında zor duruma düşmemeleri için onlara çeşitli vasiyetlerde bulunmuşlardır. 25 Rebiülahir 1296 (18 Nisan 1879) tarihli bir kayda göre Debbâğhane Mahallesi'nde vefât eden Halîl Ağa b. Ahmed, daha önce azâd ettiği zenci câriyesi Mahbube bint Abdullah için vefâtından evvel 10 adet Osmanlı lirası ve 40 adet beyaz mecidiye vasiyette bulunmuştur.⁷⁷¹ Aynı şekilde 11 Rebûlahir 1316 (29 Ağustos 1898) tarihli bir başka belgeye göre, Kıbrıslı Mahallesi'nden Cündîzâde Hacı Muhyî b. Halîl, hacca gitmeden önce câriyesi Menûre bint Abdullah'ı azâd etmiş ve kendisine vasiyette bulunmuştur. Hacı Muhyî Efendi'nin hacda vefât etmesi üzerine Menure, mahkemeye müracaat ederek 1000 kuruş vasiyeti terekeden almıştır.⁷⁷² Köle ve câriyelere yapılan bu vasiyetlerin zenginlik sayılacak miktarlara ulaştığı da görülmektedir. Sözelimi 11

⁷⁶⁷ "...Mustafa Ağa hayatında kölesi merkûm Abdullah için eger ben vefât idersem merkûm Abdullah cemî'i mâlîmdan âzâde olsun deyüp ba'dehu merkûm Mustafa Ağa vefât itmekle merkûm Abdullah âzâde olmağla...", UŞS. 211/172-1157.

⁷⁶⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İsmail Parlatur, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1987, XXXI/1-2, 417-420.

⁷⁶⁹ UŞS. 214/64-123.

⁷⁷⁰ UŞS. 206/191-563.

⁷⁷¹ UŞS. 210/302-266.

⁷⁷² UŞS. 216/424-1043.

Safer 1272 (23 Ekim 1855) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Narıncı Mahallesi'nde vefât eden Rahime bint Abdurrahman, 10.201 kuruşluk terekesinin üçte birini Dursun adlı kölesine vasiyet etmiştir.⁷⁷³ Dursun'un hissesine tekabül eden yaklaşık 3400 kuruş, aynı dönemde Urfa çarşı pazarlarındaki bir dükkân fiyatıdır. Azad edilen köle ve câriyelere zenginlik kabul edilecek miktarlarda vasiyet yapılmış olması, onların zamanla ailenin bir ferdi gibi görüldüğünü göstermektedir.

Bilindiği gibi İslâm hukuku ilkelerine göre câriye, efendisinden çocuk sahibi olmasıyla "ümm-i veled" kabul edilir, satışı yasaklanır ve efendisinin ölümüyle hürriyetine kavuşur. Doğurduğu çocuk ise, efendisi tarafından tanınırsa hür doğmuş kabul edilerek efendinin diğer çocukları gibi mirastan hisse alır.⁷⁷⁴ Ancak sicillerden anladığımız kadarıyla Osmanlı'da bu durumun resmiyet kazanması için efendinin, çocuğun kendisine ait olduğunu şer'î mahkeme huzurunda tescil ettirmesi gerekmektedir. Zira 19 Zilhicce 1304 (8 Eylül 1887) tarihli bir belgeye göre, Câmi Kebîr Mahallesi'nden Kürkçüzâde Hacı Mehmed Efendi b. Abdurrahman Efendi, odalık olarak aldığı zenci câriyesi La'lefer bint Abdullah'tan doğan Rabia'nın kızı olduğunu mahkeme huzurunda tescil ettirerek kaydına almıştır.⁷⁷⁵

Osmanlı'da gayrimüslimlerin, Müslüman köle edinmeleri yasak olmakla birlikte gayrimüslim köle satın almalarında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Nitekim Konya ve Trabzon vilâyetlerine ait sicillerde, bazı gayrimüslimlerin köle ve câriye sahibi oldukları ve bunları azâd ettiklerine dâir kayıtlar mevcuttur.⁷⁷⁶ Ancak biz Urfa Kadı Sicilleri'nde, şehirdeki Hristiyan veya Yahudîler'in, köle sahibi olduklarına veyahut onları azâd ettiklerine dâir herhangi bir kayda rastlayamadık.

⁷⁷³ UŞS. 205/40-85.

⁷⁷⁴ Bilmen, **Kamus**, II, 399-400; Vehbe Zuhaylî, **İslâm Fıkhi Ansiklopedisi**, Trc. Heyet, İstanbul 1994, X, 330; Armağan, **Temel Hak ve Hürriyetler**, s. 55; Osmanlı'daki uygulaması için bkz. Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s. 114; Sancar, **Osmanlı Kadını**, s. 93.

⁷⁷⁵ UŞS. 227/335-335.

⁷⁷⁶ Bu vilâyetlerdeki köle azâdları için bkz. Sak, **Sosyal Hayatta Köleler**, s. 81, 102-103.

3- Çingener (Kıptîler)

İncelediğimiz dönemde Urfa şehir merkezinde ve çevresinde rastladığımız Çingenerler, sicil kayıtlarında “român”,⁷⁷⁷ “cingâne”⁷⁷⁸ ve “kıptî”⁷⁷⁹ olarak adlandırılmıştır. Şehir merkezindeki romanların tüm belgelerde sadece Kırk Mağara Mahallesiyle zikredilmesi bu insanların o dönemde Urfa Kalesi’nin batı tarafında yer alan mağaralarda yaşadığını göstermektedir.⁷⁸⁰ Ayrıca sicillerde geçici olup olmadıkları bilinmeyen bazı Kıptîlerin, Kehrizbaşı ile Bozâbâd Nâhiyesi’ne bağlı Şaşkân ve Arap Kantarası Karyeleri’nde yaşadığı anlaşılmaktadır.⁷⁸¹ Urfa’daki Çingenerler, Müslüman olmaları sebebiyle Halep Salnâmeleri’nde ayrı bir millet olarak kaydedilmemişlerdir. Nüfuslarına dâir elimizdeki tek veri, 1906/1907 Osmanlı genel nüfus sayımındaki bilgilerdir. Buna göre Urfa Sancağı genelinde 158’i erkek, 108’i kadın olmak üzere toplam 266 Çingene bulunmaktadır.⁷⁸²

Genellikle küçük topluluklar halinde ve bir arada yaşayan romanların, gerek isimlerinden gerekse de gelenek ve örflerinden, Müslüman oldukları belgelerde açık bir şekilde görülmektedir. Sicillere yansıyan evlilik akitlerinde, birbirleriyle evlendikleri ve evliliklerinde; akit, mehir, nafaka ve diğer dinî hükümlere riâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Cemâziyelevvel 1293 (1 Haziran 1876) tarihli bir belgeye göre, Kırk Mağara Mahallesi’nden Kıptî Veli’nin kızı Fatma’yla 900 kuruş mehr-i müeccelle nişanlanan Kıptî Ömer b. Mustafa, evliliğin gerçekleşmemesi üzerine verdiği mehri geri almıştır.⁷⁸³ Aynı şekilde, 18 Receb 1295 (18 Temmuz 1878) tarihli bir başka belgede, Kırk Mağara Mahallesi’nden “cingâne” Medîne ile Cuma, 250 kuruş mehr-i muaccel ve 150 kuruş mehri müeccel ile evlenmişlerdir.⁷⁸⁴ Urfa’daki cingânelerin birbirleriyle evlendiklerine, evliliklerinde mehr-i muaccel ve mehri muahhar

⁷⁷⁷ UŞS. 210/208-24.

⁷⁷⁸ UŞS. 210/160-518.

⁷⁷⁹ UŞS. 219/252-391.

⁷⁸⁰ UŞS. 205/29-57; UŞS. 210/176-555; UŞS. 210/176-556; UŞS. 210/203-12.

⁷⁸¹ UŞS. 221/205-741; UŞS. 208/186-893; UŞS. 210/208-24.

⁷⁸² Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 203.

⁷⁸³ UŞS. 211/197-15.

⁷⁸⁴ UŞS. 210/176-556.

belirlediklerine dâir çok sayıda kayıt mevcuttur.⁷⁸⁵ Kezâ terekeleri şer‘î hükümler çerçevesinde taksim edilmiştir. Meselâ 27 Zilkâde 1297 (31 Ekim 1880) tarihli bir belgeye göre, İskenderiye’de misafir iken vefât eden Bozâbâd Nâhiyesi “*Şâşkân Karyesi sâkinlerinden ve român tâifesinden Halef b. el-Hâc Mehmed Şemo*”nun terekesi eşi ve çocukları arasında şer‘î ölçülere göre taksim edilmiştir.⁷⁸⁶ Bu belge aynı zamanda, Urfa romanlarından hacca gidenlerin de olduğunu göstermektedir.

Şer‘î hükümler çerçevesinde evlenip boşanan Urfa Çingeneri, kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı döneminde yaygın bir şekilde mahkemeye müracaat ederek hak talebinde bulunmuşlardır. Meselâ 15 Şevvâl 1305 (25 Haziran 1888) tarihli bir belgeye göre, Kırk Mağara Mahallesi’nden Kıbtî Hedle bint Ramazan, kocası İbrâhim b. Kôr Mehmed’in kendisini “*huzûr-i müsliminde talâkı selâse ile tatlık*” ettiğini belirterek, mehir ve nafaka talebi için mahkemeye müracaat etmiştir.⁷⁸⁷

4- Aşîretler

Gündelik hayatta akrabalık bağlarının güçlü olduğu Urfa ve çevresinde insanlar, genellikle yakınlarıyla bir arada yaşamaktadır. Bu birliktelik, sosyal açıdan yardımlaşma ve dayanışmayı meydana getirdiği gibi, bir güç olarak aşîret gerçeğini de ortaya çıkarmıştır. Osmanlı döneminde Urfa ve çevresinde irili ufaklı çok sayıda aşîret mevcuttur. Bu aşîretlerin büyük bir kısmı çeşitli vesilelerle kadı sicillerinde de yer almaktadır. Urfa etrafında bulunup sicillerde tesbit ettiğimiz aşîretler; ‘Acem Aşîreti,⁷⁸⁸ ‘Advân Aşîreti,⁷⁸⁹ ‘Ubâde Aşîreti,⁷⁹⁰ Asiyânlı Aşîreti,⁷⁹¹ Ben-i ‘İcl Aşîreti,⁷⁹² Ben-i Hatîb Aşîreti,⁷⁹³ Ben-i Kays Aşîreti,⁷⁹⁴ Ben-i Muhammed Aşîreti,⁷⁹⁵ Ben-i Yusuf

⁷⁸⁵ UŞS. 210/176-555.

⁷⁸⁶ UŞS. 208/186-893.

⁷⁸⁷ UŞS. 221/158-644.

⁷⁸⁸ UŞS. 205/86-205.

⁷⁸⁹ Viranşehir’de UŞS. 206/735-1090.

⁷⁹⁰ Harran Nâhiyesi köylerinde, UŞS. 226/25-55.

⁷⁹¹ Çaykuyu Nâhiyesi Hemdân Karyesi’nde, UŞS. 219/32-24.

⁷⁹² UŞS. 206/251-793; küçükbaş hayvancılık yapan bu aşîretin bazı mensupları göçebedir. UŞS. 228/234-253; Harran Nâhiyesi köylerinde meskûndurlar. UŞS. 220/426-1234; 1857 yılında aşîret şeyhi Cafer b. Ali’dir. UŞS. 205/160-367.

⁷⁹³ Harran Nâhiyesi UŞS. 219/26-10. UŞS. 221/250-829.

⁷⁹⁴ Harran Nâhiyesinde, UŞS. 206/720-1060.

⁷⁹⁵ UŞS. 205/256-586.

Aşîreti,⁷⁹⁶ Ben-i Zeyd Aşîreti,⁷⁹⁷ Berâzî Aşîreti,⁷⁹⁸ Cemile Aşîreti,⁷⁹⁹ Dögerlî Aşîreti,⁸⁰⁰ Ebu ‘Asâf Aşîreti,⁸⁰¹ Ebu Hamdân Aşîreti,⁸⁰² Ebu Hams Aşîreti,⁸⁰³ Ben-i Hüseyin Aşîreti,⁸⁰⁴ Karakeçilî Aşîreti,⁸⁰⁵ Kûl Aşîreti,⁸⁰⁶ Merdisi Aşîreti,⁸⁰⁷ Mersâvi Aşîreti,⁸⁰⁸ Meşhûr Aşîreti,⁸⁰⁹ Millî Aşîreti,⁸¹⁰ Ne‘îmî Aşîreti,⁸¹¹ Râfi‘ Aşîreti,⁸¹² Seyâle Aşîreti,⁸¹³ Seydânlı Aşîreti,⁸¹⁴ Sığân Aşîretleri,⁸¹⁵ Şarkıyânlı Aşîreti,⁸¹⁶ Şemmer (Şammâr) Aşîreti,⁸¹⁷ Şeyhânlı Aşîreti,⁸¹⁸ Şihânlı Aşîreti,⁸¹⁹ Şirvân Aşîreti’dir.⁸²⁰

Sicillerden bütün aşîretlerin etnik mensubiyetini tesbit edebilmek mümkün değilse de bir kısmı için böyle bir imkânımız mevcuttur. Zira kayıtlarda, bazı aşîret isimlerinden önce, “‘aşâîr-i ‘Arabdan” ifadesi yer almaktadır. Söz konusu aşîretlerin genellikle Harran Nâhiyesi ve civarındaki köylerde meskûn Arap aşîretler olduğu görülmektedir. Beş büyük Arap aşîreti olan Ben-i Muhammed, Cemile, Seyâle, Ben-i Yusuf ve Aneze Aşîretleri’nin irili ufaklı çok sayıda kolları mevcuttu. “Ben-i Kays” da denilen⁸²¹ bu aşîretlerin 1860’lardaki şeyhi, Abdullah b. Şeyh Hüseyin,⁸²² 1890’larda ise

⁷⁹⁶ Harran Nâhiyesi’nde UŞS. 221/363-39.

⁷⁹⁷ UŞS. 206/19-37; UŞS. 221/250-829.

⁷⁹⁸ UŞS. 206/1-1.

⁷⁹⁹ Harran Nâhiyesi Selmân Karyesi’nde olup bazı mensupları göçebedir. UŞS. 227/42-510; UŞS. 226/18-42; UŞS. 220/146-853.

⁸⁰⁰ UŞS. 205/86-205.

⁸⁰¹ Türkmen Cüllabı’nda, UŞS. 221/109-555.

⁸⁰² UŞS. 221/250-829.

⁸⁰³ Suruç’ta, UŞS. 228/296-397.

⁸⁰⁴ UŞS. 205/160-367; UŞS. 228/160-1.

⁸⁰⁵ Siverek’te UŞS. 206/720-1059; UŞS. 227/27-459.

⁸⁰⁶ UŞS. 226/153-320.

⁸⁰⁷ Bozâbâd Nâhiyesi Yarımtepe Karyesi’nde, UŞS. 228/362-608.

⁸⁰⁸ UŞS. 228/365-623.

⁸⁰⁹ Harran Nâhiyesi Akçakale Karyesi’nde UŞS. 206/147-408; UŞS. 210/257-148; UŞS. 219/369-581.

⁸¹⁰ Dögerli karyelerinde, UŞS. 226/20-46.

⁸¹¹ Harran Nâhiyesi’nde UŞS. 227/229-5; UŞS. 206/410-329.

⁸¹² UŞS. 205/160-367.

⁸¹³ Harran Nâhiyesi ve Türkmen Cüllabı köylerinde, UŞS. 222/135-224. UŞS. 210/33-194.

⁸¹⁴ UŞS. 205/79-185.

⁸¹⁵ UŞS. 221/250-829.

⁸¹⁶ Çaykuyu Nâhiyesi Koçerlerinden, UŞS. 210/345-374; UŞS. 205/67-158.

⁸¹⁷ UŞS. 206/21-43; UŞS. 228/8-29; UŞS. 228/391-710.

⁸¹⁸ Dögerli Nâhiyesi Ağızhan Karyesi’nde, UŞS. 206/104-263.

⁸¹⁹ UŞS. 204/38-54.

⁸²⁰ UŞS. 228/201-150.

⁸²¹ **Urfa Hakkında Salnâme 1927**, İlhâmî-Fevzî Matbaası, İstanbul ty, s. 95.

⁸²² UŞS. 205/160-367.

muhtemelen oğlu olan Ömer b. Abdullah'tır.⁸²³ Daha ziyâde tarım ve küçükbaş hayvancılıkla uğraşan bu aşîretlerden sadece eşkıyalık ve gasp hareketlerine girişen Aneze Aşîreti göçebe bir halde yaşamaktaydı.⁸²⁴ Aynı koldan gelen veya birbirine yakın yerlerde iskân eden Arap Aşîretlerinden Ben-i 'İcl, Ben-i Hüseyin, Ben-i Zeyd, Ne'im ve Rafi' Aşîretleri, devlete yıllık 11.000 kuruş vergiyi toplu olarak ödemekteydi. Ancak bu durum bazen sûstimâllere de yol açmıştır. Meselâ 1273 (1857) senesinde sözü edilen aşîretlerden vergi toplandıktan bir müddet sonra yeniden vergi talebinde bulunulması üzerine çeşitli şikâyetler vuku bulmuş ve tahkikat neticesinde aşîretlerin bir önceki şeyhi Hamo el-Kato'nun 22.500 kuruş vergi toplayıp sadece 5.391 kuruşunu devlete teslim ettiği anlaşılmıştır.⁸²⁵

Urfa etrafındaki geniş düzlüklere hâkim olan aşîretler, buradaki geniş meralarda hayvancılık ile meşgullerdi. Çok sayıda aşîret mensubu kendi hayvanlarının yanı sıra şehirdeki bazı tüccarların hayvanlarına da çobanlık ve bakıcılık yapmaktaydı. Otlatılan hayvanlar için mera alanı ve su ihtiyacı zaman zaman aşîretler arasında huzursuzluklara sebebiyet vermekteydi. 3 Zilkâde 1286 (4 Şubat 1870) tarihli bir belgeye göre, Karakeçi Aşîreti'nden bir grup ile Ben-i Kays Aşîreti'nden birkaç kişi arasında koyunları sulamak için su kuyusu başında sıra bekleme kavgası çıkmış ve her iki taraftan birer kişi ölmüştür.⁸²⁶ Hayvancılıkla uğraşan aşîretlerin bu konuda karşılaştıkları bir diğer sıkıntı hırsızlık olaylarıydı. Nitekim 27 Şaban 1272 (3 Mayıs 1856) tarihli bir kayda göre, Dögerli Aşîreti tarafından 106 adet koyunu çalınan Acem Aşîreti, bu koyunları uzun uğraşlar sonucu, ancak 14 ay sonra mahkeme yoluyla geri alabilmiştir.⁸²⁷

Aralarındaki kan bağı sayesinde bir arada bulunan ve birlikte hareket eden aşîret mensupları, zamanla önemli bir güç haline gelebilmekteydi. Ancak bazı aşîretlerin, sahip oldukları bu gücü haksız bir şekilde kullandıkları ve çevredeki bir takım insanların mülklerini gasp ettikleri görülmektedir. Meselâ 9 Receb 1269 (18

⁸²³ UŞS. 222/127-212.

⁸²⁴ Arif, "Urfa Vilâyeti", s. 20.

⁸²⁵ UŞS. 205/160-367.

⁸²⁶ UŞS. 206/720-1059.

⁸²⁷ UŞS. 205/86-205.

Nisan 1853) tarihli bir belgeye göre, Çâkerî Mahallesi'nden Mıço b. Ramo'nun Suruç Kazâsı'ndaki 15 kile tarlası, Berâzî Aşîreti reisi Şahin Bey'in çocukları Bozan, Mustafa ve Mehmed Bey tarafından gasp edilmiştir. 1267 (1851) tarihinde Suruç'a giden Tâhir Paşa huzurunda görülen davada tarla, Mıço'ya teslim edilmişse de kısa bir süre sonra, sözü edilen şahıslar tarafından tekrar gasp edilmiştir. 1269 (1853) tarihinde yeniden görülen davada mahkeme, tarlanın haksız bir şekilde gasp edildiğini belirterek bir kez daha Mıço'ya iade edilmesine karar vermiştir.⁸²⁸ Ayrıca bazı aşîretler, çalışmamızın sonraki bölümlerinde tafsilatıyla ele alacağımız gibi, söz konusu gücü kullanarak çeşitli tarihlerde isyan ve eşkıyalık hareketleri içinde olmuşlardır.

Tarım ve hayvancılıkla meşgul olan aşîretler, daha ziyâde kırsalda yaşamayı tercih etmekteydi. Ancak XX. yüzyıla doğru bu durumun yavaş yavaş değişmeye başladığı ve bazı aşîret mensuplarının göç edip şehre yerleştikleri görülmektedir. Zira çeşitli kefâlet, vekâlet ve satış akitlerinde yer aldığı kadarıyla şehir merkezindeki bazı mahallelerde aşîret mensuplarının bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸²⁹

Son olarak kadı sicillerindeki belgeler ışığında Urfa etrafındaki aşîretlerde var olan bazı âdet ve hususiyetler üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Öncelikle aşîretlerde mehir oranlarının diğer insanlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Mehir konusunda da değindiğimiz gibi, incelediğimiz dönemde ortalama mehir miktarları 500 ile 1000 kuruş arasındaki değişirken, aşîretlerde bu rakamın 3000 ile 5000 kuruş arasında seyrettiği müşahede olunmaktadır.⁸³⁰ Aynı durumun başlık miktarları için de geçerlidir. Hattâ bazı aşîretlerde, başlık alınmasının “*aşîrce âdet*” olduğunu daha önce ifade etmiştik. Ayrıca bu bölgede aşîret mensuplarının diyet hususunda birlikte hareket ettiği ve lazım gelen diyetin aşîretin tüm mensuplarıyla birlikte ödendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Rebiülevvel 1313 (22 Ağustos 1895) tarihli bir belgede bu husus, “*âdet-i aşâyir dahi bir aşîrette birini katl veyâhut cerh itseler maktûl veya*

⁸²⁸ UŞS. 205/10-11.

⁸²⁹ UŞS. 206/483-491; UŞS. 228/160-1; UŞS. 228/365-623.

⁸³⁰ UŞS. 218/55-738.

mecrûhun lâzım gelen dem ve diyetine mensup olduğu ‘aşâyir yardım ve nusret ederler’ şeklinde ifade edilmiştir.⁸³¹

III- TOPLUMDA SU KÜLTÜRÜ VE SAĞLIK HİZMETLERİ

A- ŞEHRİN SU TAKSİMİ VE HAMAMLARI

1- Su Taksimi

XIX. yüzyılda Urfa'nın su ihtiyacı, çoğunlukla şehrin kuzeybatısında bulunan Cavsak ve Kehriz kaynaklarından sağlanmaktaydı. Kehriz Suyu, doğduğu kaynaktan bugünkü Sağlık Müdürlüğü'nün bulunduğu yerdeki hazneye gelir, buradan açık kanalla Karakoyun Su Kemerinin üstünden geçerek Kadioğlu Mahallesi'ndeki meydana ulaşırdı. Burada taksim olunan su, üç kola ayrılarak bir kolu Yusuf Paşa Câmî ve Vezir Hamamı'na, bir kolu Ulu Câmî, Firuz Bey Çeşmesi, Nimetullah Câmî ve Hacı Gâzî Tekkesi'ne, üçüncü kolu ise bugün yıkılmış olan Kutbeddin Sokak'taki Adile Hanım Çeşmesi'ne ve oradan da Sâkıbiye Tekkesi Çeşmesi'ne ulaşmaktaydı.⁸³² Kadioğlu Mahallesi'nde su taksiminin yapıldığı meydan, sicil kayıtlarında Su Meydanı⁸³³ veya Taksim Sokağı⁸³⁴ olarak geçmektedir.

Osmanlı döneminde Urfa'nın genel su taksimatı arz ettiğimiz şekilde bilinmekle beraber, bu taksim dikkatlice incelendiğinde, taksimin sadece Müslüman mahallelerini kapsadığı görülecektir. Sicil kayıtlarında yer alan 8 Receb 1312 (5 Ocak 1895) tarihli 3 adet gayrimüslim vakfiyesi, şehrin batısındaki gayrimüslim mahallelerin su ihtiyacının aynı usûlle ancak başka bir yoldan karşılandığını ortaya koymaktadır. Urfa Ermenî Murahhası Piskopos Hûrîn Efendi nezâretinde Büyük Kilise'ye bağış şeklinde gerçekleşen bu vakfiyelerde, mülklerin kira geliriyle, şehir dışındaki Tasmaseki'den Telfutur Mahallesi'ndeki selsebîllere ve oradan Kebîr

⁸³¹ UŞS. 218/57-738.

⁸³² UŞS. 205/175-418; UŞS. 220/101-788; UŞS. 221/463-167; Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 13.

⁸³³ UŞS. 228/71-182.

⁸³⁴ UŞS. 228/491-998.

Kenîsa'ya su taşıyan kanalların tamir edilmesi şart koşulmuştur.⁸³⁵ Aynı tarihli bir başka vakfiyede, Kebîr Kenîsa Murahhası Hûrîn Efendi'nin, aynı yol ile şehrin batısında bulunan Hızır İlyas Manastırı'na ve oradan Kırk Mağara Mahallesi'ndeki selsebillere su götürülmesi için bağışta bulunduğu görülmektedir.⁸³⁶ Dolayısıyla şehrin batısında bulunan Ermenî Mahalleri ile Hızır İlyas Manastırı'na şehrin kuzeyindeki kaynaklarından su getirildiği, ancak bunun ayrı bir yol ile olduğu anlaşılmaktadır. Karakoyun Deresi üzerindeki Hızmalı ve Millet Köprüleri'nde Osmanlı döneminden kalma su kanallarının bulunduğu ve bu köprülerin su kemeri olarak kullanıldığı⁸³⁷ gerçeğinden hareketle, söz konusu mahallelerin su ihtiyacının bu kemerler üzerinden sağlanmış olması kuvvetle muhtemeldir diyebiliriz.

XIX. yüzyılda Urfa'nın bir diğer su kaynağı şehrin batısından doğup, Karakoyun Deresiyle Halîlu'r-Rahman ve Aynzeliha göllerine taşınan sudur. Her iki gölün fazla suyu Mevlid-i Halîl Câmî önündeki Macmau'l-Bahr'da birleştikten sonra birçok mahalleden geçerek şehrin güneydoğusundaki bahçelere akmaktaydı. Bugün de aynı şekilde akan bu suyun, o dönemde yol üstündeki bazı değirmen, câmî, han, hamam ve evler tarafından kullanıldığı bilinmektedir.⁸³⁸ Sicil defterlerinde yer alan 3 Rebûlahir 1300 (11 Şubat 1883) tarihli bir kayıttan, söz konusu suyun biri temiz biri kirli olmak üzere iki farklı kanaldan aktığı anlaşılmaktadır. Bahçeci esnâfının mahkemeye yaptıkları müracaatta yer alan bu kayıttan esnâf, "*Urfa'da vaki 'Ayn-ı Halîlu'r-Rahman ve 'Ayn-ı Zelîhâ'dan cereyân iden su mine'l-kadîm iki kısma taksîm olup biri tâhir bir kısmına gayr-i tâhir denülüp gerek tâhir ve gerek gayr-i tâhir su*"yun bahçelerin sulamasına mahsus olduğunu ancak temiz suyun mecrasının değiştirildiğini iddia ederek şikâyetçi olmuşlardır.⁸³⁹

⁸³⁵ Aynı tarihte kaleme alınan her üç vakfiyenin şartları da aynıdır: "...Fazla gallesi dahi Urfa hâricinde vâki' Tâsmasekî nâm menba'dan derûn-i şehirde Telfutûr nâm mahalde kâ'in selsebillere ve Kebîr Kenîsa'ya câri su kanavâtının, ya'nî Tâsmasekî'den Urfa'nın cihet-i şimâlinde kâ'in sûr-ı beldeye değîn suyolunun ta'mîr ve termîmine sarf olunâ...", UŞS. 219/301-474; UŞS. 219/302-475; UŞS. 219/304-477.

⁸³⁶ "...Fazlası Kebîr Kenîsa'dan Urfa'nın cihet-i garbisinde hâric-i sûrda kâ'in Hızır İlyâs dimekle ma'rûf manastıra câri suyolunun ve mezkûr manastırdan Kırk Mağâra nâm mahalle karîb mevki'de olan selsebile câri suyolunun ta'mîrine sarf olunâ...", UŞS. 219/303-476.

⁸³⁷ Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 17.

⁸³⁸ Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 11.

⁸³⁹ UŞS. 226/146-306.

Şehrin su ihtiyacının karşılandığı her üç koldan da, yol üzerindeki büyük evlere ve çeşmelere belli oranlarda su verilmekteydi. Ancak bu suyun kullanımı çeşitli zamanlarda sıkıntılara yol açmaktaydı. Sözelimi 1274 (1857) senesinde Selim Bey ile Hacı Halil Bey, 4.000 kuruş masraf ederek Nimetullah Beg Câmî'nden Hacı Gâzî Tekkesi haznesine akan suyun mecrasını değiştirip önemli bir miktarını kendi evlerine yönlendirmişlerdir. Tekkedeki suyunun kesilmesi ve yanındaki bahçesinin kurumaya başlaması üzerine mütevellî Osmân b. Halil Efendi mahkemeye müracaat ederek, su mecrasının eski haline döndürülmesini sağlamıştır.⁸⁴⁰ Aynı şekilde yukarıda da belirttiğimiz gibi Halîlu'r-Rahman ve Aynzeliha Gölleri'nden şehrin bahçelerine giden suyun mecrası değiştirildiğinde su azalmakta ve bahçe sahipleri zor durumda kalmaktaydı. Bahçeci esnâfî da doğal olarak bu durumu mahkemeye taşıyarak şikâyetçi olmakta ve suyun eski mecrası üzerine akmasını sağlamaktaydı.⁸⁴¹

Bu dönemde gündelik ev hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri içme ve kullanım suyunun tedarik edildiği su kuyularıdır. “Kuyucu” denilen esnâf tarafından kazılan bu kuyular, evlerin avlusunda bulunmaktaydı. Kuyulardan, üstüne kendirin sarıldığı tahta dolapla su çekilmekte ve bu iş için kova ile kendir kullanılmaktaydı. Dolayısıyla kazma işini yapan kuyucuların yanı sıra, kullanılan kova ve kendirin zamanla yıpranmasından, koğacı ve kendirci esnâfî da gelir elde etmekteydi.⁸⁴² Böylece, gündelik ev hayatını önemli ölçüde kolaylaştıran kuyular, ekonomik hayatta ticarî bir döngü de sağlamış olmaktadır.

İncelediğimiz dönemde tüm evlerin avlusunda kuyu olduğunu söylemek elbette ki mümkün değildir. Evinde kuyu bulunmayan ve yukarıda bahsettiğimiz taksimattan evlerine su alamayan aileler, günlük kullanım için su ihtiyacını, mahalle aralarında yer alan, çoğu daha önce hayrat amaçlı yapılmış çeşme ve sebillerden karşılamaktaydı. Ayrıca kimi aileler, su ihtiyaçlarını komşularına ait kuyulardan tedarik etse de, bu durum sonraki nesillerde engellemelere ve çeşitli huzursuzluklara sebebiyet

⁸⁴⁰ UŞS. 205/175-418.

⁸⁴¹ UŞS. 205/137-305.

⁸⁴² Hicri, **Tarihin Adı: Urfa**, s. 102.

verebilmekteydi.⁸⁴³ Bu sıkıntıya karşı duyarlı olan bazı hayır sahipleri, evlerinin avlusunda bulunan kuyuları mahalle ahâlisinin hizmetine vakfetmiştir. 15 Rebûlahir 1289 (22 Haziran 1872) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Alihân Beg Mahallesi Necib Efendi Sokak'taki evinin bahçesinde yer alan kuyuyu, mahalle ahâlisine vakfeden Hatice bint Dumanlı Abbas, “*Hiçbir kimesne kuyu-yı mezbûrun suyundan men' edilmeye*” diyerek kendisinden sonraki vârislerinin, insanları su almaktan men etmemelerini sağlamıştır.⁸⁴⁴ Çünkü su kuyularının yer aldığı arsa ve arazilerin, çeşitli zamanlarda sahipleri tarafından satılması, insanları sıkıntıya sokmaktaydı. Nitekim 3 Rebûlahir 1289 (10 Haziran 1872) tarihli bir belgeye göre, Haseki Mahallesi Telfutur Sokağı'nda yer alan çeşme, mahalledeki Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte istifade ettiği bir hayrattı. Ancak çeşmenin içinde bulunduğu arsayı satın alan Protestan Karabet v. Aruş, insanları çeşmeden su almaktan men etmiştir. Mahalle sakinlerinin şikâyeti üzerine çeşmenin, içinde bulunduğu arsaya dâhil olduğu belirtilerek su kuyusu da Karabet'in özel mülkü sayılmış ve insanların, sahibinden izinsiz olarak çeşmeden su alamayacağına hükmedilmiştir.⁸⁴⁵

2- Hamamlar

Bilindiği gibi gerek Kur'an-ı Kerim'de, gerekse hadîslerde temizlik konusu üzerinde önemle durulmakta, birçok ibâdet için temizlik ön şart kabul edilmektedir. Temizlik olmadan birçok ibâdetin yapılamayacağı hükmü gereği, her Müslüman hem vücudunu, hem elbisesini, hem de bulunduğu çevresini temiz tutmakla yükümlü sayılmıştır. Bu anlayışın bir sonucu olarak çoğu kere, ibâdet yeri olan câmi dahi yapılmadan önce, onun inşaatında çalışanların temizlenmesi için hamam yapılmıştır. Sanat ve mimarlık tarihimiz için büyük önemi bulunan hamamlar, kültür tarihimiz bakımından da son derece önem arz etmektedir. Kubbe ve diğer mimarî özellikleriyle

⁸⁴³ UŞS. 205/163-376; UŞS. 210/239-103.

⁸⁴⁴ UŞS. 228/225-228.

⁸⁴⁵ UŞS. 228/220-214.

câmiyi andıran bu müesseseler, özel tasarımı ve ısıtma sistemi bir yana, halkın yıkanması ve dinlenmesi açısından önemli sosyal mekânlardır.⁸⁴⁶

İslâm şehirlerinin önemli sosyal yapılarından biri olan hamam, Osmanlı dönemi Urfa sosyal hayatında yaygın bir kültürdür. Roma Dönemine ait kayıtlarda, şehirde bazı hamamların olduğu belirtilmekteyse de bugün mevcut bulunan hamamların tamamı Osmanlı Dönemi'nden kalmadır.⁸⁴⁷ Urfa'nın Osmanlı topraklarına dâhil olmasından sonra şehirde birçok yeni hamamın inşa edildiği bilinmektedir. Zira XVII. yüzyıl ortalarında şehir hamamları konusunda bilgi veren Evliya Çelebi, bu dönemde Urfa'da Paşa Hamamı, Samsatkapısı Hamamı, Hacı Beg Hamamı, Arasat Hamamı, Cıncıklı Hamamı, Muharrem Hamamı, Keçeci Hamamı ve Meydan Hamamı olmak üzere sekiz hamam bulunduğunu nakletmektedir.⁸⁴⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir kısmı ayakta olmasa da, üzerinde çalıştığımız sicil defterlerinde; Halîlu'r-Rahman Hamamı,⁸⁴⁹ Veli Beg Hamamı,⁸⁵⁰ Hacı Beg Hamamı,⁸⁵¹ Sultân Hamamı,⁸⁵² Muharrem Hamamı,⁸⁵³ Arasa Hamamı,⁸⁵⁴ Cıncıklı

⁸⁴⁶ Mustafa Bektaşoğlu, **Anadolu'da Türk İslâm Sanatı**, Ankara 2008, s. 274. Osmanlı Dönemi hamamları ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Yılmaz Önge, **Anadoluda XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara 1995; Tülay Taşçıoğlu, **Türk Hamamı**, Yay. Ali Pasinler, İstanbul 1998.

⁸⁴⁷ Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 46.

⁸⁴⁸ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 93.

⁸⁴⁹ UŞS. 205/82-193; UŞS. 206/177-505; UŞS. 206/276-910; Halîlu'r-Rahman civarında yer alan bu yapı 1945 yılında yıktırılmıştır. Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 50.

⁸⁵⁰ UŞS. 206/246-775; 9 Rebiulevvel 1283 (22 Temmuz 1866) ve 24 Zilkâde 1284 (18 Mart 1868) ve tarihli bir kayıtlarda, Debbâğhane Mahallesi'nde bulunan bu hamamın Veli Beg (b. Mahmud) tarafından yaptırıldığı ve evlâdiyete meşrû olarak vakfedildiği belirtilmektedir. UŞS. 206/104-264; UŞS. 206/358-156; 1105 (1693) yılında inşa edilen bu hamam günümüzde hala ayakta olup Mithatpaşa Sokak'ta bulunmaktadır. Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 52.

⁸⁵¹ Evliya Çelebi'nin de zikrettiği ve bugüne kadar yeri konusunda herhangi bir bilginin bulunmadığı bu hamam, 1067 (1657) tarihli Halvetiye Tekkesi Vakfiyesi'nde yer almaktadır. Söz konusu vakfiyede, tekkenin Hacı Beg Hamamı'nın kuzeybatısına inşa edildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla Hacı Beg Hamamı'nın, bugün hala ayakta olan Halvetiye Tekkesi'nin güneydoğu tarafında yer aldığı anlaşılmaktadır. UŞS. 225/114-285; 1724 tarihli el-Hâc Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi Vakfiyesi'nde de adı geçen hamamın bu tarihte ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 47; Hamamın tam olarak ne zaman yıkıldığı bilinmemekle beraber, zamanla harâbe hale gelip kullanılmadığını ve tekkenin tamiri esnasında ortadan kalkmış olabileceğini tahmin etmekteyiz.

⁸⁵² UŞS. 219/4-33; Bugün Kazancı Mahallesi Şişli Sokak'ta bulunan bu hamamın, XVI. yüzyıl sonlarında veyahut XVII. yüzyıl ortalarında yaptırıldığı sanılmaktadır. Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 54.

⁸⁵³ Bugün ayakta olmayan hamam, kayıtlara göre Narıncı Mahallesi'nde, Millet Kahvesi'nin yanında yer almaktaydı. UŞS. 219/10-45; UŞS. 220/324-1102.

⁸⁵⁴ UŞS. 219/11-45.

Hamamı,⁸⁵⁵ Vezir Hamamı,⁸⁵⁶ Hamevîzâde Muhyeddin Beg Hamamı,⁸⁵⁷ Hakafhâne Hamamı,⁸⁵⁸ Ayaklı Hamamı⁸⁵⁹ ve Orta Hamamları⁸⁶⁰ yer almaktadır. Osmanlı dönemi Urfa hamamları sadece zikrettiğimiz hamamlarla sınırlı değildir. Nitekim konuyla ilgili çalışmalarda, bu dönemde ayrıca, Begkapı, Mencek, Karaburç, Danakovan ve Kuloğlu isminde hamamların bulunduğu bahsedilmektedir.⁸⁶¹ Bugün Urfa’da Osmanlı döneminden kalan hamamlar ise sadece Sultân Hamamı, Cıncıklı Hamamı, Vezir Hamamı, Veli Beg Hamamı, Serçe Hamamı, Eski Arasa Hamamı, Şabân Hamamı, Keçeci Hamamı ve Şahapzâde Konağı Hamamı’dır.⁸⁶²

Osmanlı şehirlerinde câminin de içinde bulunduğu büyük vakıflar tesis eden birçok hayırseverin, vakıf bünyesinde hamam inşa ettirmesinin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan ilki, câmi cemaatinin temizlik ihtiyacının gözetilmiş olmasıdır. Nitekim XVIII. yüzyıl Urfa mutasarrıflarından Arapgirli Yusuf Paşa, inşa ettirdiği Yusuf Paşa Câmisi’nin yakınına 1703 senesinde Vezir Hamamı’nı yaptırmıştır. Sicil kayıtlarında “*Yusuf Paşa Câmi Hamâmı*” olarak da yer alan bu hamam, başta Yusuf Paşa Câmi cemaati olmak üzere şehirdeki insanlara hizmet vermekteydi.⁸⁶³ Sicil defterlerinde, Urfa hamamları açısından önemli bir isim olan Yusuf Paşa’nın, ayrıca o dönemde harâbe olduğu anlaşılan Orta Hamam ile Şeyh Hasan Beg Vakfı’na ait üç hamamı daha tamir ettirdiği kayıt altına alınmıştır.⁸⁶⁴ Ayrıca Yusuf Paşa, memleketi Arapgir’de bulunan

⁸⁵⁵ UŞS. 219/177-284.

⁸⁵⁶ Sarayönü’nde bulunan bu hamam, Yusuf Paşa Vakfı’na aittir. UŞS. 217/18-39.

⁸⁵⁷ 4 Zilhicce 1312 (29 Mayıs 1895) tarihli bir kayda göre bu hamam Kara Musa Mahallesi’nde yer almaktadır. UŞS. 218/3-639.

⁸⁵⁸ Rızvâniye Medresesi Vakfıyesinde ismi geçen bu hamamın, Mevlevîhâne civarında Hakafhâne Çarşısı’nda bulunduğu ve yarı hissesinin Rızvâniye Vakfı’na ait olduğu kaydedilmiştir. Aynı kayıta Rızvân Ahmed Paşa’nın bir hamam yaptırdığı belirtildiğinden, Hakafhâne Hamamı’nın Rızvân Ahmed Paşa tarafından inşa edilmiş olması muhtemeldir. UŞS. 206/780-1.

⁸⁵⁹ Bugün mevcut olmayan ve Yusuf Paşa Mahallesinde “*saraya muttasıl*” olduğu anlaşılan bu hamam, XIX. yüzyılın ortalarında işler haldedir. UŞS. 204/106-180.

⁸⁶⁰ UŞS. 225/35-7.

⁸⁶¹ Kürkçüoğlu, **Su Mimarisi**, s. 46-68.

⁸⁶² Yaşar Gülbiçin, **Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006, s. 9-35.

⁸⁶³ UŞS. 226/29-66.

⁸⁶⁴ UŞS. 225/35-7; İlk kez Urfa Kadı Sicilleri sayesinde varlığından haberdar olduğumuz bu hamamların yeri konusunda şu an için elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

bazı câmi ve mekteblerin çeşitli hizmetlerinin Urfâ'da tesis ettirmiş olduğu vakıf gelirlerinden karşılanmasını da şart koşturmuşur.⁸⁶⁵

Vakıf bünyesinde çoğu zaman hamam bulunmasının bir diğer önemli sebebi de, bu yapıların vakıf için ciddi miktarda gelir getirmesidir. Meselâ 1108 (1696/1697) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Abbasiye Vakfı'nın bânisi Hacı Abbas Ağa, Nimetullah Beg Câmisi'nin kuzey tarafına inşa ettirdiği Abbasiye Medresesi için birçok gayrimenkulün yanı sıra bugün hala Hızanoğlu Sokak'ta bulunan Cıncıklı Hamamı'nı da vakfetmiştir.⁸⁶⁶ Cıncıklı Hamamı'nın 1311 (1893/1894) senesinde yıllık 4.000 kuruş gibi oldukça yüksek bir kira gelirine sahip olduğu⁸⁶⁷ göz önüne alınırsa, hamamın vakıf için taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır.

XIX. yüzyılda hamamların temel sorunu, bozulan su kanallarının tamiridir. Hamamlara yeteri kadar suyun gidememesi, hamamın işlevsiz kalmasına ve kiracılarla işletmecilerinin zarar etmesine yol açmaktaydı. Tamir için yeterli maddî imkândan yoksun bulunan vakıflarda, hamamın ve suyuollarının tamiri karşılığında bu mekânları kiraya vermekteydi. "Tamir et, işlet, devret" denilebilecek bu yöntemde, hamamı belirlenen şartlar çerçevesinde tamir eden kişi, yine belirlenen süre zarfında kira ödemedi işletmekteydi. Süre bittiğinde ise, anlaşmaları halinde kiracı olarak kalmaya devam etmekte veya mülkü vakfa teslim etmekteydi. 7 Zilkâde 1311 (12 Mayıs 1894) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre 1310 (1893) senesinde Cıncıklı Hamamı'nın suyu, kanallarının bozulması sebebiyle azalmış, içi ve dışı harap hale geldiğinden yaklaşık üç ay boyunca kullanılamamıştır. Vakfın, tamir için yeterli maddî imkâna sahip olmaması üzerine hamam, tamir etmesi karşılığında İbrâhim oğlu Mustafa'ya kiraya verilmiştir. Ertesi sene olan 1311 (1894) yılında vakfın mütevellîsinin değişmesi üzerine yıllık kira bedelinin 4000 kuruş olduğu ve bu haliyle vakfın zarara uğratıldığı gerekçesiyle mahkemeye müracaat edilmiş, mahkemenin gönderdiği heyetin kira olarak 4000 kuruş takdîr etmesinden sonra kiracı Mustafa, söz konusu miktarı fazla bularak hamamı vakfa teslim etmiştir. Birkaç ay sonra açtığı davada, yaptığı masrafların ücretini

⁸⁶⁵ UŞS. 225/39-7.

⁸⁶⁶ UŞS. 220/350-1140.

⁸⁶⁷ UŞS. 219/177-284.

talep etmişse de bunun işlettiği süredeki kira bedeli olduğu kabul edilerek mahkeme tarafından red edilmiştir.⁸⁶⁸

Urfa Kadı Sicilleri'ndeki birçok evlilik akdinde ve tereke kaydında, kadınlara ait özel eşya arasında hamam taşı ve hamam urbası bulunmaktadır. Bu kayıtlar diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi kadınların yaygın bir hamam ve temizlik kültürüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlarda Osmanlı döneminde Urfa'daki kadınlar için belli bir hamam ya da zaman tahsîs edildiğine dâir kesin bir bilgiye rastlanmamışsa da çeşitli vesilelerle yer alan belgelerde kadınların hamama gittikleri anlaşılmaktadır.⁸⁶⁹

B- SAĞLIK HİZMETLERİ

Bilindiği gibi Osmanlı döneminde bilhassa hastanelerin yaygın olmadığı yerlerde halk, sağlık konusunda daha ziyâde geleneksel yöntemlerle tedavi olmaktadır. Attâr ve ecza dükkânlarında satılan bazı kimyevi ilaçların denetimsiz olarak satın alındığı ve tabip kontrolünden geçmeden kullanıldığı görülmektedir. Nitekim 1262 (1846) yılında Urfa'nın da içinde bulunduğu bazı Anadolu vilâyetlerindeki ordu birliklerinin bu amaçla teftiş edilmesi için Tabip Konstantin görevlendirilmiştir.⁸⁷⁰

İncelediğimiz dönemde şehirde resmî sağlık hizmetleri için hükümet ve belediye bünyesinde tabip bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehirdeki cenazelerin keşfini ve bu cenazeler üzerindeki otopsi işlemlerini de bu tabipler gerçekleştirmekteydi.⁸⁷¹ Meselâ 16 Rebûlahir 1288 (5 Temmuz 1871) tarihli bir belgeye göre, Hacı Yâdigâr Mahallesi'nde ölü şekilde bulunan Seydi Mustafa'nın cenazesini keşf eden mahkeme heyetinin içinde Belediye Tabibi Hüseyin Efendi de mevcuttur.⁸⁷² Farklı tarihlere ait çeşitli vekâlet, satış, vesayet davalarından, şehirdeki tabiplerin çoğunlukla gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷³ Ayrıca 1861 yılında aylık 500 kuruşa çalışan şehir tabibi Riknik'in vefâtı üzerine, aynı ücretle çalıştırılacak mâhir bir tabip bulunamadığından,

⁸⁶⁸ UŞS. 219/129-202; UŞS. 219/177-284.

⁸⁶⁹ UŞS. 205/68-159.

⁸⁷⁰ UŞS. 204/99-173.

⁸⁷¹ UŞS. 213/108, b.1352; UŞS. 213/274-467.

⁸⁷² UŞS. 228/32-117.

⁸⁷³ Tabip Hidayet Efendi, UŞS. 206/196-587; Tabip Antonyo, UŞS. 206/305-1043; Belde Tabibi Abdülahad Efendi UŞS. 208/18-497; Tabip Kevork, UŞS. 216/403-981; Cerrah Koko, UŞS. 205/224-519.

1000 kuruşu da şehir ahâlisinin vergilerinden eklenmek şartıyla 1500 kuruş ücretle Arabistan Ordu-yı Hümayûn'unda görevli Tabib Ezmâniye bu iş için şehre tayin olmuştur.⁸⁷⁴

Baktıkları hastalardan ücret talep edilmesinde sıkıntı yaşayan ve bu hususta muhtemelen hasta yakınlarıyla yüz göz olmak istemeyen tabiplere, yardımcı olmak üzere zabtiyeler görevlendirilmiştir. 7 Safer 1276 (5 Eylül 1859) tarihli bir belgeye göre, şehirdeki hasta ve yaralıların tedavisi için hükümet tarafından görevlendirilen Cerrah Koko, mahkemeye bir arzuhal sunarak, baktığı hastalar için alınacak ücretin zabtiyeler tarafından tahsil edilmesini istemiştir.⁸⁷⁵

Şer'îye sicillerindeki kayıtlar, incelediğimiz dönemde bazı hastalar için cerrahî operasyonların yapıldığı ve bu operasyonları yapanların da gayrimüslimler olduğunu göstermektedir. Meselâ 28 Cemâziyelaahir 1283 (7 Kasım 1866) tarihli bir belgeye göre, Türkmen Cüllabı Nâhiyesi'nden Şeyh İsmail b. İbrâhim ile Adile bint Hamo'nun 6 yaşındaki oğulları Halîl'in sol tarafındaki taşın çıkarılması için Antep'ten gelen Tabip Agob v. Kesir'e müracaat etmişlerdir. Agop ameliyat öncesinde, cerrahi operasyon sırasında yaşanabilecek olumsuz sonuçlar için ailenin herhangi bir davada bulunmayacağına dâir onlarla zimmet-i ibrâ yapmıştır.⁸⁷⁶ Yaralanmalara dâir davalardan, kazâ merkezlerinde cerrahi müdahale yapabilecek tabiplerin olduğu anlaşılmaktadır. 9 Cemâziyelevvel 1285 (28 Ağustos 1868) tarihli bir belgeye göre, Suruç Kazâsı Höycek Karyesi'nde silahla yaralanan Hüseyin b. Debab, Suruç'a götürülmüş, buradaki tabibin yaptığı cerrahi müdahaleyle iyileşmiştir.⁸⁷⁷

Mahkemeye yansıyan çeşitli davalardan, Urfa'da ebelerin bulunduğu ve çeşitli kadın rahatsızlıkları konusunda hemcinslerine yardımcı oldukları görülmektedir. Meselâ 1 Receb 1272 (8 Mart 1856) tarihli bir belgeye göre, gayr-i meşru şekilde hâmile kalan

⁸⁷⁴ Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 96-97.

⁸⁷⁵ “Cerrâh Koko'nun iş bu 'arzuhalî bi'l-mutâla'a fi'l-hakika merkûm-i mecrûhlara bakmakta ve ehliyetli bulunmakta olduğundan ba'demâ bir yaralı zuhûrunda bâb-ı hükûmetten cerrâh-ı merkûm gönderildiği hâlde yarasına göre ücreti bi't-takdir o suretle me'mûr-ı zaptiye ma'rifetiyle tahsil kılınarak kendüsüne i'tâ olunması meclisce tezkiye ve karar verilmiş olduğu iş bu mahalle şerh olundu 7 Safer 1276” (5 Eylül 1859). UŞS. 205/224-519.

⁸⁷⁶ UŞS. 206/136-376.

⁸⁷⁷ UŞS. 206/430-399.

ve belgede ismi zikredilmeyen Katolik bir kadın, hamamda kadınlarla kavga ettikten sonra düşük yapmış, Meşârikıye Mahallesi'nden Ebe Ayşe bint İlbeyi'den çocuğu düşürmek için ilaç istemişse de ebe bunu kabul etmemiştir. Birkaç gün sonra Katolik kadının durumu kötüleşince yakınları ebeyi evlerine çağırılmış, ebe de gece saat 9 sularında evine giderek tedavisinde yardımcı olmuştur.⁸⁷⁸

Çalışmamızın önceki bölümlerinde belirttiğimiz gibi Tanzîmât'tan sonra misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Urfa'ya gelen misyonerler mevcuttur. Kadı sicillerine yansıyan bazı akitlerden, bu misyonerler arasında tabiplerin bulunduğu ve sağlık alanında çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Meselâ 2 Zilkâde 1291 (11 Aralık 1874) tarihli bir ev satış akdinden anlaşıldığına göre, Amerikalı Tabip David v. Tysilo, Yusuf Paşa Mahallesi'nde Protestan Tabib Kevork'a ait evi 7500 kuruşa satın almıştır.⁸⁷⁹ Bu belge aynı zamanda Protestan misyonerlerin Urfa'ya yerleşmede, şehirdeki Protestan meslektaşlarından yardım aldığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde Urfa'da sağlık hizmetlerinin kurumsallaşması ancak XIX. yüzyılın sonlarında mümkün olmuştur. Protestanlaştırma faaliyetleri çerçevesinde Urfa'ya yerleşen Almanlar misyonerler, bölgede okul açma faaliyetlerinin yanı sıra tabip misyonerler aracılığıyla sağlık hizmetleriyle de yakından ilgilenmişlerdir. Merkezi Almanya'nın Potsdam şehrinde bulunan "Deutsche Orient Mission" cemiyeti tarafından Urfa'ya gönderilen Tabip Andreas Fischer, 22 Temmuz 1897 tarihinden itibaren şehrin kuzeyindeki Dergezenli Mahallesi'nde bir klinik kurarak tedaviye başlamış ancak zamanla buranın yetersiz gelmesi üzerine 1912'de Kehrizbaşı'nda 24 yataklı büyük bir Alman Hastanesi inşa ettirmiştir. 1915'de bir ara Osmanlı tarafından el konulan hastane 1922 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir.⁸⁸⁰

Sağlık konusunda şehirdeki faaliyetlerden biri de eczanelerdir. Bu hususa dâir kayıtlardan, şehirdeki eczanelerin umumiyetle Yusuf Paşa Mahallesi civarında bulunduğu ve bu sektörün tabiplik mesleği gibi genellikle gayrimüslimlerin elinde

⁸⁷⁸ UŞS. 205/68-159.

⁸⁷⁹ UŞS. 213/238-357.

⁸⁸⁰ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 342-343.

olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸¹ Sağlık imkânları o dönemde yeterli olmayıp imkânlar günümüzdeki kadar gelişmemiştir. Bugün için önemsiz hastalıklar o dönemde can kaybına sebep olmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda 1310 (1892/1893) senesinde şehirde kolera salgınının baş gösterdiği ve insanların bu salgından ciddi zarar gördüğü belirtilmektedir.⁸⁸²

IV- TOPLUMDA ASAYİŞ VE HUZURU BOZUCU FİLLER

A- CANA VE MALA YÖNELİK SUÇLAR

XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin, suçları azaltmak ve insan güvenliğini sağlamak için bir takım tedbirler aldığı görülmektedir. Bu amaçla, 30 Safer 1269 (Kasım 1852) tarihli fermânda, herkesin silah taşımaya izin verilmemesi emredilmiş, hırsızlık veya benzeri maksatlarla zorla evlere giren kimselerin ev ahâlisi tarafından silah ile uzaklaştırılabileceğine de izin verilmiştir. Ayrıca şahısların kendi evleri haricinde ve toplum içinde nefsi müdafaa dışındaki hallerde silah kullanmasına ruhsat tanınmamıştır.⁸⁸³ 1293 (1876) tarihli bir fermânda, mahalle içinde bulunan ve kim tarafından öldürüldüğü bilinmeyen cesetlerden öncelikle mahalle ahâlisinin sorumlu olacağı belirtildikten sonra, kâtilin suçunu itiraf etmesi veya kim tarafından öldürüldüğünün tesbiti durumunda mahalle sakinlerine kısas ve diyet lazım gelmeyeceği belirtilmiştir.⁸⁸⁴

Ahâli arasındaki âdi suçlar ve suçlara dâir şikâyetler erken dönemde hemen şer'î mahkemeye intikal ettirilirken, XX. yüzyıla yaklaştıkça polis merkezi önem kazanmıştır. Bu dönemden itibaren şikâyetler öncelikle hükümet konağı bünyesinde bulunan polis merkezine yapılmakta, gerekli tahkikat ve işlemlerin akabinde tarafların mahkemeye sevki gerçekleştirilmektedir.⁸⁸⁵

⁸⁸¹ UŞS. 218/202-155; UŞS. 221/102-542.

⁸⁸² Arif, "Urfa Vilâyeti", s. 42.

⁸⁸³ UŞS. 205/4-5.

⁸⁸⁴ "...Bir mahalle içinde kimesnenin mülkü olmayan hâli yerde maktûl bulunan kimesnenin katli ber-vechiyle ma'lûm olmasa ol mahalle ahâlisine kısâs ve diyet lâzım olur ve eger katli beyyine ya ikrâr ile sabit olsa veyahud ma'rûf ise ol mahalle ahâlisine kısâs ve diyet lâzım olmaz...", UŞS. 210/44-232.

⁸⁸⁵ UŞS. 219/285-447.

1- Öldürme

Urfa Kadı Sicilleri'nde, şehir merkezi ve çevresinde vuku bulmuş ölümlere ve cinayetlere dâir tutulmuş çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla herhangi bir sebeple öldürülen kimselerin cenazeleri, öncelikle mahkeme tarafından gönderilen üye ve tabip tarafından incelenerek rapor tutulmaktaydı. Ölü üzerindeki bu keşifte, öldürme olayında hangi aletlerin kullanıldığı, ölümün nasıl gerçekleştirildiği, hangi uzvun ne kadar zarar gördüğü detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Meselâ 5 Rebiülahir 1296 (27 Mayıs 1879) tarihli bir belgede, Tuzeken Mahallesi'nde vefât eden Arab Cuma'nın cenazesi üzerinde yapılan keşifte, Cuma'nın, "*âlet-i câriheden bıçâk ile sâğ kolunun mirfak kemiginden iki barmak aşağısını içeriye meyâl bir yerinden cerh olunduğu*" kayıt altına alınmıştır.⁸⁸⁶ Aynı şekilde şehre uzak yerlerdeki benzer keşifler için de olay yerine bir mahkeme görevlisinin gönderildiği görülmektedir. Ancak bu görevlilerin çeşitli zamanlarda, ölünün yakınlarından çeşitli adlar altında ücret aldığıнын tesbit edilmesi üzerine, bu görevlilere yol masrafı dışında herhangi bir ücretin ödenmemesi, görevlilerin de böyle taleplerde bulunmaması emredilmiştir.⁸⁸⁷

İncelediğimiz dönemde vuku bulmuş bazı ölme/öldürme olayları, gerek keşif amacı gerekse de dava süreçlerinde kadı defterlerine kaydedilmiştir. Bu davalarda, umumiyetle kâtil ile maktûl yakınlarının diyetle anlaştığı ancak bazı davalarda taraflar arasında sulhun sağlanamadığı görülmektedir. Sulhun sağlanamadığı davalarda, maktûl yakınlarının kısas ısrarından dolayı kâtile kısas cezası verilmiştir. Meselâ 10 Rebiülahir 1296 (3 Nisan 1879) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kara Musa Câmi önünde gerçekleşen bir olayda, Mehmed b. Mehmed Ali, aynı mahalleden Ali b. Tahta Muhyî ile 45 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla önce câmi önünde tartışmış ardından evden getirdiği "*kamâ tâbir olunur*" bıçakla Ali'yi öldürmüştür. Ali'nin vefâtını müteakip eşi Aynzeliha ile babası Tahta Muhyî, diyet konusunda sulh etmeye yanaşmayarak kısas talebinde bulunmuşlardır. Şâhitlerin ifadesini ve kâtilin akıl-bâliğ ve şuurunun yerinde

⁸⁸⁶ UŞS. 210/285-225; Benzer cenaze keşifleri için bkz. UŞS. 205/21-33; UŞS. 208/357-240.

⁸⁸⁷ UŞS. 205/101-239.

olduğunu göz önüne alan şer‘î mahkeme, Mehmed’in kısas usûlüyle öldürülmesine karar vermiştir.⁸⁸⁸

Bilindiği gibi İslâm hukuku, öldürme davalarından sonra kısas ve diyet cezası vermeyi keyfilikten çıkararak bu cezaların takdirini bir takım ağır şartlara bağlamıştır. Bu bakımdan Osmanlı’da şer‘iye mahkemelerinin cinayet davalarında şâhitlik konusu üzerinde önemle durduğu ve olayın tüm teferruatıyla ortaya konulmasından sonra kâtile ceza takdir ettiği görülmektedir. Nitekim 5 Rebiulevvel 1285 (26 Haziran 1868) tarihli bir belgeye göre, Rumkale Kazâsı Ömerli Karyesi’nde öldürülen Ali b. Ali b. Ahmed’in kâtili Mustafa b. Hazar’a, kısas uygulanması için olaya tanıklık eden dört şâhit mecliste hazır bulundurulmuş ve bu şâhitler, farklı yerlerden olmak üzere beş ayrı kişiden sorularak tezkiye edildikten sonra kısasına hükmedilmiştir.⁸⁸⁹ Ayrıca şer‘î mahkemelerin aldığı kısas kararları, uygulanmadan önce hukukî bir tedbîr olarak Şeyhülislâm’a gönderilmiş, bu makamın tetkik ve tasdikinden sonra padişahın onayına arz edilmiştir. Cezanın tatbiki de ancak buradan sadır olan “irâde-i seniyye”den sonra gerçekleştirilmiştir.⁸⁹⁰

Kadı Sicilleri’nde kısas cezası verilen davalarda, Urfa Şer‘iye Mahkemesi’nin şâhitlik hususuna özen gösterdiği ve cezaların Ahkâm-ı Adliye onayından sonra Urfa’da infaz edildiği anlaşılmaktadır. Bu cezaya hükmedilen tüm davalarda, kâtile verilen cezanın infaz edilip edilmediği ya da ne şekilde infaz edildiği hususu her zaman açık değildir. Ancak bu husustaki bir dava ve devamındaki süreç, söz konusu cezanın ne şekilde icrâ edildiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Konuyla alakalı 25 Ramazan 1282 (11 Şubat 1868) tarihli ilk belgeye göre, Halîfe Mahallesi’nden Kazâz Ahmed b. Yahya, Neccâr Pazarı’nda Reşîd b. Bozo tarafından bıçaklanarak öldürülmüş, Ahmed’in ailesi ve yakınları müteaddit defalar mahkemeye çağrılmasına rağmen hiç biri kâtil Reşîd’i affetmediği gibi kısas talebinden de vazgeçmemişlerdir. Reşîd’in suçunu itiraf etmesi üzerine alınan kısas kararı, Ahkâm-ı Adliye’ye arz edilmiştir.⁸⁹¹ Bu

⁸⁸⁸ UŞS. 210/293-247; Kısas cezası verilen diğer davalar için bkz. UŞS. 205/281-620; UŞS. 206/81-202; UŞS. 206/403-308; UŞS. 206/491-520; UŞS. 228/391-710.

⁸⁸⁹ UŞS. 206/403-308; UŞS. 206/491-520.

⁸⁹⁰ Bu konudaki Osmanlı uygulaması için bkz. Bilmen, **Kamus**, III, 184-185.

⁸⁹¹ UŞS. 206/72-174.

makamdan gelen cevabî fermânın da yer aldığı 25 Rebiülevvel 1283 (7 Ağustos 1868) tarihli belgede ise mahkeme heyetinin, vârisler hazır olduğu halde kâtil Reşîd'i fermânda belirtildiği şekilde şer'î şerife uygun bir dikkatle Harrankapı haricindeki “mahall-i mahsûsa” götürdüğü ve Reşîd'in burada maktûl Ahmed'in kardeşleri, “Abdülkâdir ve Bekir yedleriyle icrâ-i kısâs” edildiği kaydedilmiştir.⁸⁹² Bu dava, Osmanlı'da kısas cezalarının ancak Ahkâm-ı Adliye'den gelen fermândan sonra ve maktûlün yakınlarının hazır bulunduğu bir yerde tatbik edildiğini gösterdiği gibi belki umumiyetle bu cezanın bizzat maktûl yakınları tarafından icrâ edildiğini de göstermektedir. Aynı şekilde Urfa'da, şehrin güneyinde, bu cezaların icrâ edildiği hususî bir alanın bulunduğu ve kâtilin buraya naklinde, büyük bir titizlik ve dikkat sarf edildiği anlaşılmaktadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi incelediğimiz dönemde, sicillere yansıdığı kadarıyla öldürme olaylarından sonra kâtil ve maktûl yakınlarının umumiyetle diyet üzerinde sulh ettikleri görülmektedir. Urfa Kadı Defterleri'nde bu sulhlara dâir çok sayıda kayıt mevcuttur. Meselâ 27 Zilhicce 1292 (24 Ocak 1876) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Ağcahisar Karyesi'nde vuku bulan bir kavga sonucunda Osmân b. Mustafa'nın, Cuma bin Ubeyd tarafından kasten öldürüldüğü anlaşılmış, yaklaşık 4 yıl süren dava sonunda ailesinin kısas talebinden vazgeçmesi üzerine kâtilin 10.000 dirhem diyet ödemesine karar verilmiştir.⁸⁹³ Urfa Şer'îye Mahkemesi katl davaları sonunda takdîr ettiği diyet miktarının bazen, muhtemelen kâtilin ekonomik durumunu göz önüne alarak 3 yılda ve 3 taksit halinde ödenmesini kararlaştırmıştır. 15 Şevvâl 1285 (29 Ocak 1869) tarihli bir kayıta, Rumkale Kazâsı Nuhut Karyesi'nde tarla hususunda çıkan anlaşmazlık sonucu öldürülen Mustafa b. Osman'ın kâtilleri Mehmed ve Haso'nun, 10.000 dirhem olan diyeti 3 senede 3 taksit halinde ödemesine karar verilmiştir.⁸⁹⁴ Diyet takdîr edilen belgelerde, umumiyetle öldürülen kimsenin erkek

⁸⁹² UŞS. 206/119-323; UŞS. 206/120-324.

⁸⁹³ UŞS. 211/84-910.

⁸⁹⁴ UŞS. 206/497-532; Aynı şekilde 5 Şaban 1282 (24 Aralık 1865) tarihli bir belgeye göre, Sultânbeğ Mahallesi'nden Eyüb b. Ahmed, Ahmed Paşa Vakfı'na ait bir mülkün kiralanması hususunda anlaşamadığı kardeşi Sino'yu, Aynzeliha Gölü Bahçesi'nde silahla vurmuştur. Sino'nun olaydan bir gün sonra vefât etmesi üzerine Eyüb, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) tarafına kaçmış, yapılan tahkikattan sonra zabıtlar tarafından yakalanarak Urfa'ya getirilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Sino'nun eşi Hatice bint Abuzer, mahkemeye müracaat ederek kayını Eyüp'ten şikâyetçi olmuş, yaklaşık bir yıl devam eden dava

olması halinde 14 kîrât vezninde 10.000 dirhem,⁸⁹⁵ kadın olması halinde de bu miktarın yarısı olan 5.000 dirhem⁸⁹⁶ diyet ödendiği görülmektedir.

Bilindiği gibi diyet, asıl itibariyle maktûlün velîlerinin ve vârislerinin hakkıdır. Ancak öldürülen kimsenin velî ve vârisi bulunmadığında, ceza olarak takdîr edilen diyet, kamu adına beytûlmâle ödenir. Meselâ 27 Şaban 1288 (11 Kasım 1871) tarihli bir belgede, Afgan Tekkesi'nde kalan ve zahirde vâris veya vârisesi mevcut bulunmayan Mehmed Ali b. Abdullah'ı öldüren Abdurrahman b. Hacı Ahmed, 10.000 dirhem diyeti beytûlmâle ödemiştir.⁸⁹⁷ Ayrıca velîler dilerlerse diyetin tamamını, dilerlerse de bir kısmını affetme yetkisine sahiptirler. Nitekim 9 Recep 1290 (2 Eylül 1873) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Ağcahisar Karyesi'nden Topal Halîl b. Ubeyd, yengesi Zeliha bint Eyyüb'ü, başkasıyla zina ettiği iddiasıyla boğarak öldürmüş, görülen diyet davası sonunda Zeliha'nın üç velîsinden biri olan kocası ve kâtil Topal Halîl'in kardeşi Cuma, kendi hissesini affetmiştir.⁸⁹⁸

Öldürme olaylarından sonra yakalanan zanlı veya kâtilin, Urfa Hükümet Konağı bünyesindeki hapisanede tutulduğu ve mahkeme sürecinin en az bir yıl sürdüğü gözlemlenmektedir.⁸⁹⁹ Kanaatimizce yargılama süresinin uzun tutulması, öldürme olayının bütün hukukî yönleriyle ortaya çıkarılmasını sağlamak kadar maktûl yakınlarının kısas talebini tekrardan düşünmeleri için de tanınan bir zaman dilimidir. Maktûl yakınlarının olayın gerçekleşmesinden hemen sonra kâtile ve yakınlarına

sonunda taraflar 10.000 dirhem üzerinde sulh etmişlerdir. Eyüb'ün diyet miktarı olan 10.000 dirhemi 3 yıl içinde ve üç taksit halinde ödemesi kararlaştırılmıştır. UŞS. 206/72-173.

⁸⁹⁵ UŞS. 206/107-277; "...Diyetin edâsı lâzım gelen on bin dirhem-i şer'î sîm-i hâlisden...", UŞS. 206/174-487; UŞS. 206/404-309; "...Kâtil-i mezbûr üzerine lâzım gelen her bir kîrâtı beş şe'ire olmak üzere on dört kîrât vezninde olan dirhem-i şer'iden on bin dirhem...", UŞS. 228/128-393; Bazı belgelerde ise 23 kîrât vezninde ödenmesine hükmedilmiştir. UŞS. 228/485-976; Kîrât; yukarıdaki belgede geçtiği gibi, orta büyüklükte beş arpa ağırlığında olan ve kuyumcular arasında kullanılan miskalin yirmi dörtte biri kadar bir ağırlık ölçüsüdür. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Lûgat**, Ankara 2007, s. 516.

⁸⁹⁶ "... İkrâr cihetiyle diyet-i mer'îyye olan beş bin dirhem-i şer'îsi sîm-i hâlisin şer'an ifâsı lâzım geldiği..." UŞS. 228/485-976; Ayrıca bkz. UŞS. 211/84-910; Kadımla erkek diyetlerinin farklılığı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Acar, "Diyet Açısından Kadın-Erkek Ayrımı Problemi", **Türkiye Günlüğü**, 1998, S. 51, ss. 145-160.

⁸⁹⁷ UŞS. 228/128-393.

⁸⁹⁸ UŞS. 228/485-976.

⁸⁹⁹ UŞS. 206/361-164; Dönemin Osmanlı hapisane şartları için bkz. Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapishane Meftumu", **Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza**, Derleyenler, Noémi Levy ve Alexandre Toumarkine, İstanbul ty, s. 200-211.

duydukları kin ve nefret duygularının zamanla daha ölçülü bir noktaya gelebileceği hesaba katılmış olmalıdır. Çünkü vârislerden herhangi birisi kısası affedip diyet talebinde bulursa kısas sâkıt olmaktadır. Aynı şekilde kâtil ve maktûl yakınlarıyla “muslihûn”un devreye girerek, olayları yatıştırması ve taraflar arasında orta bir yol bulmaya çalışması hesaba katılmış olmalıdır.⁹⁰⁰ Bu kadar süre bekletilen davaların çoğunda tarafların diyetle anlaşmış olmaları, kanaatimizce bu faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Ancak, muhtemelen olayın gerçekleşme nedeni ve şekliyle, aileler arasındaki husumetten kaynaklanan sebeplerden ötürü bazı vârisler, davasından vazgeçmeyerek kısas talebinde bulunmuş, bu haklı talepler de göz önüne alınarak kısas cezası verilmiştir.

Sicil kayıtlarında yer alan diyet ve kısas davalarında öldürme hâdisesinin ne şekilde cereyan ettiği etraflıca anlatıldığından, olayların sebeplerine ilişkin bazı bilgiler bulabilmek mümkündür. Yukarıda ele aldığımız belgelerde de görüldüğü üzere çeşitli alacak verecek anlaşmazlıklarıyla tarlalar konusundaki ihtilâflar, öldürme olaylarının başlıca sebepleri arasında gelmektedir.⁹⁰¹ Aynı şekilde kız kaçırma,⁹⁰² zina iddiası⁹⁰³ gibi namus meselelerinin de bu olaylara etki eden diğer faktörler olduğu görülmektedir. Ayrıca günümüzde sosyal bir itibar ve saygınlık olarak görülen muhtârlık için meydana gelen kavga ve çekişmeler, o dönemde de var olmuş ve bunlar bazen cinayete sebebiyet vermiştir.⁹⁰⁴

Osmanlı Devleti’nin şer’î hukuk çerçevesinde uyguladığı kısas ve diyet hükümlerinin, suçta caydırıcılığı sağladığı ve maktûl yakınlarındaki acıyı bir nebze olsun dindirerek bireysel intikamlara ve kan davalarına fırsat vermediği bilinen bir gerçektir. Zira kadı sicillerinde yer alan davalarda, öldürme olayının daha önceden gerçekleşen bir başka ölümden kaynaklandığına veyahut kâtilerin evvelindeki bir öldürmenin intikamıyla hareket ettiğine dâir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu

⁹⁰⁰ Yusuf Paşa Mahallesi’nden Ramo b. Ahmed, Suruç Kazâsı Ali Avn Aşireti’nden Abbas b. Hüseyin tarafından silahla öldürüldükten sonra maktûlün yakınları kısas talebinde bulunmuş ancak “*muslihûn tavassutuyla*” taraflar 5.000 kuruş diyetle anlaşmışlardır. UŞS. 206/101-255; UŞS. 206/119-323.

⁹⁰¹ UŞS. 206/173-487; UŞS. 206/497-532; UŞS. 213/287-558.

⁹⁰² UŞS. 228/70-181.

⁹⁰³ UŞS. 228/485-976.

⁹⁰⁴ UŞS. 206/258-823.

bağlamda, mağdur yakınlarının bazen yıllarca süren davalarda bile ısrarla cezayı devletten beklemesi⁹⁰⁵ veya çoğu davada aileler arasında sulhun sağlanmış olması, incelediğimiz dönemde kan davasının yerleşik bir kültür olmadığını göstermektedir. Ayrıca aşiretler arasında lazım gelen diyetlerin aşiret mensuplarınca birlikte ödenmesi gibi örflerin bulunması,⁹⁰⁶ diyet ve kısas cezalarının tatbik edildiğini dolayısıyla kan davalarına fırsat verilmediğini ortaya koymaktadır.

Urfa Kadı Sicilleri'nde, gayrimüslimlerin birbirlerini öldürdüklerine veya bu konuda şer'î mahkemeye taşıdıkları herhangi bir davaya rastlanmamıştır. Aynı şekilde, Müslüman ve gayrimüslim taraflar arasında, bireysel olarak vuku bulmuş herhangi bir öldürme hâdisesi görülmediği gibi bu konuda kısas ve diyet talebiyle açılmış bir dava da mevcut değildir. Kanaatimizce gayrimüslimlerin kendi arasında gerçekleşmiş öldürme olayları varsa da bunlar, kiliselerdeki din adamlarına ya da bu dönemde yeni tesis edilmiş olan ceza dâirelerine götürülmüştür. 1895 yılı sonunda yaşanan ve bazı Müslümanlarla Ermeniler'in öldüğü olaylar ise, daha önce de belirttiğimiz üzere sicil defterlerine kaydedilmemiştir.

2- Yaralama

İncelediğimiz dönemde gündelik hayatta çeşitli sebeplerle kavgalar meydana gelmiş, bu kavgalarda yaralananlar diyet talebiyle Urfa Şer'îye Mahkemesi'nde dava açmışlardır. Tarım ve hayvancılığın birlikte yürütüldüğü Urfa ve çevresinde, hayvanlar için uygun mera alanları bulmak sıkıntılıydı. Bu alanlara hâkimiyet kurma çabası veya otlatma esnasında hayvanların çevredeki ekin ve bağ bahçelere zarar vermesi bu kavgaların başlıca sebepleri arasında yer almaktaydı. Meselâ 5 Rebiülahir 1284 (6 Ağustos 1867) tarihli bir belgeye göre, Suruç Kazâsı Topuz Karyesi'nde Abbas b. Hüseyin ile Hayto bin Sîno arasında hayvanları otlatma yeri konusunda kavga çıkmış ve

⁹⁰⁵ Meselâ 19 Cemâziyelevvel 1282 (10 Ekim 1865) tarihli bir kayda göre, belge tarihinden 8 yıl önce Halife Mahallesi'nde Ahmed Ağa b. Hamo Ağa, gece 2 sularında kahveden dönerken Çâkerî Mahallesi'nde Köroğlu Meydanı'ndaki Harem Konağı Kuyusu önünde kimliği belirsiz kişiler tarafından bıçakla öldürülmüştür. Ahmed Ağa'nın vârisleri, müteaddit defalar bu husus için şüpheli gördükleri Korkmaz Mahallesi sakinlerinden birkaç kişi için şer'î mahkemede ceza talep etmişlerse de, herhangi bir delil bulunmadığından dava sürekli reddedilmiştir. UŞS. 206/83-208.

⁹⁰⁶ Çalışmamızın 185-186 sayfalarına bkz.

taraflar birbirlerini yaralamışlardır.⁹⁰⁷ Kezâ 6 Rebiülahir 1284 (7 Ağustos 1867) tarihli bir başka belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Pirhalîl Karyesi'nden Molla Mehmed b. Alihân ile Mehmed b. Cumo arasında hayvanlar konusunda meydana gelen kavgada Molla Mehmed'in eli ve kolu yaralanmış, taraflar 600 kuruş diyet üzerinde sulh etmişlerdir.⁹⁰⁸

Urfa Şer'îye Sicilleri'nde yaralama suçlarından sonra, suçlunun kısas yoluyla cezalandırıldığı görülmemekte, bu hususta ceza olarak sadece diyet taktîr edildiği müşahede edilmektedir. Diyet miktarları zarar gören uzva ve yaralanmanın boyutuna göre belirlediğinden çeşitli davalarda aynı uzuvlar için bile farklı miktarlar taktîr edilmiştir. Meselâ yaralanan kol için taktîr edilen miktarlar şu şekilde olmuştur: 25 Şevvâl 1270 (21 Temmuz 1854) tarihli bir belgeye göre, Kubbe Mescid Mahallesi'nden Abido b. Süleymân ile Tel-Anbar Karyesi'nden Haso b. Hamo arasındaki kavgada Abido, sol kolunu kullanamayacak derecede kılıçla yaralanınca taraflar 500 kuruş diyet üzerinde anlaşmışlardır.⁹⁰⁹ Rebiülahir 1282 (Ağustos/Eylül 1865) tarihli bir başka belgede, Bozâbâd Nâhiyesi Sâf Karyesi'nden Oso ile Mustafa arasında kuzu hususunda meydana gelen kavgada, Oso'nun işaret parmağı kopup, birkaç kemiği kırılınca taraflar 2500 kuruş diyete sulh etmişlerdir.⁹¹⁰ 12 Safer 1305 (30 Ekim 1885) tarihli bir kayıta ise, Bozâbâd Nâhiyesi Sandıcak Karyesi'nde tarla sulama hususunda ortaya çıkan kavgada kolu kesilen Abdurrahman b. Hito'ya 5000 kuruş diyet taktîr edilmiştir.⁹¹¹ Sicillere yansıdığı kadarıyla bu dönemde birbirlerini yaralayan tarafların kırılan diş için 100-500⁹¹² kuruş arasında bir miktar, kafa için de 400⁹¹³ kuruş diyet ödediği görülmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Urfa'daki gayrimüslimler arasında cereyan etmiş herhangi bir öldürme hâdisesine rastlanmamıştır. Ancak, yaralama hâdiselerinin vuku bulunduğu ve bunların para cezası talebiyle şer'î mahkemeye taşındığı görülmektedir. Meselâ 10 Zilkâde 1283 (16 Mart 1867) tarihli bir belgeye göre, Kebîr

⁹⁰⁷ UŞS. 206/248-780.

⁹⁰⁸ UŞS. 206/258-825.

⁹⁰⁹ UŞS. 205/24-39.

⁹¹⁰ UŞS. 206/3-4.

⁹¹¹ UŞS. 227/363-378.

⁹¹² UŞS. 214/186-42; UŞS. 206/92-234.

⁹¹³ UŞS. 228/127-386.

Kenîsa Mahallesi'nden Hâce Hatun v. Makdisî Agob Halîlu'r-Rahman Hamamı önünde yolda giderken, üzerinde Vartin v. Serkis'in bulunduğu at durmayıp, Hâce Hatun'un ayağına basmış ve onu yere düşürmüştür. Hâce Hatunun yaralanıp yatağa düşmesinden sonra taraflar 200 kuruş üzerinde sulh etmişlerdir.⁹¹⁴ Cemâziyelahir 1300 (Nisan 1883) yılına ait üç kayıta ise, Çaykuyu Nâhiyesi Beyo Karyesi'nde Ermenîler'in kendi aralarındaki kavga sonrası meydana gelen yaralanmalar için "mûcib-i şer'î" talebiyle vekâlet verdikleri görülmektedir.⁹¹⁵ İlgili belgelerin tamamında, gayrimüslimlerin talep ettikleri yaralanma bedeli için şer'î bir kavram olan "diyet" kelimesini kullanmadıkları dikkat çekmektedir.

3- Hırsızlık ve Gasp

İncelediğimiz kadı defterlerinde çok sayıda hırsızlık kaydı mevcuttur. Bu husustaki dava ve şikâyetlerde, hırsızların çeşitli ticaret mallarını, ziynet eşyasını, hayvanları ve gündelik hayatta evlerde kullanılan temel gıda maddelerini çaldıkları anlaşılmaktadır.⁹¹⁶ Meselâ 18 Şevvâl 1313 (2 Nisan 1896) tarihli bir belgede, Dergezenli Mahallesi'nde Hancı Haso b. İsmail'e ait Sarıklar Hanı'nın kapısı gece vakti kırılarak içinden 3 merkep çalınmıştır.⁹¹⁷ 11 Rebiulevvel 1288 (31 Mayıs 1871) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kivo v. Aruş'un değirmenine giren hırsızlar, değirmende bulunan buğday ve unu çalmışlardır.⁹¹⁸ 11 Ramazan 1272 (16 Mayıs 1856) tarihli bir davada ise Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kirbo v. Merdo, babasına ait kuyumcu dükkânındaki çekmecedan, Zimmîye Kudsiye v. Seko'nun bir çift altın küpe 1 adet gümüş kemer ile bir miktar kuyumcu edevatı

⁹¹⁴ "Medîne-i Urfa mahallâtından Kebîr Kenîsa Mahallesi mütemekkinelerinden tebea-i Devlet-i 'Aliye'den ve Ermenî Milleti'nden zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe Hâce Hatûn veledi Makdisî Agop... bundan akdem Halîlu'r-Rahman Hamâmı kapusu önünde gider iken iş bu merkûm Vârtan esbine râkîb olduğu halde esnâ-i râhda esbi durmayup müvekkilem mezbûrenin ayağı üzerine basmasıyla kuvvet ve şiddetinden yere düşüp omuzu başı yara bere olup esîr-i firâş olmuş deyu bil-vekâle taleb ve da'va eylediğinde ol dahi külliyyen inkâr itmekle meyânımızda münâza'a-i kesîre vukû'una mebnî beynimizde muslihûn tavassutuyla iki yüz kuruş üzerine inşâ-i 'akd-ı sulh eylediklerinde ben dahi bil-vekâle sulh-i mezbûreyi kabûl ve bedel-i sulh-i mezbûr iki yüz kuruşu meclis-i sulhda bi't-tamam ahz ve kabz edüp..." UŞS. 206/177-505.

⁹¹⁵ Bu vekâletler için bkz. UŞS. 226/173-365; UŞS. 226/173-366; UŞS. 226/176-375.

⁹¹⁶ UŞS. 205/12-15.UŞS. 205/30-59; UŞS. 206/16-31; UŞS. 206/106-270 UŞS. 206/299-1022; UŞS. 226/144-302.

⁹¹⁷ UŞS. 218/157-62.

⁹¹⁸ UŞS. 228/14-52.

çalıldığını iddia etmiştir.⁹¹⁹ Çalınan bazı eşyanın bir müddet sonra câmi avlularına terk edildiği de görülmektedir. Meselâ 12 Rebûlahir 1303 (18 Ocak 1886) tarihli bir belgeye göre, aslen Bitlis ahâlisinden olup Urfa'da ikâmet eden Hacı İsmail b. Salih Ağa'nın bir takım eşyası, çalındıktan 20 gün sonra mahalle câmisinin avlusuna bırakılmıştır.⁹²⁰

İncelediğimiz dönem kayıtlarında en sık karşılaştığımız davalardan biri, hayvan hırsızlarının çaldıkları hayvanları satmasından kaynaklanmaktaydı. Hayvanını kaybeden veya çaldıran şahıslar, bu hayvanlarını başkaları elinde bulduğunda kendisine teslimi talebiyle mahkemeye başvurmakta, umumiyetle şikâyet edilen şahıs iddiayı ret ederek dava konusu hayvanı bir başka kişiden satın aldığını belirtmekteydi. Ancak davacı, hayvanın kendisine ait olduğunu ispat edip mahkeme kararıyla geri alınca, hayvanı elinden alınan şahıs, şayet bunu satın almışsa, satıcıdan şikâyetçi olarak ödediği parayı talep etmekteydi. Meselâ 24 Safer 1300 (4 Ocak 1883) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi'ne tâbi Mülkviranı Karyesi'nden Hüseyin b. Ali, Dergezenli Mahallesi'nden Sûfi Mustafa b. İbiş'ten 132 kuruşa satın aldığı merkebine el konulunca, 132 kuruşu Sûfi Mustafa'dan talep etmiştir.⁹²¹ Sicil defterlerinde bu konudaki kayıtların fazlalığı söz konusu şekildeki hırsızlığın yaygın olduğunu göstermektedir.⁹²²

Kadı sicillerinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yaşanmış bazı hırsızlık olayları da mevcuttur. Meselâ 25 Zilhicce 1282 (11 Mayıs 1866) tarihli bir kayda göre, Ramazan Ayı'nın 28. gecesi saat sekiz civarlarında Teymurcu Pazarı'nda Halil bin Ömer'in bakkâl dükkânına girilerek, 800 kuruş miktarı akçe, 4 batman piring, 5 kıyye ceviz içi, altı kıyye nar, bir adet bakır leğen ve 4 kıyye tereyağı çalınmış, yapılan tahkikat neticesinde hırsızlık olayını Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Aro v. Usib ile Agob v. Makdisî Serkis'in gerçekleştirdiği anlaşılmıştır. Söz konusu kişilerin

⁹¹⁹ UŞS. 205/81-192.

⁹²⁰ UŞS. 226/144-302.

⁹²¹ UŞS. 226/123-249.

⁹²² Bu konuda sadece 206 numaralı defterde yer alan bazı kayıtlar için bkz. UŞS. 206/3-6; UŞS. 206/21-42; UŞS. 206/53-124; UŞS. 206/109-282; UŞS. 206/134-366; UŞS. 206/178-516; UŞS. 206/195-588; UŞS. 206/210-642; UŞS. 206/225-697; UŞS. 206/228-707; UŞS. 206/233-725; UŞS. 206/247-777; UŞS. 206/269-878; UŞS. 206/284-943; UŞS. 206/301-1024; UŞS. 206/301-1026; UŞS. 206/305-1045; UŞS. 206/318-1088; UŞS. 206/320-4; UŞS. 206/337-75; UŞS. 206/347-114; UŞS. 206/351-132; UŞS. 206/362-167; UŞS. 206/370-195; UŞS. 206/372-201; UŞS. 206/376-223; UŞS. 206/381-244; UŞS. 206/382-249; UŞS. 206/390-271; UŞS. 206/399-295; UŞS. 206/402-303; UŞS. 206/403-307; UŞS. 206/410-327.

hırsızlık yaptıklarını itiraf etmesinden sonra çalınan paralar ile eşyaların tazminine karar verilmiştir.⁹²³ Dikkat edilecek olursa, hırsızlık olayı Ramazan'ın 28. gecesini saat sekiz sularında gerçekleşmiştir ki bu vakit Urfa'da o tarihlerde iftar saatine denk gelmektedir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında vuku bulmuş bir diğer hırsızlık olayı ise 14 Rebiülevvel 1313 (4 Eylül 1895) tarihli bir belgeye aittir. Bu kayda göre, Ermenî Gençvânisoğlu Mıgırdiç'in Koltukçu Pazarı'ndaki dükkânından çalınan 2 top Halep kutnîsi, 4 top iplik ve 15 zir'a astarlık bez, pazarın bekçisi Hacı Said İbrâhim'in Boyahane civarındaki dükkânında bulunmuştur. Ancak Hacı Said, eşyaların haberi olmadan dükkâna atıldığını iddia etmiş ve eşyaları sahibine iade etmiştir.⁹²⁴

Bu dönemde gerçekleşen hırsızlık olaylarında, suçlu bulunan hırsızlar, ya çaldıkları malı iade etmiş veya kendilerinden, malın kıymeti tazmin ettirilmiştir. Meselâ 26 Recep 1290 (19 Eylül 1873) tarihli bir belgeye göre, Alaybeyizâde Hacı Müslüm Bey'in Kepirce Karyesi'nde bulunan buğday kuyusunu açıp içinden 21 kile 2 tımın buğday çalan, Yusuf b. Ahmed, Bayram b. Seydi, Salih b. Mustafa ve Hasan b. Mamo adlı kişiler olayın ortaya çıkmasından sonra çaldıkları her bir buğday kilesi için 250 kuruş ödemeyi kabul etmişlerdir.⁹²⁵

Hırsızlığın yer aldığı sicil davalarında, suçu sabit olan kimselere hapis cezasının verildiği belirtilmemiş olmakla birlikte, başkaca sebeplerle yer alan kayıtlarda ceza dâiresinin bazı hırsızlara hapis cezası verdiği anlaşılmaktadır. Meselâ 11 Rebiülevvel 1313 (1 Eylül 1895) tarihli bir belgede, Dergezenli Mahallesi'nde İslim bint Muşlu İsmail, şart-ı talâk vuku bulduğu gerekçesiyle açtığı davada, kocası Mehmed b. Abdülfettah'ın "*Eğer ben bu merkebi sirkat etmiş isem ve nezdimde ise 'iyâlim İslîm benden talâk-ı selâse ile mutallaka olsun deyü şart ve ta'lik eyledikten sonra merkeb sâhibi cezâ dâiresine müraca'atla bir müddet istintâkları ba'de'l-icrâ habs olunduğunu*" ifade etmiştir.⁹²⁶ Aynı şekilde 19 Muharrem 1309 (25 Ağustos 1891) tarihli benzer bir davada, Dergezenli Mahallesi'nden Aynzeliha bint Halîl, bir müddet

⁹²³ UŞS. 206/92-237.

⁹²⁴ UŞS. 218/61-750.

⁹²⁵ UŞS. 228/489-992.

⁹²⁶ UŞS. 218/78-782.

önce boşandığı kocası Bedir b. Şeyho'nun “*sirkat maddesinden dolayı üç sene mikdârı mahbûs*” tutulduğunu belirtmiştir.⁹²⁷

Hırsızlık davalarında, bu fiili işlediği sabit olan kimselere, tazmin ve hapis cezası dışında herhangi bir cezanın verilip verilmediği hususu açık değildir. Aslında şikâyete konu olan eşyanın veya kıymetinin sahibine iade edilmesi dışında herhangi bir sonuç sicillerde mevcut değildir. Bu durum hırsızlara hapis cezası dışında herhangi bir cezanın verilmediği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Kayıtlarda, bu dönemde hırsızlık sebebiyle el kesme cezasının verildiği herhangi bir dava tesbit edilemediğini özellikle belirtmemiz gerekmektedir.

İncelediğimiz dönemde çeşitli şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Urfa ve çevresinde çeşitli eşkıyalık ve gasp olayları da yaşanmıştır. Organize bir şekilde işlenen ve birçok kimseyi ilgilendiren bu suçları eşkıyalık başlığı altında ele alacağız. Ancak eşkıyalık kapsamında değerlendirilemeyecek bazı gasp, haksız müdahale ve benzeri fiillere burada temas etmekte fayda vardır. Mevcut şikâyetler, bilhassa satın alınan bağ, bahçe, tarla, arsa ve ev gibi gayrimenkullere daha önceki sahiplerinin veya onların vârislerinin müdahalede bulduklarını göstermektedir. Meselâ 9 Şevvâl 1284 (3 Şubat 1868) tarihli bir belgeye göre, Dergezenli Mahallesi'nden Yusuf b. Hüseyin, Bozâbâd Nâhiyesi Kızlar Karyesi'ndeki üzüm bağını 500 kuruşa Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Protestan Rumoğlu Karabet v. Âvânîs'e sattıktan sonra bu bağa müdahalede bulunmaya devam edince, Karabet mahkemeye müracaat ederek müdahalenin ortadan kaldırılmasını talep etmiştir. Satışa ve müdahaleye şahit olan bazı Müslümanların da şahitliğiyle, bağın Karabet'e ait olduğu anlaşıldıktan sonra söz konusu müdahale ortadan kaldırılmıştır.⁹²⁸ Bu konudaki kayıtlar, bazı insanların haksızca başkasına ait ev, arsa, tarla ve dükkân gibi gayrimenkullere, hayvanlara ve muhtelif eşyaya müdahalede buldukları sonucunu ortaya koymaktadır.⁹²⁹

⁹²⁷ UŞS. 222/133-222.

⁹²⁸ UŞS. 206/336-73.

⁹²⁹ UŞS. 226/113-226; UŞS. 228/239-270; UŞS. 228/218-210; UŞS. 228/190-111; UŞS. 228/358-593; UŞS. 226/354-746; UŞS. 228/130-397; UŞS. 226/115-231; UŞS. 226/314-658; UŞS. 228/239-267.

Bu konuda aile içinde yaşanan şikâyetleri de önemseyen şer‘î mahkemenin, kişinin mülkiyet hakkına riâyet edilmesi yönünde karar aldığı görülmektedir. 29 Cemâziyelevvel 1312 (3 Şubat 1868) tarihli bir kayıta, Gerz Mahallesi’nden Mehmed Hoca b. İshak, a‘mâ kardeşi Elif’e annesinden miras kalan bağ hissesini tereke taksiminden sonra gasp edince, Elif mahkemeye müracaat ederek gasp edilen hissesini geri almıştır.⁹³⁰ Kezâ 15 Receb 1300 (22 Mayıs 1883) tarihli bir belgede göre, Bozâbâd Nâhiyesi Sâf Karyesi’nden ‘Afe bint Numan, kocası Eyüb b. Oso’nun kendisine ait yedi koyunu gasp ettiği iddiasıyla davacı olunca mahkeme söz konusu koyunların ‘Afe’ye iade edilmesine karar verilmiştir.⁹³¹

4- İdarecilerle İlgili Şikâyetler

Bu dönemde Urfa mutasarrıflarının sıkça görevden alındığını ve 50 yıllık dönem boyunca 33 mutasarrıfın göreve geldiğini daha önce belirtmiştik. Sicillerde bu mutasarrıflardan Ahmed Bican Ağa’yla ilgili çeşitli şikâyetler dolaylı bir şekilde sicillere de yansımıştır. Meselâ 21 Ramazan 1272 (26 Mayıs 1856) tarihli bir belgede, Birecik Kazâsı Koca Ali Karyesi’nden Abdi b. Ramazan, birkaç ay önce elinden gasp edilen kısrağını mülâzım Ahmed Ağa b. Yahya Ağa’da görünce talep etmiş, Ahmed Ağa da Urfa Mutasarrıfı Ahmed Bican Paşa’nın sekiz ay önce kısrağı kendisine “şimdilik suvar ol” diyerek hediye ettiğini ifade etmiştir. Ancak şahitlerin ifadesi üzerine at, Abdi’ye teslim edilmiştir.⁹³² Kezâ 17 Receb 1272 (24 Mart 1856) tarihli bir belgede asâkir-i muvazzafadan Hünâdî Ali b. Hasan, birkaç ay önce Suruç Kazâsı Müdürü Hacı Mekkî Efendi’nin, kendisinden “*cebren ahz u zabt ittiği*” kısrağı, Sergerde Tosun Ağa b. İbrâhim’de görünce talep etmiştir. Sergerde Tosun Ağa ise, kısrağı sekiz ay önce Bican Paşa’dan 5000 kuruşa satın aldığını ifade etmişse de, şahitlerin beyanı üzerine kısrağı, Ali’ye teslim edilmiştir.⁹³³ Bu kayıt, hiç şüphesiz Suruç Kazâsı Müdürü Hacı Mekkî Efendi’nin, Hünâdî Ali’den gasp ettiği kısrağı, Bican Paşa’ya satmış veya hediye etmiş olma ihtimalini akla getirmektedir.

⁹³⁰ UŞS. 219/283-443.

⁹³¹ UŞS. 226/187-402.

⁹³² UŞS. 205/97-230.

⁹³³ UŞS. 205/79-183.

1277 (1860/1861) yılında yapılan arazi tapulaştırması esnasında, bazı devlet görevlilerinin halktan vergi adı altında fazla para aldığı ve bu paraların bir kısmını zimmetlerine geçirdiği iddia edilmiştir. Meselâ 2 Zilhicce 1293 (19 Aralık 1876) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Bağlıca Karyesi'nden Mahmud Kâhya b. Hasan, 1277 senesinde, köylerinde yapılan arazi tapulaştırılmasında dönemin tapu kâtibi Cemil Efendi b. Mustafa'nın kendisinden vergi adı altında 3.000 kuruş aldığını ancak bu miktarın yarısını hazineye teslim edip geri kalanını zimmetine geçirdiğini iddia etmiştir. Ancak şer'î mahkeme olay üzerinden 16 sene geçtiğini belirterek davayı reddetmiştir.⁹³⁴ Köylerde devlet adına vergi toplayan muhtârların, bazı zamanlarda haksızlık yaptığı ve topladığı vergilerin bir kısmını zimmetine geçirdiği iddia edilmiştir. Meselâ 27 Rebiülahir 1286 (6 Ağustos 1869) tarihli bir kayıta, Döğerli Nâhiyesi'ne bağlı Mecrihan Karyesi sakinleri, köy muhtârı Bedir b. Abdi Ağa'nın, kendilerinden 1277 (1860/1861) senesinde askerler için 8 kile arpa, 1279 (1862/1863) yılında fırıncılara verilmek üzere 3 kile hinta ve kâim akçesi olarak 1600 kuruş vergi topladığını ancak bu vergilerde haksızlık yaptığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.⁹³⁵ Benzer şikâyetlerin öşür ve çeşitli vergiler toplayan mültezimler için de yapıldığı görülmektedir. Meselâ 15 Cemâziyelevvel 1306 (17 Ocak 1889) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, şehrin çeşitli çarşılarından 13'ü Müslüman, 53'ü gayrimüslim toplam 66 esnâf, Mültezim Ali Hüsnuzâde Halîl Efendi'nin kendilerinden fazla vergi aldığı iddiasıyla vekil tayin edip şikâyet için mahkemeye müracaat etmişlerdir.⁹³⁶

B-GENEL AHLAKA AYKIRI FİLLER

İncelediğimiz Urfa Sicilleri'nin bazı belgelerinde, İslâm'ın temel prensiplerine ve toplumun genel ahlakına aykırı fiillerin işlendiği şeklinde şikâyetler mevcuttur. Bu davalarda, bazı kız kaçırma ve tecavüz olaylarının gerçekleştiği görülmektedir. Meselâ 27 Safer 1304 (25 Kasım 1886) tarihli bir belgede, Dergezenli Mahallesi'nden olup babası Mahmud Efendi ile birlikte Bozâbâd Nâhiyesi Maşuk Karyesi'ne giden Zeliha'nın, burada köyün çobanı İbrâhim tarafından, rızâsı olmadan Siverek Kazâsı Kök

⁹³⁴ UŞS. 210/38-213.

⁹³⁵ UŞS. 206/14-23.

⁹³⁶ UŞS. 221/272-3.

Musa Karyesi'ne kaçırıldığı ve İbrâhim'in tecavüzüne uğradığı bizzat ifadesinden anlaşılmaktadır.⁹³⁷ Kezâ 27 Safer 1308 (12 Ekim 1890) tarihli bir vekâlet belgesinde, Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Muntehiye bint Hacı İmâm, Hatice ve Şa'ra adında iki kadının kendisini kandırarak şehir dışına çıkarttıklarını, orada Kadir b. Eyüb'e teslim ettiklerini, onun da kendisini kaçırıp tecavüz ettiğini belirterek şikâyetçi olmuş ve dava açılması için Artin v. Estibân'a vekâlet vermiştir.⁹³⁸

Zina ve tecavüz konusunda şehirdeki gayrimüslimlerden mahkemeye yansıyan herhangi bir şikâyet bulunmamasına rağmen, benzer gayrimeşru durumların onlar arasında da bulunduğu görülmektedir. Nitekim daha önce başka bir vesileyle zikrettiğimiz 1 Recep 1272 (8 Mart 1856) tarihli bir belgede, ölü doğup Çirkâp Kuyusu'na atılan bir cenin dolayısıyla mahkeme huzurunda ifadesi alınan Meşârikiye Mahallesi'nden Ebe Ayşe bint İlbeyi, yaptığı kavga sonucu çocuğunu düşüren bekâr Katolik kadına, çocuğun kimden olduğunu sorduğunu ancak cevap alamadığını ifade etmiştir.⁹³⁹

Kadı sicillerinde, Urfa toplumundaki bazı Müslüman kimselerin içki içtiği ve kumar oynadığı dolaylı olarak yer bulmuştur. Daha önce boşanma bahsinde belirttiğimiz üzere, bazı erkekler, “*şürb-i hamr ider isem zevcem benden boş olsun*”,⁹⁴⁰ yahut “*kumar oynarsam zevcem benden boş olsun*” diyerek şart-ı talâkta bulunmuş,⁹⁴¹ şartın gerçekleşmesinden sonra da boşanma vaki olmuştur. Söz konusu kayıtlara ilişkin daha önce çeşitli belgelerden misâller verdiğimiz için burada aynı davaları tekrar etmek istemiyoruz. Ancak bu kayıtlarla ilgili birkaç hususun altını çizmekte fayda görüyoruz. Öncelikle içki ve kumar konusunda şart-ı talâk eden kocaların, boşanma öncesinde böyle bir söz vermiş olması, muhtemelen bu fiilin gerçekleştirilmesinden sonra olmuştur. İkinci olarak, böyle bir sözden sonra kadınların, şartın vukuuna binâen

⁹³⁷ UŞS. 227/89-601.

⁹³⁸ UŞS. 221/490-214.

⁹³⁹ UŞS. 205/68-159.

⁹⁴⁰ UŞS. 206/169-473; UŞS. 208/69-644.

⁹⁴¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hekimdede Mahallesi'nden Zaptiye Ömer b. Eyüb, kumar oynadığı için eşi Ayşe bint Kürkçü Ali'nin talebi üzerine mahkeme tarafından şart-ı talâk vukuuna binâen boşamaya hükmedilmiştir. Söz konusu belgede Hüseyiniye Çarsısı'nda bulunan kahvede Ramazan ayında da dâhil olmak üzere kumar oynadığı anlaşılmaktadır. UŞS. 222/127-213.

boşanma için mahkemeye başvurmuş olması, aynı fiillerin tekrar edildiğini göstermektedir. Kaldı ki, bazı erkekler de boşanma davası sürecinde tekrar içki içtiklerini zaten itiraf etmişlerdir.⁹⁴² Dolayısıyla bu dönemde yaygın olmasa da, şehirdeki bazı kimselerin içki içtiği ve kumar oynadığı sosyal bir vakıadır. Ancak içki ve kumar nedeniyle gerçekleştiren boşanmalar, ailelerin ve doğal olarak da toplumun bu kötü alışkanlıkları hiçbir şekilde mazur görmediğini ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi Osmanlı mahkemelerinde hükümler, İslâm hukukunda olduğu gibi çoğunlukla şahitlerin ifadeleri üzerine bina edilmekteydi. Bu durum şahitlerin hâlini, bir başka ifadeyle tezkiyesini önemli kılmaktaydı. Kadı sicillerinde şahit tezkiyeleri üzerinde önemle durulmuş ve halleri kayıtlara geçirilmiştir. Bu kayıtlarda, şahitlere itham edilip ispatlanan ve şahitliğe engel olduğu görülen fiiller, toplumsal hayatta var olan ve toplum nezdinde hoş karşılanmayan bir takım fiillerin varlığını da işaret etmektedir.

Çeşitli davalarda şahitlikte bulunan kimselerin içki içtikleri iddia edilmiştir. Meselâ 12 Cemâziyelahir 1316 (28 Ekim 1898) tarihli bir belgede, Dergezenli Mahallesi'nden Ayşe bint Eyüb ile İmâm b. Bedir arasındaki boşanma davasında, Ayşe lehinde şahitlik yapan, Câmî Kebîr Mahallesi'nden Dede'nin oğlu Mahmud, Köşker Ahmed b. Halîl ve Bağbancı Halîl b. Bedir'in "*Ayşe'nin üvey babasıyla şurb-i hamr ettikleri*" iddia edilmiştir. Mahkeme şahitler için bu konuda herhangi bir tahkikata gerek duymadan iddiayı "*iltifâta şâyân bulmayıb*" nazarı itibara almamıştır.⁹⁴³ Bu durum, şer'î mahkemenin içki içtiği iddia edilen kimselerle ilgili herhangi bir tahkikata gerek duymadan şahitliklerini kabul ettiğini göstermektedir.

Şahitler için iddia edilen ve toplum hayatında hoş karşılanmayan fiillerden biri de, kumardır. Nitekim 24 Rebiulevvel 1306 (28 Kasım 1888) tarihli bir kayıta, Harran Nâhiyesi Hancağız Karyesi'nden Çoban b. Sadık ile eşi 'Amûşe bint Hüseyin arasındaki boşanma davasında şahitlik yapan Ali b. Hamo ile Ramo b. Ahmed'in, "*kizb ile ma'rûf,*

⁹⁴² Meselâ 4 Rebiulevvel 1297 (15 Şubat 1880) tarihli bir belgede, Hamdi b. Muskî, bir daha içki içmemek üzere şartı talâk etmiş ancak bir müddet sonra tekrar içtiği sabit olmuştur. Karısının boşanma talebiyle açtığı davada da bu fiili tekrar işlediğini itiraf etmiştir. UŞS. 208/69-644.

⁹⁴³ UŞS. 216/353-877.

parayla kûmâr oynâr, târiki's-salât olup aslâ namâz kılmâz ve ramazân-ı şerîfde oruç tutmaz” oldukları iddia edilmiş, başvuru şahitlerin iddiayı onaylaması üzerine şahitlikleri reddedilmiştir.⁹⁴⁴ Kezâ 25 Şaban 1316 (8 Ocak 1899) tarihli bir belgede Bozâbâd Nâhiyesi Karaköprü Karyesi'nden Zeliha bint Mehmed Ağa ile Ali b. Molla İbrâhim'in boşanma davasında, Ali lehinde şahitlik eden Veli b. Veli ile Osmân b. Ahmedin kizb ile meşhur olup parayla kumar oynadıkları iddia edilmiş, mahkemece yapılan tahkikat neticesinde şahitlikleri red edilmiştir.⁹⁴⁵

İçki ve kumar konusunda şu hususu belirtmekte fayda vardır. Urfa Şer'îye Mahkemesi içki içtiği veyahut kumar oynadığı iddia edilen şahitlerle ilgili herhangi bir soruşturma açmamış, bu fiilin gerçekleşip gerçekleşmediğinin tahkikatını yaptırmamıştır. Davalarda, sadece kizb ile meşhur olduğu veya yalan söylediği iddia edilen kimselerin durumu araştırılmış ve yalan söylediği tesbit edilenlerin şahitlikleri kabul edilmemiştir. Burada, yalan şahitlikte bulunan kimselere, şahitliğinin reddi dışında herhangi bir cezanın ve yaptırımın uygulandığı da görülmemektedir.

Kadı mahkemesine yansıyan çeşitli şikâyet ve kayıtlar, bazı iftira hâdiselerinin yaşandığını göstermektedir. Meselâ 18 Zilhicce 1283 (23 Nisan 1867) tarihli bir belgede, Yusuf Paşa Mahallesi'nden Hanım bint Mehmed bin Hacı Ali Kürdî, kocası Bedir b. Hacı Hasan ile kaynanasının, öldürülen görümcesinden kendisini sorumlu tutarak iftira ettiklerini ve hattâ 80 gün kadar evde hapsedtiklerini belirtmiştir.⁹⁴⁶ 7 Şaban 1262 (31 Temmuz 1846) tarihli bir belgede ise Sırrın Karyesi'nde kocasını aldattığı şeklinde iftiraya uğrayarak birkaç gün başka yerde saklanan Senem bint Veli'nin, Urfa ileri gelenlerinden el-Hâc Fazlullah Efendi'nin kefil olması üzerine evine dönebildiği yer almaktadır.⁹⁴⁷ Değişik tarihlerde farklı şahıslarca yapılan şikâyetlerde, Yusuf Paşa Mahallesi'nden dava vekili Osiki Osmân b. Veli Kâhya'nın, yalan, iftira ve

⁹⁴⁴ UŞS. 221/242-811.

⁹⁴⁵ UŞS. 216/388-953.

⁹⁴⁶ UŞS. 206/193-574.

⁹⁴⁷ “*Karye-i Sırrın sâkinlerinden Senem bint Veli nâm mer'e ne'ûzu billâh iftiraya düçâr olup havfından çend rûz mahalle ahâlisi tarafından emâneten vaz' olundukta bâ-irade-i kâimmakâm kefile rabtla zevci Hamza bin Âşir nâm kimesneye teslim olacağından, cümle âzâ-yı meclis şehâdetleri ile mer'e-yi merkûmeye ber-vechile kasd-i garazla katl ve bi-ğayri hakkın darb ve te'addî olunmamasına Urfa hânedanından faziletlu el-Hâc Fazlullah Efendi kefil olduğu*”, UŞS. 204/151-265.

kovuculukla bazı davalara müdahale ettiği ihbar edilmiş ve kendisinin mahkeme heyetince dinlenilmemesi istenmiştir.⁹⁴⁸

Nâdirattan olmakla birlikte çeşitli davalarda, parayla yalancı şâhitlik ederek, bir tarafı haksız olduğu halde haklı çıkarmaya çalışanlar da görülmektedir. Meselâ 12 Cemâziyelahir 1316 (28 Ekim 1898) tarihli bir belgeye göre, Döğerli Nâhiyesi Nalçıhan Karyesi'nden İmâm ile Dergezenli Mahallesi'nden Ayşe'nin boşanma davasında, Ayşe lehinde şâhitlik yapan Câmi Kebîr Mahallesi'nden Bağbancı Halîl ile Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Ahmed'in ikişer mecdiyeye yalancı şâhitlik yaptıkları iddia edilmiş, mahkeme tarafından yapılan tahkikat neticesinde iddianın doğru olduğu anlaşılmış ve her iki şahidin şâhitliği de geçersiz sayılmıştır.⁹⁴⁹ Dolayısıyla daha önce de belirttiğimiz gibi, incelediğimiz dönemdeki Urfa Şer'îye Mahkemesi, şâhitlerin tezkiyesinde toplumun genel ahlakına veya dinin emirlerine aykırı olan fiilleri şâhitliğe engel bir husus olarak görmemiş ancak davanın adil bir şekilde neticelenmesi açısından “yalancı şâhitlik” ithamlarını titizlikle tahkîk ettirerek gerektiğinde bazı kimselerin şâhitliğini reddetmiştir.

C- EŞKIYALIK HAREKETLERİ

Arapça “şekâvet” kelimesinden türetilen eşkıya; bahtsız, fena hareketli, haylaz, cani, haydut, yol kesen, anlamlarına gelen şakî kelimesinin çoğuludur. Lügatte; dağ hırsızları, haydutlar şeklinde açıklanmıştır.⁹⁵⁰ 1263 (1847) tarihli bir fermânda, eşkıya olarak nitelendirilecek kimselerin kimler olduğu hususuna açıklık getirmek maksadıyla, kat'ı tarik'in şumulüne giren suçların açık tanımı yapılmıştır. Buna göre eşkıyalık; “*Bir kimesne veya daha ziyâde kimesneler, silâh veya değnek ve sopa veya hacar-i kebîr misillü olan isti'maliyle yolculara ve sâir âcize-i 'ibâda zarar hasar isâline sa'y ya'nî halkın malını gasbetmekliği kâr ve menfâ'ât 'addederek şunu bunu soyup malını almak ve hânesini basup yağma ve gârat eylemek ve katl-i nefş etmek misillü habesât-ı uz mânın icrâsi*” şeklinde tarif edilmiştir.⁹⁵¹ Bu belgede dikkat çeken husus, eşkıyalık ile

⁹⁴⁸ UŞS. 204/110-189.

⁹⁴⁹ UŞS. 216/353-877.

⁹⁵⁰ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, s. 118; Develioğlu, **Lûgat**, s. 238, 977.

⁹⁵¹ UŞS. 204/40-64.

hasımlıktan kaynaklanan ev basma, darp etme, öldürme gibi çeşitli fiili saldırıların birbirinden ayrılmış olmasıdır. Her türlü zarar verici fiilin eşkıyalık kapsamında değerlendirilmediği, ancak yukarıda zikredilen fiilleri alışkanlık haline getiren ve bundan bir menfaat elde eden kimselerin eşkıya olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Bu şekildeki bir tanımlama, suçun tesbiti ve verilecek cezanın ayırımı için önem arz etmektedir.

İncelediğimiz dönemde, bugünkü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleşen ve şer'îye sicillerine yansıyan eşkıyalık olaylarının merkezinde genellikle aşîret olgusu vardır. Bazen belli aşîretlerin isyan ederek eşkıyalık faaliyetlerine giriştiği bazen de aşîretlerden güç alan bazı şahısların, böyle bir yola tevessül ettiği görülmektedir. Bölgede gerçekleşen ve çoğu aşîretler arasındaki dengeden kaynaklanan olayların, halkın malına, canına zarar vermek, ahâlinin sahip olduğu hayvan ve eşyayı gasp etmek suretiyle eşkıyalık halini aldığı tesbitinde de bulunmak gerekir. Mahkemeye intikal eden kayıtlara göre, bu dönemde Urfa ve çevresi; Şemmer, Aneze, Berâzî, Sâbih Aşîretleri'nin bir takım isyan ve talanlarıyla bazı münferit eşkıyalık olaylarına maruz kalmıştır.

Devlet tarafından bastırılan isyan ve eşkıyalık faaliyetleri sonunda isyancı ve eşkıyanın sahip olduğu her türlü eşya ve mala el konulmuş, bunlar öncelikle yapılan askerî harcamalar için kullanılmıştır. Nitekim 9 Safer 1272 (21 Ekim 1855) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Suruç'ta Yunus Paşa etrafında toplanan Berâzî Aşîreti isyan edip ahâliye zarar verince bölgeye asker sevk edilmiş, isyanın bastırılmasından sonra, firarilerin malları müsadere edilerek satılmıştır. Elde edilen 22.556 kuruş, isyanda yapılan askerî harcamalar için kullanılmış arta kalan 876 kuruş Suruç'taki piyadelere istihkak olarak dağıtılmıştır. Ayrıca isyan esnasında çıkan olaylarda Urfalı Şeyho, Harputlu Mustafa ve Gergerli Hüseyin adlı 3 asker ölmüş 7 tanesi de yaralanmıştır. Ölen askerlerin ailelerine 2.500'er kuruş diyet ödenmiştir.⁹⁵²

İncelediğimiz dönemdeki en büyük eşkıyalık hareketi 1287 (1871) yılı ilkbaharında meydana gelmiştir. Şemmer Aşîreti ve ona katılan eşkıyalar, Suruç'tan

⁹⁵² UŞS. 205/35-75.

başlayarak Urfa'nın güneyinde Harran bölgesinin içinde bulunduğu havzadan Mardin, Nusaybin taraflarına doğru birçok yerleşim yerini talan etmişlerdir. Bu isyan ve eşkıyalık hareketinden, Dögerli ve Harran Nâhiyeleri kırsalında yaşayan köylü halk ile mevsim gereği hayvanlarını meralarda otlatan göçebe kabîleler son derece etkilenmiş, eşkıyalar birçok insanın malına ve hayvanlara el koymuştur.⁹⁵³ Bölgeye çok sayıda askerin sevk edilmesinden sonra eşkıyalık hareketi bastırılarak el konulan hayvanlar geri alınmış ve beytûlmâlde muhâfaza edilmiştir. Zarara uğrayan ahâli, gasp edildikten sonra devlet tarafından el konulan hayvanlarının iade edilmesi için şer'î mahkemeye müracaat ederek iade talebinde bulunmuştur. 220 numaralı sicil defterinde, olaydan etkilenen yüzlerce insanın hayvanlarını talep ettiği görülmektedir.

Umumiyetle Şemmer Aşîreti'nin içinde bulunduğu eşkıyalık hareketleri, genellikle Suruç, Türkmen Cüllâbı ve Harran bölgelerini içine alan Urfa'nın güney-batı hattında gerçekleşmiştir. Aynı aşîret 1290 (1873/1874) ve 1303 (1885/1886) yıllarında bölgedeki Sâbih Aşîreti ile birleşerek şehir etrafındaki bazı köylere saldırmış, ahâlinin malına ve canına zarar vermiştir.⁹⁵⁴ 1272/1273 (1886/1887) yıllarında gerçekleşen Aneze Aşîreti İsyanı'nda ise, bir kısım halkın malı talan edilmiş, hattâ bölgeye sevk edilen askerî birliğin başındaki yüzbaşı, eşkıyalar tarafından öldürülmüştür.⁹⁵⁵ Söz konusu aşîretlerin dışında, etrafına topladığı birkaç kişiyle eşkıyalık yapanlar da mevcuttur. Meselâ 13 Zilkâde 1302 (24 Ağustos 1885) tarihli bir vekâlet kaydında, Harran Nâhiyesi Kantara ve Tel-Şenân karyelerinden ve Ne'îmî Aşîreti mensuplarından Mar'aş, Ahmed ve Abdullah adlı kimseler, Şemîr Aşîreti Şeyhi Ferhan Paşa'nın oğlu Abdülaziz'in, on iki süvâr ile gelip köylerinin meralarındaki develerini gasp edip Habur Kazâsı'na götürdüğünü ve burada yakalandığını haber aldıklarını belirterek, el konulan develerinin kendilerine teslimi için vekâlet vermişlerdir.⁹⁵⁶

⁹⁵³ UŞS. 220/23-654; UŞS. 220/27-660; UŞS. 220/29-662; UŞS. 220/37-674.

⁹⁵⁴ UŞS. 227/19-434.

⁹⁵⁵ UŞS. 205/178-425.

⁹⁵⁶ "...Zor ve Rakka bâdiyelerinden konar ve göcer makûlesinden olup kabâil-i 'Arâb'dan Şemîr Şeyhi Ferhân Paşa'nın oğlu Abdül'azîz nâm kimesne on iki süvârî ile gelüp karyelerimiz mer'âlarından birimizin on bir birimizin beş ve birimizin dahi on üç re's develerimizi ki cem'an yirmi dokuz re's develerimizi nehb edüp Zor Sancâğı'na tâbi' Habûr Kazâsı'nda kâ'in Şerâbî 'Aşîreti'nden Hâmân nâm kimesne hânesine götürmüş ve orada sâkin iken Zor Sancâğı'nda mukîm 'Asâkir-i Kâimmakâm Halîl Bey haber alup mezkûr develeri merkûmun yedinden ahz ile Zor Sancâğı hükûmetine teslim itmiş olduğu

Meydana gelmiş olan eşkıyalık hareketlerinin sebep ve sonuçlarıyla, devletin olaylar esnasında aldığı idarî ve askerî tedbîrleri, her zaman kadı sicillerinde bulmak mümkün olmamaktadır. Ancak bu konudaki bazı kayıtlar, yakalanan elebaşların çeşitli şekillerde cezalandırıldığını göstermektedir. Nitekim 5 Safer 1290 (4 Nisan 1873) tarihli bir belgeye göre, 1289 (1872) yılında Ağcakale Karyesi'nde Şemmer Aşîreti'nin bazı mensuplarınca gerçekleştirilen eşkıyalık hareketi, bölgeye sevk edilen askerî birlikler tarafından bastırılmış, isyan esnasında tercümanlık için orduda bulunan Rakkalı Ali Onbaşı'yı öldüren isyan lideri 'Acel b. Sûrî daha sonra yakalanarak Urfa'da hapsedilmiştir. Olayın duyulmasından sonra mahkemeye müracaat eden Ali Onbaşı'nın yakınları, 'Acel'in kısas ile cezalandırılması için talepte bulunmuş, şâhitlerin ifadeleri doğrultusunda 'Acel için kısas cezasına hükmedilmiştir.⁹⁵⁷

Sicillerde yer alan bazı şikâyetler, şehir etrafında zaman zaman münferit eşkıyalık hâdiselerinin yaşandığını göstermektedir. Meselâ 23 Cemâziyelahir 1298 (25 Mart 1881) tarihli bir belgeye göre, Halep'ten Urfa'ya gelmekte olan Musevî Nesim Kasab v. Farac, İshak v. Kayyum ile Ermenî Kivo v. Nirso'nun yolu, eşkıyalar tarafından kesilerek bazı eşyaları gaspedilmiştir.⁹⁵⁸ Bu şekildeki bireysel eşkıyalık olaylarının çeşitli zamanlarda şehrin değişik taraflarında vukua geldiği görülmektedir.⁹⁵⁹ Bu konudaki kayıtlar, görevliler ile halk arasında bazı yanlış anlamaların yaşandığını da göstermektedir. Nitekim 3 Cemâziyülevvel 1314 (30 Eylül 1897) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Tebir Karyesi'nden Siverek'e atla giden Ruka b. Hüseyin'in oğlu Hamdi ile Davud el-Hasan'ın yolu, Başkırık Mehmed Çavuş tarafından kesilerek eşkıya oldukları zannıyla atlarına el konulmuştur.⁹⁶⁰ Çavuşun eşkıyadan zannederek ata el koyması, eşkıyalığın bölgede yaygınlığını göstermektedir. Aynı şekilde, yakalanan eşkıyaların malları ile birlikte devlete teslim edildiğini göstermektedir.

istimâ' olunmağla mezkûr yirmi dokuz re's develeri 'ayni kâ'im ise 'aynen müstehlik ise kıymeti vâzî 'u'l-yed olanlardan taleb ve da 'vaya ve ahz ve kabza...' , UŞS. 227/229-5.

⁹⁵⁷ UŞS. 228/391-710.

⁹⁵⁸ UŞS. 208/277-71,73.

⁹⁵⁹ UŞS. 220/55-702; UŞS. 220/145-852.

⁹⁶⁰ UŞS. 218/287-326.

Kadı sicillerindeki fermânlar, Osmanlı'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında, devlet otoritesini zayıflatan ve halka zarar veren eşkıyalık hareketleri için bazı tedbîrler aldığını ortaya koymaktadır. Meselâ 13 Safer 1269 (26 Kasım 1852) tarihli belgede, şehirlerin etrafında yolları kesip yolcuların mallarını gasp ederek onlara zarar veren eşkıyalara izin verilmemesi emredilmiş, bu maksatla yolları kontrol eden zâbitlere, eşkıyalarla karşılaşmaları durumunda onları yakalama, kaçmaya yeltenmeleri durumunda da vurma yetkisi verilmiştir.⁹⁶¹ Urfa ve çevresinde ortaya çıkan eşkıyalık hareketlerine merkezi hükümet tarafından bir takım hususî tedbîrlerin alındığı da olmuştur. Bilhassa bu tür olayların sık görüldüğü Harran bölgesinin korunması amacıyla 1861 senesinde Harran merkezinde 200 askerin yerleştirileceği bir kışla yapılması ve eşkıyalık olaylarına karışan aşîret ya da aşîret mensuplarının, buldukları yerlerden alınarak vilâyet içindeki başka köy ve kasabalara yerleştirilmesi kararı alınmıştır.⁹⁶²

V- YETİM VE KİMSESİZLERİN KORUNMASINA YÖNELİK TEDBİRLER

A- VASİ TAYİNİ

İslâm'a göre küçük çocuklar, fiziksel ve ruhsal açıdan hayatlarını tek başına idame ettirmede yetersiz olduklarından bakım ve gözetimlerinin, büyükleri tarafından yapılması icab etmektedir. Velâyet ve vesâyet olarak düzenlenen bu husustaki sorumluluk, çocuğun babasına, hayatta olmaması durumunda ise baba tarafından dedesine bırakılmıştır. Genel olarak çocuğun okutulması, tedavi ettirilmesi, yaşı gelmişse evlendirilmesi gibi şahsının korunmasıyla ilgili tasarruflara velâyet, bu konudaki temsilcisine de velî denmiştir. Vesâyet kavramı ise daha ziyâde çocuğa ait malların korunması ve idaresi için kullanılmış, bu yetkiyi elinde bulunduran kişiye de vasî denmiştir. Vasîyi tayin etme hakkı, öncelikle babaya, onun yokluğunda ise dedeye ait olduğundan, kendileri hâl-i hayatta bir vasî tayin etmişlerse, vefâtlarından sonra tayin edilen kimse küçüğün vasîsi kabul edilmektedir. Ancak bu konudaki sorumluluk

⁹⁶¹ "...Sirkat kasdiyle ve sû-i niyyetle şunun bunun hânesine giden eşhâsın dahi şer'-î şerîfin mesâğı olduğu üzere ashâb-ı hâne tarafından silâh ile def'-i mâzarratlarına me'zûniyet virilmesi...", UŞS. 205/4-5.

⁹⁶² Üner, *Aşîret, Eşkıya ve Devlet*, s. 155.

için herhangi bir kimseyi tayin etmeden vefât etmişlerse kadı, çocuğun vesâyeti için emin bir kişiyi vasî tayin etme salâhiyetine sahiptir.⁹⁶³ Bu yüzden mahkeme huzurunda yapılan vasî tayinlerinde, söz konusu çocuklar için “*min kibel-i ebû ceddû vasîden kimesnesi olmamağla*” ifadesi kullanılmıştır.⁹⁶⁴ Elimizdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı’da, çocuğun baba ve baba tarafından dedesi dışındaki anne, abi, abla, amca, dayı, nine ve anne tarafından dede dâhil olmak üzere tüm vasîlerinin tayini, şer’î mahkeme huzurunda yapılmış ve bu tayinler kadı defterlerinde kayıt altına alınmıştır.

İncelediğimiz kadı sicillerindeki iki belgede, baba hayatta olduğu halde çocuklarına vasî tayini yapılmıştır. 18 Rebiulevvel 1311 (29 Eylül 1893) tarihli ilk kayıta, Kubbe Mescid Mahallesi’nden küçük yaştaki Şeyh Ahmed’e, babası Hacı Kâmilzâde Hacı Hasan Ağa’nın “*hiyânet ihtimâli gâlib olduğu*” gerekçesiyle dayısı Hacı Fazlullah Efendi vasî tayin edilmiştir.⁹⁶⁵ 5 Cemâziyelahir 1276 (30 Aralık 1859) tarihli bir kayıta ise, Hacı Yâdigâr Mahallesi’nden Ahmed b. Köçek’in çocukları Mehmed ve Rahime’ye, annelerinin vefâtından sonra yatalâk haldeki babalarının vesayeti hakkıyla yerine getiremeyeceği düşünülerek dayıları Halil b. Bakkâl Hafız vasî tayin edilmiştir.⁹⁶⁶ Bu kayıtlardan hiç şüphesiz Osmanlı’da vasîlik müessesenin şekli olmadığı, gereklerinin yerine getirildiği bir müessesese olduğu ve işlerliğin aksayacağı durumlarda devletin çocukların hakları için başkaca tedbîrler aldığı anlaşılmaktadır.

Urfa Kadı Sicilleri’ndeki vesâyet tayinlerinde çocuğun, vasîye ihtiyacı olduğu belirtildikten sonra, öncelikle vasî tayin edilecek kimseye görevleri hatırlatılmıştır. Bu kişi, mahkeme huzurunda anılan görevleri kabul ettiğini beyan ettikten sonra, kadılık vasîliği onaylamıştır. Çocuğun geçiminin malından sağlandığı bu süreçte vasî, çocuğun malını ve haklarını muhâfaza etmekten sorumlu tutulmuş, gerektiğinde miras hissesinin muhâfazası, alacaklarının talep edilmesi, gayrimenkullerinin kiraya verilmesi veyahut satılması onun denetiminde gerçekleştirilmiştir.⁹⁶⁷ Vasînin ihtiyaç halinde, çocuğun

⁹⁶³ Karaman, **İslâm Hukuku**, I, 253-254; Erbay, **Küçüklerin Himayesi**, s. 163; Şevket Topal, “Korunmaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi Açısından İslâm Hukûkunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2006, VI/3, 263-264.

⁹⁶⁴ UŞS. 210/76-306; UŞS. 220/45-686; UŞS. 226/378-800.

⁹⁶⁵ UŞS. 219/19-50.

⁹⁶⁶ UŞS. 205/241-555.

⁹⁶⁷ UŞS. 211/95-937.

geçimi de dâhil olmak üzere malı üzerinde yapacağı tasarrufların tümü için mahkemeden izin alması zorunlu kılınmıştır. Çocuğun rüşdüne kadar devam eden bu sorumluluk için tayin edilecek kimselerin, toplum içindeki güvenilir kimselerden olmasına özen gösterilmiş, ehliyet, emânet ve istikâmet şartlarının yanı sıra “*umûr-i vesâyeti ru’yete kâdir*” olup olmadığına bilhassa önem verilmiştir.⁹⁶⁸

Sicillerde yer alan vasî tayinlerinde vasînin, çocukla akrabalık bağının bulunup bulunmadığı umumiyetle kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar, baba ve dedenin vefâtından sonra, çocuk için sorumluluğu kimlerin üstlendiğinin belirlenmesi ve bu konuda toplumdaki genel örfü yansıtması bakımından önemlidir. Biz de Urfa şehir merkezinde ve kırsalında kendisine vasî tayin edilen Müslüman-gayrimüslim çocuklara ait tayinlerden rastgele 100’er tane kayıt seçerek söz konusu durumu tesbit etmek istedik. Çocuklarla herhangi bir akrabalık bağı zikredilmeyen vasîleri de yabancı olarak gösterdik. Ayrıca kırsalda yaşayan gayrimüslimlere ait kayıtlar sınırlı olduğundan, bu kimseler için sadece bulabildiklerimizi değerlendirdik. Bu ilkeler çerçevesinde elde ettiğimiz sonuçlara göre, Urfa toplumunda çocuklara, umumiyetle öncelikle anneleri, daha sonra da amcaları ve ağabeylerinin vasî tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda hazırladığımız istatistik şu sonuçları ortaya çıkarmıştır:

Vasî Tayin Edilen Kişinin Çocuğa Yakınlığı	Müslüman				Gayrimüslim			
	Şehir		Kırsal		Şehir		Kırsal	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Anne	33	38	42	43	49	67	7	3
Amca	17	15	19	22	14	7	2	
Abi	11	12	22	16	4	4	2	
Dayı	5	10	2	2	3	3	4	5
Abla	13	2	1	2	1	3		
Diğer akraba	9	4	7	7	9	9		
Yabancı	12	19	7	8	20	7	2	
Toplam	100	100	100	100	100	100	17	8

Osmanlı’nın tüm bölgelerinde rastladığımız vasî tayin kayıtları içerik ve şekil olarak birbirine benzer olduğundan bu kayıtlar üzerinde fazlaca durmak istemiyoruz.

⁹⁶⁸ Bazı vasî tayin belgeleri için bkz. USS. 205/245-560; USS. 205/264-604; USS. 216/379-934; USS. 217/32-67; USS. 219/9-42; USS. 219/35-31; USS. 219/55-74; USS. 219/65-90; USS. 220/389-1180; USS. 220/459-9; USS. 222/116-187; USS. 228/263-294.

Ancak konuyla ilgili birkaç hususu belirtmenin de faydalı olacağı kanaatindeyiz. Öncelikle Urfa Sicil Defterleri'ndeki vesayet kayıtlarının sayıca fazlalığı, neredeyse şehir ve kırsalında yaşayan Müslüman-gayrimüslim, kız-erkek tüm çocuklara vasî tayinleri yapıldığını göstermektedir. Vasî tayin belgelerindeki bazı kayıtlar, bu hususa ne kadar özen gösterildiğinin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Meselâ vefânın vefâtından sonra, çocuğun büyük olup vesâyete ihtiyacı olmadığı şeklindeki beyanlar, mahkeme tarafından titizlikle incelenmiş, gerektiğinde çocuk muayene edilerek söz konusu ihtiyacın olup olmadığı tesbit edilmiştir. Nitekim 12 Şevvâl 1313 (27 Mart 1896) tarihli bir belgeye göre, Telfutur Mahallesi'nde vefât eden Ermenî Attâr Büyük Kevork v. İranus'un oğlu Kırkor için, yaşının büyük olup vesâyete ihtiyacı olmadığı şeklinde mahkemeye haber gönderilmiştir. Şüpheler üzerine mahkeme Kırkor'u çağırıp, heyet önünde muayene ederek yaşının küçük olduğuna kanaat getirmiş ve Ermenî Kesper v. Arûş'u ona vasî tayin etmiştir.⁹⁶⁹ Dolayısıyla şer'î mahkemenin vesâyet konusunda çok titiz davrandığı ve yaşı küçük çocuklara mutlaka vasî tayin etme yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Çocuk, farkına varsın varmasın mahkeme, onun mallarını ve bazı haklarını güvenilir insanlara emânet ederek, onu küçük yaşta taşımakta zorlanacağı bir takım ağır sorumluluklarla baş başa kalmaktan korumuştur.

Çalışmamızın önceki bölümlerinde belirttiğimiz gibi, İslâm hukukunda "mevkûfe" denilen cenine, mirasçı olacağı kişinin ölümü halinde erkek hissesi ayrılmakta ve doğumuna kadar bu hisse muhâfaza edilmektedir.⁹⁷⁰ Sicil kayıtları, anne karnındaki mevkûfeye de vasî tayinleri yapılarak mallarının korunması için önlem alındığını ortaya koymaktadır. Nitekim 14 Rebiülevvel 1272 (24 Kasım 1855) tarihli bir belgeye göre, Hacı Yâdigâr Mahallesi'nde vefât eden Mehmed b. Veli'nin eşi Ayşe Hanım'ın hâmile olması üzerine karnındaki çocuğa erkek hissesi ayrılarak miras taksim edilmiş, intikal eden 3.109 kuruşun muhâfazası için de Osmân b. Hasan vasî tayin edilmiştir.⁹⁷¹

⁹⁶⁹ UŞS. 218/150-50.

⁹⁷⁰ Erbay, **Küçüklerin Himayesi**, s. 216.

⁹⁷¹ UŞS. 205/57-128.

Mahkeme tarafından tayin edilen vasîlerin vefâtı halinde, hemen yerine başka bir kimse görevlendirilerek, bu hususta herhangi bir aksamaya mahal bırakılmamıştır.⁹⁷² Aynı şekilde çocuğun mallarını ve haklarını korumada ihmalkârlık veya tembellik gösteren kimselerle bu görevi kötüye kullananlar, mahkeme tarafından görevden alınmıştır. Nitekim 10 Ramazan 1307 (30 Nisan 1890) tarihli bir belgeye göre, Kazğancı Mahallesi'nde vefât eden Neccâr Halid b. Mehmed'in kızı Faytoş'un vasîsi Hacı Ali Efendi b. Molla Halîl, Faytoş'un “*emvâl ve emlâkları hususunda tekâsülü ve umûr-i vesâyette gadr ve hıyâneti tahakkuk*” ettiğinden azl olunmuş, yerine Faytoş'un amcası Süleymân b. Mehmed tayin edilmiştir.⁹⁷³

Tahmin edileceği gibi çocuklara ait hakların korunması ve mallarının muhâfazası meşakkat gerektiren işlerdir. Bu sebeple vesâyet sorumluluğunu üstlenen kişiler, temyiz gücünü kaybetme, yaşlılık ve benzeri sebeplerle çocuğun bakımını yürütemeyecek duruma düştüklerinde, kendi rızâlarıyla vasîlikten çekilmişlerdir. Bu durumda çocuğun korunmaya ihtiyacı devam ediyorsa, vesâyet görevi başka bir kimseye tevdi edilmiştir. Meselâ 25 Receb 1300 (1 Haziran 1883) tarihli bir belgeye göre, Hacı Gâzî Mahallesi'nde vefât eden Bahçeçi Hacı Hamo'nun çocukları Şeyh Müslüm, İslim ve Fatma'nın vasîsi Ahmed b. Mustafa, çocukların “*umûrlarını kemâ yenbeğî edâdan 'âciz*” olduğunu belirtip vasîlik görevinden istifa edince yerine Eskici Derviş b. Seyyid Mehmed vasî tayin edilmiştir.⁹⁷⁴

Urfa'daki Ermenî Murahhaslığı, şehirdeki gayrimüslim çocukların vesâyetiyle yakından ilgilenmiş, çeşitli dönemlerde mahallelerin gayrimüslim muhtârlarınca hazırlanan vesayet tezkirelerini tasdik ederek mahkemeye göndermiştir. Mahkeme, çocuğun ve vasî tayin edilecek kişinin açık kimliğinin yazılı olduğu bu tezkireler mucibince hareket ederek, murahhaslığın talebi doğrultusunda vasî tayinini gerçekleştirmiştir. 11 Zilkâde 1306 (9 Temmuz 1889) tarihli kayıta, Urfa Şer'îye

⁹⁷² Meselâ 2 Zilkâde 1313 (15 Nisan 1896) tarihli bir belgeye göre, Bıçakçı Mahallesi'nden vefât eden Ermenî Haçiryan İbrâhim v. Haçir'in küçük kızı Latife'ye önce amcası Haçiryan Vanis, onun vefâtından hemen sonra da annesi Marim veledi Mihâil vasî tayin edilmiştir. UŞS. 218/169-84; Ayrıca bkz. UŞS. 206/45-133; UŞS. 226/48-101.

⁹⁷³ UŞS. 221/428-82; Aynı gerekçelerle vasî azli için bkz. UŞS. 220/128-815.

⁹⁷⁴ UŞS. 226/190-406. Diğer misâller için bkz. UŞS. 226/65-132; UŞS. 208/248-12; UŞS. 217/125-28.

Mahkemesi, Esbbazarı Mahallesi'nde vefât eden Ermenî Ohanes'in kızları Makrîd ve Nazife için Ermenî Murahhaslığı'nın gönderdiği tezkire doğrultusunda Ermenî Berber Şâhin v. Kâlûped'i vasî tayin etmiştir.⁹⁷⁵

Bilindiği gibi Osmanlı'da vasîsi bulunmayan gayrimüslim çocuklara genellikle bir yakını veya cemaat mensuplarından biri vasî yapılmıştır. Ancak Urfa'da, ihtidâ edip İslâm'a geçen bazı kimseler, küçük yaştaki gayrimüslim yakınlarına vasî tayin edilmişlerdir. Sözgelimi 12 Muharrem 1314 (23 Haziran 1896) tarihli bir belgeye göre, Esbbazarı Mahallesi'nden Ermenî Kazancı Arûş v. Kazancı Boğos'un oğlu Kevor ve kızı İna'nın babası ve dedesi hayatta olmadığından kendilerine, amcaları Mühtedî Mustafa Rızâ vasî tayin edilmiştir.⁹⁷⁶ Gayrimüslim çocuklara mühtedî olmayan veyahut kayıtlardan yakınlığı anlaşılmayan bazı Müslüman kimseler de vasî tayin edilmiştir. Meselâ 23 Rebiülahir 1314 (1 Ekim 1896) tarihli bir kayda göre, Tılfutur Mahallesi'nden Ermenî Kannecioğlu Kevork v. Haçir'in küçük oğlu Bure'nin kimsesi olmaması hasebiyle Mehmed Durak adlı Müslüman vasî tayin edilmiştir.⁹⁷⁷ Aynı şekilde 13 Muharrem 1315 (14 Haziran 1897) tarihli bir başka belgede ise, Gerz Mahallesi'nde vefât eden Ermenî Mano v. Kevork'un kızı Varsir'in vesayeti için Sultân Beg Mahallesi'nden Temozâde Müslüm Efendi b. Ahmed görevlendirilmiştir.⁹⁷⁸

Vesayet müessesesi altındaki çocuğun, vasî denetiminden çıkarak kendisi ve mallarıyla ilgili tasarrufu uhdesine alması, ancak rüşdüne ermesiyle mümkündür. Akıl-bâliğ ve rüşd yaşına erişen gençlerin, mahkemeye başvurarak rüşdlerine geldikleri iddiasıyla mallarının kendilerine teslimi için dava açtıkları ve bu durumu şahitlerle ispat ettikten sonra vasî gözetiminden çıktıkları anlaşılmaktadır. Meselâ 26 Safer 1313 (18 Ağustos 1895) tarihli bir belgeye göre, Kazancı Mahallesi'nden Ali b. Hasırcioğlu Keçeci Muhsin, mahkemeye müracaat ederek, 20 yaşını doldurduğunu, akıl-bâliğ ve rüşd sahibi olduğunu, işlerini görmeye muktedir ve “*i'âne-i vasîden müstağni*” bulunduğunu belirterek vasîsi Keçeci Alo b. Abo'nun mallarını kendisine teslim

⁹⁷⁵ UŞS. 221/340-2. Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 219/9-42; UŞS. 220/336-1121; UŞS. 221/325-16.

⁹⁷⁶ UŞS. 218/227-209; UŞS. 218/257-263. Konuyla ilgili diğer tayinler için bkz. UŞS. 216/114-441; UŞS. 217/146-74; UŞS. 218/228-210; UŞS. 218/416-174; UŞS. 221/204-740.

⁹⁷⁷ UŞS. 218/283-323.

⁹⁷⁸ UŞS. 218/416-174; UŞS. 216/225-659.

etmesini talep etmiştir. Vasînin durumu inkâr etmesi üzerine ikame edilen şâhitler vasıtasıyla, Ali'nin rüşdüne erdiği ve artık vasîye ihtiyacının bulunmadığına hükmedilerek malları kendisine teslim edilmiştir.⁹⁷⁹ Vasînin, vesâyet altındaki gencin rüşd iddiasını inkâr etmesi konuyla alakalı tüm belgelerde yer almaktadır. Kanaatimizce bir usûl olan bu itirazla vasî, olayın şâhitler vasıtasıyla kayıtlara geçmesini sağlayarak, ileride oluşabilecek sorunlar için sorumluluktan kurtulmayı amaçlamaktadır.

Konunun önemine binâen rüşd yaşı üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Bazı belgelerde rüşd yaşının 20 olduğu belirtilerek bu sınırın altındakilerin rüşd iddiası kabul edilmemiştir. Meselâ 25 Cemâziyelahir 1303 (31 Mart 1886) tarihli bir belgede, Safiye bint Hamevîzâde Abdullah Bey, mahkemeye müracaat ederek rüşdüne erdiğini ve vasîsi Hamevîzâde Osmân Bey b. Selim Bey'in mallarını kendisine teslim etmesini istemiş, Osmân Bey ise, Safiye'nin 15 veya 16 yaşında bulunduğunu hâlbuki mevcut düzenlemelere göre, 20 yaşına varmamış olanların mallarını eytâm sandığından alamayacağını belirterek Safiye'nin rüşd isteğini reddetmiştir.⁹⁸⁰ Ancak konuya dâir birçok kayıt, bu hususta kesin bir yaş sınırının bulunmadığını veyahut bu düzenlemenin sonradan yapıldığını göstermektedir. Meselâ 19 Safer 1296 (12 Şubat 1879) tarihli bir belgede, İhlasiye Mahallesi'nde Müslüm b. Kaçaroğlu Hacı Bekir 19 yaşında iken mahkemeye müracaat ederek vesâyeti kaldırmış,⁹⁸¹ 1 Rebiulevvel 1298 (1 Şubat 1881) tarihli bir kayıta ise, Hekimdede Mahallesi'nden 17 yaşındaki Sinan b. Hacı Mehmed'e malları teslim edilmiştir.⁹⁸² Mevcut kayıtlarda, 17 yaşının altındaki gençlere de mallarının verildiği görülmektedir. Meselâ 25 Safer 1296 (18 Şubat 1879) tarihli bir kayıta, Gerz Mahallesi'nden 16 yaşındaki Ermenî Hatun adlı kız, annesinden kendisine miras kalan malları için vasîsi bulunan babasına karşı rüşd davası açarak mallarını babasından almıştır.⁹⁸³ 29 Cemâziyelevvel 1296 (21 Mayıs 1879) tarihli bir belgede ise, İmâm Kulu Mahallesi'nden 15 yaşındaki akıl-bâliğ Süryanî Rihân, vasîsi Circo v. Manas aleyhine açtığı davayı kazanarak mallarının idaresini uhdesine almıştır.⁹⁸⁴ Bazı

⁹⁷⁹ UŞS. 218/42-709.

⁹⁸⁰ UŞS. 227/16-420.

⁹⁸¹ UŞS. 210/243-111.

⁹⁸² UŞS. 208/223-973.

⁹⁸³ UŞS. 210/250-127.

⁹⁸⁴ UŞS. 210/318-308.

kayıtlarda ise, vesayetinin kaldırılmasını talep eden gençlerin yaşı hiç zikredilmemiştir.⁹⁸⁵

Bu durum vasiyetin kaldırılması konusunda kesin hatlarla belirlenmiş bir yaş sınırının bulunmadığını, yaş sınırı bulunsa dahi mahkemenin başka bazı faktörleri de göz önüne aldığını göstermektedir. Zira bu davalarda yaşla beraber fizikî olgunluk da bir şart olarak aranmış ve mahkeme heyeti huzurunda yapılan duruşmalarda belli bir yaşın üstündeki, akıl-bâliğ ve mallarını idare edebilecek dirayete sahip olduğuna kanaat getirilen gençlerin rüşdünü doldurduğu kabul edilmiştir. Meselâ 28 Cemâziyelevvel 1296 (20 Mayıs 1879) tarihli bir belgede, Gerz Mahallesi'nden Evânis v. Karabet'in rüşd iddiasıyla açtığı davada, Evânis'in, “*on sekiz yaşını mütecâviz olup sinni ve cüssesinin bülûğa tahmili ve bülûğunu mukarrar ve mu‘arref*” olduğu belirtilmiştir.⁹⁸⁶ Aslında şer‘î mahkemenin, yaş ile ilgili ihtilâflarda, çocukları mahkemeye getirterek müşahede ettiği ve bunun sonucunda hüküm verdiği başka davalar da mevcuttur.⁹⁸⁷ Bu durumda rüşd için; akıl, buluğ ve yaşla birlikte bedensel olgunluğun da önemli bir ölçüt kabul edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, ruhsal ve zihinsel gelişimin yanında fiziksel gelişimin de bireyin sorumluluk sahibi olmasında önemli bir faktör olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir.

Osmanlı'da vesayet müessesesiyle toplumdaki çocukların malları ve hakları korunduğu gibi doğuştan veya daha sonra bir hastalık sebebiyle aklî melekeden yoksun kimselerle yaşlıların da hakları korunmuş ve gerektiğinde kendilerine vasî tayinleri yapılmıştır. Meselâ 13 Muharrem 1293 (9 Şubat 1876) tarihli bir belgede, Kadioğlu Mahallesi'nden Mecnun İsa'ya “*emvâl ve eşyâsını hıfz umûr-i lâzimesini ru'yet için*” kazgancı esnâfindan Mustafa b. Ali vasî tayin edilmiştir.⁹⁸⁸ Aynı şekilde 29 Rebiulevvel

⁹⁸⁵ UŞS. 208/297-115; UŞS. 221/291-23.

⁹⁸⁶ UŞS. 210/318-307; ayrıca bkz. UŞS. 210/356-402; UŞS. 216/206-622; UŞS. 219/30-20.

⁹⁸⁷ Meselâ 28 Muharrem 1312 (1 Ağustos 1894) tarihli bir belgede; amcası ve vasisi bulunduğu yeğeni Yusuf'un 7 yaşını doldurduğu için annesinin hakk-ı hidânesi sâkit olduğu gerekçesiyle kendisine teslimi talep eden Ahmed Ağa b. Süleymân Efendi'ye, Yusuf'un annesi Medîne karşı çıkarak çocuğun 5 yaşında olduğunu belirtmiştir. Mahkeme ise, “*Sağîr-i merkûma nazar olundukta el-yevm vâlidesi mezbûreden istiğnâ mertebesinde reşîd olmadığı zâhir olmağla sağîr-i merkûm Yusuf hâlâ vâlidesi müvekkile-i merkûme Medîne Hâtun yedinde ibkâ olunmak lâzım geldiği*”ine hükmetmiştir. UŞS. 219/181-288.

⁹⁸⁸ UŞS. 211/90-925; diğer misâller için bkz. UŞS. 206/208-635; UŞS. 211/54-809; UŞS. 221/286-12; UŞS. 210/324-325.

1289 (6 Haziran 1872) tarihli bir başka belgede, Halîfe Mahallesi'nde ikâmet eden Kâdirî Tarikatı Halifelerinden eş-Şeyh Hacı Mustafa Efendi b. Abdülkadir Efendi'nin ömrünün sonlarına doğru akli melekesini yitirip bunaması üzerine, mallarının muhâfazası için aynı mahalleden Mehmed Emin adlı güvenilir bir kimse kendisine vasî tayin edilmiştir.⁹⁸⁹ Hiç şüphesiz bu vasîler de, tıpkı çocuklar için tayin edilen vasîler gibi, söz konusu hasta ve yaşlıların haklarını muhâfaza ederek onları başkalarına muhtaç hale gelmekten alıkoymuştur.⁹⁹⁰

B- NÂZIR VE KAYYIM TAYİNİ

Nâzır, işlerini yürütmekle görevlendirildiği kimseler hakkında vasînin yapacağı tasarruflara nezâret etmek üzere tayin olunan kişidir.⁹⁹¹ Kayyım ise, çeşitli sebeplerle işlerini görmekten aciz olan kimseye ait belli bir işin görülmesi veya bir malın idaresi için tayin olunan görevli kimsedir.⁹⁹² Osmanlı'da, küçük yaştaki çocuklar; savaş, askerlik, sefer, çalışma gibi sebeplerle başka yere gitmiş ve uzun yıllar hayatları konusunda kendilerinden haber alınamayan mefkûdlar ile hayatta olduğu bilinen ancak çeşitli nedenlerle şehir dışında bulunan gâib kimseler için nâzır ve kayyım tayinleri yapılmıştır.⁹⁹³ Bu kimselerin temel görevi; çocuğun rüşdüne, gâibin geri dönüşüne, mefkudun ise durumunun açıklığa kavuşmasına kadar işlerine nezâret etmektir.

Bilindiği gibi çeşitli nedenlerle şehir dışına gidip uzun zaman kendisinden haber alınamayan kimselere mefkûd denilmektedir. Bu kimselere ait mülkün korunması, mûrislerinden birinin vefâtı halinde şer'î hissesinin alınması ve en uygun şekilde muhâfaza edilmesi gerekmektedir. Urfa Kadı Sicilleri'nde mefkudlar için tayin edilen nâzır ve kayyımların, umumiyetle güvenilir yakın akrabalarından tercih edildiği görülmektedir. Meselâ 25 Safer 1296 (18 Şubat 1879) tarihli bir belgeye göre, Hüseyin

⁹⁸⁹ UŞS. 228/217-208. Yaşlı ve deliler için yapılmış vasî tayinleri için bkz. UŞS. 217/135-50; UŞS. 216/48-303; UŞS. 219/356-561; UŞS. 226/526-266; UŞS. 227/260-240.

⁹⁹⁰ Meselâ Tahtamor Mahallesi'nde vefât eden Yüzbaşı Sirân Ağa'nın terekesine yanlılıkla mecnun eşi Hatice'ye ait mallar da dâhil edilmiş, ancak vasisi Rahime bint Hasan mahkemeye müracaat ederek Hatice'nin mehrini, altınlarını ve şahsî eşyasını terekeden çıkartmıştır. UŞS. 219/356-561; UŞS. 219/357-562; UŞS. 219/358-563.

⁹⁹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, s. 363.

⁹⁹² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, s. 236; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2008, II, s. 1644.

⁹⁹³ UŞS. 205/179-429; UŞS. 206/336-71; UŞS. 217/159-102; UŞS. 227/198-179; UŞS. 228/405-732.

Paşa Mahallesi'nden olup yaklaşık 15 yıl kendisinden haber alınamayan Hasan b. Kadioğlu İbrâhim'e, vefât eden babasından kalan mirasın muhâfazası için akrabalarından bir vasî ve bir nâzır tayin edilmiştir.⁹⁹⁴ Aynı şekilde 25 Rebiülahir 1282 (17 Eylül 1865) tarihli bir belgeye göre, Hüseyiniye Mahallesi'nden Emîne bint İbrâhim, kardeşleri Osmân ve Mehmed'in ortadan kaybolması üzerine mallarının korunması için kayyım tayin edilmiştir.⁹⁹⁵ Sicillerdeki kayıtlar, şer'î mahkemenin sadece Müslümanlar için değil, gayrimüslim mefkudlar için de nâzır ve kayyım tayinleri gerçekleştirdiğini göstermektedir. Nitekim 10 Recep 1304 (4 Nisan 1887) tarihli bir belgeye göre, Nimetullah Beg Mahallesi'nde 18 sene önce gâib olup hayatı hakkında malumat bulunmayan Süryanî Katolik Tomas v. İlyas'a ait mal ve mülkün muhâfazası için damadı İstiğân v. Circo kayyım tayin edilmiştir.⁹⁹⁶

Sicillerde, umumiyetle çocuklar için sadece bir vasî tayin edilmişken, bazı belgelerde kimi çocuklar için vasîyle birlikte nâzır da görevlendirilmiştir. Bu belgeler dikkatlice incelendiğinde, çocuklara ait tasarruflar hususunda anne ve baba tarafları arasında belli bir dengenin gözetildiği ve baba tarafından vasînin yanına, anne veya anne tarafından bir nâzırın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 16 Zilkâde 1315 (8 Nisan 1898) tarihli bir belgeye göre, Alihân Beg Mahallesi'nde vefât eden Mehmed b. İmâm'ın küçük oğlu Mehmed'e, amcası Bakır vasî nasbedildikten bir müddet sonra, annesi İslim de nâzır tayin olunmuştur.⁹⁹⁷ Birden fazla eşi olduğu halde vefât kimselerin çocukları için benzer bir denge, her iki annenin de yetkili kılınması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Meselâ 21 Şaban 1281 (19 Ocak 1865) tarihli bir belgede, Tuzeken Mahallesi'nde vefât eden Şeyh Hasan b. Şemo'nun çocukları için eşlerinden biri vasî, diğeri de nâzır tayin edilmiştir.⁹⁹⁸

Vasî ve nâzırın birlikte tayin edildiği belgelerde dikkat çeken hususlardan biri de, her ikisinin de çocuğun malları ve hakları hususunda birbirlerinden habersiz herhangi tasarrufta bulunamayacaklarının kayıt altına alınmış olmasıdır. Meselâ 24

⁹⁹⁴ UŞS. 210/253-136.

⁹⁹⁵ UŞS. 206/5-10.

⁹⁹⁶ UŞS. 227/198-179.

⁹⁹⁷ UŞS. 216/181-573.

⁹⁹⁸ UŞS. 206/167-462.

Rebiülevvel 1314 (2 Eylül 1896) tarihli bir belgeye göre, Tahtamor Mahallesi'nden Züleyha bint Nemozâde Hacı Mahmud'a amcası Ali vasî, anne tarafından dedesi Çarhoğlu Ahmed Ağa b. Hüseyin ise nâzır tayin edilmiştir. Tayin belgesinde, “*hâzır-ı merkûm vasînin nâzır-ı mezkûrun ma‘rifeti olmaksızın umûr-i vesâyetten bir emre mübâşeret itmek üzere tenbîh olundu*”ğu ayrıca belirtilmiştir.⁹⁹⁹ Vasî ve nâzırın birlikte tayin edildiği neredeyse tüm belgelerde gördüğümüz bu ifade, yukarıda belirttiğimiz dengenin uygulamadaki bir sonucudur.

D- MAAŞ BAĞLANMASI

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında giderek artan savaşlar, doğal olarak yeni asker ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu husus beraberinde yeni düzenlemelerle askerlik çağına gelmiş erkeklerin askere sevkini, gerektiğinde askerlik süresinin uzamasını ve redif askerliği getirmiştir.¹⁰⁰⁰ Bu dönemde tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Urfa'da da birçok insan askere sevk edilmiş, normal askerliğin yanında redif taburlarında görevli askerler de dâhil edildiğinde bazen bir ailede birden fazla erkek askerde bulunabilmiştir.¹⁰⁰¹ Savaşlarda vefât eden askerlerle ilgili bir takım yasal düzenlemeler kadı sicillerine yansımıştır. Meselâ 1265 (1849) tarihinde yapılan bir düzenlemeyle, askerde vefât eden kimselerin terekelerinin ve varsa mal sandığından alacaklarının vârislere teslimi, vârislerin şer‘î mahkemede verâset davası açma şartına bağlanmıştır. Böylece askerlerin sandıktaki istihkakları, şahsî eşyaları ve terekeleri, verâset davasından sonra sadece birinci dereceden yakınlarına teslim edilmeye başlanmıştır.¹⁰⁰²

Bu dönemde cereyan eden savaşlar esnasında yaralanarak yardıma muhtaç hale gelen bazı gazilere devlet tarafından maaş bağlanmıştır. Meselâ 8 Rebiülevvel 1269 (20

⁹⁹⁹ UŞS. 218/264-284; Ayrıca bkz. UŞS. 205/244-558; UŞS. 208/108-705; UŞS. 208/108-706; UŞS. 216/36-274.

¹⁰⁰⁰ Redif askerlikle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1975, VII-XII/14-23, 63-75; Ayten Can Tunalı, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 79-95.

¹⁰⁰¹ UŞS. 226/73-149; UŞS. 226/116-233. Bu dönemdeki bazı askerî nizâmnâmeler için bkz. UŞS. 221/17-410; UŞS. 226/3-5.

¹⁰⁰² UŞS. 204/35-49; Asker terekelerine açılmış bazı verâset davaları için bkz. UŞS. 206/603-703, 704; UŞS. 208/206-938; UŞS. 208/293-107.

Aralık 1852) tarihli bir belgeye göre, Irak-Hicaz Ordu-yı Hümâyûn’unda görevli Urfalı Piyade Bekir b. Kahraman’ın askerlik görevi esnasında sağ gözünü kaybetmesinden sonra kendisine aylık 50 kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁰⁰³ Aynı şekilde 15 Receb 1306 (17 Mart 1889) tarihli bir başka belgeden, jandarma mülazımı iken akli melekesini kaybeden Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi’ye aylık 175 kuruş maaş tahsîs edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁴ Ayrıca bu savaşlarda vefât eden askerlerin geride bıraktığı ailelerine çeşitli yardımlar yapılmıştır. Meselâ 5 Receb 1304 (30 Mart 1887) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, eşini askerde kaybeden Ayşe bint İbrâhim’e aylık 26 kuruş, iki kızına da aylık 43’er kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁰⁰⁵

İncelediğimiz dönemde, devlet yardımı olarak maaş bağlanması sadece askerlerle sınırlı değildir. Nitekim 24 Zilkâde 1313 (7 Mayıs 1896) tarihli bir belgeye göre, Oyumağaç Nâhiyesi’ne tâbi İncirli Karyesi’nden İsmail b. Seydi’ye Urfa Mal Sandığı’ndan “*sadaka ve ihsân-ı şâhâne*” adıyla aylık 43 kuruş maaş ödenmekteydi. İlgili kayıta, İsmail’e bu maaşın neden verildiği belirtilmemiş, sadece her ay Urfa’ya 10 saat mesafedeki köyünden şehre gelmekte zorlandığı ve maaşının alınması için muhasebe odacısı Eyüb Efendi’ye vekâlet verdiği kaydedilmiştir.¹⁰⁰⁶

E- NAFKA TAKDİRİ

Şer‘iye sicillerindeki kayıtlarda, nafaka konusu iki grup insan için düzenlenmiştir. Bunların ilki kadınlar ikincisi ise rüşdüne ermemiş çocuklardır. Kadınlara ait nafaka konusuna daha önce temas ettiğimizden bu bölümde sadece kimsesizler ve çocuklar için mevzu bahis olan nafaka takdirlerini ele alacağız. Öncelikle sicillerde gerek velîsi bulunmayan çocuklara malından yapılan harcamalar, gerekse de devlet tarafından verilen malî ödenekler, kayıtlarda “nafaka” adıyla yer aldığından bu hususu nafaka başlığı altında ele almayı uygun bulduğumuzu belirtmeliyiz.

¹⁰⁰³ UŞS. 205/3-5.

¹⁰⁰⁴ UŞS. 221/293-28.

¹⁰⁰⁵ UŞS. 227/197-177.

¹⁰⁰⁶ UŞS. 218/192-131.

Fıkıh kitaplarında çocukların bakım ve gözetimi için yapılan harcamalar nafaka adıyla düzenlenmiş ve genel olarak çocuğun ihtiyaç hissettiği masrafların, hayatta ise velisi veya varsa kendi malından karşılanması hükme bağlanmıştır. Umumiyetle çocuklara ait nafaka denildiğinde akla gelen de budur. Ancak Osmanlı'da velisinin vefâtından sonra malı bulunmayan ve yardıma muhtaç halde olan bazı çocuklara devlet tarafından maaş tahsîs edilmiş ve bu tahsîsat sicillere nafaka adıyla kaydedilmiştir. Sicil kayıtlarında, çocukların geçimi için mahkemeye yapılmış çok sayıda nafaka talebine rastlamak mümkündür. Bunların bir kısmı, çocuklara velîlerinden kalan mallarından nafaka talebi iken diğer bir kısmı herhangi bir malı bulunmayan çocuklar için devletten nafaka talebidir. Söz konusu kayıtlar dikkatli bir şekilde incelendiğinde, her iki talep arasındaki farklar da daha iyi görülecektir. Birinci tür nafaka için vasîler, nafakanın hangi velîden veya çocuğun babasından kalan maldan olduğunu belirtmişken, kimsesiz çocuklar için devletten nafaka talep eden vasîler, herhangi bir kimse yerine “*men lehû hakku't-taleb ve'l-ahz*” ifadesini kullanmışlardır.¹⁰⁰⁷ Dolayısıyla Osmanlı döneminde çocuklara, şahıs malından verilen nafakayla devlet hazinesinden ödenen nafakayı birbirinden ayırmak gerekmektedir.

Devletin verdiği nafakalara geçmeden önce, çocuklara malından veya velîsinden ödenen nafakanın ne şekilde alındığını ve sistemin nasıl işlediğini izah etmekte fayda vardır. Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi Osmanlı toplumunda, velînin vefâtından sonra geride kalan ve rüşd yaşına ermemiş çocuklar için vasî tayin edilmekte ve çocukların geçimi, kendilerine miras kalan malların işletilmesi veyahut satılması suretiyle sağlanmaktaydı.¹⁰⁰⁸ Vasî, gözetiminde olup nafakaya muhtaç olan çocuk için, mahkemeye müracaat ederek, çocuğun durumunu belirttikten sonra, malından harcama yapabilmek için nafaka talebinde bulunmakta, mahkeme de, talebi inceleyip çocuğun yaşı ve durumuna göre zaruri ihtiyaçları için yeterli miktarda nafaka takdîr etmekteydi.¹⁰⁰⁹ Anne-babanın hayatta olup ayrı yaşaması durumunda, annede

¹⁰⁰⁷ UŞS. 206/186-544; UŞS. 206/324-21; UŞS. 206/417-361; UŞS. 206/555-643; UŞS. 210/38-214; UŞS. 210/215-41; UŞS. 210/219-53; UŞS. 210/289-235; UŞS. 219/275-429; UŞS. 219/362-570.

¹⁰⁰⁸ UŞS. 206/711-1040.

¹⁰⁰⁹ UŞS. 211/65-852.

kalan çocukların nafakasını, babaları tarafından sağlanmaktaydı.¹⁰¹⁰ Çocuğun rüşd yaşına ermesinden sonra ise, nafaka ödeyen baba veya velî, mahkemeye müracaat ederek, ödemekte olduğu nafakanın kesilmesini talep etmekteydi.¹⁰¹¹

Çocukların büyümesi ve ihtiyaçlarının artması üzerine vasîleri mahkemeye müracaat ederek çocuklara tahsîs edilen nafakanın arttırılmasını isteyebilmektedirler. Meselâ 25 Cemâziyelahir 1302 (11 Nisan 1885) tarihli bir belgeye göre, Hızanoğlu Mahallesi'nden Sultân bint Kürt Abbas, bakmakta olduğu çocukları Müslüm ve Havva'nın, almakta olduğu 2'şer kuruş nafakanın kendilerine yetmediğini belirtip bu miktarın arttırılmasını talep etmiş, beytülmaldeki mallarının yeterli olması üzerine her birinin nafakası yevmî 2 kuruş 30 pareye çıkarılmıştır.¹⁰¹² Rebiulevvel 1297 (Şubat 1880) tarihli bir belgeye göre, Mehmed adlı çocuğun vasîsi olan ninesi, Mehmed'in babasından kalan maldan yevmî olarak aldığı 30 pare nafakanın ihtiyaçlarına yetmediğini belirtip arttırılmasını istemiş, mahkeme durumu tetkikten sonra nafakayı 40 pareye çıkarmıştır.¹⁰¹³ Aynı şekilde kişinin malî durumuna göre takdîr edilen nafakanın tenzili de talep edilebilmektedir. 25 Cemâziyelevvel 1296 (17 Mayıs 1879) tarihli bir belgeye göre, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nden Cemil Efendi b. Mustafa, kızı Ayşe için eski eşi Rahime bint Ahmed'e ödediği yevmî 60 parelik nafakayı ödeme gücü olmadığı için tenzîl talep etmiş, yapılan tahkikattan sonra Cemil Efendi'nin yevmî 30 pare nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır.¹⁰¹⁴ Aynı şekilde 1305 (1888) yılına ait bir belgede, Cündîzâde Muhyi Efendi'nin, şer'î mahkeme tarafından "*er karındâsı Ahmed'in sağır oğlu Mustafa'ya ve sağıre kızı Hatice*"ye ödemesi kararlaştırılan aylık 105 kuruşluk nafakayı Muhyi Efendi, ödemeye iktidarının olmadığını belirtip 60 kuruşa indirilmesini talep etmişse de mahkeme, bu miktarı 82,5 kuruş olarak takdîr etmiştir.¹⁰¹⁵

Vesâyet altındaki çocuk, küçük olup emzirilmeye muhtaç ise kendisine emzirme için de ayrıca nafaka verilmekteydi. Nitekim 26 Zilhicce 1312 (20 Haziran

¹⁰¹⁰ UŞS. 206/700-534; benzer misâller için bkz. UŞS. 216/351-873; UŞS. 228/259-283.

¹⁰¹¹ UŞS. 226/462-115.

¹⁰¹² UŞS. 226/498-186.

¹⁰¹³ UŞS. 208/68-643; ayrıca bkz. UŞS. 208/241-1019; UŞS. 208/272-63; UŞS. 211/96-936.

¹⁰¹⁴ UŞS. 210/316-300.

¹⁰¹⁵ UŞS. 221/130-592.

1895) tarihli bir belgeye göre, Câmi Kebîr Mahallesi'nden küçük yaştaki Mekiye bint Hasan'a, annesinin vefâtı üzerine ninesi Fatma bint Hacı Halîl vasî tayin edilmiş, annesinden kalan mallarından olmak üzere emzirilmesi için 40, ihtiyaçları için de 20 kuruş olmak üzere aylık 60 kuruş nafaka takdîr edilmiştir.¹⁰¹⁶ 16 Zilkâde 1300 (18 Eylül 1883) tarihli bir kayıta ise Yusuf Paşa Mahallesi'nden Elif bint Hacı Ömer Bey, mahkemeye müracaat ederek, 8 aylık torunu Ayşe'nin emzirilmeye ihtiyacı olması hasebiyle vefât eden annesinden kalan mallarından aylık 40 kuruş nafaka ödenmesi için izin talebinde bulunmuştur.¹⁰¹⁷ Hiç şüphesiz bu kayıtlar, aynı zamanda yakın akraba dahi olsa, vasînin mahkeme izni olmadan çocuğa ait malda herhangi bir tarasarruf yapamadığını açıkça göstermektedir.

Osmanlı dönemi Urfa toplumunda çeşitli sebeplerle sokağa, câmi avlusuna bırakılan veya yardıma muhtaç durumda bulunan küçük çocukların sokaktan alınarak manevi bir evlat gibi büyütülmesi ve kollanması, dinî bir sorumluluğun yanında vicdanî bir erdem kabul edilmiştir. Urfa Şer'îye Sicilleri'nde gördüğümüz kadarıyla Osmanlı'da devlet, bu çocukları alıp büyüten ailelere müracaatları halinde çocuk için harcanmak üzere nafaka ödemiştir. Meselâ 11 Cemâziyelahir 1316 (1 Kasım 1898) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Mahallesi'nden Suvâri Jandarma Birinci Bölük Çavuşu Mahmud b. Ali, namaz kılmak için gittiği Yusuf Paşa Câmî'sinin avlusunda 2 günlük bir kız çocuğu bulmuştur. Olaydan sonra anne babasının ortaya çıkmaması üzerine çocuğa Fatma adını koyup bakımı için devletten nafaka talebinde bulunmuş ve kendisine yevmî 2 kuruş nafaka ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰¹⁸ Aynı şekilde 1 Cemâziyelevvel 1317 (7 Eylül 1899) tarihli bir belgede ise, Alihân Beg Mahallesi'nden Canbâz İsmail b. Serrâc Bakır, Hasan Paşa Câmî avlusunda bulduğu tahminen 40 günlük sahipsiz bebeği, evine götürüp "Ahmed" ismini koyduktan sonra emzirilmesi ve bakımı için devletten nafaka talebinde bulunmuştur. Olayı araştıran şer'î mahkeme

¹⁰¹⁶ UŞS. 218/12-652.

¹⁰¹⁷ UŞS. 226/251-521.

¹⁰¹⁸ "...Târihinden iki gün mukaddem namâzı edâ itmek üzere Yûsuf Paşa Câmî'ine gidüp câmi-i şerîf-i mezkûrun havşî (avlusu) kimesneden hâlî olduğu halde terk ve ilkâ olunmuş olunduğuna binâen ahz ve iltikât eylediğim tahminen iki günlük iş bu yedimde olup ismi Fatma tesmiye olunan sağîrenin aslâ malî ve zâhîrde münfik-i şer'îsi olmamağla sağîre-i mezbûre Fatma'nın nafakası için men lehu hakkî'l-ahz ve't-taleb üzerine kâbel-i şer'den kader-i ma'rûf meblâğ karz ve takdîr olunmak matlubumdur...", UŞS. 216/351-874.

Canbâz İsmail'e, küçük Ahmed'in ihtiyaclarına sarf edilmek üzere yevmî 2 kuruştan nafaka takdîr etmiştir.¹⁰¹⁹ Şer'î mahkeme, bu tür olaylarda gönüllülük esasıyla kimsesiz çocukları evlerine alıp büyüten ailelerin maddî durumuna bakmamış, talepleri halinde de çocuğun aileye yük olmaması için ihtiyacı kadar nafaka takdîr etmiştir. Ayrıca buluntu çocuklar konusundaki kayıtlar, bu çocukların umumiyetle şehrin merkezi câmileri olan ve halkın sıkça uğradığı Hasan Paşa ve Yusuf Paşa Câmileri'ne bırakıldığını da göstermektedir.

Urfa Kadı Defterleri'ndeki kayıtlar, talep halinde vasî gözetimindeki ihtiyaç sahibi diğer çocuklara da devlet tarafından maddî yardım yapıldığını göstermektedir. Meselâ 15 Zilkâde 1291 (24 Aralık 1874) tarihli bir belgeye göre, Nur Ali Mahallesi'nden Fatma bint Osman, malları olmadığından küçük çocukları Mehmed, Rahime ve Zeliha için nafaka talebinde bulunmuş, yapılan inceleme sonunda çocukların her biri için Fatma Hanım'a yevmî 20 pare nafaka ödenmesi hükme bağlanmıştır.¹⁰²⁰ Kezâ 15 Muharrem 1315 (16 Haziran 1897) tarihli bir kayıta ise, Kadioğlu Mahallesi'nden İslim bint Teymur, kocasının vefâtından sonra bir buçuk yaşındaki kızı Fatma'nın malı olmadığını ve yardıma muhtaç halde bulunduğunu belirterek devletten nafaka talebinde bulunmuş, kendisine Fatma'nın ihtiyaclarına sarf edilmek üzere yevmî 1 kuruş nafaka ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰²¹

Devletin yardıma muhtaç çocuklar ve kimsesizler için verdiği nafakalar sadece Müslüman çocuklara has değildir. Elimizdeki belgelerde, Urfa'da yardıma muhtaç gayrimüslim çocukların da devletin himayesi altına alındığını ve ihtiyacları için devlet hazinesinden nafaka takdîr edildiğini göstermektedir. Meselâ 18 Zilhicce 1283 (23 Nisan 1867) tarihli bir belgeye göre, Sağîr Kenîsa Mahallesi Süryanîleri'nden Boğos v. Bârsûm, bakmakta olduğu beş yaşındaki Mihâil ve iki yaşındaki Lusya'nın malları bulunmadığından yardıma muhtaç olduklarını belirterek devletten nafaka talebinde bulunmuş, yapılan inceleme sonucunda Mihâil ve Lusya kardeşlere devlet tarafından

¹⁰¹⁹ UŞS. 217/76-152.

¹⁰²⁰ UŞS. 213/247-399.

¹⁰²¹ UŞS. 218/419-180; Sicillerde kendisine devlet tarafından maaş takdîr edilen diğer çocuklarla alakalı benzer misâller için bkz. UŞS. 210/141-365; UŞS. 206/185-544; UŞS. 206/191-566; UŞS. 206/324-21; UŞS. 206/555-643; UŞS. 220/73-737; UŞS. 214/316-88; UŞS. 205/140-314; UŞS. 211/139-1065.

yevmî 3 kuruş nafaka ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰²² Aynı şekilde 7 Rebûlahir 1285 (28 Temmuz 1868) tarihli bir başka belgede, Kebîr Kenîsa Mahallesi Ermenîleri'nden Âruş v. Boğos, bakmakta olduğu Kerbûş adlı 2 yaşındaki çocuk için nafaka talebinde bulunmuş ve Kerbûş'a devlet tarafından yevmî 40 pare nafaka ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰²³ 22 Cemâzilahir 1290 (17 Ağustos 1873) tarihli bir kayıta ise Telfutur Mahallesi'nde vefât eden Kevork v. Vartân'ın 6 yaşındaki oğlu Vartân ve 4 yaşındaki kızı Sâre'ye, Kirkor v. Haçir vasî tayin edildikten sonra Kirkor'un talebi üzerine, çocukların her birine devlet tarafından yevmî 1'er kuruş nafaka takdîr edilmiştir.¹⁰²⁴

F- MÜLK SATIŞININ MAHKEME İZİNİNE BAĞLANMASI

Vesâyet altında bulunan çocuklara mûrislerinden kalan ev, arsa, dükkân, değirmen gibi mülkler veya bu mülklere ait hisseler, bazen çocuğun nafakaya olan ihtiyacı veyahut diğer vârislerin hisselerini satmak istemeleri sebebiyle, satışa çıkarılmaktaydı. Bazen de harâbe haldeki mülklerin tamiri ciddî bir masraf gerektirdiğinden bu mülklerin satılarak parasının eytâm sandığında muhâfaza edilmesi çocuk için daha faydalı görülmüştür. Bu durumlarda vasî, mülkün satış gerekçesiyle birlikte mahkemeye müracaat ederek izin talebinde bulunurdu. Kadı sicillerinde vasîler, söz konusu taleplerde satışın çocuk lehine olduğunu umumiyetle, "*hisse-i mezkûr-i semeni misliyle âhara bey' ve semeni istirbâh olunup sağîrûn-i mezbûrûna infâk olmak... min külli vechin enfa' ve evlâ olmağın*" ifadesiyle belirtmişlerdir.¹⁰²⁵ Mahkeme, talebi ve gerekçesini inceledikten sonra uygun bulması halinde mülk satışına izin verilmiştir. Vesayet altındaki çocukların haklarını korumaya yönelik bir tedbîr olan bu uygulamayla, vasînin tasarrufları denetim altına alınmıştır. Birazdan da değineceğimiz üzere, Osmanlı'da şer'î mahkemeler, sadece talepleri ve gerekçeleri inceleyerek izin veren bir merci olmamış, aynı zamanda satış sonucunu da takip ederek herhangi bir zararın oluşup oluşmadığını denetlemiştir.

¹⁰²² UŞS. 206/194-577.

¹⁰²³ UŞS. 206/417-361.

¹⁰²⁴ UŞS. 228/472-941.

¹⁰²⁵ UŞS. 205/223-514; UŞS. 206/356-149; UŞS. 206/629-780. UŞS. 208/218-961; 210/203-11; UŞS. 210/216-46; UŞS. 210/220-58; UŞS. 210/260-158; UŞS. 286-228; UŞS. 210/352-393.

Urfa Kadı Sicilleri'nde, çok sayıda vasînin mülk satışına izin talebiyle mahkemeye müracaat ettiği görülmektedir. Bu mülkler arasında hem Müslüman çocuklara hem de gayrimüslim çocuklara ait olanlar mevcuttur. Gayrimüslim çocuklara ait mülk satışlarının, nüfuslarıyla orantılı olarak, neredeyse Müslümanlar kadar olması, bu uygulamanın sadece şer'î mahkeme tarafından takip edildiği ve dinî cemaat önderlerine götürülmediği izlenimi vermektedir. Ayrıca her ne kadar sicillerde izin talepleri genellikle çocuk mülkleri veya hisseleri için alınmış olsa da, bu tedbîr sadece çocuklara has değildir. Kendilerine vasî tayin edilen deliler ve yaşlılar için de bu uygulama işletilmiştir.¹⁰²⁶ Dolayısıyla mülk satışının mahkeme iznine tâbi olması, vesayet altındaki bütün şahısların mülkü için geçerli kabul edilen bir uygulama olmuştur.

Urfa'da vesâyet altındaki çocuklara ait mülklerin satışında dikkatimizi çeken hususların başında, bu mülklerin açık artırma ile satılması gelmektedir. Sicil kayıtlarında, neredeyse tüm çocuklara ait mal ve gayrimenküllerin mahkemeden izin alındıktan sonra, "Sûk-i Sultâniye"de açık artırma ile satıldığı görülmektedir. Sûk-i sultâniye konusu üzerinde daha sonra durulacak olmakla beraber şu kadarını belirtelim ki; burası incelediğimiz dönemde Urfa'daki her türlü malın açık arttırmayla satıldığı bir pazardır. Meselâ 21 Zilkâde 1284 (24 Şubat 1868) tarihli bir belgeye göre, Acem Beg Mahallesi'nde vefât eden Mardo v. Avânis'in eşiyle çocuklarına miras kalan evi, sûk-i sultâniyede müzâyede ile 2000 kuruşa satılmış, parası da çocuklar için istirbâh edilmek üzere eytâm sandığına teslim edilmiştir.¹⁰²⁷ Normal gayrimenkul satışlarında da zaman zaman müracaat edilen bu usûlün; çocuklar, deliler, yaşlılar ve mefkud olanlar mevzu bahis olduğunda şart olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kendisini veya malını korumaktan yoksun olan kimselere ait malların, toplumun gözü önünde ve açık bir usûl

¹⁰²⁶ 14 Cemâziyelahir 1313 (2 Aralık 1895) tarihli bir belgede; Debbâğhane Mahallesi'nden Mecnun Hasan b. Seydi Hâfız'ın vasîsi Mehmed Ali b. Eyüb, mahkemeye müracaat ederek, Hasan'ın Debbâğhane Mahallesi'ndeki harâbe evinin satılarak parasının istirbâh edilmesi için izin talebinde bulunmuş mahkemenin talebi yerinde görmesi üzerine Mehmed Ali'ye bir hüccet verilerek evin açık arttırmayla satışı sağlanmıştır. UŞS. 218/97-805; UŞS. 218/149-47.

¹⁰²⁷ UŞS. 206/356-149; Ayrıca bkz. UŞS. 206/602-701; UŞS. 208/218-961; UŞS. 206/356-149; UŞS. 228/149-467; UŞS. 228/306-432; UŞS. 218/22-675.

ile satılması, bu konuda oluşabilecek haksızları önlemek için son derece yerinde bir tedbîrdir.

Yardıma muhtaç çocuk ve kimsesizlere ait hakların korunması için onlara ait mülklerin satışında şer'î mahkemedен izin alınması ve çoğu zaman bu mülklerin açık artırmayla satılması yanında başkaca tedbîrler de alınmıştır. Çeşitli belgelerde rastladığımızı göre, satış işlemleri mahalle imâmı ve muhtârları tarafından takip edilmiştir. Mahkeme izninden sonra mülkün satışa çıkarılmasından, satış işleminin bitimine kadar, bazen mahalle muhtârı ve imâmı satış işlemini takip etmiş ve satışın ecri misliyle gerçekleşip gerçekleşmediğini denetlemişlerdir. Buradaki denetimin asıl amacı; mülkün ne zaman, nerede, nasıl satıldığından ziyâde, satış sonucunda açık bir zararın mevcut olup olmadığını tesbit etmektir. Nitekim 20 Receb 1305 (2 Nisan 1888) tarihli bir belgeye göre, Kadioğlu Mahallesi'nde kendilerine ağabeyleri vasî tayin edilen Şeyh Müslüm ve Mahmud'un hissadarı oldukları ev, mahkeme izninden sonra Ermenî Kasab Ağyo'ya 7.350 kuruşa satılmıştır. Satıştan sonra mahalle İmâmı Halîl Efendi ve muhtâr ile ihtiyar heyeti, söz konusu satışta çocuklar aleyhine herhangi bir zarar meydana gelmediğini beyan etmişlerdir.¹⁰²⁸

Sicillerdeki bazı belgeler, mülk satışlarındaki denetimi bazen şer'î mahkemenin bizzat yaptırdığını ortaya koymaktadır. Meselâ 1 Receb 1272 (8 Mart 1856) tarihli bir belgeye göre, Taşçı Pano v. Serkis, çocukları Meko, Vânin ve Ağisa'nın annelerinden kalma evini kuyumcu Makdisî Karabet v. Makdis'e 600 kuruşa satmıştır. Satışın mahkemeye intikalinden sonra, mahkemenin tayin ettiği heyet, çocukların söz konusu satışla zarara uğratılmadıklarını ve herhangi bir "gabn-ı fâhiş" bulunmadığını tesbit etmiştir.¹⁰²⁹

G- EYTÂM SANDIĞI

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde Tanzîmât sonrasında birçok alanda olduğu gibi sosyal güvenlik konusunda da yeni düzenlemelere gidilmiş bu kapsamda yetim

¹⁰²⁸ UŞS. 221/113-563.

¹⁰²⁹ UŞS. 205/78-181; Gabn-ı fahiş; herhangi bir malın satışında, bilirkişilerin yaptıkları takdirlerin dışında kalan ölçüde aldanmadır. Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, s. 117.

çocuklar için 1851’de Eytâm İdaresi kurularak eytâm sandıkları teşkil ettirilmiştir.¹⁰³⁰ Eytâm sandığı kurulmadan önce, vesâyet altındaki çocuğa ait maldan nemalandırma usûlüyle borç verme, vasî ve borçlu arasında şahitlere dayalı bir sözleşme şeklindedir. Borcunu ödemeyen kimseler vasî tarafından mahkemeye şikâyet edilmekteyse de uzun dava sürecinde çeşitli mağduriyetler yaşanabilmekteydi.¹⁰³¹ Eytâm sandığı teşkilatıyla birlikte, bu borçlanma devlet denetimine geçerek hem mahkeme süreçleri kısaltılmış hem de zamanında ödenmeyen borçlar için devlet, tahsil mekanizmasını işletmiştir. Aynı şekilde bu müesseseye birlikte, vasînin vesayet maddî yönüyle alakalı yükü nispeten azaltıldığı gibi, yetime ait paranın işletilmesi ve zamanında tahsili devletin denetiminde gerçekleştirilmiştir.

Sicillerden takip edebildiğimiz kadarıyla eytâm sandıklarının teşkil ettirilmesinden sonra bu konuda birçok fermân yayınlanarak uygulamada karşılaşılan problemlere çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Muhtelif tarihlerde merkezden gönderilen fermânlarda, eytâma ait mal ve mülklerin muhâfazasına azami dikkat sarf edilmesi ve yetimlere ait hakların korunmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır.¹⁰³² Meselâ 1289 (1872/1873) tarihli Eytâm Sandıkları Fukara Nizâmnamesi, eytâm sandığı müdürlerinin her iki senede bir tebdil edilmesini öngörmüş,¹⁰³³ 1302 (1884/1885) tarihli bir fermânda ise, bazı mal memurlarının zimmetine para geçirdiğine dâir şikâyetlerin mevcut olduğu bu sebeple gerekli tedbîrlerin alınması, ilgili dâirelere teftişlerin sıklaştırılması ve yapılan haksızlıkların tazmin ettirileceği hatırlatılmıştır.¹⁰³⁴ 1308 (1890/1891) tarihli bir dava kaydında ise, “*Eytâm müdirlerinin fillerinden zarardide ve hasârete dıçâr olanların zararlarını tazminle mes’ul oldukları*” belirtilmiştir.¹⁰³⁵ Ayrıca sicillerde yer alan 19 Zilkâde 1305 (28 Temmuz 1888) tarihli bir kayıt, eytâm müdürlüğüne tayin edilecek kimseler için iki kefil şartı getirildiğini göstermektedir. Bu kayıta Urfa Eytâm Müdürlüğü’ne tayin edilen Eybanzâde Hacı Hüseyin Efendi için, Debbâğhane

¹⁰³⁰ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Çanlı, “Eytâm İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara 2002, XIV, 57-73.

¹⁰³¹ UŞS. 208/42-567.

¹⁰³² UŞS. 221/468-177.

¹⁰³³ UŞS. 228/250-304.

¹⁰³⁴ UŞS. 226/503-196.

¹⁰³⁵ UŞS. 221/543-306.

Mahallesi'nden Mollaoğlu Süleymân ile Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Serrâczâde Osman'ın 26.000 kuruş ile kefil oldukları görülmektedir.¹⁰³⁶

Sicillerdeki eytâm sandığı kayıtlarına göre, bu sandıklarda istirbâh usûlüyle işletilen paralar, şehirdeki esnâfa ve nakit sıkıntısı çeken herkese, kefâlet veya ipotek usûlüyle borç olarak verilmiştir.¹⁰³⁷ Kefâlet usûlünde, borç almak isteyen şahıs, iki kefillle mahkemeye müracaat ederek, hangi çocuğa ait maldan ne kadar borç almak istediğini belirtir, kefillerin borca kefil olmasıyla akit için gerekli şartlar tamamlanmış olurdu.¹⁰³⁸ Çalışmamızın sonunda EK-8 olarak düzenlediğimiz ve çeşitli yıllarda eytâm sandığından kefâletle borç alanlarla, borç alınan miktarları gösterdiğimiz çizelgede görüleceği üzere, çok sayıda Müslüman ve gayrimüslim, eytâm sandığından borç almıştır. Bu kayıtlara dikkatlice bakıldığında, borç alan gayrimüslimlerin umumiyetle Ermenî ve Süryanîler olduğu, ticaretle meşgul Yahudîler'in ise bu borçlanmaya fazla rağbet göstermedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca eytâm sandığından yapılan bu borçlanmalar için bazı Müslümanlarla Ermenîler'in birbirlerine kefil oldukları görülmektedir.¹⁰³⁹

Eytâm sandığından kefâlet dışından yapılan borçlanma için bir diğer yol ise, rehin usûlüdür. İpotek de denilen bu usûlde, borç almak isteyen şahıs, satışı halinde almak istediği borcu karşılayabilecek bahadaki ev, arsa, tarla gibi herhangi bir gayrimenkulünü vasfiye rehin olarak teslim edip, vaktinde borcunu ödememesi halinde malının satışını kabul ederdi. Bu husustaki kayıtlar, Urfa şehir merkezinde ikâmet edenlerin; yaygın olarak ev, dükkân, arsa ve bahçelerini, köylerden gelenlerin ise tarlalarını rehin verdikleri müşahede edilmektedir.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁶ "...Urfa Eytâm Müdürlüğüne ta'yîn kılınan Hacı Eybânzâde Hüseyin Efendi'nin müddet-i me'mûriyyetinde zimmetine akçe-i vâhîde geçirmemek ve şâyed bunun hilâfında harekette bulunur ise tazmîni bize 'âid olmak üzere kefil ve zâmîn olduğumuzu mübeyyin iş bu senedimiz temhîre takdîm kılndı", UŞS. 221/368-48; UŞS. 221/408-48.

¹⁰³⁷ UŞS. 223/4-15; UŞS. 223/5-15; UŞS. 223/20-168; UŞS. 223/15-153.

¹⁰³⁸ UŞS. 206/1-1.

¹⁰³⁹ UŞS. 225/57-70; UŞS. 225/57-72; UŞS. 81/192; UŞS. 225/82-194; UŞS. 225/84-124; UŞS. 225/86-211; UŞS. 225/90-231; UŞS. 225/96-264; UŞS. 225/106-263; UŞS. 225/151-18; UŞS. 225/155-32; UŞS. 225/156-36; UŞS. 225/164-65; UŞS. 225/169-83; UŞS. 225/173-96.

¹⁰⁴⁰ UŞS. 209/13-49.

Rehin olarak alınan gayrimenkuller konusunda taraflar ortaya çıkan sorunlar üzerine 1287 (1870/1871) tarihinde “Terhîn Nizâm-nâmesi” çıkarılarak bu hususta yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu nizâm-nâmeye göre, alacaklıların rehin aldıkları malları başka yere götürmelerine müsaade edilmeyecek, rehin işlemleri için müracaat evrakları, ihtiyar meclisi heyeti ve muhtârlara mühürlenilerek temyiz mahkemesine sunulacaktır. Burada rehin için tutulan hususî defterlere, ilgili kişinin kaydı yapılarak taraflara rehin ruhsat-nâmesi verilecek ve bu işlemler için halktan herhangi bir vergi talep edilmeyip sadece hüccet harcı alınacaktır.¹⁰⁴¹ Meselâ 11 Zilkâde 1305 (20 Temmuz 1888) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Kazğancı Mahallesi’nden Kaysîzâde Osmân Efendi’den, eytâm sandığına olan 416 kuruş borcu için 3 kuruş 30 pare harç ve masraf parası alınmıştır.¹⁰⁴²

Sicillerde yer alan eytâm kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla incelediğimiz dönemde Urfa Eytâm sandığı borçlanmalarının çoğu kefâlet yoluyla gerçekleştirilmiştir. Meselâ 223 numaralı sicil defterinde, 1305-1310 (1887/1888-1892/1893) yılları arasında gerçekleşen yaklaşık 500 borçlanma kaydından sadece 10 tanesi ipotek usûlüyle gerçekleşmiştir.¹⁰⁴³ Aynı kayıtlarda eytâm sandığından gerek kefâlet gerekse de ipotek yoluyla borç alanların, yıllık ortalama %15 ile borçlandıkları görülmektedir. Dolayısıyla eytâm sandığına 1000 kuruşu istirbâh edilen bir çocuğun, 1 yıl sonra bu paradan kârı 150 kuruş olmuştur.¹⁰⁴⁴

Kefâlet usûlüyle eytâm sandığından borç alan kimselerden, borcunu vaktinde ödemeyenlerin bu borçları, kefillerden tahsil edilmiştir. Meselâ 29 Şaban 1308 (9 Nisan 1891) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, eytâm sandığından 257 kuruş borç alan Taşçı Aruş’un borcunu zamanında ödeyememesi üzerine söz konusu borç, mahkeme kararıyla kefilleri Dellâl Haco v. Abdo ile Serkis v. Yakup’tan alınmıştır.¹⁰⁴⁵ İpotek usûlünde ise, borcunu vaktinde ödemeyen kimsenin, daha önce vasîye rehin olarak

¹⁰⁴¹ UŞS. 214/128-129-267.

¹⁰⁴² UŞS. 221/179-683.

¹⁰⁴³ Bu konudaki kayıtlar için 223 numaralı deftere bkz.

¹⁰⁴⁴ UŞS. 212/45-111; UŞS. 212/49-121.

¹⁰⁴⁵ UŞS. 223/71-2; eytâm sandığından alınan borçları kefil olup, borcun ödenmemesi üzerine kefillerden yapılan benzer tahsiller için bkz. UŞS. 223/71-1; UŞS. 223/71-3; UŞS. 223/71-4; UŞS. 223/71-5.

teslim ettiği malı satılarak borç kadarı eytâm sandığına, fazlası da mülk sahibine teslim edilmiştir. Nitekim 10 Ramazan 1308 (19 Nisan 1891) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Basmacıoğlu Karabet'in küçük oğlu Karabet'in eytâm sandığında muhâfaza edilen parasından bir miktar borç alan Hacı Ahmed, bir sene sonra toplam borcu olan 920 kuruşu ödemeyince, olay mahkemeye intikal etmiş, mahkeme de, Hacı Ahmed'in daha önce Karabet'in vasîsine rehin verdiği evin satılarak, borcun tahsiline karar vermiştir.¹⁰⁴⁶ 11 Zilkâde 1308 (8 Haziran 1891) tarihli bir kayıttan ise Hekimdede Mahallesi'nden İmâm Şanizâde Hafız Mustafa b. Abdurrahman, eytâm sandığına olan 9500 kuruşu zamanında ödemeyince rehin gösterdiği üzüm bağı satılarak borç tahsil edilmiştir.¹⁰⁴⁷ Osmanlı'nın eytâm borçları konusundaki bu hassasiyeti, 1306 (1889) yılına ait bir fermânda, "*hukûk-i eytâm-ı tahsîl ve te'minde 'acziyet ve müsâmaha gösterilmemesi*" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁸

Çalışmamızın giriş kısmında belirttiğimiz gibi, Urfa Kadı Sicilleri'ndeki 209, 212, 213, 223 ve 225 numaralı defterler eytâm sandığı kayıtlarına dâirdir. Diğer defterlerde de bu hususa dâir az sayıda belge bulunmakla birlikte, eytâm kayıtları için hususî defterlerin tutulduğu anlaşılmaktadır. Yalnız bu defterlerde, borçların ödendiği ayrıca kaydedilmemiş ve bazı belgelerin üstü "*ibtâl*" denilerek çizilmiştir. Kanaatimizce ödenen borçtan sonra herhangi bir kayıt ihtiyacı hissedilmeden borcun yazılı olduğu belge iptal edilmek suretiyle tarafların birbirlerinden alacağı kalmadığı belirlenmiştir. Nitekim üstü çizilen bazı belgelerin kenarında borcun ödendiği de yazılmıştır.¹⁰⁴⁹ Urfa Eytâm Sandığı kayıtlarıyla ilgili şu hususu ifade etmekte yarar vardır. Sandıktan borç alınan paraların miktarı, kayıt esnasında hiçbir surette aşağı veya yukarı yuvarlanmamış, tüm paralar kuruşu kuruşuna hattâ üstündeki "buçuk" ve "para" dahi belirtilerek yazılmıştır. Bu durum hiç şüphesiz eytâm kayıtlarının son derece

¹⁰⁴⁶ UŞS. 223/74-13.

¹⁰⁴⁷ UŞS. 222/64-109.

¹⁰⁴⁸ UŞS. 221/271-6.

¹⁰⁴⁹ UŞS. 228/267-310.

titizlikle tutulduğunu ve devletin yetim haklarını büyük bir hassasiyetle koruduğunu göstermektedir.¹⁰⁵⁰

Eytâm sandıklarının ülke genelinde tek elden idaresi ve giderek önem kazanması, işlerliğinin daha kolay hale getirilmesini gerektirmiştir. Bu sebeple yukarıda da belirttiğimiz gibi bu hususta nizâmnâmeler hazırlanarak değişen şartlar çerçevesinde bir takım düzenlemeler yapılmıştır.¹⁰⁵¹ Meselâ 1286 (1869/1870) yılında Eytâm Sandıkları Nizamnamesi'ne zeyl olarak hazırlanan bir emirnâmede, bu sandıklarda hissesi olanların başka bir yere gitmesi durumunda hissesinin de gittiği yerdeki eytâm sandığına nakledilmesi istenmiştir. Bunu için ikâmetlerini değiştiren kimselerin, eski oturdukları bölgedeki eytâm sandıklarına haber vererek hisselerinin yeni yere naklini talep etmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁵² Böylece, belli bir yerdeki eytâm sandığında malları bulunan ancak çeşitli sebeplerle başka yere taşınan çocukların mağduriyetleri giderildiği gibi uzaktan vekâletle yürütülen gereksiz yazışmalar da ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca 1289 (1872) tarihli Eytâm Sandığı Nizâmnâmesi'nin altıncı maddesine zeyl olarak tanzim edilen Fukara Nizâmnâmesi, eytâm sandığında malı bulunan ve rüşd yaşına ulaşmadan önce evlenecek yetim ve yetimelerin çeyiz kabilinden zaruri masraflarının, eytâm sandığındaki mallarından karşılanmasını öngörmüştür. Ancak bu harcamalarda keyfiliği ortadan kaldırmak için vasîler tarafından yapılan masrafları gösteren senedin bir suretinin şer'î mahkemelere gönderilmesi istenmiştir.¹⁰⁵³

Urfa'daki yetimler konusunda değinmemiz gereken bir nokta da, XX. yüzyılda Amerikalı misyonerler tarafından kurulan Urfa Ermenî Yetimhânesi'dir.¹⁰⁵⁴ Yetim kalmış Ermenî çocukların barındığı bu yetimhânenin ilk olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte, incelediğimiz dönem sonunda yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Şevvâl 1314 (18 Mart 1897) tarihli bir gayrimüslim

¹⁰⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin yetim çocukların haklarını koruma konusunda aldığı bazı tedbirler için bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, XLVIII/1, 1-46.

¹⁰⁵¹ UŞS. 221/13-408.

¹⁰⁵² UŞS. 214/11-22.

¹⁰⁵³ UŞS. 228/250-304.

¹⁰⁵⁴ Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, İstanbul 2009, s. 82.

vakfiyesinde, Kebîr Kenîsa'ya evini bağışlayan Ermenî Devheriye bint Laklakoğlu Kevork, evin kiraya verilerek elde edilecek gelirinin, kilise bünyesinde “*müceddeden inşâ olunan*” Eytâm Mektebi'ndeki yetim ve fakirlere harcanmasını şart koştur.¹⁰⁵⁵ Bu belge aynı zamanda eski bir yapı olan ve XX. yüzyılında başındaki Ermenî olaylarında çok sayıda Ermenî'nin kaldığı Urfa Ermenî Yetimhânesi'nin bu dönem sonunda yeniden inşa edildiğini göstermektedir.¹⁰⁵⁶ Ayrıca misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Urfa'ya gelen Amerikalılar, 1890'ların sonunda Ermenî çocuklar ve dul kadınlar için 2 yetimhâne; Almanlar da, 1897'de bir yetimhâne kurmuşlardır.¹⁰⁵⁷ Ancak sicillerde bu yetimhânelere dâir herhangi bir kayıt tesbit edilememiştir.

¹⁰⁵⁵ “...Şöyle şart eyledim ki menzil-i mezbûr mütevellî eliyle icâr olunup hâsıl olan gallesinden evvelâ menzil-i mezbûrun ta 'mîre muhtâç olân mahalleri ta 'mîr ve termîm ve fazla gallesi Kebîr Kenîsa'da vâki 'müceddeden inşâ olunân Hıristiyân Eytâm-ı Mektebi'nde bulunan şâgirdân-ı eytâm ve fukarâsına verile...”, UŞS. 218/361-50.

¹⁰⁵⁶ Urfa Ermenî Yetimhânesi'nin bu dönemde icrâ ettiği fonksiyonla ilgili geniş bilgi için bkz. Mary Caroline Holmes, **Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)**, Trc. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

¹⁰⁵⁷ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 340-343; Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul 2005, s. 104-106, 313-314, 128, 329, 363; Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, s. 80; Bu konudaki bazı resmî yazışma kayıtları, Amerikan misyonerlerin Siverek, Çermik ve Hısn-ı Mansur'dan topladıkları yetim çocukları Urfa'ya getirip eğitim verdiklerini, Almanlar'ın ise topladıkları 160 kadar kız-erkek çocuğu için yetimhâne yapmak maksadıyla bir ev kiraladıklarını ancak idarî hükümetten izin alınamadığı için bu faaliyetlerin kaçak yapıldığını göstermektedir. Konuyla ilgili resmî kayıtlar için bkz. Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 74-76.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İLMÎ-DİNÎ HAYAT VE VAKIFLAR

I- İLMÎ HAYAT

Osmanlı'da modern okulların açıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar eğitim, millet sistemine dayalı dinî-toplumsal bir yapı halindedir. Bu yapıda Müslim-gayrimüslim milletlerin eğitimi birbirinden tamamen ayrı olup Müslümanlar, sıbyan mektepleri ve medreselerde eğitim alırken gayrimüslimler, umumiyetle kiliseler ve manastırlar bünyesinde bulunan okullarda öğrenim görmekteydi. XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'da Rüşdiye Mektebi açılmışsa da, modern tarzda eğitim veren okulların açılması ancak XX. yüzyıl başlarında olmuştur. Dolayısıyla, incelediğimiz dönemde Urfa'da Müslüman-gayrimüslim eğitimleri birbirinden ayrı bir yapı arz ettiğinden her iki zümrenin eğitim kurumlarını ayrı ayrı ele almayı daha uygun bulduk.

A- MÜSLÜMANLARA AİT EĞİTİM KURUMLARI

1- Medreseler

Medrese, İslâm'ın eğitim ve öğretime verdiği önemin bir neticesi olarak ortaya çıkmış mühim bir müessesedir. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî'de başlayan eğitim faaliyetleri, daha sonra mescid ve câmilerde devam etmiş, buraların ibâdet yeri olması ve bir takım ihtiyaçlara cevap verememesi üzerine müstakil bir eğitim kurumunun ihdası zaruri bir hal almıştır. Bunun neticesinde ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak üzere İslâm coğrafyasının muhtelif merkezlerinde medreseler inşa edilmiştir.¹⁰⁵⁸

Bulunduğu Mezopotamya coğrafyasında önemli bir tarihî geçmişe sahip olan Urfa, eski çağlardan itibaren bilim ve kültür faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra da, eğitim faaliyetleri diğer İslâm coğrafyasında olduğu gibi öncelikle inşa edilen câmi ve mescitlerde devam etmiştir.

¹⁰⁵⁸ KAZICI, **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995, s. 41-42; Osmanlı medreselerinin gelişim süreci ve eğitim faaliyetleri için bkz. Yekta Demiralp, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)**, Ankara 1999; Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984; Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 2005, I-II; Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş**, İstanbul 1997; Kenan Yakuboğlu, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, İstanbul 2006; Hüseyin Atay, **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul 1983; Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul 2011, s. 44-76.

Şehirde inşa edilen ilk medresenin 587 (1191) yılında Urfa valisi ve Selahaddin Eyyübi'nin yeğeni Nasıruddin Mehmed b. Ömer tarafından Ulu Câmî bitişiğinde yapılan Eyyübiye Medresesi olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁵⁹ Bu tarihten itibaren yeni medreseler inşa edilmiştir. Nitekim XVII. yüzyılın ortalarında şehre gelen Evliya Çelebi, şehirde Kızıl Câmî, Firuz Bey ve Sultân Hasan adlı üç medresenin bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁶⁰ Urfa medreseleriyle alakalı doktora çalışması hazırlayan Mehmet Memiş'e göre, Cumhuriyet dönemine kadar Urfa'da 20 civarında medrese inşa edilmiş olup, günümüzde bunlardan sadece 8 tanesinin yapısı tamamen veya kısmen ayakta durmaktadır.¹⁰⁶¹ Şehirdeki medreselerin inşa tarihlerine bakıldığında çoğunluğunun XVIII. ve XIX. yüzyıla ait olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemin Osmanlı ve Urfa medreseleri ile eğitim tarihi açısından son derece önemli bir dönem olduğunu söylemek mümkündür.

XIX. asrın ikinci yarısına ait şer'îye sicili kayıtlarında, tesbit ettiğimiz kadarıyla Urfa'da 14 medresenin adı geçmektedir. Bunlar; Halîlu'r-Rahman,¹⁰⁶² Câmî Kebîr (Ulu Câmî),¹⁰⁶³ Rızvâniye,¹⁰⁶⁴ Sâkıbiye,¹⁰⁶⁵ Haydâriye,¹⁰⁶⁶ Süleymân Ağa (Yusuf

¹⁰⁵⁹ Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 2; Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 101; Murat Akgündüz, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedris Hayatı", **İSTEM**, 2008, S. 11, s. 114.

¹⁰⁶⁰ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, s. 92.

¹⁰⁶¹ Urfa medreseleriyle alakalı daha geniş bilgi için bkz. Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 22-90;

¹⁰⁶² **UŞS.** 205/30-60; Bu medrese Halîlu'r-Rahman Câmî ve Zâviyesi ile beraber bir külliye halinde Halîlu'r-Rahman Gölü'nün batı tarafında bulunmaktadır. 1288 (1871) senesinde Derviş Ali Paşa tarafından tamir edildiği anlaşılan medresenin inşa tarihi bilinmemektedir. Medresede 1 dersane, 5 hücrenin yanı sıra 1 müderris odası bulunmaktaydı. İncelediğimiz dönemde ayakta olup 1308 (1890/1891) senesi Müderrisi el-Hâc Mustafa Efendi'dir. **UŞS.** 221/507-247.

¹⁰⁶³ **UŞS.** 205/30-61; **UŞS.** 205/186-459; İlk olarak Eyyübiler döneminde Urfa Valisi Nasıruddin Muhammed b. Ömer tarafından 587 (1191) yılında Ulu Câmî bitişiğine inşa edilen bu yapı kaynaklarda Eyyübiye medresesi olarak geçmektedir. Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 101; Muhtemelen çeşitli zamanlardaki tadilatlarla varlığını incelediğimiz döneme kadar devam ettiren bu medrese sicillerde Ulu Câmî Medresesi olarak yer almaktadır. Medresede vefât eden kişilere ait tereke kayıtlarından medresenin incelediğimiz dönemde açık olduğu anlaşılmaktadır. **UŞS.** 205/186-459; **UŞS.** 205/253-577

¹⁰⁶⁴ Rakka Valisi Hamevîzâde Rızvân Ahmed Paşa tarafından yaptırılan ve Halîlu'r-Rahman Gölü'nün kuzeyindeki Rızvâniye Külliyesi içinde yer alan bu medresenin inşa kitâbesi 1149 (1736-1737), vakfiyesi ise Şaban 1153 (Ekim 1740) tarihlidir. Urfa'daki en büyük medreselerden biri olan Rızvâniye Medresesi'nin 30 odasında birer talebe kalmaktaydı. **UŞS.** 206/483-492; **UŞS.** 206/779-1; **UŞS.** 228/29-104; İncelediğimiz dönemde medrese eğitime devam etmekte olup 1308 (1890/1891) senesi müderrisi Hacı Halîl Efendi'dir. **UŞS.** 221/497-229.

¹⁰⁶⁵ El-Hâc Mehmed Emin Sâkib Efendi b. Mustafa Efendi'nin inşa ettirdiği bu medrese, Akarbaşı mevkiinde Narıncı Câmî karşısındaki Sâkıbiye Külliyesi içinde bulunmaktaydı. Medrese bünyesinde 1 dersane ve kütüphanenin yanı sıra 9 adet oda yer almaktaydı. **UŞS.** 217/128-35; **UŞS.** 206/582-643, 644; 1308 (1890/1891) yılında faal olan medresenin müderrisi Hacı Ali Efendi'dir. **UŞS.** 221/542-304;

Paşa),¹⁰⁶⁷ Rahimiye,¹⁰⁶⁸ Rızâiye (Kutbeddin),¹⁰⁶⁹ İhlâsiye,¹⁰⁷⁰ İbrâhimiye (Debbâğhane),¹⁰⁷¹ Rahmâniye (Abdurrahman Efendi),¹⁰⁷² Şabâniye,¹⁰⁷³ Abbasiye,¹⁰⁷⁴ Hamîsiye¹⁰⁷⁵ Medreseleri'dir.

¹⁰⁶⁶ Harran Kapısı Mahallesi'nde el-Hâc Haydâr Ağa b. Mehmed tarafından inşa ettirilen medresenin vakfiyesi 1169 (1755-1756) tarihlidir. Medresede 1 sofa, 1 derşhâne, 1 dâru'l-kurranın yanı sıra talebeler için 5 oda ve 2 helâ bulunmaktaydı. UŞS. 227/168-130. Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 86.

¹⁰⁶⁷ Yusuf Paşa Câmi'nin doğu tarafından bulunan bu medresenin 1150 (1737/1738) yılında Süleymâniye Kütüphanesi'ni inşa eden Damat Süleymân Ağa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda "Yusuf Paşa" veya "Süleymâniye Medresesi" olarak da geçmektedir. UŞS. 226/153-320; UŞS. 220/101-788; UŞS. 228/18-66; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 51-52; 20 Muharrem 1310 (14 Ağustos 1892) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre medrese bu dönemde faaldir. UŞS. 220/101-788.

¹⁰⁶⁸ Miftahîzâde Hacı Abdurrahim Efendi tarafından 1150 (1737) yılında Hasan Padişah Câmi'sinin hemen doğusuna bitişik olarak inşa edildiği kaydedilen medresenin vakfiyesi 1181 (1767/1768) tarihlidir. Vakfiyeye göre, medrese bünyesinde bir bab dâru'l-kurra ve kütüphane mevcuttur. UŞS. 205/276-617; UŞS. 227/210-208; UŞS. 226/318-667; UŞS. 226/382-810; UŞS. 204/93-163; İncelediğimiz dönemde ayakta olan medresesinin 1292 (1875) senesi müderrisi Abdurrahman Efendi b. Hasan Ağa, UŞS. 211/52-802; 1308 (1890/1891) senesi müderrisi ise, el-Hâc Halil Efendi'dir. UŞS. 221/507-247.

¹⁰⁶⁹ Kutbeddin Câmi'si içinde yer alan bu medrese 1193 (1779) tarihinde Ahmed Paşazâde Ömer Paşa ve eşi Ümmü Gülsüm Hanım tarafından inşa ettirilmiştir. Bulunduğu yerden dolayı kayıtlarda "Kutbeddin Medresesi" olarak da yer almaktadır. UŞS. 216/311-815; UŞS. 220/408-1205; UŞS. 220/417-1222; UŞS. 226/332-701; UŞS. 226/431-45; Medresenin tevliyeti müderrise ait olup, 1301 (1883/1884) senesinde vefât eden Hafız Hacı Mustafa Efendi b. Abdurrahman Efendi'nin bilâ veled vefâtından sonra amcazâdesi Halil Efendi b. Hasan Efendi müderris tayin edilmiştir. Aynı şekilde bu dönemde ayakta olan ve eğitime devam eden medresenin bünyesinde kalan yatılı öğrenciler mevcuttur. UŞS. 222/208-1266.

¹⁰⁷⁰ İhlâsiye Medresesi, aynı adı taşıyan İhlâsiye Câmi'nin müstemilatı içinde yer alıp, câmiyi inşa ettiren el-Hâc Musa Efendi b. Mahmud Efendi tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Medresenin yatılı öğrenciler için 5 hücre bulunmaktaydı. Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 69; 1301 (1883/1884) senesi Urfa Müftüsü Abdülatif Efendi, aynı zamanda bu medresede müderrislik yapmaktaydı. UŞS. 226/339-714.

¹⁰⁷¹ İbrâhimiye Medrese'si, Debbâğhane Câmi avlusunun kuzeyine bitişik olduğundan bazı belgelerde "Debbâğhane Medresesi" olarak da geçmektedir. Medrese kapısındaki kitâbeye göre, 1136 (1723) yılında el-Hâc İbrâhim b. Kasım tarafından yaptırılmıştır. Medrese içerisinde 1 derşhane, 1 daru'l-kurra, 1 eyvan, 9 oda ve 2 tuvalet bulunmaktaydı. UŞS. 226/373-790; UŞS. 226/382-810; UŞS. 228/266-306; Karakaş, **Şanlıurfa Kitabeleri**, s. 186; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 36; İncelediğimiz dönemde eğitime devam eden medresesinin 1292 (1875) senesi müderrisi Abdurrahim Efendi b. Hasan Efendi, UŞS. 211/52-802; 1308 (1890/1891) senesi müderrisi ise el-Hâc Ramazan Efendi'dir. UŞS. UŞS. 221/542-304.

¹⁰⁷² Medresenin bânisi Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi olup ilk vakfiyesi (1137) 1725 tarihlidir. Abdurrahman Efendi, Harrankapı haricinde inşa ettirdiği Hacı Lütfullah Câmi'nin batısına Rahmâniye Medresesi'ni yaptırmıştır. Abdurrahman Efendi'den sonra oğlu Seyyid Abdullah, aynı medreseye bir takım yeni görevliler tayin ederek vakıfta bulunmuş ve 22 Rebiulevvel 1164 (19 Şubat 1751) tarihli ikinci vakfiyeyi hazırlamıştır. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, medresede 1 sıbyan mektebinin yanı sıra 10 oda mevcuttur. UŞS. 225/21-1; UŞS. 225/143-1. Bu bilgiler kaynaklarda iki ayrı medrese olarak zikredilen Abdurrahman Efendi Medresesiyle Rahimiye Medresesi'nin aynı medrese olduğunu da göstermektedir. Bkz. Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 75, 83.

¹⁰⁷³ Hacı Şabân Efendi b. Abdünnebi Çelebi tarafından Şabân Hanı civarında yaptırılan medresesinin vakfiyesi 1115 (1703) tarihlidir. Medrese müstemilatında 1 derşhane, 1 mescid, 10 hücre, 2 tuvalet ve medrese civarında müderrisin süknasına meşrût bir ev bulunmaktaydı. İncelediğimiz dönemde eğitime devam eden medresesinin 1316 senesi müderrisi Hacı Ömer Efendi'dir. UŞS. 216/398-971; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 70-71.

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de zikrettiği Firuz Bey Medresesi'yle Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın, XV. yüzyılın ikinci yarısında Hasan Paşa Câmisi'ne bitişik yaptırdığı Hasan Paşa Medresesi'ne incelediğimiz sicil kayıtlarında rastlayamadık. Aynı şekilde çeşitli kaynaklarda Ulu Câmi bitişğine Nakıbzâde Usameddin İbrâhim Efendi tarafından 1196 (1781) tarihinde inşa edilen ve bünyesinde bir daru'l-hadîs ve bir kütüphane olduğu belirtilen Nakıbzâde İbrâhim Medresesi de sicillerde yer almamaktadır.¹⁰⁷⁶ Yukarıda da değindiğimiz gibi Hasan Paşa Câmisi'nin doğusuna 1150 (1737-1738) yılında Rahimiye Medresesi ve yanına daru'l-kurra'sı, Ulu Câmi bitişğine de Câmi Kebîr Medresesi inşa edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde ismine rastlayamadığımız her iki medresenin bu tarihlerden itibaren yerlerine inşa edilen yeni medreselerin isimleriyle anıldığını tahmin etmekteyiz. Tüm bunlara ilaveten her iki câminin avlusunda sıbyan mektebi bulunduğu düşünülürse medrese yapılarının sıbyan mektebi olarak kullanılmış olabileceğini söylemek de mümkündür. Netice itibarıyla Hasan Paşa ve Nakıbzâde İbrâhim adıyla anılan medreselerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında faal olmadığı veyahut başka isimlerle anıldığı açık bir husustur. Çünkü bu dönem sicil kayıtlarında göremediğimiz her iki medrese, dönemin Halep Vilâyet Salnâmeleri ve Maarif Nezâreti Salnâmeleri'nde de yer almamaktadır. İran Şehbenderi Parmaksızoğlu Bekir Bey tarafından Dergezenli Mahallesi'nde yaptırılan ve 1910 yılında tamamlanan Şehbenderiye Medresesi, incelediğimiz kayıtlardan sonraki döneme denk düşüğünden doğal olarak ismine rastlayamadığımız bir medrese olmuştur. Bu medrese aynı zamanda Osmanlı döneminde Urfa'da yaptırılan son medresedir.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁴ El-Hâc Abbas Ağa b. Mehmed tarafından Nimetullah (Ak) Câmi avlusunun kuzeyine inşa edilmiş olup, vakfiyesi 1108 (1696) tarihidir. Medrese bünyesinde 1 dersane ve öğrencilerin kalacağı 7 oda bulunmaktaydı. UŞS. 220/350-1140.

¹⁰⁷⁵ Urfa müftülerinden el-Hâc Hâmis Efendi tarafından 1137 (1724) tarihinde Hizanoğlu Mahallesi'nde inşa ettirilmiştir. 1309 (1891/1892) senesinde mütevellisi Karaşeyhizâde Ahmed b. Mustafa'nın vefâtından sonra yerine oğlu Mustafa geçmiştir. UŞS. 216/176-564; UŞS. 227/41-509; UŞS. 227/98-16; UŞS. 227/282-269; Bu durum söz konusu tarihte medresenin açık olduğunu da göstermektedir. Ancak aynı kayıtlarda medresenin müstemilatıyla ilgili bir bilgi mevcut değildir.

¹⁰⁷⁶ Sözü edilen 3 medreseyle ilgili geniş bilgi için bkz. Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 118-120; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 55, 63, 68, 78.

¹⁰⁷⁷ Bünyesinde küçük bir kütüphanenin de bulunduğu medresenin vakfiyesinden anlaşıldığına göre, müderrisine senevî 800 kuruş, talebelerine de aylık 10 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Yanına aynı adla bir câmi de inşa ettirilmiş olan Şehbenderiye Medresesi'nin yapısı, zaman içinde çeşitli değişikliklere maruz kalmışsa da varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Yapı günümüzde Atatürk Mahallesi Topçu Meydanı'nda bulunmaktadır. Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 63-66; Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 135-136.

Sicil belgelerinde, gerek müderris ve talebeleriyle ilgili kayıtlardan gerekse de medreselerin çeşitli davalarından, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da Halîlu'r-Rahman, Rızvâniye, Câmî Kebîr (Ulu Câmî), İbrâhimiye (Debbâğhane), Sâkîbiye, Şabâniye, Rahimiye, Kutbeddin, İhlâsiye, Rızâiye ve Süleymân Ağa Medreselerinde eğitim öğretime devam edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hamisiye Vakfı'na mütevellî tayinleri olmuşsa de medresenin açık olduğuna dâir bir bilgi mevcut değildir.¹⁰⁷⁸ Aynı şekilde Abbasiye ve Haydâriye Medreseleri'nde talebe bulunup bulunmadığı hususu açık değildir.

XX. yüzyıl başlarında Maarif Salnâmesi'ne göre, şehirdeki 8 medresede 122 talebe yatılı kalmaktadır. Söz konusu medreseler ve talebe sayıları şu şekilde gösterilmiştir.¹⁰⁷⁹

Medrese	Talebe sayısı	Medrese	Talebe sayısı
Rızvâniye	20	İhlâsiye	21
Rahimiye	15	Rızâiye	13
Sâkîbiye	10	Süleymâniye	20
İbrâhimiye	13	Şabâniye	10

Urfa medreselerinin genellikle câmî külliyesi içinde inşa edildiği ve müstemilatlarında, dershanenin yanı sıra, kütüphane, eyvan ve talebeler için odalar bulunduğu görülmektedir. Bilindiği gibi medreselerin derununda yer alan odalarda yatılı öğrencilerin kalması esas idi. Nitekim verdiğimiz tabloda da görüldüğü üzere şehir medreselerinde 122 öğrencinin yatılı kalmaktadır. Urfa'da ailesi şehir merkezinde ikâmet eden öğrenciler aileleriyle kalırken, şehir dışından gelen yabancı talebeler ise medrese bünyesindeki odalarında kalmaktaydı. Urfa'nın en büyük medreselerinden biri olan Rızvâniye Medresesi'nin vakfiyesinde, bu husus üzerinde ayrıca durulmuş ve *"Medrese-i mezkûrede binâ ettiğim otuz 'aded hücrelerde sâkin olan talebe-i 'ulûm yerlü olmayup bil-cümle gurebâdan olup sa'y-ı 'ulûm ettikten sonra beher hücreye yevmî on akçe verile"* denilerek medrese hücrelerinde sadece yabancı öğrencilerin

¹⁰⁷⁸ UŞS. 220/45-688; UŞS. 227/282-269.

¹⁰⁷⁹ 1318 Tarihli **Maarif Salnâmesi**, s. 1265.

kalmasına izin verilmiştir.¹⁰⁸⁰ Bazı vakfiyelerde, sadece şehir dışından gelen öğrenci bulunmadığı durumlarda, medresenin boş kalmaması için şehirli talebelerin bu hücrelerde kalabileceği belirtilmiştir. Meselâ İbrâhimiye Medresesi'nin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde mevcut bulunan vakfiyesinde bu husus “*Hücrelerde sâkin olan talebe-i ‘ulûm efendilerin cümlesi gurebâdan olalar, gurebâlardan bulunmadığı vakitte hücreler tehî ve hâlî kalmaması için şehirlinin müsta‘id ve mücerredlerinden gece ve gündüz mütâla‘a ve dersle meşgul olanlarından olalar*” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁸¹

Kadı sicillerindeki tereke kayıtlarıyla çeşitli davalardan Urfa medreselerinde şehir etrafındaki köylerden ve çevre vilâyetlerden öğrencilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸² Medresede öğrenim görürken vefât eden bazı öğrencilerin terekelerinde, vârislerinin bulunmadığı şeklindeki kayıtlar, söz konusu öğrencilerin dışarıdan geldiğini göstermektedir. Çünkü tereke tahrîrinin, vefâttan bir müddet sonra yapıldığı düşünüldüğünde bu öğrencilerin uzak yerlerden olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Muharrem 1271 (12 Ekim 1854) tarihli bir belgeye göre, Urfa'da vefât eden medrese talebelerinden Molla Mehmed b. Yusuf b. Halid'in, şehirde kimsesi olmadığı için terekesinin beytûlmâle aktarılması sonucu vârislerinin terekeyi almak için açtıkları davadan, Molla Mehmed'in Diyarbakır Vilâyeti Şîro Kazâsı Tepehân Karyesi'nden olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸³

Tamamı hayırseverler tarafından inşa edilen Urfa medreseleri, aynı adı taşıyan vakıf müessesesi içerisinde yer almaktadır. Medresenin işleyiş kurallarıyla muhtelif gelir kaynaklarını belirleyen bir veya birden fazla vakfiyenin bulunması bunun bir diğer açık delilidir. Bilindiği gibi vakıf sistemi içindeki medreselerin işleyiş kuralları ve medrese bünyesinde çalışanların yapacağı işlerle alacakları ücretler vakfiyelerde tek tek sayılmıştır. Urfa'daki medreselerde ders veren müderrislerin aldıkları maaşlarla eğitim gören talebelere verilen tayînâtların miktarına geçmeden önce vakıflarda çeşitli hizmetlerin ifasıyla meşgul olan diğer çalışanlar ve aldıkları ücretleri bir misâl ile zikretmekte fayda görüyoruz. Sözelimi Rızvâniye Medresesi Vakfiyesi'nde, vakıf

¹⁰⁸⁰ UŞS. 206/784-1.

¹⁰⁸¹ Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 36.

¹⁰⁸² UŞS. 205/186-459; UŞS. 205/253-577.

¹⁰⁸³ UŞS. 205/27-47.

bünyesine yevmî 6'şar akçe ile câmi ve medresenin temizlik ve aydınlatması için görevli dört nefer ferrâş ve çerağdâr, medresenin bitişiğindeki kütüphaneye yevmî 6 akçe ile bir hâzin-i kütüb ve 10 akçe ile kitâbete mâhir bir kâtip, yevmî 10 akçe ile bir câbî, yevmî 4'er akçe ile iki nefer luğkeş, yevmî 10 akçeye bir mimar, yevmî 10 akçeye vakfin avlusundaki havuz ve suyollarına bakacak bir suyolcusu, yevmî 4 akçeye bir noktacı (inzibât), yevmî 6 akçeye bir bevâb ve yevmî 4 akçeye helâların temizliği için bir ferrâş nasbedilmiştir.¹⁰⁸⁴

Yukarıda temas ettiğimiz üzere, Urfa medreselerinin vakfiyelerinde belirtilen şartlar gereği genellikle şehir dışından gelen öğrenciler yatılı kalmaktaydı. Kendilerine büyük değer verilen bu talebeler, medresede ücretsiz eğitim gördükleri gibi temel ihtiyaçları, bünyesinde buldukları medresenin vakfi tarafından karşılanmaktaydı. Meselâ Halîlu'r-Rahman Vakfı, 1870 yılına ait gider bilançosunda, medresede kalan talebeler için 600 kuruş harcama yapıldığını göstermiştir.¹⁰⁸⁵ Medreselerin vakfiyeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, müderrislere verilecek maaşların ve talebelere ayrılan tahsîsatların detaylı bir şekilde belirlendiği görülecektir. Çeşitli yıllarda artışlar görülmekle birlikte vakfiyelerden ve sicil kayıtlarından tesbit ettiğimize göre Urfa'daki medreselerin söz konusu maaş ve tayînâtları şu şekilde belirlenmiştir.¹⁰⁸⁶

Medrese	Müderris Maaşı		Talebe Tayînâtı	
Rızvâniye Medresesi	Yevmî	60 Akçe	Yevmî	10 Akçe
Abbasiye Medresesi	Yevmî	6 Akçe	Mâhî	0,5 kuruş
Rızâiye Medresesi	Yevmî	40 Akçe	Yevmî	10 Akçe
Sâkıbiye Medresesi	Mâhî	50 Kuruş	Mâhî	20 Kuruş
Rahmaniye Medresesi	Yevmî	9 Akçe	Yevmî	2 Akçe
Rahimiye Medresesi	Yevmî	50 Akçe	Yevmî	6 Akçe
İbrâhimiye Medresesi	Yevmî	20 Akçe	Yevmî	4 Akçe
Şehbenderiye Medresesi	Senevî	800 Kuruş	Mâhî	10 Kuruş

¹⁰⁸⁴ UŞS. 206/785-1.

¹⁰⁸⁵ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 175.

¹⁰⁸⁶ UŞS, 205/278-617; UŞS, 217/128-35; UŞS, 220/350-1140; UŞS, 225/21-1; UŞS, 225/140-1; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 31, 35, 42, 69, 76, 85, 88; Akgündüz, "Urfa Medreseleri ve Tedris Hayatı", s. 114-115.

Şabâniyye Medresesi	Yevmî	10 Akçe	Yevmî	3 Akçe
Haydâriye Medresesi	Mâhî	4 Kuruş	Mâhî	2 Kuruş
Halîlu'r-Rahman Medresesi	Senevî	1200 kuruş	-	-
Süleymân Ağa Medresesi	Yevmî	30 Akçe	-	-
İhlâsiye Medresesi	-	-	Yevmî	1 Akçe

Salı ve cuma günleri derslere ara verilen Urfa medreselerinde, eğitim gören yatılı ve gündüzlü talebelerin gündelik hayatlarına dikkat etmesi ve bazı ahlakî kurallara uyması zorunluydu. Dinin haram kıldığı kumar ve içki yasak olduğu gibi öğrencilerin eğlence amacıyla kahvelere gitmeleri de mümkün değildi. Zaten medreseye öğrenci kabul edilirken ahlakî durumu hakkında tahkikat yapılır, yasaklara riâyet edeceğinden şüphe duyulan çocuklar medreselere kolay kolay kabul edilmezdi. Medreseye kabul edilen talebelerin de müderrislere kayıtsız şartsız itaat etme mecburiyeti vardı. Tahsilini bitirenlerin özel bir törenle icazet aldığı bu medreselerdeki her öğrenci, 20 yaşından sonra sakal bırakmaya ve sarık sarmaya mecburdu. Bir medreseyi bırakan öğrenci müderristen izin almadıkça başka bir medreseye gidemezdi.¹⁰⁸⁷

Medreselerin amacı doğrultusunda asıl önemli vazifeyi gören müderrisler, burada talebelere ders vermenin yanı sıra, câmilerde verdikleri vaazlarla halkı dinî konularda aydınlatmakta ve bu yönüyle yaygın din eğitimiyle ilgili önemli bir vazifeyi üstlenmekteydiler.¹⁰⁸⁸ Urfa'daki birçok medresenin câmi avlusunda inşa edilmiş olması, medreseyle câminin bütünleşmesini ve doğal olarak müderrislerin medreseyle beraber câmide hatiplik ve vâizlik hizmetini yapmasına imkân sağlamaktaydı. Nitekim 1870 yılında Halîlu'r-Rahman Medresesi'nde yıllık 1200 kuruşa müderrislik yapan Abdurrahman Efendi, aynı zamanda medresenin bünyesinde bulunduğu Halîlu'r-Rahman Câmi'nde yıllık 750 kuruşa vâizlik ve 250 kuruşa hatiplik hizmetlerini uhdesinde bulundurmaktaydı.¹⁰⁸⁹ Osmanlı şehirlerindeki birçok câmi ve medresede sıkça karşılaşılan bu durum eğitim açısından bir takım sıkıntılara da meydan vermekteydi. Zira câminin içini dolduran talebelerin gürültüsü, müderrisin ders

¹⁰⁸⁷ Açıanal, "Urfa'da Sosyal Hayat", s. 128-129.

¹⁰⁸⁸ Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri**, s. 64.

¹⁰⁸⁹ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 175.

vermesini zorlaştırdığı gibi onun, câmi ve medresenin idarî işleriyle ilgilenip tedrisi ihmal etmesine de yol açabilmekteydi.¹⁰⁹⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki medreselerin en önemli problemi, tüm Osmanlı medreseleri gibi kaliteli eğitim sorunuuydu. Bilindiği gibi bu yüzyılda diğer müesseselerle beraber eğitim alanında da bozulmalar yaşanmış, toplumdaki çözülmenin temelinde dinden uzaklaşmanın bulunduğu inanılarak dinî ilimlere daha fazla ağırlık verilmişti.¹⁰⁹¹ Müsbet ilimlerin terk edilmesiyle medreselerde, tenkid ve tartışma usûlünün yerini aktarmacı ve dogmatik bir yöntem almıştır. Medrese eğitiminde ilmî metodların terk edilmesi, düşünme ve tefekkürü ortadan kaldırarak bilimsel anlamda ilerlemenin durmasına yol açmıştı.¹⁰⁹² Urfa medreselerinde, Arapça ile beraber sadece Tefsir, Hadîs, Fıkıh, Kelam gibi dinî ilimler okutulmakta, Tarih, Coğrafya, Matematik, Astronomi ve uğursuzluk getireceğine inanılan Felsefe okutulmamaktaydı. Senelerce Arap Edebiyatı okutulduğu halde, hoca bile meramını ifade edebilecek kadar Arapça yazmak kudretinden mahrumdu. Yalnızca Farsça tahsiline müsaade edilmekte, batı dili öğrenmek hoş karşılanmamaktaydı.¹⁰⁹³

Urfa medreselerinde işin ehli birkaç müderris olmakla birlikte bunların sayısının oldukça az olduğu ve çoğu medresedeki hocaların ehliyetsizliği ve tedris usûllerindeki yetersizliği yüzünden başarı sağlanamadığı dile getirilmektedir. İncelediğimiz dönem Urfa medreselerinde eğitim gören Urfa eski müftülerinden Hasan Açıanal, medreselerdeki eğitim metodunun bozulması ve müderrislerin yetersizliğine dâir kıymetli bilgiler vermektedir. Meselâ Arapça öğretiminde başarısızlığın temel nedenini Açıanal şu cümlelerle ifade etmektedir: “Öğretim yöntemi muğlâk ve karışık idi. Lisan dersi verilirken konu hedefinden saptırılır lisan felsefesine girilirdi. Bir Arapça “sarf ve nahiv” dersi esnasında söz belagata ve hikmet ve kelama müncer olur

¹⁰⁹⁰ Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri**, s. 70.

¹⁰⁹¹ M. Hulusi Lekesiz, “Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, **Türk Yurdu**, 1991, XI/49, 26.

¹⁰⁹² Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, İstanbul 2004, s. 181.

¹⁰⁹³ Açıanal, “Urfa'da Sosyal Hayat, , s. 127.

şerhlerin, haşiyelerin manaları muhakeme edilir ve ders bu suretle dağılır ve maksattan uzaklaşır”.¹⁰⁹⁴

Bilindiği gibi son dönem Osmanlı medreselerinde dinî metinleri anlama gayesine yönelik olarak Arapça ve dinî ilimlerle birlikte Mantık dersleri de okutulmaktaydı.¹⁰⁹⁵ Aristo'nun mantık kitabının okutulduğu bu derslerin hasbelkader programlarda yer aldığını belirten Açıanal, bu dersin öğretimiyle ilgili ise şunları paylaşmaktadır: “Urfa’da bazı medreselerde bu kitabın birinci sayfası açılır ve sözde derse başlanır. Ancak ilk sayfada bulunan bir cümlede bir “vav” harfi geçer. Hoca “vav”ın Arap gramerinde kullanıldığı yerleri birkaç satırlık hatırlatma ile geçip esas konulara girebilse ders başlayacaktır. Fakat nerede... artık hoca Arap gramerine dalmıştır. Bütün ders saatleri “vav”ın kullanım yerlerini anlatmakla geçer ve Aristo mantığı hakkında hiçbir şey öğretilmeden kitap kapatılır”.¹⁰⁹⁶

Medrese ve diğer vakıf müesseseler inşa edilirken, bânisi tarafından su ihtiyacı da gözetilmiş ve şehir dışındaki daha önce de belirttiğimiz Kehriz, Cavsak derelerinden su getirilmesi sağlanmıştır. Ancak şehirde nüfusun artmasıyla su kaynaklarının yetersiz gelmesi, daha önceden yapılmış olan suyollarının bozulması ve tamir için yüklü miktarda harcama gerektirmesi medreseler için önemli bir problem oluşturmuştur. Bu çerçevede bulunan geçici çözümler, medreselerle aynı kaynaktan su alan vakıf ve özel şahıslar arasında dava konusu olmuştur. Meselâ 20 Muharrem 1310 (14 Ağustos 1892) tarihli bir belgede, Yusuf Paşa Câmisi mütevellîsi Ahmed Bey b. Kasım Bey, câmi bünyesindeki Damad Süleymân Ağa Medresesi'nin mütevellîsi Zabitzâde Mustafa b. Yusuf Efendi aleyhinde açtığı davada, câmiye ait su kanallarının yakın zamanda vakıf geliriyle tamir edildiğini, ancak hakkı olmadığı halde medresenin de bu suyu kullandığını belirterek şikâyetçi olmuştur.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁴ Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 127.

¹⁰⁹⁵ Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri**, s. 73.

¹⁰⁹⁶ Açıanal, “Urfa’da Sosyal Hayat”, s. 128.

¹⁰⁹⁷ UŞS. 220/101-788.

2- Mektepler

Osmanlı'da beş altı yaşındaki kız ve erkek çocuklara “sabi”, bunları okutmak için açılmış ilk tahsil müesseselerine de “sıbyan mektebi” denilmiştir. Bu okullara halk arasında, her mahallede bulduklarından, “mahalle mektebi” veya çoğu taşlarla yapılmış olduğundan “taş mektep” veya sadece “mektep” de denilmiştir. Sıbyan mektepleri, Tanzîmât'tan sonraki eğitim reformları kapsamında önce 1862 yılında “Mekâtib-i İbtidâi ve İslâmiye”, bir müddet sonra da “İlk Mektep” adını almıştır. Osmanlı eğitim hayatının temel taşı niteliğindeki sıbyan mektepleri, medreseler gibi vakıf sistemi içerisinde yer almış, bu okullara devam eden 5-6 yaşlarındaki çocuklara Kur'an-ı Kerim, okuma yazma ve bazı temel dinî bilgilerle dört işlemden ibaret olan matematik dersleri verilmiştir. Genellikle medrese ve câmilere bitişik büyük bir odadan ibaret olan sıbyan mektepleri, bazen de câmî bitişğinde imâm ve müezzinlere mahsus odalar gibi küçük bir odadan ibaretti. Câmiden ayrı büyük bir oda şeklinde yapılan mektepler, çoğunlukla büyük câmilerin bitişğine, küçük bir oda gibi olanlar ise, küçük câmilerle köy câmileri bitişğine yapılmıştır. Bu mekteplerin câmîye bitişik veya câmî içinde olmasının temel sebebi çocuğun, eğitimle beraber dinini öğrenmesini, beş vakit namaza, farz ve sünnetlere alışmasını sağlamaktır.¹⁰⁹⁸

Osmanlı döneminde Urfa'daki sıbyan mektepleri, câmî külliyesi veya medrese müstemilatı içerisinde yapılmıştır. İncelediğimiz dönemin başında 30 civarında bulunan mektep sayısı, dönem sonlarında 50 civarına çıkmıştır. Sözelimi 1303 (1885/1886) yılı Halep Salnâmesi'nde şehirdeki 44 sıbyan mektebinde toplam 756 çocuğun okuduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁹ Urfa'daki câmî ve medrese sayısı göz önüne alındığında küçük mescitler hariç çoğu câmî ve medresenin bünyesinde bir sıbyan mektebinin bulunduğu

¹⁰⁹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1998, II, 132; Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 86; Sıbyan mektepleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mefail Hızlı, “Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri”, **İslam Tarihinin Problemleri Kollokyumu**, Şanlıurfa 2008, ss. 107-128; Abbas Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, S. 27, s. 125-135; Fahrettin Bozdağ, “Sıbyan Mektepleri ve Eyüp'teki Sıbyan Mektepleri”, **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VIII. Eyüpsultân Sempozyumu: Tebliğler (7-9 Mayıs 2004)**, 2004, ss. 122-133.

¹⁰⁹⁹ 1303 Tarihli **HVS**, s. 225; Cuinet de, aynı dönemde Urfa'daki 44 sıbyan mektebinde 756 öğrencinin eğitim gördüğünü aktarmaktadır. **La Turquie d'Asia**, II, 261.

anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hemen hemen her mahallede en az bir sıbyan mektebinin olduğunu söylemek mümkündür.

Vakfiyelerden anlaşıldığı üzere, medrese bünyesindeki sıbyan mektepleri, bu müesseselerin vakfi bünyesinde olup burada hizmet eden muallimlerin ücreti ve devam eden çocuklara yapılan çeşitli yardımlar vakıfları tarafından karşılanmıştır. Medreseyi tesis eden vâkıf, bu hususu da açık bir şekilde belirtmiştir. Meselâ 5 Cemâziyelevvel 1267 (8 Mart 1851) tarihli bir ârızâdan anlaşıldığına göre, Yusuf Paşa Câmî'sinin bünyesinde bir de sıbyan mektebi yaptıran Arapgirli Yusuf Paşa, Sırın Köyü'nün bütün arazilerini bu mektebin ihtiyaçları için vakfetmiştir.¹¹⁰⁰ Mekteplere yapılan vakıflar sayesinde, maddî güçlükleri bulunan çocuklar daha rahat okutulduğu gibi, bir takım temel ihtiyaçları da bu mekteplerin vakıfları tarafından karşılanmıştır. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Urfa'daki Ulu Câmî, Hazret-i İbrâhim Halîl, Sultân Hasan ve Ak Câmî Mektepleri'ne devam eden çocuklara, her sene başında mekteplerin vakfi tarafından bayramlık elbiseler ve çeşitli hediyelerin verildiğini belirtmiştir.¹¹⁰¹

Sicillerdeki ifade ve kayıtlardan, Urfa sıbyan mekteplerinde çocuklara, muallimler veya câmî imâmları tarafından eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 1293 (1877) senesinde Câmî Kebîr (Ulu Câmî) bünyesindeki sıbyan mektebinde yevmî 4 dirhem ile muallimlik yapan Mehmed Emin Efendi'nin vefâtı üzerine câmî imâmı el-Hâc Ali Efendi b. Halîl bu vazifeye getirilmiştir.¹¹⁰² Aynı şekilde câmîsi bulunan bazı köylerde sıbyan mekteplerinin de bulunduğu, câmî imâmının, imâmet göreviyle beraber mektepteki çocuklara eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Zilkâde 1262 (14 Kasım 1846) tarihli bir belgeye göre, aslen Darende ahâlisinden olup Urfa'da Alihân Beg Mahallesi'nde ikâmet eden el-Hâc Ali Efendi, Karaköprü'de 660 tiyek üzüm bağını 425 kuruşa satın alıp, gelirini köyün imâmı ve sıbyan muallimi bulunan şahsa meşrûta olmak üzere vakfetmiştir.¹¹⁰³

¹¹⁰⁰ UŞS. 217/105-206; Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, s. 93.

¹¹⁰¹ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 92.

¹¹⁰² UŞS. 211/176-1158.

¹¹⁰³ UŞS. 204/93-163; 1283 (1866) yılında vefât eden el-Hâc Ali Efendi'nin terekesi 159. 523 kuruştur. Bu rakam incelediğimiz terekeler içinde en yüksek meblağlardaki terekelerden biridir. Alihânbeg Mahallesi'nde 33.250 kuruş kıymete hâiz bir haremlik selamlığı da bulunan el-Hâc Ali Efendi'nin, bu dönemdeki önemli zenginlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 206/126-347.

Bilindiği gibi 1839'daki Tanzîmât Fermânı'yla eğitim alanında bir takım ıslahâtlar öngörülmüş, bu amaçla 1857'de Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Yapılması düşünülen düzenlemeler için öncelikle 1869'da yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle eğitim teşkilatının iç işleyişi ve her düzeydeki okulun uygulayacağı eğitim programları belirlenmiştir. Öğretim kademeleri batıdaki emsallerine uygun olarak ilk, orta ve yüksek olarak üçe ayrılmış ancak ilk derecedeki okulların tüm ülkede yaygın hale getirilmesine kadar sıbyan mekteplerinde eğitime devam edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰⁴

Tesbitlerimize göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısından yapılan reformlar kapsamında Urfa'da açılmış olan ilk mektep, Urfa Mülkiye-i Rüşdiyye Mektebi'dir. İlk olarak 1307 (1889) yılına ait Halep Salnâmesi'nde yer alan bu okulda 74 öğrencinin eğitim gördüğü,¹¹⁰⁵ 1308 (1890) yılına ait salnâmede ise 2 muallim ve 1 bevvâbının bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹⁰⁶ Ancak elimizdeki sicil kayıtlarında okulun çok daha erken dönemde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1296 (1879) yılına ait iki ayrı davada Urfa Rüşdiyye Mektebi'nin açık olduğu ve Reşîd Efendi b. Mustafa Bey'in burada muallim olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁰⁷ Konuyla ilgili arşiv kayıtları, bu okulun 1872 tarihlerinde açık olduğunu ve okulun merkezden dünya küresi ile asya haritası talebinde bulunduğunu göstermektedir.¹¹⁰⁸ 9 Muharrem 1290 (9 Mart 1873) tarihli bir belgede ise, "Urfa Mekteb-i Rüşdiyyesi şakirdânının aded-i kalîl olduğu" ve şehirde "kâ'in sıbyan mekteplerinden rüşdiyyeye şakird aldırılması" gerektiği ifade edilerek bu hususta velîlerin teşvik ettirilmesi istenmiştir.¹¹⁰⁹ Dolayısıyla açıldıktan hemen sonra Halep Salnâmeleri'ne kaydedilmeyen bu mektebin, 1870'lerin başında açık olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁰⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nevzad Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948, s. 679-690; İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 303-306; Öcal, **Din Eğitimi**, İstanbul 2011, s. 18-32.

¹¹⁰⁵ 1307 Tarihli **HVS**. s. 188; Aynı dönemlerde şehre gelen Cuiet de, şehirde 74 talebesi olan 1 rüşdiyye mektebinin bulunduğu kaydetmiştir. **La Turquie d'Asia**, II, 262.

¹¹⁰⁶ 1308 Tarihli **HVS**. s. 229.

¹¹⁰⁷ **UŞS**. 210/271-186; **UŞS**. 210/327-330.

¹¹⁰⁸ Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 169.

¹¹⁰⁹ Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 169-170.

Urfa'da modern eğitim sisteminin ilk basamağı kabul edilen ibtidaîye mekteplerinin tam olarak ne zaman açıldığı bilinmemekle birlikte 1885 yılına ait Halep Salnâmelerinde İrfâniye, Feyziye, Hayrîye ve Sa'diye olmak üzere 4 ibtidaîye mektebinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹¹⁰ 1315-1316 (1898-1899) yıllarında, bu okulların her birinde 2'şer muallim ve tamamında toplam 273 öğrenci mevcuttu.¹¹¹¹ Ancak 11 Şevvâl 1319 (21 Ocak 1902) tarihli bir arşiv kaydından anlaşıldığına göre, bu okulların esaslı bir geliri olmadığından kapanmakla yüzyüze kaldıkları, çocukların ecnebî ve Hıristiyan okullarına meylettiği, bu durumun önüne geçilmesi için İskenderun'da yapıldığı gibi Urfa'da da belediyece alınan hayvan kesim vergisinin bir kısmının bu okullara verilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir.¹¹¹²

İbtidaîye ve rüşdiye mektepleri dışındaki yüksek okullar genel olarak XX. yüzyılın başında kurulmuştur. Şehirde kız öğrencilerin eğitimi için öngörülen kız mektebi ile meslek eğitimi verilen sanayi mektebi 1906'da kurulmuş, bugünkü lise seviyesinde eğitim veren Urfa Mülkiye İdadî Mektebi ise ancak 1902'de açılmıştır.¹¹¹³ Ayrıca 1916'da şehirde bir dâru'l-muallimîn, 1917'de de bir dâru'l-muallimât kurulması kararlaştırılmıştır.¹¹¹⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Urfa'da klasik medrese eğitimi, Osmanlı'nın diğer bölgelerindeki gibi prensip olarak millet sistemine dayalı dinî-toplumsal bir yapı halindeydi. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru medreselerden farklı olarak açılan modern okullar ve misyoner okullarıyla bu durum değişmiştir. Yeni açılan idâdî ve rüşdiye mekteplerine Müslüman çocuklarla beraber gayrimüslim çocukları da alınmıştır. Sözelimi Maarif Salnâmesi'ne göre, 1901 yılında Urfa İdadîsi'ne devam eden 140 öğrencinin 125'i Müslüman, 15'i gayrimüslimdi.¹¹¹⁵ Ayrıca birçok bölgede olduğu gibi

¹¹¹⁰ 1303 Tarihli HVS. s. 225.

¹¹¹¹ 1315 Tarihli HVS. s. 268.

¹¹¹² Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 48-49; Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 160.

¹¹¹³ A. Şevki Duymaz, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2003, s. 152.

¹¹¹⁴ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 49.

¹¹¹⁵ Karakaş, **Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, s. 176.

Urfa'da da misyonerler tarafından açılan gayrimüslim okullarına devam eden Müslüman ve Yahudî çocuklar da bulunmaktaydı.¹¹¹⁶

XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'da medrese ve okulların yaygınlığına göre okuma yazma oranının yüksek olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim konuyla alakalı bilgi veren Açıanal, bu dönemde çoğu kimsenin mektup yazmaktan aciz olduğunu, esnâfın hesap defteri için yazı bilen birine müracaat ettiğini ve meramını ifade etmeye muktedir bir kâtime gıpta edildiğini aktarmaktadır. Aynı şekilde insanların nikâh veya düğün davetiyelerini kaleme almaları için bir kâtip aradığını, ondan alınan müsvedde yazının bilenlerce temize çekilerek çoğaltıldığını nakletmektedir.¹¹¹⁷ Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönemde sicillere yansıyan çok sayıda vekâlet kaydı mevcuttur. Hiç şüphesiz bu durum, dava sürecinin okuma yazma bilen arzuhalci ve vekâletçilere havale edildiği izlenimini vermektedir. Bilhassa kırsal kesimde tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların neredeyse hiç okuma yazma bilmediklerini söylemek mümkündür.

3- Kütüphaneler

Osmanlı döneminde Urfa'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin medrese ve mekteplerle sınırlı olduğunu söylemek mümkün değildir. İslâm coğrafyasındaki diğer şehirler gibi Urfa'da da medreselerin yanı sıra kütüphanelere büyük önem verilmiştir. Medrese inşa eden bazı hayırsahipleri buradaki eğitim kadrosuyla öğrencilerin maddî ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, onların bir diğer önemli ihtiyacı olan kitaplar için de medrese bünyesinde kütüphaneler tesis etmişlerdir. İncelediğimiz döneme ilişkin Halep Vilâyet Salnâmeleri ile Maarif Salnâmeleri'nde Urfa'daki kütüphane sayısı ile ilgili değişik rakamlar mevcuttur. Halep Salnâmelerinde bu sayıyı genellikle 11 olarak gösterilirken¹¹¹⁸ Maarif Salnâmelerinde 7 olarak verilmiştir.¹¹¹⁹ Bu değişkenliğin temel sebebinin tasniften kaynaklandığını, belli bir sayı altındaki kitaplıkların kütüphane olarak değerlendirilmediği kanaatindeyiz. İncelenen dönemde Urfa'da İbrâhimiye,

¹¹¹⁶ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 342.

¹¹¹⁷ Açıanal, "Urfa'da Sosyal Hayat", s. 126-127.

¹¹¹⁸ 1315 Tarihli **HVS**, s. 270.

¹¹¹⁹ 1316 Tarihli **Maarif Salnâmesi**, s. 1019-1020; 1317 Tarihli **Maarif Salnâmesi**, s. 1119-1120.

İhlâsiye, Rahimiye, Süleymâniye, Rızâiye, Rızvâniye, Sâkıbiye, Haydâriye kütüphaneleriyle Ulu Câmi ve Halîlu'r-Rahman Tekkesi bünyesinde birer kütüphane mevcuttur.¹¹²⁰ Ayrıca 1910 yılında tamamlanan Şehbenderiye Medresesi'nde 40 ciltlik küçük bir kütüphane bulunmaktaydı.¹¹²¹

Osmanlı'nın son döneminde yukarıda zikrettiğimiz kütüphanelerden Rızvâniye, Rahimiye, Sâkıbiye, İbrâhimiye, İhlâsiye, Rızâiye ve Süleymâniye kütüphanelerinde toplam 1666 kitap bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹²² Medreselerden ayrı olarak bazı tekke ve câmilerde kütüphane sayılacak kadar kitap bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1067 (1657) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Hacı Gâzî Tekkesi'ni inşa eden Şeyh Ramazan Efendi, tekkede okunması ve dışarı çıkartılmaması şartıyla tekkeye 33 kitap ve 3 adet mushaf vakfetmiştir.¹¹²³ Urfa'da medreseler bünyesinde bulunan kütüphaneler, genellikle ayrı bir oda şeklinde inşa edilmiş olup, kütüphanenin muhâfazası için çoğunlukla görevli bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Vakfiyelerinden anlaşıldığına göre, Rızvâniye, Rahimiye, İbrâhimiye Medreseleri'nde bir hâfız-ı kütüb bulunmaktaydı.¹¹²⁴ Rızvâniye Kütüphanesi'nde ayrıca, kitapların ciltlenmesi için bir mücellidin de görevli olduğu kaydedilmektedir.¹¹²⁵

Medrese ve tekkeleri inşa eden hayır sahiplerinin umumiyetle şahsî kitaplarını vakfederek kurdukları kütüphaneler, çeşitli zamanlarda kitap bağışı suretiyle zenginleştirilmiştir. Meselâ 1138 (1726) yılında İbrâhimiye Medresesi'ni inşa eden el-Hâc İbrâhim Efendi b. Hacı Kasım Efendi, medrese bünyesinde bir de kütüphane inşa ettirmiş ve bir hâfız-ı kütüb görevlendirmiştir. Onun vefâtından sonra oğlu Arabîzâde Mehmed Fazlı Efendi 1157 (1744) senesinde bu kütüphaneye 75 cild kitap

¹¹²⁰ Remzi Mızrak, "Şanlıurfa'da Tarih Boyunca Kurulan Kütüphaneler", **Türk Kütüphaneciliği**, Yıl 2001, 15/2, 181-182.

¹¹²¹ Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 66.

¹¹²² Şemim Emsen, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, Ankara 1960, IX/1-2, 30; Adnan Ötüken, "Eski Bir Defter 60 Yıl Önceki Türk Kütüphaneleri", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, Ankara 1962, XI/3-4, 177. Ötüken, Urfa kütüphanelerini, sehven Gaziantep kütüphaneleri başlığı altında kaydetmiştir.

¹¹²³ UŞS. 225/112-285.

¹¹²⁴ UŞS. 219/319-1101; UŞS. 205/278-617; İsmail E. Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi**, Ankara 1988, II, 179.

¹¹²⁵ Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi**, II, 187.

vakfetmiştir.¹¹²⁶ Ayrıca bazı hayırseverler, sahip oldukları kitaplarını câmi, medrese ve tekkelere bağışlamak suretiyle buralarda kütüphanelerin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Kezâ 25 Ramazan 1312 (22 Mart 1895) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi Postnişini el-Hâc Mustafa Efendi b. Hasan, postnişinlik vazifesini bıraktıktan bir müddet sonra evini ve içindeki eşyalarla birlikte yaklaşık 250 kitabın bulunduğu kütüphanesini zâviyeye vakfetmiştir. Vakfiyesinde, bağışladığı kütüphanenin, zâviyenin postnişin makamında olacak şahsın tasarrufunda bulunmasını ve vakfedilen kitapların rehinsiz olarak dışarıya verilmemesini şart koşturmuştur.¹¹²⁷ Aynı şekilde Kâdirî Şeyhi Dede Osmân Efendi, 1301 (1883) senesinde sahip olduğu şahsî kütüphanesini, uzun yıllar hizmet ettiği Mevlid-i Halîl Zâviyesi'ne vakfetmiştir.¹¹²⁸

Rahimiye Medresesi'ni inşa eden Abdurrahim Efendi, medresenin bitişiğine bir de kütüphane tesis ederek yaklaşık 150 adet kitabını buraya vakfetmiştir. Ayrıca kütüphanenin yan tarafına bir hâfız-ı kütüb odası inşa etmiş olmasından kütüphanenin muhâfazası için bir görevli tayin ettiği anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde, kütüphaneye dışarıdan istinsah amacıyla gelenlere diledikleri kitapların verilmesi, ancak bu kitapların medreseden dışarıya çıkarılmaması, hor ve dikkatsiz kullanılmaması şart koşulmuştur.¹¹²⁹ Anladığımız kadarıyla Urfa kütüphanelerine ait vakfiyelerin neredeyse tamamında, kütüphanelerin korunması amacıyla dışarıya kitap çıkarılmasını ve ödünç kitap verilmesini yasaklayan şartlar konulmuştur. Bunun istisnası sadece İbrâhimiye Kütüphanesi'nde görülmektedir. Bu husus vakfiyesinde, "*Evlâdlarımdan gayrî bir kimesne isti'mâl itmek lâzım geldikte mukâbelesinde bir rehn veya bir mu'temed kefil istîsâk ettikte emâneten verile ba'dehu yine mahalline teslim oluna*" denilmiştir.¹¹³⁰

Çeşitli tarihlerde vakfedilip şer'îye sicillerinde listeler halinde kayıt alınan kitaplar, Osmanlı döneminde Urfa kütüphanelerindeki eserlerin umumiyetle dinî

¹¹²⁶ UŞS. 220/324-1102.

¹¹²⁷ UŞS. 219/351-557.

¹¹²⁸ UŞS. 226/288-599.

¹¹²⁹ UŞS. 205/278-617; Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, s. 82.

¹¹³⁰ UŞS. 220/324-1102.

ilimlere dâir olduğunu göstermektedir.¹¹³¹ Söz konusu kitapların muhtevası genellikle Tefsir, Hadîs, Fıkıh, Akâid, Ahlâk, Hikmet, Edeb, Tasavvuf, Edebiyat ve Arap Dili'ne dâirdir. Ayrıca bu kitaplar arasında Tarih, Farsça ve Mantık ilmine dâir eserler nâdir bulunmakta, Matematik, Tıp, Hendese, Astronomi ve Coğrafya bilimlerine dâir kitaplara ise hiç rastlanmamaktadır.

Maarif Salnamesi kayıtlarına göre XIX. yüzyılın sonunda Urfa'daki kütüphanelerin kuruluş yılları ve kitap sayıları şu şekilde gösterilmiştir.¹¹³²

Kütüphane	Kuruluş Yılı	Kitap Sayısı	Kütüphane	Kuruluş Yılı	Kitap Sayısı
Rızvâniye	1147	200	İhlâsiye	1275	600
Rahimiye	1154	221	Rızâiye	1170	100
Sâkibiye	1280	150	Süleymâniye	1150	95
İbrâhimiye	1100	300			

Osmanlı döneminde kütüphaneler ve şahıslar, kitaplarını genellikle sahâflardan temin etmekteydi. Sahâf esnâfi, kitap satmanın yanında, derin kitap bilgisiyle ilim ehli insanlardan olup aynı zamanda kitap konusunda insanlara yol gösteren ticaret erbabıdır. Şer'îye sicillerindeki kayıtlar, bu dönemde Urfa'da bir veya birkaç sahâfin bulunduğunu göstermektedir. Meselâ, 6 Muharrem 1270 (9 Ekim 1853) tarihli bir miras davasında, şahitlerden biri Sahâf Halîl Efendi'nin oğlu Mehmed'dir.¹¹³³ Aynı şekilde 1275 (1858) tarihli bir davada Sahâf Ahmed Efendi'nin,¹¹³⁴ 1303 (1886) tarihli bir başka belgede ise, Sahâf Bedir Efendi b. Osman'ın ismi kaydedilmiştir¹¹³⁵

¹¹³¹ Kütüphanelere vakfedilip şer'îye sicillerinde kayıt altına alınan kitaplar için bkz. Rahimiye Kütüphanesi, UŞS. 205/278-617; Sâkibiye Kütüphanesi, 206/776-1075; el-Hac Mustafa b. Hâfız Efendi'nin Halîlu'r-Rahman Zâviyesi'ne vakfettiği kitaplar, UŞS. 219/351-557; İbrâhimiye Kütüphanesi UŞS. 220/323-1101; Dede Osmân Efendi'nin Mevlid-i Halîl Zâviyesi'ne vakfettiği kitaplar, UŞS. 226/288-599.

¹¹³² 1316 Tarihli **Maarif Salnâmesi**, s. 1019.

¹¹³³ UŞS. 205/27-46.

¹¹³⁴ UŞS. 205/176-422.

¹¹³⁵ UŞS. 227/22-443.

B-GAYRİMÜSLİM OKULLARI

Osmanlı'da gayrimüslimlerin eğitim öğretimi din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde değerlendirilmiş, her cemaat mensubuna inandığı değerleri öğrenme ve çocuklarına öğretme hakkı tanınmıştır. Böylece Müslüman olmayan zümrelerin de eğitim öğretim hakları korunarak bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı gözetilmemiştir.¹¹³⁶ Sözelimi 1860 tarihli Milli Ermenî Nizâmnamesi'nde Ermenî Milleti'nin maddî ve manevî değerleriyle inanç ve geleneklerinin korunması, kız ve erkek çocuklarına eğitim verilmesinin sağlanması kabul edilmiştir.¹¹³⁷ XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mâbetlerinde veya mâbetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendine ait havra, kilise ve benzeri mâbetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri mevcuttu.¹¹³⁸ Bu mekteplerin idaresi, mâbetlerin idaresiyle birlikte yürütülmekte ve bu idare kilisedeki din adamları tarafından sağlanmaktaydı.

Urfa'daki gayrimüslim okulları, genellikle kiliselerin bünyesinde yer almakta, bu mekteplerde okuma yazma ile birlikte temel dinî bilgiler verilmekteydi. Meselâ Ermenîler'e ait mekteplerden biri Kebîr Kenîsa Mahallesi'nde bulunan Büyük Ermenî Kilisesi bünyesinde idi.¹¹³⁹ Vakıf konusunda da belirteceğimiz üzere, Ermenîler'e ait Hızır İlyas Manastırı'nda eğitim gören çocukların olduğu dolayısıyla burada bir okul bulunduğu, manastıra yapılan çeşitli bağışlardan anlaşılmaktadır. Ermenîler'e ait sıbyan mekteplerinde, çocukların anlayacağı seviyede Tarih, Coğrafya, Matematik ve Mûsiki dersleri okutulmaktaydı. Osmanlı'nın rüşdiye mekteplerine denk gelen ikinci derecedeki mekteplerinde ise, Tarih, Coğrafya, Felsefe, Matematik, Cebir, Hukuk, Ekonomi, Eğitim, Ulûm, Edebiyat ve Eski Ermenîcenin yanı sıra, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca dil dersleri verilmekteydi.¹¹⁴⁰ Osmanlı topraklarındaki Süryanî okullarında da umumiyetle Ermenîce ve Süryanîcenin yanı sıra iyi düzeyde Fransızca eğitimi

¹¹³⁶ Hidayet Vehapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, İstanbul 1997, s. 80.

¹¹³⁷ Bebiroğlu, **Gayrimüslim Nizâmnamesi**, s. 43-44.

¹¹³⁸ Eryılmaz, **Osmanlı Devletinden Gayrimüslim Tebeanın Yönetimi**, s. 168.

¹¹³⁹ UŞS. 226/411-23; UŞS. 226/412-27.

¹¹⁴⁰ Ali Suavi, "Ermenilerde Ulûm ve Maârif", **Ulûm Gazetesi**, Paris 1287, S. 22, s. 1310; Çukurova, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşu", s. 618.

verilmekteydi.¹¹⁴¹ Bu çerçevede Urfa'daki Süryanî mekteplerinde de dil eğitimine önem verildiği ve Fransızca öğretildiği anlaşılmaktadır. Mahkemeye yansıyan 25 Safer 1293 (22 Mart 1876) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Sağır Kenîsa Mahallesi'nden Süryanî Davud v. Avaşbi, Mano v. Som'dan 200 kuruşa bir cilt Fransızca kitap satın almıştır.¹¹⁴² Bu bakımdan Urfa'daki Ermenî ve Süryanî gayrimüslim okullarında yabancı dil olarak Fransızca öğretildiğini söylemek mümkündür. Kaliteli bir eğitimin olmadığı anlaşılan Yahudî okullarında, herhangi bir yabancı dil öğretilmemekte, sadece kutsal metinlerden çeşitli pasajlar okunmakta ve bazı çocuklara İbranice yazı yazdırılmaktaydı.¹¹⁴³

Urfa'daki gayrimüslim okulları, çoğu zaman zimmîlere ait mâbetlerin bünyesinde yer aldığından, bu okullara ait davalar ve anlaşmazlıklar sicil kayıtlarına yansımamıştır. Ancak döneme ilişkin başka kayıtlarda buradaki okullara ait bilgiler mevcuttur. Meselâ 1303 (1885/1886) tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde Urfa'da gayrimüslimlere ait 18 okulda 1134 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmiştir.¹¹⁴⁴ Ancak bu okullar sadece Hıristiyan gayrimüslimlere ait okullardır. Zira aynı dönemde şehre gelen Cuinet, 1890 senesinde Urfa ve kazâlarında 2 Latin Okulu'nda 90, 6 Katolik Ermenî Okulu'nda 344, 8 Gregoriyan Ermenî Okulu'nda 460, 1 Protestan Ermenî Okulu'nda 190, 1 Süryanî Yakubi Okulu'nda 50 öğrenci olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴⁵ Şehirde Yahudîler'e ait ikisi özel şahıslara biri de cemaat tarafından finanse edilen 3 Talmut Tora Okulu'nun bulunmaktadır. Bu okullardaki eğitim sadece Eski Ahit'ten pasajların okutulması, İbranice yazı yazdırılması ve bu dildeki yazıların okunmasından ibaretti. Hiçbir şekilde tarih veya matematik eğitimi verilmediği gibi yabancı bir dil öğretimi de yoktu.¹¹⁴⁶ Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hıristiyan gayrimüslimlerde çocukların eğitimine son derece önem verilmekte hattâ Urfa'daki bazı

¹¹⁴¹ İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990, s. 65-67.

¹¹⁴² UŞS. 211/138-1088.

¹¹⁴³ Bali, **Devletin Yahudileri**, s. 417.

¹¹⁴⁴ 1303 Tarihli HVS. s. 225.

¹¹⁴⁵ Cuinet, **La Turquie d'Asia**, II, 261; Cuinet, 1890 yılında Urfa'da 1 Protestan mektebi olduğunu belirtmişse de, farklı kaynaklarda, şehirde Protestan okullarının açıldığı 1860 başlarında bu sayının 3 olduğu, XX. yüzyıl başlarında ise 7'ye çıktığı aktarılmaktadır. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 143; Mutlu, **Misyoner Okulları**, s. 303; Sicil defterlerindeki kayıtlardan şehirdeki Protestan mekteplerinden birinin Tuzeken Mahallesi'nde olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 206/400-298.

¹¹⁴⁶ Bali, **Devletin Yahudileri**, s. 47.

Ermenî ailelerin, çocuklarını tıp ve başka bölümlerde okutmak üzere Antep'teki Merkezi Amerikan Koleji'ne gönderdikleri bilinmektedir.¹¹⁴⁷ Bu açıdan dönem sonlarında açılan misyonerlik okulları da hesaba katıldığında, Urfa'daki Hıristiyan gayrimüslimlerin eğitim imkânları ve düzeyi bakımından şehrin diğer sakinlerine oranla daha ileri olduklarını söylemek mümkündür.¹¹⁴⁸

Urfa'da gayrimüslim okullarındaki eğitim faaliyetleri, misyonerlik hareketlerinin canlılık kazandığı XX. yüzyıl başlarında giderek artmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Tanzîmât'tan sonra Urfa'ya, önce Amerikan ve Alman Protestan misyonerler, ardından Fransız ve İtalyan Katolik misyonerler gelmiştir. Amerikalılar, 1892 yılında kurdukları Urfa Amerikan Misyonu'ndan yaklaşık 4 yıl sonra, önce 1 Amerikan Mektebi ardından 1 atölye, çocuklar ve dul kadınlar için 2 yetimhâne ile 1902 yılında bir körler okulu açmışlardır.¹¹⁴⁹ Amerikan misyonerlerinden hemen sonra aynı amaçla Urfa'ya yerleşen Almanlar da, bölgede sağlık hizmetlerinin yanı sıra yetimhâne ve okul açma faaliyetleriyle gayrimüslim çocukların eğitimiyle yakından ilgilenmişlerdir.¹¹⁵⁰ Fransız misyonerler, 1901'den önce Urfa'da Fransız Pères Capucin Mektebi'ni, İtalyanlar ise 1910 yılında İtalyan Kız Nakış Okulu'nu açmışlardır.¹¹⁵¹ Misyonerlerin Urfa'daki okul ve hastane faaliyetleri, bölgede eğitim ve sağlık hizmetlerinin kalitesini arttırmış olmakla birlikte, daha önce de temas ettiğimiz üzere sonraki yıllarda ortaya çıkan Ermenî olaylarına da zemin hazırlamıştır.

¹¹⁴⁷ Çukurova, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşu", s. 617, 619.

¹¹⁴⁸ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 51.

¹¹⁴⁹ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 3340-341; Mutlu, **Misyoner Okulları**, s. 313-314, 329, 363; Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, s. 80; ABD'li misyoner Corinna Shattuck tarafından açılan körler okulu ve faaliyetleri hakkında bkz. İdris Yücel, "Bir misyonerlik uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2011, VII/14, 65-86.

¹¹⁵⁰ Çalışmanın daha önceki bölümlerinde yer verdiğimiz sağlık hizmetleri için bkz. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 342-343; Mutlu, **Misyoner Okulları**, s. 104-106, 128.

¹¹⁵¹ Mutlu, **Misyoner Okulları**, s. 53, 161, 171.

II- DİNÎ HAYAT

A- MÜSLÜMANLARIN DİNÎ HAYATI

Urfa'nın eski dönemlerden beri dinî açıdan bir merkez olması şehirdeki dinî hayatın sürekli canlı yaşanmasında önemli bir faktör olmuştur. Başta Hz. İbrâhim ve Hz. Eyüp olmak üzere bu bölgede yaşadığı kabul edilen peygamberler ve evliyalar ile onlara ait hatıralar, bu canlılığın devamlı olmasında etkin bir role sahip olmuştur. Sicillerdeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere şehirdeki birçok Müslümanın; Halîl, İbrâhim, Halîl İbrâhim, Eyüp veyahut Aynzeliha isimlerini taşıması bu kültürün son derece canlı olarak yaşatıldığına önemli bir göstergesidir. Erken denebilecek bir dönemde Müslümanlarca fethedilen şehir, İbrâhimî kültürü İslâm'la birleştirerek önemli İslâm şehirlerden biri haline gelmiştir. Şehrin Osmanlı'ya geçmesiyle birlikte bulunduğu nisbî sakinlik, dinî hayatın siyasî çekişme ve kavgalardan uzak bir şekilde yaşanmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren hayır sahipleri tarafından tesis edilen birçok vakıf, câmi, medrese, kütüphane ile tekke ve zâviye, şehirde ilmî ve dinî hayatı geliştirerek zenginleştirmiştir. Büyük bir kısmı hala ayakta olan bu yapılar, Osmanlı döneminde şehir insanının rızâ-i ilahiyi kazanma noktasında ne denli büyük çabalar sarf ettiklerinin de canlı birer şahididirler.

1- Câmi ve Mescitler

İslâm dünyasında, Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicreti ile başlayan câmi inşası onun vefâtından sonra da devam etmiş, fethedilen her yere yeni câmiler yapılmıştır. Başlangıçta idarî, askerî ve eğitim gibi değişik amaçlar için de kullanılan câmiler, tarih boyunca asıl fonksiyonunu bir mâbed olarak ifa ede gelmiştir. Osmanlı'da câmiler, genellikle imâret ve külliye gibi çeşitli vakıf binalarından oluşan bir yapı olup, mahalle merkezinde yer almıştır. Şehir merkezinde cemaatin toplandığı büyük câmilere; ulu câmi veya câmi kebîr, padişahlar tarafından yaptırılan büyük câmilere; selâtin câmi,

devlet ricali tarafından yaptırılan orta büyüklükteki câmilere ise, bânisinin adına izâfeten büyük olanlarına sadece câmi, küçük olanlarına ise mescit denilmiştir.¹¹⁵²

Urfa'nın Hz. Ömer döneminde fethedilerek İslâm topraklarına katılmasından hemen sonra, şehirde bir câmi yaptırıldığı kabul edilmektedir. Halk arasındaki yaygın kanaate göre bu câmi, bugün Kazancı Pazarı civarında bulunan ve adını Hz. Ömer'den aldığına inanılan Ömeriye Câmi'dir. Câminin tamir kitâbelerinde, yapının Hz. Ömer'in hilafeti yıllarında inşa edildiğine dâir kayıtların mevcut olması ve Hz. Ömer'e ait bazı özel vurguların bulunması, bu ihtimali güçlendirmektedir.¹¹⁵³ Her ne kadar câminin bugünkü plan özellikleri, o dönemi pek yansıtmasa da, bunun zaman içindeki tamir ve onarımlardan kaynaklandığı tahmin edilmektedir.¹¹⁵⁴ Emeviler'den Osmanlı'ya kadar bölgede hüküm süren Müslüman devletler, Urfa'da yeni câmi ve mescitler inşa ettikleri gibi harâbe hale gelip kullanılmayan bazı eski mâbedleri de onarıp câmiye çevirmişlerdir. Bölgenin 1517 yılında Osmanlı'ya dâhil olmasından sonra da, şehirde çok sayıda câmi ve mescit inşa edilmiştir. Meselâ fetihten 6 yıl gibi kısa bir süre sonra, yani 1523 yılında inşa edilen Mevlid-i Halîl Câmi, Hz. İbrâhim'in doğduğu kabul edilen yerde yapılmıştır.¹¹⁵⁵ Dolayısıyla bugün halk arasında Dergâh Câmi olarak bilinen bu yapı, Urfa'da yapılan ilk Osmanlı dönemi câmisi olma özelliğini taşımaktadır.

XVI. yüzyıl vakıf tahrîrlerinde Urfa Sancağı'nda 34 câmi ve mescidin bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹⁵⁶ Çeşitli zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahlar da bu konuda birbirine yakın bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi XVII. yüzyıl ortalarında Urfa'da 22 câmi ve çok sayıda mahalle mescidinin bulunduğunu belirtirken,¹¹⁵⁷ Alman gezgin Petermann, XIX. yüzyıl ortalarında 30 büyük câmi ile 15 civarında mescidin

¹¹⁵² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami (Dini ve Sosyokültürel Tarihi)", **DİA**, İstanbul 1993, VII, 46-55.

¹¹⁵³ Kürkçüoğlu, **Şanhurfa Camileri**, s. 17; Sözelimi 1912 senesinden Sultân Reşad döneminde yapılan tamir için kitâbede; bu câminin Hz. Ömer Faruk tarafından yaptırıldığı ve bu tamirle ruhunun şâd olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Karakaş, **Şanhurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, s. 136.

¹¹⁵⁴ Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", **Geçmişten Günümüze Şanhurfa'da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 110.

¹¹⁵⁵ Câminin, Mahmut Karakaş tarafından ortaya çıkartılan inşa kitâbesi şu şekildedir: "Mevlûd-u Hazreti İbrâhîm Halîl 'Aleyhi's-Salavâtu ve's-Selâm ve kad benâ haze'l-'imâret fî eyyâmi es-Sultân el-Hân es-Sultân Süleymân bin es-Sultân Selîm halladallahu mulkehu ve hilâfetehu bi-yedi el-fakîr Mehmed Sâlih Paşa fî şehri Rebûlahir sene 929 (1522/1523)". Karakaş, **Şanhurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, s. 120.

¹¹⁵⁶ Cihat Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", s. 99.

¹¹⁵⁷ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 92.

bulduğunu aktarmaktadır.¹¹⁵⁸ İncelediğimiz dönemle ilgili Halep Salnâmelerinde de, Urfa'daki câmi ve mescit sayısı, yıllara göre değişiklik arz ettiğinden, 53-59 arası olarak verilmiştir.¹¹⁵⁹

Kadı sicillerinde yer almış olan Urfa câmi ve mescitlerinin isimlerine geçmeden önce bir iki hususu belirtmekte fayda görüyoruz. Sicillerde tesbit ettiğimiz bu yapılar için “câmi” ve “mescid” kavramı birlikte ve birbirinin yerine kullanılmış, çoğu câmi için bu konuda bir ayrıma gidilmemiştir. Bir başka ifadeyle, bir câmi için herhangi bir belgede mescid ifadesi kullanılmışken başka bir belgede aynı yapı için câmi ibaresinin kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁶⁰ Cihat Kürkcüoğlu, “Şanlıurfa Camileri” adlı eserinde Osmanlı döneminden kalma câmi ve mescitlerin tarihî ve mimarî özellikleriyle ilgili doyurucu bilgiler verdiğinden bu bilgilere, tekrara yıl açmamak için burada değinmeyeceğiz. Sadece sicillerde yer alan ancak ilgili eserde bulamadığımız bazı câmilerle bir takım hususları dipnotlarda göstereceğiz. Ayrıca birçok Urfa câmisinin birden fazla isimle anılıyor olması, çeşitli karışıklıklara sebebiyet verdiğinden, bu câmilerin sicillere kaydedilmiş diğer isimlerine yer vermekte fayda görüyoruz.

Urfa Kadı Sicilleri'nde tesbit ettiğimiz câmi ve mescitler şunlardır: Abdalbaki Mescidi,¹¹⁶¹ Acemler Mescidi,¹¹⁶² Alihân Beg (Arabîzâde) Câmi,¹¹⁶³ Ayn-ı Halîlu'r-

¹¹⁵⁸ Güler, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, s. 71.

¹¹⁵⁹ Meselâ 1307 Tarihli **HVS.**'ne göre 53, s. 176; 1308 Tarihli **HVS.**'ne göre 59, s. 236; 1309 Tarihli **HVS.**'ne göre 56, s. 165; 1312 Tarihli **HVS.**'ne göre 58, s. 292; 1315 Tarihli **HVS.**'ne göre 58, s. 270; 1320 Tarihli **HVS.**'ne göre 58 s. 328; câmi ve mescid bulunmaktadır. Dolayısıyla XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında şehirdeki câmi ve mescid sayısı 58 olarak kabul edilmiştir.

¹¹⁶⁰ Sözelimi Dergezenli Mahallesi'ndeki câmi/mescid için, hem câmi hem de mescid ifadesi kullanılmıştır. Bkz. **UŞS.** 228/262-290; **UŞS.** 217/100-196; Aynı şekilde Tuzeken Mahallesi'nde yer alan mescid için her iki ifade kullanılmıştır. Krş. **UŞS.** 206/78-19, **UŞS.** 216/276-757.

¹¹⁶¹ Hizanoğlu Mahallesi'nde Karaburç Câmi yakınında bulunan kadim bir mesciddir. 1290 (1873/1874) senesinden itibaren harâbe hale gelen ve bu sebeple yaklaşık 20 sene kullanılmayan mescid, 1310 (1892/1893) yılında Hizanoğlu Mahallesi muhtârı ve bazı sakinleri öncülüğünde bir mütevellî ve bir imâm tayin edilerek onarılmaya çalışılmıştır. Mescidin, 25 hânelik cemaatinin olduğu belirtilmiştir. Onarım için lazım gelen giderlerin, Teymurcu Çarşısı'nda bulunan 2 adet vakıf dükkânı kirasından karşılanması kararlaştırılmıştır. **UŞS.** 220/338-1124.

¹¹⁶² Harran Kapı Mahallesi'nde Hâmisiye Medresesi'nin yakınıdır, **UŞS.** 205/277-617.

¹¹⁶³ **UŞS.** 206/7-12; **UŞS.** 220/319-1101; Harran Kapı Mahallesi'nde bulunan bu câmi harâbe bir hale geldiğinden 1157 (1744/1745) senesinde Arabîzâde Mehmed Fazlı Efendi b. El-Hâc İbrâhim Efendi tarafından bir miktar arsa satın alınarak genişletilip yapılmıştır. Ayrıca minber ve minaresi bu tamirde eklenmiştir. **UŞS.** 219/319-1101; **UŞS.** 220/342-1126; Bu sebeple aynı câmi bazı belgelerde “Arabî Câmi” adıyla da geçmektedir. **UŞS.** 206/78-194; **UŞS.** 220/342-1126.

Rahman Câmî,¹¹⁶⁴ Begkapı Câmî,¹¹⁶⁵ Câmî Kebîr (Kızıl Câmî veya Ulu Câmî),¹¹⁶⁶ Çâkerî Câmî,¹¹⁶⁷ Damad Süleymân Ağa Câmî,¹¹⁶⁸ Debbâğhane Câmî,¹¹⁶⁹ Dergezenli Câmî,¹¹⁷⁰ Gelenli Mescidi,¹¹⁷¹ Hacı Hamza Câmî,¹¹⁷² Hacı Yâdigâr Câmî,¹¹⁷³ Halife Mescidi,¹¹⁷⁴ Hasan Paşa (Tahtamor) Câmî,¹¹⁷⁵ Hekimdede Mescidi,¹¹⁷⁶ Hızanoğlu (Karaburç) Câmî,¹¹⁷⁷ İhlâsiye Câmî,¹¹⁷⁸ İmâm Sekâkî Mescidi,¹¹⁷⁹ Kadioğlu (Hüseyniye) Câmî,¹¹⁸⁰ Kal'a Câmî,¹¹⁸¹ Kanberiyeye Mescidii¹¹⁸² Kazğancı Mescidi¹¹⁸³ Kıbrıslı (Hacı Mihmân) Mescidi,¹¹⁸⁴ Kubbe Câmî,¹¹⁸⁵ Kuşçu Ali Mescidi,¹¹⁸⁶ Kutbeddin

¹¹⁶⁴ UŞS. 216/335-851.

¹¹⁶⁵ 15 Ramazan 1296 (2 Eylül 1879) tarihli bir verâset kaydında belgede ismi yer alan şâhitlerden biri “*Beg Kapısu Câmî’ İmâm-ı Molla Emin*”dir. UŞS. 205/247-565; Dolayısıyla bugün ayakta olmayan câminin o dönemde mevcut olduğu ve ibâdete açık bulunduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁶⁶ UŞS. 226/214-458; “...*Urfa’da vaki’ Kızıl Câmî demekle ma’rûf Câmî-i Kebîr...*”, UŞS. 227/197-176; UŞS. 227/351-358; UŞS. 205/39-83.

¹¹⁶⁷ UŞS. 227/80-582.

¹¹⁶⁸ UŞS. 220/101-788; UŞS. 216/360-891.

¹¹⁶⁹ UŞS. 221/522-279.

¹¹⁷⁰ UŞS. 228/262-290; UŞS. 217/100-196.

¹¹⁷¹ UŞS. 206/606-715; 9 Şaban 1308 (20 Mart 1891) tarihli bir belgede Debbâğhane Mahallesi’nden Fatma bint Hacı Abdülkadir, satacağı evini tarif ederken, evin kible tarafında “Gelenli Mescidi harâbesi” olduğunu belirtmektedir. Bu kayıttan mescidin Debbâğhane Mahallesi civarında bulunduğu ancak bu dönemde harâbe bir halde olduğu anlaşılmaktadır. UŞS. 222/7-7.

¹¹⁷² UŞS. 210/233-85.

¹¹⁷³ UŞS. 210/114-396; UŞS. 221/114-565.

¹¹⁷⁴ UŞS. 204/92-161.

¹¹⁷⁵ “...*Hasan Paşa Câmî nâm-ı diğer Tahtamor...*”, 220/244-978; UŞS. 221/102-543; UŞS. 216/436-1063; Bu câmî için ayrıca “Çeşm-i Mor” ifadesi de kullanılmıştır. “...*Tahtamor nâm-ı diğer Çeşm-i Mor ve ism-i gayri Hasan Paşa Câmî Şerifi...*”, UŞS. 205/234-541.

¹¹⁷⁶ UŞS. 216/280-764.

¹¹⁷⁷ UŞS. 210/59-268; UŞS. 226/310-648; UŞS. 219/131-206.

¹¹⁷⁸ UŞS. 217/68-136; UŞS. 216/436-1063; bazı belgelerde Kardeşler Câmî, UŞS. 204/40-60; Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde ise “Ahaveyn Câmî’i ya’ni İki Karındaş Câmî’i” olarak geçmektedir. **Seyahatnâme**, III, 92.

¹¹⁷⁹ İmâm Sekâkî adlı bir hayırsever tarafından inşa edilen bu mescid, 1300 (1882/1883) senesine kadar yaklaşık 60 yıl kapalı kaldıktan sonra İmâm Sekâkî Mahallesinden Mehmed Müderris Efendi adında bir zat tarafından yeniden ihya edilmiş ve imâmetine de Abdülkadir Efendi b. Hacı Ali Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca Mehmed Müderris Efendi, mescidin ihtiyaçları ve görevli maaşları için 3 adet dükkânını buraya vakfetmiştir. UŞS. 226/245-513; UŞS. 216/426-1047.

¹¹⁸⁰ UŞS. 205/149-338; UŞS. 222/126-210; “...*Kadioğlu Câmî nâm-ı diğer Hüseyniye Câmî...*”, UŞS. 205/19-27; UŞS. 222/126-210.

¹¹⁸¹ Mızrakçı Pazarı’nda Serrâc Hacı Ali b. Hacı Mehmed’e ait dükkândan, Kale Câmî’ine senevî 5 kuruş verile geldiği kaydedilmiştir. Ancak câminin ayakta olduğuna dair bir bilgi yoktur. UŞS. 205/131-294; Ayrıca Evliya Çelebi’nin Seyahatnâme’de, “iç kal’ada ma’bed-i kadîm minâresiz câmî” olarak tavsif ettiği yapının aynı câmî olduğu kanaatindeyiz. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 92.

¹¹⁸² UŞS. 210/155-501.

¹¹⁸³ UŞS. 222/17-31; UŞS. 210/272-188.

¹¹⁸⁴ “...*Hacı Mihmân nâm-ı diğer Kıbrıs Mescidi...*”, UŞS. 226/376-798; UŞS. 228/209-177.

¹¹⁸⁵ UŞS. 221/28-789.

Câmi,¹¹⁸⁷ Meşârikiye Câmi,¹¹⁸⁸ Mevlid-i Halîl Câmi,¹¹⁸⁹ Molla (Kara) Musa Câmi,¹¹⁹⁰ Müderris Mescidi,¹¹⁹¹ Narıncı Câmi,¹¹⁹² Nimetullah (Ak) Câmi,¹¹⁹³ Nur Ali Mescidi,¹¹⁹⁴ Pazar (Hoca Ahmed) Câmi,¹¹⁹⁵ Rızvâniye Câmi,¹¹⁹⁶ Sıdıkiyye Mescidi,¹¹⁹⁷ Sivrekli Ali Mescidi,¹¹⁹⁸ Sultân Beg Mescidi¹¹⁹⁹ ve Yusuf Paşa Câmi'dir.¹²⁰⁰ Ayrıca, Sâkıbiye, Hacı Gâzî, Hindiyân ve Mevlevi Tekkeleri'yle Halîlu'r-Rahman Zâviyesi ve Hükümet Konağı bünyesinde birer mescid bulunmaktaydı.¹²⁰¹

Osmanlı'da câmiler, bir vakıf bünyesinde inşa edildiğinden câmiyi inşa eden kimseler, gerek câmi ve görevlilerinin gerekse câmi etrafındaki mektep, medrese, kütüphane ve hamam gibi yapıların masraflarını karşılamak üzere onlara gelir getiren mülkler vakfetmişlerdir.¹²⁰² Urfa'daki Ulu Câmi, Rızvâniye, Yusuf Paşa ve Mevlid-i Halîl gibi büyük câmilerin; tevliyet, imâmet, hitâbet, vâzlik, müezzinlik, kayımlık, aşirhanlık, temcidhanlık dışında feraşlık, bevvâlık, çerrağdarlık ve loğkeşlik gibi çeşitli hizmetleri bulunmaktaydı. Masrafları câmilerin vakfî tarafından karşılanan bu hizmetler, vakfın gider kalemi içinde yüksek meblağlara ulaşabilmekteydi. Meselâ 1870 senesinde Ulu Câmi Vakfı, yukarıdaki hizmetler için yıllık 5.540 kuruş gider

¹¹⁸⁶ Kuşçu Ali adında bir hayır sahibi tarafından yaptırılmıştır. Yeri konusunda sadece “*Aşağı Debbâğhane nâm mahalde kâ'in*” olduğu belirtilmiş, ancak inşa tarihine dair bir bilgi mevcut değildir. Mescidin bağlı olduğu Kuşçu Ali Vakfı'nın fazla galleleriyle tevliyeti evlâdiyete meşrûttur. UŞS. 227/123-65; UŞS. 227/164-124; UŞS. 227/213-213.

¹¹⁸⁷ UŞS. 210/315-297.

¹¹⁸⁸ Tevliyeti senevî 600 kuruştur. UŞS. 219/130-205; UŞS. 216/59-326.

¹¹⁸⁹ UŞS. 211/187-1190.

¹¹⁹⁰ UŞS. 227/66-557; UŞS. 226/474-136.

¹¹⁹¹ UŞS. 219/135-216; UŞS. 220/88-762; UŞS. 226/36-129.

¹¹⁹² UŞS. 221/148-627.

¹¹⁹³ “...*Ak Câmi nâm-ı diğer Nimetullah Beg Câmi...*”, UŞS. 220/243-974.

¹¹⁹⁴ UŞS. 206/78-194.

¹¹⁹⁵ UŞS. 228/26-90; UŞS. 205/135-303; UŞS. 218-409-160; “...*Hoca Ahmed nâm-ı diğer Bâzâr Câmi Şerifi...*”, UŞS. 219/204-325.

¹¹⁹⁶ UŞS. 228/29-104.

¹¹⁹⁷ UŞS. 226/343-722; UŞS. 226/421-22; “...*Mızrakçı Pazarı'nda kâ'in Sadaka nâm-ı diğer Sıdıkiye Mescidi...*”, UŞS. 227/90-136.

¹¹⁹⁸ Fazlası imarına meşrû ve evkâf-ı kadîmeden olan bu mescid, Sivrekli Ali adında bir hayırsever tarafından inşa edilmiştir. Vakfının tevliyeti senevî 300 kuruştur. UŞS. 219/129-204; Mescid zaman içinde harâbe hale geldiğinden 1295 (1878) tarihinde vefât eden Gömükzâde Hamid Efendi b. Mehmed Nasuh Efendi tarafından 19. asrın ortalarında vakıf geliriyle yeniden inşa edilmiştir. UŞS. 219/148-237.

¹¹⁹⁹ UŞS. 221/209-45.

¹²⁰⁰ UŞS. 205/289-628; UŞS. 220/229-960.

¹²⁰¹ UŞS. 221/225-782; UŞS. 226/245-513; Sâkıbiye için bk. UŞS. 228/162-9; Hükümet Konağı, UŞS. 216/436-1063.

¹²⁰² Ziya Kazıcı, **İslâm Kültürü ve Medeniyeti**, İstanbul 2010, s. 228.

göstermiştir.¹²⁰³ Urfa'daki câmi ve mesciilerin hizmet akçeleri ile görevlilerin maaşları, vakfiyelerde EK-7'de gösterdiğimiz şekilde düzenlenmiş olmakla birlikte, ekonomik şartlar çerçevesinde zamanla bazı değişikliklerin söz konusu olduğu da görülmektedir.¹²⁰⁴

Elbette câmilerin giderleri sadece yukarıdaki hizmetlerle sınırlı değildi. Çeşitli yıllarda deprem gibi faktörlerle oluşan tamir masrafları dışında, gazyağı, mum, kandil, lamba, hasır, kilim, sıva, boya, kürek ve süpürge giderleri de bulunmaktaydı. Daha öncede belirtildiği üzere, dönemin şartları içerisinde yaşanan su problemi, câmiler için de büyük bir sıkıntı oluşturmakta, çeşitli yıllarda bozulan suyollarının onarımı ciddi bir kaynak gerekmekteydi.¹²⁰⁵ Konumuza misâl teşkil etmesi açısından, 9 Cemâziyelevvel 1312 (8 Kasım 1894) tarihli bir belgede Pazar Câmi Vakfı Mütevellîsi Yusuf Efendi b. Hacı Ramazan'ın şer'î mahkemedeki ifadesine göre 1311 (1893/1894) senesinde câmi giderleri kuruş cinsinden şu şekilde gerçekleşmiştir.¹²⁰⁶

Harcama Kalemi	Miktar	Harcama Kalemi	Miktar
İmâmet hizmeti	300	Zeyt ve şırlağan bahası	150
Hitâbet hizmeti	300	Gazyağı bahası	350
Müezzinlik hizmeti	325	Hasır bahası	427
Tevliyet hizmeti	750	Süpürge bahası	50
Vâizlik hizmeti	54	Zelzele vuku'unda tamir bahası	1800
Feraşet hizmeti	325	Sıva ve harç bahası	200
Kar küreme ve loğkeş ücreti	397	Suyolu tamir masrafı	2250
Kandil bahası	50	Toplam	7.728

Büyük câmilerin tevliyet, imâmet, hitâbet, vâizlik ve müezzinlik gibi dinî hizmetleri genellikle farklı kişiler tarafından ifa edilmekteydi.¹²⁰⁷ Buna mukabil mahalle aralarında veya çarşı pazarlardaki küçük mescitlerde ise, genellikle imâmet, müezzinlik, ferrâşlık hizmetleri bulunmakta ve bu görevler çoğu zaman aynı kişi tarafından yürütülmekteydi. Meselâ, 19 Cemâziyelahir 1303 (25 Mart 1886) tarihli bir belgeye

¹²⁰³ Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 177.

¹²⁰⁴ Sözelimi; 1290 (1873/1874) yılında Pazar Câmi'nin imâmet hizmeti yevmî 6, hitâbet hizmeti yevmî 4 akçe olarak kayıtlı iken, UŞS. 220/9-631; 1311 (1893/1894) yılında aynı hizmetlerin her biri için senevî 300 kuruş ödendiği görülmektedir. UŞS. 219/291-456.

¹²⁰⁵ Meselâ 1309 (1891) senesinde Yusuf Paşa Câmi'nin suyolu, 2500 kuruş karşılığında tamir ettirilebilmiştir. UŞS. 220/101-788; UŞS. 226/6-14.

¹²⁰⁶ UŞS. 219/292-456.

¹²⁰⁷ UŞS. 219/10-44; UŞS. 219/60-81.

göre, bu tarihten bir müddet önce vefât eden Seyyid Mehmed b. Seyyid Mehmed, Molla Musa Câmi Şerifi'nde yevmî 5'er akçeyle imâmet ve hitâbet hizmetlerini birlikte yürütmekteydi.¹²⁰⁸ Aynı şekilde 25 Safer 1287 (27 Mayıs 1870) tarihli bir başka belgeden, Hacı Mehmed Efendi'nin, Alihân Beg Mescidi'nde imâmlık, müezzinlik ve ferrâşlık hizmetlerini aynı anda yürüttüğü anlaşılmaktadır.¹²⁰⁹

Câmilerin tevliyet, imâmet veya hitâbet görevinde bulunan kimselerin yerine çocuklarının geçmesi Osmanlı toplumunda bir gelenektir. Bu husus yani vazifenin evlâda tevcihinin bir teâmül olduğu, sicillerde “*nizâm-ı seniyye-i iktizâ-yi 'aliyeden*” ifadesiyle yer almaktadır.¹²¹⁰ Ancak vefâtından önce görevi çocuğuna bırakmak isteyen kimse, mahkemeye müracaat ederek söz konusu durum dolayısıyla görevden çekildiğini arz edebilir, çocuğun ehliyet ve liyâkati tesbit edildikten sonra onun yerine göreve başlaması sağlanırdı. Nitekim 29 Cemâziyelevvel 1293 (22 Haziran 1876) tarihli bir belgeye göre, Debbâğhane Câmi'sinde yevmî 2 akçe vazifeyle sürdürmekte olduğu hitâbet görevini, oğluna bırakmak isteyen Hacı Hasan Halîfe b. Hüseyin, mahkemeye müracaat ederek bu usûlle oğlu Yahya'yı yerine hatip bırakmıştır.¹²¹¹

İmâm ve hatiplerin vefâtı durumunda görev, çocuklarına teklif edilir, gerekli ehliyet ve liyâkatı taşımaları halinde öncelikle onların bu göreve gelmesi sağlanırdı. Birden fazla çocuğunun bulunması durumunda içlerinden hangisi daha ehil ise babasının yerine o geçer, ehliyet konusunda eşit iseler görev büyük olana verilirdi.¹²¹² Babanın ifa ettiği birkaç görevin çocuklar arasında paylaşılması da söz konusudur. Meselâ 11 Zilkâde 1290 (31 Aralık 1873) tarihli bir belgeye göre, Hoca Ahmed Câmi'inde yevmî 6 akçe ile imâmet ve yevmî 4 akçe ile hitâbet vazifelerini birlikte

¹²⁰⁸ UŞS. 227/66-558.

¹²⁰⁹ UŞS. 214/15-26.

¹²¹⁰ UŞS. 219/130-205; belgelerde değişik cümlelerle yer alan bu husus, genellikle “*nizâmın iktizâsı*” olarak ifade edilmiştir. UŞS. 220/50-695.

¹²¹¹ “...*Ben ber-vech-i muharrer mutasarrıf olduğum cihet-i merkûmeden hüsn-i rızâ ve tayyib-i ihtiyârum ve ferâğ-ı kat'î-yi mua'yyene ile iş-bu hâzırı bi'l-meclis sülbi kebîr oğlum Yahya 'abd-ı dâ'îlerine meccânen ferâğ ve kasr-ı yed ve 'atik berâti yedine teslim eylediğimde ol dahi ba'de't-tefrî' ve'l-kabûl ol vechile cihet-i hitâbet-i mezkûrede aslâ ve kat'â 'alâka ve müdâhalem kalmamışdır...*”, UŞS. 211/207-43; Benzer misâller için bkz. UŞS. 219/131-206; UŞS. 226/3-4.

¹²¹² UŞS. 206/728-1071; UŞS. 210/59-268.

yürüten Mustafa Halîfe b. Ramazan'ın vefâtından sonra, imâmet görevine oğlu Ali, hitâbet görevine ise diğere oğlu Halil tayin edilmiştir.¹²¹³

Vefât eden veya görevden çekilen câmi görevlisinin çocukları bulunmadığı veya bu göreve talip olmadıkları veyahut çeşitli nedenlerle görevi ifa edemeyecekleri durumlarda, görev başkasına verilir. Nitekim 24 Rebiülahir 1293 (19 Mayıs 1876) tarihli bir belgeye göre, Hüseyin Paşa Câmî Hatibi Ahmed Halîfe b. Mehmed'in vefâtından sonra oğlu Ömer'in küçük olması hasebiyle hitâbet görevine câmi imâmı Hafız Ömer Efendi b. Mustafa tayin edilmiştir.¹²¹⁴ Aynı şekilde 25 Safer 1295 (28 Şubat 1878) tarihli bir başka belgeye göre, Narıncı Câmî Şerif Hatibi Osmân Halîfe b. Es-Seyyid Halîl Efendi'nin vefâtından sonra, çocukları Mehmed ve Derviş'in hitâbet görevi için ehil olmadığı belirtilerek, bu görev Narıncı Mahallesi'nden Murtaza b. Abdurrahman'a verilmiştir.¹²¹⁵

Câmî ve mescitlere imâm yahut hatip olarak görevlendirilecek kimselerin, tayin edilecekleri görevleri layıkıyla ifa edebilecek ilmî ehliyet ve fizikî şartlara sahip olması öncelikli şarttı. Görevi ifa edemeyecek kadar küçük yaştaki çocuklar ile ilmî anlamda ehliyet sahibi bulunmayanların bu görevlere getirilmesi mümkün olmadığı gibi, imâm adaylarının ahlak, dürüstlük ve görev anlayışı bakımından insanların en seçkinleri olmaları gerekirdi.¹²¹⁶ XIX. yüzyılın ikinci yarısında ayrıca bu görevlere namzet kimselerin askerlik durumları da araştırılarak “*kur'a bakâyâsı olmayıb esnân-ı askeriyeyi tecâvüz*” eylemiş olması bir başka ifadeyle askerlikle ilgilerinin bulunmaması aranan diğere şartlardandı. Göreve aday kişilerin belirtilen bu şartları taşıdıkları tesbit edildikten sonra, Urfa Meclis İdaresi'nde evkâf muhasebecisi ve mustahfiz kul ağası veya onun vekilinin hazır bulunduğu bir komisyon heyeti, adayı imtihan ederek, görev için yeterli kıraat, hitâbet ve fıkıh bilgisinin olup olmadığına karar verirdi.¹²¹⁷

¹²¹³ UŞS. 220/9-631.

¹²¹⁴ UŞS. 211/165-1138.

¹²¹⁵ UŞS. 210/139-456.

¹²¹⁶ Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2003, s. 166.

¹²¹⁷ “...Hekimdede Mahallesi'nin seksen sekizinci hâne ve dördüncü numara ile yirmi dokuz yaşında mukayyed kur'a bakâyâsı olmayup esnân-ı askerîye tecâvüz eylediği nüfus idâresiyle mustahfiz-ı zâbitân taraflarından mevrûd ve memhûr ilmuhaberlerinden müstebân olan iş bu bâ'isu'l-arz Mehmed Ali b.

İmtihanı başarıyla geçenler, nihayetinde talip olduğu göreve tayin edilir ve hizmete başlatılırdı. Meselâ 25 Cemâziyelevvel 1293 (18 Haziran 1876) tarihli bir belgeye göre, Tahtamor nâm-ı diğer Hasan Paşa Câmisi'ne imtihan ile imâm tayin edilen Halîl b. Abdurrahman'ın, imâmlık ehliyetine hâiz olduğu, askerlik yaşını geçtiği ve asker firarisi olmadığı ayrıca belirtilmiştir.¹²¹⁸ Yapılan imtihanlarda ehliyet şartlarına hâiz olmayan kimselere bu görevler verilmemiştir. Nitekim 15 Zilkâde 1310 (31 Mayıs 1893) tarihli bir belgeye göre, Damad Süleymân Ağa Câmî'inde yevmî 4 akçe vazifeyle hatip bulunan Hafız Mehmed Mübarek Efendi'nin vefâtı üzerine büyük oğlu İbrâhim ve Ahmed bu görev için imtihan edilmiş ancak ehil olmadıkları anlaşıldıktan sonra görev, küçük kardeşleri Mehmed Şefîk'e verilmiştir.¹²¹⁹

Kadı sicilleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu dönemde Urfa'daki câmilerin din hizmetine tayin edilecek kimselerde üç temel şartın arandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki ve en mühimi, temel dinî bilginin yanı sıra, kıraat, hitâbet ve fıkıh bilgisidir. Diğeri ise, görevi ifa edebilecek fizikî şartlara ilaveten 20 yaşına ulaşma ve dönemin savaş ortamında asker ihtiyacının sekteye uğratılmaması için konulan askerlik şartıdır.¹²²⁰ Bu şartları sağlayanlara görev tevcih edilmekle birlikte, onların tayin edildikleri görevi hakkıyla ifa etmeleri ayrıca istenmekteydi. Sözelimi 21 Şaban 1311 (27 Şubat 1894) tarihinde Hacı Mihmân Mescidi'nin imâmet görevine tayin edilen Şeyh Abdurrahman b. Mustafa'ya bu görev “*bilâ kusûr edâ-yı hizmet etmek ve terk ve tekâsül vukû' bulmamak şartıyla*” tevcih edilmiştir.¹²²¹

Urfa çevresindeki uygun tarım arazilerinin fazlalığı, zamanla kırsal yerleşimin artmasına ve yeni köylerin oluşumuna sebebiyet vermiştir. Şehirde olduğu gibi

Osmân dâ'ileri Urfa Meclis idâresinde Evkâf Muhasebecisi Ref'etlû Hacı Osmân Efendi ve Mustahfiz Kolağası Vekîli Mehmed Ağa hazırân oldukları halde ledei'l-ımtihân her-vechile imâmete ehliyet ve istihkâkı zâhîr ve nümâyân olmağın..., (10 Cemâziyelevvel 1295/ 12 Mayıs 1878) UŞS. 210/155-501.

¹²¹⁸ UŞS. 211/204-34.

¹²¹⁹ “...Câmi-i mezkûr-i şerîf dahi mevcûd ve ma'mûr idüğü bi'l-ihbâr mütehakkak olduktan sonra evlâd-ı kibârından İbrâhim ve Ahmed Urfa Meclis İdâresi'nde mün'akid meclis-i şer'-i mu'âli-i ma'kûdda hâlâ Urfa Evkâf Müdiri Hasan Basrî Efendi hâzır olduğu halde cihet-i mezbûreye nâ-ehil oldukları ba'de'l-ıfâde ve't-takrîr ancak Mehmed Şefîk pederi müteveffâ-i merkûm makâmına ehliyyet ve isti'dâd-ı şuyûh ahvâlinde meşhûr olmuş ise de merkûm Mehmed Şefîk dâ'ilerinin meclis-i ma'kûd-i mezkûrda redîf tâburu binbaşısı Re'fetlû Neş'et Bey hâzır olduğu halde ledei'l-ımtihân ehliyeti zâhîr ve nümâyân olmağın...”, UŞS. 220/394-1187.

¹²²⁰ Bu husustaki misâller için bkz. UŞS. 210/154-497; UŞS. 211/130-1034; UŞS. 220/9-631.

¹²²¹ UŞS. 219/107-170.

buralarda da, hayır sahiplerinin kurdukları vakıflarla câmi ve mescitler inşa edilmiştir. Meselâ 15 Rebûlahir 1305 (31 Aralık 1887) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Cedîde Karyesi'nden Hacı İmâm b. Cuma, köyde câmi inşa ederek sahibi bulunduğu değirmen hissesinin gelirini câminin çeşitli ihtiyaçları için vakfetmiştir. Vakfiyesinde, inşa ettiği câminin imâm, hatip ve mütevellî vazifelerini birlikte yürüten şahsa yıllık 240, müezzine 120, tefrişatına 150, aydınlatma ihtiyacı için 100 kuruşa mum ve kandil alınmasını şart koşmuştur.¹²²² Ahâlinin kendi arasında para toplayarak câmi inşa ettiği de vakidir. 23 Zilkâde 1283 (29 Mart 1867) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Höyük Karyesi sakinleri, Keluroğlu Mehmed b. Ebuzer öncülüğünde aralarında topladıkları paralarla câmi inşa etmişlerdir. Civar köylerden de câmiye gelenlerin bulunduğu göz önüne alınarak mahkemeden, câmiye imâm tayini talep edilmiş, yapılan imtihanla ehliyeti sabit olan Müslüm b. Yusuf buraya imâm tayin edilmiştir¹²²³.

Yukarıda belirttiğimiz gibi din görevlilerinin atanması da imtihan şartına bağlıydı. Yeni yapılan veya imâmı bulunmayan câmilere, mahkemenin izni ve onayı olmadan imâm tayin edilmesi mümkün değildi. Meselâ 3 Şaban 1313 (19 Ocak 1896) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Aynü'l-'Arus Karyesi'nde, imâmı bulunmayan mescide minber eklenerek cuma ve bayram namazlarının kılınması sağlandıktan sonra komşu köydeki Hacı İsa Efendi imâmete meccanen talip olmuş ancak yapılan imtihan neticesinde bu göreve getirilmiştir.¹²²⁴ İmâmet görevini ücretsiz olarak ifa edecek olan Hacı İsa Efendi için imtihan yapılması, dinî hizmetlerin ifasında ehliyet şartına riâyet edildiğini göstermektedir. Kanaatimizce bu husus dinî konularda halkı aydınlatacak kimselerde ehliyet şartının önemsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl Urfa câmilerinin hizmet, aydınlatma ve temizlik ihtiyaçlarının yanı sıra bir takım ciddî sorunları mevcuttur. Câmi gayrimenkulleriyle gelirlerinin de belirtildiği vakfiyelerin zamanla kaybolması, vâkıf neslinin tükenmesi veya çeşitli sebeplerle mütevellî tayin edilememesi, vakıf mülklerinin korunmasını ve bu mülklere ait kiraların tahsilini zorlaştırmaktaydı. Bu durum vakıf gelirinde azalmaya ve doğal

¹²²² UŞS. 221/61-475.

¹²²³ UŞS. 206/185-539.

¹²²⁴ UŞS. 218/118-830.

olarak cāmiler için kaynak sıkıntısına yol açmaktaydı. İhtiyaç duyulan yıllarda cāmilerin duvarlarına ve sıvalarına tamir yapılamaması, onların harâbe bir hale gelerek zamanla kaybolmasına yol açmaktaydı. Sözelimi değişik tarihli sicil kayıtlarına göre, 1865 tarihlerine kadar Mızrâkçı Pazarı'nın ortasında, çarşı esnâfının öğle ve ikinci namazlarını eda ettiği, Sıddıkiye adıyla bir mescit bulunmaktaydı. Ancak bu mescit söz konusu tarihlerden itibaren mütevellîleri tarafından gerekli tamirlerin yapılmaması sebebiyle harâbe hale gelmiş ve bazı insanlar da arsası üzerine dükkân inşa etmişlerdir. Yaklaşık 20 yıl kullanılmayan mescidin onarılarak eski haline döndürülmesi için Mevlevîler tarafından yoğun bir çaba gösterilmişse de, burada inşa edilmiş olan dükkânlar yüzünden başarılı olunamamış ve mescit zamanla kaybolup gitmiştir.¹²²⁵

Osmanlı'da, cāmilerin yanındaki bazı alanların, makber yani mezarlık olarak kullanılmakta olduğu ve toplumdaki bazı önemli isimlerin, buralara defnedildikleri bilinen bir husustur. Urfa Sicilleri'nde söz konusu kişilerin cāmi makberesine defnedilmesi için herhangi bir yasal düzenlemenin olup olmadığı anlaşılmamakla birlikte, cāmi haziresine defnedilme talebinde bulunanların, o cāmiye çeşitli bağışlarda bulunduğu görülmektedir. Meselâ 17 Rebiülahir 1314 (15 Eylül 1896) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Cāmi Haziresi'ne defnedilen Serrâc Hacı Mustafa b. Bakkâl Eyyüb, vasîyetinde aynı cāmiye bir kilim verilmesini vasîyet etmiştir.¹²²⁶

Osmanlı döneminde birçoğu hayırseverler tarafından inşa edilen Urfa'daki cāmi ve mescitlerin bir kısmı bugün ayaktaysa da, diğer bir kısmı bakımsızlıktan harâbe hale gelmiş ve zamanla kaybolmuştur. Ancak konunun üzücü tarafı bu mescitlerden büyük bir kısmının Cumhuriyet'in ilk yıllarında mülk olarak satılmasıdır. Bu konudaki araştırmalar, 1934 yılında, şehirde Osmanlı döneminden kalma 38 cāmi ve mescidin açık artırmayla satışa çıkarıldığını ortaya koymuştur.¹²²⁷

¹²²⁵ UŞS. 226/345-722; UŞS. 226/422-22, 23; UŞS. 226/466-123; UŞS. 226/469-128.

¹²²⁶ UŞS. 218/286-328.

¹²²⁷ Ülkü Özel Akagündüz, "Satılan Cami ve Mescitlerin Sessiz Çılgılığı", **Aksiyon**, 11 Şubat 2008, s. 40-49.

2- Tekke ve Zâviyeler

İslâm kültür tarihinde önemli bir yeri olan tekkeler, tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği yerlerdir. Tekke, zâviye, hânkâh ve dergâh gibi değişik isimler altında birbirinden hemen hemen farksız olan bu mekânlar, tarih boyunca her seviyedeki Müslümanın manevi hayatını, ruh dünyasını geliştiren müesseseler olmuştur. Tarikatlara ait erkân ve âdâbın icrâ edildiği tekke ve zâviyeler, Osmanlı toplumunda da dinî hayatının şekillenmesinde önemli bir fonksiyon icrâ etmiştir. Bu kurumlar, dinî-tasavvufî terbiye ile büyük kitlelerin İslâmî ilimleri öğrenmelerini ve halkın örgütlenmesini sağladıkları gibi gündelik hayatta insan ilişkileri, meslek ahlakı ve manevi kişiliğin oluşumuna da katkıda bulunmuşlardır. Bu mekânlarda yapılan düzenli faaliyetler, Müslüman halkın dinî ve ahlakî yapısını şekillendirerek dünya görüşlerinde derin izler bırakmıştır.¹²²⁸

İslâm dünyasındaki büyük tarikatlar, umumiyetle bugünkü Ortadoğu topraklarında ortaya çıkmıştır. Nitekim oldukça erken sayılabilecek bir dönemde Urfa ve çevresinde tekkeler inşa edilmiştir. Tarikatların erken dönemde Harran ve Urfa’da tekkeler açarak bölgeye yerleşmesi, şehirde dini ve manevi hayatı zenginleştirdiği gibi farklı tarikat kollarının teşkilatlanmasını da sağlamıştır. Bu durum söz konusu tarikatların Anadolu’ya geçişini ve burada yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Tarikatların Anadolu’ya geçişinde önemli bir köprü vazifesi gördüğü anlaşılan şehir, aynı zamanda tasavvufî kültürün her daim canlı yaşatıldığı önemli bir merkez olmuştur.¹²²⁹ Urfa’nın bu durumunu seyyahların gözlemlerinde görmek mümkündür. Meselâ Evliya Çelebi şehrin dinî ve tasavvufî hayatını, “ba‘zı mahallede iki üç zâviye vardır, zîrâ ahâlî-i vilâyet gâyet musallî kimesneler ve sâhib-i sülûk ve ehl-i vera‘ halîm u selîm âdemlerdir” ifadeleriyle aktarmıştır.¹²³⁰ İncelediğimiz dönemde şehir insanının manevi hayatına yön veren Urfa tekke ve zaviyelerine dâir müstakil bir çalışma bulunmaması hasebiyle bu yapıları sicil kayıtları ışığında tek tek ele almakta fayda görüyoruz.

¹²²⁸ Hatice Kelpetin Arpaguş, **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, İstanbul 2006, s. 74-76; Konuyla ilgili ayrıca bkz. Mustafa Kara, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, İstanbul 1980; İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, İstanbul 1984.

¹²²⁹ Tenik, “Tekke ve Zâviyeler”, **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat**, s. 197.

¹²³⁰ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, 92.

Bugün “Dergâh” denilen ve Ayn-ı Halîlu’r-Rahman civarında yer alan **Mevlid-i Halîl Aleyhi’s-Selam Zâviyesi**’nin meşîhat makamında, Kadirî Tarikatı Halîfeleri bulunmaktaydı. Zâviyenin, Eyyübiler döneminde inşa edildiği ve Kanunî Sultân Süleymân tarafından Mevlid-i Halîl Câmi’ine vakfedildiği belirtilse de¹²³¹ sicil kayıtlarında yer alan 15 Cemâziyelahir 1313 (3 Aralık 1895) tarihli berâtte bu hususa dâir herhangi bir bilgi mevcut değildir. Konuyla alakalı olarak sadece zâviyenin, “meşîhat cihâtı için şimdiye değin kimseye berât verilmemiş ise de vakf-ı mezkûr evkâf-ı kadîmeden olarak defter-i hâkânîde mukayyed bulunduğu” ve “cihât-ı mezkûre hizmeti mine’l-kadîm edâ oluna geldiği” belirtilmiştir.¹²³² Şehirdeki en eski zâviyelerden biri olan bu zâviyenin postnişinliğinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dede Osmân Efendi b. Dede Abdâl Mehmed b. Dede Eyüb Efendi bulunmaktaydı.¹²³³ 7 Cemâziyelahir 1303 (13 Mart 1883) tarihli bir kayıta, bu tarihte vefât eden ve “*tarîk-ı zühd ve takvâda ifnâ-i vücûd etmiş*” olan Dede Osmân Efendi’nin, 70 seneden beri Mevlid-i Halîl Zâviyesi’nde zâviyenişîn bulunduğu yer almaktadır.¹²³⁴ Buradaki ifade esas alınırsa Dede Osmân Efendi’nin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında zâviyenin başına geçtiği söylenebilir.¹²³⁵ “Dede Osmân Dergâhı” olarak da bilinen zâviyenin meşîhat ve tevliyet vazifeleri ayrı olup, meşîhat makamında bulunan şeyhinin, senevî 1500 kuruş vazifesi bulunmaktaydı.¹²³⁶ Dede Osmân Efendi’nin 1303 (1895) senesinde “bilâ veled” vefâtından sonra Mevlid-i Halîl Zâviyesi meşîhatına halîfesi ve Mevlid-i Halîl Câmi

¹²³¹ Tenik, “Tekke ve Zâviyeler”, s. 203

¹²³² UŞS. 218/300-357.

¹²³³ UŞS. 226/260-542; UŞS. 227/13-412.

¹²³⁴ “...*Tarîkât-ı ‘Aliye-i Kâdiriye hulefâsından ve meşâhîr-i sulehâdan yetmiş seneden beri zâviyenişîn ve tarîk-ı zühdü takvâda ifnâ-i vücûd etmiş olan Dede Osmân Efendi bin Abdâl Mehmed Efendi bin Dede Eyyüb Efendi...*”, UŞS. 227/13-412.

¹²³⁵ Mevlid-i Halîl Câmi’si haziresindeki mezar taşı kitâbelerine göre, Dede Osmân Efendi’nin babası Abdâl Mehmed 1814 tarihinde vefât etmiştir. Bu kayıt, Dede Osmân Efendi’nin posta geçmesiyle babasının vefâtının aynı tarihlere denk düştüğünü göstermektedir. Dede Osmân Efendi’nin, babasının vefâtını müteakip postnişinliğe geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Henüz çocuk olan bir kimseye böyle önemli bir vazifenin tevdi edilemeyeceği hesaba katılırsa Dede Osmân Efendi’nin vefât ettiği en az 100 yaşları civarında olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, s. 69, 112-120.

¹²³⁶ UŞS. 206/15-27; UŞS. 206/328-39; UŞS. 228/76-197.

İmâmı Hâfız Halîl Efendi geçmiş, muhtemelen 1305 (1907) senesindeki vefâtına kadar da bu vazifeyi sürdürmüştür.¹²³⁷

Halîlu'r-Rahman Câmî'si civarında bulunan **Halîlu'r-Rahman Zâviyesi** de şehirdeki en eski zâviyelerden biridir. Şer'îye sicillerinde “*makâm-ı ceddu'l-enbiyâ*” da denilen zâviyenin meşîhat makamında, Nakşibendî halîfeleri bulunmaktaydı.¹²³⁸ 12 Safer 1312 (15 Ağustos 1894) tarihli bir belgeden, 1541 yılında İrakeyn Seferi'ne giderken Urfa'ya uğrayan Kanunî Sultân Süleymân'ın, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi için çeşitli vakıflarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayda göre Kanunî, Bozâbâd Nâhiyesi Karacaviran ve Kızlar Köyleri'nin gelirini zâviye için vakfetmiştir.¹²³⁹ İncelediğimiz dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında, zâviyenin tamir gördüğü, el-Hâc Mustafa Efendi'nin 20 Safer 1290 (19 Nisan 1873) tarihli tayin belgesinden anlaşılmaktadır. Bu kayda göre, son postnişin Bicân Efendi'nin vefâtından sonra harap haldeki tekkenin meşîhatına uzun yıllar görevli tayin edilememiş, tekkenin ancak yeniden inşa ve tamirinden sonra el-Hâc Mustafa Efendi b. Hasan Efendi tayin edilmiştir.¹²⁴⁰ Ancak Rahimiye Vakfı'yla ilgili 5 Recep 1280 (16 Aralık 1863) tarihli bir davada, şahitlerden birinin, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi Şeyhi Mehmed Nuri Efendi olduğu belirtilmiştir.¹²⁴¹ Muhtemelen Mehmed Nuri Efendi'ye herhangi bir berât verilmediğinden yukarıda zikrettiğimiz tayin belgesinde ismi zikredilmemiştir. Uzun yıllar zâviyenin

¹²³⁷ Konuyla ilgili aksi iddialar bulunmakla birlikte bkz. Ali Tenik, “Sosyo-Psikolojik Açısından Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği”, **Tasavvuf**, Ankara 2002, III/8, 108; 7 Cemâziyelevvel 1303 (11 Şubat 1886) tarihli bir sicil kaydında, Dede Osmân Efendi'den sonra yerine, ondan “...*tekmîl-i selâsîn ve tahsîl-i ma'rifetle izîn ve icâzet alup Tarikât-ı 'Âliyye-i Kâdiriyye'de halîfe...*” olan Hafız Halîl Efendi'ye meşîhat makamının tevcih edildiği açıkça belirtilmiştir. UŞS. 227/13-412; Mezar taşı kitâbesine göre Hafız Halîl Efendi b. Müslüm Efendi 1305 (1907) yılında vebadan vefât etmiştir. Türbesi Mevlid-i Halîl Câmî Haziresi'ndedir. Daha fazla bilgi için bkz. Karakaş, **Şanlıurfa Alimleri**, s. 43.

¹²³⁸ UŞS. 219/351-557.

¹²³⁹ “...*Sultân Süleymân Hân 'aleyhi'r-rahmetü vel-gufrân hazretlerinin 'Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Aleyhi's-Selâm Zâviyesi'nin mesâlihi için vakfeylediği Bozâbâd Nâhiyesi'ne tâbi' Kızlar ve Karacavirân Karyeleri...*”, UŞS. 219/176-282; Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde Kanunî'ye ait dört ayrı vakfiye mevcuttur. Bunlardan birisi de onun Halîlu'r-Rahman Zâviyesi için düzenlettirdiği evâsıt-ı Şaban 948 (Aralık 1541) tarihli vakfiyedir. **Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi**, Haz. İbrahim Ateş, Ankara 1987, s. 5-7.

¹²⁴⁰ “...*Medîne-i Urfa'da kâ'in Halîlu'r-Rahman aleyhi's-salâtu ve'l-mennân hazretlerinin zâviyesi vakfından olmak üzere vazîfe-i mu'ayyene ile bâ-berât-ı şerîf-i 'âlîşân meşîhat cihetine mutasarrîf olan Bicân Efendi sinin-i vefîreden beru bilâ veled-i zükür irtihâl-ı dâr-ı bekâ edup zâviye-i mezkûre dahi hayli senelerden beru harâbe olduğundan yeri hâlî ve hizmet-i lâzimesi mu'attal kalup bu def'a zâviye-i mezkûre müceddeden inşâ ve ta'mir olunmağla...*”, UŞS. 228/426-796.

¹²⁴¹ UŞS. 205/279-618.

postnişinliğini yapan Nakşibendî Halîfesi el-Hâc Mustafa Efendi, 1 Safer 1312 (4 Ağustos 1894) tarihinde yevmî 4 dirhem vazifeyle yaptığı meşîhat görevini, yaşlılığı sebebiyle İstanbul Fatih Câmî eski dersiâmlarından ve Nakşî ulemasından Mehmed Efendi b. Hacı Ömer Efendi'ye bırakmıştır.¹²⁴² Ayrıca Mustafa Efendi, postnişinlik vazifesini bıraktıktan birkaç ay sonra, şahsî kütüphanesini zâviyeye bağışlamış ve yaklaşık 1 yıl sonra da vefât etmiştir.¹²⁴³

İncelediğimiz dönemde şehirde faaliyet gösteren bir diğer tekke, bugün Eski Hal Pazarı içinde bulunan ve Mevlevihâne denilen **Mevlevî Tekkesi**'dir.¹²⁴⁴ Urfa Mevlevihanesi'nin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. 1650 yılında şehre gelen Evliya Çelebi'nin buradan bahsetmemiş olması, söz konusu tarihte bu yapının ayakta olmadığını göstermektedir. Mevlevihâne'nin bugün elimizde mevcut bulunmayan 1758 tarihli vakfiyesinde, 1705 yılında Abdurrahman adında bir zatın buraya tayin edildiği kaydedilmiştir. Ayrıca 1740 tarihli Rızvâniye Vakfı'nın vakfiyesinde, Mevlevihâne'nin zikredilmesinden hareketle söz konusu yapının 18. yüzyılın başlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹²⁴⁵ XIX. yüzyılda Urfa'daki Mevlevîlerin zikir ve ibâdet yeri olarak kullandıkları bu tekkenin "*Zilliyeti şeyhine ve gallesi hücrenişîn ve semâ'zen vesâir hudemâsına meşrûttur*".¹²⁴⁶ XIX. asrın ikinci yarısında dergâhın postnişini olan Abdülhamid Dede b. Hüseyin, burada uzun yıllar hizmet etmiş, vefâtından sonra da yerine oğlu Seyyid Ahmed geçmiştir.¹²⁴⁷ İki katlı inşa edilmiş olan Urfa Mevlevihanesi'nin, 1861 ve 1911 yıllarında yapılan tamir masrafları, tekkenin vakfi bünyesindeki dükkân ve diğer gayrimenkullerin gelirlerinden karşılanmıştır. 1925 tarihinde tekke ve zâviye kanunuyla kapatılan dergâh, uzun yıllar harap halde kaldıktan

¹²⁴² UŞS. 219/176-282.

¹²⁴³ UŞS. 219/351-557.

¹²⁴⁴ UŞS. 218/121-833; UŞS. 210/255-142.

¹²⁴⁵ Cihat Kürkçüoğlu, "Urfa Mevlevihanesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya 1998, S. 2, s. 303; İlhan Palalı, "Urfa Mevlevihânesi ve Urfa'da Mevlevilik", **Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyumu Bildiriler-II**, Ed. Abdurrahman Elmalı ve Ali Bakkal, Şanlıurfa 2007, s. 374.

¹²⁴⁶ UŞS. 205/263-601; UŞS. 205/ 264-603.

¹²⁴⁷ UŞS. 222/90-136; UŞS. 222/128-214; UŞS. 228/319-478.

sonra, 1973 yılında Orhan Cezmi Tuncer'in yaptığı projeye Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılarak câmiye dönüştürülmüştür.¹²⁴⁸

Urfa'da, Rufâilerin kullandığı tekke ise, “*Mızrâkçı Pazarı'ndaki Sıddikiye Tekkesi*”dir.¹²⁴⁹ 1880'lere kadar öğle ve ikindi namazlarının eda edildiği tekke mescidinde, cuma vakitlerinden sonra Rufâ'î âyininin “*safâyla zıkr olunageldiği*” sicil kayıtlarında açıkça görülmektedir.¹²⁵⁰ Daha önce de belirttiğimiz gibi Sıddikiye Mescidi, gerekli tamirlerin yapılamaması nedeniyle söz konusu tarihlerde bir harâbeye dönmüştür. Mescid ve tekkenin yeniden ihyası için Urfa Mevlevî Şeyhi Abdülhamid Dede'nin oğulları Seyyid Ahmed Dede ve Hacı Mustafa Dede sırasıyla mütevellî tayin edilmişlerse de, arsası üzerine dükkân ve kahve inşa edildiğinden mescidin eski haline döndürülmesi mümkün olmamıştır.¹²⁵¹

Urfa'daki Halvetiye Tarikatı'nın Hacı Gâzî Mahallesi'nde yer alan **Halvetiye Tekkesi**, bugün hala ayakta olup Harrankapı civarında yer almaktadır. Ashâb-ı hayrattan Şeyh Ramazan Şânî Efendi b. el-Hâc Gâzî Halîfe tarafından XVII. yüzyıl ortalarında inşa ettirildiği 1 Rebiulevvel 1067 (18 Aralık 1656) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Dergâhın gallesi imarına, tevliyeti meşîhat makamına meşrû olup yevmî 10 akçe vazife ile idare edilmekteydi. Ayrıca Dergâhın yevmî 5 akçe ile imâmet ve yevmî 2 kuruş ile hitâbet görevleri bulunmaktaydı.¹²⁵² Bu tekkeye bulunduğu mahalle dolayısıyla “Hacı Gâzî Tekkesi” veyahut bânisine izâfetle “Şeyh Ramazan Dergâhı” da denilmektedir. 1 Mescit ve 7 odası bulunan dergâhın çeşitli hizmetleri için

¹²⁴⁸ Sezai Küçük, **XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevlevihaneler**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 255; Süreyya Eroğlu, “Urfa Mevlevihânesi”, **Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlâna Sempozyumu Bildirileri**, Çanakkale 2006, s. 1084-1085.

¹²⁴⁹ “*Haleb Vilâyet-i celîlesi dâhilinde Urfa'da kâ'in mulken mutasarrıf olduğumuz tarafları Serrâc ve Mızrakçı Pazarlarıyla ve Mızrakçı Pazarı'ndaki Sıddikiye Tekkesi ve teymurcu dükkânlarıyla mahdûd dükkân...*”, UŞS. 221/606-90; UŞS. 227/90-136.

¹²⁵⁰ “*...Bundan üç sene mukaddeme gelinceye değin sene-yi mâzîyelerde külle yevm ma'a'l-cemâ'a salâtü'z-zuhr ve 'asr edâ ü ifâ ve beher cum'a dahi ba'de'z-zuhr tarîk-ı 'âliyye-i Rufâ'îye âyînî üzere mukâbele-i zıkr icrâ oluna gelen medîne-i mezbûre esvâkından Mızrâkçı Pazârı nâm mahalde çarşu ortasında vaki' Sıddikiye Mescidi...mescid-i mezkûr çarşu vasatında bulunduğu cihetle zuhr ve 'asr vakitlerinde salât-ı mefrûza edâ ü ifâ ve beher Cum'a dahi ba'de salâtü'z-zuhr safâyla zıkr olunageldiği...*”, UŞS. 226/343-722.

¹²⁵¹ UŞS. 226/422-22; UŞS. 226/466-123; UŞS. 226/469-128.

¹²⁵² UŞS. 225/113-285.

ortaya çıkan masrafları, vakfi tarafından karşılanmaktaydı.¹²⁵³ XIX. yüzyılda tekkenin meşihatına, 29 Recep 1228 (28 Temmuz 1813) tarihli bir berât ile Abdurrahim Efendi tayin edilmiş, onun vefâtından sonra da uzun yıllar mütevellî Halîl Efendizâde Osmân Efendi tarafından idare edilmiştir.¹²⁵⁴ 13 Şaban 1300 (19 Haziran 1883) tarihinde ise, tekkenin tevliyet ve postnişinliğine, onu tekrardan tamir ettirip günümüze kadar gelmesini sağlamış olan Şeyh Abdülkadir Efendi b. Muhyiddin Efendi getirilmiştir.¹²⁵⁵ Burada yaklaşık 15 yıl hizmet eden Abdülkadir Efendi'nin vefâtından sonra oğlu Şeyh Mustafa Safvet, babasının yerine meşihat makamına geçmiştir.¹²⁵⁶ Mustafa Safvet Efendi'nin XX. yüzyıl başlarında tekkedeki büyük hizmetlerinden dolayı tekkenin adı bugün halk arasında “Şeyh Safvet Tekkesi” olarak da bilinmektedir.

XIX. asrın ikinci yarısında Urfa'da inşa edilen **Sâkıbiye Tekkesi**, bugünkü Akarbaşı Mevki'inde bulunmaktaydı. Bânisi Narıncı Mahallesi'nden “*Hâcegân-ı divân-ı Hümayûn ve ashâb-ı hayrâtın el-Hâc Mehmed Emin Sâkıb Efendi b. Mustafa Efendi*”dir. Bugün ayakta olmayan yapının, inşa kitâbesi de mevcut değildir. Tekkenin berât talebi 9 Rebûlahir 1286 (6 Eylül 1870) tarihinde olmuşsa da,¹²⁵⁷ 5 Rebiulevvel 1276 (5 Ekim 1859) tarihli bir terekede Bağdatlı Seyyid Ahmed b. Seyyid Osman'ın Sâkıbiye Tekkesi'nde vefât ettiği kaydedildiğinden¹²⁵⁸ bu tarihte açık olduğu anlaşılmaktadır. 1276 (1859) tarihinden önceki sicil kayıtlarında ismine rastlayamadığımız Sâkıbiye Tekkesi'nin, bu tarihten sonra biten müstemilat içindeki diğer yapılarla birlikte kaydedilmiş olmasından hareketle, 1276 (1859) tarihinden kısa bir süre önce tamamlandığını tahmin etmek mümkündür. Diğer yandan tekkenin ilk Şeyhi Erbillî Abdülkadir Efendi, 1275 (1858) senesinde Erbil'den Urfa'ya gelmiştir.¹²⁵⁹ Bu nedenden dolayı kanaatimizce tekkenin faaliyete geçmesi de bu yıllarda olmuştur.

¹²⁵³ UŞS. 206/381-243; UŞS. 216/153-516; UŞS. 221/538-298; UŞS. 226/304-638. UŞS. 227/62-545. UŞS. 221/520-274; UŞS. 228/508-1045.

¹²⁵⁴ UŞS. 204/46-76; UŞS. 205/175-418.

¹²⁵⁵ UŞS. 226/198-422; UŞS. 227/266-250.

¹²⁵⁶ UŞS. 216/153-516; UŞS. 216/243-693.

¹²⁵⁷ UŞS. 206/582-643.

¹²⁵⁸ UŞS. 205/231-534.

¹²⁵⁹ UŞS. 226/198-422.

Kâdirî Tarikâtı erkânının icrâ edildiği Sâkıbiye Dergâhı'nın müstemilatında ayrıca, câmi, medrese, sıbyan mektebi, muvakkithâne, şifahâne ve imârethane bulunmaktaydı.¹²⁶⁰ Hacı Sâkıb Efendi'nin masraflarını karşılamak için servetinin büyük bir kısmını vakfettiği külliyyede, Urfa'nın ilim ve kültür hayatına etki eden çok sayıda âlim ve şair yetişmiştir.¹²⁶¹ Tevliyet ve nezâreti diğer vakıf eserlerle birlikte evlâda meşrû olan Sâkıbiye Tekke'sinin tevliyetini Hacı Sâkıb Efendi'nin vefâtından sonra oğlu Halîl Bey, ondan sonra da onun oğlu Ahmed Bey idare etmiştir. Ahmed Bey'in 1316 (1899) senesinde vefâtından sonra oğlu Halîl'in küçük olması hasebiyle tekkeye, Efendizâde Hacı Fazlullah Efendi "kâimmakâm" tayin edilmiştir.¹²⁶² Tekkenin meşîhatı şeyhine meşrû olup, 1286 (1870) tarihli berât talebinde postnişin olarak Erbillî Şeyh Abdülkadir Efendi b. Muhyiddin Efendi kaydedilmiştir.¹²⁶³ Dolayısıyla tekkenin ilk şeyhinin daha önce Kerkük'ten Urfa'ya gelen Kâdirî halîfelerinden Abdülkadir Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Abdülkadir Efendi'nin bu görevi tam olarak ne zaman bıraktığı tesbit edilememekle birlikte, 1 Rebûlahir 1293 (24 Haziran 1876) tarihli bir belgede, yerine Kerküklü Abdülğani Efendi b. Abdülkadir Efendi b. Veliyuddin Efendi'nin geçtiği görülmektedir.¹²⁶⁴ Bu görevi 1322 (1905) yılındaki vefâtına kadar devam ettirdiğini tahmin ettiğimiz Abdülğani Efendi, Kerküklü olup bir önceki Şeyh Abdülkadir Efendi'nin halîfelerindedir.¹²⁶⁵

Şehirdeki tekkelerden biri de Hızanoğlu Mahallesi'nde bulunan **Hindiyân Tekkesi**'dir. Kitâbesinde 953 (1546) yılında imar edildiği kaydedilmişse de,¹²⁶⁶ Urfa Kadı Sicilleri'ndeki Zilhicce 1264 (Ekim/Kasım 1848) tarihli berât suretinde, tekkenin Sultân IV. Murâd tarafından inşa ettirildiği açık bir şekilde yer almaktadır.¹²⁶⁷ Kanaatimizce 1638-1639 Bağdat Seferi'ne giderken Urfa'ya uğrayan IV. Murâd, tekkenin yapım emrini bu tarihte vermiştir. Çünkü belirttiğimiz berâtın devamında, IV.

¹²⁶⁰ UŞS. 206/582-643.

¹²⁶¹ Bedri Alpay, **Şanhurfa Şairleri**, Şanhurfa 1986, I, 192.

¹²⁶² UŞS. 216/436-1063.

¹²⁶³ UŞS. 228/733-405.

¹²⁶⁴ UŞS. 225/18-17; UŞS. 222/125-203.

¹²⁶⁵ Karakaş, **Şanhurfa Evliya ve Alimleri**, s. 3.

¹²⁶⁶ Karakaş, **Şanhurfa Kitabeleri**, s. 274.

¹²⁶⁷ Tekkenin Zilhicce 1264 (Ekim/Kasım 1848) tarihli bir berât suretinde bu husus; "...Sultân Murâd Hân tâbe serâhunun Medîne-i Ruhâ'da 'ulemâ ve fukarâ-yı Hindiyânın sâkin olması için binâ eylediği tekye..." şeklinde ifade edilmiştir. UŞS. 204/117-201.

Murâd'ın tekkeye, 1 bahçe, 4 ev, 2 dükkân ve Halîlu'r-Rahman Vakfî'ndan olmak üzere yevmî "32 adet ekmek, 5 kıyye guşt (et) ve 11 kab aş" vakfettiği de belirtilmiştir. Dolayısıyla Urfa Hindiyân Tekkesi'nin IV. Murâd döneminde onun emriyle yaptırıldığı sarâhat kazanmaktadır.

Tevliyeti ve idaresi Hintli meşayih ve dervişlere meşrût olan tekke,¹²⁶⁸ XIX. yüzyıl ortalarında Şeyh Ahmed Hindî tarafından idare edilmekteydi. Onun vefâtından sonra yerine, Hindî Şeyh Veliyiddin b. Mir Ali geçmiştir. "*Hindiyân fukarâsına*" ve "*zâviye-i mezkûre derûnunda âyende ve râvendeye it'âm-ı ta'âm ettirmek*" maksadıyla tesis edilmiş bulunan bu dergâhta; Hintli seyyah, yolcu, derviş ve fukaraya hizmet verilmekteydi.¹²⁶⁹ Farklı tarihli belgelere göre, Urfa'daki Hindiyân Dergâhı'nın fakirlere ve dervişlere meşrût olan aylık 750 kuruş yemeği, şehirdeki diğer hayır vakıflarından karşılanmaktaydı. Buna göre, dergâh için Mevlid-i Halîl Vakfî'ndan yevmî 1 akçe vazife, 32 adet ekmek, 5 kıyye et ve 10 kab yemek alınmaktaydı. Ayrıca Urfa'daki Hindiyân ulemasına yemek olmak üzere Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Vakfî'ndan yevmî 1 akçe, Kızıl Câmî Şerif Vakfî'ndan yevmî 2 akçe, Seyyid Mencek Vakfî'ndan yevmî 4 akçe, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi Vakfî'ndan ise yevmî 10 akçe vazife alınmaktaydı.¹²⁷⁰

Osmanlı'nın son döneminde Urfa'da varlığını tesbit ettiğimiz tekkelerden biri de **Afgan Tekkesi**'dir. Benzerlerini diğer Osmanlı şehirlerinde de gördüğümüz Afgan tekkeleri, Afganistan bölgesinden gelen seyyah ve dervişlerin barınma amacı için inşa edilen mekânlardır. Aynı amaçla inşa edildiğini tahmin ettiğimiz Urfa Afgan Tekkesi'nin inşa tarihi, postnişinleri ve yeri konusunda sicillerde açık bir bilgiye rastlayamadık. Ancak Urfa tarihi konusunda kıymetli çalışmalar yapan Mahmud

¹²⁶⁸ UŞS. 226/105-207; UŞS. 226/530-276.

¹²⁶⁹ UŞS. 228/475-952; UŞS. 204/117-201; UŞS. 205/133-297.

¹²⁷⁰ "*Der-devleti 'arz-ı dâîleridir ki Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûna mülhâk Hindiyân Dergâhı'nın şehriyye yedi yüz elli kuruş ta'amıyyeye mütevellisi yedinden mâh mâh ahz ile fukarâ ve dervîşâna harc ve sarf cihetiyle Ruha'da vaki' Mevlid-i Halîlu'r-Rahman Evkâfı'ndan olmak üzere yevmî bir akçe vazife ve beher yevm otuz iki aded nân-ı 'azîz ve beher yevm beş kıyye guşt ve beher yevm on kebgîr aş ve 'Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Vakfî'ndan olmak üzere Ruha'da kâ'in Hindî 'ulemâsına ta'amıyye olmak üzere yevmî bir akçe vazife ve Kızıl Câmî Şerif Vakfî'ndan yevmî iki akçe vazife ve Seyyid Mencek Vakfî'ndan olmak üzere yevmî dört akçe vazife ve Halîlu'r-Rahman Zâviyesi Vakfî'ndan olmak üzere yevmî on akçe vazife ile seccâdenişîn cihetlerine bâ-berât-ı şerif-i 'âlîşân mutasarrıf...*", UŞS. 213/335-687; UŞS. 226/530-276.

Karakaş, tekkenin Mevlid-i Halîl Câmî'nin güneyinde olabileceğini belirtmektedir.¹²⁷¹ Sadece tereke kayıtlarındaki ifadeler doğrultusunda varlığından haberdar olduğumuz bu tekkede, Afganlıların kaldığı anlaşılmaktadır. Sözelimi 12 Muharrem 1291 (1 Mart 1874) tarihli bir terekede, “*Urfa’da vâki’ Afgân Tekkesinde bilâ vâris-i ma’rûf ve ma’rûfe vefât iden Afgân tâifesinden Abdullah b. Abdullah’ın kâffe-i terekesi cânibü’l-mâla ‘âid ve râci’*” olduğu belirtilmiştir.¹²⁷² Çeşitli tarihlerdeki kayıtlarda, tekkede vefât etmiş olan Afganlılara ait terekelerin az yekûn tutması ve Urfa’da vârislerinin olmadığı belirtilmiş olması, bu tekkede seyyah, derviş, hacı veya yolcuların konakladığını göstermektedir.¹²⁷³ Ayrıca 11 Cemâziyelevvel 1305 (25 Ocak 1888) tarihli bir belgede, bu tekkede misafirken vefât eden Afgan Hasan b. Abdullah, terekesinden 2 Osmanlı lirasının Abdülkadir Geylanî Zâviyesi’ne irsal olunmasını vasiyet etmiştir.¹²⁷⁴ Bu durum, Urfa Afgan Tekkesi’nde kalanlar arasında Kâdirî tarikatına mensup Afganlıların bulunduğunu göstermektedir.

Şer‘iye sicillerinde ismine rastladığımız bir diğer tekke Ulu Câmî bünyesinde olduğu kaydedilen **Buhârî Tekkesi**’dir. Bugüne kadar herhangi bir kaynakta ismine rastlayamadığımız bu tekke, sadece 5 Muharrem 1272 (17 Eylül 1855) tarihli bir sicil kaydında geçmektedir. Bu kayıta, Buhara ahâlisinden Mehmed Hoca’nın, “*Medîne-i Urfa’da Câmî Kebîr derûnunda Buhârî Tekkesi’nde müsâferetle sâkin iken*” vefât ettiği belirtilmiştir.¹²⁷⁵ Aslında Câmî Kebîr denilen Ulu Câmî’de, Buhara ahâlisinden misafirlerin vefât ettiğine dâir çok sayıda tereke kaydı mevcuttur. Ancak bu kayıtlarda tekke yerine “*Câmî Kebîr derûnundaki medrese*” ifadesi kullanılmıştır.¹²⁷⁶ Dolayısıyla medresenin veya medresenin bir kısmının aynı zamanda tekke olarak kullanıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Biz bu tekkenin kaynaklarda yer almamasının da, ayrı bir yapı olmamasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Öte yandan medrese veya tekke

¹²⁷¹ Karakaş, **Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim**, s. 191.

¹²⁷² UŞS. 213/64-1240.

¹²⁷³ Bu konudaki terekeler için bkz. UŞS.221/567-25; UŞS. 226/299-626; UŞS. 228/471-937.

¹²⁷⁴ UŞS. 221/68-487.

¹²⁷⁵ “*an asl Buhâra ahâlisinden olup medîne-i Urfa’da Câmî Kebîr derûnunda Buhârî Tekkesi’nde müsâferetle sâkin iken bundan akdem ecel-i mev’ûdiyle irtihâl-ı dâr-ı bekâ eyliyen Mehmed Hoca bin Ali Hoca nâm müteveffânın zâhirde vâris-i ma’rûf ve ma’rûfesi olmayup...*”, UŞS. 205/121-271.

¹²⁷⁶ UŞS. 205/30-61; 205/186-459; UŞS. 205/29-58; UŞS. 205/119-266; UŞS. 205/253-577; UŞS. 206/771-1076; UŞS. 221/566-20.

bünyesinde vefât eden misafirlerin Buharalı olması, buranın Buharalı seyyah, derviş, yolcu ve hacılar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu durum Ulu câmi çevresinde bir tekke yapılanması olduğu ihtimalini güçlendiren bir diğer faktördür.

Urfa Buharî Tekkesi'nin gerek arşiv kaynaklarında gerekse de diğer kaynaklarda zikredilmemiş olması, tekkenin tarihi ve idaresiyle ilgili bilgilerimizi sınırlı kılmaktadır. Ancak sözünü ettiğimiz tekkenin hemen yanındaki Câmî Kebîr (Ulu Câmî) haziresinde bulunan bir mezar taşı, konuyla ilgili bu merakımızı bir nebze olsun giderecek mahiyettedir. 1267 (1851) yılında vefât eden Seyyid Şeyh Mehmed Şerif Buharî'ye ait olan bu mezar taşının ayak dikmesinde; “fenâ seccadesinde neşr-i feyz etti reşahetle, bekaa tekyesinin ta'mirine sa'y eyledi”¹²⁷⁷ ifadesi yer almaktadır. Kanaatimizce bu ifadeler, Mehmed Şerif Efendi'nin Buhara Tekkesi'ni tekrar ihya ettiği ve burada seccâdenişinlik yaptığı ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü seccâdenişinlik yaptığı sabit olan Mehmed Şerif Efendi'nin, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Buharî Tekkesi dışındaki Urfa tekkelerinde postnişinlik yaptığımıza dâir herhangi bir kayda rastlayamadık.

Urfa Kadı Sicilleri'nde yukarıdaki tekke ve dergâhlardan ayrı olarak bazı zâviyelerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki **Abdurrahman b. Avf Zâviyesi**'dir. Bugün Şanlıurfa merkeze bağlı Çamurlu Köyü'nde bulunan zâviyenin, Osmanlı döneminde yaşayan Abdurrahman adında bir zâta¹²⁷⁸ veyahut Bermekî ailesinden Abdullah b. Abdurrahman isimli bir şahsa¹²⁷⁹ ait olduğu şeklinde ifadeler varsa da, belgelerde müteaddit defalar, zâviye için “*aşere-i mübeşşereden cennet mekân Abdurrahman b. 'Avf Radyallahu te'âlâ 'anhû hazretlerinin makâmı*”¹²⁸⁰ veyahut “*Abdurrahman bin 'Avf Zâviyesi*”¹²⁸¹ ismi kullanılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu yerin ismini Abdurrahman b. Avf'tan aldığı muhakkaktır. Zaten halk arasında, Hz. Ömer döneminde bölgenin fethine katıldığı bilinen bu sahibinin, savaş esnasında

¹²⁷⁷ Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, s. 93.

¹²⁷⁸ Abdullah Ekinci, “Türbeler ve Ziyaretgâhlar”, **Şanlıurfa'da Dinî Hayat**, s. 191.

¹²⁷⁹ Karakaş, **Şanlıurfa Kitabeleri**, s. 297.

¹²⁸⁰ UŞS. 221/209-748; UŞS. 220/336-1122.

¹²⁸¹ UŞS. 221/209-748.

kaybettiği bir parmağının burada gömülü olduğuna inanılmaktadır.¹²⁸² 20 Zilhicce 1305 (28 Ağustos 1888) tarihine ait bir kayıta, zâviyenin “*evkâf-ı kadîmeden*” olduğu ve tevliyetle meşihatına mutasarrıf olan es-Seyyid eş-Şeyh Osmân b. Mustafa’nın vefâtıyla yerine büyük oğlu Abdülkadir’in meşihate, diğer oğlu İsa’nın ise tevliyete tayin edildiği belirtilmiştir.¹²⁸³ Ayrıca 16 Ramazan 1310 (3 Nisan 1893) tarihli bir başka belgede, zâviyenin yanında bir su kuyusu bulunduğu ve kuyunun senelik 1 kova ve 1 top kendir masrafının, Urfa’daki Şah Hüseyin Vakfı tarafından karşılandığı kaydedilmiştir.¹²⁸⁴

Sicillerde ismine rastladığımız bir diğer zâviye, **Abdurrahman Dede Zâviyesi**’dir. Mevcut kayıtlardan bu zâviyenin yerini tam olarak tesbit edebilmek mümkün değilse de, sur dışında, Şah Hüseyin Vakfı’na ait arazi üzerinde bulunduğu ve kovayla kendir ihtiyacının, bu vakıf tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır.¹²⁸⁵ Abdurrahman Dede Zâviyesi’nin, Abdurrahman b. Avf Zâviyesi yanında olduğunu belirten Mahmut Karakaş, her iki zâviyenin bir olabileceğini belirtmekteyse de,¹²⁸⁶ sicillerdeki ilgili kayıtlar bir araya getirildiğinde, her iki zâviyenin yıllık kova ve kendir ihtiyacının sözü edilen aynı vakıf tarafından karşılandığı anlaşılmalı birlikte, zâviyeler için özellikle farklı isimlerin kullanıldığı rahatlıkla görülmektedir. Kaldı ki, sicillerde kullanımına sıkça rastlamadığımız “dede” isminin Abdurrahman b. Avf için kullanılmış olması da pek muhtemel görünmemektedir. Dolayısıyla kanaatimiz, Abdurrahman b. Avf Zâviyesi’nin yanına daha sonra Bermekî ailesine mensup olduğu söylenen Abdullah b. Abdurrahman ile Osmanlı döneminde vefât eden ve XVI. yüzyıl tahrîr kayıtlarında ismi geçen Şeyh Abdurrahman’nın buraya defnedilmiş olduğudur.

Şehrin güney tepesinde Harrankapı’sı haricinde yer alan bir diğer zâviye, **Şeyh Mes‘ûd Zâviyesi**’dir. Bu zâviyede, XII. yüzyılın ortalarında Horasan’dan gelip Urfa’da İslâmiyeti yaydığı tahmin edilen Şeyh Mesud’un türbesi yer almaktadır. Sicillerde, zâviyenin evkâf-ı kadîmeden olduğu, vakfiyesiyle kaydının mevcut olmadığı belirtilmiş, 1304 (1886/1887) senesinde zâviye mütevellisi Mustafa b. Hacı Mukîm’in vefâtı

¹²⁸² Ekinci, “Türbeler ve Ziyaretgâhlar”, s. 191.

¹²⁸³ UŞS. 221/209-748.

¹²⁸⁴ UŞS. 220/336-1122.

¹²⁸⁵ UŞS. 226/152-318; UŞS. 206/164-449.

¹²⁸⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Karakaş, **Şanlıurfa Kitabeleri**, (2001), s. 266-270.

üzerine tevliyet hizmetine kardeşi Osmân Efendi getirilmiştir.¹²⁸⁷ Urfa Kadı Sicilleri'nde ismine rastladığımız bir diğer tekke ise, “Şafi Tekkesi”dir. Yeri konusunda herhangi bir bilgi bulunmayan tekkeye dâir, Neccâr Pazarı'nda bir dükkânının bulunduğu kaydedilmiştir.¹²⁸⁸

Osmanlı Dönemi Urfa tekkeleriyle ilgili verdiğimiz bilgilerden, Mevlid-i Halîl Zâviyesiyle Sâkıbiye Tekkesi'nde Kadirî, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi'nde Nakşibendî, Sıddikiye Tekkesi'nde Rufâî, Hacı Gâzî Tekkesi'nde Halvetî, Mevlevî Tekkesi'nde Mevlevî Tarikatı erkânlarının icrâ edildiği anlaşılmaktadır. Hindiyân, Afgan ve Buharî Tekkeleri'nin hangi tarikatlar tarafından kullanıldığı tam olarak tesbit edilememişse de Osmanlı'nın diğer bölgelerinde bu tür tekkelerde, umumiyetle Kâdirî ve Nakşibendî erkânlarının icrâ edildiği bilinmektedir.¹²⁸⁹

Urfa'ya gönderilen fermânlarda, tekke ve zâviyelerin meşihat makamına getirilecek kişilerin ilim ve ehliyet sahibi olmasına özen gösterilerek, bu konuda Osmanlı uygulamasındaki imtihan usûlüne riâyet edilmesi istenmiştir. Buna göre, meşihat makamına tayin edilecek kişi, taşrada meşâyih meclisinin bulunduğu yerlerde, nâib ve müftünün hazır bulunduğu meclis tarafından imtihan edilecektir. Meşâyih meclisinin bulunmadığı yerler de ise imtihanı, nâib efendinin riyâsetinde belde müftüsü ile birlikte hüsn-i hâlleri meşhur iki kişinin hazır bulunacağı bir komisyon yapacaktır.¹²⁹⁰ Tekke ve zâviyelerin meşihat makamı için bir usûlün bu şekilde ihdasıyla, görevlendirmelerin nasıl olacağı hatırlatıldığı gibi bu konuda oluşacak keyfî uygulamaların önüne geçmek de amaçlanmıştır.

Kadı sicillerinde Urfa'daki tekkelerin meşihat makamına yapılan tayinler için bu usûle uyulduğuna dâir çok sayıda kayıt mevcuttur. Meselâ 7 Cemâziyelahir 1283 (17 Ekim 1866) tarihli bir belgede, Mevlid-i Halîl Zâviyesi postnişini iken vefât eden Dede Osmân Efendi'nin yerine zâviye meşihatına tayin edilen Hafız Halîl Efendi'nin “*Akd*

¹²⁸⁷ UŞS. 227/123-64; UŞS. 221/337-691.

¹²⁸⁸ UŞS. 228/309-441; UŞS. 214/313-78.

¹²⁸⁹ İstanbul'daki Afgan ve Hindî Tekkeleri için bkz. M. Baha Tanman, “Afganiler Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 400; a.mlf, “Hindîler Tekkesi”, *DİA*, İstanbul, Yıl 1998, XIX, 67-69.

¹²⁹⁰ UŞS. 227/151-105.

olunân meclis-i şer'î 'âlîde 'ulemâ ve meşâyih taraflarından yedinde bulunân bir kıt'a şehâdetnâmede beyân olunduğu vech üzere meşihat vazifesini bi-hakkin îfâyâ muktedir ve hüsn-i sîret ashâbından bulunup cihet-i merkûmeye ehliyet ve istihkâkı zâhir ve nümâyân" olduğu halde "bi'l-imtihan" göreve tayin edildiği kaydedilmiştir.¹²⁹¹ Kezâ 1315 (1898) senesinde vefât eden Şeyh Abdülkadir Efendi'nin yerine Halvetiye Dergâhı meşihat makamına tayin edilen oğlu Mustafa Safvet Efendi için yapılan imtihanda, Evkâf Müdürü Süleymân Efendi ile birlikte Kâdirî ve Halvetî ulemasının hazır bulunduğu belirtilmiştir.¹²⁹² Dolayısıyla bu dönemde Urfa tekkelerinin meşihat makamına tayin edilen kimselerde ehliyete riâyet edildiği, bu kimselerin elinde şahâdetnâmeleri bulunduğu halde imtihan yapıldığı, imtihan heyetinde resmî görevlilerin yanı sıra tarikat kültüründen gelen ve bu yolun inceliklerine vâkıf kimselerin de hazır bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kültür hayatımızda derin izler bırakan tekke ve zâviyelerin irşad ciheti olan postnişinliklerine yeterli bilgi, tecrübe, zühd ve takvaya sahip olmayan insanların tayin edilmediği de bilinmektedir. Sözgelimi 25 Şevvâl 1302 (28 Temmuz 1885) tarihli bir belgede, Urfa'daki Hindiyân Tekkesi şeyhlerinden Veliyuddin Halîfe b. Faslı'nın vefâtından sonra oğlu Halîl'in meşihat makamına getirilmesinin düşünüldüğü, ancak imtihandan "izhâr-ı acz" etmesi ve yapılan tahkikat neticesinde göreve ehil olmadığına anlaşılmaması üzerine, kendisine görev tevdi edilmediği anlaşılmaktadır. Aynı kayıтта "Hindiyân meşâyihli ulemasına meşrût" bu görevin, tekkenin bir önceki şeyhi Gulâm Mehmed Halîfe'nin oğlu Mehmed Bakır'a imtihandan sonra verildiği anlaşılmaktadır.¹²⁹³

Toplumu rızâ-i ilahi doğrultusunda irşad etmek gayesiyle tesis edilmiş olan tekkelerin yönetiminde, çeşitli zamanlarda şikâyetler ve olumsuzluklar da yaşanmıştır.

¹²⁹¹ UŞS. 227/13-412.

¹²⁹² UŞS. 216/153-516.

¹²⁹³ "...Şeyh Veliyuddin Halîfe b. Faslı bundan akdem vefât edüp yeri hâli ve hizmet-i lâzimesi mu'attal kalmış ve müteveffâyı mezbûrun sulbî oğlu Halîl ise ... kendülerine imtihan teklif olundukta cevâbdan izhâr-ı 'aczle cihet-i merkûmeye nâ-ehil olduğunu ba'de'l-ifâde ve't-takrîr cihet-i mezkûrenin bâ-berât-ı 'âli mutasarrıf-ı esbakı müteveffâ eş-Şeyh Gulâm Mehmed Halîfe bin Cuma Hindî'nin sulbî oğlu Şeyh İmâm Mehmed Bâkır'ın...akd olunân meclis-i imtihanında beyne'l-meşâyih ve'l-'ulemâ ve 'ulema-i tasavvûf cihet-i merkûmeye ehliyyet ve istihkâkı zâhir ve nümâyân olduğu...", UŞS. 226/530-276.

Ancak bu şikâyetler dikkatlice incelendiğinde, bunların tekkenin manevi lideri olan şeyhlerden ziyâde, tekkenin vakıf mütevellîleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Misâlen, 6 Cemâziyelahir 1282 (27 Ekim 1865) tarihli bir belgede, Mevlid-i Halîl Zâviyesi mütevellîleri Mehmed ve Ömer Efendiler hakkında, “*Hizmet-i vakıfta terk ve tekâsülleri ve emvâl-ı vakfı ekl ve bel’ iderek zâyi’ ve telef ve ehl-i mürtezıkaya vazifelerini vermedikleri*” şeklindeki şikâyetler üzerine mahkemece tahkikat yapılmıştır. Neticede “*mütevellîyân-ı merkumânın muhâlif-i şer’i şerîf ve muhâlif-i nizâm-ı şer’i vâkıf hâl ve hareketleri şer’ân tebeyyün eylediği*” gerekçesiyle görevlerine son verilmiş, zâviyenin tevliyetine, emin ve mûtemed bir kimse olan Hacı Bozan Efendi tayin edilmiştir.¹²⁹⁴

Toplumda dinî hayata yön vermenin yanı sıra, her biri aynı zamanda birer imâret olan bazı Urfa tekkelerinde, fakirlere ve misafirlere her gün ücretsiz yemek verildiği anlaşılmaktadır. Meselâ Evliya Çelebi, şehirdeki Hazreti İbrâhim Halîl Asitanesi’nde yılın 12 ayında günde iki kez çorba ve pilav pişirildiğini, zengin, fakir, genç, yaşlı, gelip geçen herkesin buradan yemek yediğini aktarmaktadır.¹²⁹⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Sâkıbiye Tekkesi’nin bünyesinde, kadı sicillerindeki kayıtlara göre, her gün yemek pişirilmekte ve fakirlerle misafirlere dağıtılmaktaydı. Bu amaçla tekkenin mutfağında çalışan aşçıya aylık 40, fırından ekmeğe alıp dağıtan aşçı yardımcısıyla yemek dağıtan kimseye de aylık 25’er kuruş ücret verilmekteydi. Ayrıca külliye içinde yer alan medrese ve tekkedeki talebelerle misafirlere her gün yarım buğday ekmeği verilmesi vakfiyede yer alan şartlardandır.¹²⁹⁶

Urfa’da bulunan tekkelerin icrâ etmiş olduğu bir diğer önemli fonksiyon, şehre dışarıdan gelen misafirlerin kalıp dinlendikleri yerler olmalarıdır. Ticarî gayelerle şehre gelen kimseler, umumiyetle hanlarda kalmakta iken, başta hacca gidip gelenler olmak üzere, çeşitli dinî sebeplerle Urfa’ya uğrayan kimselerle düşkünler, öncelikle tekkelerde barınmaktaydı.¹²⁹⁷ Birçok yolcu ve misafirin şehrin değişik tekke ve medreselerinde kaldığı, bu kimselerden vefât edenlere ait tereke kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Bu

¹²⁹⁴ UŞS. 206/15-27.

¹²⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 92.

¹²⁹⁶ UŞS. 206/771-1076.

¹²⁹⁷ Bkz UŞS. 219/264-414; UŞS. 216/247-693.

kayıtlarda söz konusu insanların daha ziyâde, Sâkıbiye Tekkesi,¹²⁹⁸ Halvetiye Dergâhı,¹²⁹⁹ Halîlu'r-Rahman Medresesi¹³⁰⁰ ve Câmi Kebîr Medresesi (Buharî Tekkesi)'inde¹³⁰¹ kaldığı anlaşılmaktadır. Tekkelerin vakfiyelerinde, buraya uğrayan yolcu ve misafirler için bir takım düzenlemelerin yapıldığı da görülmektedir. Meselâ Sâkıbiye Tekkesi'nin bânisi Hacı Sâkıb Efendi, dergâha misafir olarak gelen âlim ve meşâyıha, ihtiyaçları için yevmî 1'er akçe verilmesini ve bu insanlara saygıda kusur edilmemesini istemiştir. Aynı şekilde dergâhta kalan misafir ve yolcuların hiçbir surette tard edilmemesini, yolda kalmış fakirlerin yazın 1 ay, kışın 3 ay, kışın sert olduğu zamanlarda yağışların bitimine, hastaların ise şifa bulana kadar tekkede misafir kalmalarına müsaade edilmesini istemiştir.¹³⁰²

3- Dinî Gün ve Geceler

Osmanlı'da Ramazan ayının başlangıcıyla bayram günlerinin tayinine çok büyük bir ehemmiyet verilirdi. Bunun için de ayı gözle seçilemeyecek derecede bir hilâl iken görmek mutlaka şarttı.¹³⁰³ Urfa'da da durum bundan pek farklı değildi. Ramazan ayı olması muhtemel olan akşam, Ramazan hilâlini görenler şer'î mahkeme huzurunda bu duruma şahitlik ederlerdi. Sözgelimi 1282 (1866) yılı Ramazan hilâlini gören Debbâğhane Mahallesi'nden Müslüm ile Köse Ali'nin oğlu Bozo, mahkeme huzurunda, "*Sâlı günü akşâmıyla Çarşamba gecesi ba'de'l-mağrib medîne-i merkûmede Kalkân Mağarası nâm mahalde hava 'ayna olduğu halde tahminen ufukdan yârım mızrâk mürtefi' semâya müteveccih hilâl-i ramâzan-ı şerîf-i ru'yet eyledik*"lerini haber vermişlerdir.¹³⁰⁴ Kurban bayramının tesbiti de aynı yol ile yapılmakta, Zilhicce'nin başında hilâli görenler, mahkemeye müracaat ederek ayın 10'unda bayram yapılmasını sağlamaktaydılar. Meselâ 1308 (1891) yılı Zilhicce hilâlini gören Halîfe Mahallesi'nden

¹²⁹⁸ Sâkıbiye Tekkesi'nde misafir iken vefât edenler için bkz. UŞS. 206/26-54; UŞS. 206/150-414; UŞS. 206/150-415; UŞS. 205/231-534; UŞS. 213/15-1102; UŞS. 213/271-456; UŞS. 210/110-377; UŞS. 227/179-146; UŞS. 226/152-317; UŞS. 208/16-737; UŞS. 218/268-296.

¹²⁹⁹ Halvetiye Tekkesi'nde misafir iken vefât edenler için bkz. UŞS. 216/247-693; UŞS. 219/264-414.

¹³⁰⁰ Halîlu'r-Rahman Medresesi'nde kalanlar için bkz. UŞS. 205/30-60; UŞS. 213/271-455; UŞS. 216/205-620; UŞS. 226/ 325-682; UŞS. 226/328-690.

¹³⁰¹ Câmi Kebîr Medresesi'nde kalanlar için bkz. UŞS. 205/30-61; 205/186-459; Bkz. UŞS. 205/29-58.

¹³⁰² UŞS. 206/771-1076; UŞS. 221/566-20.

¹³⁰³ Tolga Uslubaş, **Böyleydi Osmanlı'nın Ramazanı**, İstanbul 2006, s. 20.

¹³⁰⁴ UŞS. 206/71-173.

Hacı Ali b.Veli ile oğlu Mehmed, mahkemeye gelerek dün akşam evlerinin üzerindeki tahtta otururlar iken hilâli gördüklerini belirttikten sonra, “*İş bu Zilhicce-i şerîfin ibtidâsı sâli gününden olmağla iş bu dokuzuncu erbiâ’ günü yevm-i ‘arefe ve ferdâsı pencşenbe günü ‘id-i edhâ olduğuna eşhedu billâh şâhidleriz ve şehâdet dâhi ederuz*” demişlerdir.¹³⁰⁵

Urfa Kadı Sicilleri’ne hilâl ru’yetinin kaydedilmesinde izlenen bir diğer yol, “dava usûlü”dür. Bu usûlde, hilâli görenlerden iki kişi davacı ve davalı tasviriyle mahkeme huzurunda hazır bulunurdu. Davacı, ramazan ve bayram olması muhtemel ayın son gününde yeni ay görününce davalının ödeme taahhüdünde bulunduğu borcunu talep ederdi. Mahkeme huzurunda görülen davada hilâlin ru’yeti tesbit edildikten sonra sicil defterine alacak davasıyla beraber hilâlin sabit olduğu da kaydedilmiş olurdu. Nitekim Şevvâl 1310 (Nisan 1893) tarihli bir belgede İhlâsiye Mahallesi’nden Ahmed Ağa b. Hacı Said Ağa, mahkemeye müracaat ederek, Câmi Kebîr Mahallesi’nden Abdurrahman b. Hacı Mehmed’den “*reçel bahâsı*” olarak alacağı 70 kuruşu Şevvâl’in ilk gününe kadar te’cil ettiğini, bugünde Şevvâl hilâlinin ru’yet edildiğini belirterek alacağının talebinde bulunmuştur. Mahkeme, Ahmed Ağa’nın alacağıyla beraber hilâlin ru’yetini ve ve ertesi günün ramazan bayramı olduğunu sicillere kaydetmiştir.¹³⁰⁶ Aslında hilâlin çeşitli zamanlarda dava usûlüyle kayıt altına alınmasının Osmanlı’nın diğer şehirlerinde de bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1310 (1893) senesi ramazan hilâlinin Halep Merkez Nâibi Mehmed Mekkî Efendi huzurunda, “*da’vây-i sahiha zımnında şâhidîn-i mu’dilîn şehâdetleriyle usûlen sâbit olduğu*” belirtilmiştir.¹³⁰⁷

Urfa’da ramazan ve bayram günlerinin tesbitine önem verildiği, hemen hemen her yıla ait hilâl ru’yetlerinin sicillere kaydedilmiş olmasından anlaşılmaktadır.¹³⁰⁸ Hiç şüphesiz; ramazan, bayram ve mübarek gecelerin kayıt altına alınmış olması, şehirde bu

¹³⁰⁵ UŞS. 222/92-139.

¹³⁰⁶ “...İş bu bin üç yüz on senesi gurre-i Şevvâlu’l-mükerreremi tekmîl-i selâsîn ile isneyn gicesinden olduğu sâbit olmağla ‘alâ mücib-i ikrârih meblağ-ı mezbûreyi merkûm Abdurrahman’ın edâsıyla ilzâm ve zımnında gurre-i Şevvâl-u şerîf leyle-i isneynden olduğu hükmen sâbit olduğundan yarın ki yevm-i isneyn ‘id-i fitr-ı sa’id meyâmin-i ‘utr olmağın iş bu beşâret-i ‘uzmâ mu’minîn-i muvahhidîne i’lâm buyrulmak bâbında fermân gurre-i Şevvâl 1310”, UŞS. 220/349-1137.

¹³⁰⁷ UŞS. 220/349-1137.

¹³⁰⁸ UŞS. 206/27-59; UŞS. 222/92-139; UŞS. 217/116-12; UŞS. 216/130-474; UŞS. 227/259-237.

gün ve geceler için yapılan hazırlıkların da sicillere yansımaları sağlamıştır. Sözelimi 1 Ramazan 1314 (3 Şubat 1897) tarihli bir belgede, Ramazan Ayı'nın gelişini haber verilmekte, ramazanın başladığı gece, câmi ve mescitlerin kandillerle aydınlatılması, Müslümanların teravih namazıyla oruçtan haberdar edilmesi ve ramazan sevincine tüm toplumun dâhil edilmesi istenmiştir.¹³⁰⁹ Kezâ bu günlerin resmî birer kayıtla sicillere yazılmış olması ve Müslümanların ramazanla oruçtan haberdar edilmesi, toplumun bu ibâdetleri sağlıklı bir şekilde ifa etmesini sağladığı gibi hilâl nedeniyle ortaya çıkabilecek çeşitli ihtilâfların ve farklı günlerde oruç tutma veya bayram yapma durumlarının da önüne geçilmiştir. Birlik ve kardeşliğin bir nişânesi olan oruç ve bayramların, toplumda birlikte idrak edilmesi, sosyal hayatta kardeşlik ve ulvî duyguların heyecan içinde paylaşılmasını sağlamıştır. Nitekim 1312 (1895) senesi kurban bayramı dolayısıyla yer alan bir kayıta, Zilhicce'nin 10'u olan salı gününün bayram olduğu belirtildikten sonra, "*ber-mu'tâd-ı hükûmet-i seniyye top endâhtıyla minârât ve cevâmi' ve mesâcid kanâdil ile teşrif ve tezyîn ve fuâd-ı mü'minîn-i muvahhidîn-i mutemetti'i safâ-yı meserrete karîn kılınmak üzere lâzım gelenlere tebyîn ve i'lâm buyrulması*" istenmiştir.¹³¹⁰

Urfa toplum hayatında, mübarek gün ve gecelere ayrı bir önem verildiği, ilahi rahmete vesile olan bu geceler için çeşitli hazırlıkların yapıldığı vakfiyelerden de anlaşılmaktadır. Sözelimi Mehmed Fazlı Efendi tarafından tamir edilen Alihân Beg Câmi Vakfiyesi'nde, normal zamanlarda 6 kandilin yandığı câmide, mübarek gün ve gecelerde 30'ar kandil yakılması şu cümlelerle ifade edilmiştir: "*Ramazân-ı şerîfde ve cum'a ve Receb'de ve nisf-ı Şa'bânda ve Mevlid Gecesinde ve Mi'râc Gecesinde dâhil-i câmi'de otuz kandil ve sâir leyâlîde altı kandil yanmak üzere ve Ramazân-ı şerîfde ve leyâlî-i mübârekelerde minârede otuz kandil yanmak üzere*".¹³¹¹ Vakfiyedeki bu şartlar, câmilerdeki hazırlıkların sadece ramazan ayına has olmadığını, toplumda "üç ayların" da aynı coşkuyla idrak edildiğini göstermektedir.

¹³⁰⁹ UŞS. 218/342-11; Bu konudaki benzer misâller için bkz. UŞS. 217/116-12; UŞS. 218/199-148; UŞS. 219/143-226; UŞS. 219/340-537; UŞS. 220/328-1109; UŞS. 227/277-264.

¹³¹⁰ UŞS. 219/396-630.

¹³¹¹ UŞS. 220/320-1101.

Urfa'da dinî hayatın şekillenmesinde büyük pay sahibi olan tekke ve dergâhlarda, mübarek gün ve geceler için çeşitli hazırlıkların yapıldığı ve minarelerinde münâcâtlar okunduğu anlaşılmaktadır. Sözelimi Sâkıbiye Tekkesi Vakfiyesi'nde, cuma, kandil ve ramazan gecelerinde dergâhın minaresinde güzel bir musikî sesiyle çeşitli münâcâtlar okuyacak iki kişiye aylık 20'şer kuruş verilmesi istenmiştir. Daha öncede belirttiğimiz üzere, fakirlere yemek dağıtıldığını bildiğimiz aynı tekkede, bu günlere ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Tekkede ramazan ayında her cuma gecesi pişirmek üzere kurban kesilmesi ve yine aylık 40 kuruşa çalışan aşçıya bu ayda ilave olarak 10 kuruş daha verilmesi, sadece vakfiyeye yansımış olan hazırlıklardandır.¹³¹²

Bilindiği gibi ramazan ayının önemli unsurlarından biri de birlikte yapılan iftarlardır. Bu ayda -misafirlerin bol olduğunu tahmin ettiğimiz- bazı evlerde, çeşit çeşit ziyafetler için hususî aşçıların tutulduğu görülmektedir. Meselâ 15 Safer 1316 (5 Temmuz 1898) tarihli bir belgeden anlaşıldığını göre, Medîne bint Nebi adlı kadın, Ramazan Ayı'nın başından Şevvâl'in 10. gününe kadar Hamdi Bey'in evinde aylığı 60 kuruştan aşçılık yapmıştır.¹³¹³ Bu bilgi aynı zamanda, Recep ayıyla başlayıp, Şabanla devam eden ve Ramazanda zirveye çıkan dinî coşkunun Şevvâl Ayı'nın 10'una kadar devam ettiğini göstermektedir.

Evlerde saatlerin, şehir merkezlerinde saat kulelerinin yaygın olmadığı XIX. yüzyılda, vaktin tesbiti önemli bir sorundu. İftar saati ve bayram günleri gibi hususî zamanlarda, vaktin habercisi olarak top atılması hem ucuz, hem de herkesin aynı anda haberdar olması açısından benimsenen bir yöntemdi.¹³¹⁴ Bu amaçla Osmanlı şehirlerinde yerel yönetim, ramazan topları için yapılacak harcamalara yıllık bütçe içinde ayrıca yer verirdi. Meselâ Urfa Mutasarrıflığı'nın 1263 (1846/1847) yılı harcamalarında, "*Ramazan-ı şerîfde endâht olan top için Barutçu esnâfindan*" 955 kuruşa barut satın alındığı kaydedilmiştir.¹³¹⁵ Şehrin bir arada ve dağınık olmadığı bu dönemde, hem merkezi olması hem de her taraftan duyulması daha rahat olduğundan

¹³¹² UŞS. 206/771-1076.

¹³¹³ UŞS. 216/258-721.

¹³¹⁴ Uslubaş, **Osmanlı'nın Ramazan'ı**, s. 50.

¹³¹⁵ UŞS. 204/149-260.

iftar ve bayram topları Ulu Câmi'den atılmaktaydı.¹³¹⁶ Konuyla alakalı olarak bir hususu daha belirtmekte fayda görüyoruz. 1313 (1896) yılı Ramazan Bayramı münasebetiyle Halep'ten Urfa'ya gönderilen fermânda bayramın, “*ber-vech-i mu'tâd top endahtıyla ahâli-i müslimîne i'lân*” edilmesi istenmiştir.¹³¹⁷ Bu ifade, Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da top atışının eskiden beri devam edegelen bir gelenek olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi Müslüman toplumlarda gündelik dinî hayatın önemli kültürlerinden biri de hacdır. Bu vazifeyi yerine getiren kimselere “hacı” denilmesi günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da yaygın bir gelenektir. Şer'îye sicillerinde hacca giden kimselerin isimlerinin önüne “el-hâc” veyahut “hacı” ifadesinin yazılmış olması bu geleneğin bir yansımasıdır. Bu gerçekten yola çıkarak incelenen dönemde Urfa toplumunda hac farızasının yoğun bir şekilde yerine getirilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür. Rastgele seçtiğimiz 100 terekede vefât eden erkeklerden % 34'ünün hacı olduğu, isimlerinin başındaki el-hâc veyahut hacı ifadesinden anlaşılmaktadır. Kezâ erkekler kadar olmasa da, kadınların da hac vazifesini yerine getirdiği isimlerinin önündeki “hâce” sıfatından anlaşılmaktadır.¹³¹⁸ Urfa'da hacca niyetlenen bazı insanlar, yola çıkmadan önce çeşitli hayır vasiyetlerinde bulunmaktaydı. Sözelimi 8 Receb 1311 (15 Ocak 1894) tarihli bir belgeye göre, hacca gitmeye hazırlanan Hacı Yâdigâr Mahallesi'nden Yorgancızâde İsmail Efendi, Hanönü Çarşısı'nda bulunan dükkânının yarı hissesini Hasan Paşa Câmi'ne, geri kalan malının 1/3'ünün hayır hasenâta sarf olunmasını vasiyet etmiştir.¹³¹⁹ Ayrıca, hacca gidecek olanların, geride bıraktıkları işlerinin takibi, eşi ve çocuklarının ortaya çıkabilecek çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için yakınlarından birini vekil tayin etmeleri bir gelenektir.¹³²⁰

¹³¹⁶ Hicri, **Tarihin Adı: Urfa**, s. 142-143.

¹³¹⁷ UŞS. 218/145-41.

¹³¹⁸ UŞS. 216/22-241; UŞS. 216/42-288; UŞS. 216/47-300; UŞS. 216/135-483; UŞS. 216/182-574; UŞS. 216/236-676; UŞS. 221/557-4; UŞS. 222/29-53.

¹³¹⁹ UŞS. 219/100-156.

¹³²⁰ UŞS. 218/39-703; UŞS. 221/32-436; UŞS. 217/87-168.

Bu dönemde Urfa'dan hac için hangi tarihte yola çıkıldığını tam olarak tesbit etmek mümkün değilse de, elimizdeki çeşitli davalardan bu yolculukların ramazan ayında olduğu anlaşılmaktadır. 1310 (1893) yılında hac için Mekke'deyken vefât eden Yorgâncızâde Hacı İsmail Efendi'nin "*Ramazân-ı şerîf hilâlinde*" Urfa'dan çıktığı belirtilmiştir.¹³²¹ 20 Safer 1305 (7 Kasım 1887) tarihli bir vasiyet davasında ise, hac yolunda vefât eden Kürkçüzâde Ahmed Bican Ağa'nın, Urfa'dan Ramazan'ın 27. günü yola çıktığı kaydedilmiştir.¹³²² Bu durum kadir gecesinin Urfa'da idrak edilip, ertesi gün yola çıkma geleneğinin olabileceğini akla getirmektedir. Çoğunlukla vefâtlar dolayısıyla mahkemeye yansıyan bu kayıtlarda, Urfa'lı bazı hacıların Hicaz'a gidiş dönüşlerde, Şam yolundan ayrı olarak Mersin ve limanlarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Zilhicce 1316 (15 Nisan 1899) tarihli bir kayda göre, Câmi Kebîr Mahallesi'nden Ahmed Efendi, 1287 (1870) senesinde hac dönüşü Mersin İskelesiyle İskenderun İskelesi arasında vefât etmiştir.¹³²³

Urfa'da bugün kısmen de olsa devam eden geleneklerden biri de, hacca gidip gelenlerin kapılarını süslemesidir. 1844 yılında Urfa'ya uğrayan misyoner papaz George Percy Badger'in konuyla ilgili bilgiler vermiş olması bu geleneğin Osmanlı'dan beri devam ettiğini ortaya koymaktadır. Badger, şehirdeki birçok kimsenin hacı olduğunu, hacca gidip gelenlerin ev kapılarını hac yolculuklarını gösteren çeşitli dinî yazılar ve kâse, bayrak, cezve gibi resimlerle süslediğini aktarmaktadır.¹³²⁴ Ev sahibinin hacı olduğunun bilinmesi amacıyla yapılan ancak ne zaman başladığı bilinmeyen bu geleneğe dâir sicil kayıtlarında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Kadı sicillerinde, yaşlılık veya başka sebeplerle hacca gidemeyen çok sayıda insanın, vasiyetinde hac bedeli için para bıraktığı ve yerine hac için vasiyette bulunduğu görülmektedir. Sözelimi 22 Rebiulevvel 1304 (19 Aralık 1886) tarihli bir belgede, Kara Musa Mahallesi'nde vefât eden Mehmed b. Tahta Muhyî, terekesinden techîz ve

¹³²¹ UŞS. 219/116-181.

¹³²² UŞS. 221/31, 32-436.

¹³²³ "... İş bu târihten yirmi dokuz sene mukaddem berâ-yı hac cânib-i Hicâza 'azîmet edüp iş bu merkûm Ahmed Ağâ zimmetinde cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan yüz kuruşu kable'l-ahz ve'l-istîfâ 'avdetinde Mersin İskelesiyle İskenderün İskelesi arasında vefât edüp..." UŞS. 216/434-1061.

¹³²⁴ Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, s. 67.

tefkîn için 1000 kuruş harcanmasını istedikten sonra, “*bâki kalân terekemden babam hayatında kable'l-vefât bana bedel-i hac olarak 2000 kuruş vasiyet etmişti ve vasiyet-i mezbûreyi icrâ edemediğimden 2000 kuruş malından bi'l-ifrâz bedel-i hacc-ı mezkûr için i'ta olunâ ve yine malımdan 2000 kuruş bedel-i ifrâz benim için bedeli hac i'ta olunâ*” diyerek vasiyette bulunmuştur.¹³²⁵ Aynı şekilde 13 Rebûlahir 1315 (11 Eylül 1897) tarihli bir kayıttta, İhlâsiye Mahallesi'nden Abdurrezak b. Hacı Halîl, Müderris Mahallesi'nden Hacı Mehmed Ali b. Nebo'ya bedel hac için 3000 kuruş vasiyette bulunmuştur.¹³²⁶ Söz konusu vasiyetlere bakıldığında bu dönemde hac bedelinin 2000-3000 kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır.¹³²⁷

Çalışmamızın miras kısmında belirttiğimiz üzere Osmanlı'da, şehirlerde geçici olarak bulunurken vefât eden misafir ve yolculara ait terekeler, vefât edilen memleketin kadı mahkemesinde kaydedilmiştir. Bu kimselerin terekelerinde metrukâtlarıyla birlikte, adları, nereli oldukları ve çoğu zaman vefât ettikleri şehirde hangi amaçla buldukları da kaydedilmiştir. Urfa'da vefât etmiş olan yabancılarla ilgili bilgilerden, şehrin hacca gidiş gelişler için kullanılan bir menzil olduğu anlaşılmaktadır. 1 Safer 1273 (1 Ekim 1856) tarihli bir tereke kaydında, şehirde vefât eden Abdülaziz b. Abdullah'ın “*an asl Buhâra-yi şerîf ahâlisinden olup hacc-ı şerîfe 'âzim iken Ruha'da bi emrillahi te'âlâ vefât*” ettiği belirtilmiştir.¹³²⁸ Aynı şekilde 29 Rebiulevvel 1271 (20 Aralık 1854) tarihli bir başka belgede, Çîn ve Mâçîn ahâlisinden Hacı Mehmed'in hacdan dönerken Urfa'da, Câmî Kebîr Medresesi'nde vefât ettiği kaydedilmiştir.¹³²⁹ Bu bilgiler, Osmanlı döneminde Kuzeydoğu Anadolu ile birlikte Orta Asya Müslümanlarından bir kısmının, Urfa üzerinden Hicaz'a gittiğini ortaya koymaktadır.

¹³²⁵ UŞS. 227/101-24.

¹³²⁶ UŞS. 216/54-315.

¹³²⁷ UŞS. 227/148-99; UŞS. 216/145-498.

¹³²⁸ UŞS. 205/119-266.

¹³²⁹ “*an asl Çîn ve Mâçîn ahâlisinden olup hacc-ı şerîfden gelürken Medîne-i Ruhâ'da Câmî-i Kebîr Medresesi'nde ecel-i mev'ûdiyle vefât iden Hacı Mehmed'in emvâl ve eşyâsından nesnesi olmadığı keşf olundu*”, UŞS. 205/29-58; Çîn ve Maçîn isminin kullanışı için bkz. Alimcan İneyet, “Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen “Çîn” ve “Maçîn” Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, 2007, II/4, 1174-1184.

Konuyla ilgili olarak Şu hususu da hatırlatmakta fayda görüyoruz. Osmanlı dönemi hac menzillerini konu edinen menazilnâmelerde Urfa zikredilmemiştir.¹³³⁰ Ancak yakın zamana kadar karayoluyla hacca gidilen dönemlerde, Anadolu'daki birçok Şehirden kutsal topraklar için yola çıkanların, yol güzergâhındaki "peygamberler Őehrini" uğradığı ve buradaki Hz. İbrâhim ile Hz. Eyüp makamlarını ziyaret ettikten sonra yola devam ettikleri bilinmektedir. Günümüzde dahi kısmen devam eden bu kadîm geleneğin, Osmanlı döneminden kalmış olması muhakkaktır. Bu bakımdan Urfa Şer'îye Sicilleri'ndeki terekelerden ve günümüze kadar devam eden geleneklerden, Şehrin Osmanlı dönemi hac menzillerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Bayram, üç aylar ve dinî gecelerin ayrı bir coşkuyla idrak edildiği Osmanlı dönemi Urfa'sında, bugünlerde mevlid okutulmasına, hatim indirilmesine ayrı bir önem verilmiştir. Evlâdiye vakıfları başta olmak üzere birçok vakfin vakfiyesinde bu hususa dâir Şartlara rastlamak mümkündür. Sözelimi 30 Muharrem 1293 (26 Şubat 1876) tarihli Hacıkara Efendizâde Mehmed Halid ve Mehmed Salih Efendi kardeşlerin Vakfiyesi'nde, vakıf mütevellisinin her sene Receb ayında bir kurban kesip fukaraya yemek olarak dağıtması, bir mevlid ve ramazanda bir hatim okutması Şart koşulmuştur.¹³³¹ Aynı Şekilde Urfa mutasarrıfı iken vefât eden ve kabri Ulu Câmî haziresinde bulunan Süleymân Rüşdü Bey'in eşi Havva Şerife Hanım, vakfiyesinde her yıl Rebûlevvel ayının 12. gününden sonra eşi için, Ulu Câmî'de mevlit okutulmasını, mevlithânla aŐrhâna 100 kuruş verilmesini, cemaate de Şeker ve gülsuyu dağıtılmasını Şart koşmuştur.¹³³² Mevlit kültürünü bazı vasiyetlerde de görmek mümkündür. Meselâ 1315 Rebûlahir 1308 (28 Kasım 1890) tarihli bir belgeye göre, Câmî-i Kebîr Mahallesi'nden Neccâr Halid b. Hasan, vefâtından 18 gün önce Abdurrahman b. Molla Halil'e 500 kuruş vasiyette bulunmuş ve ondan söz konusu parayla techîz, tekfîn, ıŐkât-ı salât, kefâret-i savmı ödemesini ve bir mevlid okutmasını istemiştir.¹³³³

¹³³⁰ Osmanlı dönemi hac menzilleri için bkz. İzzet Sak-Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Konya 2005, S. 19, ss. 199-260.

¹³³¹ "...Beher sene Receb-i Şerîf duhûlünde bir kurbân zebh ve kırk neferden noksân olmamak üzere fukarâya fi sebîlillah it'âm-ı ta'âmla bir mevlid-i Şerîf ve Ramazân-ı Şerîfde dahi bir hatm-i Şerîf ettirilmesi...", UŞS. 211/186-1190.

¹³³² UŞS. 225/52-8.

¹³³³ UŞS. 221/514-264.

B- GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAYATI

Urfa, dinî bakımdan Müslümanlar kadar, Yahudî ve Hıristiyanlar için de önemli bir merkez kabul edilmektedir. Hıristiyanlar'a ait eski kilise ve manastırlar, çeşitli ziyaretgâhlar, Urfa'daki Hıristiyan kültürünün tarihî yönünü ortaya koymaktadır. Urfa'nın dinler için kadîm bir şehir olması öteden beri şehirdeki dinî hayatı gayrimüslimler için de canlı kılmaktaydı. Üç ilahi din mensuplarının da bulunduğu şehirde dinî anlamda büyük bir hoşgörü ortamının bulunduğunu ve gündelik yaşamda bu hoşgörünün hâkim olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu ortamın beslendiği temellerden biri hiç şüphesiz üç dinin atası kabul edilen Hz. İbrâhim faktörüdür. Çünkü ondan kaldığına inanılan Halîlu'r-Rahman Gölü ve çevresi, şehirdeki Müslümanlar gibi diğer din mensuplarınca da manevî bir merkez sayılmaktaydı. Nitekim 1850'lerde Urfa'yı ziyaret eden Alman gezgin Petermann, Halîlu'r-Rahman ve Aynzeliha göllerindeki balıkların sadece Müslümanlarca değil şehirdeki Yahudî ve Hıristiyanlarca da kutsal addedildiğini aktarmaktadır.¹³³⁴ Üç dinin atası kabul edilen Hz. İbrâhim'in, şehirdeki tüm dinî zümreler arasında ismen yaşaması da bu noktada dikkat çeken bir diğer husustur. Zira sicillerde, şehirdeki Müslümanların İbrâhim, Hıristiyanlar'ın İbrâm (İprâm), Yahudîler'in de Abraham ismini sıkça kullandıkları görülmektedir.¹³³⁵

1- Din ve Vicdan Hürriyeti

Müslümanlar, tarih boyunca hâkimiyetleri altındaki gayrimüslimlere Hz. Peygamber'in tatbik ettiği ilkeler istikâmetinde yaklaşmış, onların can ve mal güvenliğini teminat altına almanın yanında onlara, dinî, hukukî, ekonomik ve kültürel serbestlik tanımışlardır.¹³³⁶ İslâm devletlerinde zimmî statüsünde kabul edilen gayrimüslimler, "Dinde zorlama yoktur" prensibinin bir gereği olarak Müslüman olmaya zorlanmamış, diledikleri dine inanmakta ve inancının gereği olan ibâdetleri

¹³³⁴ Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, s. 72.

¹³³⁵ Müslüman İbrâhim, UŞS. 210/367-434; UŞS. Hıristiyan İbram, UŞS. 220/268-1010; Yahudî Abraham, UŞS. 205/172-408.

¹³³⁶ İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara 2008, s. 71.

yerine getirmekte serbest bırakılmışlardır.¹³³⁷ Osmanlı, idaresi altında bulunan gayrimüslim vatandaşların dinî hak ve hürriyetlerini koruma hususunda titizlikle hareket etmiştir. Bu konuda arşiv belgeleri, şer‘iye sicilleri, piskopos mukataası kalemi defterleri, gayrimüslim cemaatlere ait kayıtlar ile her gayrimüslim topluluğa ait hususî defterler, Osmanlı Devleti ve toplumunun bu konudaki hassasiyetlerine şahitlik yapmaktadır.¹³³⁸

Osmanlı’da gayrimüslimler, bazı küçük sınırlamalar dışında Müslümanlarla eşit bir ikâmet, dilediği yere seyahat etme, çalışma, mülkiyet edinme, ticaret yapma gibi temel haklara sahiptir. Sözü edilen hususlarda herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmadıkları gibi, bazı alanlarda çalışmaları teşvik edilmiş hattâ öncelik tanınmıştır. Bu serbestlik, Osmanlı ticaret hayatında gayrimüslimlerin öne çıkmalarını ve büyük servet kazanmalarını sağlamıştır. Ticaretin çeşitli alanlarında ağırlıkları söz konusu olan gayrimüslimlere, devlete ait kamu hizmetlerinde de önemli görevler verilmiştir. Osmanlı Devleti sözü edilen dinî ve sosyal düzenlemelerle, gayrimüslimlerin temel hak ve özgürlüğünü koruyucu bir toplumsal düzen, Müslümanlarla barış içinde ve birlikte yaşamayı sağlayan bir gelenek tesis etmiştir.¹³³⁹

Osmanlı hâkimiyetindeki gayrimüslimlere, sosyal ve ekonomik haklar yanında her cemaate din adamlarını tayin etme, mâbedlerinde serbestçe âyîn ve ibâdet yapma, dinî günlerini kendi içlerinde rahat bir şekilde kutlayabilme gibi dinî haklar da tanınmıştır. Dinî anlamda kendilerine getirilen kısıtlama, sadece yeni kilise yapılması veya mevcutların tamir edilmesinin idarî bir tedbîr olarak devletin iznine tâbi tutulması olmuştur.¹³⁴⁰ Ayrıca bir sonraki bölümde etraflıca belirteceğimiz gibi, gayrimüslimlerin mâbetlerini tamir etme ve koruma, fakirlerini doyurma, talebelerinin ve muallimlerinin ihtiyaçlarını karşılama için vakıf tesis etmelerine müsaade edilmiş, bu vakıflar

¹³³⁷ Gayrimüslimlere tanınan hak ve hürriyetler hakkında yayımlanan ve sicil defterlerine kaydedilmiş olan bazı fermânlar için bkz. UŞS. 204/98-172; UŞS. 204/102-174; UŞS. 205/16-23; UŞS. 205/17-24; UŞS. 205/17-25; UŞS. 205/18-26.

¹³³⁸ Ziya Kazıcı, **Müslüman Hıristiyan İlişkileri Tarihi**, İstanbul 2011, s. 135-136.

¹³³⁹ Ali Bardakoğlu, “İslâm Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”, **Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 55.

¹³⁴⁰ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996, s. 56; Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, İstanbul 1992, s. 65.

Müslüman vakıfları gibi tescil edilerek, sicillere kaydedilmiş ve böylece hakları ve hizmetleri muhâfaza altına alınmıştır.

Urfa Kadılığı'na gönderilen 17 Ramazan 1269 (24 Haziran 1853) tarihli bir fermânda, öteden beri Osmanlı topraklarında yaşayan her milletin, canı ve malını korumanın esas olduğu vurgulanarak; Urfa'daki Katolik, Rum, Protestan ve Yahudîler'in inançları, ibâdetleri ve dinî işlerinde serbest olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda tüm Osmanlı'da olduğu gibi Urfa'nın kilise ve manastırlarındaki din görevlilerine verilen beraat mucibince müdahalede bulunulmaması ve tanınan imtiyazlara hâle getirilmemesi istenmiştir. Çeşitli zamanlarda olumsuzluklar vuku bulmuşsa da, bunların bir daha meydana gelmemesi için icab eden tedbîrlerin alınması emredilmiştir. Gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetine yönelik meydana gelecek olumsuzlukların Bab-ı Âli'ye hemen bildirilmesi istenmiş, gönderilen fermânlara aykırı harekette bulunanların cezalandırılacakları “*gazâb-ı mülükâneme mazhar olacaklar*” şeklinde ayrıca ifade edilmiştir.¹³⁴¹

1848 yılında Urfa Ermenî Murahhası Artin Yakub'un ölümü üzerine yerine murahhas tayin edilen Agob Yakub'un berât suretinde, Ermenîler'in yeni murahhasa tâbi olup doğru sözünden sapmamaları tavsiye edilerek, papaz ve rahip tebdilinde Müslüman idarecilerin kendilerine müdahalede bulunulması yasaklanmıştır. Berâtın devamında gayrimüslimlerin nikâh akitlerini kendi dinî vecibeleri çerçevesinde yerine getirmesi ve yemin, şahitlik gibi mevzularda “*mu'tâd-ı kadîm*” üzere hareket edilerek kiliselerde icrâ edilecek âyînlere zâbitlerin hiçbir surette karışmaması emredilmiştir. Ayrıca vefât eden papaz ve din adamlarının terekelerine müdahale edilmemesi, bu kişilere ait vasiyetlerin yerine getirilmesine izin verilmesi ve kiliselere ait emlâkın murahhas tarafından işletilmesine müsaade edilmesi istenmiştir.¹³⁴²

¹³⁴¹ Katoliklere dair fermân, UŞS. 205/16-23; Rumlara dair fermân, UŞS. 205/17-24; Protestanlara dair fermân, UŞS. 205/17-25; Yahudilere dair fermân, UŞS. 205/18-26; 1840'lı yıllardan itibaren Urfa'ya gelen Protestanların şehirdeki bazı evlerde yaptıkları dinî âyînler, bir kısım Ermenî tarafından engellenmeye çalışılmış, bu durumu haber alan dönemin Urfa Valisi, Protastanların serbest bir şekilde âyîn yapma hürriyetini müdafaa ederek gerekli tedbîrleri almıştır. Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 140.

¹³⁴² UŞS. 204/98-172.

Gayrimüslimler ceza davaları haricindeki aile, şahıs, miras, borçlar hukuku gibi şahsî hukuklarıyla ilgili diğer konularda kendi mahkemelerine gitme ve kendi hukuklarını uygulamada serbesttiler.¹³⁴³ Bu şekilde asırlar boyunca kendi dinî hayatlarıyla İslâm toplumu içinde varlıklarını sürdürme imkânı bulmuşlardır. Ancak gayrimüslimler ceza davalarında Osmanlı kanunlarına tâbi olmuş, suç sayılan bir fiil işlediklerinde cârî olan hukuk onlara da uygulanmıştır. Buna mukabil şer'î hukuka göre suç sayılan içki içmek fiili, kendi dinlerince suç sayılmadığından, herhangi bir ceza verilmemiş ve kamu düzenini bozmadığı sürece de engellenmemiştir. Nitekim bazı kaynaklarda 1840'lı yıllarda Urfa'daki bazı Katolikler'in, evlerini meyhâneye dönüştürdükleri ve buralarda rahat bir şekilde içki içip eğlendikleri aktarılmaktadır.¹³⁴⁴ Kadı sicillerindeki kayıtlarda da şehirdeki bazı gayrimüslim mahallelerde meyhâne ve meyhâneci bulunduğu görülmektedir.¹³⁴⁵ Ayrıca 1307 (1889/1890) ve 1308 (1890/1891) yıllarına ait Halep Salnâmeleri'nde, Urfa'da gayrimüslimlere ait 5 meyhânenin bulunduğu kaydedilmiştir.¹³⁴⁶ Dolayısıyla Osmanlı döneminde Urfa'daki gayrimüslimlerin içki içme konusunda herhangi bir yasal zorluk ve toplumsal baskıyla karşılaşmadıkları aşikârdır.

Kadı sicillerinde yer alan emir ve fermânlarda, özel hukuka giren konularda gayrimüslimlere müdahalede bulunulmaması kesin bir şekilde emredilmiştir. Meselâ 1294 (1877) tarihli bir fermânda, gayrimüslim terekelerine ve vârislerine, şikâyet vuku bulmadıkça müdahalede bulunulması yasaklanmıştır.¹³⁴⁷ Urfa Şer'îye Mahkemesi, gayrimüslimlerin talepleri olmadan aralarındaki davalara karışmamış, talepleri halinde ise gerektiğinde olay yerine görevli tayin ederek davayı şer'î hükümler çerçevesinde çözmüştür. Meselâ 15 Zilkâde 1294 (21 Kasım 1877) tarihli bir belgeye göre, Germüş Karyesi'nde Ermenî Agop ile dindaşı Kirbo arasındaki tarla anlaşmazlığı için yapılan

¹³⁴³ "...Tebea-i gayrimüslim terekelerinden zuhûr edecek vasiyetnâmelere imkânın muhâfazasıyla velisi olan eytâm-ı gayrimüslim emvâl mûrisinin idâresine şikâyet vukubulmadıkça müdâhale olunmaması...", UŞS. 208/227-987.

¹³⁴⁴ Kieser, **Iskalanmış Barış**, s. 142.

¹³⁴⁵ UŞS. 204/48-79; UŞS. 216/374-924.

¹³⁴⁶ 1307 Tarihli HVS. s. 176; 1308 Tarihli HVS. s. 236.

¹³⁴⁷ UŞS. 210/65-281.

başvuru üzerine mahkeme kâtibi Mahmud Efendi, Germüş Karyesi'ne giderek davayı olay yerinde çözüme kavuşturmuştur.¹³⁴⁸

Gayrimüslimlerin şer'î mahkemeye taşıdıkları davalarda, kendilerine her türlü kolaylık sağlandığı gibi bu davaların resmî görevli gayrimüslimler nezâretinde çözüme kavuşturulmasına da ayrıca önem verilmiştir. Kadı sicillerindeki birçok davada, olay yeri incelemelerine, menzil, arsa gibi icâbında keşif gerektiren mahallere, daha ziyâde belediye veya mahkemelerin bünyesinde çalışan gayrimüslim mimar ve uzmanların gönderildiği müşahede edilmektedir.¹³⁴⁹ Meselâ 13 Muharrem 1290 (13 Mart 1873) tarihli bir belgeye göre, Gerz Mahallesi Ermenîleri'nden Rasgeleoğlu Taşçı Nirso ile komşusu Musisoğlu Nirso Kirkor arasında yazlık eyvan konusunda çıkan anlaşmazlık mahkemeye intikal edince, olay yerine Kâtip Salih Efendi ile Muhzır Hasan'ın yanı sıra, mimar ustalarından Dervişoğlu Kivo ve Agob, muhtâr Vânis ve Nersis gönderilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda şer'îye mahkemesi, Taşçı Nirso'nun yeniden inşa ettiği yazlığın, komşusu Musisoğlu Nirso'nun evine nâzır bulunduğundan onu rahatsız ettiği, bu yüzden eve bakan kısmına duvar örmesi gerektiği şeklindeki karara, gayrimüslimlerin bilirkişiliği ve ifadeleri doğrultusunda varmıştır.¹³⁵⁰

Sicillerde, Ermenî kadınların mahkemeye yaptığı yüzlerce başvuru olup, bu davalarda umumiyetle gayrimüslim mahalle sakinleri ve muhtârlarının da hazır olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bu tür davalarda söz konusu kimselerin de hazır bulunmalarının bir nedeni de, ana dillerinden başka bir dil bilmeyen kimselere tercüman olmalarını sağlamaktır. Her ne kadar sicil kayıtlarında bu hususa dâir açık bir kayda rastlayamadıysak da, eğitim seviyesinin yüksek olmadığı şehirde, bilhassa kadınların başkaca dil bilmediğini, birçok yaşlı insanın anadili haricindeki dillerde derdini yeterince anlatamadığını ve mahkemenin bu husus için gayrimüslim çalışanlardan, mahalle sakinlerinden ve muhtârlarından yardım aldığını tahmin etmek mümkündür.

Sicil defterlerinde Urfa'daki gayrimüslimlerin gündelik hayatta Müslümanlarla gerçekleştirdikleri ticarî faaliyetlere dâir çok sayıda kayıt mevcut bulunduğunu daha

¹³⁴⁸ UŞS. 210/112-394.

¹³⁴⁹ UŞS. 228/85-224.

¹³⁵⁰ UŞS. 228/373-650.

önce ifade etmiştik. Bu kayıtlardan gayrimüslimlerin, Müslümanlarla karşılaştıkları her türlü sorunları için şer‘î mahkemeye rahat bir şekilde başvurdukları anlaşılmaktadır. Bazı şehir idarecileri aleyhine açtıkları davalar da bu hususun önemli bir göstergesidir. Meselâ 15 Receb 1311 (22 Ocak 1894) tarihli bir belgeye göre, Nimetullah Beg Mahallesi’nden Süryanî İbrâm v. Boğos, 2500 kuruş alacağı iddiasıyla dönemin Urfa Belediye Reisi Haydâr Ağa aleyhinde şer‘î mahkemede dava açmıştır.¹³⁵¹

2- Mâbetler

Urfa’nın geçmişi ve peygamberler tarihî açısından önemi göz önüne alındığında, İslâm dışındaki diğer ilahî dinlere ait birçok kutsal mekânı barındırdığı muhakkaktır. Bir peygamberler şehri olan Urfa, hiç şüphesiz bu peygamberlere inanan Yahudîler ve Hıristiyanlar açısından da önemli bir merkezdir. Bu peygamberlere ait hatıralar bir yana, bölgede Hıristiyanlığın yayılmasından sonra Ermenî ve Süryanîler, bir kısmı bugün dahi ayakta olan çok sayıda kilise inşa etmişlerdir. Osmanlı’dan önce Urfa’ya hâkim olan Müslüman devletlerin komutan ve devlet adamları, daha evvel inşa edilmiş gayrimüslim mâbedlerinin çoğunu eski hal üzere bırakmış sadece zaman içinde harâbe hale gelenleri tamir edip câmiye çevirmişlerdir. Sözelimi Urfa’nın en eski câmilerinden biri olan Ulu Câmi, ilk olarak Yahudîler’e ait bir havra iken, şehirde Hıristiyanlığın yerleştiği V. yüzyılda tüm masrafları Bizans İmparatoruna ait olmak üzere, Piskopos Rabbula tarafından kiliseye çevrilmiş ve kırmızı sütunları sebebiyle “Kızıl Kilise” olarak adlandırılmıştır. Uzun yıllar Hıristiyanlar tarafından mâbed olarak kullanılan bu yapı, XII. yüzyılda, bölgeye hâkim olan Zengîler döneminde tamir edilerek câmiye çevrilmiş ve “Kızıl Câmi” adıyla anıla gelmiştir.¹³⁵² Tarihî süreç içinde harâbe hale gelen birçok yapının tekrar tekrar inşa edildiği göz önüne alındığında, Urfa’daki bazı eski câmi ve mâbetlerin ilk olarak ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği hususunu kesin bir şekilde tesbit edebilmek oldukça güç görünmektedir.

İncelediğimiz dönemde Urfa şehir merkezinde; 2’si Ermenîler’e, 2’si Süryanîler’e, 1’i Ermenî Katolikler’e, 1’i Süryanî Katolikler’e, 1’i Latin Katolikler’e,

¹³⁵¹ UŞS. 219/70-100.

¹³⁵² Judah Benzion Segal, **Edessa (Urfa)**, Trc. Ahmet Arslan, İstanbul 2002, s. 239; Üner, **Urfa**, s. 146-147.

1'i Protestanlar'a, 1'i de Yahudîler'e ait olmak üzere 9 adet gayrimüslim mâbedi mevcuttu.¹³⁵³ Ayrıca şehrin hemen batısında Ermenîler'e ait Hızır İlyas Manastırı¹³⁵⁴ ile Germüş Köyü'nde bir Ermenî Kilisesi¹³⁵⁵ bulunmaktaydı. Ermenîler'in kullandığı Büyük Kilise, Kebîr Kenîsa Mahallesi'ne ismini de vermiş olup şehirdeki en büyük gayrimüslim mâbediydi.¹³⁵⁶ Katolikler'in kullandıkları kiliselerden biri Gerz Mahallesi'nde,¹³⁵⁷ biri Kutbeddin Mahallesi'nde,¹³⁵⁸ diğeri Hacı Gâzî Mahallesi'nde,¹³⁵⁹ Protestanlar'a ait kilise ise Haseki Mahallesi'nde¹³⁶⁰ bulunmaktaydı. Süryanî Kadîmler'e ait 2 kiliseden biri Nimetullah Beg Mahallesi'nde,¹³⁶¹ diğeri ise Kanberkiye Mahallesi'nde¹³⁶² inşa edilmişti. Yahudîler'e ait sinagog/havra ise Harrankapı civarında Yahudîler'in yoğun yaşadığı Halîfe Mescidi Mahallesi'ndeydi.¹³⁶³

Şehirdeki Ermenîler murahhaslık ile temsil edilmekteydi. Çeşitli zamanlarda vakıf tescili veya dava için kiliseye giden mahkeme kâtiplerinin ifadelerinden, Urfa Ermenî Murahhası'nın Kebîr Kenîsa'da kaldığı ve burada “*murahhashâne*” adıyla bir odada ikâmet ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁶⁴ Kayıtlarda, şehirdeki din adamlarının gayrimüslim cemaat üzerindeki otoritesine veya mâbedlerde icrâ edilen âyînlere devlet yetkililerinin herhangi bir sınırlaması mevcut değildir. Urfa'daki Ermenî ve Süryanî Kiliseleri'nde âyîn esnasında kullanılan ibâdet dilinde farklılıklar mevcuttu. Süryanîler sadece Türkçeyi kullanırken, Ermenîler Türkçenin yanı sıra ana dilleri olan Ermenîceyi

¹³⁵³ 1302 Tarihli HVS. s. 180.

¹³⁵⁴ UŞS. 213/117-1384.

¹³⁵⁵ 1302 Tarihli HVS. s. 180.

¹³⁵⁶ UŞS. 219/301-476; UŞS. 226/412-27; Uzun yıllar elektrik santrali olarak kullanılan bu yapı, 1994 yılında restore edilerek Selahaddin Eyyubi Câmî'ine dönüştürülmüştür.

¹³⁵⁷ UŞS. 206/189-553.

¹³⁵⁸ UŞS. 205/251-574.

¹³⁵⁹ Bu kilise, Süryani Katoliklere aittir. UŞS. 227/236-303.

¹³⁶⁰ UŞS. 210/41-224; Cumhuriyetin ilk yıllarında bir dönem cezaevi olarak da kullanılan bu yapı 1956 yılında Fırfırlı adıyla câmîye çevrilmiştir. Yapının batıdaki giriş cephesi üzerindeki çan kulesi kaldırılarak minare yapılmış, pencerelerden biri de mihrap haline getirilmiştir.

¹³⁶¹ UŞS. 216/129-471; Halk arasında Reji Kilisesi olarak da bilinen ve 2000 yıllarına kadar tek el deposu olarak kullanılan bu yapı, 2002 yılında restore edilerek Vali Kemalletin Gazezoğlu Kültür Merkezi adıyla hizmete açılmıştır.

¹³⁶² UŞS. 226/103-205.

¹³⁶³ Yahudilere ait bu ibâdethâne için Halep Salnâmelerinde “havra” ifadesi kullanılmışken, 1307 Tarihli HVS. s. 176; 1308 Tarihli HVS. s. 236; Urfa Şer'îye Sicilleri'nde “*Kenîsa*” ve “*Yahûdî Kilisesi*” tabirleri kullanılmıştır. UŞS. 205/223-517; UŞS. 206/303-1034.

¹³⁶⁴ UŞS. 226/486-159.

de kullanılmaktaydı.¹³⁶⁵ Yahudî havrasında hangi dilde ibâdet veya vaaz edildiği hakkında ise bir bilgi mevcut değildir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere mutlak dinî özgürlük tanınmış yukarıda belirtildiği üzere sadece kilise inşâsı idarî bir tedbîr olarak devletin iznine tâbi bırakılmıştır. Ancak Urfa Süryanîleri, bu yasağa aykırı olarak 1266 (1850) senesinde, Kanberkiye Mahallesi'ndeki Begkapı civarında yer alan Süryanî Mezarlığı bitişiğine yeni bir Süryanî Kilisesi inşa etmişlerdir. Çeşitli şikâyet ve davalarda, kilisenin yapımı için devletten izin alınmadığı ve bitişiğindeki Yusuf Paşa Vakfı'na ait bir miktar arsanın işgal edildiği belirtilmiştir. Mahkeme heyeti ve mimarlar tarafından yapılan inceleme neticesinde, şikâyetlerin haklı olduğu, kilise için izin alınmadığı ve bir miktar vakıf arsasının gasp edildiği tescil edilmiştir.¹³⁶⁶ Kilise, izinsiz inşa edilmiş olmasına rağmen, II. Mahmud Dönemi'nden beri kiliseler konusunda izlenen yumuşak politikaların¹³⁶⁷ da etkisiyle yıktırılmamış, yetkilileri gasp ettikleri arsa için Yusuf Paşa Vakfı'yla anlaşma yoluna gitmişlerdir. 25 Rebûlahir 1308 (8 Aralık 1890) tarihli bir başka belgeden anlaşıldığına göre, Süryanî Kilisesi gasp ettiği arsa için Yusuf Paşa Vakfı'na “*zemin kirası*” adıyla senevî 35 kuruş ödemiştir.¹³⁶⁸

Şehirde Hıristiyan kültürüne ait bazı mâbet ve dinî mekânların bu dine mensup farklı mezhepler arasında niza konusu olduğu da görülmektedir. Mahkemeye intikal eden bu davalara, şer'î ölçülerde adil çözümler bulmaya çalışılmıştır. Meselâ 8 Rebiulevvel 1291 (25 Nisan 1874) tarihli bir belgeye göre, Urfa hariç surundaki Hızır İlyas Manastırı bahçesinde bulunan ve şehirdeki Ermenîlerle Süryanîler tarafından kutsal sayıldığından sık sık ziyaret edilen mağaranın mülkiyeti konusunda, taraflar arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Mahkemeye taşınan davada, mağaranın Ermenî Kilisesi bahçesinde yer alması, içinde Ermenîce yazılar bulunması ve eskiden beri Ermenîler tarafından kullanılıyor olmasından hareketle mülkiyetinin onlara ait olduğuna

¹³⁶⁵ Kieser, **Iskalanmış Barış**, s. 347.

¹³⁶⁶ UŞS. 204/80-140.

¹³⁶⁷ Osmanlı'da kilise siyasetiyle ilgili değişim için bkz. Kemal Beydilli “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinde Bir Kesit - II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri -”, **Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 255.

¹³⁶⁸ UŞS. 221/534-293.

hükmedilmiştir. Ancak bu hususların söz konusu zâviyeye yapılacak Süryanî ziyaretlerine engel teşkil etmeyeceği, Süryanîler'in diledikleri zaman burayı rahat bir şekilde ziyaret edebilecekleri ayrıca belirtilmiştir. Belgenin devamında gayrimüslimlerin kutsal kabul ettikleri dinî mekânların diğer zâviyeler gibi olduğu ve şehir idarecilerinin buralara herhangi bir ziyaret yasağı getirmemeleri gerektiği vurgulanmıştır.¹³⁶⁹

3- Din Adamları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki Ermenî, Süryanî, Katolik gibi Hıristiyan cemaatleri murahhaslıkla idare edilmekteydi. Murahhaslar, genellikle kendisine bağlı bulunan cemaatin en büyük kilisesinde ikâmet etmekteydi. Ermenî cemaatinin murahhası, bugünkü Selahaddin Eyyübi Câmî'sinin yerinde bulunan Büyük Kilise'de kalmaktaydı. İncelediğimiz dönemin başında Ermenî Murahhaslığı'nda Artin Yakob bulunurken, 1264 (1848) yılında yerine Agob Yakub tayin edilmiştir.¹³⁷⁰ Agob Yakub'tan sonra yerine, ne zaman tayin edildiğini tesbit edemediğimiz Piskopos Hûrîn Efendi getirilmiş ve XIX. yılın son dönemlerine kadar bu görevi sürdürmüştür. 14 Şevvâl 1314 (18 Mart 1897) tarihli bir kayıta ise Ermenî Kilisesi Murahhaslığı'nda Anânya v. Hacir'in bulunduğu kaydedilmiştir.¹³⁷¹ Urfa Ermenî Murahhası, aynı zamanda Ermenîler'e ait olan Hızır İlyas Manastırı'nın mütevellîsi sayılmaktaydı.¹³⁷²

Urfa Katolik Cemaati'nin dinî ve ruhânî reisi olan Katolik Murahhası, Kürz Mahallesi'nde bulunan Katolik Kilisesi'nde ikâmet etmekteydi. Sicillere kaydedilen berâtlerden 1261 (1845) yılında Urfa Katolik Murahhaslığı'na Ohan v. Osib'in tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹³⁷³ Bu görevi ne zamana kadar sürdürdüğü bilinmemekle birlikte 1303 (1886) senesinde bu görevde Murahhas Bersih v. Adam bulunmaktadır.¹³⁷⁴ Bir diğer Hıristiyan cemaati olan Süryanî Katolikler'in murahhası, Hacı Gâzî Mahallesi'ndeki Süryanî Kilisesi'nde mukim olup Süryanî Katolikler'in başı

¹³⁶⁹ UŞS. 213/117-1384.

¹³⁷⁰ UŞS. 204/98-205.

¹³⁷¹ UŞS. 218/361-50.

¹³⁷² UŞS. 213/117-1384.

¹³⁷³ UŞS. 204/102-174.

¹³⁷⁴ UŞS. 227/35-482.

sayılmaktaydı. Vekâlet belgelerinden Urfa Süryanî Katolikleri'nin, Musul Katolikleri'ne bağlı olduğu ve 1302 (1885) senesinde cemaatin başında Murahhas Hori Betros Efendi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³⁷⁵ Latin Katolikler'in şehirdeki dinî temsilcisi de İmâm Kulu Mahallesi'nde bulunan Latin Kilisesi'nde kalmaktaydı. 1312 (1894) yılına ait kayıtlara göre bu yıllarda cemaatinin Murahhası Peder Ebul-Yenar Efendi b. Francesco'dur.¹³⁷⁶ Sicillerde, Mardin Süryanîleri'ne bağlı olduğunu bildiğimiz Süryanî Kadîmlerle Urfa'nın o dönemdeki bir diğer dinî cemaat olan Yahudîler'e ait mâbedlerin bulunduğu kaydedilmişse de, bu kayıtlarda din adamlarına dâir herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaatlerin sadece dinî mekânları korunmamış aynı zamanda cemaatin dinî ve hukukî işlerini yürütmekle görevli bulunan din adamlarının her türlü hakları da muhâfaza altına alınmıştır. Belli imtiyazların tanındığı bu kişiler, kendilerine verilen berâtlerle göreve başlamaktaydı. Bu berâtler, kendilerine tanınan yetkiler yanında genel olarak gayrimüslimlerin haklarını ve yükümlülüklerini göstermesi bakımından da önemli bilgiler içermektedir. Urfa Kadı Sicilleri'nde gayrimüslim mâbetlerinde bulunan din adamlarına ilişkin farklı tarihlerde gönderilen berâtler mevcuttur. Bu berâtlerde, kiliselerdeki murahhaslara ve din adamlarına müdahalede bulunulmaması, vârisiz vefât eden gayrimüslim din adamlarının terekelerine beytûlmâl tarafından el konulmaması, şahsî eşyalarıyla ibâdet için kullandıkları haç ve cübbelerine kesinlikle karışılmaması ve bu eşyaların cemaat yetkililerine teslim edilmesi istenmiştir.¹³⁷⁷

Kiliselerde âyînlerin düzenli yapılmasını ve cemaat mensuplarının evlenme, ölüm gibi dinî törenlerini yürütmekte sorumlu olan murahhaslar, kiliselerin çeşitli ihtiyaçları için gerekli tedbirleri aldıkları gibi, bu mâbetlere ait mülklerin kiraya verilmesi ve işletilmesini de sağlamışlardır. Kiliselere gelir getiren bu mülklerin korunması için gerektiğinde cemaatin başı olarak mahkemede dava açmışlardır.¹³⁷⁸

¹³⁷⁵ UŞS. 227/236-303.

¹³⁷⁶ UŞS. 219/233-364.

¹³⁷⁷ UŞS. 204/98-172; UŞS. 205/101-239.

¹³⁷⁸ Ermenî Murahhası Hürîn Efendi'nin, Hızır İlyas Manastırı'na ait Haleplibahçe'nin doğusunda bulunan incir bahçenin vakfa teslimi talebiyle açtığı dava için bkz. UŞS. 226/486-159.

Murahhaslar, cemaat mensuplarının önlerine getirdiği meseleleri kendi hukukları çerçevesinde çözüme kavuşturmuş ve vasî tayini bahsinde de belirttiğimiz gibi velîsiz kalan gayrimüslim çocuklarına şer'î mahkemede yapılan vasî tayinlerini yakından takip ederek uygun vasîlerin atanmasını sağlamışlardır.

Birazdan değineceğimiz üzere, cemaat mensuplarının kiliseye bağış şeklinde yaptıkları vakıfları, cemaat adına kabul ederek şer'î mahkemede tescil ettiren gayrimüslim din adamları, elde edilen gelirlerin gerekli yerlere sarf edilmesini sağlamışlardır. Bu bağlamda Urfa'daki murahhasların, cemaatlerinin dinî işleri yanında, gayrimüslim fakirlerin gözetilmesi, çocukların eğitimi, çeşitli zamanlarda gayrimüslim mahallelerindeki suyollarının tamiri gibi bir takım sosyal ihtiyaçların giderilmesine tedbîr aldıkları görülmektedir. Meselâ 8 Rebiulevvel 1291 (25 Nisan 1874) tarihli bir davadan anlaşıldığına göre, Murahhas Hûrîn Efendi'nin mütevellîsi olduğu Ermenîler'e ait Hızır İlyas Manastırı'nda ihtiyaç sahibi gayrimüslimlere yemek verilmekte ve dışarıdan gelen misafirlerin çeşitli ihtiyaçları karşılanmaktadır.¹³⁷⁹ 8 Şevvâl 1306 (7 Haziran 1889) tarihli bir başka belgede ise, Büyük Kilise Murahhası Hûrîn Efendi, kiliseye bağışlanan yedi adet dükkân ile altı adet menzilin, kiraya verilmesi suretiyle elde edilecek gelirlerinin, kilisenin tamirine ve bünyesindeki Hıristiyan Mektebi'nde eğitim gören fakir öğrenciler ile muallimlerine harcanmasını sağlamıştır.¹³⁸⁰

C- İHTİDA HAREKETLERİ

İhtida, Arapça “doğru yolu bulmak, yol göstermek” manalarına gelen “hüdâ” kökünden türemiş olup, gerçeğe ulaşmak ve doğru yolu bulmak demektir. Terim olarak; inançsız veya başka bir dine mensupken İslâm'ı tercih edip Müslüman olmayı ifade eder, ihtidâ eden erkeğe “mühtedi”, kadına da “mühtediye” denir.¹³⁸¹ Bilindiği gibi İslâm'da “Dinde zorlama yoktur” emri gereğince gayrimüslimlerin zorla

¹³⁷⁹ “...Şehir ittisâlinde Hızır İlyâs demekle ma'rûf Ermenî Milleti'ne mahsûs Kenîsa ve derûnunda mine'l-kadîm Ermenî Milleti ve milel-i sâireden maraba ve 'aceze misâfir ittihâz olunarak it'âm-ı taâmı ve mesârif-i sâiresi ve manâstır-ı mezkûrede icrâ-i 'ayın olunmak Ermenî Milleti'ne mahsûs olup...”, UŞS. 213/117-1384.

¹³⁸⁰ UŞS. 226/410-23; UŞS. 226/411-25; UŞS. 226/411-26; UŞS. 226/412-27.

¹³⁸¹ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, s. 232; Develioğlu, **Lûgat**, s. 418; Parlatur, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, s. 706; Ali Köse, “İhtida”, **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 554.

İslâmlaştırılması yasaklanmıştır. Osmanlı tarihi boyunca padişahlar, bu hususa dâir çok sayıda fermân yayınlarak, zimmîlerin din ve vicdan hürriyetine saygı gösterilmesini istemiş, şehirlerin dinî ve mülkî amiri konumundaki kadılar da, onların her türlü haklarını korumaya çalışmışlardır. Dinî anlamda mutlak hoşgörü tanınmasına ve herhangi bir müdahalede bulunulmamasına rağmen gerek Anadolu’da, gerekse Balkanlar’da, Müslümanlarla değişik vesilelerle irtibat halinde bulunan gayrimüslimlerin bir kısmı, kendi istek ve arzularıyla İslâm dinini kabul ederek Müslüman olmuşlardır. İhtida kavramıyla ifade ettiğimiz bu husus, arşiv kayıtlarından da görüldüğü üzere Osmanlı coğrafyasında gayrimüslimlerin yaşadığı hemen her yerde sıkça karşımıza çıkan bir durumdur.¹³⁸²

Kadı sicilleri ışığında Osmanlı döneminde Urfa’daki ihtidâ hareketlerine bakıldığında asırlarca Müslümanlarla bir arada yaşayan ve İslâm kültüründen etkilenen çok sayıda Hıristiyan ve Yezidî’nin, kelime-i şehâdet getirerek Müslüman olduğu görülmektedir. Bu ihtidâlar, 1871 yılına kadar sicil defterlerine, “ihtidâ i’lâmı” olarak kaydedilmişken, bu tarihten sonra söz konusu usûlün terk edildiği ve ihtidâlar devam ettiği halde sicillere i’lâmla kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Kaydedilmiş olan ihtidâ i’lâmlarında değişik ifade kalıpları kullanılmakla beraber genellikle mühtedînin eski ve yeni adı, kendi isteği ile eski dinini terk ederek Müslüman olduğu ve kelime-i şehâdet getirerek İslâm dinine girdiği ifade edilmiştir.¹³⁸³ 1848-1871 yılları arasını kapsayan

¹³⁸² Osmanlı dönemindeki ihtidâlar ile ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Şeker, **Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtedîler**, İstanbul 2007; Halide Aslan, **Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri (1839-1876)**, Ankara 2010; Osman Çetin, **Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, Ankara 1999; Kamil Çolak, **XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2000; Mehmet Şeker, “Osmanlı Arşiv Belgelerine göre İhtida Etmenin şartları –Tanzimat Sonrası Belegeler Işığında-”, **Diyanet İlmî Dergi**, 2005, XLI/2, 71-86; Havva Selçuk, “Şer’iyye Sicillerine Göre Kayseri’de İhtida Hareketleri (1645-1665)”, **Dinî Araştırmalar**, 2002, V/13, 165-176; Havva Selçuk, “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2002, S. 12, ss. 89-104; Halide Aslan, “Osmanlı Son Döneminde Çok Milletli İstanbul’da Bir Değişim Örneği ‘İhtida Ve Mühtedî’”, **Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi**, Ed. Mehmet Fatih Arslan, Muhammed Veysel Bilici, İstanbul 2010, ss. 285-310; Ahmet Yiğit, “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2010, III/11, 633-648.

¹³⁸³ Konumuza misâl teşkil etmesi açısından 7 Rebiulevvel 1288 (27 Mayıs 1871) tarihinde Müslüman olan Süryani Evâkim’in ihtidâsı şu ifadelerle kaydedilmiştir: “*Ma’rûz-i dâ’ilerinedir ki Medîne-i Urfa mahallâtından Sağır Kenîsa Mahallesi mütemekkinlerinden bâ’isu’l-i’lâm Evâkim nâm ‘âkil bâliğ Süryânî medîne-i mezbûre mahkemesinde meclis-i şer’-î ‘âlîde iş bu târih-i i’lâm günü kendüsüne din-i*

i'lâmlardan bir kaçında din değiştirmek isteyen kişilerin akıl-bâliğ olduğu,¹³⁸⁴ bir belgede ise ihtidâ sırasında “*ruhbanların*” mahkemede hazır bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁸⁵ Aynı şekilde sadece bir kayıta mühtedînin yaşı hakkında bilgi verilmiş onun da 15 yaşında olduğu zikredilmiştir.¹³⁸⁶ 6'sı Arapça 24'ü Türkçe yazılan bu i'lâmlardan söz konusu tarihler arasında Urfa'da 30 kişinin ihtidâ ettiği anlaşılmaktadır. Bu kişiler dikkatlice incelendiğinde 10'u erkek, 8'i kadın olmak üzere 18'inin Yezidilik'ten, 5'i erkek 6'sı kadın olmak üzere 11'inin de Hıristiyanlık'tan İslâm'a geçtiği görülmektedir. 1 erkeğin ise eski dini kaydedilmemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da gerçekleşen ihtidâların sadece ihtidâ i'lâmlarında ismi geçen kişilerle sınırlı olmadığı miras, alım-satım, kefâlet, vekâlet ve benzeri kayıtlarda yer alan isimlerin önündeki “mühtedî” sıfatından anlaşılmaktadır.¹³⁸⁷ Sonradan Müslüman olduğu anlaşılan bu kimselere dâir sicil defterlerinde i'lâmların bulunmaması, bu yüzyılda Urfa'da gerçekleşen tüm ihtidâların i'lâm şeklinde kaydedilmediğini göstermektedir. Daha sonra belirteceğimiz üzere; ihtidâ ederek İslâm dinine giren kimselerin adı, genellikle Müslümanların kullandığı isimlerle değiştirilmiş, babalarının ismi yerine de “Allah'ın kulu” anlamındaki Abdullah ismi kullanılmıştır. Ancak Urfa sicil kayıtlarındaki bazı belgelerde böyle bir yola başvurulmadığı da görülmektedir. Nitekim 1 Şaban 1272 (7 Nisan 1856) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Çaykuyu Nâhiyesi Mezibel Karyesi'ndeki Ayşe bint Oso, Gule bint Tayyar ile

mubîn telkîn bi-hidâyetillahi te'âlâ kelimet-i şehâdeti bi't-tav' ve'r-rızâ lisâniyla tekellüm ve edyân-ı bâtila-i sâireden berî ve şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed Tevfik tesmiye olunup din-i Muhammediye'den olmağla icrâsı hususunda emr u fermân hazreti men lehu'l-emrindir”, UŞS. 228/12-44.

¹³⁸⁴ UŞS. 228/69-176; UŞS. 228/69-177; UŞS. 228/74-189.

¹³⁸⁵ “*Bundan akdem Fatma bint Kivo bi't-tav' ve'r-rızâ din-i Muhammed'e mahabbeten din-i İslâm'ı kabûl ve kelime-i şehâdeti huzûr-i şer'-i şerîf-i enverde ve ruhbanları hâzırı bil-meclis olarak din-i Muhammediye'yi kabûl ve bâtil olan dinden berî oldum deyü ikrâr-ı tâm ve ta'lim-i imân edüp bi-hamdillahi te'âlâ din-i 'âliye gelüb şeref-i İslâmla müşerref ve imân ve İslâmla müşerref olduğu bu mahalle kayd olunmuşdur Şevvâl 1264*” (Ağustos/Eylül 1848), UŞS. 204/51-84; Sicillerde “Kivo”, adını Urfa'da Hıristiyanlar'ın kullandığı göz önüne alınırsa Fatma'nın Hıristiyanlık'tan İslâmiyet'e geçtiği ve mecliste hazır bulunanların da Hıristiyan cemaatinin din adamları olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁸⁶ “*Urfa re'âyâsından Çulha (Çulha) Zimmî Seko'nun oğlu on beş yaşında âyin-i bâtilda olmağla bi't-tav' ve'r-rızâ din-i Muhammed'i mahfel-i kazâ-i şer'-i enverde kabul edüp telkîn olunup bi-hamdillahi te'âlâ nûr-i imân zâhir olunup ismine Ahmed tesmiye olundu gaflet olunmaya 22 Rebiulevvel 62*” (20 Mart 1846). UŞS. 204/149-260.

¹³⁸⁷ UŞS. 206/18-35; UŞS. 216/57-320; UŞS. 216/74-366; UŞS. 216/79-368; UŞS. 216/80-370; UŞS. 216/88-386; UŞS. 216/100-409; UŞS. 218/126-5; UŞS. 218/416-174; UŞS. 218/126-5; UŞS. 218/218-242; UŞS. 221/204-740; UŞS. 221/223-777; UŞS. 221/224-780; UŞS. 221/227-785; UŞS. 221/300-43.

Hüseyin b. Abdâl adlı mühtedîler, Yezidî babalarının ismiyle kaydedilmişlerdir. Belgede, bu kimselerin ihtidâ ettiği isimlerinin başındaki mühtedî sıfatından anlaşıldığı gibi babalarının Yezidî olduğu da ayrıca belirtilmiştir.¹³⁸⁸ Dolayısıyla Urfa Kadı Sicilleri'ndeki tüm ihtidâlar için ihtidâ îlâmı düzenlenmemesi, bazı mühtedîlerin eski isim ve künyeleriyle kaydedilmesi, bu dönemde gerçekleşmiş olan ihtidâ sayısının kayıtlara yansıyan rakamlardan daha fazla olduğunu göstermektedir.

Sicillerde birkaç cümleyle ifade edilen ihtidâ olayı, sebep ve sonuçları itibarıyla çok yönlü bir değişimdir. İhtidanın sebeplerine bakıldığında, meselenin sosyal, dinî ve psikolojik boyutu ön plana çıksa da, bazı çalışmalarda, devlet idaresindeki imtiyazlı mevkilere gelme, gayrimüslimlere mahsus bazı mükellefiyetlerden kurtulma ve bir takım ekonomik kaygıların ihtidâyâ etki ettiği belirtilmektedir.¹³⁸⁹ Ancak Tanzîmât ve İslahât Fermânlarıyla getirilen yeni düzenlemelerle, gayrimüslim tebea Müslümanlarla eşit hale gelmiş, cizye uygulamasına son verilerek “bedel-i askerlik” uygulaması getirilmiştir.¹³⁹⁰ Dolayısıyla incelediğimiz dönem için bu hususların ihtidâ sebepleri arasında yer aldığını söylemek mümkün değildir.¹³⁹¹ Urfa Kadı Sicilleri'nde yer yer “*hidâyet-i rabbânî ve tevfk-i hamdânî*” veyahut “*tevfk-i rabbânî*” ile Müslüman olunduğu belirtilmişse de ihtidâyı ortaya çıkaran beşerî faktörler sarîh bir şekilde zikredilmemiştir.¹³⁹² Aynı şekilde bazı

¹³⁸⁸ “*Medîne-i Ruha nevâhîsinden Çaykuyu kurâlarından Mezibel Karyesi sâkinlerinden Hüseyin b. Abdâl nâm mühtedî bi'l-asâle ve babası mersûm Abdâl nâm Yezîd tarafından bi'l-vekâle huzur-i şer'î şerîf-i enverde Gule bint Tayyar ve kerîmesi Ayşe bint Oso nâm mühtediyeler ve Yusuf b. Ali muvâcehelerinde üzerlerine şöyle da'va ider ki Oso veledi Semo nâm Yezîd kerîmesi Ayşe'yi hâl-i hayatında bana nişanlayup altı mâh sonra fevt oldu...*”, UŞS. 205/85-202.

¹³⁸⁹ Osmanlı dönemi ihtidâ hareketlerinin sebepleriyle ilgili bkz. M. Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara 1991, 52-66; Çetin, **Bursa'da İhtida Hareketleri**, s. 59-73; Kamil Çolak, **XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri**, Ankara 2000, s.14-31; Aslan, **Din Değiştirme Hareketleri**, s.19-52; Havva Selçuk, “Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri'de İhtida Hareketleri, (1645-1665)”, **Dinî Araştırmalar**, Ankara 2002, V/13, 168-171.

¹³⁹⁰ Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)**, s. 117-120; Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul 200, s. 39-46; Halil İnalçık, “Cizye”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 42-48.

¹³⁹¹ Aslan, **Din Değiştirme Hareketleri**, s. 35.

¹³⁹² “*an asl Diyarbekir Kazâsından Beşirî nâm mahalde karye-i Girsiran re'âyâsından bundan akdem Musa veled-i Murâd nâm mesfûr âyin-i bâtılda olmağla merkûm hidâyet-i rabbânî ve tevfk-i hamdânî olup dîn-i Muhammedî kabul edüp ve İslâm'a dâhil olup şeref-i İslâm ile müşerref olup...*”, UŞS. 204/15-22; “*Medîne-i Urfa mahallâtından Kâdioğlu Mahallesi sâkinelerinden mühtediye Fatma bint Abdullah bugünlerde tevfk-i rabbânî ile ben şeref-i İslâm ile müşerref olup hâl-i nasrâniyetimde sâkin olduğum menzil...*”, UŞS. 226/513-221.

mühtedîlerin câmiye bitişik evlerde oturduğu anlaşılacakla birlikte, ihtidâdan önce burada oturup oturmadığı ve bu hususun ihtidâsına etki edip etmediği bilinmemektedir.¹³⁹³ Dolayısıyla bu kayıtlardan, din değiştirmeye etki eden dinî ve psikolojik sebepleri sağlıklı bir şekilde tesbit edebilmek mümkün görünmemektedir.

Çalışmamız boyunca değişik vesilelerle temas ettiğimiz üzere şehirde Müslümanlar ile gayrimüslim halk arasında sosyal hayatın birçok alanında temasların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dinî ve psikolojik faktörlerin yanı sıra uzun yıllar devam eden sosyal ilişkilerin ihtidâlara yol açtığı kanaatindeyiz. İhtida edenler arasında Müslümanlarla etkileşim halindeki çok sayıda esnâfın ve daha önce de belirttiğimiz üzere bazı dava vekillerinin bulunması bu durumun açık bir göstergesidir. Söz konusu kimselerin ticarî kaygılarla Müslüman olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Çünkü Müslümanların, gayrimüslim esnâfla ticaret yaptığı ve vekâletçilerine vekâlet verdiği zaten görülmektedir ki, kişinin böyle bir kaygıyla ihtidâ etmesine gerek yoktur. Urfa'da Hıristiyanlık'tan İslâm'a geçen mühtedîlerin çoğu, birazdan değineceğimiz gibi gayrimüslim akraba ve çevreleriyle bağlarını koparmayıp ticaret, vekâlet, vesâyet ve komşuluk ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu durumun karşılıklı etkilenme ve yeni ihtidâlara zemin hazırladığı kanaatindeyiz. Bazı ihtidâ îlâmlarından hemen sonra bu kişilere ait evlilik akitlerinin zikredilmiş olması, söz konusu kimselerin ihtidâsında evlilik faktörünün etkili olduğunu düşündürmektedir. Meselâ 25 Muharrem 1272 (7 Ekim 1855) tarihli bir belgeye göre, Şerkiyanlı Aşîreti'nden Hemşe veledeti Osmân adlı Yezidî kadın Müslüman olup Ayşe ismini aldıktan hemen sonra Haso b. Ali Seydi ile evlenmiştir.¹³⁹⁴

Din değiştirmeye etki eden sebepler bir yana, ihtidâ her şeyden önce kişinin rızâsına ve kararına dayanır. Kişinin rızâsına dayanmayan amelin, bir kıymet ifade etmediği iyi bilindiğinden, kişinin gönülsüz Müslüman olmasına sıcak bakılmamıştır.

¹³⁹³ Meselâ 23 Zilkâde 1310 (8 Haziran 1893) tarihli bir akitten; İmâm Sekâkî Mahallesi sakinlerinden Mühtedî Kuyumcu Mustafa bin Abdullah'ın, İmâm Sekâkî Mescidi bitişğinde evi bulunduğu anlaşılacaktır. UŞS. 216/426-1047.

¹³⁹⁴ Ayşe'nin biraderleri Hasan ve Oso'nun bu evliliğe karşı çıkıp Ayşe'yi ölüm ile tehdit etmeleri üzerine her ikisi mahkemeye celb edilmiş ve Ayşe'ye "*kasd ve hakâret*" etmeyeceklerine dair bazı aşîret mensuplarının kefil olması üzerine olay çözüme kavuşturulmuştur. UŞS. 205/68-158.

Urfa Katolik Murahhaslığı'na tayin edilen Ohan v. Osib için verilen 1281 (1864/1865) tarihli berâtte de hiçbir gayrimüslimin zorla Müslümanlaştırılmaması gerektiği özellikle vurgulanmıştır.¹³⁹⁵ Kadı sicillerindeki ihtidâ îlâmlarında da din değiştiren mühtedînin kendi rızâ ve isteğiyle ihtidâ ettiği, “*kendi hüsn-i rızâsıyla*”, “*bit'tav' ve'r-rızâ*” ve “*bi-hakki'l-ihyâr lâ-bi'l-kerhi ve'l-icbâr*” gibi değişik kelimelerle ifade edilmiştir. Sicillerde mühtedîlerin sonraki hayatlarına dâir yer alan bazı bilgiler, ihtidâların herhangi bir zorlama olmadan gerçekleştiğinin önemli bir göstergesidir. Meselâ 17 Receb 1311 (24 Ocak 1894) tarihli bir belgede Nimetullah Beg Mahallesi'nden Mühtedî Hacı Ömer b. Abdullah'ın, ihtidâdan sonra hacca gittiği isminin önündeki “hacı” sıfatından anlaşılmaktadır.¹³⁹⁶ Konuyla ilgili olarak şunu da belirtelim ki, Urfa Kadı Sicilleri'nde eski dinini terk ederek Müslüman olan mühtedîlerin, zorla Müslüman ettirildiği veyahut bu konuda kendilerine herhangi bir baskının uygulandığına dâir ne ailelerinden, ne eski dindaşlarından ne de bağlı oldukları cemaatlerin din adamlarından gelen bir şikâyet mevcut değildir. Kezâ ihtidâ edip Müslüman olduktan sonra ikrarından vazgeçip eski dinine dönmek isteyen, başka bir ifadeyle irtidat etmek isteyenlere dâir herhangi açık bir kayda da rastlanılmamıştır. Bazı kaynaklarda, XIX. yüzyıl sonlarında Ermenî olayları neticesinde gerçekleşen bazı ihtidâlarda korku faktörünün hâkim olduğu ve asayişin sağlanmasından sonra büyük bir kısmının eski dinine geçtiği belirtilse de¹³⁹⁷ en azından bu olaylardan önce gerçekleşen ve sicil kayıtlarına yansıyan ihtidâların, gönüllülük esası çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek rahatlıkla mümkündür.

Kendi istek ve rızâlarıyla İslâm dinini kabul eden mühtedîler, aynı sâiklerle eski dinlerine ve hayatlarına çağrışımlar yapan isimlerini de değiştirmişlerdir. İhtidâ îlâmlarında genel olarak Hıristiyanlar, eski isimlerini terk ederek yeni isimler almış, ancak bazı belgelerde mühtedîlerin eski ismi hiç zikredilmemiştir.¹³⁹⁸ Yezidîler'in de genel olarak isimlerini değiştirdiği kaydedilmişse de Müslümanlarla ortak isimler kullanan bazı Yezidîler'in ihtidâdan sonra isimlerini değiştirmedikleri anlaşılmaktadır.

¹³⁹⁵ “... *Bir zimmînin kendü rızâsı yoğ iken kimesne Müslüman eylemeye...*”, UŞS. 204/102-174.

¹³⁹⁶ UŞS. 219/71-103.

¹³⁹⁷ Hilmi Bayraktar, 1896 yılındaki Ermenî İsyanı sonunda şehirde 1.500 kadar gayrimüslimin korktuğu için ihtidâ ettiğini ancak asayişin sağlanmasından sonra bunlardan 100 kadarının İslamiyet'te sebât kıldığını diğerlerinin ise eski dinlerine döndüğünü belirtmektedir. **Urfa Sancağı**, s. 142.

¹³⁹⁸ UŞS. 218/166-79.

Meselâ 5 Rebiulevvel 1270 (6 Aralık 1853) tarihli bir belgeye göre, Dögerli Nâhiyesi Mecrihân Karyesi'nden ihtidâ eden Abuzer b. Abdullah'ın, ismini değiştirmediği ve eski ismi üzere kaydedildiği belirtilmiştir.¹³⁹⁹ Aynı şekilde 27 şevvâl 1269 (3 Aęustos 1853) tarihli bir îlâmda, Dergezenli Mahallesi'nden Yezidî Rahime bint Haso'nun kelime-i şehâdet getirerek Müslüman olduğu belirtilmekle beraber ismini değiştirdiğine dâir herhangi bir kayıt dūřülmemiřtir.¹⁴⁰⁰ Dolayısıyla bu dönemde Urfa'da ihtidâ eden kimseler, eski dinlerine çağrışım yapan isimleri değiştirmiş buna mukabil, hâlihazırda Müslümanların da kullandığı ve söz konusu çağrışımlardan uzak isimleri değiştirme ihtiyacı hissetmemişlerdir.

İncelenen dönem kayıtlarına bakıldığında erkeklerin Mehmed, Mehmed Ali, Mehmed Emin, Mehmed Tefvik, Mehmed şefik, Mehmed Rağıb, Mehmed Turan, Mustafa, Mustafa Rızâ, Ahmed, Ahmed Faik, Ömer, Ali, Ali şakir, Ali Yâver, Hasan, İbrâhim Halîl, Abdurrahman, Kasım, Eyüb Sabri isimlerini aldığı, kadınların ise Ayşe, Fatma, Fatma Zehra, Zeynep, Zeliha, Emîne, Adile, Rahime, Münevver, Gül isimlerini tercih ettikleri görölmektedir. Zikredilen çift isimlerin umumiyetle Hıristiyanlar tarafından kullanıldığını belirtmekte fayda vardır.

İhtida ettikten sonra İslâm cemaatinin bir müntesibi haline gelen mühtedîler, başta ticaret olmak üzere Müslümanlarla gündelik hayatın her alanında yakın bir ilişki içinde olmuş ve sicillere yansıdığı kadarıyla herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmamışlardır. Bazı alışveriş akitlerinde Müslümanların mühtedîlere kefil olduğu görölmektedir. Meselâ 21 Muharrem 1272 (3 Ekim 1855) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, bir sene vadeyle 100 kuruşa 4 kitap satın alan Mühtediye Ayşe Hanım'ın borcuna, Bazikî Ömer Efendi ve Tüccar Hacı Emin Efendi kefil olmuşlardır.¹⁴⁰¹ Bu kitapların adı ve türüne dâir bir kayıt bulunmamakla birlikte İslâm'ı daha iyi öğrenmek amacıyla satın alınan dinî kitaplar olma ihtimali mevcuttur.

¹³⁹⁹ “Medîne-i Ruhâ nevâhisinden Dögerli Cullâbı Nâhiyesi kurâlarından Mecrihân nâm karye sâkinlerinden ‘an asl Abuzer b. Abdo nâm kimesne huzûr-i şer‘de bi-hidâyetillahi te‘âlâ şeytân-ı ‘aleyhi‘l-la‘neye bi‘t-tav‘ lisânıyla la‘net edup dîni Muhammediyeyi kabûl iderek kelime-i müncî olan eşhedü enlâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden ‘abduhû ve resûluhu deyu bit-tav‘ İslâmı kabûl edüp ism-i mezkûru üzerine ibkâ olunduğu kayd şed”, UŞS. 205/20-30.

¹⁴⁰⁰ UŞS. 205/13-18.

¹⁴⁰¹ UŞS. 205/63-149.

Mühtedîlerin evlilik konusunda da değineceğimiz üzere; gayrimüslim eşlerinden tefrik usûlüyle boşanan mühtedî kadınlar, Müslüman erkeklerle evlendikleri gibi erkek mühtedîler de Müslüman kadınlarla evlenmişlerdir.¹⁴⁰² Aynı durumun mühtedî ailelerin çocukları için de geçerli olduğu ve bu ailelerden kız istendiği açıkça görülmektedir. Meselâ 27 Cemâziyelahir 1314 (3 Aralık 1896) tarihli bir kayıttan anladığımıza göre, Molla Mustafa Efendi b. Boz Mehmed Ağa'nın oğlu Mehmed Nuri, Dergezenli Mahallesi'nden Mühtediye Züleyha Hanım bint Abdullah'ın kızı Emîne ile nişanlanmıştır.¹⁴⁰³

İhtida hareketlerinin doğal sonuçlarından biri de mühtedîlerin birbirlerine destek olmasıdır. İhtida etmede birbirlerinden etkilendiklerini düşündüğümüz bu kimselerin kendi aralarında evlendikleri ve çeşitli davalarda biri diğeri lehinde şahitlikte bulunarak yardımlaşmaları görülmektedir. Meselâ 1 Şaban 1272 (7 Nisan 1856) tarihli bir kayda göre, Çaykuyu Nâhiyesi'nden Mühtedî Hüseyin ile Mühtediye Ayşe evlenmiş,¹⁴⁰⁴ 8 Zilkâde 1313 (21 Nisan 1896) tarihli bir belgede ise, Mühtedî Mustafa Rızâ'nın Hıristiyan ailesinden miras hissesini alması için açtığı davada, Mühtedî Mehmed Ragıb b. Abdullah ile Mühtedî Abdurrahman b. Abdullah kendisine şahitlik etmişlerdir.¹⁴⁰⁵ Ayrıca benzer süreçler yaşayarak Müslüman olan bu kimseler, sosyal hayatın birçok alanında yakın ilişkilere sahip oldukları gibi mahkemede görülen davaları için birbirlerine vekâlet vermişlerdir. Nitekim 21 Şaban 1313 (6 Şubat 1896) tarihli bir belgeye göre, İhlasiye Mahallesi'nden Mühtedî Mustafa Rızâ bin Abdullah, Esbbazarı Mahallesi'nden Mühtedî Mehmed Ragıb b. Abdullah'a vekâlet vermiştir.¹⁴⁰⁶

Gayrimüslimlerden ihtidâ edip İslâm'ı seçen kimselerin, eski dindaşlarıyla da iyi ilişkilerini devam ettirdikleri görülmektedir. 20 Zilkâde 1313 (3 Mayıs 1896) tarihli bir belgeye göre, Hâseki Mahallesi'nden Mühtedî Mustafa b. Abdullah, Ermenî Meyhâneci Serkis v. Berber Agob'un çocuklarının verâset davasında şahitlik

¹⁴⁰² UŞS. 221/122-580.

¹⁴⁰³ UŞS. 218/313-406.

¹⁴⁰⁴ UŞS. 205/85-202.

¹⁴⁰⁵ UŞS. 218/175-96.

¹⁴⁰⁶ UŞS. 218/125-5.

etmiştir.¹⁴⁰⁷ Aynı şekilde 2 Zilkâde 1313 (15 Nisan 1896) tarihli bir başka kayda göre, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nden Mühtedî Ali Yaver Efendi b. Abdullah, Bıçakçı Mahallesi'nden Ermenî İna v. Kirkor'un verâset davasında hazır bulunarak, lehinde şahitlik yapmıştır.¹⁴⁰⁸ Belgelerde ismi geçen gayrimüslim kimselerin mühtedîlerle akrabalık hususu net olmasa da mühtedîlerin eski dindaşları ve yakınlarıyla beşerî münasebetlerini devam ettirdikleri açıktır. Bilindiği gibi Osmanlı şer'î mahkemelerinde şahitlerin tezkiyesi, mensup oldukları cemaatten sorulmak suretiyle yapılmaktaydı. Yukarıda zikrettiğimiz verâset davalarının Ermenî şahitleri, Ermenî toplumundan sorularak şahitlikleri kabul edilmişken, Mühtedî Mustafa Efendi ve Ali Yâver Efendi Müslümanlardan sorularak tezkiye edilmiştir. Bu durum devletin ve toplumun, mühtedîleri İslâm cemaatinin bir üyesi olarak gördüğünün önemli bir göstergesidir.

Gayrimüslim, mühtedî ilişkilerini gösteren bir diğer belge çeşidi, vekâletlerdir. Ermenîler'in, ihtidâ edip Müslüman olan eski dindaşlarıyla iyi ilişkilerini devam ettirdikleri, onlara vekâlet vermelerinden de anlaşılmaktadır. Meselâ 19 Safer 1314 (30 Temmuz 1896) tarihli bir kayıta, Kadioğlu Mahallesi'nden Vanis v. Arûş ve Külahoğlu Agob v. Arûş, Bazar Câmî Mahallesi'nden vekâletçi Mühtedî Ahmed Faik ve kardeşi Mühtedî Hüseyin Hüsnü'ye vekâlet vermişlerdir.¹⁴⁰⁹ 10 Muharrem 1316 (31 Mayıs 1898) tarihli bir kayıta ise, Kadioğlu Mahallesi'nden Ermenî Ağisa bint Berber Bedros, vekili Protestan Kirkor v. Manas'ı vekillikten azlettikten sonra mühtedî Ahmed Faik'i kendisine vekil tayin etmiştir.¹⁴¹⁰ Ermenîler'in, mühtedîlere vekâlet vererek onların mahkemede kendilerini temsil etmelerini istemeleri, onları dışlamadıklarını, onlara sosyal ve ticarî hayatta herhangi bir boykot uygulamadıklarını göstermektedir. Ermenîler'in mühtedîlerle ticarî ilişkilerini devam ettirdiğine dâir kayıtlar da mevcuttur. Meselâ 3 Safer 1287 (5 Mayıs 1870) tarihli bir kayıta, Kadioğlu Mahallesi'nden Marim ile oğlu Karabet, Teymur Sokak'taki evlerini Mühtedî Mehmed b. Abdullah'a satmışlardır.¹⁴¹¹ Ayrıca çalışmamızın bir önceki bölümünde belirttiğimiz gibi, bazı

¹⁴⁰⁷ UŞS. 218/190-127.

¹⁴⁰⁸ UŞS. 218/169-85.

¹⁴⁰⁹ UŞS. 218/218-242.

¹⁴¹⁰ UŞS. 216/220-650.

¹⁴¹¹ UŞS. 214/15-25.

gayrimüslim çocuklara mühtedî yakınları vasfı tayin edilmiştir.¹⁴¹² Bu konudaki kayıtları daha önce ele aldığımızdan tekrar olmaması açısından burada bir daha değinmeyeceğiz. Ancak sicillerdeki kayıtların çeşidi ve sayısı, mühtedîlerin hayatın birçok alanında eski dindaşlarıyla beşeri ilişkilerini devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır.

İslâm miras hukukunda din farkı, kişilerin birbirine vâris olmasını engelleyen hususlardandır. Bu sebeple dinen, zimmîlerle Müslümanların birbirlerine mirasçı olması mümkün değildir. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar ise babalarının dininden sayıldıklarından anneleri ile mirasçılık bağları yoktur.¹⁴¹³ Müslümanlar için bağlayıcı olan mirasla ilgili hükümler, mühtedîler için de geçerli olmasına rağmen 8 Zilkâde 1313 (21 Nisan 1896) tarihli bir kayıta, Mühtedî Mustafa Rızâ'nın gayrimüslim Ermenî yakınlarından miras talebinde bulunduğu görülmektedir. Bu kayda göre, vefât eden Ermenî Kazancı Boğos v. Abdo'nun verâseti zevcesi Kuds ile çocukları Mühtedî Mustafa Rızâ, Aruş ve Marim'e kalmıştır. Mustafa Rızâ'nın gayrimüslim babasının terekesinden hisse talebi, "din farkı tevârüse engeldir" ilkesine rağmen mahkeme tarafından kabul edilmiş, gerekçe olarak da babası Boğos'un, "*Mustafa Rızâ'nın hâl-i nasrâniyetinde*" vefâtı gösterilmiştir.¹⁴¹⁴ Bu belge Osmanlı'da mühtedîlerin miras meselesinde, mûrisin vefât tarihinin nazarı itibara alındığını, mûrisinin vefâtından sonra ihtidâ eden kimselerin gayrimüslim yakınlarının mirasından hisselerini alabildiklerini göstermektedir. Dolayısıyla mühtedînin gayrimüslim yakınlarına vâris olması, dinen mümkün değilse de, ihtidâsından önce mûrisinin vefâtı sebebiyle elde ettiği hakkı, ihtidâdan sonra almasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.

Kadı sicillerinde, mühtedîlerin küçük yaştaki çocuklarının da anne-babalarına nisbetle Müslüman sayıldığı ve isimleri değiştirilmek suretiyle Müslüman cemaatin bir mensubu haline geldikleri görülmektedir. 1 Muharrem 1306 (7 Eylül 1888) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, 1299 (1881) senesinde Gerz Mahallesi'nde kocası Boğos'un vefâtından sonra ihtidâ edip Müslüman olan Ermenî Hatun adlı kadın, Zeliha

¹⁴¹² UŞS. 218/257-263; UŞS. 216/114-441; UŞS. 218/228-210; UŞS. 218/416-174.

¹⁴¹³ Karaman, *İslâm Hukuku*, I, 425-426.

¹⁴¹⁴ UŞS. 218/176-96.

adını; küçük oğlu Kevork, İbrâhim Halîl; küçük kızı Anna, Emîne ismini almış; büyük oğlu Ohanes ise ihtidâ etmemiştir.¹⁴¹⁵ Anne babası ihtidâ ettiği halde kendisi ihtidâ etmeyen gayrimüslimler, sicil defterlerine mühtedî babalarının künyeleriyle kaydedilmişlerdir.¹⁴¹⁶

Bilindiği gibi İslâm'a göre, ihtidâ eden erkek, müşrik olmadıkça gayrimüslim eşiyile evlilik hayatına devam edebilir. Ancak mevcut belgelerde ihtidâ eden bazı erkeklerin ihtidâdan sonra gayrimüslim eşleriyle anlaşamadığı ve tarafların boşanma sürecine girdiği görülmektedir. 1304 yılı Safer ayı (Kasım 1886) tarihli iki adet vekâlet belgesinden anlaşıldığına göre, Esbbazarı Mahallesi'nden Protestan Çekeroğlu Ohanes Müslüman olup Mehmed Ali ismini aldıktan sonra Ermenî eşi Eva bint Karabet ile yaklaşık 1,5 sene birlikte yaşamaya devam etmiş ancak aralarında “*imtizâc mümkün olmaması*” üzerine taraflar boşanma noktasına gelmiştir. Açılan karşılıklı davalarından takip edebildiğimiz kadarıyla Eva, eşi Mehmed Ali'nin Müslüman olmasından sonra onunla evlilik hayatını devam ettirmek istememiş ve ondan; hilyât, muhtırât ve tabusât bedeli olarak 5000 kuruş ile bakmakta olduğu 7 çocuğu için nafaka talebinde bulunmuştur. Mehmed Ali; çocukların velîsi olması hasebiyle çocuklarının Müslüman olduğunu ve kendisine teslim edilmesini, Eva'nın Esbbazarı Mahallesi'nde ikâmet ettiği evin de şahsına ait olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹⁷ Belgenin devamı bulunmadığından bu davanın nasıl sonuçlandığı bilinmemekle birlikte, tarafların ihtidâ olayından sonra boşanma sürecine girdikleri açıkça anlaşılmaktadır.

İhtida i'lâmlarında, gerek Hıristiyan gerekse de Yezidî kadınların, genellikle kocalarının vefâtından sonra din değiştirme talebinde bulunduğu gözlenmekle birlikte evliyken ihtidâ eden kadınlar da mevcuttur. Bilindiği gibi dinen, Müslüman bir kadının

¹⁴¹⁵ UŞS. 221/204-740;

¹⁴¹⁶ Meselâ 17 Şaban 1317 (21 Aralık 1899) tarihli bir kaydın baş kısmı şöyledir: “*Medîne-i Urfa mahallâtından Esbbazârı Mahallesi mütemekkinlerinden ve tebe 'a-i devleti 'Aliye-i Osmâniye'nin Ermenî Milleti'nden Karabet veledi Mühtedî Mehmed Ali...*”, UŞS. 217/112-4.

¹⁴¹⁷ Tarafların bu süreçteki karşılıklı talepleri için bkz. UŞS. 221/223-777; UŞS. 221/ 224-780; Osmanlı'da, anne babadan birinin ihtidâ ettiği durumlarda çocukların velayetinin kime ait olacağı meselesine bazı hadisler ışığında İslâm hukukunun istihsan hükmü uygulanmıştır. Bakıma ihtiyacı olan bazı küçük çocuklar zimmî anneye verilmişse de genel olarak ihtidâ eden kişinin daha hayırlı olduğu göz önüne alınarak çocuğun Müslüman olan tarafa verilmesi esas olmuştur. Bu konudaki benzer davalar için bkz. Aslan, **Din Değiştirme Hareketleri**, s.172-177; Çetin, **Bursa'da İhtida Hareketleri**, s. 92-93.

gayrimüslim bir erkekle evliliği haram olduğundan ihtidâ eden evli kadınların eşlerine, öncelikle İslâm teklif edilmesi esastır. Meselâ 25 Safer 1273 (25 Ekim 1856) tarihli bir belgede, ihtidâ eden Mediet (?) adlı kadının Yezidî kocası Haso'ya, şer'î mahkemede iki şahit huzurunda İslâm teklif edildiği ancak Haso'nun bunu kabul etmediği kayıt altına alınmıştır.¹⁴¹⁸ Kocanın, İslâm'ı kabul etmesi halinde nikâh kıyılarak evliliğin devamı sağlanırken,¹⁴¹⁹ Müslüman olmayı kabul etmemesi durumunda eşlerin tefrîki gerektiğinden mahkeme bu evlilikleri sonlandırmıştır. Nitekim 15 Zilkâde 1263 (25 Ekim 1847) tarihli bir belgeye göre, kelimeyi şehâdet getirerek Müslüman olan Münevver'in kocası Kasab Makdisî Aro v. Kirkor'a İslâm teklif edilmiş, ancak kabul etmeyince taraflar mahkeme huzurunda tefrîk usûlüyle boşanmışlardır.¹⁴²⁰ Bu yol ile gayrimüslim eşlerinden ayrılan mühtedî kadınlar, diğer Müslüman kadınlar gibi şer'î ölçüde iddet bekleyip tekrar evlenmişlerdir. 25 Rebiulevvel 1262 (23 Mart 1846) tarihli bir kayda göre, Müslüman olan Mühtediye Fatma bint Abdullah'ın "ehline" İslâm teklif edileceği vakit firar etmiş, bu olaydan sonra şer'î müddet içinde iddetini dolduran Fatma Hanım, mahkemeye müracaat ederek yeniden evlenme için izin talebinde bulunmuştur. Eski kocasının İslâm teklifinden firarı, dini kabul etmemesine delil sayılarak Fatma'nın yeniden evlenmesinde sakınca görülmemiştir.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ "Medîne-i Ruhâ mahallâtından Harrânkapısı'nda Halîfe Mahallesi'nde El-Hâc Mehmed b. Kendirci Hacı Ramazan ve Kara Musa Mahallesi'nden Şeyho bin Molla Ali meclis-i şer'de Yezid Haso'nun zevcesi Mediet (?) İslâm'ı kabul eylediğinde merkûm Haso'ya İslâm teklif olundukta ibâ ettigine merkûmân Hacı Mehmed ve Şeyho şehâdetleriyle kayd şed", UŞS. 205/166-389.

¹⁴¹⁹ Hedle veledeti Derviş ihtidâ edip Adile ismini aldıktan sekiz gün sonra Çiftlik Karyesi Şerkıyânlı Aşîreti'nden kocası Meso da Müslüman olup Mehmed ismini almış ve ihtidâdan sonra evlilik birliğine devam etmişlerdir. UŞS. 205/223-517.

¹⁴²⁰ "...Kasâb Makdisî Aro veledi Kirkor'a İslâmiyet 'arz olunup ibâ eyledi İslâm olmam diyerek hâkim-i muvakkıf-ı kitâb beynlerini tefrîk edup hükm-i şer' olundu...", UŞS. 204/44-69.

¹⁴²¹ "Fatma bint Abdullah âyin-i bâtulda olup huzûr-i şer'-i enverde dîn-i İslâm'ı kabul edüp hak dine geldikde bâ-ma 'rifet-i şer' ehline İslâmiyet 'arz olunması lâzım geldikde firâr edüp ve hîndi mühtediyeye 'iddet lâzım olmağla 'iddet-i hayz tamam oldukta huzûr-i şer'e gelüp tezevvüc murâd eyledikde ... Arnavud ile mühtediye olan 'iyâlin akd olunması husûsu taraf-ı şer'-i şerîfe 'arz ve ifâde olundukta 'iyâli merkûmenin kocasının firârı İslâm'dan ibâ etmesine muş'îr olduğundan merkûm Arnavud'a akd olunmasına ruhsat verilmek nezd-i fâzılanenize ifâde olundu", UŞS. 204/143-248.

III- VAKIFLAR

A- VAKIF KÜLTÜRÜ VE VAKFİYELER

İslâm tarihinde çok erken bir dönemde ortaya çıkan vakıf müessesesinin kaynağı Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Ekonomik yönden hali vakti yerinde olan hayırseverler tarafından Allah rızâsı gayesiyle kurulan vakıflar, geliri tamamen veya kısmen ihtiyaç sahiplerine tahsîs edilmek veyahut bir hizmetin yürütülmesini desteklemek amacıyla oluşturulmuşlardır. Hiç şüphesiz bu hizmet sadece aş ve işle sınırlı olmayıp, toplumun ihtiyaç hissettiği tüm alanları kapsamıştır. İnsanlara faydalı olan her hizmetin ibâdet telakki edilmesi, İslâm toplumlarında çok farklı alanlarda hizmet veren vakıfların oluşmasını sağlamıştır. Yapılan câmiler, mescitler, medreseler, mektepler, tekkeler, hanlar, hamamlar, şifahaneler, yollar, köprüler, su bentleri, çeşmeler ve daha nice hayır kurumları, vakıf düşüncesiyle inşa edilmiş yapılarıdır. Temelleri İslâm'ın ilk yıllarına kadar dayanan ve yardımlaşmaya dâir emir ve tavsiyelerle giderek yaygınlaşan vakıf müessesesi, tüm İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da insan ve toplum hayatının vazgeçilemez bir unsuru olmuştur.¹⁴²²

Urfâ'nın, Hz. Ömer zamanında İslâm medeniyetine dâhil olması, buradaki vakıf faaliyetlerinin erken bir dönemde başlamasını sağlamıştır. Peygamberlerden kaldığına inanılan dinî yapılar, şehirde manevi hayatı sürekli canlı tutmuştur. Kanaatimizce vakıf kültürünün yerleşmesinde de bu yapıların büyük bir önemi olmuştur. Özellikle Hz. İbrâhim'in hatırası olarak görülen Halîlu'r-Rahman ve Zeliha Gölleri'nin bulunduğu bugünkü Balıklıgöl çevresinin ve Hz. Eyyüb'ün yaşadığı kabul edilen mekânların korunması ve çeşitli hizmetlerinin görülmesi için erken dönemde birçok zâviyenin kurulmuştur. Vakfiyesi mevcut olmayan ve sicillere "evkâf-ı kadîme" olarak kaydedilen bazı şehir vakıflarının, Osmanlı'dan önce söz konusu dinî mekânların ve hizmetlerin edası için tesis edilmiş çok eski vakıflar olduğu kanaatindeyiz.

¹⁴²² Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, **İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul 1996; Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2003; Sipahi Çataltepe, **İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar**, İstanbul 1991; Rifat Özdemir, **Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi**, Ankara 2005.

Urfa’da vakıf kültürünün yaygınlaşması ve sosyal hayatın tüm alanlarında hizmet vermesi bilhassa Osmanlı döneminde olmuştur. Bu vakıfların büyük bir kısmı ve çeşitli hizmetleri Sicil defterlerine de yansımıştır. Sicilleri taramak suretiyle tesbit edebildiğimiz 180 civarındaki Müslüman vakfının ve birkaç gayrimüslim vakfının isimleri çalışmamızın sonunda EK-7 olarak verilmiştir. Ancak bu konuda yapılacak hususî çalışmalarda hem sicillere yansımamış olan hem de incelediğimiz dönemden sonra tesis edilmiş olan vakıfların tesbitiyle bu rakamın çok daha yüksek çıkacağı muhakkaktır. Çünkü Osmanlı döneminde şehre gönderilen bazı fermân ve berâtlerde de, bu hususa dikkat çekilmiş ve şehirde “*haylice evkâf-ı şerîfe*” bulunduğu yetkililere hatırlatılmıştır.¹⁴²³

İncelediğimiz sicillerde, Urfa’da bulunan vakıflara ait kayıtların bir kısmında vakfın vakfiyesi de mevcutken büyük bir kısmı, mütevellîsinin vakıf işletmecileriyle yaşadığı herhangi bir sıkıntı veyahut vakıf mülkünün etrafındaki bir başka mülkün satışı dolayısıyla yer almıştır. Bu nedenle birçok vakıf sadece ismen kayıt altına alındığından, bu vakıflarla ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Takdîr edileceği üzere bu vakıfların, vakfiyeleri ışığında değerlendirilerek, bânileri, hizmet sahaları ve diğer faaliyetlerinin ortaya konulması bu çalışmanın konusunu aşacak kadar geniş kapsamlıdır. Çalışmamızda, sicillerden tesbit ettiğimiz bazı vakıflar, çeşitli yönlerden incelenmiş olsa da, arşivlerde Urfa vakıflarına ait bulunan tüm vakfiyelerin ve sicillere yansıyan hizmetlerinin birlikte tetkik edilerek ortaya çıkarılması ayrıca araştırılmaya muhtaç bir husustur.¹⁴²⁴

Belli bir usûl çerçevesinde kaleme alınmış olan, insanî his ve teşebbüslerin en nadide numunelerini teşkil eden vakfiyeler, toplumların tarih içerisinde karşılaştıkları sosyal sıkıntılara hangi yollardan ne tür çareler arandığını ve mahlûkata hizmet için hangi yolların seferber edildiğini ortaya koymaları bakımından oldukça önemli bir yere

¹⁴²³ UŞS. 204/135-239.

¹⁴²⁴ Sicillerde yer alan bazı Urfa vakıfları ve hizmetleri için bkz. Kazıcı, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”, ss. 85-102; Birecikli, “Medine-i Urfa Şeriyeye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No’lu) Göre Urfa Kazası’nda Vakıflar 1845-1899”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara 2012, S. 37, ss. 245-264; Urfa’nın Osmanlı dönemi vakıflarıyla ilgili ayrıca bkz. S. Sabri Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa’da Vakıflar”, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, Haz. Cihat Kürkçüoğlu ve diğerleri, Ankara 2002, s. 296-298.

sahiptirler.¹⁴²⁵ Urfa Kadı Sicilleri'ne kaydedilmiş olan vakfiyelere, diğer şehirlerdeki vakfiyeler gibi, evvela besmele, ardından Cenab-ı Hakk'a ta'zim ve tesbih, Hz. Peygamber'e salât-u selâm ile başlanmıştır. Vakfiyelerin başında vakfin, “*efdal-i 'ibâdât ve mûcib-i derecât-ı 'âliyyât*”¹⁴²⁶ olduğu hatırlatılarak, diğer insanların da bu ibâdete teşviki amaçlanmıştır. Hayır-hasenâtın faziletine dâir bazı ayet ve hadîslerin de zikredildiği¹⁴²⁷ bu bölümde, bilhassa sadaka-i câriye hadîsine özel bir vurgu yapılmıştır.¹⁴²⁸ Vakfin bânisinin, vakfedilen mülkün ve çeşitli şartların yer aldığı ana bölümden sonra da, belirlenen şartları değiştirmenin büyük vebal olduğunu vurgulamak maksadıyla bazı ayetler kullanılmıştır.¹⁴²⁹ Urfa'daki vakfiyelerin sonunda umumiyetle beddua lafızları kullanılmamıştır. Ancak bunun istisnası olan vakıflar da mevcuttur. Meselâ Abbasiye Vakfı'nın vakfiyesinde bu hususta “*hilâf-ı şart-ı vâkıf tagayyür ve vaz' ve tahrîf-i 'unvâna ve ziyâde ve noksâna sa'y idenler yevm-i kıyâmette sa'yi bi'l-fesâd ve kebîr-i esfel-i sâfilîn-i şeyâtîn olup... a'mâl zümresine ma'dûd olâ ve vakf-ı mezbûru maktûr iden ihvânın 'amelleri maktûl ve sa'yleri meşkûr ve 'indallahta her biri ecr-i hasene ile me'cûr-u mağfûr olâ*” denilmiştir.¹⁴³⁰

Vakıf mülkünün işletilmesi veya kiraya verilmesi suretiyle elde edilecek gelirin sarfına ve vakfın idaresiyle alakalı vakfiye şartlarına birazdan değineceğiz. Ancak tüm vakfiyelerde yer alan “tamir ve termîm”le ilgili şu hususu hatırlatmakta fayda vardır. Vakıf hizmetlerinin devamlılığı açısından, vakfa ait “müstehikku'l-kal” olan ev, dükkân gibi mülklerin korunması esastır. Bu çerçevede tüm vakfiyelerde, bu mülklerin tamir ve termîmi şart koşulmuş, vakıf mütevellîlerinin, vakıf gelirlerini gerekli gördükleri zamanlarda evvela vakfa ait mülkün tamirine sarf etmeleri istenmiştir. Dolayısıyla vakıf hizmetinin devamlılığı için vakfın korunması öncelikli şart olduğundan, vakıf mülkünün tamiri vakfın hizmetinden önce zikredilmiştir.

¹⁴²⁵ Veysel Kasar, “Vakıf Düşüncesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1999, V, 305.

¹⁴²⁶ UŞS. 205/260-596; UŞS. 206/385-259; UŞS. 206/768-1076.

¹⁴²⁷ Bu konu sadedinde zikredilen ayetler şunlardır: Bakara 261, UŞS. 225/22-1; Ankebut 57, UŞS. 225/27-2; Rahman 26-27, UŞS. 227/7-4; Kasas 88, UŞS. 225/7-4; Müzemmil 20, UŞS. 228/333-523.

¹⁴²⁸ UŞS. 205/227-526; UŞS. 205/260-596; UŞS. 228/333-523.

¹⁴²⁹ Vakfiyelerin bu kısmına umumiyetle Bakara Sûresi 181. ayet olan “Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla iştir, hakkıyla bilendir” ayeti yazılmıştır. UŞS. 205/260-596; UŞS. 205/171-406; UŞS. 205/278-617; UŞS. 205/288-625.

¹⁴³⁰ UŞS. UŞS. 220/352-1140.

Osmanlı'da vakıflardaki sorun ve anlaşmazlıklar vakfiyede belirlenen şartlara uygun olarak çözüldü. Anlaşmazlığın devamı halinde vakfiyenin te'vili için kadıya müracaat edilir ve kadının dava ile ilgili verdiği karar kesin olurdu. Kadı, bu davalarda şahısların çıkarlarından ziyâde vakfin amacı ve kamu menfaatini gözeterek hüküm vermekteydi.¹⁴³¹ Ancak vakfiyenin mevcut olmadığı veyahut davanın vakfiye ışığında çözülemediği durumlarda, fıkıh eserlerinden fetva aranmaktaydı. Urfa Şer'iyeye Mahkemesi'ndeki kadıların, vakıflarla ilgili davalarda yer yer İbn-i Abidin'in, "Tenkîhu'l-Hamîd" ve Halebî'nin "Mülteka'l-Ebhur" adlı Hanefî fıkıh kitaplarına müracaat ettiği görülmektedir.¹⁴³² Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki aynı mahkeme, evlenme, boşanma gibi aile hukuku konularında Tenkîhu'l-Hamîd'in yanı sıra Kâdîhân'ın "Fetâvâ" ve Neseî'nin "Kenzü'd-Dekâik" adlı eserlerine,¹⁴³³ dava usûlü ile ilgili konularda ise, Ebussuûd Efendi'nin fetvalarına ve İbn Nuceym'in "Eşbâh ve Nezâir" adlı eserlerine başvurmuştur.¹⁴³⁴

Bilindiği gibi şahsın malından bir tasarrufla vasiyet şeklinde yaptığı bir vakfın, şer'î açıdan sahih olabilmesi için vakfedilen miktarın vâkıfın terekesinin 1/3'nü geçmemesi gerekmektedir.¹⁴³⁵ İncelediğimiz dönemde bazı vârislerin bu şartın gerçekleşmediği iddiasıyla mahkemeye müracaat ederek vasiyetle yapılan vakfın iptalini istedikleri görülmektedir. 1 Muharrem 1313 (24 Haziran 1895) tarihli bir davadan anlaşıldığına göre, Pazar Câmî Mahallesi'nden Hâce Medîne bint Hacı Ahmed, vefâtından 15 gün önce Hanönü Çarşısı'ndaki 10.000 kuruş kıymetli dükkânını çeşitli hayırlar için vakfetmiştir. Ancak Medîne Hanım'ın vefâtından sonra, bazı vârisleri yapılan vakfın, terekenin 1/3'ünü geçtiği iddiasıyla şikâyetçi olmuşlarsa da, tahkikat

¹⁴³¹ Amy Singer, **Osmanlı'da Hayırseverlik**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2004, s. 121.

¹⁴³² UŞS. 205/169-399; UŞS. 218/278-313; UŞS. 219/82-123; bu eserler için bkz. İbn Abidin, **Ukûdü'd-Dürriyye fi Tenkîhi'l-Fetava'l-Hamîdiyye**, Kahire 1310; Halebî, **Mülteka'l-Ebhûr**, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1270.

¹⁴³³ UŞS. 220/71-734; bu eserler için bkz. Kâdîhân, **Fetâvâ Kâdîhân (Fetâvâ'l-Haniyye)**, Muhammed Şahin Efendi, Kahire 1865; Neseî, **Kenzü'd-Dekâik**. Birkaç şerhi bulunan bu eser, söz konusu şerhlerle birlikte basılmıştır. Eser, sicil kaydında sehven "Kenzü'l-Hakâik" olarak yazılmıştır.

¹⁴³⁴ UŞS. 205/95-226; UŞS. 205/169-399; Eser için bkz. İbn Nuceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Thk. Muhammed Mutî' Hâfiz, Dımaşk 1983.

¹⁴³⁵ Bilmen, **Kamus**, IV, 326.

neticesinde terekenin 40.000 kuruş üzerinde bulunduğu, dolayısıyla vasiyetin ve vakfın sahil olduğu kabul edilmiştir.¹⁴³⁶

B- MÜSLÜMAN VAKIFLARI

Bilindiği gibi çeşitli dinî hizmetlerin ifası veyahut toplum maslahatı için tesis edilmiş olan vakıflara hayrî vakıflar denmektedir. Bilhassa câmi, mescit, tekke, zâviye, medrese ve kütüphane gibi sahalarda hizmet veren vakıfların gelirleri öncelikle bu yapıların binası, işleyişi ve hizmetleri için sarf edilmiştir. Bazı hayrî vakıflarda gâllenin fazlası evlâda meşrûr kılınmışsa da, öncelikle hizmetin edası öngörülmüştür. Kadı sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Urfa'daki hayrî vakıfların mütevellîliği genellikle babadan oğula geçmiştir. Sadece evlâdın bulunmaması veya tevliyet görevini ifa edecek durumda olmaması halinde bu görev başkasına verilmiştir. 11 Cemâziyelevvel 1282 (2 Ekim 1865) tarihli bir belgeye göre, Hüseyin Paşa Câmi Şerif Vakfı'nın mütevellîsi Mehmed Hasîb b. Abdullah'ın vefâtından sonra oğlunun askerde olması üzerine Mehmed Evliya b. Halîl bu göreve getirilmiştir. Ancak belgede dikkat çeken husus, yeni mütevellî Mehmed, askerdeki evlâdın gelişine kadar vakıf işlerinin “*mu'attal kalmaması için muvakkaten*” mütevellî tayin edilmiştir.¹⁴³⁷ Bu durum vefât eden Mehmed Hasîb Efendi'nin askerdeki oğlunun bu görevde hak sahibi olduğu, dönüşünde istemesi ve ehil olması halinde mütevellîliğe geçebileceğinin kabul edildiği anlamına gelmektedir.

İfa ettikleri hizmet açısından hayrî vakıf olarak değerlendirilebilecek vakıflardan biri de para vakıflarıdır. “Evkâf-ı nukûd” yahut “nükûd vakfı” da denilen bu vakıflar, bir hayırsever tarafından vakfedilen ve mütevellîsi eliyle vakfiyede belirtilen oran nispetinde, istirbâh usûlüyle işletilen paradan elde edilen gelirin, yine vakfiyede belirtilen yerlere sarf edilmesidir.¹⁴³⁸ Meşruyeti ile ilgili tartışmalar bir yana, para

¹⁴³⁶ UŞS. 218/106-814.

¹⁴³⁷ UŞS. 206/20-41.

¹⁴³⁸ Hem klasik fıkıh eserlerinde hem de Osmanlı uleması arasında para vakıflarının cevâziyeti sıkça tartışılma konusu olmuştur. Bu vakıfların işleyişi, gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ve dinî meşruluğu için bkz. İsmail Kurt, **Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat**, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996; Tahsin Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği**, Ankara 2003; Jon E. Mandaville, “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması”, Çev. Fethi Gedikli, **Türkiye**

vakıflarının Osmanlı'nın birçok bölgesinde var olduğu tarihî bir gerçektir.¹⁴³⁹ İncelediğimiz dönemde Urfa'da mevcut olup kadı sicillerine yansıyan üç adet para vakfi tesbit edilmiştir. Bunların ilki, 1850 yılı Urfa Kâimmakâmı Hüseyin Paşa tarafından tescil ettirilen Hüseyin Paşa Vakfı'dır. 15 Ramazan 1265 (4 Ağustos 1849) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, bir mushafı ve 1000 kuruşu dönemin Urfa Müftüsü el-Hâc Mehmed Tâhir Efendi'ye teslim ederek onu mütevellî tayin eden Hasan Paşa; bu paranın istirbâh usûlüyle işletilmesini, elde edilecek yıllık kârdan 50 kuruşunun, parayı işleten mütevellîye, 150 kuruşunun da her hafta cuma namazından önce Yusuf Paşa Câmi'inde bir cüz Kur'an okuyacak hâfiz kişiye verilmesini şart koşturmuştur.¹⁴⁴⁰

Tesbit ettiğimiz ikinci para vakfi ise, 29 Zilhicce 1291 (6 Şubat 1875) tarihli bir dava dolayısıyla kayıtlarda yer alan ve Hacı Hame adlı bir hayırsever tarafından tesis ettirildiği anlaşılan Nukûd Vakfı'dır. Bu davada, vakıf mütevellîsi Mehmed Bakır b. Hacı Hame; babasının, nemâsı Harrankapı'daki selsebîl yoluna sarf edilmek şartıyla kurduğu nukûd vakfından, birbirlerine kefil olarak 2.400 kuruş para alan Mehmed b. Osmân ile Hüseyin b. Osman'ın borçlarını ödeyemeden vefât ettiğini belirterek söz konusu borçların terekelerinden ödenmesini talep etmiş, şâhitlerin ifadeleri üzerine mahkeme, borcun ödenmesine karar vermiştir.¹⁴⁴¹ Bir diğer para vakfi ise, birazdan zikredeceğimiz Medarcı Hacı Hasan Vakfı'dır. İncelediğimiz dönemde yaygın olmamakla birlikte Urfa'da para vakıflarının mevcut olduğu, mütevellî eliyle işletilen paranın, vakfin ruhuna uygun olarak Kur'an tilâveti, çeşme ve bazı dinî mekânların bakımı için sarf edildiği anlaşılmaktadır.

Urfa'da sıkça karşımıza çıkan vakıf türlerinden biri de; “evkâf-ı zürriye” veya “evlatlık” da denilen evlâdiye vakıflarıdır. Bilindiği gibi bu vakıflar; vâkıfın, kendi

Günlüğü, 1998, S. 51, ss. 129-144; Mehmet Şimşek, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, XXVII, 207-220; Nâsi Aslan, “Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler”, **İlmi Araştırmalar**, Eylül Aralık 1998, I/2, 93-119; Fethi Gedikli, “İstanbul'da Para Vakıfları”, **HAK-İŞ Dergisi**, Ekim 1999, ss. 68-73; Kaşif Hamdi Okur, “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebusuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, IV/7-8, 33-58.

¹⁴³⁹ Sadece İstanbul Şer'îye Mahkemelerinde tescil ettirilen 3.950 adet para vakfi mevcuttur. Kurt, **Para Vakıfları**, s. 169.

¹⁴⁴⁰ UŞS. 204/115-198.

¹⁴⁴¹ UŞS. 213/278, 279-479.

zürriyetinden gelenlere miras kalacak malın bir kısmı veya tamamını onlara dağıtmadan onlar için vakıf olarak tahsîs etmesidir.¹⁴⁴² Başka bir ifadeyle geliri, vâkıf kişinin soyundan gelenler arasında paylaştırılan vakıflardır. Bu vakıflarda az miktarda da olsa çeşitli hayırların şart koşulmuş olması bir yana istendiğinde bağış yoluyla yapılabilecek bir yardımın dini bir usûl olan vakıf şeklinde tanzim edilmesi, hiç şüphesi kişi de var olan hayır yapma duygusunu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı topraklarında sıkça karşılaştığımız bu vakıf şeklinin belki de en yaygın olduğu yerlerden biri Urfa'dır. Zira kadı sicillerinde yer alan Urfa vakıflarının ekseriyetle evlâdiye vakfı olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunun temel sebebi, ailenin dağılmasını önlemek ve bir arada kalmalarını sağlamaktır. Bu vakıfların vakfiyelerine bakıldığında, umumiyetle vâkıfın vefâtına kadar mütevellî olduğu, kendisinden sonra evlâdını mütevellî tayin ettiği, vakıf gelirinin evvela tamir ve termîme sarf olduğu, kalanın ise evlâdı vakıf arasında taksim edildiği görülmektedir.

Evlâdiyete meşrû vakıflarda, vakfın idaresi anlamındaki tevliyeti ve vakıf gelirinin paylaşılması tamamıyla vakfiyede belirlenen şartlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Vakfın tesisi esnasında belirlenen bu şartlar, vakfiyedeki diğer şartlar gibi kat'i bir şekilde uygulanmıştır. Vakıflarının idaresini evlâd-ı evlâdına bırakan vâkıflar, bu noktada umumiyetle “eslâh, ekber ve erşed” şartını koşmuşlardır.¹⁴⁴³ Bazı vakfiyelerde tevliyetin sadece erkek evlâda tahsîs edildiği görülmekteyse de bu konuda erkek ve kız evlâd arasında ayırım gözetmeyen vakıflar da mevcuttur.¹⁴⁴⁴ Bazı vakıflarda ise, sadece erkek evlâdın soyunun kesilmesi durumunda kız evlâdın mütevellî olabileceği kaydedilmiştir. Meselâ Hacı Abbas Vakfı'nın 1108 (1696/1697) tarihli vakfiyesinde, tevliyet erkek evlâdın erşed eslâhına şart koşulmuş ancak devamında “*eğer evlâd-ı zükûr mütekarriz olur ise inâsdan eslâh ve erşed olanı mevkûf-u mezkûre mütevellî olâ*” denilmiştir.¹⁴⁴⁵ İncelediğimiz dönemde gerek

¹⁴⁴² Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s. 135.

¹⁴⁴³ Bu konudaki bazı vakıflar için bkz. Arfizâde Vakfı, UŞS. 217/41-86; Aynzeliha bint Hacı Ali Vakfı, 225/50-7; Ebâbil Vakfı, UŞS. 221/359-33; Hacı Abbas Vakfı, UŞS. 205/169-398; Hacı Abdülfettah Vakfı, UŞS. 221/270-3; İshâk Paşa Vakfı, UŞS. 216/209-627; İyilikzâde Vakfı, UŞS. 227/86-594; Rahimiye Medresesi Vakfı, UŞS. 225/140-1; Şahkulu Vakfı, UŞS. 216/416-1025.

¹⁴⁴⁴ Ebabil Vakfı, UŞS. 227/79-581; Şeyh Efendi Vakfı, 227/295-281; Habbâb vakfı, UŞS. 226/409-21; Hacı Abbas Vakfı, UŞS. 210/304-271; Hacı Lütfullah Vakfı, UŞS. 216/455-1095.

¹⁴⁴⁵ UŞS. 220/350-1140.

vakfiyelerdeki şartlar gerekse de erkek soyunun kesilmesi dolayısıyla birçok kadının hem hayrî hem de evlâdî vakıflarda tevliyet vazifesini üstlendikleri görülmektedir.¹⁴⁴⁶

Evlâdiye vakıflarında, vakıf geliri olan gâllenin evlâd-ı vâkıf arasında nasıl paylaştırılacağı konusu için vakfiyelerde birbirinden farklı ölçütler belirlenmiştir. Urfa’da bu konuda, vâkıfların umumiyetle, mirastaki gibi erkek evlâda, kız evlâdın iki katı hisse verilmesini benimsedikleri müşahede edilmektedir.¹⁴⁴⁷ Ancak vakıf gelirini erkek ve kız evlâda “musâvî” şekilde taksim edenler bulunduğu gibi,¹⁴⁴⁸ tüm geliri sadece erkek evlâda hasredenler de mevcuttur.¹⁴⁴⁹ Meselâ Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Ağa b. Yahya Vakfı’nın 1288 (1871/1872) tarihli vakfiyesinde bu husus, “*vakfın fazla gâllesi dahi evlâd-ı zükûrun evlâd-ı evlâd-ı zükûrunun zükûr evlâdları meyanlarında batnen ba‘de batnin ‘ale’s-seviye taksîm oluna ve evlâd-ı inâsları için asla ve kat‘a hisse verilmeye*” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴⁵⁰ Bu noktada, birinci nesildeki kız evlâda hisse verip, onların çocuklarına vermeyen vakıflar da müşahede edilmektedir. Meselâ vakıf gelirinin erkeğe, kızın iki katı şeklinde taksim edildiği Hâce Fatma Vakfı’ndaki “*evlâd-ı zükûrun inâs evlâdı vefât edinceye değin vakf-ı mezbûrdan*

¹⁴⁴⁶ Konuyla ilgili birkaç misâl vermek gerekirse; meselâ Ebâbil Vakfı’nı 1301 (1883/1884)’te Zeliha bint Mehmed, UŞS. 226/280-583; 1305 (1887/1888)’te Ümmü Gülsüm bint Bekaroğlu Abdullah, UŞS. 221/23-242; 1306 (1888/1889)’da Emîne Hatun, UŞS. 221/359-33; Hacı Abbas Vakfı’nı 1311 (1893/1894)’de Ayşe bint Hacı Mustafa, UŞS. 219/102-158; Fîrûz Paşa Vakfı’nı 1290 (1873) yılında Ayşe bint Ahmed ile Rahime bint Abdülbaki, UŞS. 213/35-1166; Rahimiye Medresesi Vakfı’nı 1297 (1897-1880)’de Zübeyde Hanım bint Hasan Ağa, UŞS. 225/41-8; Şeyh Efendi Vakfı’nı 1304 (1886/1887)’de Fatma bint Şeyh Ömer, UŞS. 227/295-281; UŞS. 227/312-301; Ümmü Gülsüm bint Abdullah Beg Vakfı’nı 1297 (1879/1880)’de Fatma Hanım bint Halil Beg, UŞS. 208/89-667; Veli Beg Vakfı’nı 1281 (1864/1865)’de Ayşe bint Abdurrahman UŞS. 206/246-775; 1285(1868/1869)’te Emîne bint Abdurrahman idare etmiştir. UŞS. 206/339-85.

¹⁴⁴⁷ Bu konudaki bazı misâller için bkz. Ahmed b. İbrâhim Vakfı, UŞS. 225/26-2; Aynzeliha bint Hacı Ali Vakfı, UŞS. 219/170-272; Hâce Fatma Vakfı, UŞS. 225/31-6; Hacı Ali b. Mehmed Vakfı, UŞS. 225/28-4; Koltukçu Hacı Mustafa b. Emin vakfı, UŞS. 220/390-1183; Şah Hüseyin Vakfı, UŞS. 227/356-366; Veli Beg Vakfı, 206/246-775; Berkûk Ali el-Vehhâb Vakfı, UŞS. 225/9-6; Câkoğlu Ahmed b. Mustafa Vakfı, UŞS. 221/217-765; Danyâl Vakfı, 227/262-245; Dîvân Efendisi Vakfı, UŞS. 227/100-23; Doğancıoğlu Vakfı, UŞS. 226/501-194; Hacı Mustafa b. İsmail Vakfı, UŞS. 225/7-4; Hacı Abbas Vakfı, UŞS. 210/304-271; İskân Kâtibi Abdullah Beg Vakfı, UŞS. 218/382-96.

¹⁴⁴⁸ Bu konudaki misâller için bkz. Ârifzâde Vakfı, UŞS. 221/247-825; Hakverdi Vakfı, UŞS. 225/1-1; Mansûr Efendi Vakfı, UŞS. 221/116-568; Ebâbil Vakfı, UŞS. 221/359-33; Habbâb Vakfı, UŞS. 226/409-21; Hacı Kara Ağa Vakfı, UŞS. 211/186-1190; Hacı Lüfullah Efendi Vakfı, UŞS. 216/455-1095; Medîne bint Ali Paşa Vakfı, UŞS. 205/171-406; UŞS. 226/384-812.

¹⁴⁴⁹ Vakıf gelirini sadece erkek evlâdın evlâdına hasreden bazı vakıflar için bkz. Şahkulu Vakfı, UŞS. 216/416-1025; Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Ağa b. Yahya Vakfı, UŞS. 217/100-196.

¹⁴⁵⁰ UŞS. 217/100-196.

hisseye müstehâk olâ ve ba'de-l vefât inâs evlâdın evlâdına hisse verilmeye" şartı bu konuda dikkat çekicidir.¹⁴⁵¹

Evlâdiye vakıflarının geliri, yılın belli zamanlarında vakfın muhasebe mahallinde evkâf müdürü marifetiyle evlâd-ı vâkıf olan ehl-i mürtezika vakfiyede belirtilen şartlara uygun olarak taksim edilmekteydi.¹⁴⁵² Meselâ 29 Şevvâl 1284 (23 Şubat 1868) tarihli bir belgeye göre, gallesi evlâdiyete meşrût Veli Beg Vakfı'nın mülklerinden olan Veli Beg Hamamı'nın çeşitli masraflardan sonra arta kalan 216 kuruşluk yıllık geliri, 14 vâkıf evlâdı arasında, vakfiyedeki şart çerçevesinde kız evlâda erkeğin yarısı olacak şekilde taksim edilmiştir.¹⁴⁵³ Vâkıf evlâdının hisse taksimi esnasında şehirde hazır bulunmadığı ve kendisine vekil olacak birisini tayin etmediği durumlarda, bu hissedarların hisseleri mahkemenin tayin ettiği kayımlara teslim edilerek muhâfaza altına alınmıştır. Meselâ 15 Rebûlahir 1285 (5 Ağustos 1868) tarihli bir kayda göre, Acem Beg Vakfı evlâdından olup 40 yıldan beri gâib olan Hüseyin b. Osman'ın vakıf hissesi için Hacı Mehmed b. Mehmed kayyım nasbedilmiştir.¹⁴⁵⁴

Osmanlı'da, geliri Mekke ve Medîne'nin imarı ile fukarasına tahsîs edilen vakıflara Haremeyn-i Şerîfeyn Vakıflar'ı denilmektedir. Önceleri Darüssaade Ağaları tarafından idare edilen bu vakıflar, 1825 yılında itibaren Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlanmıştır.¹⁴⁵⁵ Tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Urfa'da da Haremeyn vakıflarına büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Tahrîr kayıtlarına göre, Urfa'dan 1518 yılında 13.180, 1530'da 15.112, 1548'de 27.080 ve 1566 yılında 66.771 akçe Haremeyn geliri sağlandığı,¹⁴⁵⁶ 1591-1595 yıllarına ait Haremeyn Vakfı kayıt defterlerinde ise, Ruha'nın tüm Haremeyn Vakfı gelirleri içinde % 2.12'lik bir dilimi karşıladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵⁷ Urfa'da Haremeyn Vakıflarına ayrı bir önem verildiğini şehir

¹⁴⁵¹ UŞS. 225/31-6.

¹⁴⁵² UŞS. 204/136-240.

¹⁴⁵³ UŞS. 206/344-105.

¹⁴⁵⁴ UŞS. 206/421-373.

¹⁴⁵⁵ Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s. 362; Osmanlı Devleti'nde Haremeyn vakıfları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Güler, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)**, İstanbul 2002; Seyit Ali Kahraman, **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**, İstanbul 2006.

¹⁴⁵⁶ Turan, **Ruha Sancağı**, s. 248.

¹⁴⁵⁷ Alpay Bizbirlik, "Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilâyetlerindeki Haremeyn Vakıfları", **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2000, S. 20, s. 41.

vakfiyelerinde de görmek mümkündür. Zira birazdan da belirteceğimiz gibi bu vakıfların bir kısmı yıllık vakıf gallesinden bir miktarını Haremeyn Evkâfi'na bağışladıkları gibi nesillerinin tükenmesi halinde tesis ettikleri hayrî veya evlâdî vakıflarının da bu vakfa dâhil olmasını istemişlerdir. Meselâ Hacı Mustafa b. İsmail Vakfı,¹⁴⁵⁸ Kal'alı Ahmed Vakfı,¹⁴⁵⁹ Medîne bint Ali Paşa Vakfı,¹⁴⁶⁰ Mehmed b. Muriş b. İmâmzâde Vakfı,¹⁴⁶¹ Mehmed Fazlı Efendi Vakfı¹⁴⁶² ve Şahkulu Vakfı¹⁴⁶³ bunlardan sadece birkaç tanesidir.

Sicillerde, şehrin hemen hemen tüm çarşı pazarlarında ve dört bir taraftaki bağ-bahçelerde Haremeyn Evkâfi'na ait mülklere rastlamak mümkündür.¹⁴⁶⁴ Bu dönemde Urfa sur içinde 21 ev, 71 dükkân, 2 kahvehane, 1 hamam ve 1 değirmenin tamamı ile sur dışındaki 1 değirmen ve 26 adet bağ bahçenin çeşitli oranlarda hisseleri Haremeyn Vakfı'na aittir.¹⁴⁶⁵ Çeşitli yıllarda bu mülklerin ve kiralalarının tesbitine gidildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 27 Receb 1269 (6 Mayıs 1853) tarihli bir kayıta, Haremeyn eş-Şerifeyn Vakfı'nın şehirdeki mülklerinin, mülklerdeki kiracıların ve kira gelirlerinin tesbit edilmesi emredilmiştir.¹⁴⁶⁶ Bu dönemde Urfa'daki Haremeyn Vakfı gelirleri zikrettiğimiz mülklerin kirasıyla sınırlı değildir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla birçok hayrî ve evlâdî vakıf da gelirlerinin belli miktarını bu vakfa şart koşturmuştur. Meselâ her yıl Abdülbaki ve İyilikzâde Vakıfları'ndan 11'er, Deve Bektaş Vakfı'ndan 8.5, Hâce Ayşe Vakfı'ndan 50, Kürzoğlu Vakfı'ndan 30, Hacı Gâzî Tekkesi Vakfı'ndan 28, Şerbetçizâde Vakfı'ndan 42 kuruş tahsîsat alınmıştır. Mülklerdeki kiralar da dâhil olmak üzere Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'na Urfa'dan 1846 yılında 4.757 kuruş, 1857 yılında ise, 7.441 kuruş hâsılat sağlanmıştır.¹⁴⁶⁷ Gerek mülklerin kirası ve mukataası

¹⁴⁵⁸ UŞS. 225/48-4.

¹⁴⁵⁹ UŞS. 219/287-450.

¹⁴⁶⁰ UŞS. 205/171-406.

¹⁴⁶¹ UŞS. 225/50-6

¹⁴⁶² UŞS. 220/319-1101.

¹⁴⁶³ UŞS. 216/416-1025.

¹⁴⁶⁴ UŞS. 217/128-35; UŞS. 205/239-550; USS, 214/324-108; USS, 214/324-108.

¹⁴⁶⁵ Bu mülklerin yeri, işletmecileri ve ödedikleri mukata' miktarları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 157 vd.

¹⁴⁶⁶ UŞS. 205/16-22.

¹⁴⁶⁷ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bayraktar, **Urfa Sancağı**, s. 157 vd.

gerekse de vakıflardan alınan Haremeyn gelirleri, Urfa Evkâf Müdürlüğü'nde görevli memurlar tarafından toplanarak Evkâf Sandığı'nda kayıt altına alınmaktaydı.¹⁴⁶⁸

Haremeyn-i Şerîfeyn Vakfı'na ait veya bu vakfa mukataalı bulunan gayrimenkullerde 40-50 yıl gibi uzun yıllar kiracı olarak bulunan bazı kimseler, zamanla bu mülklerin sahipleri olduklarını zannıyla mülkleri vârisler arasında taksim etmeye veya başkasına satmaya çalışmışlardır. Evkâf Müdürlüğü'nün müdahalesiyle bu gibi teşebbüsler engellenemeye çalışılarak mülklerin teslim alınması sağlanmıştır.¹⁴⁶⁹ Birkaç nesli kapsayacak şekilde uzun yıllar kiracı kalanlar, babadan devraldıkları bu mülkleri zamanla kendi mülkü telakki etmiş veyahut buraları haksız şekilde gasp etme amacıyla olmuşlardır. Haremeyn Evkâfı ile alakalı şu hususu belirtmek de fayda vardır. Bu mülklerin kirası şehirdeki emsalleriyle karşılaştırıldığında oldukça cüzi bir yekûn tutmaktaydı. Şahsa ait normal bir evin kirası aylık 50-60 kuruş iken, Haremeyn Vakfı'na ait emsal durumdaki bir evin kirası yirmi seneden beri 10 kuruş olarak ödenebilmekteydi.¹⁴⁷⁰ Bu durum, zaman içerisinde vakfın gayrimenkullerinde herhangi bir kira artışı yapılmamasından kaynaklanmıştır

İncelediğimiz dönemde Urfa'daki Müslüman vakıflara ait dükkân, değirmen ve arsa gibi gayrimenkullerde çok sayıda gayrimüslim kiracı olarak bulunmaktadır.¹⁴⁷¹ Bu hususa dâir sicillerde oldukça fazla kayıt mevcut olması, söz konusu gayrimenkullerin gayrimüslimlere kiraya verilmesinde herhangi bir sakınca görülmediği ve bu konuda vakfiyelerde yasaklayıcı bir kaydın yer almadığını göstermektedir.

C- GAYRİMÜSLİM VAKIFLARI

Osmanlı'da gayrimüslimlerin İslâm hukuku ilkelerine göre vakıf kurmasına izin verilmiş, kurdukları vakıflar kadılar tarafından tescil edilerek, davaları şer'î

¹⁴⁶⁸ USS, 210/220-57; USS. 219/140-224.

¹⁴⁶⁹ USS. 226/289-602; USS. 219/140-224.

¹⁴⁷⁰ USS. 219/140-224.

¹⁴⁷¹ Bazı kayıtlar için bkz. USS. 210/185-574; USS. 227/283-271; USS. 226/191-409; USS. 206/564-672.

mahkemelerde çözüme kavuşturulmuştur.¹⁴⁷² Aslında Osmanlı, kendisinden önceki İslâm toplumlarında görülen anlayışı devam ettirerek gayrimüslimlerin devlete karşı belirlenmiş olan yükümlülüklerini yerine getirmelerinin dışında dinî hayatlarına ve gündelik faaliyetlerine karışmamıştır. Bu sebeple onların kilise, manastır ve diğer dinî müesseselerine bazı istisnalar haricinde müdahil olmayarak, onları olduğu gibi bırakmıştır. Bu anlayışın tezahürlerini vakıflar konusunda da açıkça görmek mümkündür. Zira arşiv kayıtları, zimmîlerin eski vakıflarına müdahale edilmediğini ve birazdan da misâllerini sunacağımız üzere, tebeanın faydası için tesis ettikleri yeni vakıflara da imkân tanındığını göstermektedir.

Urfa Kadı Sicilleri'nde kayıtlı bulunan çok sayıda gayrimüslim vakfiyesinden, şehirdeki zimmîlerin vakıflar kurduğu ve başta kendi dindaşları olmak üzere “kilise fukarâsı” adı altında yoksul dindaşlarının ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Gayrimüslim vakıflarına ait kayıtların tamamı Hıristiyan tebeaya, umumiyetle de Gregorian Ermenîler'e aittir. Yahudîler'e ve mâbetlerine ait herhangi bir vakıf kaydı mevcut değildir. Hıristiyan vakıfları da sadece kilise ve manastır hizmetleri ile bu mâbetlerin bünyesindeki ihtiyaç sahipleri için tesis edilmiştir. Dolayısıyla kayıtlarda gayrimüslim şahısların kiliseden bağımsız, kendi adlarına kurdukları herhangi bir hayrî vakıf veya çocuklarının istifade edebileceği bir evlâdiye vakfı tesbit edilememiştir.

Urfa'daki gayrimüslimlerin vakıf tescilleri kilisede gerçekleştirilmiştir. Tescil için mahkemeye haber verildikten sonra görevlendirilen bir kâtip kiliseye gitmiş, murahhas veya vekiliyle bağışta bulunmak isteyen kişi ve bir kısım gayrimüslim cemaatin hazır bulunduğu murahhas odasında vakıf, şer'î usûllere göre tescil edilerek sicil defterlerine kaydedilmiştir. Meselâ 8 Receb 1312 (5 Ocak 1895) tarihli bir belgeye göre, mahkeme kâtiplerinden Hocaîade Salih Efendi, Kebîr Kenîsa'ya gidip orada, Ermenî Milleti Murahhası Piskopos Hûrîn Efendi v. Muhtâr ve Taşçıyân Agop v. Hacir ve Kerfurbân Kirob ve Kileci Kiref v. Kileci Bidros ve Teymurcu Kapril v. Mulkûn'un

¹⁴⁷² Karataş, **Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı**, s. 127-128; Bu husustaki bazı kayıtlar için bkz. Olga Ziroyeviç, “Osmanlı Dönemi Hıristiyan Vakıfları”, **Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 207-215.

hazır olduğu mecliste, Bıçakçı Mahallesi'nden Kapril, Narinci Mahallesi'ndeki iki evini vakfetmiştir. Aynı meclis huzurunda kaleme alınan vakfiyede, her iki evin, mütevellî tarafından kiraya verilmesi, geliriyle evvela evlerin tamirinin yapılması, fazlasıyla şehir dışındaki Tasmaseki'den Telfutur'daki selsebillere ve oradan Kebîr Kenîsa'ya su taşıyan kanalların tamir edilmesi, tamir gerekmeyen durumlarda fazla kalan paranın istirbâh yoluyla kullanılıp gereken yıllarda yine su kanallarının tamiri için kullanılması, zamanla bu şartın ortadan kalkması halinde buradan elde edilecek gelirin Kebîr Kenîsa fukarasına verilmesi şart koşulmuştur. Vakfedilen evlerin tevliyeti için Urfa Ermenî Murahhası Hûrîn Efendi mütevellî nasb edilmiş, onun vefâtı veyahut Urfa dışına gitmesi durumunda Urfa Ermenî Murahhası olacak kişinin mütevellî olması istenmiştir.¹⁴⁷³

Urfa Kadı Sicilleri'nde çok sayıda gayrimüslim vakfiyesi mevcut olduğundan bu vakfiyelerin hususiyetlerine kısaca temas etmekte fayda görüyoruz. Müslümanlara ait vakfiyelerin giriş kısmında yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşitli dualar ve vakıf tesis etmenin ehemmiyetine dâir ayet ve hadîsler zikredilmiştir. Ancak gayrimüslim vakfiyelerinde hayır yapmanın veyahut vakıf tesis etmenin dinî ve uhrevî önemine dâir herhangi bir ifade yer almayıp bu vakfiyelere normal bir akdin inşaaı gibi başlanmıştır. Sadece bir vakfiyenin başına besmele ve kısa bir dua cümlesi yazılmıştır.¹⁴⁷⁴ Vakfiyelerde, Müslüman vakfiyeleri gibi vâkıfın adı ve vakfettiği mülkün ne olduğu belirtildikten sonra bu mülkün mütevellî eliyle işletilmesi ve geliriyle mülkün tamir edilmesi şartı konulmuştur. Bu vakıflar şahıs vakıfları olmayıp, kiliseye bağış şeklinde tesis edildiğinden, vakfedilen mal veya mülkün kilise fukarası veya başka bir hayır cihetine vakfedildiği bilhassa vurgulanmış ve kilisedeki murahhasın mütevellî kabul edildiği belirtilmiştir. Bu durum Urfa'daki gayrimüslimlerin, Müslümanlardan farklı olarak vakfettikleri mülklerin tevliyetini kendileri veya evlâdlarının uhdesine almayıp, bağlı oldukları cemaatlerin dinî liderlerine bıraktıklarını göstermektedir. Murahhasın vefâtı veyahut kilisedeki görevinden ayrılması durumunda tevliyetin devamına açıklık getirilerek, diğer tasarrufları gibi tevliyetin de yerine

¹⁴⁷³ UŞS. 219/301-476.

¹⁴⁷⁴ Bu vakfiyenin baş kısmındaki ilgili kısım şu şekildedir. “*Bismillahirrahmanirrahim el-hamdulillahi ve kefâ ve selâmun ‘alâ ‘ibâhidihî’l-lezîne estefâ emmâ ba’d...*” UŞS. 225/111-284.

gececek kişiye devredildiği açıkça kaydedilmiştir. Vakfiyeleri ışığında Urfa'daki Ermenîler'in gerçekleştirdiği vakıf faaliyetlerinin sarf cihetini birkaç başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar, kenisa fukarası, kenisa tamiri, kenisadaki öğrencilerin eğitimi, muallimlerin maaşı, kilise ihtiyaçlarının karşılanması, gayrimüslim mahalleleri ile kiliselerin suyollarının tamiridir.¹⁴⁷⁵

Urfa'da gayrimüslimler, müstakil vakıflar kurmayıp vakıflarını kiliselere bağış şeklinde gerçekleştirmişlerdir. Meselâ 26 Ramazan 1301 (20 Temmuz 1884) tarihli beş ayrı belgeye göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kîleci Karakuş, Kîleci Ebker v. Kîleci Deknek, Kapril v. Mulkûn, Çalıoğlu Boğos v. Bedros ile Bıçakçı Mahallesi'nden Agob v. Nikoğus, şehrin değişik yerlerinde bulunan toplam yedi adet dükkân ile altı adet menzillerini aynı şartlarla şehirdeki Büyük Ermenî Kilisesi'ne vakfetmişlerdir. Vakfedilen gayrimenkullerin kiraya verilmesi suretiyle elde edilecek gelirin yarısının, öncelikle gayrimenkullerin ve kilisenin tamirine harcanması şart koşulmuştur. Geri kalan yarısının ise, kilise bünyesindeki Hıristiyan Mektebi'nde eğitim gören fakir öğrencilere, muallimlerine ve kilise fukarasına harcanması istenmiştir.¹⁴⁷⁶ Aynı şekilde 4 Şevvâl 1314 (8 Mart 1897) tarihli bir belgede, Kürz Mahallesi'nden Devheriye bint Lakkaloğlu Kevork adlı zimmî, mahalledeki evini Büyük Ermenî Kilisesi'ne vakfetmiş, evin gelirinden, evin tamirat masrafları çıkarıldıktan sonra kalanın Kebîr Kenîsa'da yeniden yapılmakta olan yetimhâne mektebi, oradaki öğrencilere ve kilise fukarasına sarf edilmesini şart koşmuştur.¹⁴⁷⁷

Urfa'daki gayrimüslimlerin dinî ve ruhânî liderliği konumundaki murahhaslığın, çeşitli zamanlarda kiliseye bağış suretiyle vakıf kurmak isteyenleri organize ettiği ve bu vakıfların öncelikle gayrimüslim cemaatin acil ihtiyaç hissettiği alanlara tahsisini sağladığı görülmektedir. Meselâ 1301 (1883/1884) senesinde yapılan 6 vakfın tamamında, vakfedilen mülkten elde edilecek gelirin kilise bünyesinde eğitim

¹⁴⁷⁵ Sicillerde yer alan bazı gayrimüslim vakfiyeleri için bkz. USS. 216/ 269-742; USS. 216/270-743; USS. 216/271-744; USS. 216/271-745; USS. 221/320-5; USS. 221/436-107; USS. 226/410-24; USS. 226/410-23; USS. 226/411-24; USS. 226/411-25; USS. 226/412-26; USS. 226/412-27.

¹⁴⁷⁶ USS. 226/410-24; USS. 226/410-23; USS. 226/411-24; USS. 226/411-25; USS. 226/412-26; USS. 226/412-27.

¹⁴⁷⁷ USS. 218/361, 362-50.

gören öğrencilere ve muallimlerine şart koşulduğu belirtilmiştir.¹⁴⁷⁸ 1304 (1886/1887) senesinde 14 Ermenî'nin Kebîr Kenîsa'ya yaptığı vakıfların tamamında ise, Cavsak Karyesi'ndeki Tasmaseki'den beş kanal ile Büyük Kilise'ye su getirilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁹ Aynı şekilde 1312 (1894/1895) senesinde kiliseye yapılan tüm bağışlar, öncelikle gayrimüslim mahallelerdeki çeşmelerin, selsebîllerin ve mâbedlerin su ihtiyacı göz önüne alınarak yapılmış, vakfiyelerin tamamında önceden yapılmış su kanallarının tamiri şartı konulmuştur.¹⁴⁸⁰ Kezâ 1316 (1898/1899) senesinde yapılan vakıflarda ise, umumiyetle yeniden inşa edilen Urfa Ermenî Yetimhânesi'nin tamiri ve burada kalan yetim çocukların ihtiyaçlarının temini için kaynak oluşturulduğu görülmektedir.¹⁴⁸¹

Urfa'daki zimmî vakıflarının gerçekleştirdiği önemli hizmetlerden biri, fakir ve yoksulların doyurulmasıdır. 8 Rebiulevvel 1291 (25 Nisan 1874) tarihli bir kayıta, Ermenîler'e ait Hızır İlyas Manastırı'nda kurulan vakıf bünyesinde gayrimüslim fakir ve yaşlılara yemek verildiği, gayrimüslim misafirlerin çeşitli ihtiyaçlarının buradan karşılandığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁸² Aynı amaçla Süryanîler'in de şehirde bir fakirhâne kurduğu 9 Muharrem 1300 (20 Kasım 1882) tarihli bir ev satış akdinden anlaşılmaktadır. Bu belgede, Kamberiye Mahallesi'nden Süryanî Avânis v. Barsum'un dindaşı Abram'a sattığı evin doğusunda Süryanî Kilisesi ve yanında fakirhânesinin mevcut olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁸³

Osmanlı topraklarındaki Gayrimüslim vakıflarıyla ilgili karşılaşılan problemlerin başında kiliseler için mülklerini vakfeden zimmîlerin vefâtlarından sonra vârislerinin söz konusu vakfî kabul etmek istememeleri ve vakfa konu mülkü mirasa dâhil ettirmeye çalışmaları gelmektedir.¹⁴⁸⁴ Ancak incelediğimiz dönemde Urfa'daki

¹⁴⁷⁸ UŞS. 226/410-23; UŞS. 226/411-25; UŞS. 226/412-26.

¹⁴⁷⁹ UŞS. 225/111-284.

¹⁴⁸⁰ UŞS. 219/301-474; UŞS. 219/302-475; UŞS. 219/303-475; UŞS. 219/304-476; UŞS. 219/305-477.

¹⁴⁸¹ UŞS. 216/269-742; UŞS. 216/270-744; UŞS. 216/271-745.

¹⁴⁸² “*Urfa hâric-i sûruna vâki ‘Bağât (?) Şehri ittisâlinde Hızır İlyâs dimekle ma‘rûf Ermenî Milleti’ne mahsûs Kenîsa ve derûnunda mine’l-kadîm Ermenî Milleti ve mîlel-i sâireden maraba ve ‘aceze misâfir ittihâz olunarak it’âm-ı ta‘âmı ve mesârif-i sâiresi manâstır-ı mezkûrede icrâ etmiş olunmak Ermenî Milleti’ne mahsûs olup...*”, UŞS. 213/117-1384.

¹⁴⁸³ UŞS. 226/103-205.

¹⁴⁸⁴ Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi**, s. 275.

gayrimüslimlerle alakalı böyle bir dava ve talebe rastlayamadığımızı ifade etmekte fayda vardır.

D- VAKIFLARIN İDARESİ VE GÖREVLİLERİ

Osmanlı Devleti'nde vakıfların, Evkâf-ı Hümâyûn idaresine geçmesinden sonra şehirlerde evkâf müdürlükleri kurulmuş ve vakıflar bu müdürlüklere bağlanmıştır. Sicillerdeki fermânlarda, evkâf müdürlüğüne getirilecek kişilerde ehliyet ve emânete önem verilmesi, zimmetine mal geçirdiği sabit olan müdürlerden bunun tazmin edilmesi, vakıfların kanun ve nizâm-nâmelere uygun olarak kurulup idare edilmesi ve her yıl vakıflara ait muhasebe kayıtlarının görülerek yazılan suretlerden birinin Evkâfi Hümâyûn'a gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Aynı şekilde, çeşitli nedenlerle görevden alınan evkâf müdürlerinin, idare dönemine ait bütün makbuz, gönderi ve harcamalar ile diğer işlemlerinin gözden geçirilmesi ve zimmetine para geçirdiği veyahut bir usûlsüzlük yaptığı tesbit edilirse bunun tahsil edilmesi ve tüm evrakların müfredat defterleriyle birlikte Evkâfi Hümâyûn'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁴⁸⁵ Meselâ 7 Rebiülahir 1272 (17 Aralık 1855) tarihli bir fermânda, vakıf görevlilerinin hizmetlerini verilen beraatler mucibince ifa etmesi, her türlü hayrat kaydını tutması, vakıf işlerinin hiçbir şekilde hatır gönül ilişkisiyle yürütmemesi emredilmiştir.¹⁴⁸⁶ 14 Rebülahir 1300 (22 Şubat 1883) tarihli başka bir fermânda ise, vakıf konusundaki suistimallerin önüne geçmek için bir takım tedbîrlere alınmıştır. Bu kapsamda her yıl vakıf defterlerinin hâkim-i şer'î tarafından görülerek tasdik edilmesi, vakıfların çeşitli amaçlarla kullandıkları koçanlarının, evkâf muhasebecisi ve şehir nâibi tarafından mühürlendikten sonra kullanılması ve bu koçanlardaki mühürlerin her yıl yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür.¹⁴⁸⁷

Kadı sicillerinde Urfa Evkâf Müdürü'nün şehir vakıflarıyla ilgili davalarda, mahkeme huzurunda bazen şahsen hazır bulunarak bazen de vekili aracılığıyla temsil edilerek bu davaların takibini yaptığı görülmektedir.¹⁴⁸⁸ Nitekim 1301 (1883/1884)

¹⁴⁸⁵ UŞS. 205/12-16.

¹⁴⁸⁶ UŞS. 205/54-120.

¹⁴⁸⁷ UŞS. 226/356-750.

¹⁴⁸⁸ UŞS. 210/118-407; UŞS. 226/406-16; UŞS. 226/431-45.

tarihli bir fermânda, vakıflara ait arsa ve arazi-i mevkûfenin satılması icab eden durumlarda, satışların Evkâf-ı Humayûn tarafından belirlenen müzâyede usûlüyle yapılması esas kabul edilmiş, bu satışların evkâf muhasebecisi gözetiminde yapılıp, sonuçları hakkında mâliyeye bilgi verilmesi emredilmiştir.¹⁴⁸⁹ Aynı şekilde evkâf müdürünün, Haremeyn Evkâfi'na ait davalarda da bu vakıflara ait hakların korunması, mukataaların alınması ve mülklerin zarara uğramaması maksadıyla mahkemede bulunduğu müşahede edilmektedir.¹⁴⁹⁰ Bu açıdan evkâf müdürünün şehirdeki Haremeyn vakıflarından birinci derecede sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıfların idaresi ve günlük işleri, vakfın yöneticisi olan mütevellî tarafından gerçekleştirilmekteydi. Mütevellî, sorumlu olduğu vakfın bütün işlerinin takibini yaptığı gibi gayrimenkullerinin korunması, tamiri, işletilmesi veya kiraya verilmesinden de birinci derecede sorumluydu. Ayrıca mütevellî bu mülklerin kirasını almak, vakfın gerekli masraflarını ödemek, vakıf gelirlerinin yerinde harcanmasını ve gerektiğinde vakıf evlâdına hisselerinin dağıtılmasını da sağlamaktaydı.¹⁴⁹¹ Bu bakımdan vakıf mülklerinin gerçek değeriyle kiralanmadığını tesbit ettiğinde bu hususta dava açma hakkına da sahipti. Meselâ 29 Muharrem 1294 (13 Şubat 1877) tarihli bir belgeye göre, Emir Mencek Vakfı mütevellîsi Mehmed Salih b. Hacı Emin Efendi; Serrâc Pazarı civarında Ermenî Arûş'un da hissedarı olduğu değirmenin, 1/3'ünün vakıflarına ait arsa üzerinde bulunduğunu, 1294 (1877) yılına kadar arsa kirası olarak senevî 450 kuruş ödediğini ancak ecr-i misliyle yeni bir fiyat belirlenmesi gerektiği iddiasıyla mahkemeye müracaatta bulunmuştur. Mahkemenin yaptırdığı inceleme sonucunda, arsanın yıllık 4.500 kuruş kira kıymetine sahip olduğu dolayısıyla değirmen sahiplerinin, vakfın 1/3 hissesine karşılık senevî 1.500 kuruş kira ödemeleri gerektiğine karar verilmiştir.¹⁴⁹²

Sicillerdeki vakfiyelerde, vakfın başına geçecek mütevellînin, emânet ve ehliyet sahibi, "ekber, erşed ve eslâh" kişiler olması neredeyse tüm vakıflarda zikredilen mütevellî şartlarındadır. Ancak bazı vakıfların mütevellîde ayrıca başka

¹⁴⁸⁹ UŞS. 226/375-794.

¹⁴⁹⁰ UŞS. 206/637-814; UŞS. 217/100-197.

¹⁴⁹¹ UŞS. 210/68-288.

¹⁴⁹² UŞS. 210/62-274.

şartlar aradığı da görülmektedir. Meselâ 20 Safer 1290 (19 Nisan 1873) tarihli bir belgeye göre, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi'ne, mütevellî vasıfları için “şart-ı vâkîf” olarak belirlenen “kâni’ ve takî ve müteşerri’ ve müteverri’ ve gayri tâmi’ bir zât” şartı çerçevesinde El-Hâc Mustafa Efendi b. Hasan Efendi getirilmiştir. Belgede Mustafa Efendi'nin, ilim ve din ehli olduğu, dünya malında gözü bulunmadığı ve faziletli hasletlere sahip olması hasebiyle yukarıda belirtilen şartları taşıdığı kabul edilmiştir.¹⁴⁹³

Mütevellînin, vakfın işlerini çeşitli nedenlerle idare etmekte aciz kalması, ileri derecede yaşlanması veyahut herhangi bir hastalığa yakalanması dolayısıyla bazen yanına ikinci bir mütevellî veyahut nâzır tayin edilmekteydi. Meselâ 12 Safer 1314 (23 Temmuz 1896) tarihli bir belgeye göre, Hacı Mustafa Vakfı'nın mütevellîsi Hacı Mustafa b. Zehir Ali, vakıf işlerini idare etmekten aciz olduğunu belirtip istifa edince yerine Ömer Lütfî b. Zehir Ali mütevellî, Hacı Mehmed Sinan b. Ömer de nâzır tayin edilmiştir.¹⁴⁹⁴ Kezâ 21 Rebûlulahir 1308 (1 Şubat 1891) tarihli bir kayıttaysa, Hacı Gâzî Tekkesi postnişini ve mütevellîsi Şeyh Abdülkadir Efendi'nin 70 yaşını geçmesi ve ihtiyarlığı sebebiyle vakıf işlerini idare etmekten aciz kalması üzerine, evlâd-ı vâkıftan Şeyh Mehmed Bakır Efendi b. Abdülkadir Efendi, yanına mütevellî olarak görevlendirilmiştir.¹⁴⁹⁵

Şer‘î mahkemenin bazen, mütevellînin vakıf işlerini tek başına yürütemediğine kanaat getirerek re’sen bir nâzır tayin ettiği de görülmektedir. Meselâ 20 Rebiülevvel 1291 (7 Mayıs 1874) tarihli bir belgeye göre, Nimetullah Beg Vakfı mütevellîsi Kara Ağa b. Ramazan'ın yanına bir nâzır tayin edilmesinin vakıf için daha faydalı olacağı kaydedilerek güvenilir bir kimse olan Abdullah Beg b. Muhamed Salih tayin edilmiştir.¹⁴⁹⁶ Aynı şekilde 25 Rebiülevvel 1294 (9 Nisan 1877) tarihli bir belgede, Şah

¹⁴⁹³ UŞS. 228/426-796.

¹⁴⁹⁴ UŞS. 218/222-202.

¹⁴⁹⁵ UŞS. 221/520-274.

¹⁴⁹⁶ “Medîne-i Urfa’da vâki’ Nimetullah Beg Vakfı’nın meşrûtiyeti üzere mütevellîsi iş bu hâzırı bil-meclis Kara Ağa b. Ramazân üzerine kibel-i şer’den bir mu’temed kimesne nâzır nasb ve ta’yin olmak vakf-ı mezbûr hükûkuna her vechile enfâ’ ve evlâ olunmağın ba’isu’l-vesîka Abdullah Beg b. Mehmed Salih müstakim olmağın kibel-i şer’den mütevellî-i merkûm üzerine ber-vech-i hasbî nâzır nasb ve ta’yin olundukta...”, UŞS. 213/116-1382.

Hüseyin Vakfî'na mütevellî tayin edilen Muhyizâde Salih Efendi b. Hacı Ali'nin yanına 4 gün sonra Cündîzâde Hacı Bekir Ağa b. Hasan nâzır olarak görevlendirilmiştir.¹⁴⁹⁷

Vakıflardaki mütevellînin vefâtı veya istifasıyla vakfın tevliyeti boşaldığında evlâd-ı vâkıftan herhangi bir kimse mahkemeye müracaatla bu makama bir mütevellînin nasbını isteyebildiği gibi mahkeme herhangi bir talep ve müracaat olmadan da vakfa bir mütevellî nasb edebilmekteydi. Meselâ 13 Rebiülahir 1313 (3 Ekim 1895) tarihli bir belgede, tevliyet ve gallesi evlâdiyete meşrût Büyük Evlâd Vakfî'nin mütevellîsi İsmail Efendi'nin vefâtı üzerine mahkeme, vakıf hizmetlerinin muattal kaldığını, “*vakfa bir mütevellî nasb ve tayini elzem ve ehem*” olduğuna kanaat getirerek evlâd-ı vâkıftan Ahmed Efendi b. Hacı Veli'yi mütevellî nasb etmiştir. Mahkemenin, mütevellî seçiminde ne kadar yerinde bir tercih yaptığı, diğer vakıf evlâdının Ahmed Efendi hakkındaki şahitlikte söyledikleri, “*emânet ile ma'rûf istikâmet ile mevsûf*” ve “*umûr-i vakfi ru'yete bi-hakkin muktedir*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁹⁸

Takdir edileceği üzere vakıf mülklerinin kiraya verilmesi, kiraların toplanması, gerektiğinde mülklerin tamirat ve tadilatı, çalışanlara ve vakfiyede belirlenen yerlere ödeme yapılması ve daha birçok hususla birlikte yapılan işlemlerin büyük bir titizlikle kayıt altına alınması, hiç kuşkusuz meşakkatli işlerdir. Söz konusu işleri yapamayacağına kanaat getiren bazı vakıf idarecilerinin kendi rızâlarıyla görevden çekildiği görülmektedir. Meselâ 25 Rebiülevvel 1294 (9 Nisan 1877) tarihli bir belgeye göre, Şah Hüseyin Vakfî mütevellîsi Cündîzâde Hacı Bekir b. Halîl, vakfın “*umûrunu bi-temâmihâ edâ u ifâya iktidarı*” olmadığını belirterek kendi hüsn-i rızâsıyla görevden çekilmiştir.¹⁴⁹⁹ Bu noktada vakfiye şartlarına önem verildiği ve tevliyet şartlarına hâiz olmadığına inanan insanların da kendi istekleriyle görevden ayrıldıkları görülmektedir. Meselâ 1 Zilhicce 1308 (8 Temmuz 1891) tarihli bir kayıta, 11 gün önce Mızrakçı Pazarı'ndaki Sıddikiye Mescidi Vakfî'nin mütevellîliğine tayin edilen Mukimzâde İsmail b. Mehmed; göreve geldikten sonra vakfın evlâda meşrût olduğunu öğrendiğini

¹⁴⁹⁷ UŞS. 210/68-288.

¹⁴⁹⁸ UŞS. 218/79-783.

¹⁴⁹⁹ UŞS. 210/68-288.

oysa kendisinin evlâdı vakıftan olmadığını belirterek istifa etmiştir.¹⁵⁰⁰ Vakıf mütevellîleri istifa etmedikleri veya görevden azledilmedikleri sürece tevliyet görevini vefâtlarına kadar sürdürmüşlerdir. Bu anlamda vakıfların tevliyetinde zımnen “kayd-ı hayat” şartının bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 15 Rebiülahir 1295 (18 Nisan 1878) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Rızvâniye Vakfı mütevellîsi Hamevîzâde Mustafa Bey b. Halîl Bey, tevliyet görevini yaklaşık 45 yıl sürdürmüştür.¹⁵⁰¹

Sicillerden anladığımız kadarıyla Urfa’daki vakıflarda, mütevellî tarafından “evkâf defteri” adıyla bir defter tutulmuştur. Bu defterlerde, vakfın malî hesapları, gelir giderleri, maaş ve onarım bedelleri, borç ve alacakları ile diğer işlemler kayıt altına alınmıştır. Tutulan bu defterlerin, icab ettiğinde ibraz edilerek vakıflardaki işlerin hukuka ve vakfiyeye uygun şekilde icrâ edildiğinin belgelendiği görülmektedir. Meselâ 29 Safer 1299 (20 Ocak 1882) tarihli bir kayda göre, Kubbe Mescid Mahallesi sakinlerinden Ahmed b. Halîl, kiracısı olduğu Hâce Emîne Vakfı’na ait bir dükkândan elinde sened olduğu halde erken çıkarıldığını ve 222 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla mahkemede şikâyette bulununca, vakıf mütevellîsi Hacı Ali b. Mehmed, Ahmed’den bir miktar kiranın tahsil edilip kalanın borca mahsup kılındığını ve buna dâir kayıtların “*vakıf defterinde mukayyed ve musarrah bulunduğu*”nu ifade etmiştir. Söz konusu defteri inceleyen şer’î mahkeme, “*kuyûdât-ı vakfın mu‘teber olduğu*”nu belirtmiştir.¹⁵⁰²

E-VAKIFLARIN HİZMET SAHALARI

Çalışmamızın bir önceki bölümü olan ilmî ve dinî hayat kısmında câmi, mescit, medrese, kütüphane, tekke ve zâviyelerin vakıflar eliyle kurulduğunu, personel ücretleriyle tamir ve temizlik masraflarının, bu vakıflar tarafından karşılandığını belirtmiştik. Aynı bölümde bu müesseselerin çeşitli hizmetlerine de temas ettiğimizden burada söz konusu hizmetlerin tekrarına girmeyeceğiz. Ancak konunun daha iyi anlaşılması bakımından eksik gördüğümüz birkaç hususu ilave ederek bu hizmetlerden çeşitli misâller sunacağız.

¹⁵⁰⁰ UŞS. 222/90-136.

¹⁵⁰¹ UŞS. 210/147-481.

¹⁵⁰² UŞS. 208/353-230; ayrıca bkz. UŞS. 210/271-186; UŞS. 219/292-456;

Öncelikle tarihî süreç içerisinde muhtelif sebeplerle yıkılmaya yüz tutmuş bazı câmi ve mescitlerin incelediğimiz dönemde kurulan, yeni vakıflar sayesinde yeniden ihya edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Meselâ 10 Zilkâde 1300 (12 Eylül 1883) tarihli bir belgeye göre, daha önce İmâm Sekâkî adlı bir hayırsever tarafından yaptırılmış olan ve onun adıyla anılan İmâm Sekâkî Mescidi, zamanla harâbe hale gelmiş ve vakfi kapanmıştır. 60 seneden beri kapalı olan mescit, belgede belirtilen yılda mahalle sakinlerinden Mehmed Müderris Efendi tarafından vakfının ihya edilmesi suretiyle tekrar inşa ettirilmiştir. Mehmed Müderris Efendi vakfettiği 3 adet dükkânla vakfi ihya ettiği gibi, imâm tayinini de sağlayarak câminin ihyasını da sağlamıştır.¹⁵⁰³

Bu dönemde vakıfların câmi ve mescit hizmetleri noktasında ifa ettiği bir diğer önemli fonksiyon, geliri masraflarına yetmeyen câmi ve mescitlere yardımda bulunarak bu hizmetlerin devamlılığını sağlamak olmuştur. Nitekim 24 Muharrem 1313 (17 Temmuz 1895) tarihli bir belgeye göre, Alihân Beg Mahallesi'nden Kazâz Hacı İmâm Bekir b. Topal Osman, Harrankapı Çarşısı'nda bulunan bir adet dükkânını vakfederek, yıllık gelirinin Harrankapı civarındaki Müderris Mescidi'nin ihtiyaçları için sarf olunmasını şart koşturmuştur.¹⁵⁰⁴ Câmi ve mescitlerin bakımı için yapılan yeni vakıflarda, bu müesseselerdeki çeşitli hizmetleri yürüten görevliler de unutulmamıştır. Nitekim 5 Şaban 1283 (13 Aralık 1866) tarihli bir kayıta, Hacı Süleymân Vakfı'nın, Alihân Beg Mahallesi'nde bulunan bir vakıf menziline sağlanan gelirin yarısını Narıncı Câmisi'nin kilim ve hasırlarına, diğer yarısını da bu câmide görev yapacak imâma meşrût kıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁵

Daha önce Urfa'daki bazı tekkelerde fakirlere yemek hizmeti veren aşevlerinin kurulmuş olduğunu belirtmiştik. Tekkelerin bu faaliyetlerine tekrar değinmeyeceğiz ancak söz konusu hizmetlerden ayrı olarak, aynı dönemde bazı evlâdiye vakıflarının da yılın belli zamanlarında şehirdeki fakirlerin doyurulması, mevlit ve hatim okunması gibi hizmetleri ifa ettiğini belirtmekte fayda vardır. Sözelimi Muharrem 1293 (Şubat 1876) tarihli Hacıkara Efendizâde Vakfı'na ait vakfiyede; vakıf gâlesinin öncelikle mülklerin

¹⁵⁰³ UŞS. 226/245-513.

¹⁵⁰⁴ UŞS. 218/26-681.

¹⁵⁰⁵ UŞS. 206/157-428.

tamirlerine sarf olunması, fazlasının evlâd-ı vâkîf arasında eşit şekilde paylaşılması ve “*beher sene Receb-i Şerif duhûlünde bir kurban zebh ve kırk neferden noksan olmamak üzere fukarâya fî-sebilillah it‘âm-ı ta‘âmla mevlid-i şerîf ve Ramazan-ı Şerîf’te dahi bir hatm-i şerîf*” okunması şart koşulmuştur.¹⁵⁰⁶

Vakıfların bu dönemdeki önemli hizmet sahalarından biri de, daha önce hayırseverler tarafından inşa ettirilmiş bulunan çeşme, sebîl ve kuyuların ihtiyaçları için çeşitli yardımlarda bulunmaktır. Meselâ 20 Cemâziyelahir 1269 (31 Mart 1853) tarihli bir belgeye göre, Faytoş bint Nâsır Ağa, Beyt Pazarı’ndaki dükkânını, kira geliri Kadioğlu Câmî’nde bulunan kuyunun masraflarına sarf edilmek üzere vakfetmiştir.¹⁵⁰⁷ 13 Şevvâl 1314 (17 Mart 1897) tarihli bir belgede ise, Attâr Pazarı’nda çarşı esnâfi ile gelip geçenlerin istifade ettiği bir çeşme yaptıran Sa’ûzâde Attâr Osman, vefâtına kadar her gün çeşmeyi kendisi doldurmuştur. Vefâtından sonra kuyunun kendisine miras kaldığı oğlu Muhyiddin, mahkemeye müracaat ederek kuyuyu maaârif cihetine terk ettiğini ve bundan böyle herhangi bir mülkiyet hakkının kalmadığını belirtmiştir.¹⁵⁰⁸

Kadı sicillerinde, Urfa’da diğer Osmanlı şehirlerden farklı olarak, manevî değere hâiz bulunan ve bugün halk arasında Balıklıgöl olarak bilinen yerin korunması, temizlenmesi ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıflar kurulduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde bu yerin çeşitli hizmetleri normalde birer hayrî vakıf olan Ayn-ı Halîlu’r-Rahman ve Mevlid-i Halîl Vakıfları tarafından karşılanmaktaydı. Ancak mevcut kayıtlarda bazı hayırseverlerin de şehir insanının dünyasında kutsal bir değeri olan bu mekân için özel vakıflar kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Zilhicce 1288 (14 Şubat 1872) tarihli bir belgeye göre, 7.500 kuruş parayla nukûd vakfi tesis eden Debbâğhane Mahallesi’nden Medârcı Hacı Hasan Efendi, bu paranın istirbâhıyla elde edilecek senelik vakıf gelirinden, 30 kuruşun Haremeyn-i Şerîfeyn Evkâfi’na verilmesini, 600 kuruşunun da Urfa’daki Zeliha Gölü’nün su mecrasına ve civarının temizlik ihtiyaçlarına sarf edilmesini şart koşturmuştur.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁶ UŞS. 211/186-1190.

¹⁵⁰⁷ UŞS. 205/19-27.

¹⁵⁰⁸ UŞS. 218/363-54.

¹⁵⁰⁹ UŞS. 228/154-483.

Osmanlı döneminde Urfa'da inşa edilmiş olan medreselerin çeşitli ihtiyaçları medreseyi inşa eden vakıflar tarafından karşılanmıştır. Ancak câmi ve mescitlerin bünyesinde bulunan tüm sıbyan mektepleri için her zaman ihtiyaçlarını karşılayan düzenli bir vakfın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu noktada hayırsever insanların devreye girdiği ve vakıf desteğiyle buradaki hizmetlerin devamlılığını sağladıkları görülmektedir. Meselâ 3 Cemâziyelahir 1316 (19 Ekim 1898) tarihli bir vakfiyeden anlaşıldığına göre, Tuzeken Mahallesi'ndeki evini vakfeden Uzunoğlu Kızı demekle ma'rûf Zeyneb bint Osman, evin mütevellî tarafından kiraya verilmesini, elde edilecek gelirden 1/3'nü mütevellînin almasını, geri kalan 2/3'ünün ise Alihân Beg Câmi Şerif derûnunda bulunan sıbyan mektebinde muallim olan kimseye verilmesini şart koşmuştur.¹⁵¹⁰

Osmanlı döneminde Urfa'da tesis edilmiş olan ve sosyal hayatın birçok sahasında aynı anda hizmet veren vakıflar da mevcuttur. 1288 (1875) senesinde vefât etmiş olan Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Kâmil b. Yahya'nın hayatta iken kurduğu ve kayıtlarda kendi adıyla bilinen vakıf bunlardan biridir. 11 Ramazan 1310 (29 Mart 1893) tarihli bir dava kaydından anlaşıldığına göre, tevliyetin evlâd-ı evlâd-ı zukûrun erşedine meşrûat kılındığı vakfiyede; vakıf mülklerinden elde edilecek gelire Harrankapı haricindeki Lütfullah Câmi tahtında bulunan sersebîlin suyolu ve dolap tamirine senevî 1000 kuruş, aynı câmiye ve Hasan Paşa Câmisi'nin hasırları için senevî 100'er kuruş, Karakoyun Köprüsü'nün tamiri için senevî 1000 kuruş, Câmi Kebîr'in su haznesine senevî 100 kuruş, her sene mevlid-i şerif okutulması ve fakirlere yemek yapılıp dağıtılması için de 1000 kuruş sarf olunması şart koşulmuştur. Ayrıca suyolu, çeşme ve köprülerin tamire ihtiyaçlarının olmadığı yıllarda buralara sarf edilecek paraların istirbâh yoluyla işletilmesi ve ihtiyaç duyulan zamana kadar muhâfaza edilmesi istenmiştir.¹⁵¹¹ 1 Şaban 1299 (18 Haziran 1882) tarihli bir kayda göre, aynı vakfın mütevellîsi Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Bakır mahkemeye müracaat ederek, vâlidesi Hâce Hanım Hatun'un Siverek Çarşısı'nda inşa ettirdiği Çemçayı Köprüsü'yle babasının Urfa'da yaptırdığı Karakoyun Köprüsü'nün tamir masrafları için vakıftan

¹⁵¹⁰ UŞS. 216/346-866.

¹⁵¹¹ UŞS. 220/370-1160.

senevî 1000 kuruş şart ve tahsîs edildiğini ancak bu miktarın tamire kifayet etmediğini belirterek gerekli masraflar için harcama talebinde bulunmuş, mahkeme de kendisine izin vermiştir.¹⁵¹²

Urfa'daki evlâdiye vakıflarının gallesi her ne kadar esas itibariyle evlâda meşrût kılınmışsa da, sicillerdeki kayıtlardan bu gelirden bir kısmının çeşitli hayır hizmetlerine ayrıldığı anlaşılmaktadır. 1130 (1717/1718) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, şehrin değişik yerlerindeki 2 menzil, 1 bahçe ve 1 dükkânını vakfeden el-Hâc Ali b. Mehmed Efendi, vakıf gelirleriyle her yıl evvela Halîlu'r-Rahman, Mevlid-i Halîl, Tahtamor ve Narıncı Câmileri'ne 3'er kıyye şırlağan alındıktan sonra kalan miktarın evlatları arasında taksim edilmesini şart koşmuştur.¹⁵¹³ Aynı şekilde 17 Ramazan 1278 (18 Mart 1862) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, Bıçakçı Pazarı'ndaki bir dükkânını evlâda meşrût şekilde vakfeden Firuz Paşa b. Yüknizâde Ahmed, dükkân geliriyle her sene evvela Hasan Paşa Câmî'ine bir batman yağ alındıktan ve ruhuna 5 hatim okunduktan sonra kalanın evlâda taksimini şart koşmuştur.¹⁵¹⁴ Neredeyse tüm evlâdiye vakıflarında karşılaştığımız bu durum, evlâdının geleceği için vakıf tesis eden kimselerin, rızâ-i ilâhîyi de unutmadığı ve gerisinde küçük de olsa hayırla yâd edilmeye vesile olacak devamlı bir hasenât bıraktığı anlaşılmaktadır.

F- VAKIF MÜLKÜNÜN SATIŞ VE DEĞİŞİMİ

Vakfin ifa etmiş olduğu hizmetin devamlılığı açısından vakıf mülkünün aslî şekliyle korunması esastır. Ancak mülkün kullanılamaz hale gelmesi, vakfiyenin mülkü yeniden inşaya müsaade etmemesi gibi durumlarda vakfin menfaati için mülkün satışına izin verilmiştir.¹⁵¹⁵ Hiç şüphesiz böyle bir tasarrufta herhangi bir zararın oluşup oluşmadığını tesbit etmek için vakıf mütevellîsinin şer'î mahkemeden izin alması icab

¹⁵¹² UŞS. 225/48-4.

¹⁵¹³ UŞS. 225/28-4.

¹⁵¹⁴ UŞS. 205/288-625.

¹⁵¹⁵ Fıkıh kitaplarında ibdâl ve istibdâl adıyla düzenlenen bu hususta izin umumiyetle şu şartlarda verilmiştir; vakıf malının gelir getirmemesi veya getirdiği gelirin giderini karşılayamaması, vakfin mülkü tamire imkânı bulunmaması, satım akdinde gabn-ı fahiş olmaması, satışın mütevellînin usul fûrû ve alacaklarına yapılmaması, kadıdan izin alınması, bedel olarak alıncak mülkün vakıf mülkünden yer ve mevki itibariyle daha aşağı olmaması. Bu konudaki mezhep görüşleri ve Osmanlı tatbikatı için bkz. Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s. 372-384.

etmektedir. Nitekim Urfa Şer'îye Sicilleri'nde, Debbâğhane Câmî Vakfî'na ait harâbe bir menzilin mahkeme izniyle satıldığı görülmektedir. Şaban 1266 (Haziran 1850) tarihli bu kayıta, vakıf mütevellîsi Molla Hasan, vakfa ait harâbe menzile kiracı çıkmadığı ve vakfiyenin menzili tamire müsaadesi bulunmadığı gerekçesiyle mahkeme huzurunda satış için izin talebinde bulunmuştur. Şer'î mahkeme vakfa ait mülkün zâyî olma ihtimali bulunduğunu ve paraya çevrilmesinin vakıf için daha faydalı olduğunu belirterek harâbe menzilin 1000 kuruşa satılmasına müsaade etmiştir.¹⁵¹⁶

Vakıf mülkleri konusunda karşılaştığımız bir diğer tarasarruf, bu mülklerin herhangi bir şahsa veya vakfa ait başka bir mülkle değiştirilmesidir. Osmanlı'da böyle bir tarasarruf, değişimle vakfın açık bir zarara uğramadığının tesbiti açısından vilayetlerdeki evkâf müdürünün iznine bağlanmıştır. 6 Zilhicce 1312 (31 Mayıs 1895) tarihli bir belgeye göre, İbrâhimiye Medresesi mütevellîsi Arabîzâde Ömer Nâfi Efendi b. Mehmed Necib Efendi, Teymurcu Pazarı'ndaki vakıf dükkânını, Şeyhzâde Hüseyin Feridüddin Paşa b. Hafız Mehmed Efendi'nin, Harran Şakkası'ndaki bahçesiyle değiştirmek için mahkemeden izin talebinde bulunmuş, mahkeme de yapılacak bu değişimde vakfın zarara uğrayıp uğramadığının belirlenmesi ve fiyat tesbiti için 9 kişilik uzman bir heyet tayin etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde vakıf dükkânın mülken 6.928 kuruş, yıllık kira olarak 300 kuruş; bahçenin ise mülken 12.346 kuruş, yıllık kira olarak da 600 kuruş kıymette olduğu belirlenmiştir. Urfa Evkâf Müdür Vekili Müftü Ali Efendi'nin de hazır bulunduğu mecliste, İbrâhimiye Vakfî'nin bu değişimde zarara uğratılmadığı aksine yapılan değişimin vakıf menfaatine olduğu sonucuna varılarak bu tasarrufa izin verilmiştir.¹⁵¹⁷ Aynı şekilde 1 Şaban 1313 (17 Ocak 1896) tarihli bir başka belgede, Ömer Nâfi Efendi'nin, İbrâhimiye Vakfî'na ait Birecik'teki bir vakıf tarlasını, her biri özel mülkiyet olan Karaköprü'deki bir tuz değirmeninin ¼ hissesi ve Köroğlu Çarşısı'ndaki bir dükkânın yarı hissesi karşılığında değiştirdiği görülmektedir.¹⁵¹⁸

Bu konudaki kayıtlardan, vakıflardaki mülk değişiminin sadece İbrâhimiye Vakfî ile sınırlı olmadığı ve başka vakıfların da kaynak yetersizliğinden dolayı mülk

¹⁵¹⁶ UŞS. 204/123-210.

¹⁵¹⁷ UŞS. 218/5-641.

¹⁵¹⁸ UŞS. 218/109-831.

değişimi için mahkemeye başvurduğu görülmektedir. 19 Cemâziyelevvel 1288 (6 Ağustos 1871) tarihli bir belgeye göre, Behrâmiye Vakfı'nın Tahtamor Mahallesi'nde bulunan vakıf menzili, uzun zamandan beri harâbe olduğu ve vakfın tamir için yeterli kaynağı bulunmadığı gerekçesiyle mütevellîyeleri Ayşe bint Ahmed ve Rahime bint Abdülbaki'nin talepleri ve mahkemenin izniyle, Mehmed Halid ve Mehmed Salih adlı kardeşlerin Halîlu'r-Rahman Mahallesi'nde bulunan evleri ile değiştirilmiştir.¹⁵¹⁹

G- VAKIFLARDA ÇEŞİTLİ SÜİSTİMALER

Çeşitli zamanlarda gönderilen ve kadı sicillerinde kayıtlı bulunan fermânlarda, vakıfların nasıl idare edileceğine ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu fermânlarda, vakıfların verilen beraâtlar ve vakfiyelerde belirtilen şartlar çerçevesinde idare edilmesi, vakıf görevlilerinin hizmetlerini hakkıyla ifa edip etmediklerinin vilâyet evkâf müdürleri tarafından kontrol edilmesi, vakıf çalışanlarının görevlerinde herhangi bir sûistimâle yeltenmemeleri, hayrât ve vakıf mallarına ait kayıtların düzgün tutulması, vakıf işlerinin gizli kapaklı yapılmaması ve görevlilerin hatır gönül ilişkisiyle vakfı yürütmemeleri emredilmiştir.¹⁵²⁰ Ancak bu fermân ve emirlere rağmen, her müessesede olabileceği gibi ulvî duygular ve hayır niyetlerle teşkil ettirilen vakıf kurumunda da bir takım hata ve sûistimâllerin yaşanması söz konusudur.

İncelediğimiz dönem içinde Urfa'daki vakıfların denetiminden sorumlu bulunan Urfa Evkâf Müdürlüğü'nde çeşitli azil ve görevden uzaklaştırmalar yaşanmıştır. Meselâ 6 Muharrem 1269 (20 Ekim 1852) tarihli bir kayıta, şehrin Evkâf Müdürü Muhtâr Bey'in "*hasbe'l-îcâb tebdiline lüzûm*" görülmüş ve yerine Halep Esbâk Evkâf Müdürü Mehmed Arif Efendi bu göreve getirilmiştir. Aynı kayıta ayrıca Mehmed Efendi'nin bu göreve ehil olup görevini hakkıyla yerine getireceği, "*hazineden zimmetine akçe geçirmeyeceğine ve şâyet zimmeti zuhûr ider ise tazmînine her vechile*" muktedir bulunduğu belirtilmiştir.¹⁵²¹ Mehmed Arif Efendi'nin 1854 yılındaki vefâtı üzerine yerine Antakya Esbâk Evkâf Müdürü Fikri Efendi tayin edilmiştir. 7 Rebiülahir 1272 (17 Aralık 1855) tarihli bir berâtte Fikri Efendi'nin "*hasbe'l-îcâb 'azliyle yerine*

¹⁵¹⁹ USS. 228/69-180.

¹⁵²⁰ USS. 205/54-120.

¹⁵²¹ USS. 205/12-16.

bâ-irâde-i seniyye Hâfiz Şerîf Efendi'nin müdür nasb” olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵²² Hiç şüphesiz müdürlerin bu şekilde görevden alınması, vakıfların idaresinde yetersiz kaldıklarını ve çeşitli sûistimâllerin yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir.

Sicillerdeki kayıtlarda, bazı vakıf görevlilerinin vakıf gelirini zimmetine geçirdiği için görevden alındığı görülmektedir. Meselâ 6 Cemâziyelevvel 1286 (14 Ağustos 1869) tarihli bir belgede, Mevlid-i Halîl (a.s) Zâviyesi mütevellîleri Mehmed ve Ömer Efendi'ler, vakfa ait malı zimmetine geçirmek, vakıf işlerinde kusurlu davranmak ve vakıf mülkünü telef ederek vakfı zarara uğratmak iddiasıyla şikâyet edilmişlerdir. Yapılan tahkikat neticesinde iddianın doğruluğu sabit olduğundan bu kişiler görevden alınarak, yerlerine Bozan Efendi b. Hasan Efendi getirilmiştir.¹⁵²³ Aynı şekilde 24 Rebûlahir 1273 (22 Aralık 1856) tarihli bir belgeye göre, İmâm Sekâkî Vakfı mütevellîsi Hacı Abuzer b. Âdem Halîfe, vakfın Koltukçu Pazarı'nda bulunan dükkânın gelirini evlâd-ı vakfa taksim etmeyip zimmetine geçirdiği iddiası üzerine livâ meclisi tarafından yapılan tahkikat neticesinde görevden azledilmiş yerine evlâd-ı vakıftan Yahya b. Seyyid Mehmed mütevellî nasbedilmiştir.¹⁵²⁴ 16 Safer 1272 (28 Ekim 1855) tarihli bir kayıтта, Hacı Abbas Vakfı mütevellîsi Ahmed b. Hacı Mustafa'nın “*hilekâr olduğu ve evkâf-ı mezkûreye ihânet ve hiyâneti huzûr-i şer'-i şerîf-i enverde ve Urfa Meclisi'nde tebeyyün ve tahakkûk ettiğinden*” denilerek görevinden azledilmiş, yerine Yusuf Paşa Mahallesi'nden Mahmud Efendi b. Maheş tevliyet görevine getirilmiştir.¹⁵²⁵ Belgeden anlaşıldığı üzere, Urfa şer'î mahkemesinin veya il meclisinin herhangi bir şikâyet olmadan re'sen harekete geçerek vakıflarla ilgili araştırma ve tahkikat yaptırıldığı ve görevlerini sûistimâl ettikleri tesbit edilen yetkilileri görevden uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz dönemde evlâdiye vakıflarında çeşitli sûistimâller meydana gelmiştir. Bu konuda vakıf gelirinin hissedarları olan ehl-i mürtezikanın mahkemeye yansıyan önemli şikâyetleri; tevliyete gelmede vakfiye şartlarına riâyet edilmediği, vakıf evlâdı olduğu halde kendisine hisse verilmediği ve vakıf gelirinin uygun şekilde

¹⁵²² UŞS. 205/55-121.

¹⁵²³ UŞS. 206/15-27.

¹⁵²⁴ UŞS. 205/141-317.

¹⁵²⁵ UŞS. 205/39-82.

taksim edilmediğine dâirdir. Meselâ 30 Rebiulevvel 1290 (28 Mayıs 1873) tarihli bir belgeye göre, Küçük Avân Vakfı mütevellîsi Hasan Efendi, 2 seneden beri vakıf gelirlerini ehl-i mürtezikaaya dağıtmayıp zimmetine geçirdiği için vâkıf evlâdı tarafından şikâyet edilip görevinden azledilmiş, yerine evlâd-ı vakıftan Baba Bozo b. İsmail mütevellî nasbedilmiştir.¹⁵²⁶

Sicil kayıtlarında, bazı vakıf görevlilerinin idare ettikleri vakıflarda görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirmedikleri için görevden alındığı müşahede olunmaktadır. Meselâ 19 Receb 1292 (21 Ağustos 1875) tarihli bir belgeye göre, Hindiyân Dergâhı'nın mütevellîsi Şeyh Veliyuddin b. Faslı, vakıf "*hizmetlerini terk ve tekâsül eylediği*" gerekçesiyle görevinden azledilmiş yerine Kerküklü Şeyh Rızâ Efendi b. Abdurrahman'a bu görev tevcih edilmiştir.¹⁵²⁷ Vakıf görevlilerinin vakıftaki görevinden azledilmesinin bir diğer sebebi de vakıf malını gerektiği şekilde koruyamamasıdır. Nitekim 21 Safer 1271 (13 Kasım 1854) tarihli bir belgede, dervişân fukarasına meşrût Ağvân Vakfı'nın bir bab menzil ve bir bab dükkânının harap olmasında, zamanında tedbîr almadığı için kusurlu bulunan mütevellî el-Hâc Allahverdi b. Dâd, "*ef'âlınden dolayı 'azli lâzım gelmiş*" denilerek görevden alınmış ve yerine el-Hâc İbrâhim b. Seyyid Arşah getirilmiştir.¹⁵²⁸

¹⁵²⁶ USS. 228/431-810; Evlâdiye vakıflarında ehl-i mürtezikanın hissesini alamadığına dair çok sayıda şikâyet mevcuttur. Bu konudaki bazı talepler için bkz. USS. 205/151-342; USS. 205/225-520; USS. 219/83-126; USS. 210/72-296; USS. 221/462-162; USS. 221/522-279; USS. 226/384-812.

¹⁵²⁷ USS. 213/335-687.

¹⁵²⁸ USS. 205/55-122.

BEŞİNCİ BÖLÜM: EKONOMİK HAYAT

I- TİCARET

A- GENEL TİCARÎ DURUM

Urfa'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ticarî durumuna geçmeden önce sicillere kaydedilmiş fermânlar ışığında kısaca Osmanlı topraklarındaki ticarî tedbirlere değinmekte fayda görüyoruz. Bu dönemde Halep Vilâyetine gönderilen ve Urfa Kadı Defterleri'ne de kaydedilmiş olan fermânlar, ticarî hayatta meydana gelen aksaklıkların önüne geçmek için bir takım düzenlemeler yapıldığını göstermektedir. Meselâ 1262 (1846) tarihli bir fermânda, şehirlerde temel yiyecek maddelerini toplayıp fırsat bulduğunda yüksek fiyata satan ihtikârcıların ve tefecilik faaliyetlerinin sıkı denetim altına alınması, yapılan ticarî faaliyetlerde senelik kârın % 12'yi geçmemesine dikkat edilmesi, fakirlere ait borçların gerektiğinde 5 seneye kadar taksitlendirilmesi, ahâliyi zor durumda bırakacak şekilde malı değerinden az alma veya fazlaya satma girişimlerinin engellenmesi istenmiştir.¹⁵²⁹

Aynı dönemde Osmanlı mahkemelerini zor durumda bırakan mülkiyet ihtilâfları konusunda düzenlemelere gidilmiş ve 1272 (1855/1856) tarihli bir fermânla, Müslüman ve reâyâ gayrimenkul satışlarının mahkeme huzurunda yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kayıta, herhangi bir mahal veya çarşıda ev, dükkân, han, hamam, değirmen, bağ ve bahçe satın alan ve satan kimselere bu satış sonucunda mahkeme tarafından mutlaka hüccet verilmesi gerektiği ifade edilmiş; mahalle imâmı, yazıcı, arzuhaleci ve diğer kişilerin hüccet vermesi de yasaklanarak bu kimselerden hüccet verenlerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.¹⁵³⁰ Böylece gayrimenkullerin mülkiyeti hususunda ortaya çıkabilecek nizalarda, taraflara verilen hüccetlerin esas kabul edilerek davaların çözüme kavuşturulması amaçlanmıştır. Sicillerde kayıtlı 1286 (1879) tarihli bir emirnâmede ise, ticarî ve sosyal hayata dâir diğer davalarda mahkeme kayıtları için âdî kâğıtlar kullanılmaması, bu kayıtların sadece “varaka-i sahiha” üzerine yazılması ve

¹⁵²⁹ UŞS. 204/15-25.

¹⁵³⁰ UŞS. 205/101-238.

her türlü resmî evrak, harç, vergi için verilen senetlerin temyiz hukuktan alınması emredilmiştir.¹⁵³¹

Bu dönemde yabancı tüccarlar için de bazı yeni düzenlemelere gidilmiştir. 21 Cemâziyelevvel 1269 (2 Mart 1853) tarihli bir fermânda, yabancıların Osmanlı toprakları dışından getirdikleri veya satın alıp götürdükleri ticarî malları için vergi alınmaması, ancak ülke içinde alıp sattıkları mal veya hayvanlardan ticaret usûlü gereği bâc vergisi alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu iki durumun birbirinden ayrılması için de ticarî emtianın alındığı mahallerde gümrük defterlerine kaydedilmesi ve tüccarlara durumu belirten tezkirelerin verilmesi zorunluluğu getirilmiştir.¹⁵³²

Coğrafi bakımdan Mardin, Diyarbakır, Antep ve Rakka'dan gelen yolların birleştiği önemli bir geçiş güzergâhında bulunan Urfa, Osmanlı döneminde ticaret kervanlarının sıklıkla uğradığı bir merkezdir. Sicillerdeki miras davalarında bu güzergâhı kullanırken vefât eden veya şehirde karşılaştıkları ticarî sorunlar sebebiyle kendilerine vekil tayin eden çok sayıda tüccara rastlanmaktadır.¹⁵³³ Aynı kayıtlarda bilhassa Halep'ten Urfa'ya gelen Yahudî, Ermenî ve Rum tüccarların olduğu da görülmektedir.¹⁵³⁴ Urfa'nın coğrafi konumundan kaynaklanan bu durum, şehrin ticarî anlamda gelişmesine katkı sağlamakla birlikte XIX. asrın ikinci yarısında ticaretin istenilen seviyede olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira daha önce gerçekleşen coğrafi keşifler ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, doğu-batı arasında seyahat eden büyük ticaret kervanlarını, Urfa'nın da içinde bulunduğu güzergâhtan ziyâde deniz yollarına sevk etmiştir.¹⁵³⁵ Bu sebeple şehrin ticaret hacmi ciddi anlamda düşerek sadece bölgedeki tüccarlara bağlı hale gelmiştir.

Bu dönemde Urfa'nın genel ticarî durumuna bakıldığında gündelik hayatın lüks ve ihtişamdan uzak, ucuz ve sade bir tarzda olduğu anlaşılmaktadır. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasına rağmen şehirde ticaret, ancak sancağın ihtiyaçlarını

¹⁵³¹ UŞS. 210/294-248.

¹⁵³² UŞS. 205/3-3.

¹⁵³³ UŞS. 205/219-506; UŞS. 206/247-779; UŞS. 210/164-529; UŞS. 220/17-647; UŞS. 226/250-521.

¹⁵³⁴ UŞS. 216/98-405; UŞS. 216/202-614.

¹⁵³⁵ Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 200-201.

karşılacak seviyede alelade satıcılıktan ibarettir. Birkaç atölyeden müteşekkil sanayi üretimi, sadece şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak hacimde olup ihraç edilmeden tüketilmektedir. İhracat istenilen seviyenin çok altında olmasına rağmen, dokuma, giyim, ev gereçleri, tahıl, sebze ve meyve gibi temel ihtiyaçlar yerli üreticiler tarafından karşılandığından ithâlata da rağbet gösterilmemektedir. Halkın basit ihtiyaçları, ithâlatı sınırlandırmış, ortaya çıkan sâde ve kanaatkâr yaşam tarzı, ithâlat ile ihrâcat arasındaki dengenin korunmasına sebep olmuştur. Hayatın ucuz olduğu şehirde, yerli mensûcât ve mamûlât kullanan halk, az masrafla hayatını idame ettirebilmekteydi. Bu durum ucuz geçim imkânı sağladığından insanlar, sürekli ve yorucu bir şekilde çalışmamakta, az çalışmayla elde edilen kazanç da halkın bir yıllık geçim masraflarına rahatlıkla yetmekteydi.¹⁵³⁶

Kadı sicillerinde sıkça rastladığımız; tarım, hayvancılık ve diğer sahalardaki ortaklıklar, satış akitleri, alacak davaları ile yüklü miktarlardaki karşılıklı borçlanmalar, incelediğimiz dönemde farklı dinî zümrelerin birbirlerinden alışveriş yaptığını ve aralarında zengin bir ticarî hayatın var olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵³⁷ Şehirdeki Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gerçekleşen satış akitleri ve borçlanmalar dışında, çok sayıda ticarî ortaklığın akdedildiği görülmektedir.¹⁵³⁸ Meselâ 18 Safer 1285 (10 Haziran 1868) tarihli bir kayda göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Serkis v. Bedros ile Hayırsızoğlu Bekir b. Mehmed, Hacıkâmilzâde Bahçesi'ni 2 yıllığına ortaklık usûlüyle birlikte kiralamışlardır.¹⁵³⁹ Çalışmamız içerisinde yer yer temas ettiğimiz bu kayıtları, her iki kesimin sosyal hayatta birbirlerine duydukları güven ve itimadın ekonomik hayata olan yansıması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Çeşitli davalardan Müslümanların gayrimüslimlerden yağ,¹⁵⁴⁰ tuz,¹⁵⁴¹ ekmek,¹⁵⁴² tütün,¹⁵⁴³

¹⁵³⁶ Açıanal, "Urfa'da Sosyal Hayat", s. 124-125.

¹⁵³⁷ UŞS. 206/214-566, 567; UŞS. 206/177-506; UŞS. 228/160-1.

¹⁵³⁸ Meselâ 10 Cemâziyelevvel 1287 (8 Ağustos 1870) tarihli bir belgede, Korkmaz Mahallesi'nden Halil b. Kürkçü Mehmed, kardeşi Ahmed, babası Mehmed, Hacı Kâmioloğlu Mehmed Bakır ve Süryani Menufer v. Makdisî Şuyu' ortaklık kurarak 16.835 kuruşa 250 koyun satın almıştır. UŞS. 214/84-169; UŞS. 214/88-168; 1 Muharrem 1284 (5 Mayıs 1867) tarihli bir kayıta ise, şehir ahâlisinden Süryani Aruş v. Manâs, satın aldığı koyun ve develerin bakımı için Harran Nâhiyesi Şeyh Çobân Karyesi'nden Mehmed b. Hasan ile ortaklık kurup sürüyü ona teslim etmiştir. UŞS. 206/200-609.

¹⁵³⁹ UŞS. 206/395-284.

¹⁵⁴⁰ UŞS. 206/231-718.

¹⁵⁴¹ UŞS. 206/693-518.

kömür,¹⁵⁴⁴ neccâr eşyası,¹⁵⁴⁵ yapağı,¹⁵⁴⁶ küşne,¹⁵⁴⁷ iplik,¹⁵⁴⁸ ilaç¹⁵⁴⁹ canlı hayvan¹⁵⁵⁰ vb. her türlü gayrimenkulü satın aldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Gayrimüslimlerin de, Müslümanlardan buğday arpa gibi tahıl ürünleri,¹⁵⁵¹ yağ,¹⁵⁵² attâr eşyası,¹⁵⁵³ deri,¹⁵⁵⁴ çadır,¹⁵⁵⁵ bez, kumaş ve giyim eşyası,¹⁵⁵⁶ canlı hayvan¹⁵⁵⁷ ve gayrimenkul satın aldığı müşahede edilmektedir.¹⁵⁵⁸ Kayıtlarda Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerinden temel yiyecek maddeleri almış olması dikkat çekmektedir. Şunu hatırlatmakta fayda vardır ki; hiç şüphesiz bu eşyalar sadece çeşitli nedenlerle dava konusu olmuş akitlere yansıyanlardır. Dolayısıyla hiçbir şekilde mahkemeye yansımayan karşılıklı alışverişlerde daha zengin bir ticarî hayatın olduğu şüphesizdir.

B- TİCARET USÛLLERİ

Şer'îye sicillerinde, insanların gündelik ticarî hayatına ilişkin çok sayıda kayıt bulmak mümkündür. Bu kayıtların bir kısmı, alım-satım yapan insanlar arasında ortaya çıkan çeşitli nizalara dâir olsa da çoğunluğu gerçekleştirilen gayrimenkul satışlarının kayıdır. Bilindiği gibi Osmanlı'da, insanlar arasında gerçekleşen gayrimenkul alım satımlarında, şer'î mahkeme satışı sicil defterlerine kaydederek taraflara akitle ilgili birer hüccet vermekteydi. Bu ticarî faaliyetlerin sicil defterlerine kaydedilmesinin temel sebebi de, mülk ihtilâflarına meydan vermemek ve olası ihtilâflarda bu kayıtların esas alınmasını sağlamaktı. Söz konusu kayıtlar, sicillerin ait olduğu Osmanlı şehirlerindeki

¹⁵⁴² 13 Rebûlahir 1316 (31 Ağustos 1898) tarihli bir kayda göre, 52. Alay Kumandanı iken Urfa'da vefât eden Kâimmakâm Hamdi Beg b. Mustafa'nın tereke tahrîri esnasında Kadioğlu Mahallesi'nden Ermeni Etmekçi Aruş v. Nersis'e 413 kuruş ekmek borcunun olduğu anlaşılmıştır. UŞS. 216/314-821.

¹⁵⁴³ UŞS. 206/284-942; UŞS. 228/436-825.

¹⁵⁴⁴ UŞS. 206/175-491.

¹⁵⁴⁵ UŞS. 206/231-719.

¹⁵⁴⁶ UŞS. 206/337-78.

¹⁵⁴⁷ UŞS. 206/347-115.

¹⁵⁴⁸ UŞS. 206/433-408.

¹⁵⁴⁹ UŞS. 221/102-542.

¹⁵⁵⁰ UŞS. 205/165-385; UŞS. 205/84-201.

¹⁵⁵¹ UŞS. 216/224-657.

¹⁵⁵² UŞS. 206/244-765.

¹⁵⁵³ UŞS. 206/369-191.

¹⁵⁵⁴ UŞS. 206/341-92.

¹⁵⁵⁵ UŞS. 206/479-481.

¹⁵⁵⁶ UŞS. 205/248-657.

¹⁵⁵⁷ UŞS. 206/240-745; UŞS. 206/356-147.

¹⁵⁵⁸ UŞS. 228/160-1; UŞS. 228/436-826.

insanların sosyo-ekonomik durumlarını ve refah seviyelerini yansıtması kadar, ticarî hayatın varlığını ve hangi usûllerle cereyan ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir. İncelediğimiz dönemde Urfa'daki insanların ticarî hayatına yön veren faaliyetlerin ne şekilde ve hangi esaslar çerçevesinde gerçekleştiğine geçmeden önce şunu belirtelim ki, gerek Müslümanların kendi arasında gerekse de gayrimüslimlerle yaptıkları akitler, şer'î hukukun izin verdiği esaslar çerçevesinde olmuştur. Mahkemeye taşınan sadece birkaç davada faiz iddiası dile getirilmişse de ispatı gerçekleşmediğinden davalar reddedilmiştir.¹⁵⁵⁹

Bu dönemde Urfa'daki insanların ticarî hayatta yaygın bir şekilde mudârebe akdiyle ortaklıklar kurduğu görülmektedir. Bilindiği gibi bu akit; sermaye bir taraftan, emek de bir taraftan olmak üzere kâr-zararın önceden belirlenen ölçülerle paylaşılmasıdır. 3 Cemâziyelevvel 1286 (11 Ağustos 1869) tarihli bir belgeye göre, Yusuf Paşa Mahallesi'nden Komekizâde Hacı Ali Ağa ile Aruş v. Kekeç Karabet mudârebe usûlüyle, sermaye Hacı Ali Ağa'dan, emek Aruş'tan olmak üzere ortaklaşa Sipâhî Pazarı'nda bir manifatura dükkânı açmışlardır.¹⁵⁶⁰ Ticarî hayatta sıkça gördüğümüz bu ortaklıkların tarım ve hayvancılık alanında da kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁶¹ Nitekim 25 Safer 1304 (23 Kasım 1886) tarihli bir kayıta, Esbbazarı Mahallesi'nden Ermenî Vartir v. Ohanes, 3 merkebini aynı mahalleden Katırcı Makdisî Kevork v. Nalbant Makdisî Agob'a teslim etmiş, yapılan akitte, Makdisî Kevork'un hayvanları ücretle çalıştırması ve elde edilen hâsılâtın iki taraf arasında eşit şekilde paylaşılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁶²

Şehirdeki ticarî ortaklıklarda, tarafların anlaşma şartlarına bağlı kalması, kâr-zararı belirlenen ölçülerle paylaşması ve karşılıklı rızâ olmadıkça akdin süresine riâyet etmeleri esastır. Bu sebeple belli bir süre için akdedilen ortaklıkların, tarafların karşılıklı rızâsı, geçerli bir mazereti ve fesih tarihi gelmeden sona erdirilmesine izin verilmemiştir. Nitekim 13 Muharrem 1285 (6 Mayıs 1868) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Bozâbâd Nâhiyesi Sülüklü Karyesi'nden Aynalıoğlu Hamdi b. Hasan

¹⁵⁵⁹ UŞS. 219/24-7; UŞS. 228/276-336.

¹⁵⁶⁰ UŞS. 206/606-716.

¹⁵⁶¹ UŞS. 210/76-307; UŞS. 210/141-461; UŞS. 227/257-357; UŞS. 214/76-150; UŞS. 228/205-164.

¹⁵⁶² UŞS. 227/90-603.

ile 3 senelik zirâi ortaklık akdeden Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Ermenî Karabet v. Kelemkâr Agob'un birinci yıldan sonra akdin feshine dâir talebi mahkeme tarafından reddedilmiştir.¹⁵⁶³

Akdedilen ortaklıkların feshinde taraflar arasında niza bulunmasa bile fesihlerin mahkeme huzurunda kayıtlara geçirildiği görülmektedir. Meselâ 12 Safer 1284 (15 Haziran 1867) tarihli bir belgede, Kebîr Kenisâ Mahallesi'nden Karabet, Bido ve Aro'nun mal alım satımı konusunda yaptıkları ortaklıktan, tarafların eline geçen paranın miktarı ve ortaklığın sona erdirildiği kayıt altına alınmıştır.¹⁵⁶⁴ Aynı şekilde 1 Rebiülevvel 1284 (3 Temmuz 1867) tarihli bir başka belgede Harran Nâhiyesi Bozhöyük Karyesi'nden Mehmed b. Kenâş ile Neccâr Saîdoğlu Osmân b. Mehmed'in ortaklaşa satın almış oldukları keçi ve oğlak ticaretinin bittiği ve taraflar arasında alacak verecek kalmadığı belirtildikten sonra akit mahkeme huzurunda feshedilmiştir.¹⁵⁶⁵ Kayıt konusundaki titizlik daha önce de belirtildiği gibi ileriki zamanlarda oluşabilecek nizalar için alınan bir tedbîr mahiyetindedir.

Kayıtlarda, şehirdeki insanların yaygın bir şekilde birbirlerine kefil olarak karşılıklı borçlanma içerisine girdikleri görülmektedir.¹⁵⁶⁶ Mahkemeye taşınan davalarda, alacaklı kişinin, borcun vadesi geldiğinde borçludan alamadığı parasını kefilinden talep ettiğine sıkça rastlanılmaktadır.¹⁵⁶⁷ Şahıs borçlarında olduğu gibi kamu borçlarında da kefâlet ve ipotek usûlü uygulanmış ve borcun zamanında ödenmemesi halinde kefilinden alınacağı kayıt altına alınmıştır. Nitekim 5 Rebiülevvel 1270 (6 Aralık 1853) tarihli bir belgeye göre, el-Hâc Ahmed Efendi'nin mîrî araziden dolayı oluşan 15.000 kuruşluk kamu borcunu, 4 yıl içinde ve 4 taksit şeklinde ödemesine Ali Babazâde Ahmed ve Emin Efendizâde Mustafa Efendi kefil olmuştur. Bu süre zarfında

¹⁵⁶³ UŞS. 206/383-251.

¹⁵⁶⁴ UŞS. 206/226-700; ayrıca bkz. UŞS. 206/293-1000; UŞS. 206/299-1021;

¹⁵⁶⁵ UŞS. 206/229-711.

¹⁵⁶⁶ UŞS. 206/262-834.

¹⁵⁶⁷ Meselâ 15 Zilhicce 1284 (8 Nisan 1868) tarihli bir belgeye göre, Kilis Kazâsı Taşlımağara Karyesi'nden Mehmed b. Süleymân, Halife Mahallesi'nden Ahmed adlı kimseden alacağı olan 250 kuruşu alamayınca, mahkeme huzurunda kefli Süryani Bido v. İpram'dan talep etmiş, mahkeme de, Bido'nun kefâlet ikrarı üzerine borcun onun tarafından ödenmesine karar vermiştir. UŞS. 206/370-193.

Hacı Ahmed Efendi'nin borcunu ödememesi halinde Câmi Kebîr Mahallesi'ndeki konağının kefiller eliyle satılarak borcunun ödeneceği kayıt altına alınmıştır.¹⁵⁶⁸

Bir malı, parasını geri verdiğinde iade etmek üzere belli bir miktar karşılığında satmak şeklinde tanımlanan bey'i bi'l-vefa¹⁵⁶⁹ da bu dönem sosyal hayatında sıkça gördüğümüz bir diğer ticaret usûlüdür. Şehirde borçlara karşılık gayrimenkullerin ipotek gösterilerek, bey'i bil-vefa usûlüyle işletildiği ve borcun edâsına kadar alacaklı elinde kaldığı anlaşılmaktadır. Meselâ 8 Muharrem 1285 (1 Mayıs 1868) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi Ermenîleri'nden Barsum v. Serkis'in 359,5 kuruşluk borcuna karşılık mahalledeki evi, alacaklı Boğos v. Barsum'a 61 güne kadar bey'i bil-vefa usûlüyle teslim edilmiştir.¹⁵⁷⁰ Borcun ödenemediği durumlarda rehnedilen gayrimenkul satılarak borç ödenmiştir. Nitekim 3 Zilkâde 1301 (25 Ağustos 1884) tarihli bir kayıta, Ezâkil v. Cano, Halîlu'r-Rahman Mahallesi'ndeki evini, 23.000 kuruş karşılığında bey'i bi'l-vefa tarikiyle Siverekli Mahallesi'nden Hacı Şeyho Bey b. Mustafa Bey'e teslim etmiş ancak borcunu zamanında ödeyememesi üzerine eşi Ağyâ, rehin evi Hacı Şeyho'ya satarak borcu ödemiştir.¹⁵⁷¹

Şer'î hukuka göre hâkim, borçlu kimseyi malı var ise borcunu ödemesi maksadıyla birkaç ay hapsedme salâhiyetine sahiptir.¹⁵⁷² Sicillerdeki davalara göre bu dönemde, borcunu ödememekte ısrar eden bazı kimseler, borcunu ödeyene ya da borcu ödemeye bir kefil bulana kadar hapiste kalmıştır.¹⁵⁷³ Ancak hapiste bulunan kimselerden gayrimenkulu bulunanların bu mülkleri, rızâları olmasa da satılarak borçları ödenmiştir. Meselâ Şaban 1266 (1850 Haziran/Temmuz) tarihli bir belgeye göre, Urfa sakinlerinden Musullu Circis, Mehmed Zeki Efendi'ye olan 27.000 kuruş borcunu ödemediği için önce hapse atılmış; ardından borcuna karşılık gelen evi, kendisi yanaşmadığı halde mahkeme kararıyla satılarak borçların ödenmesi sağlanmıştır.¹⁵⁷⁴

¹⁵⁶⁸ UŞS. 205/20-29.

¹⁵⁶⁹ Bilmen, **Kamus**, VI, 6.

¹⁵⁷⁰ UŞS. 206/380-239.

¹⁵⁷¹ UŞS. 226/421-21.

¹⁵⁷² Bilmen, **Kamus**, VII, 302.

¹⁵⁷³ Meselâ 23 Cemâziyelahir 1284 (22 Eylül 1867) tarihli bir belgeye göre, Karabet v. Serkis 480 kuruş borcundan dolayı hapse atılmıştır. UŞS. 206/284-946.

¹⁵⁷⁴ UŞS. 204/127-214.

Gündelik ticarî hayatta karşılıklı anlayış çerçevesinde tehir edilen veya taksitlendirilen borçlar da mahkemede kayıt altına alınmıştır. Meselâ 29 Rebiülevvel 1290 (27 Mayıs 1873) tarihli bir belgeye göre, Meşârikîye Mahallesi'nden Bekir b. İbrâhim, kendisinden tahıl alan Torman v. Avânis'in 260 kuruş borcunu, vadesinde ödeme imkânı olmadığı için 61 gün sonrasına tehir etmiştir.¹⁵⁷⁵ 18 Rebiülevvel 1284 (20 Temmuz 1867) tarihli bir belgede ise, Sultân Beg Mahallesi'nden Ayşe bint Hacı Halîl, Mekiye bint Kûyûr'dan alacağı olan 300 kuruşu 6 ay sonrasına tehir etmiştir.¹⁵⁷⁶ Kadı sicillerindeki çeşitli kayıtlar, bu dönemde bazı insanların alacaklarını, 1, 3, 6 ve 12 aya kadar tehir ettiğini göstermektedir.¹⁵⁷⁷

İncelediğimiz dönemin ortalarından itibaren insanların yoğun bir şekilde, evvelden satın almış olsalar dahi, gayrimenkullerin mülkiyetlerini mahkeme huzurunda adlarına tescil ettirdikleri ve böylece kendilerinin yahut vârislerinin daha sonraki yıllarda karşılaşabilecekleri muhtemel sıkıntıları önlemeye çalıştıkları görülmektedir. Meselâ 2 Rebiülahir 1287 (2 Temmuz 1870) tarihli bir belgeye göre, Hacı Yâdigâr Mahallesi'nden Ahmed Efendi'nin kızları Adile ve Zemzem, mahkemeye yaptıkları müracaatta, bir sene önce Attâr Mustafa b. Abdullah'tan 4.100 kuruşa satın aldıkları evin tapusu için senet talep etmişlerdir.¹⁵⁷⁸ Bu dönemde ticarî ilişkileri resmî kayıtlara geçirme eğilimini, alacaklara karşılık senet ve tahvil için yapılan başvurulardaki artışta da müşahede etmek mümkündür.¹⁵⁷⁹ Alacakların temini için resmî bir dayanak elde edilmesi, bilhassa borçlunun vefâtından sonra, şâhit bulunmasa dahi alacağın tahsili için büyük önem taşımıştır. Meselâ 12 Receb 1314 (17 Aralık 1896) tarihli bir kayıta, Gerz Mahallesi'nden Ermenî Mardo v. Arûş, Germüş Karyesi'nde vefât eden Batmanoğlu Haçir v. Arab Ağa'dan alacağı 1.114 kuruşu, ancak senet ibraz ettikten sonra terekesinden alabilmiştir.¹⁵⁸⁰ Kayıtlarda, alacakların tahsil edildiği dolayısıyla borçların ödendiğine dâir bazı tescillerin de yapıldığı ve taraflara hüccet verildiği

¹⁵⁷⁵ UŞS. 228/431-809.

¹⁵⁷⁶ UŞS. 206/241-748.

¹⁵⁷⁷ UŞS. 206/237-736; UŞS. 206/248-782; UŞS. 206/290-973; UŞS. 206/351-131.

¹⁵⁷⁸ UŞS. 214/35-67.

¹⁵⁷⁹ UŞS. 206/587-655; UŞS. 214/72-141; UŞS. 221/183-690.

¹⁵⁸⁰ UŞS. 218/318-418.

görülmektedir.¹⁵⁸¹ Kanaatimizce devletin ticarî ilişkileri kayıt konusundaki ısrarlı ikazları ve artan nüfusla birlikte ortaya çıkan bir takım sosyal sorunlar, insanları resmî dayanaklara sevk etmiştir. Dolayısıyla önceleri daha ziyâde sözlü ve yüz yüze gerçekleşen ticarî ilişkiler, bu dönemden itibaren yazılı ve senetli bir hal almaya başlamıştır.

İslâm ticaret hukukunda bir malı veya hayvanı, kusurunu gizleyerek satmak, alıcıyı aldatmak olarak değerlendirildiğinden, bu tür satış akitlerinin iptali mümkün kılınmıştır. Sicillerdeki bazı kayıtlarda, taraflar arasında anlaşmazlık bulunması halinde mahkemenin görevli tayin ederek sorunları çözüme kavuşturduğu görülmektedir.¹⁵⁸² Meselâ 22 Zilhicce 1313 (4 Haziran 1896) tarihli bir belgeye göre, Ermenî Kahtalıoğlu Arûş v. Avânis, Germüş Karyesi'nden Ermenî İranus v. Kivo'dan müzâyede usûlü satın aldığı atın ayağında bir kusur olduğunu anlayınca atı iade etmek istediği için taraflar arasında anlaşmazlık yaşanmış ve olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkemenin tayin ettiği iki canbâz, atın kusurunun eski olduğunu dolayısıyla atın kusurlu şekilde satıldığını tesbit edince, atın iade edilerek ödediği 600 kuruşun Arûş'a teslim edilmesine karar verilmiştir.¹⁵⁸³

Alışveriş ve ticarete, en kısa ifadesiyle; karşı tarafı aldatmak olarak tanımlanan gahn-ı fâhiş,¹⁵⁸⁴ İslâm ticaret hukukunda akitlerin iptali için yeterli bir sebep kabul edilmiştir. İncelediğimiz dönemdeki akitlerde, taraflardan birinin fahiş bir miktarla zarara uğratıldığının tesbit edildiği durumlarda, satışların yeniden incelenerek hükme bağlandığı görülmektedir.¹⁵⁸⁵ Meselâ 29 Cemâziyelevvel 1272 (6 Şubat 1856) tarihli bir belgede, İmâm Sekâkî Mahallesi'nde vefât eden Agob v. Mulkûn'un vârislerine ait menzilin, vârislerden biri tarafından 2.500 kuruşa satılması üzerine diğer vârisler gahn-ı fâhiş iddiasıyla şikâyette bulunmuş, mahkeme tarafından yapılan incelemede evin gerçek kıymetinin 9.000 kuruş olduğu tesbit edilerek aradaki farkın

¹⁵⁸¹ 28 Cemâziyelahir 1284 (27 Ekim 1867) tarihli bir belgede; Hekimdede Mahallesi'nden Şeyho b. Mehmed, altı adet koyun parası olan 305 kuruşluk alacağını Mustafa b. Maho'dan aldığını tescil ettirmiştir. UŞS. 206/286-955.

¹⁵⁸² UŞS. 206/270-879.

¹⁵⁸³ UŞS. 218/206-164.

¹⁵⁸⁴ Bilmen, **Kamus**, VI, 11.

¹⁵⁸⁵ UŞS. 205/64-153.

vârislere ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁸⁶ Ancak aldanma konusunda özür bulunmaması halinde gerçekleştirilen akit, sahih ve geçerli kabul edilmiştir. Nitekim 8 Şaban 1282 (27 Aralık 1865) tarihli bir kayıta, Halîfe Mahallesi’nden Safiye bint Sino, Hacı Kâmil Hanı’ndaki eski dükkânını Kunderacı Hacı Nâsır b. Halîl’e 500 kuruşa sattıktan sonra, satışta gabn-ı fâhiş olduğu iddiasıyla iptalini talep etmişse de mahkeme, aldanma iddiasını özürsüz olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.¹⁵⁸⁷

Alım-satıma dâir davalarda dikkat çeken hususlardan biri de, yapılmış olan bazı akitlerin fuzûlî satış olduğu gerekçesiyle iptal edilmesidir.¹⁵⁸⁸ Meselâ 9 Rebiülahir 1282 (1 Eylül 1865) tarihli bir belgeye göre, Debbâğhane Mahallesi’nden Abdurrahman b. Serrâc Abdullah, Hacı Yâdigâr Mahallesi’nden olup Halep’te bulunan Hacı Mekkî Efendi b. Mübarek Efendi’ye ait kısrağı oğlu Mehmed Efendi’ye hibe usûlüyle satınca Hacı Mekkî Efendi satışın iptalini ve kısrağının teslimini talep etmiştir.¹⁵⁸⁹ Kezâ 13 Receb 1272 (20 Mart 1856) tarihli bir başka kayıta, Gayış b. Abdullah’a ait kısrağı, fuzûlî olarak satan vekili Hazar’ın yaptığı satış, Gayış’ın itirazı üzerine mahkeme tarafından geçersiz sayılmıştır.¹⁵⁹⁰

Tüm toplumlarda görülen “pazarlık”, incelediğimiz dönemde Urfa ticarî hayatının da önemli bir geleneğidir. Çeşitli alım satımlardan halk arasında pazarlığın yaygın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹¹ Bazen insanların daha iyi pazarlık yapacaklarına inandıkları yakınlarına bu iş için yetki verdiği de görülmektedir. Meselâ 1292 (1875) yılına ait bir belgede, Nalçıhan Karyesi’nden Bekir b. Hacı Silo, tarla satın almak için Meşârikıye Mahallesi’nden Bedir Ağa b. Abdi Ağa’ya para vererek kendisi için pazarlık yapmasını istediğini ifade etmiştir.¹⁵⁹²

¹⁵⁸⁶ UŞS. 205/170-403.

¹⁵⁸⁷ UŞS. 206/56-132.

¹⁵⁸⁸ Fuzûlî satış; asıl ya da vekil olmaksızın yani şer’i bir izne dayanmaksızın başkası hakkında tasarrufta bulunan kimsenin yaptığı akitlerdir. Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, s. 117.

¹⁵⁸⁹ UŞS. 206/2-3.

¹⁵⁹⁰ UŞS. 205/78-182.

¹⁵⁹¹ UŞS. 226/206-445; UŞS. 221/542-305.

¹⁵⁹² UŞS. 213/317-643.

C- ESNÂF VE ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Mal ve hizmet üreten herhangi bir iş kolunun, uzmanlaşmış meslekî örgütlenmesi olarak tanımlanan esnâf, tüm ekonomik sistemlerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisinin de en önemli ayaklarından biridir.¹⁵⁹³ Osmanlı şehirlerinde zamana göre değişiklikler olmakla birlikte insan hayatının icab ettirdiği çok sayıda iş kolu ve bu sahalarda üretim yapan esnâf bulunmaktaydı. İncelediğimiz dönemde Urfa ticaret hayatında birçok meslek kolunu görmek mümkündür. Sicillerde tesbit ettiğimiz esnâf zümrelerinden bazıları şunlardır: Abacı, attâr, bahçeci, bakırcı, bakkâl, balcı, bardakçı, basmacı, berber, bıçakçı, boyacı, camcı, canbâz, çerçi, çubukçu, çulcu, çulha, debbâğ, değirmenci, dellâl, demirci, deveci, eczacı, eğerci, eskici, etmekçi, hallâç, hammâl, hamamcı, helvacı, isotçu, kahkeci, kahveci, kalaycı, kasap, katırcı, kazâz, kazğancı, kebağcı, keçeci, kelleci, kemancı, kendirci, kileci, koltukçu, köşker, kunduracı, kuyucu, kuyumcu, leblebici, medarcı, merkepçi, meyhânegici, mimar, nakkâş, nalbant, neccâr, oturakçı, saatçi, sabuncu, sahâf, serrâc, sıvacı, şerbetçi, tabip, tarakçı, taşçı, tenekeci, terzi, tokacı, tüfenkçi, tütüncü, vekâletçi, yapıcı, ziraatçi. Kebapçılık ve isotçuluk gibi yerel mesleklerin de bulunduğu şehirde meyhânegicilik gayrimüslimler tarafından yapılmaktaydı.¹⁵⁹⁴

Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu Urfa'da, hayvan derileri ve yünleri ticarî hayatta önemli bir gelir kapısı durumundaydı. Deri işlemeciliği olan debbâğlık, yaygın bir şekilde icrâ edilen el sanatlarından. Debbâğhane Çarşısı'nda uzun uğraşlar sonucunda kullanışlı halen getirilen derilerden, diğer esnâf eliyle ayakkabı, hayvan koşum takımları, kemer, silah kılıfı, çanta ve daha birçok eşya imal edilmekteydi.¹⁵⁹⁵ Keçeci Pazarı ve civarındaki hanlarda keçecilik ile uğraşan çok sayıda esnâf mevcuttu. Bu esnâfın elinde oldukça zahmetli işlemlerin ardından keçe haline getirilen kuzu yünleri, gündelik hayatın birçok sahasında kullanılmaktaydı.¹⁵⁹⁶

¹⁵⁹³ Osmanlı esnâf teşkilatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Kal'a, "Esnâf", **DİA**, İstanbul 1995, XI, 423; Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2000, s. 293; Mehmet Demirtaş, **Osmanlı Esnâfında Suç ve Ceza**, Ankara 2010, s. 17.

¹⁵⁹⁴ UŞS. 216/374-923.

¹⁵⁹⁵ UŞS. 208/85-687; UŞS. 210/234-90.

¹⁵⁹⁶ UŞS. 206/621-760; UŞS. 208/85-686; Cihat Kürkçüoğlu ve Sabri Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları**, Ankara 2011, s. 80-83.

Kazancı ve Hüseyiniye Çarşılarında icrâ edilen bakırcılık sanatı, bir hayli ilerlemiş ve gümüş işlerinden fark edilemeyecek dereceye ulaşmıştı. Çeşitli şekillerdeki su tasları, şerbet bardakları, kahve cezveleri, sefertaslarının yanında evlerde kullanılan eşyanın çoğu bakırdan imal edilmekteydi.¹⁵⁹⁷ Bunların yanında birçok çarşı pazarda, dokumacılık, çulhacılık (bez dokumacılığı), kendircilik, çulçuluk, kürkçülük, kazâzlık, saraçlık, köşkerlik, tarakçılık, demircilik, tenekecilik, kuyumculuk, kokacılık, neccârlik, tespihçilik gibi el sanatları icrâ edilmekteydi. Aynı şekilde taş mimarının büyük ustalıkla icrâ edildiği şehirde çok sayıda Müslüman ve Ermenî taş ustası bulunmaktaydı. Çeşitli şekil ve hatların da yer aldığı taş işlemeciliğinin bulunduğu noktayı, bugün hala ayakta olan birçok tarihî yapıda görmek mümkündür. Şehir merkezindeki Karakoyun Deresi ve etraftaki diğer akarsuların üstünde çok sayıda su değirmeni mevcuttu. Sicillerdeki davalar dikkatlice incelendiğinde bu değirmenlerin çoğunlukla Müslümanlara ait olduğu ancak neredeyse tamamının Ermenî esnâf tarafından kirayla işletildiği görülmektedir.¹⁵⁹⁸ Çeşitli zamanlarda harap hale gelen değirmenleri işletmek şartıyla tamir eden Ermenîler'in, bu konuda mâhir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁹ Sicillerde, isimlerin yanında genellikle kişinin sanatı da zikredildiğinden, birçok gayrimüslim esnâfin baba mesleğini devam ettirdiği de gözlenmektedir.

Ticaretin sürekli canlı olduğu Urfa'da, esnâf birlikleri kendi içlerinden bir şeyh seçerek mesleki sorunlarını şeyhlerinin gözetiminde çözüme kavuşturmaktaydı. Bugünkü esnâf ve oda başkanı olarak değerlendirilebilecek bu kişilere, meslek erbâbı büyük saygı duymaktaydı. Birazdan zikredeceğimiz misâllerde görüleceği üzere, şeyhlerin esnâf üzerinde yaptırımı söz konusu olabilmekteydi. Sicillerdeki isimlerden anlaşıldığı kadarıyla, çeşitli zamanlarda değirmencibaşı, mimarbaşı gibi bazı esnâf şeyhlerinin Ermenî olduğu görülmektedir.¹⁶⁰⁰ Bu durum aynı işi yapan esnâf grubunda hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden şeyhlerin bulunduğunu veyahut çoğunluğu hangi din mensupları teşkil ediyorsa esnâf şeyhinin, o dinin mensuplarından seçildiğini göstermektedir.

¹⁵⁹⁷ UŞS. 221/73-497.

¹⁵⁹⁸ Bkz. UŞS. 205/149-339; UŞS. 205/168-394; UŞS. 205/191-470; UŞS. 216/150-508; UŞS. 216/188-590; UŞS. 216/239-680; UŞS. 226/137-284; UŞS. 226/164-343; UŞS. 228/384-690;

¹⁵⁹⁹ UŞS. 206/196-585.

¹⁶⁰⁰ UŞS. 205/11-14; UŞS. 205/84-200.

Osmanlı'da esnâfın bir takım meslekî ve ahlakî değerlere sahip olması, onun halk ve devlet nezdindeki itibarı açısından son derece önemliydi. Bu bakımdan belli bir disiplin dâhilinde hareket etmek ve ahlakî prensiplere uygun davranmak zorunda olan esnâfın, diğer meslektaşlarına karşı da çeşitli sorumlulukları bulunmaktaydı.¹⁶⁰¹ Esnâf grupları gerek meslektaşlarıyla gerekse de diğer meslek erbâbıyla yaşadıkları sorunları, şeyhlerine götürüp ondan çözüm isterlerdi. Aynı mesleği icrâ etmelerine rağmen çeşitli nedenlerle esnâf nizâmnâmesini ihlal edenler, esnâfın diğer üyeleri tarafından şikâyet edilir ve gerekli önlemlerin alınması istenirdi. Esnâf arasındaki problemlerin çoğu, bir grubun elde ettiği iş yapma imkânının başkaları tarafından haksız olarak paylaşılmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı. İş yapma hakkını elde eden esnâf ile aynı mesleği izinsiz olarak icrâ etmeye çalışanlar veya benzer işleri yapmalarına rağmen kendi iş alanını daha da genişletip diğerlerininkini daraltarak bir bakıma piyasayı kontrol altında tutmak isteyenler mevcuttu.¹⁶⁰²

Urfa Kadı Sicillerinde, birbirine yakın iş kolları olan kazancı, kalaycı ve oturakçı esnâfının çeşitli zamanlarda birbirlerinin işlerine müdahale ettikleri için vukua gelmiş davalar mevcuttur. Meselâ 25 Zilhicce 1269 (29 Eylül 1853) tarihli bir belgeye göre, Kazancı Şeyhi Aro öncülüğündeki kazancı esnâfi, oturakçı esnâfının kendilerine verip tamir ettikleri kırık bakırları, oturakçıların satmasından dolayı zarara uğradıklarını belirtip bundan böyle onların vereceği bakır eşyaları tamir etmeyeceklerine dâir aralarında karar almışlardır. Karara uymayan kazancı esnâfının, hâkime 1 batman kahve, esnâf şeyhlerine 30'ar kuruş, esnâfa da bir yemek daveti vermesi kararlaştırılmıştır. Aynı belgede, ahî babanın izni olmadan dükkân açılmaması ve esnâftan birinin kiraladığı dükkânı başka bir esnâfın kiralamaya çalışmaması istenmiş, aksi takdirde yukarıdaki müeyyidelerin onlar için de uygulanacağı vurgulanmıştır.¹⁶⁰³ Benzer sıkıntılı kalaycı esnâfi ile kazancı esnâfi arasında da yaşandığı, 7 Muharrem 1280 (24 Haziran 1863) tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır. Bu kayıtta, kazancı dükkânlarında kalaycılık yaptıkları iddia edilen kazancı esnâfiyle kalaycı esnâfi, bundan böyle dükkânlarında kendi işlerini yapacaklarını ve birbirlerinin sanatına

¹⁶⁰¹ Demirtaş, **Osmanlı Esnâfında Suç ve Ceza**, s. 112.

¹⁶⁰² Karataş, **Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı**, s. 211.

¹⁶⁰³ UŞS. 205/11-14.

karışmayacaklarını taahhüd etmişlerdir. Buna aykırı hareket eden esnâfın, mahkemeye ve ahî babaya bir batman kahve, esnâf şeyhine de 30 kuruş vereceği kayıt altına alınmıştır.¹⁶⁰⁴

Osmanlı'da gündelik ticaret hayatı, ahiliğin etkisinde gelişmiş ve bu teşkilatın ilkelerine göre işlemiştir. Ahiliğin dinî-tasavvufî prensiplerine riâyet eden Müslüman sanatkârlar, ahî babalardan ve onların yetki verdiği kişilerden aldıkları izin belgesiyle iş görmüş, sanat icrâ etmiş ve satış yapabilmiştir.¹⁶⁰⁵ Bu kurallara uymayan esnâf, ahî baba veya çarşı şeyhi tarafından cezalandırılmıştır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz belgelerde, ahî babadan izinsiz çarşıda dükkân açılmayacağı ve kendi aralarında aldıkları kararlara uymayan esnâfın, ceza olarak ahî babaya bir batman kahve alacağı belirtilmiştir. Ahîlik geleneğinin canlı bir şekilde yaşatıldığı Urfa'da esnâf, ahiliğin dinî ve ahlakî meslek ilkelerine riâyet etmiş, çarşılar her sabah ahî duası ile açılmıştır. Osmanlı'dan günümüze gelen bazı ahî gelenekleri bugün Sipâhî Pazarı'nda hala devam etmekte ve bu çarşı her sabah ahî duası ile açılmaktadır.¹⁶⁰⁶

Kadı sicillerine Urfa esnâfının yaşadığı çeşitli sıkıntılar yansımıştır. Bu kayıtlardan şehirdeki esnâfın, çeşitli zamanlarda birbirlerinin çıraklarını almaktan ve fuzûlî fiyat artışlarından muzdarip olduğu anlaşılmaktadır. 3 Safer 1265 (29 Aralık 1848) tarihli bir belgede Keçeci Şeyhi Abdurrahman b. Mahmud ve bazı keçeci ustaları, mahkeme huzurunda, keçeci esnâfı olarak kendi aralarında “*kimesne kimesnenin şâkirdini kovmadıkça almamağa dükkânlarına varup fuzûlî arttırmamağa*” hususunda anlaşıklarını belirtip buna aykırı hareket eden ustaların Urfa mahallelerine 100 tabak ve 2 batman kahve dağıtacağını belirtmişlerdir.¹⁶⁰⁷

Farklı esnâf birlikleri arasında şikâyetler bulunmakla birlikte aynı iş kolundaki Müslüman ve gayrimüslim esnâfın, ortaya çıkan sorunlara karşı birlikte hareket ettikleri görülmektedir. 17 Şaban 1272 (23 Nisan 1856) tarihli bir belgeye göre, Müslümanların

¹⁶⁰⁴ UŞS. 205/289-627.

¹⁶⁰⁵ Kazıcı, “Ahibaba”, **DİA**, İstanbul 1989, I, 527-528.

¹⁶⁰⁶ Daha geniş bilgi ve dua metni için bkz. Tenik, “Ahiliğin Tasavvufî Boyutu ve Şanlıurfa'da Ahilik İzleri”, **Marife**, 2002, II/2, 150-152; Kürçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları**, s. 17.

¹⁶⁰⁷ UŞS. 204/86-148.

da içinde bulunduğu değirmenci esnâfi, değirmenlerinin üzerinde bulunduğu suyolunun bozulması üzerine, tamir için Tataroğlu Gogo, Gogo v. Kartal, Artin v. Acuc'u görevlendirmiştir. Kanalların temizlenip tamir edilmesinden sonra ortaya çıkan 3.238 kuruş masrafın 2.038 kuruşunu, suyolu üzerindeki Müslüman ve gayrimüslim değirmenci esnâfi, 1200 kuruşunu da suyun bahçelerine aktığı Memoca Köyü ile Çaruk Köyü sakinleri ödemiştir.¹⁶⁰⁸ Aynı şekilde, 10 Receb 1298 (8 Haziran 1881) tarihli bir belgeye göre, Sâkıbiye Vakfı'nın İplik Pazarı'ndaki dükkânlarında o yıl kiracı bulunanlardan bir anlaşmazlık neticesinde önce Sâkıbiye ardından da Rızvâniye Vakfı'nın kira alması üzerine, 5'i Müslüman, 7'si gayrimüslim kiracı, birlikte mahkemeye müracaat ederek ikinci defa ödedikleri paraların iadesini sağlamışlardır.¹⁶⁰⁹

D- NARH UYGULAMALARI

Birçok hususta insan hayatına yön veren İslâm, ticaret hayatına da bir takım düzenlemeler getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de aynen benimsenen bu uygulamalardan biri narhtır. En kısa ifadesiyle “resmî tavan fiyat belirleme” olarak tanımlanabilecek narh; temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına, açık kamu yararı gereği doğrudan müdahale edilerek belirli sınırların aşılmasını engelleme amacını taşımaktadır.¹⁶¹⁰ İslâm tarihi boyunca Müslüman devletler, ümmetin maslahatı için bu konuya özel bir ihtimâm gösterecek bu hususun takibi ve gerektiğinde yeni fiyat belirlemesi için muhtesipler tayin etmişlerdir.¹⁶¹¹ Osmanlı'da bazen muhtesipler bazen de kadılar, kazâ idaresi içinde halkın vazgeçilmez ihtiyacı telakki ettikleri her türlü mala narh koyma salâhiyetine sahiptiler.¹⁶¹² Birazdan zikredeceğimiz kayıtlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan yeni yasal düzenlemelerle, bu yetkinin vilâyet veya kazâ meclisleri tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır.

¹⁶⁰⁸ UŞS. 205/84-200.

¹⁶⁰⁹ UŞS. 208/285-90.

¹⁶¹⁰ Cengiz Kallek, “Narh Konusuna Yeniden Bakış”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Nisan 2006, S. 7, s. 257.

¹⁶¹¹ Kallek, “Narh Konusuna Yeniden Bakış”, s. 268-269.

¹⁶¹² Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Davut Aydın, **İslâm İktisadında Narh ve Osmanlı Devletinde Narh Uygulaması**, İzmir 1994; Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul 1983.

İncelediğimiz dönemde çeşitli zamanlarda et, şırlağan ve değirmenlerde öğütülen buğday ve arpa fiyatlarına narh verilmiştir. İlk olarak 1265 (1849) yılında koyun eti kıyyesinin 44 paradan satılmasına narh verilmiş,¹⁶¹³ ardından 22 Safer 1271 (14 Kasım 1854) tarihli Urfa Meclis Azası kararıyla Sûk-î Sultânî’de kesilen koyun ve keçi etinin kıyyesinin 54 pareden satılması kararlaştırılmıştır.¹⁶¹⁴ Aynı belgede ayrıca şırlağan kıyyesinin fiyatı da 6 kuruş olarak tesbit edilmiştir. Bu karardan bir gün sonra yani 23 Safer 1271 (15 Kasım 1854) tarihinde yine meclis azası kararıyla değirmenlerde öğütülecek buğday ve arpaya şehirde ve taşrada olmak üzere ayrı ayrı fiyat belirlenmiştir. Buna göre, buğdayın kîlesi şehirde 3.5, taşrada 2.5 kuruşa, arpanın kîlesi ise şehirde 2.5, taşrada 2 kuruşa öğütülecektir.¹⁶¹⁵ Şehirdeki fiyatların taşradan daha yüksek şekilde belirlenmiş olması, muhtemelen kira ve işçilik ücretlerindeki mâliyetlerin daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Şehir pazarlarına yük halinde getirilen meyve ve sebze için 1274 (1857) yılında çarşı ihtisâb ağasının daha fazla vergi almak için narh verdiği iddiası üzerine esnâf şikâyetçi olmuş, mahkeme; sebze-meyve için narhın olmadığını, bu ürünlerin tazeliğine göre ucuz veya pahalı fiyata satılabileceğini belirtmiştir.¹⁶¹⁶

E- KULLANILAN PARA, ÖLÇÜ VE TARTILAR

Osmanlı ticaret hayatında altının çok büyük satın alma değeri olduğu için nâdiren tedâvül etmiş, gündelik alışverişlerde halk, akçe denilen gümüş sikkeler kullanmıştır. Tanzîmât’tan sonra sosyal ve siyasî reformları finanse etmek amacıyla Sultân Abdülmecid döneminde bastırılan ve “kâime” denilen kâğıt paraların aslında halk arasında yaygınlaşması daha ziyâde 1912 yılından itibaren olmuştur.¹⁶¹⁷ Kadı sicillerinde yer alan çeşitli ticarî akitlerde Urfa’daki halkın gündelik alışverişlerde

¹⁶¹³ UŞS. 204/99-172.

¹⁶¹⁴ UŞS. 205/28-54.

¹⁶¹⁵ UŞS. 205/28-54.

¹⁶¹⁶ UŞS. 205/183-446; Osmanlı’nın meyveler konusunda aynı zamanda değişik fiyatlar tesbit ettiği ve burada tazeliğe önem verdiği anlaşılmaktadır. Meyve narhlarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ö. Lutfi Barkan, “Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, **Tarih Vesikaları**, II/7, 19-23.

¹⁶¹⁷ Yılmaz Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1994, IX, 72. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Akyıldız, Ali, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul, 1996; Mine Erol, **Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para**, Ankara 1970, s. 1-35.

umumiyetle kuruş kullandığı ancak tüccarların yüklü miktardaki ödeme ve alacaklarını çeşitli altın paralar üzerinden gerçekleştirdiği görülmektedir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu dönemde şehirde yaygın para çeşidi olarak; Beyaz Sim Mecidiye,¹⁶¹⁸ Gâzî Altını,¹⁶¹⁹ Eski Gâzî,¹⁶²⁰ Cedid Gâzî,¹⁶²¹ Mahmudiye Altını,¹⁶²² Mecidiye Altını,¹⁶²³ Osmanî Altını,¹⁶²⁴ İstanbul Altını,¹⁶²⁵ Fransız Altını,¹⁶²⁶ Macar Altını¹⁶²⁷ ve İngiliz Altını¹⁶²⁸ kullanılmıştır. Bilhassa Halep'ten gelen tüccarların şehirde gerçekleştirdikleri ticarî faaliyetlerde Fransız Altını kullandıkları dikkat çekmektedir. Meselâ 19 Cemâziyelahir 1286 (26 Eylül 1869) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Yenice Karyesi'nden Hamo b. Helâl ile Delîl b. Mehmed, Halep tüccarlarından Hevâce Abdullah v. Nasrî Tâcir'in peynir yüklerini 4 Fransız Altını karşılığında iskeleye götürmek üzere anlaşmışlardır.¹⁶²⁹

Bazı belgelerde dava konusu olan paranın kuruş cinsinden değeri de ayrıca belirtilmiştir. Meselâ 23 Zilhicce 1303 (22 Eylül 1886) tarihli bir belgede Musevi Yusuf-u A'cemî'nin, Karakûş v. Rumoğlu'ndan alacağı 56 Osmanlı Lirasından her bir liranın 118,5 kuruş olduğu belirtilmiştir.¹⁶³⁰ Bu konudaki kayıtlar, paranın zaman içinde kuruş karşısında değerlendirildiğini de göstermektedir. Meselâ 1 Fransız Lirası'nın 1304 (1886/1887) yılında 103.5 kuruş¹⁶³¹, 1312 (1894/1895)'de 109 kuruş;¹⁶³² 1 Osmanlı Lirası'nın 1301 (1883/1884)'de 118.5 kuruş¹⁶³³ ve 1312 (1894/1895)'de 125 kuruş¹⁶³⁴ olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶¹⁸ UŞS. 218/203-157.

¹⁶¹⁹ UŞS. 221/349-18.

¹⁶²⁰ UŞS. 227/314-302.

¹⁶²¹ UŞS. 221/587-53.

¹⁶²² UŞS. 221/94-532; UŞS. 227/54-538.

¹⁶²³ UŞS. 221/384-73.

¹⁶²⁴ UŞS. 208/309-143; UŞS. 227/28-462.

¹⁶²⁵ UŞS. 205/235-544.

¹⁶²⁶ UŞS. 211/115-994; UŞS. 218/275-309; UŞS. 220/337-1123; UŞS. 221/533-282.

¹⁶²⁷ UŞS. 205/235-544.

¹⁶²⁸ UŞS. 205/243-557; UŞS. 228/28-100.

¹⁶²⁹ UŞS. 206/622-762.

¹⁶³⁰ UŞS. 227/68-559.

¹⁶³¹ UŞS. 227/128-79; UŞS. 227/153-110.

¹⁶³² UŞS. 219/160-258.

¹⁶³³ UŞS. 226/387-816.

¹⁶³⁴ UŞS. 219/199-317.

Mahallî birer kayıt olan kadı sicillerine, umumiyetle mahkemeye intikal etmiş ticarî anlaşmazlıklar sayesinde bölgede kullanılan ölçü ve tartılar da yansımıştır. Bilindiği gibi Osmanlı coğrafyasının değişik yerlerinde gündelik ticarî hayatta birbirinden farklı birçok ölçü ve tartı birimi kullanılmıştır. Yöreden yöreye değişiklik gösteren bu birimlerin, tüm ülkede genel geçer kabul edilen bir çeşidi ve miktarı bulunmamış, bu konuda yöredeki örfî miktar esas alınmıştır.¹⁶³⁵ Urfa Kadı Sicilleri'nde, ticaret hayatında meydana gelen anlaşmazlıklar ve çeşitli alacak verecek davalarında umumiyetle satın alınan ticarî eşyanın adıyla beraber miktarı da ifade edilmiştir. Bu kayıtlar, incelediğimiz dönemde Urfa'da ağırlık, uzunluk ve alan için değişik oranların kullanıldığını göstermektedir. Ağırlık için yaygın olarak kullanılan birimler batman ve kıyyedir.¹⁶³⁶ Sicillerdeki çeşitli davalardan, üzüm, tütün, toptan kendir, iğne ve kahvenin batmanla,¹⁶³⁷ et, zeytin, zeytinyağı, sabun, mum, nohut, şeker ve reçelin ise kıyye ile¹⁶³⁸ satıldığı görülmektedir. Yün ve kömür gibi değişik hacimdeki ticarî eşya kantar,¹⁶³⁹ odun daha ziyâde yük,¹⁶⁴⁰ iplik, bez ve perakende kendir ise top¹⁶⁴¹ halinde satılmaktadır. Gazyağı gibi sıvılar için sandık kullanıldığı ve 1302 (1884/1885) senesinde 1 sandık gazyağının 50 kuruş olduğu müşahede edilmektedir.¹⁶⁴² Ancak sicillerde kullanılan bu ölçülerin tam olarak hangi oranlara tekabül ettiği anlaşılammaktadır.¹⁶⁴³

Bugün olduğu gibi incelediğimiz dönemde de Urfa'da tarım, gündelik hayatın önemli bir parçasıdır. Gerek yetiştirilen tarım ürünlerinin gerekse de arazilerin satışı konusundaki kayıtlarda, ürün ve arazinin satış birimleri de bulunmaktadır. Bu konudaki

¹⁶³⁵ Ünal Taşkın, "Osmanlı Devrinde Ortadoğu'da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Elazığ 2008, V/2, 66.

¹⁶³⁶ Batman 7.697 gr ağırlığa; okka olarak da bilinen kıyye ise yaklaşık 1.282 grama tekabül etmektedir. Bölgeden bölgeye değişiklik gösteren batman ve kıyye miktarları için bkz. Taşkın, "Osmanlı Devrinde Ortadoğu'da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri", s. 67-68.

¹⁶³⁷ UŞS. 220/404-1201; UŞS. 221/353-28UŞS. 228/121-361; UŞS. 228/436-825; UŞS. 211/132-1046; UŞS. 228/9-31; UŞS. 228/471-857; UŞS. 204/86-148; UŞS. 205/11-14; UŞS. 205/289-627.

¹⁶³⁸ UŞS. 204/116-199; UŞS. 217/115-11.

¹⁶³⁹ UŞS. 204/45-73.

¹⁶⁴⁰ UŞS. 227/246-332.

¹⁶⁴¹ UŞS. 228/501-1025; UŞS. 220/336-1122.

¹⁶⁴² UŞS. 226/472-134.

¹⁶⁴³ Aynı döneme ilişkin bilgi veren Kâmil Bâlî göre, Urfa'da 1 kantar 30 ritil, 1 ritil 6 hokka, 1 hokka 400 İstanbul dirhemi olup ritıla burada hendkârî ve sultânî denmiştir. Ayrıca 1 kile 8 semen, 1 semen 10 hokkadır. Bâlî, **Nehrü'z-Zeheb fi Târih-i Haleb**, I, 90.

kayıtların tamamında bölgede yetiştirilen tahıl ürünleri ve hububat için kîle ve tımın kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁴⁴ Bu husustaki davalarda; buğday, arpa, mercimek, küşne gibi her türlü hububatın kîle veya tımınla satıldığı kaydedilmiştir.¹⁶⁴⁵ Yeri, konumu ve verimliliğine göre satılan tarım arazilerinin alanı için bazı belgelerde ölçü olarak, bugünkü dekarın halk arasındaki ifadesi olan ve yaklaşık 1000 m² 'ye tekabül eden dönüm kullanıldığı görüle de,¹⁶⁴⁶ birçok davada tarlaya ekilen tohum miktarına göre fiyat belirlendiği müşahede edilmektedir. Bu konudaki kayıtların neredeyse tamamında “tahminen filanca miktarda kîle tohum isti‘ab ider bir kıt‘a tarla” denilerek tarlanın alacağı tohum miktarı ifade edilmiştir.¹⁶⁴⁷ Dolayısıyla tarlaya ekilen tohum, aynı zamanda elde edilecek ürünün miktarı için önemli bir gösterge kabul edildiğinden, tarlanın fiyatı da elde edilen ürün miktarına göre belirlenmiş olmaktadır. Bağ-bahçe gibi arazilerin kıymeti ise, arazinin alanı ve yeriyile beraber burada bulunan ağaç ve üzüm tiyeklerinin sayısına göre hesap edilmiştir.¹⁶⁴⁸

F- TİCARET MERKEZLERİ

1- Hanlar

Anadolu Türk mimarisinde hanlar, şehirlerarası yollarda ve şehir içlerinde inşa edilmiştir. Gerek yol boyları, gerekse şehir merkezlerinde yer alan hanlar, o beldenin ticarî hareketliliğini, devrinin mimarî hususiyetlerini ve yaşanan sosyal hayatı yansıtmaları bakımından önemlidir. Bir beldede mevcut olan ticarî yapıların sayısı, o yerin nüfus oranı, iktisadî durumu ve halkın geçim seviyesini yansıtan çok önemli kaynaklardır. Kadîm bir ticaret şehri olan Urfa'da da han mimarisine önem verilmiş, şehir merkezi ve çevresinde çeşitli zamanlarda birçok han inşa edilmiştir.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁴ Tımın ve kîle için bugün hala halk arasında “ölçek” denilen bir çeşit büyük kap kullanılmaktadır. Bir ölçekte mercimek 25-26 kilo, buğday 23-24 kilo, arpa 19-20 kilo gelmektedir. Ayrıca 2 ölçek 1 tımın, 16 ölçek yani 8 tımın ise 1 kîle kabul edilmektedir. Bazı terekelerde “kîle” adıyla eşya yer almaktaysa da bunun herhangi bir ölçek olup olmadığı anlaşılamamaktadır. UŞS. 227/48-524.

¹⁶⁴⁵ UŞS. 228/371-646; UŞS. 228/501-1024; UŞS. 205/191-471.

¹⁶⁴⁶ UŞS. 226/425-29; UŞS. 227/15-417.

¹⁶⁴⁷ UŞS. 227/243-323; UŞS. 227/251-345; UŞS. 221/335-35; UŞS. 210/259-156.

¹⁶⁴⁸ UŞS. 206/2-2; UŞS. 206/116-313; UŞS. 206/136-374; UŞS. 206/175-494; UŞS. 206/214-658; UŞS. 206/245-771; UŞS. 206/267-864; UŞS. 206/280-922; UŞS. 226/437-56; UŞS. 228/126-381.

¹⁶⁴⁹ Osmanlı dönemi Urfa hanları ve mimarî özellikleri için bkz. Adil Özme, **Urfa (Merkez) Hanları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

Osmanlı dönemi Urfa hanlarıyla ilgili ilk bilgileri veren Evliya Çelebi, şehirde; Yemiş Hanı, Hacı İbrâhim Hanı, Samsadkapısı Hanı, Begkapısı Hanı, Sebîl Hanı ve Samsad Kapısı dışında taş mağaralardan hanların bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁵⁰ Halep Salnâmelerinde Urfa hanlarının sayısıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Meselâ 1867 tarihli salnâmede şehirde 7 hanın bulunduğu kaydedilmişken, bu sayı 1888’de 11, 1889’da 18, 1898’de ise 32 olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁵¹ XIX. yüzyılın sonlarında Urfa hanlarının sayısında görülen bu büyük artış, kanaatimizce yeni yapılan hanlar kadar daha önce han kabul edilmeyen bazı ticarî yapıların han olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kadı sicillerinde tesbit ettiğimiz Urfa hanları şunlardır: Gümrük Hanı,¹⁶⁵² Eski Yemiş Hanı,¹⁶⁵³ Millet Hanı,¹⁶⁵⁴ Hacı Kâmil Hanı,¹⁶⁵⁵ Şabân Hanı,¹⁶⁵⁶ Hamevîzâde

¹⁶⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 93.

¹⁶⁵¹ Özme, *Urfa Hanları*, s. 14-15.

¹⁶⁵² UŞS. 218/422-186; UŞS. 227/21-440; Urfa Kadı Sicillerinde; bugün Hâşimiye Meydanı’nda İsoçu Pazarı mevkiinde bulunan Gümrük Hanı’nın Rızvâniye Vakfı müskafâtından olduğu kaydedilmiştir. UŞS. 226/103-203; UŞS. 226/156-326; Kitâbesinde; 970 (1562) tarihinde, Kanuni Sultân Süleymân zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bu sebeple “Behram Paşa Hanı” da denmektedir. Mahmut Karakaş, *Şanhurfa Kitabeleri*, s. 313-314; Hanın dış cephesi almaşık taşlardan yapıldığı için “Alaca Han” olarak da bilinmektedir. Adil Özme, *Urfa Hanları*, s. 22.

¹⁶⁵³ Konuyla ilgili birçok kaynakta Eski Yemiş Hanı’nın Gümrük Hanı olduğu belirtilmekteyse de; sicillerde her iki ismin ayrı ayrı zikredilmiş olması; Gümrük Hanı’nın “*Rızvâniye Vakfı müskafâtından*”, Eski Yemiş Hanı’nın ise “*Haremeyn eş-Şerîfeyne mülhâk*” olduğunun kaydedilmiş olmasından hareketle her iki hanın bir olmadığı ve ayrı hanlar olduğu kanaatindeyiz. Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’de bu hanın ismini zikretmiş olması onun, XVII. yüzyıl ortalarından önce inşa edildiğini göstermektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 93; Bazı kaynaklarda 70 odası bulunduğu ve sebeple isminin “Yetmiş Hanı” olduğu iddia edilmekteyse de bu şekildeki bir isimlendirmenin okuyuştan kaynaklanan bir hata olduğu kanaatindeyiz. Çünkü hem sicillerdeki yazımda hem de *Seyahatnâme*’de bu ismin “Yemiş” olarak kaydedildiği açıkça görülmektedir. UŞS. 210/327-330.

¹⁶⁵⁴ Dergezenli Mahallesi’nde bulunan ve bugüne kadar Müslümanlara ait olduğu zannedilen Millet Hanı’nın aslında “*Ermenî Milleti’ne mahsûs*” olduğu ve bu millete ait “*Kebîr Kenîsa Fukarâsı Evkâfına merbûr*” bulunduğu 15 Cemâziyelahir 1303 (21 Mart 1886) tarihli bir vekâlet kaydından açıkça görülmektedir. UŞS. 227/14-415; Kezâ hanın; “Millet” ismini XX. yüzyıldaki Ermenî olaylarından sonra aldığı iddia edilmekteyse de aynı kayıta XIX. yüzyılda da bu isimle anıldığı ve dolayısıyla bu ismi sonradan almadığı anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarından 1920 yılına kadar Alman Yetimhânesi olarak kullanılan Millet Hanı, 1915 yılındaki Ermenî Tehciri sırasında doğudan gelen kafilelerin toplanıp Suriye’ye sevk edildiği önemli merkezlerden biri olmuştur. Bkz. Kürkçüoğlu, *Şanhurfa Çarşıları*, s. 32.

¹⁶⁵⁵ UŞS. 206/56-132; UŞS. 221/184-691; Gümrük Hanı’nın güneydoğusunda bulunan bu hanın kitâbesinde 1239 (1823) yılında Hacı Kâmil adında bir hayrsever tarafından inşa ettirildiği kaydedilmiştir. Karakaş, *Şanhurfa Kitabeleri*, s. 316.

¹⁶⁵⁶ UŞS. 205/219-506; UŞS. 210/191-588; Kürkçüoğlu Pazarı’nda bulunan hanın kitâbesi mevcut değildir. Ancak 1115 (1703) tarihli Şabâniye Medresesi Vakfiyesi’ne göre, Abdünnebi Çelebi’nin oğlu Şabân Efendi tarafından medreseye gelir getirmesi amacıyla vakfedilmiştir. Özme, *Urfa Hanları*, s. 41; Dolayısıyla Şabân Hanı’nın XVII. yüzyıl sonlarında veya XVIII. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.

Muhyeddin Beg Hanı,¹⁶⁵⁷ Koroğlu Hanı,¹⁶⁵⁸ Sarıklar Hanı,¹⁶⁵⁹ Sâkıbiye Hanı,¹⁶⁶⁰ Kula' oğlu Hanı,¹⁶⁶¹ Halil Beg Hanı,¹⁶⁶² Mencekoğlu (Mencek) Hanı,¹⁶⁶³ Çifte Han,¹⁶⁶⁴ Tütüncü Hanı,¹⁶⁶⁵ Bican Ağa Hanı,¹⁶⁶⁶ Yeni Han¹⁶⁶⁷ ve Şahin Beg Hanı'dır.¹⁶⁶⁸ Bu hanlarından Gümrük Hanı, Hacı Kâmil Hanı, Mencek Hanı ve Bican Ağa Hanı iki katlı, diğerleri ise tek katlıdır.¹⁶⁶⁹

XIX. yüzyıla kadar kentin ticarî hayatının çekirdeğini, kent merkezinde yer alan Gümrük Hanı ve Bedesten etrafında gelişen ticaret bölgesi oluştururken bu yüzyıldan sonra kentin kuzeyinde çok sayıda han inşa edilmesi, ticarî hayatın şehrin

¹⁶⁵⁷ UŞS. 218/327-3; Hamevîzâdelerin bahçesinde bulunan bu han, Yıldız Albümleri olarak bilinen arşiv resimlerine göre, II. Abdülhamid döneminde "Redif Askerî Şahânesi" olarak kullanılmıştır. Resim için bkz. Kürkçüoğlu, **Yıldız Albümleri'nde Urfa**, yy. 2009, s. 70.

¹⁶⁵⁸ UŞS. 205/28-51; UŞS. 218/92-800.

¹⁶⁵⁹ UŞS. 218/157-62.

¹⁶⁶⁰ UŞS. 210/168-537; UŞS. 206/630-783; Sâkıbiye Tekkesi civarında yer alan bu han günümüzde mevcut değildir. Adına izâfeten XIX. yüzyılın ortalarında Sâkıbiye Külliyesi'ni inşa ettirmiş olan Hacı Sâkıb Efendi tarafından yaptırıldığını tahmin etmekteyiz.

¹⁶⁶¹ Yerini tesbit edemediğimiz bu hanın, "*Urfa hâricinde*" bulunduğu kaydedilmiştir. UŞS. 210/48-244.

¹⁶⁶² Sicil kayıtlarında "*Teymurcu bazarı*"nda olduğu belirtilen Halil Beg Hanı'nın, UŞS. 227/374-492; bugün aynı yerde bulunan "Barutçu Hanı" veya "Yahudi Hanı" olarak bilinen han olduğu kanaatindeyiz. Barut imalatının da yapıldığı hanın, Yahudi Hanı olarak meşhur olması, bu hanın Yahudiler tarafından satın alınmış olması ve daha ziyâde onlar tarafından kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sâkıb Efendi'nin oğlu Halil Beg'e ait iken, 1316 (1899) tarihinden önce Halife Mahallesi'nden Müsevî Davud Dayân v. Salâmon ile Çâkerî Mahallesi'nden Mustafa Ağa b. Abdurrahman Ağa tarafından satın alınmıştır. Halil Beg'in Antep'te bulunan kızı Menûre Hanım'ın bu tarihte handan babasının hissesini talep için açtığı davadan, satıştan haberdar olduktan sonra vazgeçmesi, söz konusu satışın yakın zamanda gerçekleştiğini göstermektedir. UŞS. 216/397-969; Bu hanın mimarî hususiyetleri için bkz. Adil Özme, "Urfa Barutçu (Yahudi) Hanı", **Sanat Tarihi Dergisi**, İzmir 2005, XIV/1, 241-259.

¹⁶⁶³ UŞS. 204/1-1; UŞS. 228/309-441; UŞS. 219/12-45; UŞS. 206/247-799; Çadırcı Pazarı yakınında bulunan ve tam olarak ne zaman inşa edildiğini bilinmeyen bu han, ilk olarak 1128 (1726) tarihli Ayneliha bint Hacı Ali Vakfiyesi'nde yer almaktadır. Kürkçüoğlu, **Şanhurfa Çarşıları**, s. 31.

¹⁶⁶⁴ UŞS. 204/5-9; UŞS. 216/77-364.

¹⁶⁶⁵ "...arasa kurbunda kâ'in Hacı Sâkıb Efendi'nin Çifte Hânlarından Tütüncü Hanı dimekle ma'rûf Hân..." UŞS. 216/113-439.

¹⁶⁶⁶ Bugünkü Millet Hanı'nın hemen doğu bitişiğine, Kürkçüzâde Ahmed Bican Efendi tarafından iki katlı olarak inşa edilen bu hanın 1318 (1900)'de yaptırıldığı ifade edilmektedir. Kürkçüoğlu, **Şanhurfa Çarşıları**, s. 27; Ancak sicil kayıtları, Bican Ağa Hanı'nın, 1890'larda mevcut olduğunu göstermektedir. UŞS. 219/6-36; UŞS. 220/266-1007; UŞS. 221/563-16.

¹⁶⁶⁷ Yerini tesbit edemediğimiz bu handa bazı Yahudilere ait dükkânların bulunduğu 27 Rebûlahir 1277 (12 Kasım 1860) tarihli bir sicil kaydından anlaşılmaktadır: UŞS. 205/257-591; Daha sonraki dönemde ismine rastlayamadığımız bu hanın, o dönemde yeni inşa edildiği ve muhtemelen bu sebeple sicillerle Yeni Han olarak kaydedildiğini tahmin etmekteyiz.

¹⁶⁶⁸ 1164 (1750/1751) tarihli Rahmâniye Medresesi Vakfiyesi'nde geçen bu hanın yeri ile alakalı bilgi mevcut değildir. UŞS. 225/24-1.

¹⁶⁶⁹ Hicri, **Tarihin Adı: Urfa**, s. 60.

kuzeyine, sur dışına doğru gelişmesini sağlamıştır.¹⁶⁷⁰ Osmanlı dönemi Urfa hanlarından sur dışında olanlar, genellikle kervanların konaklaması, şehir merkezinde olanlar ise, tüccarlar için çeşitli malların satıldığı ve depolandığı mekânlar olarak kullanılmıştır.¹⁶⁷¹ Şehre dışarıdan gelen tüccarların kullandığı hanlar, doğrudan doğruya otel mahiyetinde idi. Bunun için genellikle Mencekoğlu, Halîl Beg, Bican Ağa, Köroğlu, Şabân, Sâkıbiye ve Çifte Han tercih edilmiştir.¹⁶⁷² Bu durum şehre gelen bazı tüccarların bu hanlarda ikâmet veyahut vefât ettiği şeklindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁶⁷³ Ticaret hanları ise, toptancı tüccarın hem yazıhane hem de depo olarak kullandığı iş hanları idi. Bunlar; daha ziyâde Gümrük, Barutçu ve Hacı Kâmil Hanları'dır.¹⁶⁷⁴ Ayrıca Halîl Beg Hanı gibi bazı hanlarda hem tüccarların kaldığı hem de Ermenî vekâletçilere ait işyerlerinin bulunduğu görülmektedir.¹⁶⁷⁵

Şer'îye sicillerindeki çeşitli davalardan, Urfa'daki hanları Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte kullandığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlarda birçok handa Müslüman, Hıristiyan ve Yahudîler'e ait işyerlerinin bir arada bulunduğu görülmektedir. Neredeyse tamamı Müslüman şahıslara veya vakıflara ait olan bu hanlarda, gayrimüslimlere ait çok sayıda kiralık dükkân ve depo bulunmaktaydı. Meselâ 30 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896) tarihli bir belgeden, Hacı Sâkıb Efendi Hanı'nın üst katındaki 2 odada, Gerz Mahallesi'nden Ermenî Hacıryan Vânis v. Hacıryan'ın ambar olan buğdayının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁷⁶ Kezâ şehre dışarıdan gelen Müslüman ve gayrimüslim tüccarların aynı hanlarda konakladığı müşahede edilmektedir. Diğer ticarî işletmelerde olduğu gibi Urfa'daki hanların da herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm insanlar tarafından ticarî işletme veya konaklama amaçlı kullanıldığını söylemek mümkündür.

¹⁶⁷⁰ Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme", **Belleken**, Ankara 2005, LXIX/254, 143.

¹⁶⁷¹ Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları**, s. 26.

¹⁶⁷² Bu konudaki kayıtlar için bkz. UŞS. 206/248-781; UŞS. 210/279-211; UŞS. 206/630-783; UŞS. 220/17-647; UŞS. 221/457-152; UŞS. 221/540-301; UŞS. 205/230-553.

¹⁶⁷³ UŞS. 221/327-20; UŞS. 221/405-43; UŞS. 205/265-606.

¹⁶⁷⁴ UŞS. 227/18-425; UŞS. 226/468-127; UŞS. 227/218-221.

¹⁶⁷⁵ UŞS. 221/476-189; UŞS. 227/68-560; UŞS. 227/374-492.

¹⁶⁷⁶ UŞS. 218/214-183.

2- Çarşı-Pazarlar

Osmanlı toplumunda gündelik insan hayatının önemli ticaret güzergâhları çarşı pazarlardı. Gerek şehre dışarıdan getirtilen mamüller gerekse de esnâfın ürettiği mallar çarşı pazarlarda satışa sunulmaktaydı. Sicillerde çok sayıda çarşı-pazar isminin bulunması, köklü bir ticaret geleneği bulunan Urfa'nın, bu dönemde çarşı-pazarlarıyla zengin bir şehir olduğunu göstermektedir. Çarşılara verilen isimler, o çarşının işlevi ve çarşıda satılan mallardan kaynaklanmaktadır. Sözelimi İsoçular Çarşısı ismini, evlerde yapılan pul biberlerinin bu çarşıda satılmasından almaktadır.

İncelediğimiz dönemde zengin bir ekonomik hayata sahip bulunmasa da, kadîm bir ticarî kültürün yaşandığı Urfa'da, irili ufaklı çok sayıda çarşı-pazar bulunmaktaydı. Gündelik yaşamın etrafında şekillendiği bu çarşı pazarlar, sicillerde umumiyetle ayrı ayrı zikredilmiştir. Söz konusu kayıtlarda çarşı olarak; Kadioğlu Çarşısı,¹⁶⁷⁷ Köroğlu Çarşısı,¹⁶⁷⁸ Eski Arasa Çarşısı,¹⁶⁷⁹ Teymurcu Çarşısı,¹⁶⁸⁰ Sarayönü Çarşısı,¹⁶⁸¹ Belediye Çarşısı,¹⁶⁸² Begkapı Çarşısı,¹⁶⁸³ Akar Çarşısı,¹⁶⁸⁴ Sipâhî Çarşısı,¹⁶⁸⁵ Bedesten Çarşısı,¹⁶⁸⁶ Hanönü Çarşısı,¹⁶⁸⁷ Kavafhâne Çarşısı¹⁶⁸⁸ ve Hüseyiniye Çarşısı¹⁶⁸⁹ tesbit edilmiştir.

Kadı sicillerinde irili ufaklı çok sayıda pazar da yer almaktadır. Kayıtlarda yer alan ve birçoğunun hâlihazırda mevcut bulunan pazarlardan tesbit edebildiklerimizi şu şekilde sıralamak mümkündür. Attâr Pazarı,¹⁶⁹⁰ Beyt Pazarı,¹⁶⁹¹ Bıçakçı Pazarı,¹⁶⁹²

¹⁶⁷⁷ UŞS. 214/163-253.

¹⁶⁷⁸ UŞS. 206/164-449; UŞS. 213/71-1270.

¹⁶⁷⁹ UŞS. 213/128-1406; UŞS. 227/244-328.

¹⁶⁸⁰ UŞS. 206/265-855.

¹⁶⁸¹ UŞS. 227/18-427.

¹⁶⁸² UŞS. 221/43-452; UŞS. 221/357-30.

¹⁶⁸³ UŞS. 226/433-48.

¹⁶⁸⁴ UŞS. 228/89-238.

¹⁶⁸⁵ UŞS. 227/3-380; UŞS. 221/273-3.

¹⁶⁸⁶ UŞS. 227/18-426; 21 Muharrem 1307 (17 Eylül 1889) tarihli bir kayıta; bu çarşı için, "...Hamevî Ahmed Paşa nâm vâkıfın vakf eylediği Bedesten Çarşısı..." ifadesi kullanılmıştır. UŞS. 221/367-45. Dolayısıyla bu çarşının bânisi Rızvâniye Câmi'ni de yaptırmış olan Rızvân Ahmed Paşa'dır.

¹⁶⁸⁷ UŞS. 220/58-710.

¹⁶⁸⁸ UŞS. 221/284-7.

¹⁶⁸⁹ UŞS. 221/606-90.

¹⁶⁹⁰ UŞS. 210/248-120; UŞS. 226/22-50.

Boncukçu Pazarı,¹⁶⁹³ Buğday Pazarı,¹⁶⁹⁴ Çadircı Pazarı,¹⁶⁹⁵ Çubukçu Pazarı,¹⁶⁹⁶ Çulcu Pazarı,¹⁶⁹⁷ Esb (At) Pazarı,¹⁶⁹⁸ Eskici Pazarı,¹⁶⁹⁹ İplik Pazarı,¹⁷⁰⁰ Kalaycı Pazarı,¹⁷⁰¹ Kazâz Pazarı¹⁷⁰², Kazğancı Pazarı,¹⁷⁰³ Keçeci Pazarı,¹⁷⁰⁴ Kınacı Pazarı,¹⁷⁰⁵ Koğacı Pazarı,¹⁷⁰⁶ Koltukçu Pazarı,¹⁷⁰⁷ Koyun Pazarı,¹⁷⁰⁸ Kunduracı Pazarı,¹⁷⁰⁹ Kuşçu Pazarı,¹⁷¹⁰ Kuyumcu Pazarı,¹⁷¹¹ Merkep Pazarı,¹⁷¹² Mızrakçı Pazarı,¹⁷¹³ Mutâf Pazarı,¹⁷¹⁴ Neccâr Pazarı,¹⁷¹⁵ Pamukçu Pazarı,¹⁷¹⁶ Penbeci Pazarı,¹⁷¹⁷ Peynirci Pazarı,¹⁷¹⁸ Saatçi Pazarı,¹⁷¹⁹ Sabuncu Pazarı,¹⁷²⁰ Sarıkçı Pazarı,¹⁷²¹ Serrâc Pazarı,¹⁷²² Sipâhî Pazarı,¹⁷²³ Tenekeci Pazarı,¹⁷²⁴ Teymurcu Pazarı,¹⁷²⁵ Uncu Pazarı.¹⁷²⁶

¹⁶⁹¹ UŞS. 205/19-27; UŞS. 210/282-220.

¹⁶⁹² UŞS. 220/297-1068.

¹⁶⁹³ UŞS. 226/290-602.

¹⁶⁹⁴ UŞS. 228/422-785; UŞS. 216/437-1067.

¹⁶⁹⁵ UŞS. 214/65-125; UŞS. 221/547-308.

¹⁶⁹⁶ UŞS. 206/429-397; UŞS. 221/547-308.

¹⁶⁹⁷ UŞS. 213/280-509; UŞS. 206/392-277.

¹⁶⁹⁸ UŞS. 205/95-226.

¹⁶⁹⁹ UŞS. 206/157-428; UŞS. 213/75-1280; UŞS. 221/551-317.

¹⁷⁰⁰ UŞS. 214/64-122.

¹⁷⁰¹ UŞS. 206/209-639.

¹⁷⁰² UŞS. 228/317-470.

¹⁷⁰³ UŞS. 226/282-588; UŞS. 221/550-317.

¹⁷⁰⁴ UŞS. 208/85-686; UŞS. 221/547-308.

¹⁷⁰⁵ UŞS. 226/319-670; UŞS. 212/17-9.

¹⁷⁰⁶ UŞS. 206/78-194.

¹⁷⁰⁷ UŞS. 214/172-15; UŞS. 221/547-308.

¹⁷⁰⁸ UŞS. 208/337-202; UŞS. 221/547-308.

¹⁷⁰⁹ UŞS. 219/280-437; UŞS. 221/547-308; UŞS. 221/616-106.

¹⁷¹⁰ UŞS. 226/384-812; UŞS. 228/203-156.

¹⁷¹¹ UŞS. 219/11-45; UŞS. 226/467-124; UŞS. 221/550-317.

¹⁷¹² UŞS. 219/4-33.

¹⁷¹³ UŞS. 213/280-509; UŞS. 227/263-246; UŞS. 216/223-655.

¹⁷¹⁴ UŞS. 208/253-21.

¹⁷¹⁵ UŞS. 213/280-509; UŞS. 214/313-78.

¹⁷¹⁶ UŞS. 221/584-49.

¹⁷¹⁷ UŞS. 226/262-434; UŞS. 226/255-531.

¹⁷¹⁸ UŞS. 219/12-45.

¹⁷¹⁹ UŞS. 220/396-1191; UŞS. 221/550-317.

¹⁷²⁰ UŞS. 228/147-461; UŞS. 221/550-317.

¹⁷²¹ UŞS. 216/238-679; UŞS. 226/81-165; UŞS. 228/195-132.

¹⁷²² UŞS. 205/86-204; UŞS. 220/388-1179.

¹⁷²³ UŞS. 210/168-537.

¹⁷²⁴ UŞS. 226/436-54.

¹⁷²⁵ UŞS. 206/700-536.

¹⁷²⁶ UŞS. 227/376-488.

Urfa çarşı pazarlarından, Boyahane Çarşısı (Bedesten), Eski Kuyumcu Pazarı, Hüseyiniye Çarşısı, Kasap Pazarı, Kazâz Pazarı (Bedesten), Kınacı Pazarı, Pamukçu Pazarı ve Sipâhî Pazarı kapalı çarşı şeklindedir.¹⁷²⁷ Büyük bir kısmı hala ayakta olan bu çarşı pazarların bir kısmında hala geleneksel el sanatları devam ederken bir kısmında ise modern üretim yapılmaktadır. Günümüzde, Gümrük Hanı yakınındaki tarihî Bedesten'de; (kazâz) yöresel giysi, yaşmak, ihram ve ipek örtüler, Sipâhî Pazar'ında; halı kilim, kürk ve keçe türünden eşyalar, Hüseyiniye Çarşıları'nda; bakır işleri, Pamukçu Pazarı ve Yıldız Meydan'ı civarındaki kuyumcularda; yöresel altın ve gümüş takılar satılmaktadır.¹⁷²⁸

Bu dönemde Urfa'daki önemli ticarî merkezlerden ya da usûllerinden biri yukarıda da kısaca değindiğimiz “sûk-i sultâniye”dir. Sicillerde sıkça zikredilen bu ismin, şehirdeki tüm sokak pazarlarda yapılan ve açık arttırma ile gerçekleşen satışlar için mi kullanıldığı veyahut açık arttırmanın yapıldığı belli bir sokak adı mı olduğu belli değildir. Bugün Gümrük Hanı'nın güneyinde isminin Osmanlı döneminden kaldığını tahmin ettiğimiz “Sultân Sokağı” adıyla bir sokak bulunmaktadır. Dolayısıyla incelediğimiz dönemdeki sûk-i sultâniye satışları, değişik yerlerde de gerçekleşmiş olsa da merkezinin bu sokak olması muhtemeldir. “Bey-‘i men yezîd”¹⁷²⁹ olarak da anılan sûk-i sultâniye satışlarının yer aldığı kayıtlardan anlaşılan temel husus; ev arsa, tarla, bahçe, dükkân, büyük ve küçükbaş hayvan ile altın ve kitap dâhil her türlü ticarî eşyanın açık arttırma ile satıldığıdır. Ayrıca bu satışlarda, nâdiler aracılığıyla şehirde insanların toplu bulunduğu çarşı pazarlarda satışa çıkarılan ticarî malın özelliklerinin ve fiyatının önceden ilan edildiği, insanların satıştan haberdar olduğu ve böylece malın açık arttırmayla gerçek değerinde satıldığı müşahede edilmektedir.¹⁷³⁰

Kayıtlardan anlaşıldığına göre, sûk-i sultâniyede açık arttırmayla satışı yapılacak eşya veya gayrimenkul, şehirdeki bir dellâla teslim edilerek satış için bir

¹⁷²⁷ Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları**, s. 19-23.

¹⁷²⁸ Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları**, s. 23.

¹⁷²⁹ UŞS. 219/37-35.

¹⁷³⁰ UŞS. 204/59-98; UŞS. 205/184-452; UŞS. 205/248-566; UŞS. 205/254-580; UŞS. 205/255-583; UŞS. 206/70-168; UŞS. 206/321-8; UŞS. 210/373-450; UŞS. 216/339-857; UŞS. 218/69-767; UŞS. 221/197-722; UŞS. 221/213-757; UŞS. 221/214-761; UŞS. 226/91-182; UŞS. 227/280-268; UŞS. 228/68-175.

zaman dilimi belirlenmekteydi. Dellâl tarafından açık ve nida usûlüyle yapılan artırmada, belirlenen süre zarfında olmak üzere insanların teklifleri son bulana kadar kabul edilmekte süre sonuna kadar en yüksek teklifi veren kişi malı satın almış sayılmaktaydı. Meselâ 25 Şaban 1282 (13 Ocak 1866) tarihli bir belgeye göre, Kanberiyeh Mahallesi'nde vefâ eden Hüseyin b. İbrâhim'in Yusuf Kuyusu'nda bulunan üzüm bağı, kardeşi ve çocuklarının vasîsi Ali tarafından sûk-i sultâniyede açık artırma usûlüyle satışa çıkarılmış, “*bir hafta mikdârı nidâ ve müzâyede olunduktan sonra*” Makdisî Karabet v. Nersîs ve Nersîs v. Göleser tarafından 780 kuruşa satın alınmıştır.¹⁷³¹ Sûk-i sultâniyede sadece menkul ve gayrimenkul eşyanın satışı yapılmamakta aynı zamanda bazı gayrimenkullere ait kira da burada belirlenmekteydi. Meselâ 25 Şevvâl 1299 (9 Eylül 1882) tarihli bir belgeye göre, Cıncıklı Hamamı'nın 1291-1293 (1874-1876) seneleri arasındaki kira bedeli sûk-i sultâniyede müzâyede ile belirlenmiştir.¹⁷³²

Daha önce çeşitli vesilelerle değindiğimiz yetim ve kimsesiz çocuklarla vesâyet altındaki kimselere ait mallar, özellikle sûk-i sultâniyede satışa çıkarılmıştır. Ayrıca çoğu zaman tereke eşyasının satımı için de aynı yol izlenmiştir. Meselâ 28 Cemâziyelevvel 1286 (5 Eylül 1869) tarihli bir belgeye göre, Acem Beg Mahallesi'nde vefât eden Ahmî Şebeşi'in terekesi borçlarına yetmeyince evi sûk-i sultâniyede müzâyedeye çıkarılmış, yaklaşık 2 ay süresince müzâyededeki kalan ev nihayetinde 2.000 kuruşa satılmıştır.¹⁷³³

Sûk-i sultâniyede gerçekleştirilmiş olan satışlardan, satışa konu olan eşya için farklı sürelerin belirlendiği görülmektedir. Menkul ticarî eşya için umumiyetle 1 hafta kadar müzâyede yapılmışken, gayrimenkullerde süre daha uzun tutulmuş ve bu satışlar yaklaşık 1-2 ay sürmüştür. Kayıtlarda, birçok insanın buradan eşya almış olması, bu müzâyedelere Müsüman gayrimüslim herkesin katılabildiğini göstermektedir. Ayrıca yetimlere, vâislere ve vâisi olmadan vefât eden şahıslara ait mal ve eşyanın

¹⁷³¹ UŞS. 206/68-160.

¹⁷³² UŞS. 226/52-110.

¹⁷³³ UŞS. 206/614-743.

umumiyetle burada satılmış olması, bu konuda yasal ya da örfi bir teâmül olabileceğine işaret etmektedir.

Osmanlı döneminde Urfa'da halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamak için belirlenen bazı yerlerde seyyar pazarlar kurulmaktaydı. Mahalle aralarında ve geçici şekilde kurulan bu tezgâhlarda sebze ve meyve gibi mevsimlik tüketim ürünlerinin satıldığını tahmin etmekteyiz.¹⁷³⁴ Ancak bu pazarlar düzenli olmadığı gibi ahâlinin çeşitli ihtiyaçlarına da cevap verememekteydi. Bu yöndeki toplumsal ihtiyacı gören Urfa Mutasarrıfı Numan Tayyip Paşa 1280 (1864) yılında diğer Osmanlı şehirlerindeki gibi her hafta perşembe günleri şehirde düzenli olarak pazar kurulmasını sağlamıştır.¹⁷³⁵ Ancak mevcut kayıta pazarın nerde kurulduğu belirtilmemiştir. Daha sonraki döneme ait kayıtlarda Dergezenli Mahallesi'nde Karakoyun Deresi'nin kenarında Köprübaşı denilen yerde bir pazarın kurulduğu yer almaktaysa da¹⁷³⁶ bu pazarın Numan Tayyip Paşa'nın kurduğu pazar olup olmadığını bilmiyoruz.

XIX. yüzyılda Urfa'da sanayi, istenilen düzeyde gelişmemiş olup birçok iş kolu geleneksel el sanatları ile devam etmekteydi. Şehirde modern atölyelerin açılması daha ziyâde incelediğimiz dönem sonlarında olmuştur. Bu dönemde Hristiyanlar için okullar ve hastaneler yaptıran misyonerler, Ermenî kadınların istihdâmı için de atölyeler kurmuşlardır. Urfa'da bulunan Amerikan misyonerlerinden Corinna Shattuck, Ermenî kadınlar için Ermenî dokuma kültürü ve bilgisinin de kullanıldığı, daha sonra "Basmahâne" denilen bir nakış imalathânesi kurdurmuş, Alman Şark Misyonu adına şehirde bulunan Franz Eckart da 1897 yılı Mayıs ayında aynı gerekçelerle yani Ermenî kadınların istihdâmı için bir halı dokuma atölyesi kurmuştur.¹⁷³⁷ Hiç şüphesiz misyonerlerin ticarî alanlardaki bu faaliyetleri, Ermenîler'e yönelik istihdâmı ve ekonomik gücü artırma kadar, siyasî propagandalara uzak kalan kadınları eğitme ve örgütleme amacını da taşımaktaydı.

¹⁷³⁴ UŞS. 210/358-409.

¹⁷³⁵ "...Ma'lûm ola ki; Kazâ-i Urfa'da şimdiye kadar sâ'ir şehir ve kazâlar gibi yevm-i mahsûsada kurulup bâzâr olmadığından ahâlinin ihtiyaçları ber-kemâl olmadığından be-her hafta pencşembe günlerinde bâzâr ikame olunması...", UŞS. 205/280-619.

¹⁷³⁶ UŞS. 218/114-824.

¹⁷³⁷ Kieser, **İskalanmış Barış**, s. 340-342.

II- TARIM VE HAYVANCILIK

A-TARIM

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı tarım kesiminde hâkim üretici tipi köylü idi. Bazı bölgelerde genel asayişin sağlanamaması ve köylü üzerindeki vergi yükü tarımsal gelişme üzerinde belirleyici rol oynamaktaydı. Üretim sürecinde, çaresizlikten veyahut mevcut verimi tehlikeye atabileceği endişesinden dolayı köklü değişiklikler göze alınmadığından ilkel yöntemler kullanılmıştır. Bu duruma kişilerin yasal mülkiyet haklarının bulunmayışı da eklenince tarımda, düşük verimlilik ve durağan bir üretim yapısı ortaya çıkmaktaydı. Uygun ulaşım imkânlarının yokluğunun yanı sıra iç gümrükler ve devletin çoğu zaman tek taraflı saptadığı fiyatlar üzerinden tarım ürünlerini satın alma politikası da tarımda mevcut olan durağan yapının sürmesine yardımcı olmuştur. Ancak Tanzîmâtla birlikte serbest ticaret antlaşmalarının getirdiği hükümler ve devletin tarıma yönelik bilinçli politikaları, üretimin arttırılmasını, çeşitlendirilmesini ve modernleştirilmesini hedeflemiştir.¹⁷³⁸

Tanzîmât döneminden itibaren uygulamaya konulan ve şer'îye sicillerine yansımış olan hususlardan biri tapulaştırma faaliyetleridir. Tapusuz tasarruf edilen arazilerden kaynaklanan sorunların aşılması gerekçesiyle 1850'de tapu tahsîsi uygulaması başlatılmış ancak tımarlı arazilerdeki sorunun öncelikli olduğu gerekçesiyle uygulama 1858 yılına kadar ertelenmiştir. Bu tarihte yürürlüğe giren yeni Arazi Kanunnâmesi ile mîrî arazi dışındaki topraklar, tapu tahsîsine tâbi tutulmuştur.¹⁷³⁹ Kadı sicillerinde yer alan bazı fermânlarda da toprak konusunda düzenlemelere yer verilmiştir. Meselâ 1292 (1875/1876) tarihli bir fermânda da arazi sahiplerinin şehirlerde defter hakânı ve arazi müdürlüklerine müracaat ederek tapu talebinde

¹⁷³⁸ Tevfik Güran, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998; Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2003, LVIII/1, 31; Osmanlı'da toprak konusunda daha fazla bilgi için bkz. Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985; Halil Bayrakçı, **Osmanlı Toprak Sistemi: Mîrî Hukuk**, İstanbul 1990; Tevfik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, ss. 219-233.

¹⁷³⁹ Ögüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Süreci", s. 327-328.

bulunması ve tapulaştırılan arazilerle sahiplerinin kayıt altına alınması istenmiştir.¹⁷⁴⁰ Mirî arazinin vârislere intikali ve bu konudaki yasal düzenleme ise 1284 (1867/1868) tarihli Tevsî Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Sicillere kaydedilmiş olan ve altı maddeden müteşekkil bulunan bu kanunnâmeye göre, mirî arazi eski sahiplerinin yasal vârislerine bedelsiz olarak ve eşit bir şekilde taksim edilecektir. Birinci dereceden vârisler bulunduğu ikinci derecedeki vârislere intikal söz konusu olmayacak, satılan araziler için ilk sahipleri hak talebinde bulunamayacaktır. Ayrıca vakıf mülkü olarak kullanılagelen mevkûf araziler için eski kanun geçerli olacaktır.¹⁷⁴¹ Ancak bütün fermânlara rağmen, sicillerde dava konusu olmuş bir kısım arazinin tapusuz olduğu görülmektedir.¹⁷⁴²

Geniş tarım arazilerinin olduğu Urfa'da bu arazilerin ekilerek işletilmesi önem kazanmaktaydı. Bu anlamda çiftçilik, kırsal kesimin çoğu zaman yegâne gelir kapısı durumunda olduğundan hayatın merkezindeydi. Tarım arazileri binlerce yıldır değişmeyen ilkel yöntemlerle yani sabanla sürülmekte, bu iş için genellikle inek ve öküz kullanılmaktaydı.¹⁷⁴³ Bölgede ekilen araziler umumiyetle susuz olmakla birlikte, hem Fırat'ın etrafında hem de bazı derelerin çevresindeki arazilerde sulu tarım yapılmaktaydı. Bu tür tarım alanlarının fiyatları, doğal olarak sulama imkânı bulunmayan ve "deştî arazi" denilen susuz tarlalara göre daha pahalı olmaktaydı.¹⁷⁴⁴ Sulama için kullanılan suyolları ve kanallar, suyu kullananlar arasında ortaklaşa tamir ettirilmekte ve ahâli arasında belli bir sulama sırası bulunmaktaydı. Çeşitli zamanlarda mahkemeye yansıyan davalardan, yer yer tarım arazilerinde bulunan suyollarının değiştirilmeye çalışıldığı ve daha önce belirlenen sulama teâmüllerine aykırı hareket edildiği, mahkemenin de umumiyetle hem suyolları hem de sulama sırası konusunda eski teâmüllere riâyet edilmesi noktasında hüküm verdiği görülmektedir.¹⁷⁴⁵

¹⁷⁴⁰ UŞS. 206/17-34.

¹⁷⁴¹ UŞS. 206/239-743.

¹⁷⁴² UŞS. 221/490-213.

¹⁷⁴³ UŞS. 206/605-714; UŞS. 226/12-28.

¹⁷⁴⁴ UŞS. 205/31-64; UŞS. 206/413-340; UŞS. 219/279-436.

¹⁷⁴⁵ UŞS. 204/118-204; UŞS. 227/9-401; UŞS. 216/441-1071; UŞS. 205/ 94-224; UŞS. 205/96-229.

Şehirlere göçün başladığı bu dönemde, şehir ve köy hayatını birlikte yaşama ve her ikisinden kopamama hali mevcuttur. Şehre yerleşen ve gerek şehir çevresinde gerekse de köylerde arazisi bulunan kimseler, bu arazilerin işletilmesini, muzâraa akdi çerçevesinde köylerde kalan akraba veya köylüleri eliyle yaptırmaktaydı.¹⁷⁴⁶ Aynı şekilde Müslüman köylerden arazi satın alan şehirli gayrimüslimler, bu arazilerin işletilmesini köydeki Müslümanlara yaptırmaktaydı. Meselâ 23 Ramazan 1283 (29 Ocak 1867) tarihli bir belgeye göre, Dögerli Nâhiyesi'ne bağlı Kopman Karyesi'nde arazisi bulunan Kebîr Kenisâ Mahallesi'nden Çapoğlu Bido v. Boğos ile Yakub v. Vânis, bu arazilerin bakımı ve ekimi için aynı köyden Cuma b. Hüseyin ve oğlu Hüseyin ile anlaşmışlardır. Yapılan muzâraa akidine göre, tarlalara ekilecek tohumlar Bido ve Yakub'tan, işçilik de Cuma ve oğluna ait olacak, elde edilen mahsul taraflar arasında eşit bir şekilde taksim edilecektir.¹⁷⁴⁷

Hayatın tarımsal faaliyetlere dayandığı ve geniş arazilerin bulunduğu Urfa'da, toprak sahipleri çeşitli nedenlerle bu arazilerin ekim ve bakımını ziraî ortaklıklarla gerçekleştirmekteydi. Sicillerde yer alan kayıtlarda insanların; arazi bir taraftan, emek bir taraftan şeklindeki muzâraa akdinin çeşitli hallerini kullandıkları görülmektedir. Bu akitler; arazi, tohum, sermaye ve işçilik olmak üzere 4 ana faktör üzerine bina edilmiş, ortaklıklardaki hisse oranları da bu unsurlara göre belirlenmiştir. “Arazi bir taraftan; tohum, işçilik ve çift bir taraftan” ya da “sermaye bir taraftan; işçilik bir taraftan” şeklindeki ortaklıklarda hisseler çoğu zaman eşit, diğer hallerde ise farklılık arz etmiştir.¹⁷⁴⁸ Üzüm ve meyve bahçelerinin işletilmesi ise musâkât akdiyle yapılmıştır.¹⁷⁴⁹ Bu akitlerde umumiyetle bahçe bir taraftan; bahçenin çift, budama, sulama ve işçiliği diğer taraftan olmak üzere geliri yarı yarıya taksim edilmiştir.¹⁷⁵⁰

Ekonomik hayatın çoğunlukla tarım üzerine kurulu olduğu Urfa'da, çeşitli yıllarda tarımı sekteye uğratan kuraklık ve çekirge istilası gibi çeşitli afetler meydana

¹⁷⁴⁶ UŞS. 222/77-120.

¹⁷⁴⁷ UŞS. 206/160-436; Benzer akitler için bkz. UŞS. 206/383-251; UŞS. 220/196-917.

¹⁷⁴⁸ UŞS. 205/25-40; UŞS. 205/159-362; UŞS. 206/605-714; UŞS. 227/228-234.

¹⁷⁴⁹ Musâkât akdi; ağaçlar bir taraftan, bakım ve sulama işi de diğer taraftan, hâsıl olacak meyve ve ürünler de aralarında belirlenecek bir oran dâhilinde taksim edilmek üzere yapılan bahçe-emek ortaklığıdır. Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, s. 339.

¹⁷⁵⁰ UŞS. 221/63-477; UŞS. 205/71-166.

gelmiştir. 1846 yılında yeni malî talepler ve birkaç yıldır devam eden kuraklık ve çekirge afetlerinden dolayı aşar tahsilâtları yapılamamıştır.¹⁷⁵¹ 1861 yılında 5-6 gün süren çekirge istilası ise ekili arazilere ve sayfiye yerlerine önemli ölçüde zarar vermiştir. Kezâ 1863 ve 1886 yıllarında ortaya çıkan yeni istilalar, arazilerde büyük tahribatlara yol açtığı gibi halkı ümitsizlik ve çaresizliğe sevk etmiştir. Kadı sicillerinde yer alan bazı davalarda da bu afetlerin etkisini görmek mümkündür. Meselâ 23 Receb 1287 (19 Ekim 1870) tarihli bir belgeye göre, Kubbe Mescidi Mahallesi'nden Mahmud Efendi b. Nakî Efendi'den buğday ve arpa alarak ortaklık usûlüyle eken Hacı Hasan Karyesi'nden Müslüm b. Bozo, hasat zamanı Mahmud Efendi'nin hissesini verememiştir. Olayın mahkemeye intikali üzerine Müslüm Efendi, yağmurların yağmadığını, meydana gelen kuraklık sebebiyle ekinlerin olmadığını ifade etmiş, mahkeme de, oluşan zarar dolayısıyla Müslüm Efendi için herhangi bir tazmine gerek görmemiştir.¹⁷⁵² Yaşanan doğal afetler, tarımsal faaliyetlere verdiği zararlar sebebiyle kıtlık ve tahıl fiyatlarında ciddi artışlara yol açmıştır. Bu durum, mültezimlerin iltizamlara rağbetini azalttığından aşar gelirlerinde düşüş meydana gelmiş, yerel yönetimin zamanında yeterli tedbîr alamaması, halkta ümitsizliğe, yetersiz beslenmeye ve çeşitli salgın hastalıklara açık bir ortamın oluşumuna sebebiyet vermiştir.¹⁷⁵³

Şehrin etrafındaki geniş tarım arazilerinde ve taşradaki köylerde genellikle buğday, arpa, küşne, akdarı, kızıldarı gibi tahıl ürünleri yetiştirilmekteydi.¹⁷⁵⁴ Yetiştirilen bu ürünler hasat mevsiminde merkeplerle şehre taşınarak pazarda satışa sunulmakta, işin ticaretini köylerdeki çiftçiler kadar şehirdeki tüccarlar da yapmaktaydı. Sicil kayıtlarında hasat mevsiminde köyleri dolaşarak zahire satın alan ve şehirde ambarlarda saklayıp satan tüccarlara rastlanılmaktadır.¹⁷⁵⁵ Bu tüccarlardan bazılarının çevre şehirlere buğday götürüp sattığı da görülmektedir.¹⁷⁵⁶

¹⁷⁵¹ Ögüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Süreci", s. 334.

¹⁷⁵² UŞS. 214/143-308.

¹⁷⁵³ Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 193-199.

¹⁷⁵⁴ UŞS. 210/296-255.

¹⁷⁵⁵ UŞS. 206/308-1056; UŞS. 210/152-491; UŞS. 214/325-109.

¹⁷⁵⁶ UŞS. 228/160-3.

Cuinet'e göre, 1890 yılı itibariyle Urfa Kazâsı ve sancağında elde edilen tahıl ürünlerinin kile cinsinden dağılım miktarları aşağıdaki şekildedir.¹⁷⁵⁷

Ürün	Kazâ	Sancak	Ürün	Kazâ	Sancak
Buğday	570.000	960.000	Susam	7.000	10.800
Arpa	460.000	691.000	Bakla	1.000	1.500
Mısır	6.000	18.500	Fasulye	1.200	1.500
Yulaf	5.000	5.000	Nohut	15.000	16.600
Fiğ	32.000	39.000	Mercimek	18.000	20.340
Darı	85.000	121.500			

Köylerde ve depo şeklindeki ambarların bulunmadığı yerlerde yıllık ihtiyaç için ayrılan tarım ürünleri, kazılan kuyularda saklanmaktaydı. 2-3 metre yüksekliğinde ve 3-4 metre enindeki bu kuyularda buğday, arpa ve darı gibi her türlü tahıl ürünüyle hayvan yemi olarak kullanılan saman muhâfaza edilmekteydi. Yaz aylarında, hasat mevsiminin bitimine doğru hazırlanan ve tahıllar konulduktan sonra üstleri kapatılan bu kuyulardan, kışın belli aralıklarla ihtiyaç nispetinde mahsul çıkarılmaktaydı. Kuyunun etraftan su almaması ve kışın yağmurdan etkilenmemesi önemliydi.¹⁷⁵⁸ Zira sicillerde yer alan 15 Rebiülevvel 1296 (9 Mart 1879) tarihli bir belgede, Harran Nâhiyesi Kadîme Karyesi'ndeki bir kuyuda muhâfaza edilen tahılın kış mevsiminde telef olduğu kaydedilmiştir.¹⁷⁵⁹

Çalışmamızın daha önceki ilgili bölümlerinde, Karakoyun Deresi ile Halîlu'r-Rahman ve Aynzeliha Gölleri'nden akan fazla suyun, şehir içerisinden geçtikten sonra şehrin güneydoğusunda bulunan bahçelere aktığını belirtmiştik. Sicillerde umumiyetle "Beg Şakkası" ve "Harrân Şakkası" olarak tabir edilen bu bölgedeki geniş bir alanda, sebze-meyve bahçelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bahçelerde patlıcan ve kabak gibi sebzelerin yanı sıra nar, dut, erik, ceviz, incir, zeytin ve şeftali yetiştirilmekteydi.¹⁷⁶⁰ Bazı kaynaklarda aynı dönemlerde bu bahçelerde ayrıca kayısı, elma, ayva, yabani vişne, armut, portakal, limon, kestane, yetiştirildiği aktarılmaktadır.¹⁷⁶¹ Sicillerdeki kayıtlara göre, burada birçok vakfa ait bahçe

¹⁷⁵⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 251.

¹⁷⁵⁸ UŞS. 227/99-18; UŞS. 210/274-195.

¹⁷⁵⁹ UŞS. 210/271-185.

¹⁷⁶⁰ UŞS. 226/346-727; UŞS. 227/195-172; UŞS. 216/127-468; UŞS. 205/96-229; UŞS. 210/362-420.

¹⁷⁶¹ Arif, "Urfa Vilâyeti", s. 3.

bulunmakta ve bu bahçeler çoğunlukla “bağçeci” esnâfi tarafından işletilmektedir.¹⁷⁶² Ayrıca çeşitli satış akitlerinden, neccâr esnâfının ihtiyaç hissettiği kerestelerin bu bahçelerden sağlandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁶³

Urfa’da yetiştirilen meyveler arasında nar üzerinde biraz durmakta fayda görüyoruz. Zira Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Urfa Kalesi içinde yetiştirilen narların özelliklerini uzun uzun saymakta ve “memdûh-i âlem” olup birçok bölgedeki narlardan daha güzel olduklarını aktarmaktadır.¹⁷⁶⁴ İncelediğimiz dönemdeki sicillerde, Karaköprü, Direkli, Cüllap, Germüş, Harrankapı ve Beykapısı’ndaki bahçelerde nar yetiştirildiği görülmektedir.¹⁷⁶⁵ Halk arasında “deve dişi”¹⁷⁶⁶ denilen ve Urfa yöresi türkülerine konu olan¹⁷⁶⁷ narın, şehrin tarihsel kültüründe önemli bir yer edindiği aşikârdır. Buna ek olarak Urfa çevresi başta olmak üzere, tüm bölgede üzüm yetiştiriciliğinin yaygın olduğu, bu konudaki satış akitlerinde göze çarpmaktadır. Hem yaş hem de kurutularak satılan üzümden, pekmez yapıldığı görülmektedir.¹⁷⁶⁸ Ayrıca çevredeki bazı köylerde karpuz¹⁷⁶⁹ ve soğan¹⁷⁷⁰ yetiştirildiği çeşitli vesilelerle belgelere yansımıştır.

Cuinet’e göre, 1890 yılında Urfa Kazâsı ve sancağında elde edilen tahıl dışı ürünlerin okka cinsinden dağılım miktarı şu şekildedir.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶² UŞS. 208/164-851; UŞS. 210/362-420; UŞS. 210/147-481; UŞS. 218/88-799; UŞS. 221/82-513; UŞS. 221/123-581; UŞS. 225/112-285; UŞS. 226/213-457; UŞS. 226/256-533; UŞS. 227/269-255;

¹⁷⁶³ UŞS. 205/252-575; UŞS. 210/118-407; UŞS. 210/362-420.

¹⁷⁶⁴ “İç kal’anın ensesindeki Cebel-i Damlacık üzre cümle bâğ-u bâğçedir. Bir vakıyye ve beşyüz dirhem gelir âdem kellesi kadar nârı olup gâyet hoş-hor olur. Şehr-i şehribân-ı Bağdâd’da ve Sivas Niksâr’ında ve Bursa Gemleyik’inde böyle âbdâr-u dânedâr narı olur, amma İslâmbol’un ve Karaferye’nin lüfanına ve feyz narına yan başı gelir. Zîrâ Arz-ı Mukaddes’de bu Urfa narı meşhûr-ı âfâkdır. Mar’âş narı gerçi çok olup furûnda sehel kurudup diyâr diyâr götürürler, çok olduğundan meşhûrdur ammâ bu Urfa narı memdûh-ı âlemdir. Hattâ “en-Nâru fâkîhetü’s-Şitâ” demişler, yârânın biri fâkihe lafzı olmağıla nârdan murâd olan bu Urfa nârın zann edüp husûsan Urfa’nın melesi narı ola demiş. Niçeler “ve nahlu ve rumân” âyetinden murâd Urfa’nın nârı hakkında ola demişler. Tâ bu mertebe dânedâr-u âbdâr ve hoş-hor nârı vardır.” Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 94.

¹⁷⁶⁵ UŞS. 210/118-407; UŞS. 219/206-327; UŞS. 221/354-28.

¹⁷⁶⁶ İhsan Barlas, *Dünden Bugüne*, Şanlıurfa 2001, s. 127.

¹⁷⁶⁷ Türkünün sözleri için bkz. Necati Aydın, *Urfa Türküleri ve Öyküleri*, İstanbul 2008, s. 205-206.

¹⁷⁶⁸ UŞS. 206/223-698; UŞS. 206/237-738; UŞS. 219/161-261; UŞS. 227/23-448; UŞS. 228/104-303.

¹⁷⁶⁹ UŞS. 228/411-752; UŞS. 228/425-792.

¹⁷⁷⁰ UŞS. 214/77-154.

¹⁷⁷¹ Cuinet, *La Turquie d’Asie*, II, 251.

Ürün	Kazâ	Sancak	Ürün	Kazâ	Sancak
Kenevir	55.000	185.000	Kavun, karpuz	300.000	453.550
Pamuk	50.000	93.000	Soğan	35.000	83.000
Tütün	6.045	13.264	Sarımsak	12.000	13.900
İncir	2.250	13.250	Zeytin	7.500	463.500
Ceviz	15.000	25.500	Üzüm	635.000	1.400.000
Nar	80.000	125.000	Kimyon	1.800	6.900
Elma, armut, kayısı vb	80.000	86.800			

Bağ bahçelerde yetiştirilen sebze meyveler, satıcılar eliyle şehir piyasasına sürülmekte, şehrin sebze meyve ihtiyacı da umumiyetle yakın çevredeki arazilerden sağlanmaktaydı. Piyasaya sürülen ürünler için belli oranlarda vergi alınmaktaydı. Sözgelimi 1274 (1857/1858) yılında şehre getirilen sebze ve meyvelerden, her bir deve yükünden 40, at yükünden 20 ve merkep yükünden 10 pare vergi alındığı kaydedilmiştir.¹⁷⁷² Kadı sicillerine yansımış olan davalardan bazı küçük üreticilerin, yetiştirdikleri ürünleri, şehirdeki satıcılara teslim ederek çarşı pazarlarda satılmasını sağladıkları da görülmektedir. Meselâ 20 Receb 1296 (10 Temmuz 1879) tarihli bir belgeye göre Debbâğhane Mahallesi'nden Hacı Bakır b. Hacı Mustafa, bahçesinde yetiştirdiği nar, patlıcan ve diğer sebzevatı, Osmân b. Serrâc Mustafa'ya satması için vermekte, bunun karşılığında kendisine her kuruştan 8 pare ücret ödemekteydi. Sözgelimi 1296 (1879) yılında sattığı 779 kuruş sebzevat için kendisine 156.5 kuruş para ödendiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷³ Bu durum bahçeci esnâfının, sebze-meyvelerini satmaları için satıcılara ciro üzerinden ortalama % 20 oranında satış bedeli verdiklerini göstermektedir.

Geniş tarım arazilerinde ekilen tahıl çeşitleri ve bahçelerde yetiştirilen sebze meyveler, şehir merkezine taşınarak satışa sunulmaktaydı. Sebze meyve bahçelerinin şehre yakın olması, nakliye mâliyetlerini düşürerek fiyatları ucuzlattığı gibi piyasaya sürülen ürünlerin taze kalmasını sağlamaktaydı. Ayrıca doğal afetlerin gerçekleştiği yıllar hariç tutulursa, yetiştirilen ürünlerin şehir halkının gündelik ihtiyaçlarını

¹⁷⁷² UŞS. 205/183-446.

¹⁷⁷³ UŞS. 210/358-409.

fazlasıyla karşıladığını söylemek mümkündür. Zira döneme ilişkin hatıralarda, şehirde sebze ve tahılın bol ve ucuz olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁷⁴

B- HAYVANCILIK

İncelediğimiz dönemde Urfa ve çevresinin tarımla beraber en önemli geçim kaynağı hiç şüphesiz hayvancılıktır. Gerek şehir etrafındaki köylü halkın gerekse de aşiretlerin büyük bir kısmı, geniş meralarda hayvancılıkla meşguldür. Tarımda da kullanılan inek ve öküzün yanı sıra, deve, at, kısrak, merkep, koyun ve keçi, halk arasında ticareti yapılan başlıca hayvanlar arasındadır.¹⁷⁷⁵ Kadı sicillere yansımış olan bazı ortaklıklar ve terekelerde yer alan kayıtlarda bilhassa küçükbaş hayvancılığın daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁷⁶ Yaygınlığın tesbiti açısından şunu belirtmekte fayda vardır. Bu dönemde Urfa Sancağı, yıllık 100.000 koyun ve 2.000 deve ihraç etmekte, bütçe gelirleri arasında öşürden sonraki en önemli payı da ağnâm ve deve rüsûmu oluşturmaktadır.¹⁷⁷⁷ Cuinet'e göre 1890 yılında Urfa Kazâsı ve sancağında bulunan hayvanların sayıları şu şekildedir.¹⁷⁷⁸

Hayvan	Kazâ	Sancak	Hayvan	Kazâ	Sancak
Koyun	191.378	381.518	At, kısrak	3.700	9.080
Keçi	120.040	252.992	Katır	120	206
Öküz	8.700	21.480	Merkep	4.600	12.900
Boğa	360	1.010	Deve	14.700	18.583
İnek	4.500	12.900	Tavuk	39.000	56.800
Buzağı, düve	3.800	10.000	Hindi	1.250	1.580

Aynı dönemde ayrıca Urfa üzerinden önemli hayvan nakilleri de gerçekleştirilmekteydi. Nitekim Cuinet, tüm yıl boyunca Diyarbakır, Musul, Van ve Erzurum üzerinden gelen büyük hayvan sürülerinin Urfa üzerinden Halep, Şam, Suriye'nin Akdeniz Kıyıları ile Mısır'a gönderildiğini ve ardı arkası kesilmeyen bu

¹⁷⁷⁴ Açıanal, "Urfa'da Sosyal Hayat", s. 123.

¹⁷⁷⁵ UŞS. 228/249-303; UŞS. 220/242-972; UŞS. 221/353-28; UŞS. 226/12-28; UŞS. 228/249-303.

¹⁷⁷⁶ UŞS. 206/4-7.

¹⁷⁷⁷ Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 191.

¹⁷⁷⁸ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 252. Aynı kaynakta ne kazâda ne de sancakta hiç domuz bulunmadığı belirtilmiştir.

sürülerin, bilhassa Fırat'ı geçtikleri esnada Birecik'te tikanıklara yol açtığını aktarmaktadır.¹⁷⁷⁹

Kadı sicillerinde “koçer” adıyla zikredilen göçebeler, Urfa etrafında, seyyar halde deve ve küçükbaş hayvancılığı yapmaktaydı. Harran Nâhiyesi'ndeki Ben-i Muhammed, Ben-i Zeyd, Ben-i Neîm, Te'âlebe Aşîretleri ile Çaykuyu Nâhiyesi'ndeki Şarkıyanlı Aşîreti'nin çoğu mensubu göçebelikle meşguldü.¹⁷⁸⁰ Ayrıca bölgenin kışın ılık olması hasebiyle dışarıdan gelen göçebeler de mevcuttur. Bilhassa Bozâbâd ve Harran Nâhiyeleri çevresinde daha yoğun görülen bu göçebelerin nerelerden geldikleri, bölgede ne kadar süre kaldıkları ve buradan hangi bölgelere doğru gittikleri hususu açık değildir.¹⁷⁸¹

Şehir merkezinde hayvan ticaretiyle meşgul olan çok sayıda tüccara rastlanılmaktadır. Bu kimseler, satın aldıkları hayvanlarına çevre köylerden çobanlar tutarak veyahut hayvanları belli ortaklık şartlarında onlara teslim ederek bakımlarını sağlamaktaydılar. Meselâ 1303 (1886) senesinde İmâm Kulu Mahallesi'nde vefât eden Süryanî Katolik Azoz v. Sem'an'ın sayıları binlerle ifade edilen koyun ve keçileri, Urfa etrafındaki Ebu Hamdân, Ebul-Asâf, Ben-i Zeyd, Ben-i Hatîn ve Sığân Aşîreti mensupları tarafından güdülmekteydi.¹⁷⁸² Aynı şekilde 1289 (1872) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Hızanoğlu Mahallesi'nden Yahudî Harun Dayan'ın 500 koyununu, Harran bölgesinden Kadir ve Said adlı iki şahıs gütmekteydi.¹⁷⁸³

Köylerde ise çoban tutulmakta ve otlatılan her hayvan için belli bir ücret ödenmekteydi. Meselâ 5 Zilhicce 1284 (29 Mart 1868) tarihli bir belgeye göre, Hâseki Mahallesi'nden Aynelî Hazar b. Hasan bir adet öküzüne çobanlık yapması karşılığında Esemkulu Köyü'nden Molla Ali b. Seydo'ya aylık 5 kuruş vermek üzere anlaşmıştır. Ancak Molla Ali'nin bir müddet sonra öküzü aldığını inkâr etmesi üzerine aralarında çıkan anlaşmazlık sulh yoluyla giderilmiş ve Molla Ali, öküz sahibine 120 kuruş

¹⁷⁷⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 268.

¹⁷⁸⁰ UŞS. 210/347-381; UŞS. 220/51-698; UŞS. 220/123-823; UŞS. 220/176-893; UŞS. 220/172-875; UŞS. 210/345-374.

¹⁷⁸¹ UŞS. 210/308-280.

¹⁷⁸² UŞS. 221/250-829.

¹⁷⁸³ UŞS. 220/28-661; Ayrıca bkz. UŞS. 226/209-452; UŞS. 228/318-476.

vermeyi kabul etmiştir.¹⁷⁸⁴ Konuyla ilgili mahkemeye taşınmış davalar, çobanların çeşitli zamanlarda kaybettikleri hayvanlardan dolayı hayvan sahipleriyle bir takım sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu davalarda çobanların olayla ilgili kasıt ve kusurunun bulunup bulunmadığının araştırıldığı ve hükmün de bu çerçevede verildiği gözlemlenmektedir. Meselâ 24 Cemâziyelevvel 1291 (9 Temmuz 1874) tarihli bir belgeye göre, otlattığı 78 hayvandan 6 tanesini kaybeden çoban Hüseyin b. Ahmed, hayvanların sahibi Bekir b. Mehmed tarafından zararın tazmini maksadıyla şikâyet edilmişse de, mahkeme çobanın bu konuda bir kasıt ve kusurunun bulunmadığına karar vererek davayı reddetmiştir.¹⁷⁸⁵

İncelediğimiz dönemde Urfa'da görülen hayvancılık faaliyetlerinden biri de arıcılıktır. Belli mevsimlerde şehir merkezinde tutulan arıların, ilkbahardan itibaren şehir çevresindeki alanlara götürüldüğü anlaşılmaktadır. Sicillerde arı kovanları için kullanılan rakamlar, yapılan arıcılığın dönemin şartları itibariyle iyi seviyelerde bulunduğunu göstermektedir. Meselâ 8 Receb 1312 (5 Ocak 1895) tarihli bir belgeye göre, şehir merkezinden 4'ü gayrimüslim olan 10 arıcı, 591 adet arı kovanını hasat zamanı Harran Nâhiyesi Telbağdad Karyesi'ne götürmüşlerdir.¹⁷⁸⁶ Çalışmamız boyunca değişik vesilerle değindiğimiz üzere, sosyal hayatın birçok alanında gördüğümüz Müslüman-gayrimüslim iyi ilişkilerinin arıcılar arasında da mevcut olduğu, gerekli zamanlarda arılarını beraber naklettikleri ve aynı yerlerde konakladıkları anlaşılmaktadır.

Mahkemeye yansıyan davalardan, arıcılıkla uğraşan bazı insanların, evlerinin yanına arılar için “*meşhâne*” tabir edilen özel yerler yaptıkları görülmektedir. Meselâ 9 Cemâziyelevvel 1286 (17 Ağustos 1869) tarihli bir belgeye göre, Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Kivo v. Vânis'in evinin kuzeyinde içinde arı kovanlarının bulunduğu meşhanesi mevcuttur. Komşusu Antonyo, arılardan rahatsız olduğu için meşhaneyi

¹⁷⁸⁴ UŞS. 206/368-185.

¹⁷⁸⁵ UŞS. 213/150-74.

¹⁷⁸⁶ UŞS. 219/299-469.

başka yere nakletmek istemişse de nizanın mahkemeye taşınmasından sonra, olay yerine gönderilen bilirkişi heyeti, meşhanenin nakline gerek görmemiştir.¹⁷⁸⁷

Birçok alanda görülen ticarî ortaklıkların, arıcılık konusunda da yapıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ 10 Şevvâl 1289 (11 Aralık 1872) tarihli bir kayda göre, Siverekli Mahallesi'nden Hatip Sino b. Abdullah, Müslüm b. Ahmed'e, hâsılatı aralarında eşit şekilde taksim etmek üzere 11 adet arı kovanı teslim etmiştir.¹⁷⁸⁸ Ayrıca bazı köylerde arı kovanlarının bakım ve gözetimi için bekçilerin tutulduğu görülmektedir. Nitekim 11 Şevvâl 1290 (2 Aralık 1873) tarihli bir belgeye göre, Harran Nâhiyesi Şeyh Çoban Karyesi'nden Hamo bin Musa'nın, köyde arı kovanlarına bekçilik yaptığı ve şahsına ait 40 kovanı bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁹

İncelediğimiz 50 yıllık dönemde hayvan fiyatlarında çeşitli faktörlere bağlı olarak küçük değişiklikler olmuşsa da ciddi bir artış veya düşüş gözlenmemektedir. Satışa konu olan hayvanların fiyatı, yaşı, cinsi ve semizliğine göre değişmekteydi. Dönemin iki önemli taşıtı durumundaki kısraklarla develer, diğer hayvanlara göre daha pahalıydı. Normal bir kısrak 1200 kuruştan, normal bir deve ise 900 kuruştan satılmaktaydı. Bir diğer yük ve binek hayvanı olan merkep ise, 150 kuruş dolaylarında alıcı bulmaktaydı. Köylerde yaygın olarak beslenen koyun 60, keçi ise 40 kuruş civarındaydı. Eti ve sütünün yanı sıra tarlalarda gücünden de faydalanılan bir inek 300, öküz ise 280 kuruş dolaylarında bir fiyatla satılmaktaydı.

Urfa'da hayvancılığın yaygın olması, bu konudaki bir takım uygulamaların sicillere yansımaları sağlamıştır. Bu uygulamalardan biri de; buluntu hayvanlar konusunda takip edilen teâmüllerdir. Dönemin kendine has şartları çerçevesinde, bu konuda alınan tedbîr üzerinde kısaca durmakta fayda görüyoruz. Öncelikle şehir merkezinde herhangi bir şekilde zâyi olup bulunan her türlü eşya ve hayvan, bulanlar tarafından sahiplerinin kolayca ulaşabilmeleri için beytümâle verilmekteydi.¹⁷⁹⁰ Şehir

¹⁷⁸⁷ UŞS. 206/614-742.

¹⁷⁸⁸ UŞS. 228/313-455.

¹⁷⁸⁹ UŞS. 213/19-1116.

¹⁷⁹⁰ Meselâ 2 Cemâziyelahir 1305 (15 Şubat 1888) tarihli bir belgeye göre, Kanberiyeh Mahallesi'nde sokak arasında bulunan 5 adet siyah çadır, beytümâle teslim edildikten bir müddet sonra sahibi Mehmed

etrafında gerek yetkililer gerekse de ahâli tarafından bulunan sahipsiz hayvanlar ise aynı şekilde beytûlmâl memurlarına teslim edilerek muhâfazası sağlanmaktaydı. Beytûlmâlde belli bir müddet tutulan hayvanlar, sahibinin ortaya çıkması halinde kendisine teslim edilmekte, çıkmaması durumunda ise satılıp paraları beytûlmâl sandığına aktarılmaktaydı. Sandıktaki para için de benzer bir yol izlenmekte ve sahibi uzun müddet sonra da ortaya çıksa bu paralarını talep edebilmekteydi.¹⁷⁹¹ Meselâ 25 Cemâziyelevvel 1282 (16 Ekim 1865) tarihli bir belgeye göre, Bozâbâd Nâhiyesi Timurcek Karyesi'nde sahipsiz şekilde bulunan 36 baş keçi, beytûlmâlde teslim edildikten bir müddet sonra sahibinin ortaya çıkmaması üzerine buradaki memurlar tarafından satılmış, bu süreçteki masrafları çıkarıldıktan sonra, kalan 771 kuruş 10 para beytûlmâl sandığında muhâfaza edilmiştir. Olay tarihinden yaklaşık 5 ay sonra Musul ahâlisinden ağnâm tüccarı Derviş b. Abuzer'in vekili aracılığıyla açtığı davadan, söz konusu hayvanların kendisine ait olduğu tesbit edilmiş, beytûlmâlde tutulan paralar da vekili aracılığıyla teslim edilmiştir.¹⁷⁹²

Efendi tarafından beytûlmâlden teslim alınmıştır. UŞS. 221/84-517; Ayrıca bkz. UŞS. 210/162-524; UŞS. 221/84-517; UŞS. 221/159-648; UŞS. 222/47-78; UŞS. 222/47-79; UŞS. 222/47-80; UŞS. 226/74-152.

¹⁷⁹¹ UŞS. 206/304-1041; UŞS. 222/110-173; UŞS. 222/144-244; UŞS. 226/442-69.

¹⁷⁹² UŞS. 206/22-45.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin geride bıraktığı yazılı mirasın önemli bir kısmını teşkil eden kadı sicilleri, sosyal ve kültürel tarihimiz için son derece mühim kaynaklar mesabesinde. 1517 yılındaki ilhâkından, cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı idaresinde kalan Urfa'nın, bu döneme ait kadı sicilleri, 25 defterden müteşekkil olup bu defterlerin 22'si incelediğimiz dönem olan XIX. asrın ikinci yarısına aittir. Bu dönemden önceki kayıtların çok azı hariç, neredeyse tamamı maalesef bugün elimizde mevcut değildir. Bugün var olan sicil defterlerinin, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı bitimindeki yıllardan başlaması, önceki kayıtların bu isyan esnasında yok edilmiş olma ihtimalini güçlendirmekle birlikte, söz konusu kayıtların farklı arşivlerde tasnif edilmiş olması da muhtemeldir.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Rakka Sancağı'nın merkezi olan Urfa, bu dönemde Halep'e bağlanarak bu vilayetin önemli bir sancağı haline getirilmiştir. İdarî taksimatta gerçekleştirilen bu yapılanmadan sonra, şehrin mahalle yapısında köklü değişikliklere gidilmiş, çoğu câmi ve mescit adı taşıyan yeni mahalleler oluşturulmuştur. Aynı dönemde şehrin isminde de değişikliğe gidilmiş ve öteden beri resmî kayıtlarda sıkça kullanılan Ruha yerine, Urfa ismi tercih edilmiştir. Sancağın merkezi durumundaki Urfa Kazâsı'nda, Müslümanlarla birlikte Yahudîler, Yezidîler ve Ermenî, Süryanî, Katolik, Protestan Hıristiyanlar bulunmaktadır. Yerleşim olarak şehrin merkezinde Türkler, batısında Ermenîler, kuzey ve doğusunda Kürtler ile Süryanîler, güneyinde Araplar ile Yahudîler bulunmakla birlikte, birçok mahalle ve sokakta bu unsurların bir arada yaşadıkları tespit edilmiştir. XIX. yüzyıl ortalarında 40 bin civarında olan şehir nüfusu, XX. yüzyıl başlarında 64 bine, sancak nüfusu da 130 binlere çıkmıştır. Bu dönemde kazâdaki gayrimüslim nüfus 10 bin dolaylarında olup bunun 300-400 kişisi Yahudî, geri kalanı Hıristiyan'dır. Yezidîler ise şehir çevresindeki köylerde meskûndur. Aynı dönemde göçlere bağlı olarak şehir nüfusunda büyük bir artış yaşanmış, önceki yıllarda başlayan sur dışına yerleşim, bu dönemde giderek artmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da ailenin teşekkülünde nişan söz konusu olup bu süreçte mehir ve kızın kendisiyle ailesine alınacak hediyelerin belirlenmesi gibi bir gelenek mevcuttur. Evlilikten önce verilen mehir, çoğu zaman altın ve nakdi para olarak belirlenmiş, bazen elbiseler, evlerde kullanılan hayvanlar ve çeşitli ev gereçleri de mehir olarak verilmiştir. Ancak kızın kendisine verilmesi gereken mehr-i mu'accelin, bazen onun ailesine verilmek suretiyle başlık halini aldığı ve bu âdetin yaygın bir şekilde görüldüğü tespit edilmiştir. Şer'î mahkeme, dava konusu olması halinde başlığa itibar etmemiş olmakla birlikte, herhangi bir şikâyet bulunmadığında bu geleneğe karışmamıştır. Dinî emirlere uygun akdedilen nikâhlar için umumiyetle kadılıktan veya mahalle imâmlarından izinnâme alınmış, izin alınmayan nikâhlar da hocalar tarafından kıyılmıştır. Günümüzde bile neredeyse nâdir görülen bir durum olsa da, o dönemde bazı kızların, evlilik sürecinde rızâsı alınmadığı, zorla evlendirilmek istendiği ve başlık için sevdiğine verilmediği gibi gerekçelerle mahkemeye müracaatta bulunarak velîlerini şikâyet ettikleri görülmektedir. Aynı şekilde özellikle mehr-i muahharlarını alamayan kadınlar, bu husus için sık sık kocalarını mahkemeye şikâyet etmiş, mahkeme de mehrin ödenmesine kadar baba evinde kalan eşlere nafaka ödenmesini zorunlu tutmuştur. Günümüzde çokça tartışılan ve hakkında çeşitli spekülasyonların yapıldığı çok eşlilik konusuna gelince, bu dönemde Urfa'da çok eşliliğin, Anadolu'nun birçok şehrine göre biraz yüksek olduğu ve bu oranın tüm evlilikler içinde % 12.4 seviyelerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu evliliklerde eşlerin hakları dikkatle korunmuş, meselâ talep halinde her bir eşe tam teşkilatlı ayrı mekân temin edilmesi, dinî ve hukukî bir prensip olarak hassasiyetle uygulanmıştır.

Bugün üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı ve bakanlık düzeyinde önleyici tedbîrler için çalışmaların yapıldığı eşler arasında şiddet, daha doğru bir ifadeyle kadına şiddet konusu, incelediğimiz dönem Urfa'sında da aile içi huzuru bozan önemli bir sosyal sorundur. Birçok kadın, gördüğü şiddet nedeniyle kocasını şikâyet etmekten çekinmemiş, mahkeme de eşleri uyarma ve onlara kefil tayinleriyle bu şiddeti önlemeye çalışmıştır. Bu dönemde şiddetin yanı sıra eşler arasında anlaşmazlık, şiddetli geçimsizlik, şartlı talâk, mehir ve nafaka vermede isteksizlik, boşanmanın diğer önemli sebepleri arasındadır. Kadınlar; içki, kumar gibi kötü alışkanlıkları bulunan eşlerini bu alışkanlıklardan vazgeçirmek için çeşitli zamanlarda şartlı talâkı kullanmış, ancak bazı

eşlerin sözü edilen kötü alışkanlıklara devam etmesi nedeniyle çok sayıda boşanma vuku bulmuştur. Boşanma sonrasında eşler arasında; nafaka, mehir ve kullanılan eşyaların taksimi hususlarında çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığı, bu eşlere ait çocuklar konusunda ise, Osmanlı uygulaması çerçevesinde hareket edildiği ve ayrılma sürecinde taraflar arasında herhangi bir akit yapılmamışsa, çocuğun 8-10 yaşlarına kadar annesinde kaldığı görülmüştür.

Miras konusuna gelince Osmanlı Devleti, vefât eden kimselerin bıraktığı terekelere normal şartlar altında herhangi bir müdahalede bulunmamış ancak vârislerin talebi olması veya vârisler arasında çocukların bulunması durumunda, adalete verilen önem dolayısıyla olsa gerek, bu terekeleri kassâm eliyle taksim ettirmiştir. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da birçok gayrimüslim kadın, -Osmanlı onların mal bölümüne asla müdahalede bulunmadığı halde- kocasından kalan mirası şer'î mahkemeye taşıyarak buradaki taksimi istemiştir. Hem onların hem de Müslümanların tereke taksiminde şer'î hukukun ferâiz hükümleri esas alınmıştır. Coğrafi bakımdan önemli bir geçiş noktası üzerinde bulunan Urfa'da, vefât eden misafir ve yabancılara ait terekeler, vârislerinin ortaya çıkmaması durumunda açık arttırmayla satılarak paraları beytülmalde muhâfaza edilmiş, bu kimselerden malı olmayanların cenaze masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır. Dönem insanların mal varlığını tespit ve ortaya koyma gayesiyle terekeler üzerinde yaptığımız istatistiklerde, halkın sadece % 11'inin 1.000 kuruş altında bir mal varlığına sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla hayatın ucuz olduğu şehirde, çoğu insanın temel ihtiyaçlarını rahat bir şekilde karşılayabildiğini söylemek mümkündür. Ailelerin ortalama büyüklüğüne gelince, aynı terekelerden elde ettiğimiz sonuçlara göre, şehir merkezindeki Müslüman ailelerde çocuk sayısı 3, gayrimüslim ailelerde ise 3.4'tür.

İncelediğimiz dönemde Urfa'nın 56 mahalleden müteşekkil olduğu ve bu mahallelere umumiyetle câmi ve mescit isimlerinin verildiği görülmüştür. Kısa zaman önce kurulan muhtârlık teşkilatına rağmen mahalle imâmlarının, mahallelerinin genel durumundan haberdar oldukları, mahalle sakinleri için eskiden beri ifa ede geldikleri bazı görevleri devam ettirdikleri ve birçok hususta kadıya yardımcı oldukları görülmüştür. Sistemin işlerliği açısından bu tespit son derece önemlidir. Fizikî yaşam

noktasında, evlerde haremlik-selamlığa özen gösterilmiş, evin etrafı yüksek duvarlarla çevrili tutularak içerinin mahremiyeti sağlanmıştır. Temel hakların korunmasına ayrı bir hassasiyet gösterilen bu dönemde, mahalle içinde komşuları rahatsız edecek şekilde bina inşa edilmesine, evlerde yeni kapı veya pencere açılmasına izin verilmemiş, şikâyet halinde bu tür inşaat faaliyetleri, yetkililer tarafından yakından takip edilerek, gerektiğinde engellenmiştir. Genel olarak iyi ilişkilerin hâkim olduğu komşular arasında, bazen kapı, pencere ve duvar yerlerinin değiştirilmesi, kirli suların akıtılması, suyunun değiştirilmesi gibi nedenlerle sıkıntılar yaşanmıştır. Yaşam biçimi olarak bazı büyük evlerde, birkaç Hıristiyan ailenin bir arada yaşadığı ve evlerin bazı bölümlerini ortak kullandıkları, ancak yer yer bu hususta anlaşamadıkları, bu durumlarda da çoğu zaman Osmanlı adalet sistemine müracaat ettikleri tespit edilmiştir.

Çalışmamız içinde sosyal unsurlar olarak Urfa'da bulunan zümrelerden; seyyid-şeriflere, köle-câriyelere, kıptilere ve aşîretlere temas edilmiştir. Bu dönemde şehirde çok sayıda seyyid-şerifin bulunduğu ve bu kimselerin câmi, mescit, tekke ve zaviye gibi dinî müesseselerde çeşitli idarî görevler ve irşad hizmetleri ile meşgul oldukları görülmüştür. Nâdir de olsa, bazı şehir sakinlerinin köle ve câriye kullandığı tespit edilmiş olmakla birlikte, köle ve câriyelerin haklarına riâyet edildiği ve onların zamanla aile bireyleri gibi görüldüğünü söylemek rahatlıkla mümkündür. Zira bu insanlardan büyük bir kısmının köle ve câriyelerini azad etmesi bir yana, bazen onları çocuklarıyla evlendirerek azad ettikleri ve onlara zenginlik sayılabilecek miktarlarda çeşitli yardım ve vasiyetlerde buldukları müşahede edilmiştir. Umumiyetle şehrin güneyindeki mağaralarda yaşayan Kıptîlerin; örf, âdet ve yaşayışlarında Müslüman oldukları ve diğer Müslüman halk gibi bütün meselelerini şer'î mahkemeye getirdikleri görülmüştür. Ayrıca şehir çevresinde hayvancılıkla meşgul çok sayıda aşîret tespit edilmiş, bu topluluklarda, başlık parasının daha yaygın, mehir miktarlarının da daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Bu dönemde Urfa'da halkın su ihtiyacı için şehrin kuzeyindeki kaynaklardan, Müslüman ve gayrimüslim mahallelere ayrı kanallardan su getirilmiştir. Halîlu'r-Rahman Deresi'nin şehir içinden akan suyu, temiz ve kirli olmak üzere iki kanal şeklinde tahliye edilmiş ve temiz olanı yol üstündeki birçok aile ve müessese tarafından

kullanılmıştır. Şehirde çok sayıda hamam inşa edilmiş olması bir yana, evlilik sürecinde belirlenen elbiseler arasında ve hem kadınlara hem de erkeklere ait tereke eşyası arasında, çok sayıda hamam malzemesi bulunması, halkın yaygın bir temizlik anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Sağlık açısından durum değerlendirmesi yapılacak olursa, bu dönemde şehirde belediye bünyesinde bir tabip bulunmakla birlikte sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu ve ilk hastanenin ancak XIX. yüzyıl sonlarında, misyonerler tarafından açıldığı tespit edilmiştir.

İncelediğimiz dönemde devlet otoritesi bütün kurumlarıyla mevcut olmasına rağmen zaman zaman isyan ve eşkıyalık faaliyetleri baş göstermiştir. Çeşitli tarihlerde, bilhassa Şemmer ve Aneze Aşîretleri'nin içinde bulunduğu eşkıyalık faaliyetlerinden kırsal bölgede yaşayan halk ciddî zararlar görmüş, devlet aldığı tedbîrlerle bu olayları önlemeye çalışmışsa da istenilen düzeyde başarı sağlayamamıştır. Toplumsal suçlar noktasında incelediğimiz dönemde çok sayıda cinayet olayı meydana gelmesine rağmen, ilginçtir ki kısas uygulaması söz konusu olduğu halde çoğu zaman kâtil ve maktûl yakınları diyet üzerinde sulh etmiştir. Şer'î mahkeme diyet miktarı olarak erkekler için 10.000, kadınlar için 5.000 dirhem taktîr etmiştir. Ancak birkaç davada vârislerin sulha yanaşmaması sebebiyle kısas cezasına hükmedilmiş, infaz edilen cezalardan biri de sicil defterlerine açıkça kaydedilmiştir. Bu dönemde diyet ve kısas cezalarının suçta caydırıcılığı sağladığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Zira bugün bölgede sıkça karşılaştığımız kan davası geleneğinin o dönemde yerleşik bir kültür olmadığını görmekteyiz. Bu bakımdan bölgedeki kan davası olaylarının Osmanlı'nın son yılları yahut Cumhuriyet döneminde yaygınlaştığını söylemek yanlış bir yargı olmasa gerektir.

Fertlerin haklarının korunması ve sosyal devlet olma vasfının bir ifadesi olarak bu dönemde yetim kalan Müslim-gayrimüslim çocuklar için emânet ve ehliyet sahibi vasîler tayin edilerek, malları ve hakları muhâfaza altına alınmıştır. Vasîlik işlerinde, çocuk üzerinde anne ve baba tarafları arasında denge kurularak, çoğu zaman bir aileden tayin edilen vasînin yanına diğer aileden nâzır veya kayyım adıyla bir gözetici daha belirlenmiştir. Bu çocuklardan, vârislerinden mal kalanların geçimi bu mallardan, herhangi bir şekilde malı bulunmayanların geçimi de devlet tarafından sağlanmıştır.

Aynı şekilde kimsesiz yaşlılara, delilere ve yardıma muhtaç diğer kimselere, vasî tayinleri yapılarak, devlet tarafından nafaka adıyla düzenli yardımlar yapılmıştır. Bilhassa câmi avlularına bırakılan kimsesiz çocukları alıp büyüten ailelere, ekonomik durumlarına bakılmadan maddî destek sağlanmış ve böylece söz konusu çocukların aile ortamında büyütülmesi ve topluma kazandırılması amaçlanmıştır. Bu uygulama günümüzde yasal düzenlemelerle gerçekleştirilmeye çalışılan yeni bir hedeftir. Osmanlı, bu çocukların hakları noktasında sadece vasî tayinleri ile yetinmemiş, vasîlik müessesesini işler halde tuttuğu gibi takibini de ciddiyetle yapmıştır. Nitekim vasî denetimindeki çocuklara ait mülkler, gerektiğinde şer'î mahkeme izniyle çoğu zaman açık arttırma ile satılmış, oluşabilecek mağduriyetlere karşın da, bu satışlar yakından takip edilmiştir. Yetim çocuklara, vârislerinden miras kalan mallar, bu dönemde yeni tesis edilmiş olan Eytâm Sandığı tarafından, ihtiyaç içindeki esnâfa borç verilerek istirbâh usulüyle işletilmiş, böylece piyasaya sıcak para girişi sağlandığı gibi elde edilen gelirle de çocuğun geçim masrafları karşılanmıştır.

Eğitim ve öğretim kurumları olarak incelediğimiz dönemde Urfa'nın ilmî hayatına yön veren müesseseler; mektepler, medreseler ve çoğu bu medreselerin bünyesinde yer alan kütüphanelerdir. Klasik dönem Osmanlı eğitim programlarının uygulandığı bu medreselerde, sadece dinî ilimler okutulmuş, kütüphanelerde yer alan kitapların da bu minvâldeki eserlerden müteşekkil olduğu görülmüştür. Şehrin dinî hayatının merkezinde câmi, mescit, tekke ve zaviyelerin bulunduğu bu dönemde, söz konusu müesseselere tayin edilen görevlilerde ehliyet ve imtihan şartlarına riâyet edilmiştir. Şehirdeki Mevlid-i Halîl Zâviyesi ile Sâkıbiye Tekkesi'nde Kadirî, Halîlu'r-Rahman Zâviyesi'nde Nakşibendî, Sıddıkiye Tekkesi'nde Rufâî, Hacı Gâzî Tekkesi'nde Halvetî, Mevlevî Tekkesi'nde Mevlevî Tarikatı erkânları icrâ edilmiştir. Ayrıca şehirde Afgan, Hindiyân ve Buharî Tekkeleri olmak üzere üç adet derviş tekkesi bulunduğu anlaşılmıştır. Bir peygamberler şehri olan Urfa'da, dinî gün ve gecelerin ifasına ayrı bir önem verilmiş, bugünlerde; câmilerde, mescitlerde ve birçok vakıfta çeşitli hazırlıklar yapılarak, iftar vakitleri halka, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, top atışlarıyla haber verilmiştir.

Asırlarca Müslümanlarla iç içe yaşayan gayrimüslimlerin, Müslümanların sosyal, kültürel ve dinî hayatından etkilenmemiş olması mümkün değildir. Bu etkilenmenin en önemli sonuçlarından biri de, gayrimüslimlerin kendi istek ve arzularıyla Müslüman olmalarıdır. İhtida kavramıyla tanımlanan bu olaylar, Urfa Kadı Defterleri'ne 1871 yılına kadar îlâm şeklinde kaydedilmiş, bu tarihten sonra ihtidâlar devam ettiği halde ayrıca bir kayıt tutulmamıştır. Mevcut defterlerden, 1848-1871 yılları arasında, kendi rızâlarıyla Yezidî ve Hıristiyanlar'dan 30 erkek ve kadının ihtidâ ettiği anlaşılmıştır. İhtida eden Hıristiyanlar isimlerini değiştirmişken Yezidîler, eski dinlerine ait çağrışımlar yapmayan ve hali hazırda Müslümanlar tarafından da kullanılan isimleri değiştirme lüzumu görmemişlerdir. İhtidadan sonra, Müslümanlarla yakın bir ilişki içerisinde olan mühtedîler, genellikle gayrimüslim çevrelerini ve mahallelerini terk etmemiş, önceki dinlerine mensup insanlarla ticarî ve insanî münasebetlerini devam ettirmiş, bazen akrabalık bağları dolayısıyla velisi vefât etmiş gayrimüslim çocuklara vasî tayin edilmişlerdir. Urfa'da gördüğümüzü bu durum, Osmanlı topraklarındaki karşılıklı hoşgörünün en güzel misâllerinden biri olarak zikredilmeye değer bir husustur. İhtida sürecinde tarafların mağdur olmaması için meselâ mühtedî kadınların kocalarına, şer'î mahkemede iki şâhit huzurunda İslâm teklif edilmiş, bu teklifi kabul ederek Müslüman olan erkeklerin aile birliği korunurken, kabul etmeyenlerin eşleriyle araları tefrîk edilmiştir.

Osmanlı döneminde Urfa, vakıf kültürü açısından zengin bir şehir olup, tarafımızca hayatın birçok alanında hizmet veren pek çok vakıf tespit edilmiş, câmi, medrese, tekke ve zaviyelere ait hayrî vakıflar yanında çok sayıda evladiye vakfının da olduğu görülmüştür. İncelediğimiz dönemde azımsanmayacak sayıda Müslüman kadının vakıf tesis ettiği ve birçok vakıfta şehir kadınlarının vakıf yöneticisi olduğu müşahede edilmiştir. Bu husus o dönemde kadının, zannedilenden çok daha fazla sosyal hayatın içinde yer aldığını ve sahip olduğu mülkiyeti kullanma konusunda günümüzden daha ileri bir seviyede bulunduğunu göstermektedir. Vakıfların mülk satışı ve değişimi kadı izniyle gerçekleştirilerek olası sûistimâller engellenmeye çalışılmış, herhangi bir şekilde vakıf mülkünü zimmetine geçirdiği yahut vakfi açık bir zarara uğrattığı anlaşılan yetkililer derhal görevden alınmıştır. Vakıf kültürünün gayrimüslimleri de etkilediği görülmekte olup Müslümanlar gibi şehir Hıristiyanları da, kilise ve manastırlar

bünyesinde kurdukları vakıflar sayesinde mâbedlerinin, bu mâbedler bünyesindeki eğitim faaliyetlerinin ve yardıma muhtaç cemaat mensuplarının çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır.

Bu dönemde, Osmanlının gayrimüslimlere tanıdığı haklar çerçevesinde, şehirdeki Yahudî ve Hıristiyan zimmîlere, din ve vicdan hürriyeti noktasında geniş hoşgörü gösterilmiş, hiçbir şekilde din adamlarına, okullarına, vakıflarına ve izinsiz inşa edilmiş dahi olsa mâbetlerine karışılmamıştır. Ancak söz konusu zümreler, sosyal hayatlarını dinleri ve hukukları çerçevesinde düzenlemiş olmakla birlikte çoğu zaman kendi istekleriyle kadı mahkemesine müracaat ederek, şer'î hukukun icrâsını talep etmişlerdir. Şehirdeki Ermenî ve Süryanîler'den bazıları, bu yıllarda şehre yerleşen Katolik ve Protestan misyonerlerin yoğun propagandasına maruz kalarak onların mezhebine geçmiştir. 1895 yılı sonunda yaşanan ve Müslüman-gayrimüslim ilişkilerine zarar veren bazı acı hâdiseler, bu ilişkileri tamamen koparamamış ancak şehirdeki huzur ortamını ve karşılıklı güveni zedelemiştir.

Osmanlı döneminde önemli ticaret yollarının kesiştiği bir güzergâhta bulunan Urfa, önceleri bu yolu kullanan kervanlarının sıklıkla uğradığı bir merkez iken, XIX. yüzyıldan itibaren deniz ticaretinin gelişmesiyle bu önemini ciddî bir oranda kaybetmiş, buna bağlı olarak şehrin ticaret hayatı bölgedeki tüccarlarla sınırlı hale gelmiştir. İhracat istenilen seviyenin çok altında olmasına rağmen, insanların ihtişamdan uzak, sade bir hayat tarzı yaşaması ve umumiyetle yerli mamul tercih etmesi, ithâlat ile ihrâcat arasındaki dengenin korunmasını sağlamıştır.

Bu dönemde Urfa'daki Müslüman ve gayrimüslimler, hem kendi aralarında hem de birbirleriyle gerçekleştirdikleri ticarî ilişkilerde yaygın bir şekilde mudârebe, muzâraa, musâkat ve bey'î bi'l-vefâ akitleriyle; tarım, hayvancılık ve diğer sahalarda ortaklıklar tesis etmiştir. Ayrıca satış akitleri, alacak davaları ile yüklü miktarlardaki karşılıklı borçlanmalar, bu zümrelerin birbirlerinden alışveriş yaptığını ve aralarında zengin bir ticarî hayatın var olduğunu ortaya koymuştur. Ortaklıklarda, taraflar anlaşma şartlarına bağlı kalmış, kâr-zarar belirlenen ölçülerle paylaşılmış ve feshedilen ortaklıklar mahkeme huzurunda kayıtlara geçirilmiştir. Şikâyet olması halinde gabn-ı

fahiş içeren akitler ve fuzulî satışlar iptal edilmiş, karşılıklı anlayış çerçevesinde tehir edilen veya taksitlendirilen borçlar, şer'î mahkemede kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bu dönemde ticarî faaliyetlerin yazılı ve senetli bir hal almaya başlaması, olası ihtilâfları önemli ölçüde azaltmıştır.

Köklü bir ticaret geleneğinin bulunduğu Urfa'da, esnâf birlikleri kendi içlerinden bir şeyh seçerek meslekî sorunlarını ona götürmüş, şeyhlerle beraber ahiliğin ve ahi babaların esnâf üzerinde etkili olduğu açık bir şekilde tespit edilmiştir. Henüz sanayinin gelişmediği ve birçok iş kolunun el sanatlarıyla icrâ edildiği bu dönemde, bazen birbirine yakın iş kollarındaki esnâfın, piyasaya hâkim olmak gayesiyle meslektaşlarının işlerine müdahale ettikleri, onların çıraklarını aldıkları ve fuzulî fiyat artışları yaptıkları görülmüştür. Şehir yetkilileri, bazı yıllarda piyasaya müdahale ederek et, şırlağan ve değirmenlerde öğütülen buğday ve arpa fiyatlarında düzenlemeye giderek narh vermiştir. Ayrıca bu dönemde Urfa'da çok sayıda çarşı-pazar bulunması bir yana, ticaret hayatında dikkat çeken hususlardan biri, sûk-i sultâniye satışlarıdır. Açık arttırma ile gerçekleştirilmiş olan bu satışlara, Müslim-gayrimüslim herkes katılabilmiş, diğer insanların yanı sıra bilhassa yetimlere, vârişlere ve vârisi olmadan vefât eden şahıslara ait menkul ve gayrimenkuller, bu şekilde satılmıştır. Diğer şehirlerde sıkça karşılaşmadığımız bu uygulama, şehir insanının yetim mallarını koruma konusundaki hassasiyetini ve bu hassasiyetin yerleşik bir örf haline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Geniş tarım arazilerinin olduğu Urfa'da çiftçilik, kırsal kesimin çoğu zaman yegâne gelir kapısı durumunda olduğundan hayatın merkezinde yer almış, şehirlere göçün artmasıyla beraber gerek şehir çevresinde gerekse de köylerde arazisi bulunan kimseler, bu arazilerin işletmesini, köylerde kalan akraba veya köylüleri eliyle yaptırmışlardır. Tarla ve bahçelerde, genellikle buğday, arpa, darı, nohut, mercimek gibi tahıl ürünleri ile nar, kavun, karpuz, üzüm ve ceviz gibi meyveler yetiştirilmiştir. Ekilen ürünler ve şehrin hemen bitişiğindeki bahçelerde yetiştirilen sebze meyveler, satıcılar eliyle şehir piyasasına sürülmüş, mesafenin yakın olması mâliyetleri düşürerek fiyatları ucuzlattığı gibi ürünlerin taze kalmasını da sağlamıştır. Kuraklık ve çekirge istilaları

gibi doğal afetlerin gerçekleştiği yıllar hariç tutulursa yetiştirilen ürünlerin, şehir halkının gündelik ihtiyaçlarını fazlasıyla karşıladığı anlaşılmaktadır.

Son olarak, bu dönemde Urfa ve çevresinin tarımla beraber en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. Yaygın bir şekilde görülen büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra arıcılık faaliyetleri de mevcuttur. Şehirde yaşayan ve hayvan ticaretiyle meşgul olan tüccarlar, hayvanlarının bakımı için ya çevre köylerden çobanlar tutmuş, ya da kırsalda yaşayan kimselerle belli şartlarda ortaklık kurmuşlardır. Şehir merkezinde veya çevresinde herhangi bir şekilde zâyi olup bulunan her türlü eşya ve hayvan, bulanlar tarafından sahiplerinin kolayca ulaşabilmeleri maksadıyla beytûlmâle teslim edilmiş, belli bir süreye kadar sahipleri ortaya çıkmayan hayvanlar satılarak, kıymetleri beytûlmâl sandığında muhâfaza edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Urfa Kadı Sicili Defterleri: 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228.

Halep Vilâyet Salnâmeleri, H. 1285, H. 1287, H. 1288, H. 1293, H. 1302, H. 1303, H. 1307, H. 1308, H. 1309, H. 1310, H. 1312, H. 1213, H. 1314, H. 1315, H. 1316, H. 1317, H. 1318, H. 1319, H. 1320, H. 1321, H. 1322, H. 1323, H. 1324, H. 1326.

Maarif Salnâmeleri, H. 1316, H. 1317, H. 1318.

II. KAYNAKLAR

Açanal, Hasan, “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa’da Sosyal Hayat”, **Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)**, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 1997, ss. 123-129.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Yay. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Ahmed Rifat Efendi, **Devhatü’n-Nükabâ**, İstanbul 1283.

Ali Suavi, “Ermenilerde Ulûm ve Maârif”, **Ulûm Gazetesi**, Paris 1287, S. 22, ss. 1310-1313.

Arif, Şefik, “Urfa Vilâyeti”, **Türkiye’nin Sıhî İctimâî Coğrafyası**, İstanbul 1341.

Belâzurî, **Fütûhu’l-Büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Cuinet, Vital, **La Turquie d’Asia: Geographie Administrative**, Ed. Ernest Leroux, Paris 1891. II.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY Yayınları, İstanbul 1999.

Fatma Aliye ve Mahmud Esad, **Taaddüd-i Zevcât**, Ed. Rana von Mende-Altaylı, İstanbul 1316.

Feridun Ahmed Bey, **Münşeâtü’s-Selâtin**, Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, İstanbul 1858. I.

Halebî, Burhaneddin İbrahim, **Mülteka’l-Ebhur**, Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, İstanbul 1270.

Hoca Sadeddin, **Tacü’t-Tevârîh**, Tabhâne-i Âmire, İstanbul 1279, II.

Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, haz. Necati Aktaş ve Ötekiler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, I.

- İbn Abidin, **Ukûdü'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetava'l-Hamîdiyye**, Kahire 1310.
- İbn Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, Dâru Beyrut, Beyrut 1965, II.
- İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize 1998, X.
- İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Thk. Muhammed Mutî' Hâfız, Dımaşk 1983.
- Kâdîhân, **Fetâvâ Kâdîhân (Fetâvâ'l-Haniyye)**, Muhammed Şahin Efendi, Kahire 1865.
- Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi**, haz. İbrahim Ateş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Matrakçı Nasûh, **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân**, Yay. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara 1976.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Mehmed Süreyyâ, **Sicilli-i Osmanî**, Yay. Mustafa Keskin ve Ötekiler, Sebil Yayınevi, İstanbul 1997.
- Merginânî, Ebü'l-Hasan, **el-Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mübtedi**, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, I-IV.
- Nabî, **Tuhfet'ül-Harameyn**, Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1265.
- Sachau, Eduard, **Reise in Syrien und Mesopotamien**, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1995.
- Taberî, **Târihü't-Taberî**, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II.

III. ARAŞTIRMALAR

- Abacı, Nurcan, **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması: (17. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Acar, H. İbrahim, **İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum 2000.
- _____, "Evlenme Engeli Olarak Din Farkı", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum 2002, S. 17, ss. 27-52.
- _____, "İslâm Hukuku Açısından Nişanlanma", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, S. 23, ss. 71-94.
- _____, "Diyet Açısından Kadın-Erkek Ayrımı Problemi", **Türkiye Günlüğü**, 1998, S. 51, ss. 145-160.
- Açanal, Hasan, **Urfa Tarihi (MÖ 2000-MS 1400)**, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 1997.
- Akagündüz, Ülkü Özel, "Satılan Cami ve Mescitlerin Sessiz Çılgılığı", **Aksiyon**, 11 Şubat 2008, ss. 40-49.
- Akbiyık, Abuzer, **Şanlıurfa Sıra Gecesi**, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2006.

- Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Akgündüz, Ahmet, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.
- _____, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri**, Fey Yayınları, İstanbul 1991, III.
- _____, **Şer'îye Sicilleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, "Başlık", **DİA**, İstanbul 1992, V, 131-133.
- _____ ve Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- Akgündüz, Hasan, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş** Ulusal Yayınları, İstanbul 1997.
- Akgündüz, Murat, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedris Hayatı", **İSTEM**, 2008, S. 11, ss. 113-121.
- Akış, Ayhan, **Gap'ın Şanlıurfa İlinin Sosyo-Ekonomik Coğrafyasına Etkileri**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2002.
- Akkoyunlu, Zahide, **Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Aksun, Ziya Nur, **Osmanlı Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, I.
- Aktan, Hamza, "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, S. 16, ss. 59-79.
- _____, "Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü", **Dinî Araştırmalar**, 2002, V/14, 5-16.
- Akyıldız, Ali, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Alpay, Bedri, **Şanlıurfa Şairleri**, Şanlıurfa 1986. I.
- Alper, Mehmet, "Urfa'nın Mekansal Yapısı ve Tarihi Urfa Evleri", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu**, Elazığ 1992, ss. 99-104.
- Altundağ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi: 1831-1841**, TTK, Ankara 1988.
- Aras, Mehmet Özgü, "İslâm'a Göre Çok Evlilik", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, S. 24, ss. 183-188.
- Armağan, Servet, **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001.

- Arpaguş, Hatice K., **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Aslan, Halide, **Tanzimat Döneminde Din Değişirme Hareketleri (1839-1876)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- _____, “Osmanlı Son Döneminde Çok Milletli İstanbul’da Bir Değişim Örneği ‘İhtida Ve Mühtedî’”, **Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi**, Ed. Mehmet Fatih Arslan ve Muhammed Veysel Bilici, İstanbul 2010, ss. 285-310.
- Aslan, Nâsi, “Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler”, **İlmi Araştırmalar**, 1998, I/2, 93-119.
- Atay, Hüseyin, **Osmanlılar’da Yüksek Din Eğitimi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- Ateş, Süleyman, **Kur’an-ı Kerim’de Evlenme ve Boşanma**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ty.
- Ayas, Nevzad, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1948.
- Aydın, M. Akif, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.
- _____, “Mehir”, **DİA**, Ankara 2003, XXVIII, 389-390.
- _____, “Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma ‘Tefrik’”, **Osmanlı Araştırmaları**, 1986, S. 5, ss. 1-12.
- _____, “Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 1982, S. 3, ss. 1-12.
- _____ ve Muhammed Hamîdullah, “Köle”, **DİA**, Ankara 2002, XXVI, 237-246.
- Aydın, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan ilişkilerine Etkisi”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S. 19, ss. 79-122.
- Aydınlı, Necati, **Urfa Türküleri ve Öyküleri**, İstanbul 2008.
- Aydüz, Davut, **İslâm İktisadında Narh ve Osmanlı Devletinde Narh Uygulaması**, Işık Yayınevi, İzmir 1994.
- Ayverdi, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2008, I-II.
- Bağmancı, Fatma, **216 Nolu Urfa Şer’iyye Sicilinin Hukuksal Analizi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006.
- Bakkal, Ali, “Hz. Peygamber’in Kölelere Verdiği Değer ve İslâm’ın Köleliğe Bakışı”, **Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi**, I. Kutludoğum Sempozyumu Bildirileri, 21-22 Nisan 2007, Şanlıurfa ty., ss. 219-262.
- Bali Rıfat N., **Devletin Yahudileri ve Öteki Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004. Bağçeci, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, **Turkish Studies**, 2008, III/7, 707-732.

- Bâlî, Kâmil, **Kitâbu Nehrü'z-Zeheb fi Târih-i Haleb**, Dımaşk 1991.
- Baltacı, Cahit, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, I-II.
- Bardakoğlu, Ali, “İslâm Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”, **Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 41-57.
- Barkan, Ö. Lûtfî, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, **Belgeler**, 1966, III, 1-479.
- _____, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, **Tarih Vesikaları**, II/7, 15-40.
- Barlas, İhsan, **Dünden Bugüne**, Özlem Kitabevi, Şanlıurfa 2001.
- Baskıcı, Murat, “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2003, LVIII/1, 29-53.
- Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, İstanbul 2005, S. 13, ss. 93-107.
- Baydilli, Emin, “XVI. Yüzyıl Urfa Sancağı'nın Boz-âbâd ve Yalak Nahiyeleri'ndeki Kırsal Yerleşme Adlarının Tarihi Coğrafya Bakımından Değerlendirilmesi”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 2007, XV, 675-692.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988. I.
- Bayrakçı, Halil, **Osmanlı Toprak Sistemi: Mirî Hukuk**, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.
- Bayraktar, Hilmi, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları Elazığ 2007.
- Bebiroğlu, Murat, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizâmnâmeleri**, Ed. Cahit Külekçi, Akademi Matbaası, İstanbul 2008.
- Bektaşoğlu, Mustafa, **Anadolu'da Türk İslâm Sanatı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Beydilli, Kemal, “İmam (Osmanlı Devleti'nde İmamlık)”, **DİA**, İstanbul 2002, XXII, 181-186.
- _____, “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinde Bir Kesit - II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri -”, **Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 255-266.
- Bilge, Mustafa, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**, İstanbul ty, I-VIII.

- Birecikli, İ. Burak, **218 No'lu Urfa Kadı Sicili Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirme**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2004.
- _____, “Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara 2012, S. 37, ss. 245-264.
- Bizbirlik, Alpay, “Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilâyetlerindeki Haremeyn Vakıfları”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2000, S. 20, ss. 37-72.
- Bozdağ, Fahrettin, “Sıbyan Mektepleri ve Eyüp'teki Sıbyan Mektepleri”, **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VIII. Eyüpsultân Sempozyumu: Tebliğler**, 7-9 Mayıs 2004, ss. 122-133.
- Bozkurt, Gülnihal, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)**, TTK, Ankara 1996.
- Cezîrî, Abdurrahman, **Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı**, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, I-VIII.
- Cide, Ömer **205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2007.
- Cin, Halil, **Eski Hukukumuzda Boşanma**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- _____, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- _____, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.
- Çakır, İbrahim Etem, “16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)” **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, IX/1, 1-15.
- Çanlı, Mehmet, “Eytâm İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XIV, 57-73.
- Çardırcı, Musa, “Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1975, VII-XII/14-23, ss. 63-75.
- _____, “Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, Ankara 1970, XXXIV/135, 409-420.
- Çataltepe, Sipahi, **İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar**, Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Çelik, Abbas, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, S. 27, s. 125-135.
- Çelik, Mehmet ve Ötekiler, “Şehrin Dini Yapısı”, **Edessa'dan Urfa'ya**, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007, I, 331-488.

- Çetin, Osman, **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, TTK, Ankara 1999.
- Çınar, Hüseyin, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi", **Pax Ottomana**, Ed. Kemal Çiçek, Ankara 2001, ss. 31-50.
- Çolak, Kamil, **XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- Çukurova, Bülent, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi", **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Kasım 2007, S. 40, ss. 615-623.
- Dalgın, Nihat, **İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Dalyan, M. Gökhan ve Yıldız, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Adıyaman Süryani ve Ermenileri Arasında Katolik Misyonerlik Faaliyetleri", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, S. 5, ss. 74-85.
- De Vaux, Ronald, **Yahudilik'te Aile**, Çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Demir, Ahmet, **Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi**, Kent Yayınları, İstanbul 2008.
- Demiralp, Yekta, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Demircan, Adnan, "Cahiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", **İSTEM**, 2003, S. 2, ss. 9-32.
- Demirel, Ömer, "1700–1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", **Bellekten**, Ankara 1990, LIV/211, 945-961.
- _____, ve Ötekiler, "Osmanlılarda Ailenin Demografik yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Başbakanlık Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, I, 97-161.
- Demirkent, Işın, **Urfa Haçlı kontluğu Tarihi (1118-1146)**, TTK, Ankara 1994. I-II.
- _____, ve Mustafa Korkmaz, "İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi", **Edessa'dan Urfa'ya**, Ed. Mehmet Çelik, Ankara 2007, II, 25-230.
- Demirtaş, Mehmet, **Osmanlı Esnâfında Suç ve Ceza**, Birleşik Yayınları, Ankara 2010.
- Develioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 2007.
- Dolabani, Hanna, **Antakya Süryani Kadim (ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi**, Çev. Gabriyel Akyüz, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006.

- Döğüş, Selahattin, “Türk Ermeni İlişkileri Örneğinde Türklerle Gayrimüslimlerin Ortak Yaşama Kültürünün Temelleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Kayseri 2007, IV, 173-201.
- Duymaz, A. Şevki, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2003.
- Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, **OTAM**, Ankara 2010, S. 23, ss. 85-100.
- Eken, Galip, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep’te Aile”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya 2000, S. 6, ss. 477-490.
- Ekinci, Abdullah, **Ortaçağda Urfa**, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.
- _____, “Türebeler ve Ziyaretgâhlar”, **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 189-194.
- _____, “Urfa’da Yahudilik ve Hıristiyanlık”, **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 71-80.
- _____, ve Kazım Paydaş, **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Şanlıurfa 2008.
- Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 2008, S. 6, ss. 7-84.
- Eldem, Edhem ve diğerleri, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Emsen, Şemim, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihiçesi”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, Ankara 1960, IX/1-2, 14-35.
- Engin, Nihat, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Erbay, Celâl, **İslâm Hukukunda Küçüklerin Himayesi**, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.
- Erdoğan, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, “Karayazıcı İsyanı”, **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003, IV/2, 53-66.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 1984, S. 4, ss. 69-88.
- Ergin, M. Emin, **Urfa Folklorunda Dügün**, Kemal Matbaası, Adana 1973.
- Eroğlu, Cengiz ve Ötekiler, **Osmanlı Vilayet Salmelerinde Halep**, Ankara 2007.
- Eroğlu, Süreyya, “Urfa Mevlevihânesi”, **Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlâna Sempozyumu Bildirileri**, Çanakkale 2006, ss. 689-697.
- Erol, Mine, **Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para**, TTK, Ankara 1970.

- Erten, Hayri, **Konya Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Erünsal, İsmail E., **Türk Kütüphaneleri Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1988. II.
- Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebeanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Eser, Mithat, **Abbasilerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dinî, Sosyal ve Kültürel Konumları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2008.
- Faraç, Mehmet, **Son Gâvur**, İstanbul 2004.
- Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıllarda Urfa'nın Merkezi", Çev. Nur Deriş Ottoman, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Ed. Yıldız Sey, İstanbul ty. ss. 278-283.
- _____, "al-Ruhā (The Ottoman and Modern Periods)", **The Encyclopedia Of İslām**, Leiden 1995, VIII, 589-593.
- Gedikli, Fethi, "İstanbul'da Para Vakıfları", **HAK-İş Dergisi**, Ekim 1999, ss. 68-73.
- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.
- Gülbiçin, Yaşar, **Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006.
- Güler, Mustafa, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.
- Güler, Selâhaddin Eyyübî, **Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar**, Şurkav Yayınları, Ankara 1999.
- _____, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, Şurkav Yayınları, yy. 2010.
- Gülsoy, Ufuk, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- Gündüz, İrfan, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
- Güneş, Ahmet, "İslâm Hukuku Açısından Nişanlanma", **Dinî Araştırmalar**, 2007, X/29, 161-188.
- Güneş, Mehmet, **Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1829-1864)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- Güran, Tefvik, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, Güran, Tefvik "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, ss. 219-233.

- Has, Şükrü Selim, “Nişanın Bozulmasının Hukukî ve Dinî/Ahlâkî Neticeleri (İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Arasında bir Mukayese)”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006/1, S. 30, ss. 113-131.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Hayes, E. R., **Urfa Akademisi**, Çev. Yaşar Günenç, Yaba Yayınları, İstanbul 2002.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri”, **İslam Tarihinin Problemleri Kollokyumu**, Şanlıurfa, 2008, ss. 107-128.
- Hicri, Misbah, **Tarihin Adı: Urfa**, Kent Yayınları, İstanbul 2006.
- Holmes, Mary Caroline, **Urfa’da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)**, Trc. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- Honigmann, Ernst, “Urfa” (ikmâl eden Nejat Göyünç), **İA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 50-56.
- İşıltan, Fikret, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1960.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1998, II, 223-362.
- İlgürel, Mücteba, “Karayazıcı Abdülhalim”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 482-483.
- İlimiz Şanlıurfa**, Haz. Komisyon, Özgül Yayınları, Isparta, ty.
- İnalçık, Halil, “Cizye”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 45-48.
- İnan, Abdülkadir, “Urfa’da Düğün Adetleri”, **Halkbilgisi Haberleri Mecmuası**, IV/42, 121-124.
- _____, “Urfa’da Evlenme Adetleri”, **Halkbilgisi Haberleri Mecmuası**, VII/78, 126-130.
- İnayet, Alimcan, “Divanü Lûğat-it-Türk’te Geçen “Çin” ve “Maçın” Adı Üzerine”, **Turkish Studies**, 2007, II/4, 1174-1184.
- İpek, A. Naci, “Kaybolan Bir Köşemiz: Mecmelbahr”, **Şanlıurfa’nın Kurtuluşu 66. Yıl**, Şanlıurfa 1986, ss. 21-26.
- Kahraman, Seyit Ali, **Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.
- Kahveci, Nuri, **İslâm Hukuku Açısından Nişanlılık**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- Kal’a, Ahmet, “Esnâf”, **DİA**, İstanbul 1995, XI, 423-430.
- Kallek, Cengiz, “Narh Konusuna Yeniden Bakış”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2006, S. 7, ss. 257-276.
- Kara, Mustafa, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Degah Yayınları, İstanbul 1980.
- Karakaş, Mahmut **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim**, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2012.

- _____, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 1996.
- _____, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Şanlıurfa 2001.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1983. V.
- Karaman, Hayreddin, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, İz Yayıncılık, İstanbul 1999. I-III.
- Karataş, Ali İhsan, **Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009.
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Kasar, Veysel, “Vakıf Düşüncesi”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa 1999, V, 299-320.
- Kaşif, Hamdi Okur, “İslâm Hukuku’nda Boşanma Yemini (Tâlaka Yemin) Meselesi”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009/1, VIII/15, 5-30.
- Kazıcı, Ziya, **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995.
- _____, **İslâm Kültürü ve Medeniyeti**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, **Müslüman Hıristiyan İlişkileri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayınları İstanbul 2003.
- _____, **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, **Osmanlı’da Toplum Yapısı**, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1987.
- _____, “Ahî Baba”, **DİA**, İstanbul 1989, I, 527-528.
- _____, “Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığı Altında Evlilikte Başlık Problemi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, **İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)**, Ed. İbrahim Canan, İstanbul 2005, ss. 109-116.
- _____, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1993, S. 5-6, ss. 85-102.
- Kenanoğlu, M. Macit, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kieser, Hans-Lukas, **İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kılıç, Rüya, **Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kıvrım, İsmail, “XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin oluşumu, (1650-1700)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya 2007, S. 22, ss. 357-392.

- Kocaoğlu, Mehmet, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, **OTAM**, 1995, S. 6, ss. 195-210.
- Korkmaz, Songül, **205/1 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.
- Köprülü, M. Fuad, **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, TTK, Ankara 1991.
- Köse, Ali, “İhtida”, **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 554-558.
- Kurt, Abdurrahman, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839–1876)**, Bursa 1998.
- Kurt, İsmail, **Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat**, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.
- Küçük, Sezai, **XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevlevihaneler**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- Küçükaşçı, Mustafa S., “Tarihî Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul 2009, S. 33, ss. 87-130.
- Külekiçi, Cahit, **Ermeniler ve Türkler**, Kayihan Yayınları, İstanbul 2010.
- Kürkçüoğlu, Cihat, **Şanlıurfa Camileri**, Şurkav Yayınları, Ankara 1993.
- _____, **Şanlıurfa Su Mimarisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- _____, **Yıldız Albümleri’nde Urfa**, Harran Üniversitesi Yayınları, yy., 2009.
- _____, “Dinî Mekânlar: Camiler”, **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 97-156.
- _____, “Urfa Mevlevihanesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya 1998, S. 2, ss. 303-310.
- _____ ve Mehmet Oymak, “Şanlıurfa Yöresi Kadın Takıları”, **Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi**, Ankara 1991, S. 12, ss. 52-55.
- _____ ve S. Sabri Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları**, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, Ankara 2011.
- Kürkçüoğlu, S. Sabri, “Şanlıurfa’da Vakıflar”, **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, Haz. Cihat Kürkçüoğlu ve diğerleri, Ankara 2002, ss. 296-299.
- Kütükoğlu Mübahat S., **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- Lekesiz, M. Hulusi, “Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, **Türk Yurdu**, 1991, XI/49, 20-31.
- Lewis, Raphaela, **Osmanlı’da Gündelik Yaşam**, Çev. Adile Runa Orhunsoy, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.
- Maden, Ahmet Mümtaz, **Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.

- Mandaville, Jon E., “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu’nda Para Vakfı Tartışması”, Çev. Fethi Gedikli, **Türkiye Günlüğü**, 1998, S. 51, ss. 129-144.
- Maydaer, Saadet, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer’iyye Siciline Göre)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, XVI/1, 299-320.
- Memiş, Mehmet, **Şanlıurfa Medreseleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- Merçil, Erdoğan, “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu”, **Bellekten**, 1988, LII/203, 461-474.
- Mıstanoglu, Nurhan, “Kırşehir’de XIX. Yüzyılın Sonlarında Sosyo-Kültürel Bakımdan Ailenin Genel Özellikleri (1875–1900)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, S. 21, 347-364.
- Mızrak, Remzi, “Şanlıurfa’da Tarih Boyunca Kurulan Kütüphaneler”, **Türk Kütüphaneciliği**, 2001, XV/2, 181-182.
- Moğol, Hasan, “Osmanlı Aile Hukukunda Şartlı Talâk”, **Diyanet İlmî Dergi**, 1991, XXVII/2, 135-139.
- Mutlu, Şamil, **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, Gökkube Yayınları, İstanbul 2005.
- Okur, Kaşif Hamdi, “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebusuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005/1-2, IV/7-8, 33-58.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, **Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, TTK, Ankara 2000.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)**, Yay. Uğurhan Demirbaş ve Ötekiler, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, I-IV.
- Öcal, Mustafa, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2011.
- Öge, Ali, “Çok Eşle Evlilik Konusuna Kısa Bir Bakış”, **Mehir**, 1998, S. 2, ss. 105-108.
- Öğüt, Tahir, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”, **Bülent Ecevit Üniversitesi Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 2011, 7/14, 325-344.
- Ökten, Şevket, “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2009, II/8, 302-312.
- Önge, M. Yılmaz, **Anadoluda XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi, “Cami” (Dini ve Sosyokültürel Tarihi), **DİA**, İstanbul 1993, VII, ss. 46-55.
- Ötüken, Adnan, “Eski Bir Defter 60 Yıl Önceki Türk Kütüphaneleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, Ankara 1962, XI/3-4, 157-179.
- Özbilgen, Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Özcan Tahsin, **Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği**, TTK, Ankara 2003.
- Özcan, Azmi, “Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, **Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, s. 107-114.
- _____ ve Ş. Tufan Buzpınar, “Church Missionary Society İstanbul’da; Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik”, **İstanbul Araştırmaları 1**, 1997, İstanbul, 1997, s. 63-79.
- Özcoşar, İbrahim, **19. Yüzyılda Mardin Süryanileri**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, “19. Yüzyılda ABD Misyonerlerinin Süryanilere Yönelik Faaliyetleri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, V/18, 142-154.
- Özdeğer, Hüseyin, **1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri**, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, İstanbul 1988.
- Özdemir, Rıfat, **Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi**, OTAM Yayınları, Ankara 2005.
- _____, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, **Bellekten**, Ankara 1991, LIV/211, 991-1052.
- Özel, Ahmet, “Gayrimüslim”, **DİA**, İstanbul 1996, XIII, 418-427.
- Özkaya, Yücel, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, YKY Yayınları, İstanbul 2010.
- Özlu, Zeynel, **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep**, Gaziantep 2004.
- Özme, Adil, **Urfa (Merkez) Hanları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- _____, “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bellekten**, Ankara 2005, LXIX/254, 131-144.
- _____, “Urfa Barutçu (Yahudi) Hanı”, **Sanat Tarihi Dergisi**, İzmir 2005, XIV/1, 241-259.
- Özşavlı, Halil, **Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2011.
- Öztuna, Yılmaz, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, I-X.
- Öztürk, Osman, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1973.
- Öztürk, Said, “Osmanlı’da Çok Evlilik”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, X, 375-383.

- _____, “XVI. Yüzyılda Urfa”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, İstanbul 1996, S. 120, ss. 33-37.
- Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983.
- Palalı, İlhan, “Urfa Mevlevîhânesi ve Urfa’da Mevlevilik”, **Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler-II**, Ed. Abdurrahman Elmalı ve Ali Bakkal, Şanlıurfa 2007, ss. 65-86.
- Parlatır, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- _____, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1987, XXXI/1-2, 417-420.
- Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Reşit, Ahmed, **Ekalliyetin Himayesi**, Matbaa-i Ebuuzziya, İstanbul 1933.
- Reyyan, Ahmed Ali, **Taaddüdü’z-Zevcat ve Mi’yarı Tahakkuki’l-Adâle Beynehünne fi’ş-Şer’iati’l-İslâmiyye**, Dârü’l-İ’tisâm, Kahire 1984.
- Sak, İzzet, **Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1992.
- _____, “Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya 2006, S. 16, ss. 493-523.
- _____ ve Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Konya 2005, S. 19, s. 199-260.
- Sancar, Aslı, **Osmanlı Kadını**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Sarıcık, Murat, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibü’l-Eşraflık Müessesesi**, TTK, Ankara 2003.
- Sarıçam, İbrahim ve Erşahin, Seyfettin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Saydam, Abdullah, “Trabzon’da “Gayri Resmi Nikâhın” Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 2000, S. 20, ss. 329-353.
- Segal, Judah Benzion, **Edessa/Urfa**, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Selçuk, Havva, “Şer’iyye Sicillerine Göre Kayseri’de İhtida Hareketleri (1645-1665)”, **Dinî Araştırmalar**, Ankara 2002, V/13, 165-176.
- _____, “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2002, S. 12, ss. 89-104.
- Sertoğlu, Midhat, **Osmanlı Tarih Lügatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

- Shaw, Stanford J., **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Singer, Amy, **Osmanlı'da Hayırseverlik**, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Şahinalp, M. Sait, **Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Şeker, Mehmet, **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- _____, **Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Osmanlı Arşiv Belgelerine göre İhtida Etmenin şartları –Tanzimat Sonrası Belgeler Işığında-”, **Diyanet İlmî Dergi**, 2005, XLI/2, 71-86.
- Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Nşr. Ahmed Cevdet, Dersaadet 1317.
- Şen, Hasan, “Osmanlı'da Hapishane Mefhumu”, **Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza**, Derleyen Noémi Levy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul ty, ss. 200-211.
- Şeşen, Ramazan, **Harran Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Şimşek, Mehmet, **Süryaniler ve Diyarbakır**, İstanbul 2006.
- _____, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, XXVII, 207-220.
- Şişman, Adnan, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Sosyal Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Toplumunda Aile”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, I, 92-106.
- _____, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 1-13.
- Taşçioğlu, Tülay, **Türk Hamamı**, Yay. Ali Pasinler, İstanbul 1998.
- Taşkın, Ünal, “Osmanlı Devrinde Ortadoğu'da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Elazığ 2008, V/2, 63-79.
- Tekin, Zeki, “Yavuz Sultân Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2002, S. 20, ss. 179-204.
- Tenik, Ali, “Ahîliğin Tasavvufî Boyutu ve Şanlıurfa'da Ahilik İzleri”, **Marife**, 2002, S. 2, ss. 133-159.
- _____, “Sosyo-Psikolojik Açından Zikir ve Şanlıurfa Dergâh Camii Örneği”, **Tasavvuf**, Ankara 2002, III/8, 97-116.

- _____, “Tekke ve Zâviyeler”, **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat**, Ed. Yusuf Ziya Keskin, ss. 195-210.
- Tezcan, Mahmut, “İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 1976, 9/1, 415-426.
- Topal, Şevket, “Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi Açısından İslâm Hukûkunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2006, VI/3, 249-273.
- Tunalı, Ayten Can, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- Turan, Ahmet Nezih, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2005.
- _____, “Şanlıurfa”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXVIII, 336-341.
- Tuş, Muhittin, **Sosyal ve Kültürel Açından Konya**, Tablet Kitabevi, Konya 2007.
- _____, “Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1999, S. 4, ss. 157-191.
- Ulaş, Semra, “İslâm’da Çok Kadınla Evlilik”, **İslâmî Araştırmalar**, 1992, VI/1, 52-63.
- Umut, Abdurrahman, **225 Numaralı Urfa Şer’iye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2008.
- Ural, Gültekin, **Ermeni Dosyası**, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- Urfa Hakkında Salnâme 1927**, İlhâmî-Fevzî Matbaası, İstanbul ty, s. 95.
- Uslubaş, Tolga, **Böyleydi Osmanlı’nın Ramazanı**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara 2006, II.
- _____, “Osmanlılar’da Nakîbü’l-Eşraflık”, **Marife**, 2004, IV/3, 451-458.
- Ünal, Tahsin, **IV. Murat ve Bağdat Seferi**, Yay. Ali Güler, Suat Akgül, Berikan Yayınları, Ankara 2001.
- Üner, M. Emin, **Aşiret, Eşkiya ve Devlet**, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009.
- _____, **Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.
- _____, “Klasik Osmanlı Döneminde Urfa’da Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Sosyal Hayata Yansımaları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Yay. Metin Hülagü ve Diğerleri, 2007, II, 553-560.
- Vahapoğlu, Hidayet, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- Yakuboğlu, Kenan, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2006.

- Yakut, Esra, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Orta Anadolu’da Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2008, XII/1-2, 237-261.
- Yazıcı, Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, XLVIII/1, 1-46.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009, III, 51-63.
- Yıldız, Ali, **204 Numaralı Şer’iye Sicili Defterine Göre Urfa’da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.
- Yılmaz, İbrahim, **Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma**, Laçın Yayınları, Kayseri 2007.
- Yılmazçelik, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, TTK, Ankara 1995.
- _____, “1750-1752 Tarihli Gaziantep Şer’iye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ 2002, XII/1, 325-352.
- Yiğit, Ahmet, “İzmir Şer’iye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2010, III/11, 633-648.
- Yücel, İdris, “Bir misyonerlik uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2011, VII/14, 65-86.
- Yüzgeçer, Hatice, **2 Numaralı Yozgat Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1299- 1304/M. 1882- 1887)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005.
- Ziroyević, Olga, “Osmanlı Dönemi Hıristiyan Vakıfları”, **Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, Ed. Azmi Özcan, İstanbul 2000, ss. 207-215.
- Zuhaylî, Vehbe, **İslâm Fıkhi Ansiklopedisi**, Trc. Heyet, İstanbul 1994. X.

EKLER

EK-1. Halep Vilâyet Salnâmeleri'ne Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa Kazası'nın Detaylı Nüfusu

YIL	MÜSLÜMAN		HİRİSTİYAN												ECNEBİ		YAHUDİ		YABANCI		TOPLAM			TOPLAM KAZA NÜFUSU		
	E	K	Ermeni		Katolik		Protestan		Keldâni		Latin		Süryani		E	K	E	K	E	K	E	K				
			E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K												
1868/1869	21003	-	5831 (Sadece erkek nüfusedir)												-	-	124	-	-	-	-	-	26958	-	-	
1869/1870	21589	-	5872												-	-	124	-	-	-	-	-	-	27585	-	-
1871/1872	31589	-	5872												-	-	124	-	-	-	-	-	-	-	54.585	-
1876/1877	22637	-	5872												-	-	124	-	-	-	-	-	28633	-	-	
1889/1890	24426	22645	3987	3136	222	236	393	323	-	-	-	-	592	483	10	5	138	128	-	-	29768	26956	56.724			
1890/1891	24426	22645	3987	3136	222	236	393	323	-	-	-	-	592	483	10	5	138	128	-	-	29768	26956	56.724			
1891/1892	26301	26757	4495	3164	222	236	392	322	-	-	-	-	592	483	7	8	138	128	-	-	32147	31098	63.245			
1892/1893	26321	26539	4515	3118	218	240	395	327	-	-	-	-	588	486	11	9	163	154	967	355	33178	31228	64.406			
1894/1895	25698	26058	4863	3472	51	100	276	200	-	-	-	-	600	489	276	200	163	154	742	171	32393	30634	63.027			
1895/1896	25801	26103	4860	3475	53	102	279	204	-	-	-	-	605	482	276	200	172	158	741	169	32787	30893	63.680			
1896/1897	25801	26103	4860	3475	53	102	279	204	-	-	-	-	605	482	276	200	172	158	741	169	32787	30893	63.680			
1897/1898	25801	26103	4860	3475	53	102	279	204	-	-	-	-	605	482	276	200	172	158	741	169	32787	30893	63.680			
1898/1899	25801	26103	4860	3475	53	102	279	204	-	-	-	-	605	482	276	200	172	158	741	169	32787	30893	63.680			
1899/1900	25821	26113	4870	3485	53	102	282	208	-	-	-	-	609	486	276	200	175	162	741	169	32827	30925	63.752			
1900/1901	26262	26591	3797	4485	310	298	517	630	-	-	-	-	730	761	11	9	231	249	741	169	32599	33192	65.791			
1901/1902	26457	26923	3949	4594	373	311	451	657	-	-	-	-	-	-	-	-	209	255	-	-	31439	32740	64.179			
1902/1903	26457	26923	3949	4594	373	311	451	657	-	-	-	-	-	-	-	-	209	255	-	-	31439	32740	64.179			
1903/1904	26660	27570	3815	4657	353	257	480	686	58	57	-	-	749	833	-	-	194	256	-	-	32309	34316	66.625			
1904/1905	26560	27698	3893	4757	347	464	449	664	59	60	-	-	800	896	-	-	194	256	-	-	32302	34795	67.097			
1905/1906	26560	27698	3893	4757	347	464	449	664	59	60	-	-	800	896	-	-	194	256	-	-	32302	34795	67.097			
1906/1907	27102	24799	5849	5642	257	230	642	638	193	197	19	13	1127	777	-	-	241	243	-	-	35430	32529	67.959			
1908/1909	28272	26007	5885	5882	276	240	617	665	193	197	19	13	1011	783	31	29	241	243	736	672	37281	34431	71.712			

EK-2. XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa Sancığı'nın Detaylı Nüfus Dağılımı

YIL	MÜSLÜMAN		HİRİSTİYAN												YAHUDİ		DİĞERLERİ				TOPLAM		TOPLAM SANCAK NÜFUSU	
	E	K	Ermeni	E. Katolik		Protestan		Latin		Rum		Süryani		Keldâni		E	K	Enebi		Çingene		E		K
				E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K			E	K	E	K			
1868/1869	39609	-														124	-	-	-	-	-	55791	-	-
1869/1870	50703	-														124	-	-	-	-	-	57582	-	113.582
1870/1871	50704	-														124	-	-	-	-	-	57583	-	-
1871/1872	50703	-														124	-	-	-	-	-	57582	-	113.582
1876/1877	51505	-														124	-	-	-	-	-	58339	-	-
1878	55581	-														109	-	-	-	-	-	62177	-	-
1881/1893	57331	56827	5637	4146	224	244	367	321	-	-	2	-	629	489	-	182	177	-	-	-	-	64572	62204	126.776
1889/1890	54962	52159	4692	3754	398	371	572	458	-	-	-	-	592	483	-	151	134	-	-	-	-	61377	57364	118.741
1890/1891	54962	52159	4692	3754	398	371	572	458	-	-	-	-	592	483	-	151	134	-	-	-	-	61377	57364	118.741
1891/1892	58878	57328	5217	3798	398	371	571	457	-	-	-	-	592	483	-	151	134	-	-	-	-	65814	62619	128.433
1892/1893	45447	55971	5535	4036	218	240	395	327	-	-	-	-	588	486	-	163	154	978	364	-	-	53324	61578	114.902
1893/1894	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	126.732
1898/1899	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	128.958
1899/1900	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	129.255
1900/1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	135.722
1902/1903	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	135.237
1903/1904	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	139.817
1905/1906	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	141.488
1906/1907	75035	60724	7003	6517	499	435	750	791	23	14	10	7	1022	788	200	373	338	-	-	158	108	85073	69927	155.000

EK-3. XIX. ASRIN İKİNCİ YARISINDA URFA MAHALLELERİ VE SAKINLERİ¹

MAHALLELER	HRİSTİYAN										YAHUDI	YEZİDİ
	MÜSLÜMAN		KATOLİK						SÜRYANİ (KADİM)	KELDÂNİ		
	ERMENİ (GREGORIAN)	ERMENİ	SÜRYANİ	RUM	LATİN	MARUNİ	PROTESTAN					
Acem Beg		+										
Alihân Beg		+										
Arap Meydanı		+			+							
Arabi Câmî		+										
Askeriye		+									+	
Begkapı		+										
Bıçakçı		+								+		
Câmi Kebir (Ulu Câmî)		+									+	
Çâkerî		+									+	
Damat Süleyman Paşa		+										
Debbaghâne		+			+							
Dergezenli		+										+
Esb (At) Pazarı		+										
Hacı Gâzi		+										
Hacı Hamza		+			+							+
Hacı Yedigâr		+										
Halife Mescidi		+			+					+		+
Halîlî r-Rahman		+			+							
Harrankapı		+										
Hasan Paşa		+										
Hâseki		+									+	
Hekimdede		+			+							
Hizanoğlu (Karaburç)		+										+
Hoca Ahmed (Pazar Câmî)		+			+							
Hüseyin Paşa		+			+							
Hüseyiniye		+										
İhlâsiye		+										

¹ Millet tasnifi, sicillerdeki ifadeler doğrultusunda hazırlanmıştır. Mahallelerde ikamet eden dini unsurlar “+” işareti ile gösterilmiştir.

EK-4. Kadı Sicillerinde Yer Alan Urfa Kazası Nâhiyeleri ve Köyleri

Bozâbâd Nâhiyesi	Ağcahisar, Ağviran, Akziyaret, Arab Kantarası, Arpatepe, Esemkulu, Âşık, Bağdahöyük, Bağlıca, Bakır Sağır, Barçenk, Başmezra, Bedin, Bedirburcu, Berviran, Bevliyesiz, Beyâzid, Bezirci, Cavsak, Cimcime, Çakmak, Çatâk-ı Süfla, Çatâk-ı Ulya, Çiftlik, Çikan, Çoğreş, Çölmekçi, Çölmen, Direkli, Dozumru, Döger, Eşmesur, Gâzi Beg, Germüş, Göbekli, Gölpinar, Günde Kapısı (Gevende Kapısı), Hacıbey, Hamurkesen, Hancağız, Hanekesk, Hepuherş, Hoşek, Höyük, Horzum, İçkara, İlhan, İsaviran, Kabacık, Kadıkendi, Kantara, Karacaviran, Karakaş, Karakol, Karaköprü, Karaharabe, Karapınar, Konviran, Kasımkuyu, Kebir Keşişlik, Kerestetaş, Kılıçviran, Kırkpinar, Kırmıtlı, Kızılhöyük, Kızlar, Kolânşehri, Kurince, Kurkar, Küçük Keşişlik, Külâflı, Kürd Höyüğü, Kürdük-i Süfla, Kürdük-i Ulya, Lidar, Maşuk, Mecid, Menaf, Mersavi Kantarası, Mezra, Oğlan, Ovacık, Öküztaş, Ördek, Pirhâlil, Re'sulayn, Sâf, Sağır Keşişlik, Sâkib-i Sağır, Salkım, Salucasur, Sancak, Sandıcak, Sittikal'a, Sülüklü, Şah Murad, Şemsek, Şeşkân, Şevâş, Şeyh Hamât, Şeyh Hasan, Şeyh Zılha, Taşân, Taşburcu, Tatar Höyüğü, Tavuk, Tetriş, Timurcek, Tizharap, Tozulca, Tutluca, Tülmen, Tülmen-i Kebir, Uzunburç, Vaiz Kantarası, Yarımtepe, Yalıca, Yaylacık, Yedikuyu, Yediviran, Yeniköy, Yezidkızı.
Çaykuyu Nâhiyesi	Ağharabe, Asman, Belkız, Burcu Kaftan, Beg, Cenbel, Çarış, Durdi, Gerk, Göbekli, Güldiken, Hacı Bedir Burcu (Kasr-ı Cıvân), Hanek, Harab, Harabsur, Hemdân, Hemdân-ı Tahtânî, Heşterân, Karakuş, Keberli, Keferhas, Keşiş, Kılıçviran, Kantara, Kırkmağara, Kızılkuyu, Koçviran, Koşma, Kubik, Kulis, Kureş, Kufri, Kürdik, Mağaracık, Mehrereşk, Melkeş, Mezibel, Mil, Molla Sülük, Payamlı, Sarım, Selib, Şukuften, Tatburcu, Teymurcek, Üçdirek, Yarıkuyu, Yunus, Zencek, Zeydoğlu.
Dögerli Nâhiyesi	Edene, Ağzhan, Ağviran, Anâz, Anezeli, Aynbirik, Bahri, Berir, Beşik, Boztepe, Bozdoğan, Çankıravî, Çardak, Çarık, Çolihan, Diphisar, Dudâş, Gülençe, Hacı Ali, Hacı Ali Fevkânî, Hancağız, İncikara, İncirli, İrice, Kal'acık, Kanoğlu, Kanlıoğlu, Karapınar, Karatepe, Kopman, Köse, Kuymât-ı Fevkânî, Kuymât-ı Tahtânî, Küçük Hacı Ali, Külünce, Mağaracık, Mecrihan, Nalçakan, Şeyh Hattab, Yenice.
Harran Nâhiyesi	Abdurrahman Dede, Akcurun, Akçakale, Akçamezgit, Akviran, Alibâr, Alibegli, Anaz, Araboğlu, Aşağı Parepare, Atşanyedi, Aynhalil, Aynu'l-Arus, Bahri, Besirboviran, Bi'r-i Kişkan, Bi'ri Tama', Bozhöyük, Câbiru'l-Ensâr, Câne, Cebel-Hayat, Cedide, Cem'an Beg, Cibin, Curn-i Esved, Çahşiye, Çamurlu, Çatal Hurma, Çekçek, Çekmeburç, Çekmeoruç, Çıkrân, Çukurburç, Dibe, Debide, Dunali, Ebuhez, Eski Harran, Fatma Kuyu, Fiyan, Göktepe, Göran, Görmez Sultan, Hacı Ali, Hacı Hasan, Hancıgaz, Harabetü'l-Heyle, Harabetü's-Şedo, Harran, Hasankendi, Hayru'l-Ensar, Hınta, Horos, Hoşanlı, Kâb, Kabacık, Kabamezgit, Kadime, Kantara, Karamân, Karaşadi, Karaşadı, Karnefel, Kazganlı, Keberli, Keberlik, Keçikıran, Keserdede, Kırmıtlı, Kırmızıtepe, Kısas, Kızbozan, Kızan, Kızılturç, Konviran, Köprülük, Köse, Kürcak, Kurince, Kuyruklu, Küçük İstanbul, Küddekiye, Mamuca, Meceş, Mecili, Melikviran, Mengeli, Merkid, Mermer, Mersavi, Mesture, Mezid, Mihrablı, Minare, Mirbecil, Mudanlı Kantarası, Mukayli, Mülkviran, Nalçakan, Nesâr, Nekîbhân, Odlubağı, Parepare, Resum, Resmu'l-Akli, Resmu'l-Cebiyeye, Resmu'l-Habâr, Resmu'l-Merak, Resmu'l-Şabân, Ribât, Sahrince, Seksenviran, Selman, Sertepe, Sırrın, Subhan, Sultantepe, Suviran, Sülüklü, Şeyh Çoban, Şurayce, Tantana, Taşbasan, Taşlıca, Tebir, Tel-Aver, Tel-Bağdâd, Tel-Cuma, Tel-Esved, Tel-Fidan, Tel-Fidan-ı Tahtani, Tel-Halib, Tel-Hamir, Tel-Hınta, Tel-Hızır, Tel-Nebo, Tel-Seyf, Tel-Şeb, Tel-Şenân, Topçu, Tuzluca, Türkmen Cüllabı, Umu'l-Kubur, Ummu'l-Bast, Vebede, Yabise, Yakacık, Yarık Curun, Yarımca, Yengice, Yunus, Keberli, Zübâle, Zeyneb, Zibât-ı Tahtani, Zinbar.
Kabahaydâr Nâhiyesi	Ağzıbüyük, Bağdeşen, Hasek, Kabaklı, Kabahaydâr, Özbek, Yedikuyu
Oyumağaç Nâhiyesi	Âşık, Adilbazarı, Akmağara, Cinbolat, Curnus, Çarmelik, Denizbacı, Hacılar, İstabil, İncirli, Kabacık, Kandıralı, Kanlıhavşar, Karacaviran, Karapınar, Karğılı, Kepirce, Kişkan, Kılıç, Kılıçviran, Kızıl Kilis, Koçhisar, Hacılar, Hedabât, Norçin, Öküz, Saf, Sağracık, Saluca, Sâm, Secancık, Sızan, Sumaklı, Söğütlü, Şeyhler, Tizharab, Tozulca, Tunalı, Türkmenviran, Üçdirek, Üçkenisa (Üçkilis), Yalıca, Yaylak (Yalâk), Yoğunburç, Yürekli, Zivanlı.

EK-5. XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'daki Bazı Sokaklar

Mahalle	Sokak
Acem Beg	Acem Beg Sokağı, Kolaçoğlu Sokağı
Alihân Beg	Arabî Cami Sokağı, Necîb Efendi Sokağı
Arap Meydanı	Begkapı Caddesi
Askeriye	Şeyh Ahmed Çıkmazı
Bıçakçı	Çobanoğlu Sokağı, Köroğlu Kadir (Köroğlu) Sokağı, Uncuoğlu Sokağı
Câmi Kebir	Yorgancızâde Sokağı, Ayâmor Sokağı, Subaşı Sokağı
Çâkerî	Hacı Bakır Sokağı
Debbağhane	Şeyh Mehmed Sokağı, Numan Beg Sokağı, Tamircihâne Sokağı
Dergezenli	Halât Sokağı, Halâvî Sokağı, Cavsak Caddesi
Esbazarı	Boyacı Çıkmazı, Yedikardeş Sokağı
H. Rahman	Çekercek Sokağı, Tatoğlu Sokağı, Kürkçü Vanis Sokağı, Molla Ali Çıkmazı
Hacı Gâzi	Halil Efendi Sokağı, Attaroğlu Sokağı, Zincirli Kenîsa Çıkmazı
Hacı Yâdigâr	Mahkemeönü Sokağı, Halil Efendi Sokağı, Hacı Mekkî Efendi Konağı Sokağı
Hacı Hamza	Nimetoğlu Sokak
Hasan Paşa	Hayrât Çıkmazı, Hakverdi Sokağı
Hasekî	Hasekî Sokağı, Rüstem Kuyu Sokağı
Hekimdede	Hekimdede (Câmi) Sokağı (Çıkmazı), Çataltaş Sokağı, Pazarbaşı Sokağı (Çıkmazı),
Hızanoğlu	Attar Reşid Sokağı, Hacı Kazcı Sokağı, Nimetoğlu Sokak, Baba Sokağı, Çatçıklı? Sokağı
Hüseyin Paşa	Mahmud Efendi Sokağı, Karameydan Sokağı, Yenice Ağası Sokağı
İhlâsiye	İhlâsiye Câmi Sokağı
İmâm Kulu	Katolik Kenîsa Sokağı, Makdisi Arûş Sokağı
İmâm Sekâkî	Kebir Kenîsa Sokağı, Kolaçoğlu Sokağı, Köroğlu Sokağı
Kadioğlu	Mualla Sokak, Teymur Sokağı, Su Meydanı Sokağı (Taksim Sokağı), Çatal Sokağı, Kıtıl Sokağı, Halefoğlu (Halifeoğlu) Sokağı, Musalla Sokağı, Medarcı Sokağı, Kastel Sokağı
Kanberkiye	Molla Ramazan Sokağı, Harabe Mescid Sokağı
Kara Musa	Mahmud Sokağı
Kazgancı	Kazgancı Pazarı Sokağı, Me'hâş Ağa Sokağı, Saatçi Sokağı
Kebir Kenîsa	Kenîsa Caddesi, Celâcoğlu Sokağı, Tataroğlu Sokağı, Kuyumcubaşı Sokağı
Kıbrızlı	Ayâmor Sokağı
Korkmaz	Kara Papaz Sokağı, Arab Meydanı Caddesi
Kürz	Makdisi Abo Sokağı, Mimar Bozo Sokağı, Kürz Mescidi Sokağı
Meşârikiye	Pekmez Çıkmazı, Arap Meydanı Sokağı, Postahane Sokağı
Narınca	Hacı Sâkib Sokağı, Kuyumcu Pazarı Sokağı
Ömeriye	Ömeriye Sokağı, Katolik Sokağı, Tüfekçi Ahmed Sokağı, Mahlût Ma'sarası Sokağı
Sağır Kenîsa	Zincirli Kenîsa Sokağı
Sivrekli	Tosun Ağa Sokağı, Şeyh Abdi Sokağı
Telfutur	Tataroğlu Sokağı
Tuzeken	Daracık Sokak
Yusuf Paşa	Hükümet Konağı Caddesi, Deli Hüseyin Sokağı, Müslüm Ağa Sokağı, Leblebici Çıkmazı, Bedendibi Sokağı, Yusuf Paşa Sokağı, Yusuf Paşa Çıkmazı

EK-6. XIX. ASRIN İKİNCİ YARISINDA URFA'DAKİ BAZI CAMİ VE MESCİDLERİN HİZMET AKÇELERİ¹

CÂMİ	Tevliyet	İmâmet	Hitâbet	Vaizlik	Müezzinlik	Ferâset	Câbilik
Abdulbâki Mescidi		Aylık 30 kuruş					
Alinân Beg Câmî	Yevmi 10 Akçe	Yevmi 3 akçe	Yevmi 4 akçe				
Câmî Kebir (Ulu Câmî)		Yevmi 8 akçe	Yevmi 10 akçe	Yevmi 5 akçe			Yevmi 5 akçe
Çâkeri Câmî	Yevmi 2 akçe		Senevi 150 kuruş				
Hacı Gâzi Tekkesi Mescidi	Yevmi 10 akçe	Yevmi 5 akçe	Yevmi 2 akçe		Yevmi 3 akçe	Yevmi 2 akçe	Yevmi 5 akçe
Hacı Korkmaz Câmî	Yevmi 1 akçe	Yevmi 5 akçe	Yevmi 4 akçe				
Halilu r-Rahman Câmî		İmâmet 6 akçe	Yevmi 9 akçe				
Hasan Paşa Câmî	Yevmi 3 akçe						
Hizanoğlu (Karaburç) Câmî	Yevmi 5 akçe	Yevmi 15 akçe	Yevmi 10 akçe				
Hüseyin Paşa Câmî	Yevmi 5 akçe		Yevmi 10 akçe				
İhlâsiye Câmî	Yevmi 5 akçe						
Kara Musa Câmî	Yevmi 1 akçe	Yevmi 5 akçe	Yevmi 5 akçe				
Meşârikiye Câmî	Senevi 600 kuruş						
Nârnıcı Câmî			Yevmi 5 akçe		Aylık 25 kuruş	Aylık 25 kuruş	
Nimetullah Beg Câmî			Yevmi 5 akçe				
Ömeriye Câmî		Aylık 40 kuruş	Aylık 40 kuruş	Aylık 40 kuruş			
Pazar (Hoca Ahmed) Câmî	Senevi 750 kuruş	Senevi 300 kuruş	Senevi 300 kuruş	Senevi 300 kuruş	Senevi 300 kuruş	Senevi 300 kuruş	
Rızvâniye Câmî			Yevmi 10 akçe				
Sâktbiye Mescidi			Aylık 20 kuruş				
Sivrekli Ali Câmî	Senevi 300 kuruş	Yevmi 5 akçe					
Süleyman Ağa Câmî			Yevmi 4 akçe				
Yusuf Paşa Câmî		Yevmi 15 akçe	Yevmi 15 akçe			Aylık 45 kuruş	

¹ Bu miktarlar umumiyetle vakfiyelerde belirlenen miktarlardır. Ancak dönemin iktisadi şartları içinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır.

EK-7. Kadı Sicilleri'nde Tespit Edilen Urfa Vakıfları

A-Müslüman Vakıfları

Abdulbâki Mescidi Vakfi	Hâce Adile Hatun
Abdullah Efendi (İskân Kâtibi) Vakfi	Hâce Dursun Hatun Vakfi
Abdurrahman b. Avf Makamı Vakfi	Hâce Emine Hatun Vakfi
Abdurrahman Dede Vakfi	Hâce Fatma Vakfi
Abdülkerim Vakfi	Hâce Havva Şerife Hanım Vakfi
Acemler Mescidi Vakfi	Hacı Abbas (b. Muhammed) Vakfi
Afgân Tekkesi Vakfi	Hacı Abdulfettah Vakfi
Ağvân Vakfi	Hacı Abdurrahman Vakfi
Ahmed b. İbrahim Vakfi	Hacı Ali b. Muhammed Vakfi
Alihân Beg Câmî Vakfi	Hacı Çelebi b. Hasan Vakfi
Arabî Câmî Vakfi	Hacı Emin Vakfi
Arabîzâde (Araboğlu) Vakfi	Hacı Feyzullah Vakfi
Arifzâde (Emine Hatun) Vakfi	Hacı Hame Nukûd Vakfi
Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Vakfi	Hacı Hamza Vakfi
Avân Vakfi	Hacı İbrahim Efendi Vakfi
Aynzeliha (bint Hacı Ali) Hatun Vakfi	Hacı Kara Ağa (Efendizâde) Vakfi
Behrâmiye Vakfi	Hacı Korkmaz Câmî Vakfi
Bekir Efendi Vakfi	Hacı Lütfullah Efendi Vakfi
Berkûk Ali el-Vahhâb Vakfi	Hacı Mehmed Ağa (Kamilzâde) Vakfi
Büyük Evlâd Vakfi	Hacı Mustafa b. İsmail Vakfi
Büyük Hatip Vakfi	Hacı Said Ağa Vakfi
Câkoğlu Vakfi	Hacı Süleyman Vakfi
Câmî Kebir (Kızıl/Ulu Câmî) Vakfi	Hacı Yâdigâr Mescidi Vakfi
Celâliye Vakfi	Hakverdi Vakfi
Çâkeri Câmî Vakfi	Halîlu'r-Rahman Câmî Vakfi
Çarmelik Câmî Vakfi	Halîlu'r-Rahman Zaviyesi Vakfi
Çulcu Hacı Süleyman Vakfi	Halvetiye (Hacı Gazi) Dergâhı Vakfi
Damat Süleyman Ağa Vakfi	Hamevizâde Ahmed Paşa Vakfi
Dana Kovanzâdeler Vakfi	Hâmisiye Medresesi Vakfi
Danyâl Vakfi	Hasan Efendi Vakfi
Darendevî el-Hac Ali Efendi Vakfi	Hasan Padişah (Tahtamor) Câmî Vakfi
Dârı Kara Vakfi	Hatice bint Dumanlı Abbas Vakfi
Davud Paşa Vakfi	Hatipzâde Vakfi
Debbağhâne Câmî Vakfi	Hedâdî Vakfi
Dergâhı Kâdirîye Vakfi	Hekimdede Câmî Vakfi
Dergezenli Câmî Vakfi	Hızanoğlu (Karaburç) Câmî Vakfi
Divan Efendisi (Abdurrahman b. Süleyman) Vak.	Hindiyân Dergâhı Vakfi
Doğancıoğlu Vakfi	Hüseyin Paşa Vakfi (Para Vakfi)
Ebâbîl Vakfi	Hoca Ahmed (Pazar) Câmî Vakfi
Emine bint İshak Beg Vakfi	İbrahimiye (Medresesi) Vakfi
Emir Mencek Vakfi	İhlâsiye Câmî Vakfi
Eyyüb Nebi (a.s) Makamı Vakfi	İmam Bakır Zâviyesi Vakfi
Fetâ Mescidi Vakfi	İmam Sekâkî Vakfi
Feyzullah Vakfi	İshâk Paşa Vakfi
Fîruz Paşa Vakfi	İyilikzâde Vakfi
Habbâb Vakfi	Kadıoğlu Câmî Vakfi

Kal'alı Ahmed Beg Vakfı
Kanberkiye Câmî Vakfı
Kara (Molla) Musa Câmî Vakfı
Kara Şeyhi Vakfı
Karaburç (Hızanoğlu) Câmî Vakfı
Karahân Vakfı
Kazgancî Mescidi Vakfı
Kazzaz Hacı İmam Bakır Vakfı
Kebapçı Hamduş Vakfı
Kıbrıs (Hacı Mihmân) Mescidi Vakfı
Koltukçu Hacı Mustafa (b. Emin) Vakfı
Kör Fatma Vakfı
Kubbe Mescidi Vakfı
Kutbeddin Mescidi ve Medresesi Vakfı
Kuyucu Mehmed Ağa Vakfı
Kuşçu Hacı Ali Vakfı
Küçük 'Avân Vakfı
Küçük Hacı Eyüb Vakfı
Kürküzâde Ahmed Bican Efendi Vakfı
Kürz Kızı Safiye Hatun Vakfı
Kürzoğlu Vakfı
Kürz (Mustafa) Vakfı
Mansur Efendi Vakfı
Medine (bint Ali Paşa) Hatun Vakfı
Medine (bint İsmail) Hatun Vakfı
Mekkiye Hatun Vakfı
Medârcı Hacı Hasan Vakfı
Müderris Mescidi Vakfı
Mencekzâde Vakfı
Meşârikiye Câmî Vakfı
Mevlevihâne Dergâhı Vakfı
Mevlid-i Halîl Vakfı
Miftahizâde Bekir Efendi Vakfı
Mehmed (b. Korkut) Vakfı
Mehmed Emin Vakfı
Mehmed b. Muriş b. İmamzâde Vakfı
Mehmed Fazlı Efendi Vakfı
Mehmed Şerif Efendi Vakfı
Müderris Mescidi Vakfı

Nâsırzâde Vakfı
Narıncı Câmî Vakfı
Nimetullah Beg Câmî Vakfı
Nur Ali Mescidi Vakfı
Ömeriye Câmî Vakfı
Rahime bint Kazaz Molla Ahmed Vakfı
Rahimiye Medresesi Vakfı
Rızâiye Medresesi Vakfı
Rızvâniye Vakfı
Sâkibiye Vakfı
Sancaktar Vakfı
Sarı Beg Vakfı
Sıddikiye (Sadaka) Mescidi Vakfı
Seyyid Abdullah (Rahmaniye Medresesi) Vakfı
Siverekli Ali Câmî Vakfı
Sultan Beg Mescidi Vakfı
Süleyman Ağa Câmî ve Medresesi Vakfı
Süleyman Rüşdü Beg Vakfı
Şah Hüseyin Vakfı
Şah Kulu Vakfı
Şahin Efendi Vakfı
Şekeroğlu Vakfı
Şerikçizâde (Şerikçioğlu) Vakfı
Şeyh Efendi Vakfı
Şeyh Hasan Beg Vakfı
Şeyh Mesûd Zaviyesi Vakfı
Topal Hatip Vakfı
Tuzekin Câmî Vakfı
Tüfenkçi Süleyman Ağa Vakfı
Ümmü Gülsüm bint Abdullah Beg vakfı
Veli Beg Vakfı
Vesile Hatun bint İbrahim Vakfı
Yorgancızâde İbrahim Efendi Vakfı
Yusuf Beg Vakfı
Yusuf Paşa Câmî Vakfı
Zeynep bint Osman (Uzunoğlu) Vakfı
Zeynep Hatun (Mustafa Efendi) Vakfı
... Bint Zeynel vakfı

B- Gayrimüslim Vakıfları

Hızır İlyas Manastırı Vakfı
Katolik Kenîsa Vakfı

Kebir Kenîsa Vakfı
Süryani Kenîsa Vakfı

EK-8. XIX. Asrın İkinci Yarısında Çeşitli Yıllara Ait Urfa Eytâm Sandığı Borç Kayıtları

Yıl	Müslüman				Gayrimüslim				Toplam				
	Borç alan kişi sayısı	Borç alınan miktar	Borç alan kişi		Borç alan kişi sayısı	Borç alınan miktar	Borç alan kişi		Borç alan kişi sayısı	Borç alınan miktar			
			Müslim	G. Müslim			Müslim	G. Müslim					
1294 (1867/1868)	044	28.304	040	068	00	006	06.670	005	001	000	012	050	034.974
1295 (1878/1879)	080	54.858	076	140	00	020	12.542	010	010	002	018	100	067.400
1296 (1880/1881)	076	78.058	071	136	00	020	19.200	012	008	000	020	096	097.258
1302 (1884/1885)	083	86.333	081	162	02	016	22.272	012	004	001	030	099	108.605
1303 (1885/1886)	076	60.668	069	140	09	015	17.349	011	004	001	026	091	078.017
1304 (1886/1887)	106	79.831	100	200	07	022	17.525	012	010	000	042	128	097.356
1305 (1887/1888)	052	47.900	047	098	04	011	06.162	006	005	000	022	063	054.062
1306 (1888/1889)	011	08.651	008	022	00	006	05.542	004	002	000	012	017	014.193
1307 (1889/1890)	031	22.424	030	062	00	013	12.337	002	011	000	026	046	034.761
1308 (1890/1891)	048	38.005	047	094	02	016	13.846	009	007	005	027	064	051.851
1309 (1891/1892)	028	18.021	028	056	00	007	03.434	005	002	000	014	035	021.455
1310 (1892/1893)	080	52.037	079	158	00	014	13.514	010	004	000	028	094	065.551

EK-9. Urfa Kadı Sicilleri'nden Çeşitli Sayfalar

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

اولی الامر ان کل من سبوا قوم کرمه علیهم السلام علی ما سبوا من غیره لیسوا من اهل البیت و کل من سبنا من اهل البیت...

Kanunî Sultân Süleyman'ın Bozâbâd Nâhiyesi'ne bağlı Kızlar ve Karacavirân köylerindeki arazileri 'Ayn-ı Halîlu'r-Rahman Zâviyesi'ne vakfettiğine dâir dava kaydı. UŞS. 219/176-282.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين آمنوا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين آمنوا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم

والله اعلم
بما نزلنا
في كتابنا
والله اعلم
بما نزلنا
في كتابنا

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين آمنوا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين آمنوا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم
والذين كفروا منكم

Başına besmele ve dua yazılan bir gayrimüslim vakfiyesi. UŞS. 225/111-284.

